

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

EDITED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

BIBLIOTHECA INDICA,
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 420, 424, 428, 434, 437 AND 445.

The Vayu Purana :

A SYSTEM OF HINDU MYTHOLOGY AND TRADITION

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA, LL. D., C. I. E.

VOLUME I.

CALCUTTA.

PRINTED BY T. C. BISWAS, AT THE KALIKÁ-PRESS.

1880,

वायुपुराणम् ।

—:०:—

महर्षिबेदव्यासप्रणीतम् ।

—:०:—

श्रीलक्ष्मी—

वङ्गदेशीयासियातिक-सोसाइत्याख्यसमाजानुज्ञया

श्रीराजेन्द्रनाथमित्रेण

परिशोधितम् ।

प्रथमखण्डः ।

कलिकाताराजधान्यां

कालिकाग्रन्थे मुद्रितम् ।

सं० १८९० ।

अथ वायुपुराण-प्रथमखण्डानुक्रमणिका ।

—०००—

अध्याये	विषयः	पृष्ठ	अध्याये	विषयः	पृष्ठे
१	अनुक्रमणिका	... १	१०	मन्त्रोद्देशतद्वर्णने	... १०१
२	वायुस्यार्थिकसमन्वितपर्व	२०	१८	अग्निवशाद्युक्तोत्तमं	... १०८
३-४-५	वर्षादिप्रकरणं	... २८	१९	अग्निर्वायुवर्णनं	... ११४
६	प्रतिपत्तिर्कोर्तनं	... ३९	२०	वायुवशाद्युक्तं	... १२०
७	वायुराशमधिकाराः	... ४०	२१	देवर्ष्यवर्णनं	... १२९
८	देवादिस्तुतिवर्णनं	... ४८	२२	सुतपत्नीः	... १३०
१०	सन्मन्त्रादिवर्णनं	... ८१	२३	सायभूतवर्णनं	... १३७
११	वायुपतयोगः	... १००	२४-२५	वायुर्दीपवर्णनं	... १४४
१२	योगोपसर्गः	... १०९	२६-२७-२८	वृक्षोदितगुदित्तिभावस्य-	
१३	योगोपसर्गः	... १११		वृक्षोदितगुदित्तिभावस्य-	१८३
१४-१५	वायुपतयोगः	... ११४	२९	श्रीलक्ष्मिर्वायुवर्णनं	... १८३
१६	श्रीवायुवर्णनं	... ११६	३०	देवर्ष्यवर्णनं	... १८३
१७	परमात्मसमन्वितपर्व	... १२३	३१	वैष्णववर्णनं	... १८३
१८	वृत्तिमाद्युक्तविधिः	... १२५	३२	देवर्ष्यवर्णनं	... १८३
१९	अग्निवर्णनं	... १२८	३३-३४	केतुमाद्युक्तं	... १८३
२०	वृक्षोदितगुदित्तिवर्णनं	... १२९	३५	मार्गवर्णनं	... १८३
२१	कल्पवर्णनं	... १३०	३६	किंपुरुषादिवर्णनं	... १८३
२२	कल्पवर्णनं	... १३५	३७	मार्गवर्णनं	... १८३
२३	मार्गवर्णनं	... १३८	३८	मार्गवर्णनं	... १८३
२४	मार्गवर्णनं	... १४१			
२५	मार्गवर्णनं	... १४८			
२६	मार्गवर्णनं	... १५०			

अध्याये	विषयः	श्लो	अध्याये	विषयः	श्लो
४८	सप्तसीमादिपर्यन्तं ...	३०१	५८	चतुर्मुखान्वयः ...	४८८
५०-५१	ज्योतिःप्रकाशः ...	३८०	५८	अपिप्तपर्वः ...	४०१
५२	सुवचस्पतिः ...	४१०	६०	महाभ्यासमौख्यपर्यन्तं ...	५११
५३	ज्योतिःप्रकाशः ...	४११	६१	प्रकाशविमर्शानुकीर्णः ...	५११
५४	मौलिकण्डिका ...	४४४			
५५	किञ्चिदुपलक्ष्यः ...	४५०			
५६	पिक्तपर्वः ...	४६५			
५७	सप्तपर्वः ...	४७१			

PREFACE.

The plan of publishing a large work in small fasciculi after long intervals, precludes the possibility of inserting the Introduction in its proper place at the beginning of the first volume. At the same time it is desirable that some preliminary account should be given of the materials used in the preparation of the work for the press. I propose, therefore, to confine this Preface to a short description of the codices which have been consulted in settling the text of this, the first, edition of the *Vāyu Purāṇa*, reserving the Introduction, containing an analysis of the work and remarks on its age and character, for the concluding fasciculus.

The Mss. of the work at my disposal are the following:—

क. From the Government of India collection, No 975. Material, paper. Size, 14x5½ inches. Folia, 275. Number of lines on each page, 12. Character, Nāgara. Date, 2nd. of the waxing moon in the month of Phālguna, Śaka, 1688. Purchased by me at Virabhdma. Complete, but very incorrect.

ख. From the Library of Bābu Hitalāla Miśra, of Mānakara, Zillah Burdwan. Yellow paper, 20x4½ inches. Folia, 334. Lines 8 to 9 on each page. Character, Bengali. Date, none, apparently about a hundred years old. Complete, but nearly as incorrect as the last.

ग. From the Library of Mahārāja Kamalakrishna, of Calcutta. Yellow Paper, 17x5 inches, Folia, 408. Lines on each page, 7. Character, Bengali. Date, none, apparently of about the same age as the last. Incomplete; wanting 115 folia at the beginning, and incorrect.

३. From the Library of Queen's College, Benares. Paper, 18x5, inches. Folia, 180. Lines on each page, 9. Nāgara. Date, none, about a hundred and fifty years old. Revised, and collated with another MS., the readings of which, where different, are given on the margin. Wanting several leaves at the end, but correct.

४. From the Library of the Deccan College, Pūnā. No. VIII of 1874-75. Paper, 11x5 inches. Folia, 408. Lines on each page, 9. Character, Nāgara. Date, none. Incomplete, but correct.

५. From the Library of Rao Śāhib Viśvanātha Nārāyaṇa Mandalik, C. S. I. Yellow paper, 13½x7 inches. Folia, 300. Lines on each page, 12. Date, full-moon (Pūrṇimā) of Māgha, Samvat 1804. Copied by Prāpanātha. Complete and generally correct. Received after 300 pages of this edition had been printed.

The first is the most incorrect of my texts; but, such as it is, it does not differ materially from the next two. The second and the third correspond very closely, and seem to have been taken from one original. The fourth codex represents the text as current in the North Western Provinces, and is by far the most correct. The fifth and the sixth, from the Western Presidency, correspond pretty closely; but they are not copies of the same original, nor are they so markedly separate in their readings from the Benares text as to indicate a distinct recension. In classifying these texts the first three may be taken to form one group, and the next three another. On the whole, however, the two groups correspond so closely, that it would be misleading to say that they constitute distinct recensions. They are all copies of one original, differing just enough to show that they have undergone the usual corruptions which a long course of copying and recopying under different circumstances renders unavoidable.

Ancient and mediæval Indian exegetes did not tolerate any

III

eclecticism. They were very particular in preserving the errors of their texts, so as not in any way to injure the authenticity of the originals. As regards the Vedas, the variations resulting from the practice of early chanters were classed under different schools or Śākhās, and, to preclude the possibility of further change, the words were recorded in various arbitrary forms under the names of Kramapāṭha, Jatāpāṭha &c. The religious feeling which prompted these arrangements, did not apply to works of minor importance; but their commentators were particular in noticing the *varietas lectiois* of their texts, and in pointing out what they thought were apocryphal, or of doubtful authenticity. Modern Indian editors do not, as a rule, follow this practice. They, in a manner, repudiate "various readings." They assume that the original must be one, and the differences observable are merely copyist's errors, which it is their duty to correct. The consequence is, not unoften, a serious tampering with originals; and this is also the cause of the almost invariable absence of critical apparatus in their editions.

Generally speaking, European scholars follow a different course. As in their editions of Greek and Latin texts so in Sanskrit, they reproduce, either in footnotes or in appendixes, all the variations and blunders of the different codices they have at command. For critical purposes their practice is unquestionably the best, for it would be intolerable to permit editors to become the arbiters of what really were the original readings of their texts. They are, in the present day, so far removed from the language, habits, customs and surroundings of the authors whose works they edit, that they cannot be too careful in preserving, as far as possible, the materials at command for the proper elucidation of their texts.

European practice, in this respect, however, is not so uniform as to admit of being classed under one head, or to be generally set up as models for the people of this country to copy

While some European scholars are in favour of an intelligent discrimination between what are different readings and what are mere blunders of copyists, others insist upon a faithful reproduction of even the most obvious and unquestionable mistakes.

The learned Professor Max Müller, the prince of modern Sanskrit editors, belongs to the first class. In the Prefaces to his magnificent edition of the *Rig Veda*, he has discussed at great length the principles which he has followed. Denouncing most vehemently "the mischief done by conjectural criticism of classical scholarship, and deprecating most strongly any countenance given to it by Sanskrit scholars," he sets down the principle—"Let an editor give what there is, and let the commentator and translator say what might be, or what ought to be." He, nevertheless, adds: "it may be truly said that the chief business of modern critics is to cleanse the text of the classics from the improvements introduced by the ingenious editors of the last three centuries, and we ought not to neglect this lesson in preparing our own *editiones principes*." (V. p. xix.) The principle by itself is sound enough, but it is open to a grave practical objection, for it involves the question of "restoration" of texts, and opens a wide door to "ingenious editors" of our times to commit the very mischief of "conjectural criticism" which the learned scholar condemns. In carrying out this principle in his work, he says:—"I have not thought it necessary to give all the extraordinary corruptions that have crept into Sāyaṇa's text, particularly when they occurred in passages the wording of which admitted of easy restoration" (p. XXXVII).

On the other hand, some European Sanskritists, particularly those who are not perfect masters of their subject and are nevertheless conscientious, follow a different rule: they jot down all the blunders they meet with, not excepting printers' mistakes, as *varietas lectionis*. In very ancient, and in archaic, unintelligible, works, such as the *Vedas* and Chānd's poems,

this is ordinarily a safe rule to follow, but, strictly enforced it, results in a Chinese tailor's work, copying patch and all. It cannot lay claim to the credit of intelligent critical editing. In dealing with mediæval Sanskrit works it would be absurd to follow such a rule, except in exceptional cases.

I think the proper rule to follow is what has been laid down by Dr. Max Müller—to give every reading that admits of a meaning, and every blunder in orthography, etymology, or syntax, which is constant, or generally prevailing; but to take no note of what are mere accidental lapses. There are many obvious blunders and lacunæ in Mss. which bear no relation to their authors, and for critical purposes are of no value whatsoever. The manner in which due discrimination is made between what are obvious blunders, and what are doubtful and unquestionable variations, marks the distinction between the critical and the uncritical editor. This is but a trite axiom to notice, but some differences of opinion having arisen in connection with the works published in the 'Bibliotheca Indica,' it is necessary to explain the principles which have been followed by me and some of those who have worked under my advice and guidance.

Variations in Mss. may be classed under six heads; 1, Sentences; 2, Phrases; 3, Words; 4, Spelling; 5, Grammatical concordance; 6, Metre.

(1) A sentence may occupy one place in one MS. and another in a different one, or be present in one, and absent in others. In either case, I think, it is imperative on the editor to record the fact in a footnote. Should the absence occur in an apparently very correct and old MS. and later codices should supply the sentence, the fact is still of sufficient importance to be recorded; but if the absence be noticed in a modern and obviously corrupt text, it would, in my opinion, be a waste of time to take note of it. For my part I have systematically overlooked it.

(2, 3) Differences in phrases and words should always be no-

ted, except when undoubtedly corrupt and unmeaning, and occurring in one or two out of several Mss. In India, with the aid of Pandits who are experts in the branch of literature to which the works belong, it is not difficult, in preparing copy for the press, to correct such corruptions, and to restore the texts, and, as long as we have the advantage of Pandits who are unrivalled in their knowledge of the works to which they have devoted their lives, it would be a sin and a shame to overlook them. No European scholar in India has done so. In Europe, where they are not to be had, the case may be different, and, in conscientious editing, footnotes may be needed. When a corrupt form occurs in all the Mss. and a restoration is needed, the fact should always be recorded.

(4) In spelling it is not unfrequently seen that peculiarities are as uniform and regular as variations in words, phrases, and sentences, while in other cases they are quite accidental. In such cases the forms which are constant or generally prevailing in the texts before an editor, are those which should always be adopted, and mere blunders entirely overlooked. For instance, in Chand's poem the well known word Anangapāla occurs repeatedly, spelled अमंगपाळ. If in one place the dot on the top indicating then be absent, I think it would n be the merest pedantry to notice it. In some cases even persistent forms occurring in ancient works, such as the Vedas, may be safely corrected without a footnote, and I cannot illustrate this better than by reference to the letters ऋ, ॠ, ॡ, which, in Mss. copied in Northern India, are frequently misplaced, and which Professor Max Müller has not thought it worth his while to notice.

(5) As regards grammatical concordance, Professor Max Müller has not hesitated to change simple forms, such as अयमि into अयंमि where the context required the change. I fully subscribe to his rule; but in the use of the tenses and other more complicated questions the safest plan appears to be to adhere to the text as closely as possible.

(6) Errors in metre, when accidental, or the results of bad copying, are easily corrected. Ancient authors, however, were, in anushtup particularly, careless, and their errors cannot be corrected without tampering with the original. In all sacred works they have been respected by mediæval Indian scholars, and accounted for as peculiarities of holy sages, *draṣṭā*. Modern editors can do no better.

In editing Sanskrit works for the 'Bibliotheca Indica' I have borne these rules carefully in mind. I have had the benefit, too, of the advice and co-operation of some of the ablest Panjabis of my country in settling many doubtful questions and thereby obviating the necessity of crowding the pages of my works with long arrays of different readings, such as are common in European publications. The limited number of codices available for collation has also, in some cases, reduced the number of various readings. My texts, on the whole, must be taken as eclectic, and the notes to be critical so far as the most prominent peculiarities of my *Mss.* are concerned. Editors, disposed to be hypercritical, may record in footnotes all the errors they meet with, but there is no necessity for such a course where the object is a simple reproduction of an eclectic text, and not a commentary.

द्वीतीयोऽध्यायः नमः ॥

वायुपुराणम् ।

अथ पूर्वभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुक्रमणिका ।

नारायणं नमस्तुत्य नरक्षैव नरोत्तमं ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत् ॥

जयति पराशरसुतः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत् पिवति(१) ॥

प्रपद्ये देवमीशानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्(२) ।

महादेवं महात्मानं सर्वस्य जगतः पतिं ॥ १ ॥

ब्रह्माणं लोककर्त्तारं सर्वज्ञमपराजितम् ।

प्रभुं भूतमविष्यस्य साम्यतस्य च सत्पतिं ॥ २ ॥

ज्ञानमप्रतिमं यस्य वैराग्यश्च जगत्पतेः ।

ऐश्वर्य्यश्चैव धर्मश्च सहसिद्धिचतुष्टयम् ॥ ३ ॥

य इमान्पश्यते भावानित्यं सदसदात्मकान् ।

आविशन्ति पुनस्तु वै क्रियाभावार्थमीश्वरम् ॥ ४ ॥

१ एतन्महासागरपञ्जीकृत्यं ख०, ग०, घ, ङ पुस्तकेषु नास्ति ।

२ पदचयमिति ख० ।

लोककल्लोकतत्त्वज्ञी योगमास्थाय तत्त्ववित् ।

असृजत् सर्वभूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५ ॥

तमजं विश्वकर्माद्यं चित्पतिं लोकसाधिपं ।

पुराणाख्याननिष्ठासुव्रजामि शरणं प्रभुं ॥ ६ ॥

ब्रह्मावायुमहेन्द्रेभ्यो नमस्कृत्य समाहितः ।

ऋषीणाञ्च वरिष्ठाञ्च वसिष्ठाञ्च महात्मने ॥ ७ ॥

तन्ममैवातिशयस्यैवातूक्यार्थं चर्षये ।

वसिष्ठाञ्च च शूचये कृष्णद्वैपायनाय च ॥ ८ ॥

पुराण सम्प्रवक्ष्यामि ब्रह्मोक्तं वेदसम्मतम् ।

धर्मार्थन्यायसंयुक्तीरागमैः सुविभूषितम् ॥ ९ ॥

असोमकण्ठे विक्रान्ते राजस्येऽनुपमत्विति ।

प्रयासतीमां धर्मेण भूमिं भूमिपसत्तमे ॥ १० ॥

ऋषयः संग्रितात्मानः सत्त्वन्नतपरायणाः ।

ऋजवो नष्टरजसः शान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ॥ ११ ॥

धर्मचेतस्ते कुरुचेतस्ते दीर्घसत्त्वन्तु द्वेजिरे ।

नद्यास्तूरे दृढहत्वाः पुण्यायाः शुचिरोधसः ।

दीक्षितास्ते यथाशास्त्रं नैमिषारण्यगोचराः ॥ १२ ॥

द्रष्टुन्तान् स महाबुद्धिः सूतः पौराणिकोत्तमः ।

लोमानि चर्षयाञ्चक्रे श्रौतृणां यत् सुभाषितैः ।

कर्मणा प्रचितस्तेन लोकेऽस्मिन्लोमहर्षणः ॥ १३ ॥

तपःश्रुताचारनिषेर्व्वेदव्यासस्य धीमतः ।

मिथ्यो बभूव नेषावौ त्रिषु लोकेषु विभ्रुतः ॥ १४ ॥

पुराणवेदो ह्यखिलस्तस्मिन् सम्यक् प्रतिष्ठितः ।

भारती चैव विपुला महाभारतवर्णिनी ॥ १५ ॥
 धर्मविक्रममोक्षार्थीः कथा यस्मिन् प्रतिष्ठिताः ।
 सूक्ताः सुपरिभाषाश्च भूमावीषधयो यथा ॥ १६ ॥
 स तावदायेन सुधियो व्यायविशुनिपुङ्गवान् ।
 अभिराम्योपसंस्तुत्य नमस्तुत्य कृताञ्जलिः ।
 तीक्ष्णबासो निधारी प्रणिपातेन तानुयौन ॥ १७ ॥
 ते चापि सन्धिणः प्रीताः सप्तदक्षा महीजमः ।
 तस्मै साम च पूजाञ्च यथावत् प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ तेषां पुराणस्य शृङ्गं समपद्यत ।
 दृष्ट्वा तमतिविशालं विद्वांसं क्षीमहर्षणम् ॥ १९ ॥
 तस्मिन् सत्रे शृङ्गपतिः सर्वशास्त्रवेशारदः ।
 इक्षितैर्भावनालक्ष्य तेषां सूतमनोदयत्(१) ॥ २० ॥
 त्वया सूत महाबुद्धिर्भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
 इतिहासपुराणार्थं व्यासः सख्यगुपासितः ।
 दुदोह वै सति तस्य त्वं पुराणाश्रया कथा ॥ २१ ॥
 यथाञ्च ऋषिसुख्यानां पुराणं प्रति धीमतां ।
 शृङ्गं षाऽस्ति महाबुद्धे तच्छावदितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सर्वे ह्येमे महाज्जानो नानागोषाः समागताः ।
 स्नान् स्नान् वंशान् पुराणैस्तु शृणुष्वर्जुनवादिनः ॥ २३ ॥
 सप्तपान् दीर्घसत्तैऽस्मिन् यावदेषा मुनीनमः(२) ।
 दीक्षित्यमाणैरक्षामिन्द्रेण प्रागसि संस्मृतः ॥ २४ ॥

१. सूतमनोदयदिति ख० ।

२. सर्वान् यावद्य एव मुनीनिति ख०, घ० च ।

इतिसमीदितः(१) सूतस्तेरेव मुनिभिः पुरा ।

पुराणार्थं पुराणज्ञैः सत्यव्रतपरायणैः ॥ २५ ॥

सधर्म एष सूतस्य सद्भिर्दृष्टः पुरातनैः ।

देवतानासृषीणाञ्च राज्ञाञ्चामिततेजसां ॥ २६ ॥

वंशानां धारणं कार्यं श्रुतानाञ्च महात्मनां ।

इतिहासपुराणेषु दिष्टा ये ब्रह्मवादिभिः ॥ २७ ॥

न हि वेदेष्वधीकारः कश्चित् सूतस्य दृश्यते ।

वैश्यस्य हि पृथोर्यज्ञे वर्त्तमाने महात्मनः ।

सुत्यायामभवत् सूतः प्रथमं वर्णवैजतः ॥ २८ ॥

एन्द्रेण हविषा तत्र हविः पृक्तं दृष्टस्यते ।

शुद्धावेन्द्राय देवाय ततः सूतो व्यजायत ।

प्रमादात्तत्र सञ्चजे प्रायश्चित्ताच्च कर्मसु ॥ २९ ॥

शिव्यहव्येन यत् पृक्तमभिभूतं गुरोर्हविः ।

अधरोत्तरचारेण जज्ञे तद्वर्णवैजतः ॥ ३० ॥

यस्य ज्ञात् समभवद्वाङ्मनाऽवरयोनितः ।

ततः पूर्वेषां साधर्म्यात्सुखधर्मो प्रकीर्तितः ॥ ३१ ॥

मध्यमो ह्येष सूतस्य धर्मैः जज्ञोपजीवनं ।

ययनागाधचरितं जघन्यञ्च चिकिषितं ॥ ३२ ॥

तत् सधर्ममहं पृष्टो भवद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ।

कस्मात् सन्धङ्गन् विद्व्यां पुराणस्यैष पूजितम् ॥ ३३ ॥

पितॄणां मानसौ कन्या वासवी समपद्यत ।

अपध्याता च पित्रभिर्भक्ष्ययोनौ बभूव सा ॥ ३४ ॥

शरणीव द्रुतायस्य निमित्तं यस्य जन्मतः ।
 तस्यां जातो महायोगी व्यासो वेदविदां वरः ॥ १५ ॥
 तस्मै भगवते कृत्वा नमो व्यासाय वेधसे ।
 पुरुषाय पुराणाय ऋगुवाक्यप्रवर्तिने(१) ।
 मानुषच्छस्त्ररूपाय विश्वे प्रभविष्ये ॥ १६ ॥
 जातमात्रं यं वेदोऽपतस्थो सप्तर्षयैः ।
 धर्ममेव पुरस्कृत्य जातूकर्णद्वयात् तं ॥ १७ ॥
 मतिं मन्वानमाविध्य(२) येनासौ श्रुतिसागरात् ।
 प्रकाशं जनितो लोके महाभारतचन्द्रभाः ॥ १८ ॥
 वेदद्रुमश्च यं प्राप्य सशास्त्रः समपद्यत ।
 भूमिकास्तु गुणान् प्राप्य बहुशास्त्रो यथा द्रुमः ॥ १९ ॥
 तस्मादहमुपश्रुत्य पुराणं ब्रह्मवादिनः ।
 सर्वज्ञात्सर्ववेदेषु पूजिताद्दीप्ततेजसः ॥ २० ॥
 पुराणं सम्यक्प्रामि सदुक्तं मातरिस्त्रिणा ।
 पृष्टेन सुनिभिः पूर्वं नैमिषीयैर्महात्मभिः ॥ २१ ॥
 महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्बाहुश्चतुर्मुखः ।
 अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च स्रग्वन्भूर्हृत्तुरीश्वरः ॥ २२ ॥
 अव्यक्तं कारणं यश्चञ्चित्यं सदसदात्मकम् ।
 भद्रदादिविशेषान्तं हजतीति विनिश्चयः ॥ २३ ॥
 अष्टं हिरण्यस्यैव बभूवाप्रतिमन्ततः ।
 अष्टस्यावरणश्चाद्विरपामपि च तेजसा ॥ २४ ॥

१ ऋगुवाक्यार्थवर्तिन इति ख० ।

२ मन्वानमाविध्य इति ख० ।

वायुना तस्य नभसा नभो भूतादिना हृतं ।
 भूतादिर्महता चैव अव्यक्तेनाहतो महान् ॥ ४५ ॥
 अतोऽत्र विश्वदेवानासृषीणाञ्चोपवर्णितम् ।
 नदीनां पर्वतानाञ्च प्रादुर्भावोऽत्र शस्यते ॥ ४६ ॥
 मन्वन्तराणां सर्वेषां कल्पानाञ्चोपवर्णनम् ।
 कीर्त्तनं ब्रह्मचवस्य ब्रह्मजस्य च कीर्त्तते ॥ ४७ ॥
 अतो ब्रह्मणि स्मृतृत्वं प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 अवस्थायात्र कीर्त्त्यन्ते ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ ४८ ॥
 कल्पानां वत्सरश्चैव जगतः स्थापनस्तथा ।
 शयनञ्च हरेरत्र पृथिव्युदरणस्तथा ॥ ४९ ॥
 सन्निवेशः पुरादीनां वर्णाश्रमविभागशः ।
 वृक्षाणां गृहसंस्थानां सिद्धानाञ्च(१) विनाशनं ॥ ५० ॥
 योजनानां पद्माक्षैव सञ्चरं बहुविस्तरं ।
 स्रगे स्थानविभागश्च मर्त्यानां भुविचारिणां ॥ ५१ ॥
 वृक्षाणामोषधोनाञ्च वीरुधाञ्च प्रकीर्त्तनं ।
 वृत्तनारजिकीटत्वं मर्त्यानां परिकीर्त्तनम् ॥ ५२ ॥
 देवतानासृषीणाञ्च द्वे सृती परिकीर्त्तिते ।
 अन्नादीनां तनूनाञ्च सृजनख्यजनस्तथा ॥ ५३ ॥
 प्रथमं सर्वमास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणां स्मृतम् ।
 अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ॥ ५४ ॥
 अङ्गानि धर्ममास्त्रञ्च व्रतानि नियमास्तथा ।
 पशूनां पुरुषाणाञ्च सम्भवः परिकीर्त्तितः ॥ ५५ ॥

तथा निर्व्वचनं प्रोक्तं कल्पस्य च परिग्रहः ।
 नव सर्गाः पुनः प्रोक्ता बुद्धाणो बुद्धिपूर्व्वकाः ॥ ५६ ॥
 त्रयोऽन्ये बुद्धिपूर्व्वस्तु ततो लोकानकल्पयत् ।
 बुद्धाणोऽवयवेभ्यश्च धर्म्मादीनां समुद्भवः ॥ ५७ ॥
 ये हादस्य प्रसूयन्ते प्रजाः कल्पे पुनः पुनः ।
 कल्पबोरन्तरं प्रोक्तं प्रतिसन्धिय यस्तयोः ॥ ५८ ॥
 तमोमात्राहतत्वाच्च ब्रह्माणोऽधर्म्मासम्भवः ।
 तथैव यतरूपायाः सम्भवच्च ततः परम् ॥ ५९ ॥
 प्रियव्रतीत्तानपादौ प्रसूत्याकृतयश्च ताः ।
 कीर्त्तयन्ते धृतपाप्मानो येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ६० ॥
 रुचेः प्रजापतेर्बोर्द्धमाकृत्यां सिद्धुनोद्भवः ।
 प्रसूत्यामपि दत्तस्य कन्यानां प्रभवस्ततः ॥ ६१ ॥
 दाक्षायणोषु चाप्यूर्ध्वं श्रद्धायास्तु महात्मनाम् ।
 धर्म्मस्य कीर्त्त्यते सर्गः सात्विकस्य सुखोदयः ॥ ६२ ॥
 तथाऽधर्म्मस्य हिंसायां तामसोऽयमलक्षणः ।
 महेश्वरस्य सत्त्वाच्च प्रजासर्गः प्रकीर्त्तितः ॥ ६३ ॥
 निरामयश्च ब्रह्माणं तादृशं कीर्त्तितं पुनः ।
 योगं योगनिधिः प्राञ्च द्विजानां मुक्तिकाङ्क्षिणां ॥ ६४ ॥
 अवतारश्च रुद्रस्य महाभाग्यं तथैव च ।
 त्रैवेदिकां कथाश्चापि संवादः परमो महान् ॥ ६५ ॥
 ब्रह्मनारायणाभ्याश्च यव स्तोत्रं प्रकीर्त्तितम् ।
 स्तुतस्ताभ्यां स देवेशस्तुतोऽपि भगवान् शिवः ॥ ६६ ॥
 प्रादुर्भावोऽयं रुद्रस्य ब्रह्मणोऽङ्गे महात्मनः ।

कीर्त्तये नाम हेतुष्व यथाऽरोदीन्महामनाः ॥ ६० ॥
 रुद्रादीनि यथा ह्यष्टौ नामान्वाप्नोत् स्वयम्भुवः ।
 यथा च तैर्व्याप्तमिदं वैलोक्य सचराचरम् ॥ ६८ ॥
 भृग्व्यादीनामृषीणाञ्च प्रजासर्गोपवर्णनम् ।
 वशिष्ठस्य च ब्रह्मर्षेर्वैव गोचानुकीर्त्तनम् ॥ ६९ ॥
 अग्नेः प्रजायाः सन्भूतिः स्नाह्यायां यच्च कीर्त्तिता ।
 पितॄणां द्विःप्रकाराणां स्रधायास्तदनन्तरं ॥ ७० ॥
 पित्र्यवंशप्रसङ्गेन कीर्त्तये च महेश्वरात् ।
 दक्षस्य शापः सत्यर्थं भृग्व्यादीनाञ्च धीमतां ॥ ७१ ॥
 प्रतिशापश्च रुद्रस्य दत्त्वाद्भुतकर्मणः ।
 प्रतिषेधश्च वैरस्य कीर्त्तयते यच्च विस्तरः ॥ ७२ ॥
 तेषां नियोगो ह्येषु देशेषु च पृथक् पृथक् ॥ ७३ ॥
 स्नायम्भुवस्य सर्गस्य ततश्चाप्यनुकीर्त्तनम् ।
 उक्तो नाभेर्निसर्गस्य रजसश्च महात्मनः ॥ ७४ ॥
 ह्येषानां सप्तमुद्राणां पर्वतानाञ्च कीर्त्तनम् ।
 वर्षाणाञ्च नदीनाञ्च तज्जेदानाञ्च सर्वशः ॥ ७५ ॥
 ह्येषभेदसहस्राणामन्तर्भेदश्च सप्तसु ।
 विस्तरान् मण्डलाच्चैव जम्बुद्वीपसमुद्रयोः ।
 प्रमाणं योजनापेण कीर्त्तये पर्वतैः सह ॥ ७६ ॥
 हिमवान् द्वैमकुटस्तु नियधो मेहरेव च(१) ।
 नीलः श्वेतः शुक्लवांस्य कीर्त्तयन्ते वर्षपर्वताः ॥ ७७ ॥
 तेषामन्तरविष्कम्भा उच्छ्वाद्यायामविस्तराः ।

कीर्त्तन्ते योजनायेन ये च तत्र निवासिनः ॥ ७८ ॥
 भारतादौनि वर्षाणि नदीभिः पर्वतैस्तथा ।
 भूतैषोपनिविष्टानि गतिमन्निर्भुवैस्तथा ॥ ७९ ॥
 जम्बुद्वीपादयो द्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्हृताः ।
 ततश्चाप्यमयो भूमिर्लोकालोकश्च कीर्त्तते ॥ ८० ॥
 अष्टस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूरादयश्च कीर्त्तन्ते वरुणैः प्राकृतैः सह ॥ ८१ ॥
 सर्वं च तत्प्रधानस्य परिमाणैकादेशिकं ।
 सव्यासपरिमाणञ्च सङ्क्षेपेणैव कीर्त्तते ॥ ८२ ॥
 सूर्याचन्द्रमसो वैव दृष्टिव्याघ्राप्ययेपतः ।
 प्रमाणं योजनायेन साम्प्रतैरभिसानिभिः ।
 महेन्द्राद्याः सभाः पुण्या मानसोत्तरवूर्ध्वनि ॥ ८३ ॥
 अत ऊर्ध्वं गतिशोका स्वर्गश्चालातचक्रवत् ।
 नागवीथ्यजघीथोश्च खल्वप्यं परिकीर्त्तते ॥ ८४ ॥
 काष्ठशोर्लङ्घयो वैव मण्डलानाञ्च योजनैः ।
 लोकाशोकश्च सज्ज्याया अङ्गो विद्युवत्स्तथा ॥ ८५ ॥
 लोकापलाः स्थिताथोर्ध्वं कीर्त्तन्ते ये चतुर्दिग् ।
 पितॄणां देवतानाञ्च पञ्चानौ दक्षिणोत्तरो ॥ ८६ ॥
 शृङ्गिणां न्यासिनाश्चोक्तौ रजःसत्त्वसमाश्रयात् ।
 कीर्त्तते च पदं विष्णोर्धर्माद्या यच्च श्रुतिताः ॥ ८७ ॥
 सूर्याचन्द्रमसो बहो ब्रह्मणां ज्योतिषान्तथा ।
 कीर्त्तते ब्रह्मसामर्थ्यात् प्रजानाञ्च शुभाशुभं ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मणा निर्मितः सौरः स्वन्दनोऽर्धवशात् स्वयं ।

कीर्त्त्यते भगवान् धेनुं प्रसर्पति दिवि स्वयं ॥ ८८ ॥
 स रथोऽभिष्ठितो देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।
 गन्धर्वैरप्सरसीभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥ ८९ ॥
 अपां सारमयवेन्दोः कीर्त्त्यते च रथस्तथा ।
 वृद्धिचक्षो च सीमस्य कीर्त्त्यते सूर्यकारितौ ॥ ९० ॥
 सूर्यादीनां स्यन्दनानां ध्रुवादेव प्रकीर्त्तनं ।
 कीर्त्त्यते शिशुमारश्च यस्य पुच्छे ध्रुवः स्थितः ॥ ९१ ॥
 तारारूपाणि सर्वाणि नक्षत्राणि ग्रहैः सह ।
 निवासो यत्र कीर्त्त्यन्ते देवानां पुण्यकारिणः ॥ ९२ ॥
 सूर्यरश्मिसहस्रे च वर्षायीतोष्णनिःस्रवः ।
 प्रविभागश्च रश्मीनां नामतः कर्मतोऽर्घ्यतः ॥ ९३ ॥
 परिमाणगती चोक्ते यद्वाणां सूर्यसंश्रयात् ।
 यथा चाशु विधात् प्राप्ता शम्भोः कण्डस्य नीलता ॥ ९४ ॥
 ब्रह्मप्रसादितस्याशु विधाद् शूलपाणिनः ।
 स्तूयमानः सुरैर्विष्णुः स्तौति देवं महेश्वरं ॥ ९५ ॥
 लिङ्गीद्वयकथा पुच्छा सर्वपापप्रणायिनी ।
 विश्वरूपात् प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ ९६ ॥
 पुरुरवस ऐलस्य माहात्म्यानुप्रकीर्त्तनं ।
 पितॄणां द्विप्रकाराणां तर्पणञ्चासृतस्य वै ॥ ९७ ॥
 ततः पर्व्याणि कीर्त्त्यन्ते पर्वणाञ्चैव सन्धयः ।
 स्वर्गलोकागतानाञ्च प्राप्तानाञ्चाप्यधीगतिं ।
 पितॄणां द्विप्रकाराणां श्राद्धेनानुयजो महान् ॥ ९८ ॥
 युगसंख्या प्रमाणञ्च कीर्त्त्यते च कृते युगे ।

त्रेतायुगे चापकर्षावातीयाः संप्रवर्त्तनं ॥ १०० ॥
 वर्णानामाश्रमाणाश्च संख्यानाश्च प्रवर्त्तनं ।
 वर्णानामाश्रमाणाश्च संस्थितिर्धर्मस्तथा ॥ १०१ ॥
 यज्ञप्रवर्त्तनश्चैव संवादो यत्र कौर्त्तते ।
 ऋषीणां वसुना सार्धं वसोवाधः पुनर्गतिः ॥ १०२ ॥
 प्रशानां दुर्वचस्त्वच्च स्वाश्रम्यवसृते मनुं ।
 प्रशंसा तपसथोक्ता युगावस्था च कश्चनः ।
 द्वापरस्य कलेशाव सङ्क्षेपेण प्रकौर्त्तनं ॥ १०३ ॥
 देवतिर्यङ्मनुष्याणां प्रमाणानि युगे युगे ।
 कौर्त्तन्ते युगसामर्थ्यात् परिणाद्योच्छ्रयायुवः ॥ १०४ ॥
 शिष्टादीनाश्च निर्देयः प्रादुर्भावश्च कौर्त्तते ।
 वेदस्य तद्विज्ञातानां मन्त्राणाश्च प्रकौर्त्तनं ॥ १०५ ॥
 शास्त्रानां परिमाणश्च वेदव्यासादिशब्दनं ।
 मन्वन्तराणां संचारः संहारास्तौ च सम्भवः ॥ १०६ ॥
 देवतानाश्च ऋषीणाश्च मनोः पित्रगणस्य च ।
 न शक्यं विस्तरादतुमित्युक्तञ्च समासतः ॥ १०७ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या च मानुषेण प्रकौर्त्तिता ।
 मन्वन्तराणां सर्व्वप्राप्तदेव च लक्षणम् ॥ १०८ ॥
 अतीतानागतानाश्च वर्त्तमानेन कौर्त्तते ।
 तथा मन्वन्तराणाश्च प्रतिसन्धानलक्षणम् ॥ १०९ ॥
 अतीतानागतानाश्च प्रोक्तं स्वाश्रम्यवेन्तरे ।
 मन्वन्तरत्रयश्चैव कालज्ञानश्च कौर्त्तते ॥ ११० ॥
 मन्वन्तरेषु देवानां प्रजेशानाश्च कौर्त्तनं ।

दक्षस्य चापि दौहित्राः प्रियाया दुहितुः सुताः ।
 ब्रह्मादिभिस्ते कनिता दक्षेणैव च धीमता ॥ १११ ॥
 सावर्णायाश्च कौत्स्यंते मनवो मेरुमाश्रिताः ।
 भ्रुवस्रोतानपादस्य प्रजासर्गोपवर्णनम् ॥ ११२ ॥
 पृथुनापि च वैष्णवेन भूमिर्होडप्रवर्त्तनम् ।
 पाचाणां पयसाश्चैव वंशानाञ्च विशेषणम् ।
 ब्रह्मादिभिः पूर्वमेव दुग्धा जेयं वसुन्धरा ॥ ११३ ॥
 दग्धभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषाणां(१) प्रजापतेः ।
 दक्षस्य कौत्स्यंते जन्म सोमस्याग्नेन धीमतः ॥ ११४ ॥
 भूतभव्यमवेशत्वं सहेन्द्राणाञ्च कौत्स्यंते ।
 मन्वादिष्वा भविष्यन्ति आख्यामैर्बहुभिर्हताः ॥ ११५ ॥
 वैवस्वतस्य च मनोः कौत्स्यंते सर्गविस्तरः ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विश्वतस्तनुम् ।
 ब्रह्मशृङ्गात् समुत्पत्तिश्चैर्वादीनाञ्च कौत्स्यंते ॥ ११६ ॥
 विनिवृत्ते प्रजासर्गे चाक्षुषस्य मनोः शुभे ।
 दक्षस्य कौत्स्यंते सर्गो ध्वानाश्चैवस्ततेऽन्तरे ॥ ११७ ॥
 नारदः प्रियसंवादी दक्षपुत्राण्यहोवसान् ।
 नाशयामास शापाय आत्मनो ब्रह्मणः सुतः ॥ ११८ ॥
 ततो दक्षोऽसृजत् कन्या वीरिण्यामिव विश्रुताः ।
 कौत्स्यंते धर्मसर्गस्य कश्यपस्य च धीमतः ॥ ११९ ॥
 अत ऊर्ध्वं ब्रह्मणश्च त्रिषोऽथैव भवस्य च ।
 एकात्त्वञ्च पृथक्ताञ्च विशेषत्वञ्च कौत्स्यंते ॥ १२० ॥

ईशत्वाच्च यथा शप्त जाता देवाः स्वयम्भुवा ।
 मरुत्प्रसादो मरुतां दिव्या देवांश्चसम्भवाः ॥ १२१ ॥
 कीर्त्त्यन्ते मरुताश्चाथ गणास्ते समसम्भवाः ।
 देवत्वं पितृवाक्येन वायुस्कन्धेन चान्वयः ॥ १२२ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरचसाम् ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधाम् ।
 उत्पत्तयश्चाप्सरसां कीर्त्त्यन्ते बहुविस्तरात् ॥ १२३ ॥
 समुद्रसंयोगकृतं जन्मैरावतदक्षिणः ।
 वैनतेयसमुत्पत्तिस्तथा चास्याभिषेचनम् ॥ १२४ ॥
 भृशूणां विस्तरश्चोक्तस्तथाचाङ्गिरसामपि ।
 कश्यपस्य पुलस्त्यस्य तथैवाभिषेहात्मनः ॥ १२५ ॥
 पराशरस्य च मुनेः पत्नानां यत्र विस्तरः ।
 देवतानामृषीणाञ्च प्रजोत्पत्तिस्ततःपरं ॥ १२६ ॥
 तिस्रः श्रान्ताः प्रकीर्त्त्यन्ते यासु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 पितृदौहितनिर्देशो देवानां जन्म चोच्यते ॥ १२७ ॥
 विस्तरस्ते भगवतः पञ्चानां सुमाहात्मनां ।
 ब्रह्माया विस्तरश्चोक्तश्चादित्यस्य ततःपरं ॥ १२८ ॥
 विष्णुचिचरितश्चोक्तं धुन्वोश्चैव निवर्हणम् ।
 ब्रह्मद्वलान्तसंचेपादिष्वाकाश्याः प्रकीर्त्तिताः ॥ १२९ ॥
 निम्यादीनां चित्तीयानां यावज्जगद्गणादिति ।
 कीर्त्त्यन्ते विस्तरौ यत्र यथातेरपि भूपतेः ॥ १३० ॥
 यदुवंशसमुद्देशो द्वैद्वयस्य च विस्तरः ।
 क्रोष्टीरनन्तरं चोक्तस्तथा वंशस्य विस्तरः ॥ १३१ ॥

वृक्षप्रतिस्तु तान् शक्तः शयाप सुमहाद्युतिः ॥ १४० ॥
 चलाच्च विष्णुनाचात्म्यं विष्णोर्जन्मादियद्भनं ।
 तुर्वसुः शक्तदौहित्रो देवयान्वा यदोरभूत् ।
 अनुद्गुंस्तथा पूर्यथातितनया नृपाः ॥ १४१ ॥
 अत्र वंशा महात्मानस्तोषां पार्थिवसत्तमाः ।
 कौत्स्यन्ते दौर्घयस्यो भूरिद्रविणतेजसः ॥ १४२ ॥
 कुशिकस्य च विप्रैः सम्यग्यो धर्मसंश्रयः ।
 वार्हस्पत्यन्तु सुरभिर्वैप शापमिहानुदत् ॥ १४३ ॥
 कौत्सं न जङ्गव्यस्य भान्तनोर्वीर्यशब्दनं ।
 भविष्यतां तथा राज्ञासुपसंहारशब्दनं ॥ १४४ ॥
 अनागतानां सप्तानां मनुनाथोपवर्णनं ।
 भोमस्यान्ते कलियुगे चौके संहारवर्णनं ॥ १४५ ॥
 पराक्षपरवोयैव लक्ष्यं परिकौत्स्यते ।
 ब्रह्मणो योजनायेण परिमाणविनिर्णयः ॥ १४६ ॥
 नैमित्तिकः प्राक्तनिकस्तथैवात्यन्तिकः स्मृतः ।
 त्रिविधः सर्वभूतानां कौत्स्यन्ते प्रतिसञ्चरः ॥ १४७ ॥
 अनाष्टाष्टिर्भास्कराश्च धोरः संवर्त्तकोऽनलः ।
 मेची ह्येकार्णवं वायुस्तथा रात्रिर्मेघात्मनः ॥ १४८ ॥
 संख्यालक्षणमुद्दिष्टं ततो ब्राह्मं विशेषतः ।
 भूरादीनाञ्च लोकानां सप्तानासुपवर्णनं ।
 कौत्स्यन्ते चात्र निरवाः पापानां रौरवादयः ॥ १४९ ॥
 ब्रह्मलोकोपरिष्ठास्तु शिवस्य स्थानमुत्तमं ।
 यत्र संहारमायान्ति सर्वभूतानि सञ्चये ॥ १५० ॥

सर्वेषाञ्चैव सत्त्वानां परिणामविनिर्णयः ।
 ब्रह्मणः प्रतिसंसर्गं सर्वसंहारवर्णनं ॥ १५१ ॥
 अष्टरूप्यमतः प्रोक्तं प्राणस्याष्टकमेव च ।
 गतिर्द्योर्ध्वमधयोक्ता धर्मोर्ध्वसमाव्ययात् ॥ १५२ ॥
 कल्पे कल्पे च भूतानां महतामपि सङ्ख्यः ।
 प्रसङ्गाय च दुखानि ब्रह्मण्यथाप्यनित्यता ॥ १५३ ॥
 दोराटम्यश्चैव भोगानां परिणामविनिर्णयः ।
 दुर्लभत्वञ्च भोगस्य वैराग्यादीषदर्शनं ॥ १५४ ॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य सत्त्वं ब्रह्मणि संस्थितं ।
 नानात्वदर्शनाच्छुद्धं ततस्तदभिषर्त्तते (१) ॥ १५५ ॥
 ततस्तापत्रयातीतो नीरूपाष्टो निरञ्जनः ।
 आनन्दो ब्रह्मणः प्रोक्तो न विभेति कृतयन ॥ १५६ ॥
 कीर्त्यते च पुनः सर्गो ब्रह्मणोऽन्यस्य पूर्ववत् ।
 कीर्त्यते ऋषिर्वंशश्च सर्वपापप्रणाशनः ॥ १५७ ॥
 इति कृत्यसमुद्देशः पुराणस्वोपवर्णितः ।
 कीर्त्तयन्ते जगतोऽज्ञान सर्वप्रलयविनिधयः ।
 प्रवृत्तयश्च भूतानां निवृत्तीनां फलानि च ॥ १५८ ॥
 प्रादुर्भावी वशिष्ठस्य शक्तीर्जन्म तथैव च ।
 सौदासात्रिभहस्तस्य विश्वामित्रकृतेन च ॥ १५९ ॥
 पराशरस्य चोत्पत्तिरदृशत्वं यथा विभोः ।
 जज्ञे पित्रूणां कन्यायां व्यासचापि यथा सुनिः ॥ १६० ॥
 शुक्रस्य च तथा जन्म सह पुत्रस्य धीमतः ।

पराशरस्य प्रहेषो विष्णामिचक्रतो यथा ॥ १६१ ॥
 यशितसम्भृतयान्निर्विष्णामिचक्रिष्ठांसया ।
 सत्त्वादेतोर्विभुना शीर्षैः स्रन्देन भीमता ।
 दैवेन विधिना विप्र विष्णामिचक्रितैषिणा ॥ १६२ ॥
 एकं वेदश्चतुष्पादश्चतुर्धा पुनरौम्बरः ।
 यथा विभेद भगवान् व्यासः सर्वान् खड्गुहितः (१) ।
 तस्य शिष्यैः प्रशिष्यैश्च शाखाभेदाः पुनः कृताः ॥ १६३ ॥
 प्रयोगैः षड्गुणैर्वैश्च यथा पृष्टः स्वयम्भुवा ।
 पृष्टेन चातुपुष्टास्ते सुनयो धर्मकाङ्क्षिणः ।
 देशं पुण्यमभीसन्तो विभुना तद्वितैषिणा ॥ १६४ ॥
 सुनाभं दिव्यरूपाख्यं सत्त्वाङ्गं शुभविक्रमं ।
 अनौपम्यमिदं चक्रं वर्त्तमानमतन्द्रिताः ।
 पृष्ठतो यात नियतास्ततः प्राप्ताश्च वदितम् ॥ १६५ ॥
 गच्छतो धर्मचक्रस्य यत्र नैमिविशिष्यते ।
 पुण्यः स देशो मन्तव्य इत्युवाच तदा प्रभुः ।
 उक्ता चैवसृष्टीन् ब्रह्मा द्वादशत्वमगात्पुनः ॥ १६६ ॥
 गङ्गागर्भसमाहारं नैमिषेयत्वमेव च ।
 ईजिरे चैव सत्रेण सुनयो नैमिषे तदा ।
 मृते शरहति तत्रा तस्य चीत्थापनं कृतं ॥ १६७ ॥
 ऋषयो नैमिषेयास्तु खड्गवा परया पुनः ।
 निःसीमां गामिमां कृत्स्नां कृत्वा राजानमाहरन् ।
 यथाविधि यथाशास्त्रं तमातिथ्यैरपूजयन् ॥ १६८ ॥

१. सर्वोद्वहपदादिति क०, ग०, घ० च ।

प्रीतं तथाकृतातिथ्यं राजानं विधिवत्तदा ।
 अन्तर्धानगतः क्रूरः स्वर्भानुरसुरोऽहरत् ॥ १५८ ॥
 अनुससृहृतं चापि नृपमैवं यथा पुरा ।
 गन्धर्वसहितं दृष्ट्वा कलापग्रामवासिनं ॥ १५९ ॥
 सन्निपातः पुनस्तस्य यथा यज्ञे महर्षिभिः ।
 दृष्ट्वा हिरण्यं सर्वं यज्ञे वस्तु मन्त्रात्मनां ॥ १६० ॥
 तदा वै नैमिषेवाणां सचे द्वादशवार्षिके ।
 यथा विवदमानस्तु ऐडः संस्थापितस्तु तैः ॥ १६१ ॥
 जनयित्वा त्वरस्थान्ते ऐडपुत्रं यथायुधं ।
 समापदित्वा तत्सन्तमायुधं पर्युपासते ॥ १६२ ॥
 एतत्कथ्यं यथावत्तं व्याख्यातं दिनसत्तमाः ।
 ऋषीणां परमं चात्र लोकतत्तममुत्तमम् ॥ १६३ ॥
 ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं पुराणं ज्ञानमुत्तमं ।
 अवतारय रुद्रस्य द्विजानुब्रह्मकारणात् ॥ १६४ ॥
 तथा पाण्डपता योगा ख्यानानाञ्चैव कौर्त्तनं ।
 लिङ्गीवस्य देवस्य नीलकण्ठत्वमेव च ॥ १६५ ॥
 कथ्यते यत्र विप्राणां वायुना ब्रह्मवादिना ।
 धन्यं वश्यस्तमायुधं पुण्यं पापप्रणाशनं ।
 कौर्त्तनं श्रवणं चास्य धारणश्च विशेषतः ॥ १६६ ॥
 धनेन हि क्रमेणैवं पुराणं संप्रचक्षते ।
 सुखमर्थः समाचरेन् महानप्युपलभ्यते ।
 तस्मात् किञ्चित्कमुद्दिश्य पञ्चादृष्ट्वाभि विश्वरम् ॥ १६७ ॥
 पादमाद्यमिदं सम्यक् योऽधीयीत जितेन्द्रियः ।

तेनाधीतं पुराणं तत् सर्वं नास्त्वय संशयः ॥ १७८ ॥

यो विद्याश्चतुरो वेदान् साङ्गोपनिषदो हिजः ।

न चेत्पुराणं संविद्यायैव स स्नादिवक्ष्यः ॥ १८० ॥

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपपन्नयेत् ।

विभेत्त्वल्पश्रुतावेदो मामयं प्रचरिष्यति ॥ १८१ ॥

अभ्यसन्निमग्न्यायं साक्षात् प्रोक्तं स्वयम्भुवा ।

आपदं प्राप्य मुञ्चेत यथेष्टां प्राप्नुवाद्भक्तिं ॥ १८२ ॥

यस्मात्पुरा ज्ञानसीदं पुराणं तेन तत् श्रुतं ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १८३ ॥

नारायणः सर्वमिदं विश्वं व्याप्य प्रवर्त्तते ।

तस्मापि जगतः स्रष्टुः स्रष्टा देवो महेश्वरः ॥ १८४ ॥

अतथ संक्षेपमिमं शृणुध्वं

महेश्वरः सर्वमिदं पुराणं ।

स सर्गकाले च करोति सर्गान्

संहारकाले पुनराददीत ॥ १८५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुप्रोक्ते अनुक्रमणिका नाम

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

द्वादशनारिकसवनिरूपणं ।

शुक्र उवाच ।

प्रत्यव्रुवन् पुनः सूतस्य यस्ते तपोधनाः ।
कुत्र सत्रं समभवत् तेषामङ्गतकर्मणाम् ॥ १ ॥
क्रियन्तश्चैव तत्कालं कथञ्च समवर्त्तत ।
आचक्ष्य पुराणञ्च कथं तेभ्यः प्रभञ्जनः ॥ २ ॥
आचक्ष्य विस्तरेणैदम्परं कौतूहलं हि नः ।
इति सन्नोदितः सुतः प्रत्युवाच शुभं वचः ॥ ३ ॥
शृणुष्व यत्र ते धीरा ईजिरे सत्रमुत्तमं ।
यावन्तच्चाभवत् कालं यथा च समवर्त्तत ॥ ४ ॥
सिद्धचमाया विष्णुं हि यत्र विष्णुसूतः पुरा ।
सत्रं हि ईजिरे पुण्यं सहस्रं परिवत्सरान् ॥ ५ ॥
तपोऽष्टपतिर्व्यत्र तत्रा मन्त्राऽभवत्स्वयं ।
इत्याद्या यत्र पत्नीत्वं शामित्रं यत्र बुद्धिमान् ।
मृत्युञ्जयी महातेजास्तस्मिन् सत्रे महात्मना ॥ ६ ॥
त्रिवुधा ईजिरे तत्र सहस्रं प्रतिवत्सरान्
भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नैमिरशीर्यत ।
कर्मणा तेन विख्यातं नैमिषं मुनिपूजितं ॥ ७ ॥
यत्र सा गोमती पुष्पा सिद्धचारणसेविता ।
रोहिणी सुपुत्रे तत्र ततः सौम्योऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥
शक्तिर्व्यष्टः समभवत् षशिष्ठस्य महात्मनः ।

अरुन्धत्याः सुता यत्र शतसुप्तमतेजसः ॥ १८ ॥
 कल्पावपादौ नृपतिर्यत्र शतत्र शक्तिषा ।
 यत्र वैरं समभवद्विश्वामित्रवशिष्ठयोः ॥ १९ ॥
 अष्टश्रव्यां समभवन्मुनिर्धृतिः पराशरः ।
 पराभवो वशिष्ठश्च यस्मिन् जातेऽप्यवर्त्तत ॥ २० ॥
 तत्र ते ईजिरे सत्रं नैमिषे ब्रह्मवादिनः ।
 नैमिषे ईजिरे यत्र नैमिषेवास्ततः स्मृताः ॥ २१ ॥
 तत्राचमभवत्तेषां समाः द्वादश धीमताः ।
 पुरुरवसि विक्रान्ते प्रयासति वसुन्धरा ॥ २२ ॥
 अष्टादश समुद्रस्य क्षीपानग्रन्पुरुरवाः ।
 ततोऽथ नैव रत्नानां लोभादिति हि नः श्रुतं ॥ २३ ॥
 सर्वंगौ चक्रे यत्र देवहूतिप्रणोदिता ।
 आजहार च तत्राच सर्वेऽस्मादसङ्गतः ॥ २४ ॥
 तस्मिन्नरपतौ सत्रं नैमिषेयाः प्रचक्रिरे ।
 यं गर्भे सुपुत्रे गङ्गा पावकाहीमतेजसं ।
 तदुत्पन्नं पश्यतेऽन्यथा हि रश्मिं प्रत्यपश्यत ॥ २५ ॥
 हिरण्यमन्ततयजे यज्ञवाटं महात्मना ।
 विश्वकर्मा स्त्रियं देवी भावयन् लोकभावनं ॥ २६ ॥
 वृद्धस्यतिस्ततस्तत्र तेषामभिततेजसां ।
 ऐहः पुरुरवा भजे तं देवं स्रगवां चरन् ॥ २७ ॥
 तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं यज्ञवाटं हिरण्यमयं ।
 लोभेन हतविज्ञानस्तदादातुं प्रचक्रे ॥ २८ ॥
 नैमिषेयास्ततस्तत्र चक्रुर्भुवंपतेर्यथा ।

निजपुत्रापि संक्रुवाः कुशवज्रैर्मनीषिणः ।
 ततो निशान्ते राजानं मुनयो दैवनीदिताः ॥ २० ॥
 कुशवज्रैर्विनिष्पिष्टः स राजा व्यजहत्तनुं ।
 श्रीर्वशेयं ततस्तस्य पुत्रश्चक्रुर्द्वयं भुवि ॥ २१ ॥
 नहुषस्य महाबानं पितरं दं प्रवचते ।
 स तेषु वर्त्तते सम्यक् धर्मशीलो महीपतिः ।
 वायुरारोह्यमत्युग्रं तस्मिन् स नरसत्तमः ॥ २२ ॥
 साग्न्यवित्वा च राजानं ततो ब्रह्मविदां वराः ।
 सत्रमारेभिरे कर्त्तुं यथावद्वर्त्मभूतये ॥ २३ ॥
 बभूव सत्रं तत्तेषां ब्रह्माचर्य्यं महात्मना ।
 विश्वं सिद्धञ्चमाणानां पुरा विश्वसृजामिव ॥ २४ ॥
 वैश्वानसेः प्रियसखैर्बालास्त्रिलोमैरीचिकैः ।
 अन्यैश्च मुनिभिर्जुष्टं सूर्यवैश्वानरप्रभैः ॥ २५ ॥
 पित्रदेवास्तस्मिन् वैर्गन्धर्व्वोरगचारणैः ।
 सन्मारेस्तु शुभैर्जुष्टन्तैरेवेन्द्रसदो यथा ॥ २६ ॥
 स्तोत्रसत्रप्रहेर्ह्वान् पित्रन् पित्रैश्च कर्मभिः ।
 आनर्च्य च यथाजाति गन्धर्व्वीदीन् यथाविधि ॥ २७ ॥
 आराधयितुमिच्छन्तस्ततः कर्म्मन्तरेष्वथ ।
 जगुः सामानि गन्धर्व्वी नमृतुश्चाप्सरो गणाः ॥ २८ ॥
 व्याजज्जुर्मुनयो वाचं चित्राक्षरपदां शुभां ।
 मन्त्रादितत्त्वविद्वांसो जगदुच्च परस्परं ॥ २९ ॥
 वितण्डावचनाश्चैके निजपुत्रः प्रतिवादिनः ।
 षष्ठयस्तत्र विद्वांसः साङ्ख्यार्थन्यायकीविदाः ॥ ३० ॥

न तत्र दुरितं किञ्चिदिदृष्टुर्नृणाञ्चसाः ।
 न च यन्नहनो दैत्वा न च यन्नमुखोऽसुराः ॥ ३१ ॥
 प्रायश्चित्तं दुरिष्टं वा न तत्र समजायत ।
 शक्तिप्रज्ञाक्रियायोगैर्दिधिं धिरासीत् सन्तुलितः ॥ ३२ ॥
 एवं वितेनिरे(१) सत्त्वं द्वादशाब्दं मनोनिष्ठः ।
 शृङ्खाद्या ऋषयो धीरा ज्योतिष्टोमान् पृथक् पृथक् ।
 चक्रिरे पृष्ठगमनान् सर्वानसुतदक्षिणान् ॥ ३३ ॥
 समाप्तयन्नास्ते सर्वे वायुमेव महाधिपं ।
 पप्रञ्चुरमितात्मानं भवद्विष्यद्दहं दिवाः ।
 प्रनोदितश्च वंशार्धं स च तानब्रवीत्प्रभुः ॥ ३४ ॥
 शिष्यः स्वयन्भुजो देवः सर्वप्रत्यक्षदृग्बुधो ।
 अणिमादिभिरष्टाभिरैश्वर्यैर्धैः समन्वितः ॥ ३५ ॥
 तिर्यग्योन्यादिभिर्दमैः सर्वसौकान्विभर्ति सः ।
 सप्तस्तम्बादिकं शशत् ज्वलते योजनाद्वरः ॥ ३६ ॥
 विषये नियता यस्य संश्लिताः सप्तका गणाः ।
 व्यूहांश्चवाणां भूतानां कुर्वन् यच्च महाबलः ।
 तेजसवायुपञ्चानन्दधातोमं शरीरिणं ॥ ३७ ॥
 प्राणाद्यास्तत्तयः पञ्च करणानाञ्च वृत्तिभिः ।
 प्रेक्ष्यमाणाः शरीराणां कुर्वन्ते यास्तु धारणं ॥ ३८ ॥
 आकाशयोनिर्दिगुणः शब्दस्पर्शसमन्वितः ।
 तैजसप्रकृतिचोक्तोऽप्ययं भावो मनोविभिः ॥ ३९ ॥
 तत्त्वाभिमानो भगवान् वायुचातुर्दिक्क्रियात्मकः ।

वातारणिः समाख्यातः शब्दग्राह्यविशारदः ॥ ४० ॥

भारत्या शृण्वया सर्वान् सुनीन् प्रज्ञादवत्रिव ।

पुराणकः सुमनसः पुराणायययुक्तया ॥ ४१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते द्वादशवार्धिकासत्रनिरूपणं
नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—०००—

प्रजापतिस्मृतिकथनं ।

सुत उवाच । महेश्वरायोत्तमवीर्यकर्मणे
सुरर्षभायामितबुद्धितेजसे ।
सहस्रसूर्यान्लवचर्षभे नम-
स्त्रिलोकसंचारविस्मृतये नमः ॥ १ ॥
प्रजापतीन् क्रौञ्चनमस्तांस्तथा
स्वयम्भुरद्रुपश्चतुर्गुणं महेश्वरान् ।
ऋगुं मरुचिं परमेष्ठिनं मनुं
रजस्तमोषर्षमथापि कथयन् ॥ २ ॥
वशिष्ठश्चात्रिपुलस्त्यकर्षमान्
रुचिं विवस्वन्तमथापि च कर्तुं ।
सुनिन्तधैवाङ्गिरसं प्रजापतिं
प्रचम्य ब्रूह्मा पुलहश्च भावतः ॥ ३ ॥
तथैव क्रौञ्चनमेवंकथितं

प्रजाविहङ्गापितकार्यमायनं ।
 पुरातनान्यपरांश्च शाश्वता-
 स्तथैव चान्यान् सगणानवस्थितान् ॥ ४ ॥
 तथैव चान्यान्पि धैर्यशौभिना
 सुनीन् ब्रह्मस्युग्रनःपुरोगमान् ।
 तपःशुभाचारकृषीन् दयान्वितान्
 प्रणम्य वक्ष्ये कलिपापनाशिनीं ॥ ५ ॥
 प्रजापतेः सृष्टिमिमामनुत्तमां
 सुरेयदेवर्षिर्गणैरलङ्कृतां
 शुभामतुल्याममहासृष्टिप्रियां ।
 प्रजापतीनामपि चोत्तमार्चितां
 विशुद्धवाग्बुद्धियरीरतेजसां ॥ ६ ॥
 तपोभृतां ब्रह्मादिनादिकाशिकीं
 प्रभूतमाधिष्ठातृपौरुषस्थितां ।
 श्रुती स्मृती च प्रसूतासुदाहतां
 परां पराणामनिलप्रकीर्तितां ॥ ७ ॥
 समासवन्धैर्निर्गतेर्व्यथातथं
 विशब्देनापि मनःप्रवृत्तिर्षी ।
 यस्याश्च वहा प्रथमा प्रवृत्तिः
 प्राधानिकी चेश्वरकारिता च ॥ ८ ॥
 यत्तत्कृतं कारणमप्रमेयं
 ब्रह्म प्रधानं प्रकृतिप्रसूति ।
 प्राक्का शुद्धा योनिरद्यापि चक्षुः

क्षेत्रं तथैवास्तमचरच्च ॥ ८ ॥
 युक्तं तपः सत्वमतिप्रकाशं
 तद्व्यष्टिं नित्यं पुरुषं द्वितीयं ।
 तमप्रभयं पुरुषेण युक्तं
 स्वयम्भुवा लोकपितामहेन ॥ ९ ॥
 उत्पादकत्वाद्व्रजसीतिरेकात्
 कालस्य योगाश्रयमावधेय ।
 जैवश्रयुक्तान् नियतान्विकारान्
 लोकस्य सन्तानविवृद्धिहेतून् ।
 प्रकृत्यवस्थां सुषुप्ते तथाष्टौ
 सङ्कल्पमात्रेण महेश्वरस्य ॥ १० ॥
 देवासुराद्रिद्रुमसामराणां
 मनुष्यजैर्धर्मिपितृद्विजानां ।
 पिशाचयक्षीरगराक्षसानां
 ताराचहार्कैर्ध्वनिशाचराणां ॥ ११ ॥
 मासर्तुसंवत्सररात्रिहानां
 दिक्कालयोगादितुगायनानां ।
 वनौषधीनामपि धीरुधातु
 जलौकसामप्सरसां पशूनां ॥ १२ ॥
 विद्युत्तन्त्रिन्ध्रविहङ्गमानां ।
 यत्सूक्ष्मं यद्वृक्षं यद्विद्यत्स्वं
 यत्स्थायवं यच्च यदस्ति किञ्चित् ।
 सर्वं स तस्मास्ति गतिर्विभक्ति-

रात्रिज्ञानो वाचद्वयं प्रसूतिः ॥ १४ ॥
 छन्दांसि वेदाः सप्तस्रो यजूंषि
 सामानि सीमन्तं तथैव यज्ञः ।
 आजीव्यमेवां यद्भीप्सितञ्च
 देवस्य तस्यैव च वे प्रजापतेः ॥ १५ ॥
 वैवस्वतस्यास्य मनोः पुरस्तात्
 सम्भूतिरुक्ता प्रसवश्च तेषां ।
 वेदामिदं पुण्ड्रकतां प्रसूत्या
 लोकत्रयं लोकनमस्कृतानां ।
 सुरेशदेवर्षिभिरनुप्रधीना-
 मापूरितोपरिभूषितञ्च ॥ १६ ॥
 रुद्रस्य प्रापात् पुनरुद्भवश्च
 दक्षस्य चाप्यत्र मनुष्यलीके ।
 वासः क्षिती वा नियमाद्भवश्च
 दक्षस्य चात्र प्रतिप्रापलाभः ॥ १७ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 युगेषु सम्भूतिविकल्पनञ्च ।
 ऋषित्वमार्घ्यस्य च संप्रवृत्ति-
 र्यथायुगादिष्वपि चित्तदत्त ॥ १८ ॥
 ये ह्यपरेषु प्रथयन्ति वेदान्
 व्यासाच्च तेऽत्र जमशो निवडाः ।
 कल्पस्य संख्या भुवनस्य संख्या
 ब्राह्मस्य चाप्यत्र दिनस्य संख्या ॥ १९ ॥

अण्वीद्विज(१) स्नेदजरायुजानां
 धर्माब्जनां स्वर्गनिवासिनां वा ।
 ये वातनास्थानगताश्च जीवा-
 स्सर्कैश्च तेषामपि च प्रमाणं ॥ २० ॥
 आत्यन्तिकः प्राकृतिकश्च योऽयं
 नैमित्तिकश्च प्रतिसर्गहेतुः ।
 बन्धश्च मोक्षश्च विशिष्य तत्र
 प्रीक्षा च संसारगतिः परा च ॥ २१ ॥
 प्रकृत्यवस्थेषु च कारणेषु
 या च स्थितिर्या च पुनः प्रवृत्तिः ।
 तच्छास्त्रयुक्ता स्वमतिप्रयत्नात्
 समस्तमाविष्कृतधीष्टतिभ्यः ।
 विप्रा ऋषिभ्यः समुदाहृतं यत्
 यथातथान्तच्छृणुतोऽथमानं ॥ २२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

अथ यस्तु ततः श्रुत्वा नैमिषारण्यवासिनः ।
प्रत्यक्षस्ते ततः सर्वे सृतं पर्याकुलेक्षणाः ॥ १ ॥
भवान् वै ब्रह्मकुमलो व्यासात् प्रत्यक्षदर्शवान् ।
तस्मात्त्वं भवनं कर्तुं लोकाध्यामुष्य वर्षेभ्यः ॥ २ ॥
यस्य यस्यान्वया ये वे तांस्तानिहाम वेदितुं ।
तेषां पूर्वविसृष्टिश्च विचित्रान्तां प्रजापतेः ॥ ३ ॥
असकृत्परिपृष्टस्त्वैवाद्यान्मा लोमहर्षणः ।
विस्तारेणानुपूर्व्या च कथयामास सत्तमः ॥ ४ ॥
लोमहर्षण उवाच ॥

पृष्टाश्चैतां कथां दिव्यां कृत्वा पापप्रणाशिनीं ।
कथ्यमानां मया चित्तां ब्रह्मर्षी श्रुतिसम्भतां ॥ ५ ॥
यत्नेमाभ्यारयेन्नित्यं शृणुयादाप्यभीक्ष्ण्यः ।
आयवेद्यापि विप्रेभ्यो यतिभ्यश्च विशेषतः ॥ ६ ॥
शुचिः पर्यसु युक्तात्मा तीर्थेष्वायतनेषु च ।
दीर्घमायुरवाप्नोति स पुराणानुकीर्तनात् ।
स्ववशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ ७ ॥
विस्तारावयवं तेषां यथाशब्दं यथाश्रुतं ।
कीर्त्तयमानं निबोधस्त्वं सर्वेषां कीर्त्तिवर्धनं ॥ ८ ॥
अथ यमस्यं यशुजं स्वर्गमायुर्विवर्धनं ।

कीर्त्तनं स्त्रिरकीर्त्तीनां सर्वेषां पुण्यकारिणां ॥ ८ ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितश्चेति पुराणं पञ्चलक्षणं ॥ ९ ॥

कलौभ्योऽपि हि यः कल्पः शक्तिभ्यो नियतः शक्तिः ।

पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि मातुतं वेदसञ्चितं ॥ ११ ॥

प्रबोधः प्रलयश्चैव स्थितिरुत्पत्तिरेव च ।

प्रक्रिया प्रथमः पादः कथ्यवस्तुपरिग्रहः ॥ १२ ॥

उपोवातोऽनुषङ्गश्च उपसंहार एव च ।

धर्मो यशस्यमायुश्च सर्वपापप्रणाशनं ॥ १३ ॥

एवं हि पादाश्चत्वारः समासात् कीर्त्तिता मया ।

वक्ष्याम्येतान्पुनस्तांस्तु बिस्तरेण वचात्मनः ॥ १४ ॥

तस्मै हिरण्यगर्भाय पुरुषायेश्वराय च ।

अन्ताय प्रथमायैव विशिष्टाय प्रजात्मने ।

ब्रह्मणे लोकात्मनाय नमस्कृत्या स्वयम्भुवे ॥ १५ ॥

महदाद्यं विशेषान्तं सर्वैरुच्यं सप्तलक्षणं ।

पञ्चप्रमाणं षट्स्थितं पुरुषाधिष्ठितं तुतं ।

असंशयात् प्रवक्ष्यामि भूतमर्गमनुत्तमं ॥ १६ ॥

अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकं ।

प्रधानं प्रकृतिश्चैव यमाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ १७ ॥

गन्धवर्णरसैर्हीनं शब्दस्पर्शविदर्जितं ।

अज्ञातं ध्रुवमक्षय्यं नित्यं स्वात्मन्यवस्थितं ॥ १८ ॥

जगद्योनिं महद्भूतं परं ब्रह्म सनातनं ।

विग्रहं सर्वभूतानामव्यक्तमभवत्कृत् ॥ १९ ॥

अनाद्यन्तमत्रं सूक्ष्मनिगुणं प्रभवान्वयं ।
 अस्मान्मन्त्रमविज्ञेयं ब्रह्मायै समवर्त्तत ॥ २० ॥
 तस्याक्षना सर्वमिदं व्याप्तमासीत्तमोभयं ।
 गुणसाम्ये तदा तस्मिन् गुणभावे तमोभये ॥ २१ ॥
 सर्गकाले प्रधानस्य क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्य वै ।
 गुणभावादाच्यमानो महान् प्रादुर्बभूव ह ॥ २२ ॥
 सूक्ष्मेण महता सोऽथ अव्यक्तेन समावृतः ।
 सत्वोद्दिष्टो महानग्रे सत्वमात्रप्रकाशकम् ।
 मनो महांश्च विज्ञेयो मनस्तत्कारणं स्मृतं ॥ २३ ॥
 लिङ्गमात्रमसुत्पन्नः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।
 धर्मादीनान्तु रूपाणि लोकतत्त्वार्थहेतवः ।
 महांस्तु सृष्टिं कुरुते नीचमानः सिद्धयया ॥ २४ ॥
 मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्वुद्भिः प्ल्यातिरीश्वरः ।
 प्रज्ञा चित्तिः स्मृतिः संवित् विपुरं चोच्यते बुधैः ॥ २५ ॥
 मनुते सर्वभूतानां यस्माच्चेष्टाफलं विभुः ।
 सौक्ष्मत्वेन विवृष्टानां तेन तन्मान उच्यते ॥ २६ ॥
 तत्त्वानामग्रलो यस्मान्महांश्च परिमाणतः ।
 शेषेभ्योऽपि गुणेभ्योऽसौ (१) महानिति ततः स्मृतः ॥ २७ ॥
 विभर्त्ति मानं मनुत विभागं मन्यतेऽपि च ।
 पुरुषो भोगसम्बन्धात् तेन चासौ मतिः स्मृतः ॥ २८ ॥
 ब्रह्मत्वादृङ्गत्वाच्च भावावां सल्लिखान्त्रयात् ।
 यस्मादृङ्गयते भावान् ब्रह्मा तेन निरुच्यते ॥ २९ ॥

आपूरयित्वा तस्माच्च कृतस्नानदेवाननुयचैः ।
 तत्त्वभावाच्च निवृतान् तेन पूरिति शीघ्रते ॥ ३० ॥
 बुध्यते पुरुषवाच सर्वभावात् हिताहितान् ।
 यस्मादबोधयते चैव तेन बुद्धिर्निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ख्यातिः प्रत्युपभोगश्च यस्मात् संवर्तते ततः ।
 भोगश्च ज्ञाननिष्ठत्वात्तेन ख्यातिरिति श्रुतः ॥ ३२ ॥
 ख्यायते तद्गुणैर्वापि नामादिभिरनेकशः ।
 तस्माच्च महतः संज्ञा ख्यातिरित्यभिधीयते ॥ ३३ ॥
 साक्षात् सर्वविज्ञानाति महात्मा तेन चेत्तरः ।
 तस्माज्ज्ञाता यद्वाच्यैव प्रज्ञा तेन स उच्यते ॥ ३४ ॥
 ज्ञानादीनि च रूपाणि कृतकर्मफलानि च ।
 चिनीति यस्माद्भोगार्थन्तेनासौ चितिरुच्यते ॥ ३५ ॥
 वर्तमानान्यतीतानि तथा ज्ञानागतान्यपि ।
 स्मरते सर्वकार्याणि तेनासौ श्रुतिरुच्यते ॥ ३६ ॥
 कृत्स्नञ्च विन्दते ज्ञानं तस्मान्माहात्म्यमुच्यते ।
 तस्माद्विदेर्भिदेचैव संविदित्यभिधीयते ॥ ३७ ॥
 विद्यते स च सर्वं छिन् सर्वं श्चिन् विद्यते ।
 तस्मात्संविदिति प्रोक्तो महान्नै बुद्धिमत्तरैः ॥ ३८ ॥
 ज्ञानात्तु ज्ञानमित्याह भगवान् ज्ञानसन्निधिः ।
 इन्द्रानां विपुरीभावादिपुरं प्रीच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामवस्थश्च तथेत्तरः ।
 ब्रह्मत्वाच्च श्रुतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भव उच्यते ॥ ४० ॥
 अत्रचेत्रजविज्ञानादेकत्वाच्च स ज्ञः श्रुतः ।

यस्मात्पुन्यं भूते च तस्मात् पुनश्च लभ्यते ।
 नीत्यादितत्त्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति चोच्यते ॥ ४१ ॥
 पर्यायवाचकैः शब्दैस्तत्त्वभावमनुत्तमम् ।
 व्याख्यातं तत्त्वभावचैरेवं समावचिन्तकैः ॥ ४२ ॥
 महान् सृष्टिं विवृणोते चोद्यमानः सिद्धयवा ।
 सङ्ख्योऽध्ववसायश्च तस्य वृत्तिद्वयं स्मृतम् ॥ ४३ ॥
 धर्मादीनि च रूपाणि लोकातत्त्वार्थहेतवः ।
 त्रिगुणस्तु स विज्ञेयः सत्त्वरजसतामसः ॥ ४४ ॥
 त्रिगुणाद्रजसोद्विक्तादहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
 महताचावृतः सर्गो भूतादिविक्ततस्तु सः ॥ ४५ ॥
 तस्माच्च तमसोद्विक्तादहङ्काराद्भावतः ।
 भूततन्मात्रसर्गस्तु भूतादिस्थामसस्तु सः ॥ ४६ ॥
 आकाशं ऋषिरं तस्मादुद्विक्तं शब्दलक्षणं ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु भूतादिष्वप्युच्यते पुनः ॥ ४७ ॥
 शब्दमात्रन्तदाकाशं स्पर्शमात्रं ससर्गं च ।
 भूतादिस्तु विकृर्वाणः शब्दमात्रं ससर्गं च ॥ ४८ ॥
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ।
 आकाशं शब्दमात्रन्तु स्पर्शमात्रं समावृणोत् ॥ ४९ ॥
 रसमात्रास्तु ता ज्ञापी रूपमात्राभिरावृणोत् ।
 आपो रसान् विबुध्वंशो गन्धमात्रं ससर्गिरे ॥ ५० ॥
 सङ्गातो जायते तस्मात्तस्य गन्धो गुणः स्मृतः ।
 रसमात्रन्तु तत्त्वोयं गन्धमात्रं समावृणोत् ॥ ५१ ॥
 तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता ।

अविशेषवाचकत्वादविशेषास्ततः स्मृताः ।
 अशान्तघोरमूढत्वादविशेषास्ततः पुनः ॥ ५२ ॥
 भूततन्मात्रसर्गोऽयं विशेषस्तु परस्वरात् ।
 वैकारिकाद्द्वह्वारात्त्वोद्दिष्टास्तु सात्त्विकात् ।
 वैकारिकाः स सर्गस्तु युगपद्व्यवर्त्तते ॥ ५३ ॥
 बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
 साधकानौन्द्रियाणि स्युर्हेवा वैकारिका दम् ।
 एकादशं मनस्तत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ॥ ५४ ॥
 औन्नत्यक्षक्षणी जिज्ञा नासिका चैव पञ्चमी ।
 शब्दादीनामवाप्तार्थं बुद्धियुक्तानि वक्ष्यते ॥ ५५ ॥
 पादौ पायुरपस्थश्च हस्तौ शब्दशमी भवेत् ।
 गतिर्विसर्गो ज्ञानन्दः शिष्यं वाक्यञ्च कर्म च ॥ ५६ ॥
 आकाशं शब्दमात्रञ्च अर्थमात्रं समाविशेत् ।
 त्रिगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शात्मकोऽभवत् ॥ ५७ ॥
 रूपन्तश्चैव विगतः शब्दस्पर्शगुणावभौ ।
 त्रिगुणस्तु ततश्चाग्निः स शब्दस्पर्शरूपवान् ॥ ५८ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपञ्च रसमात्रं समाविशत् ।
 तस्मात्तुर्युपा द्वापो विशेषास्ता रसात्मिकाः ॥ ५९ ॥
 सशब्दस्पर्शरूपेषु गन्धस्तेषु समाविशत् ।
 संयुक्ता गन्धमात्रेण आचिन्वन्ति मच्चैमिमां ।
 तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः स्थूलभूतेषु दृश्यते ॥ ६० ॥
 शान्ता घोरश्च मूढश्च विशेषास्तेन ते स्मृताः ।
 परस्परद्वन्द्वप्रवेशाद्वारयन्ति परस्परम् ॥ ६१ ॥

भूमेरन्तस्त्रिदं सर्वं लोकोलोकधनाहतम् ।
 विशेषा इन्द्रिययाद्या निवृतत्वाच्च ते स्मृताः ॥ ६२ ॥
 शुचं पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्तुत्तरीत्तरम् ।
 तेषां यावच्च यद्यच्च तत्तत्तावदुच्यं स्मृतम् ॥ ६३ ॥
 उपसभ्य शुचिर्भवं केचिदाद्योरनैपुण्यात् ।
 पृथिव्यामिव तद्विद्यादेसां वायोच संनधात् ॥ ६४ ॥
 एते सप्त महावीर्या नानाभूताः पृथक् पृथक् ।
 नाशक्रुवन् प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य क्रतुक्षयः ।
 ते समीत्य महात्मानो ह्यन्योन्यस्यैव संनधात् ॥ ६५ ॥
 पुण्याधिष्ठितत्वाच्च धन्यतानुग्रहेण च ।
 महदादयो विमेषान्ता अण्डमुत्पादवन्ति ते ॥ ६६ ॥
 एककार्णं समुत्पन्नं लक्षमुद्भवच्च तत् ।
 विमेषेभ्योऽण्डमभवत् तद्वत्तदुदकञ्च यत् ।
 तत्तत्क्षिन् कार्यकारणं संसिद्धं ब्रह्मचस्तदा ॥ ६७ ॥
 प्राकृतेऽण्डे विबुधे सन् क्षेत्रज्ञी ब्रह्मसंज्ञितः ।
 स वै प्ररीरी प्रथमः स वै पुण्य सञ्चते ॥ ६८ ॥
 आदिकर्त्ता च भूतानां ब्रह्माऽप्ये समवर्त्तत ।
 शिरण्यगर्भः सोऽप्येऽस्मिन् प्रादुर्भूतवतुर्मुखः ।
 सगै च प्रतिसगै च क्षेत्रज्ञी ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ६९ ॥
 कारयैः सह सृज्यन्ते प्रत्याहारे त्यजन्ति च ।
 भजन्ते च पुनर्देहानसमाहारसन्निधु(१) ॥ ७० ॥

हिरण्यस्तु यो मेरुस्तस्योत्पन्नं तन्महात्मनः ।
 गर्भोदकं समुद्राच्च जरायवस्थीनि पर्वताः ॥ ७१ ॥
 तस्मिन्नाच्छेत्स्विमे लोका अन्तर्भूतास्तु सप्त वै ।
 सप्तद्वीपा च पृथ्वीयं समुद्रैः सह सप्तभिः ॥ ७२ ॥
 पर्वतैः समुद्रद्विच नदीभिश्च सहस्रशः ।
 अन्तस्तास्मिन्स्विमे लोका अन्तर्विश्वमिदञ्जगत् ॥ ७३ ॥
 चन्द्रादित्वी सप्तचतुर्द्वी सप्तद्वी सह वायुना ।
 लोकालोकश्च यत्किञ्चिच्चाच्छेत् तस्मिन् समर्पितम् ॥ ७४ ॥
 अग्निर्दृश्यगुणाभिस्तु वाञ्छतोऽण्डं समावृतम् ।
 आपो दृश्यगुणा स्तेजस्तेजसा वाञ्छतो वृताः (१) ॥ ७५ ॥
 तेजोदृश्यगुणेनैव वाञ्छतो वायुना वृतम् ।
 वायोर्दृश्यगुणेनैव वाञ्छतो नभसा वृतं ॥ ७६ ॥
 आकाशेन वृतो वायुः खञ्ज भूतादिना वृतम् ।
 भूतादिर्न्यहता चापि अव्यक्तेन वृतो महान्
 एतैरावरणैरण्डं सप्तभिः प्राकृतैर्वृतम् ॥ ७७ ॥
 एताच्चावृत्य चान्धोव्यमष्टौ प्रकृतयः स्थिताः ।
 प्रसर्गकाले स्थित्वा च यसन्तेऽप्रताः परस्परम् ॥ ७८ ॥
 एवं परस्पररोत्पन्ना धारयन्ति परस्परम् ।
 आधाराधेयभावेन विकारस्य विकारिणु ॥ ७९ ॥
 अव्यक्तं चेन्नमुद्दिष्टं ब्रह्मा क्षेत्रज्ञ उच्यते ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः क्षेत्रज्ञाधिष्ठितस्तु सः ।

अबुद्धिपूर्वम् प्रागासीत् प्रादुर्भूता तद्विद्यया ॥ ८० ॥

एतद्विरण्मणमस्य जगत्तु यो वेद तत्त्वतः ।

आयुष्मान् कौर्त्तिमान् धन्वः प्रजावांस्य भवत्युत ॥ ८१ ॥

निवृत्तिकामोऽपि नरः शुक्लात्मा लभते गतिम् ।

पुराण्यवयवान्वित्वं सुखञ्च जेममाप्नुयात् ॥ ८२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपौर्णे सृष्टिप्रकरणं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

— ००० —

लोमहर्षण उवाच । सृष्टिसृष्टेस्तु संख्यातं मया कालान्तरनिजा ।

एतत् कालान्तरं ज्ञेयमहर्वै परमेश्वरम् ॥ १ ॥

रात्रिस्त्रेतावती ज्ञेया परमेशस्य क्षतस्त्रयः ।

अहस्तस्य तु या सृष्टिः प्रलयो रात्रिरुच्यते ॥ २ ॥

अहय विद्यते तस्य न रात्रिरिति धारणा ।

उपचारः प्रतीयते लोकाणां हितकाम्यया ॥ ३ ॥

प्रजाः प्रजानाम्प्रत्य कृपयो मुनिभिः सह ।

कृपीन् सनत्कुमाराख्यान् ब्रह्मसाधुच्यवैः सह ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाय महाभूतानि पञ्च च ।

तन्मात्रा इन्द्रियगणो बद्धिश्च मनसा सह ॥ ५ ॥

अहस्तिष्ठन्ति ते सर्वे परमेशस्य धीमतः ।

अहरन्ते प्रकीयन्ते रात्रांश्च विश्वसम्भवः ॥ ६ ॥

स्वात्मन्यवस्थिते सत्वे विकारे प्रतिसंहते ।

साधर्म्येणावतिष्ठेते प्रधानपुरुषाबुधौ ॥ ७ ॥

तमःसत्वगुणावेतौ समत्वेन व्यवस्थितौ ।

अनोद्विक्तौ प्रसूतौ च तौ तथा च परस्परम् ।

शुचसाम्ये लघौ ज्ञेयो वैषम्ये सृष्टिरुच्यते ॥ ८ ॥

तिलेषु वा यथा तैलं द्रुतं पयसि वा स्थितम् ।
 तथा तमसि सत्वे च रजोऽव्यक्तान्वितं स्थितम् ॥ ८ ॥
 उपास्य रजनीं कृत्स्नां परां माहेश्वरीं तदा ।
 अहमुंष्टे पश्येत्ते च पुरः प्रकृतिसम्भवः ॥ ९ ॥
 क्षीभयामास योगेन परेण परमेश्वरः ।
 प्रधानं पुरुषश्चैव प्रविश्याण्डं महेश्वरः ॥ १० ॥
 प्रधानात् क्षीभ्यमानास्तु रजो वै समवर्तत ।
 रजः प्रवर्तकं तच्च बीजेष्वपि यथा जलम् ॥ ११ ॥
 शुश्रूषेयम्यमासाद्य प्रसूयन्ते ह्यधिष्ठिताः ।
 शुणेभ्यः क्षीभ्यमाणेभ्यस्तयो देवा विजिज्ञिरे ।
 आश्रिताः परमा गुह्याः सर्वज्ञानः शरीरिणः ॥ १२ ॥
 रजो ब्रह्मा तमो ह्यग्निः सत्त्वं विष्णुरजायत ।
 रजःप्रकाशको ब्रह्मा स्त्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः ॥ १३ ॥
 तमःप्रकाशकोऽग्निस्तु कालत्वेन व्यवस्थितः ।
 सत्त्वप्रकाशको विष्णुरोदासीन्ये व्यवस्थितः ॥ १४ ॥
 एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रयोऽम्नयः ।
 परस्परान्विता ह्येते परस्परमनुव्रताः ॥ १५ ॥
 परस्परेण वर्तन्ते धारयन्ति परस्परम् ।
 अन्योन्यमिवुना ह्येते ह्यन्योन्यमुपलौबिणः ।
 ज्ञातं विद्योगो न ह्येषान्न त्यजन्ति परस्परम् ॥ १६ ॥
 ईश्वरो हि परो देवो विष्णुस्तु महतः परः ।
 ब्रह्मा तु रजसोद्विक्तः सर्गादेह प्रवर्तते ।
 परस्य पुरुषो ज्ञेयः प्रकृतिश्च परा कृता ॥ १७ ॥

अधिष्ठितोऽसौ हि महेश्वरेण

प्रवर्त्तते चीयमानः समन्तात् ।

अनुप्रवर्त्तन्ति महात्मा एव

चिरसिताः स्त्रे विषये प्रियत्वात् ॥ १८ ॥

प्रधानं गुणवैषम्यात्सर्गकाले प्रवर्त्तते ।

द्रेक्षराभिष्ठितात् पूर्वन्तस्मात्सदाकालकात् ।

ब्रह्मा बुद्धिश्च मिथुनं युगपत्सम्भूवतुः ॥ २० ॥

तस्मात्तमोऽव्यक्तमयः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मसंज्ञितः ।

संलिङ्गः कार्यकरणैर्वृद्धाऽप्ये समर्त्तत ॥ २१ ॥

तेजसा प्रथमो धीमानव्यक्तः संप्रकाशते ।

स वै शरीरौ प्रथमः कारणत्वे व्यवस्थितः ॥ २२ ॥

अप्रतीयेन ज्ञानेन ऐश्वर्येण च सोऽन्वितः ।

धर्म्मश्च चाप्रतीयेन वैराग्येण समन्वितः ॥ २३ ॥

तस्येश्वरस्याप्रतिघ्नं ज्ञानं वैराग्यलक्षणम् ।

धर्म्मश्चैश्वर्यकृता बुद्धिर्ब्राह्मी जज्ञेऽभिमानिनः ॥ २४ ॥

अव्यक्ताज्जायते चास्य मनसा च यदिच्छति ।

वशीकृतत्वाद्देगुण्यात् सुरेशत्वात्स्वभावतः ॥ २५ ॥

चतुर्मुखस्तु ब्रह्मत्वे कालत्वे चान्तकोऽभवत् ।

सहस्रमूर्धा पुरुषस्त्रिस्रोऽवस्थाः स्वयम्भुवः ॥ २६ ॥

सत्त्वं रजस ब्रह्मत्वे कालत्वे च रजस्तमः ।

सात्त्विकं पुरुषत्वे च गुणवृत्तिः स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥

लोकान् सृजति ब्रह्मत्वे कालत्वे संचिपत्वपि ।

पुरुषत्वे ह्युदासीनस्त्रिस्रोऽवस्थाः प्रजापतेः ॥ २८ ॥

ब्रह्मा कमलगर्भाभः काली जात्याश्चनप्रभः ।
 पुरुषः पुण्डरीकाक्षी रूपं तत्परमात्मनः ॥ २८ ॥
 योगेश्वरः शरीराणि करोति विकरोति च ।
 नानाकृतिक्रियारूपनामवृत्तिः स्त्रीलीलया ॥ २९ ॥
 विधा यद्वर्त्तते लोके तस्मान्निगुण उच्यते ।
 चतुर्धा प्रविभक्तत्वाच्चतुर्व्यूहः प्रकीर्त्तितः ॥ ३० ॥
 यदाप्नोति यदादत्ते यथास्ति विषयं प्रति ।
 तथास्य सततं भावस्तस्मादात्मा निरुच्यते ॥ ३१ ॥
 ऋषिः सर्वगतत्वाच्च शरीराद्यात्स्वयं प्रभुः ।
 स्नामित्वमस्य तत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात् ॥ ३२ ॥
 भगवान् भगवद्वावाङ्मागो रागस्य शासनात् ।
 परच तु पञ्कतत्वाद्वनादोमिति श्रुतः ॥ ३३ ॥
 सर्वज्ञः सर्वविज्ञानात् सर्वः सर्वं यतस्ततः ।
 नारायणमयनं यस्मात्तेन नारायणः श्रुतः ॥ ३४ ॥
 विधा विभव्य स्वात्मानं त्रैलोक्यं सम्प्रवर्त्तते ।
 सृजते प्रसृते चैव धीयते च त्रिभिस्तु यत् ।
 अथे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतचतुर्मुखः ॥ ३५ ॥
 आदित्वाद्यादिदेवीऽसावजातत्वादजः श्रुतः ।
 प्राति यस्मात्प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरतः श्रुतः ॥ ३६ ॥
 देवेषु च महान् देवो मज्जादेवस्ततः श्रुतः ।
 सर्वेशत्वाच्च लोकानामयशत्वात्तथेश्वरः ॥ ३७ ॥
 वृक्षत्वाच्च श्रुतो ब्रह्मा भूतत्वाद्भूत उच्यते ।
 चेतनः चेतनविज्ञानादिभुः सर्वगतो यतः ॥ ३८ ॥

यस्मात् पुण्यं नृपते च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 नीत्पादितत्वात् पूर्वत्वात् स्वयम्भूरिति सः स्मृतः ॥ ४० ॥
 ईज्यत्वादुच्यते यज्ञः कविर्धिक्मान्तदर्शनात्(१) ।
 क्रमणः क्रमणीयत्वाद्दण्डकस्याभिपालनात् ॥ ४१ ॥
 आदित्यसंज्ञः कपिलस्त्वग्रजोऽग्निरिति स्मृतः ।
 हिरण्यमस्य गर्भोऽभूत्हिरण्यस्यापि गर्भजः ।
 तस्माद्दिरण्यगर्भः स पुराणेऽस्मिन्नित्युच्यते ॥ ४२ ॥
 स्वयम्भूवो निहन्तस्य कालो वर्षायजस्तु यः ।
 न शक्यः परिसंख्यातुमपि वर्षयतैरपि ॥ ४३ ॥
 कल्पसंख्यानिवृत्तेस्तु पराख्यो ब्रह्माणः स्मृतः ।
 तावच्छेषोऽस्य कालोऽन्यस्तस्यान्ते प्रतिसृज्यते ॥ ४४ ॥
 कोटिकोटिसहस्राणि अन्तर्भूतानि यानि वै ।
 समतीतानि कल्पानान्तावच्छेषाः परास्तु ये ॥ ४५ ॥
 यस्तत्त्वं वर्त्तते कल्पो वाराहन्तं निबोधत ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तीर्णा कल्पोऽयं वर्त्तते द्विजाः ॥ ४६ ॥
 तस्मिन् स्त्रायम्भुवाद्यास्तु मनवः सुवतुर्द्वय ।
 अतीता वर्त्तमानाश्च भविष्या ये च वै पुनः ॥ ४७ ॥
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा समन्ततः ।
 पूर्णं युगसहस्रं वै परिपाल्या नरेन्द्रैः ।
 प्रजाभिस्तपसा चैव तेषां शृणुत विस्तरं ॥ ४८ ॥

मन्वन्तरेण चैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 भविष्याणि भविष्यैव कल्पाः कल्पेन चैव ह ॥ ४८ ॥
 अतीतानि च कल्पानि सोदकानि सृष्टान्वयेः ।
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विज्ञानता ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
 पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

सृष्टिप्रकरणं ।

— ००० —

सूत उवाच । आपो ह्यग्नेः समभवन्वष्टेऽग्नौ पृथिवीतले ।
सान्तरालैकक्षीनेऽस्मावष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १ ॥
एकार्णवे तदा तस्मिन् न प्राच्यायत किञ्चन ।
तदा स भगवान् ब्रह्मा सङ्ख्याच्चः सङ्ख्यापात् ॥ २ ॥
सङ्ख्याशीर्षा पुरुषो रक्त्ववर्णोऽह्यतीन्द्रियः ।
ब्रह्मा नारायणाख्यः स सुष्वाप सलिले तदा ॥ ३ ॥
सत्त्वोद्रेकात् प्रमुञ्च्यु शून्यं लोकासुदीक्ष्य सः ।
इमञ्चीदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायणं प्रति ॥ ४ ॥
आपो नारा वै तनव इत्यपां नाम शुश्रुमः ।
अप्सु श्रुते च यत्तस्मात्तेन नारायणः स्मृतः ॥ ५ ॥
तुल्यं युगसङ्ख्यास्य नैशङ्गालमुपास्य सः ।
शर्व्वीर्य्यस्ते प्रकुरुते ब्रह्मात्वं सर्गकारणात् ॥ ६ ॥
ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् बाहुभूत्वा तदाचरत् ।
निशायामिष खद्योतः प्राहट्काले ततस्ततः ॥ ७ ॥
ततश्च सलिले तस्मिन् विज्ञायान्तर्गतां महीं ।
अनुमानादसंमृढी भूमिरुत्तरणं प्रति ॥ ८ ॥
अकरोत् स तनुन्वन्यां कल्पादिषु यथा पुरा ।

ततो मन्त्राणां मनसा दिव्यं रूपमचिन्तयत् ॥ ८ ॥
 सखिलेनाद्भुतां भूमिन्दृष्ट्वा स तु समन्ततः ।
 किन्तु रूपं मन्त्रं ज्ञत्वा उदरेयमहं महीं ॥ ९ ॥
 जलकौण्डासु सचिरं वाराहं रूपमस्मरत् ।
 षष्ठ्यं सर्वभूतानां वाङ्मयं धर्मसंज्ञितं ॥ १० ॥
 दययोजनविस्तृष्टं यतयोजनसुष्ठुतं ।
 गौतमिषप्रतीकां मेषसृजितनिस्स्रनं ॥ ११ ॥
 महापर्वतवर्षाचं ज्येष्ठनीलोत्पलद्विधं ।
 विदुरादग्निप्रकाशाच्चमादित्यसमतेजसं ॥ १२ ॥
 पौनड्रतावतस्तन्त्रं सिंहविमान्तगामिनं ।
 पौनोक्तकटीदेयं सुलक्ष्यं शुभलक्ष्यं ॥ १३ ॥
 रूपमाख्याय विपुलं ताराजममितं हरिः ।
 पृथिव्युद्धारणार्थं प्रविशेद्य रसातलं ॥ १४ ॥
 स वेदवाद्युपहृष्टः क्रतुवशाद्वितीसुखः ।
 अग्निजिह्वो दर्भरीना मृदायीर्वी मृदातपाः ॥ १५ ॥
 अहोरात्रे चण्डरी वेदाङ्गवृत्तिभूषणः ।
 आज्यनाशः सुवतुण्डः सामघोषस्तनो महान् ॥ १६ ॥
 सत्यधर्ममयः शौमान् धर्मविक्रमसंस्थितः ।
 प्रायश्चित्तरतो घोरः पशुजातुर्महाकृतिः ॥ १७ ॥
 जर्षगाधो होमक्षिप्तः स्नानवीजो महौषधिः ।
 विद्यान्तरात्मा मन्त्रस्तिमान्बभ्रूक् सोमशीघ्रितः ॥ १८ ॥
 वेदस्तन्त्रो हविर्गन्धो ज्योत्स्नव्यातिवेगवान् ।
 माग्वंशकाधो श्रुतिमात्रानादीचामिरन्वितः ॥ १९ ॥

दक्षिणाहृदयो योगी महःसत्रमयो विभुः ।
 लपाकर्मैष्टिर्नचिरः प्रवर्त्यवित्तभूषणः ॥ २१ ॥
 नानाच्छन्दीगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
 छायापत्नीसहायो वै मथिच्छृङ्ग इवोच्छ्रितः ।
 भूत्वा यज्ञवराहो वै शपः स प्राविशत् प्रभुः ॥ २२ ॥
 अग्निः संखादितामुर्वी स तामग्नन् प्रजापतिः ।
 उपगम्योज्ज्वाराशु अपस्ताथ स विन्यसत्(१) ॥ २३ ॥
 सासुद्रीर्ष्वसमुद्रेषु नादेवीष नदीष्वथ ।
 रसातलतले मग्ना रसातलतले गता ।
 प्रभुर्षीकक्षितार्थाय दंष्ट्राभ्युल्लङ्घार गा ॥ २४ ॥
 ततः स्वस्थानमानीय पृथिवीं पृथिवीकरः ।
 सुमीच पूर्वमनसा धारयित्वा धराधरः ॥ २५ ॥
 तस्योपरि जलौघस्य महती नीरिव स्थितः ।
 अरितत्वाच्च देवस्य न मही याति विप्रवन् ॥ २६ ॥
 ततोऽवृत्त्य क्षितिन्देवो जगतः स्थापनेच्छया ।
 पृथिव्याः प्रविभागाय मनघ्नोऽम्बुजेक्षणः ।
 पृथिवीन्तु समीकृत्य पृथिव्यां सोऽचिनोद्भिरीन् ॥ २७ ॥
 प्राक्सर्वे दह्यमानास्तु तदा सम्बर्त्तकाग्निना ।
 तेनाग्निना विशीर्णास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ २८ ॥
 शैत्यादेकार्णवे तस्मिन्वायुनापस्तु संहताः ।
 निधिक्षा यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राचलोऽभवत् ॥ २९ ॥
 कृत्वाचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।

गिरवोऽन्तर्निर्मोर्षत्वाद्यनाथ शिखीषयाः ॥ ३० ॥
 ततस्तेषु विद्यैर्षेषु लोकोदधिरिष्यथ ।
 विष्वक्कर्षा विभजते कल्पादिषु पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 सप्तसुद्रामिमां पृथ्वीं सप्तदीपां सप्तर्वतां ।
 भूराद्यां चतुरो लोकान् पुनः सोऽथ प्रकल्पयत् ।
 लोकान् प्रकल्पयित्वा च प्रजासर्गं ससर्ज ह ॥ ३२ ॥
 ब्रह्मा सप्तश्रभंगवान् सिंस्रुर्विविधाः प्रजाः ।
 ससर्ज सृष्टिन्तद्रूपां कल्पादिषु यथा पुरा ॥ ३३ ॥
 तस्याभिधायतः सर्गं तदा वै बुद्धिपूर्वकं ।
 प्रधानसमकालं वै प्रादुर्भूतस्तमोमयः ॥ ३४ ॥
 तमो मोहो महामोहस्तमिस्तो अन्धसंज्ञितः ।
 अविद्या पञ्चपर्व्या प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ३५ ॥
 पञ्चधा चाश्रितः सर्गो ध्यायतः सोऽभिमानिनः ।
 सर्वतस्तमसा चैव दीपः कुम्भवदाहतः ।
 बहिरन्तःप्रकायस शब्दो निःसंज्ञ एव च ॥ ३६ ॥
 यस्मात्तैः संज्ञता बुद्धिसुखानि कारणानि च ।
 तस्मात्ते संज्ञतात्मानो नरा सुखाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ३७ ॥
 सुख्यसर्गं तथा भूतं ब्रह्मा दृष्ट्वा ज्ञानाधरं ।
 अप्रसन्नमनाः सोऽथ ततो न्यासोऽभ्यसन्वत ॥ ३८ ॥
 तस्याभिधायतस्तत्र तिर्यक् स्त्रीतोऽभ्यवर्त्तत ।
 यस्मात्तिर्यग्बर्त्तत तिर्यक्स्त्रीतस्ततः स्मृतं ॥ ३९ ॥
 तमोबहुत्वात्ते सर्वे ज्ञानानवद्वृत्ताः स्मृताः ।
 उत्पन्नघातिष्यद्यपि ते ध्यानाज्ञानमात्मिनः ॥ ४० ॥

तिथ्यंस्त्रीतस्तु दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमौण्डरः ।
 अहंकृता अहंनना अष्टाविंशविधात्मकाः ॥ ४१ ॥
 एकादशेन्द्रियविधा नवधा चोदयस्तथा ।
 अष्टौ च तारकाद्याश्च तेषां शक्तिविधाः स्मृताः ॥ ४२ ॥
 अतः प्रकाशास्तो सर्वे आहताश्च यष्टिः पुनः ।
 यस्मात्तिथ्यं प्रवर्त्तत तिथ्यंस्त्रीताः स उच्यते ॥ ४३ ॥
 तिथ्यंस्त्रीताश्च दृष्ट्वा वै द्वितीयं विश्वमौण्डरः ।
 अभिप्रायमद्योदृतं दृष्ट्वा सर्वन्तवाभिर्ध ।
 तस्माभिध्वायतो नित्यं सात्त्विकः समवर्त्तत ॥ ४४ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयस्तु स चैवोर्ध्ववर्त्तितः ।
 यस्माद्यवर्त्ततेऽर्ध्वं ऊर्ध्वस्त्रीतास्ततः स्मृतः ॥ ४५ ॥
 ते सुखमौतिवहुला बहिरन्त्यश्च संवृताः ।
 प्रकाशा बहिरन्त्यश्च ऊर्ध्वस्त्रीतीव्रवाः स्मृताः ॥ ४६ ॥
 तेन वातादयो ज्ञेयाः सृष्टात्मानो व्यवस्थिताः ।
 ऊर्ध्वस्त्रीतास्तृतीयो वै तेन सर्गस्तु स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 ऊर्ध्वस्त्रीतःसु सृष्टेपु देवेषु स तदा प्रभुः ।
 प्रीतिमानऽभयबुद्ध्या ततोऽन्यं सोऽभ्यसक्त्यत ।
 ससर्गं सर्गमन्यं स साधकं प्रभुरीश्वरः ॥ ४८ ॥
 अथाभिध्वायतस्तस्य सत्त्वाभिध्वायिनस्तदा ।
 प्रादुर्बभूव आध्यक्तादध्वीकृत्वीतः सुसाधकं ।
 यस्मादध्वीकृत् अवर्त्तत ततोऽध्वीकस्त्रीत उच्यते ॥ ४९ ॥
 ते च प्रकाशबहुलास्तमःसत्त्वरजोधिकाः ।
 तस्मात्ते दुःखबहुला भूयो भूयश्च कारिणः ॥ ५० ॥

प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकाश्च ते ।
 सप्तर्षेस्तारकाद्यैस्ते अष्टधा च व्यवस्थिताः ॥ ५१ ॥
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्ते गन्धर्वसहधर्मिणः ।
 इत्येष तेजसः सर्गो ब्रह्मार्कस्त्रोताः प्रकीर्तितः ॥ ५२ ॥
 पञ्चमोऽनुपद्मः सर्गश्चतुर्धा स व्यवस्थितः ।
 विपर्ययेण शब्दवा च तुष्टगा सिद्धगा तथैव च ।
 विष्टत्तं वर्त्तमानश्च तेऽर्थं जानन्ति तत्त्वतः ॥ ५३ ॥
 भूतादिकानां सत्त्वानां षष्ठः सर्गः स उच्यते ।
 विपर्ययेण भूतादिरगत्वा च व्यवस्थितः ॥ ५४ ॥
 प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयोमहत्तस्तु सः ।
 तन्मातायां द्वितीयस्तु भूतसर्गः स उच्यते ॥ ५५ ॥
 वैकारिकस्तृतीयस्तु सर्गं ऐन्द्रियकः स्मृतः ।
 इत्येष प्राकृतः सर्गः सम्भूतो बुद्धिपूर्वकः ॥ ५६ ॥
 मुख्यसर्गश्चतुर्वस्तु मुख्यो वै स्थावराः स्मृताः ।
 तिर्यक् स्त्रोताश्च यः सर्गस्तिर्यग्योनः स पञ्चमः ॥ ५७ ॥
 तथोर्वस्त्रोतसां षष्ठो देवसर्गस्तु सः स्मृतः ।
 तथार्वाक्स्त्रोतसां सर्गः सप्तमः स तु मातुषः ॥ ५८ ॥
 अष्टमोऽनुपद्मः सर्गः सात्त्विकस्तामसस्तु सः ।
 पञ्चैते वैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तु त्रयः स्मृताः ॥ ५९ ॥
 प्राकृता वैकृतश्चैव कौमारो नवमः स्मृतः ।
 प्राकृतास्तु त्रयः सर्गाः कृतास्त्रौ बुद्धिपूर्वकाः ॥ ६० ॥
 बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्तन्ते षट्सर्गा ब्रह्मणस्तु ते ।
 विष्टरानुपद्मं सर्गं कीर्त्तयमानं निबोधत ॥ ६१ ॥

चतुर्धावस्थितः सोऽथ सर्वभूतेषु कृत्स्नयः ।
 विपर्ययेषु यत्तथा च तुल्या सिद्धा तथैव च ॥ ६२ ॥
 स्थावरेषु विपर्यासस्थिर्यैर्म्योनिषु यत्किता ।
 सिद्धात्मानो मनुष्यास्तु तुष्टिर्देवेषु कृत्स्नयः ॥ ६३ ॥
 इत्येते प्राकृताश्चैव वैकृताश्च नयः स्मृताः ।
 सर्गाः परस्परस्याव प्रकारा बहवः स्मृताः ॥ ६४ ॥
 अथे ससज्जं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनञ्च सनकं विद्वांसञ्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 विद्वानेन निवृत्तास्तौ वैवर्त्तेन मन्दोत्तमः ।
 संवृत्ताश्चैव नामात्वादपवित्रास्तयोऽपि ते ।
 असृष्टैव प्रजासर्गं प्रतिसर्गकृताः पुनः ॥ ६६ ॥
 तदा तेषु व्यतीतेषु तदान्धान् साधकांश्च तान् ।
 मानसानसृजद्ब्रह्मा पुनः स्थानाभिमानिनः ।
 आभूतसंप्रवावस्थान्नामस्तान्निवीधत ॥ ६७ ॥
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं दिशस्तथा ।
 स्वर्गं दिवः समुद्रांश्च नदान् शैलान् वनस्पतीन् ॥ ६८ ॥
 शोधधीनां तथात्मानो ह्यःत्मानो वृक्षबीरुधा ।
 स्रवाः काष्ठाः कलाश्चैव मुहूर्ताः सभिरावाहाः ॥ ६९ ॥
 अर्धमासाश्च मासाश्च अयनाष्टयुगानि च ।
 स्थानाभिमानिनः सर्वे स्थानाख्याश्चैव ते स्मृताः ॥ ७० ॥
 वक्तावस्थ ब्राह्मणा संप्रसृताः
 तद्वत्स्रः क्षत्रियाः पूर्वभागे ।
 वैश्याश्चोर्वीत्यस्य पद्मराश्च शूद्राः

सर्व्वे वर्णा गावतः संप्रसृताः ॥ ७१ ॥

नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवं ।

अण्डाज्जज्ञे पुनर्ब्रह्मा लोकास्तेन कृताः स्वयं ॥ ७२ ॥

एष वः कथितः पादः समासाच्च तु विस्तरात् ।

अनेनाद्येन पादेन पुराणं संप्रकीर्त्तितं ॥ ७३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते सृष्टिप्रकरणं नाम
षष्ठोऽध्यायः ।

समाप्तः प्रज्ञियापादः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—०००—

प्रतिसन्धिकीर्त्तनं ।

इत्येष प्रथमः पादः प्रक्रियार्थः प्रकीर्त्तितः ।

श्रुत्वा तु संहृष्टमनाः काश्यपेयः सनातनः ॥ १ ॥

सम्बोध्य सृतं वचना पप्रच्छाद्योत्तरां कथां ।

अतःप्रभृति कल्पस्य प्रतिसन्धिं प्रवक्ष्ये नः ॥ २ ॥

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ।

कल्पयोरन्तरं यच्च प्रतिसन्धिर्न्यस्तयोः ।

एतच्च दितुमिच्छामः अत्यन्तकुशलोऽह्मसि ॥ ३ ॥

क्षीमद्वर्धय उवाच । अत्रोऽहं प्रवक्ष्यामि प्रतिसन्धिं यस्तयोः ।

समतीतस्य कल्पस्य वर्त्तमानस्य चोभयोः ॥ ४ ॥

सन्वन्तराणि कल्पेषु येषु यानि च सुव्रताः ।

यथायं वर्त्तते कल्पो धाराहः साध्यतः शुभः ॥ ५ ॥

अस्मात् कल्पाच्च यः कल्पः पूर्वोऽतीतः सनातनः ।

तस्य चास्य च कल्पस्य मध्यावस्थानिवोधतः ॥ ६ ॥

प्रत्याहते पूर्वकल्पे प्रतिसन्धिश्च तत्र वै ।

अन्यः प्रवर्त्तते कल्पो जनालोकात् पुनः पुनः ॥ ७ ॥

व्युच्छिन्नात् प्रतिसन्धेस्तु अल्पात् कल्पः परस्परं ।

व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः कल्पान्ते सर्वशस्तदा ।

तस्मात् कल्पात् कल्पस्य प्रतिसन्धिर्निगद्यते ॥ ८ ॥

मन्वन्तरयुगाख्यानामप्युच्छिन्नाश्च सन्धयः ।
 परस्परः प्रवर्तन्ते मन्वन्तरयुगैः सङ्ग ॥ ८ ॥
 उक्ता ये प्रक्रियार्धेन पूर्वकल्पाः समासतः ।
 तेषां परार्धकल्पानां पूर्वो ह्यस्मात्तु यः परः ।
 आसीत् कल्पो व्यतीतो वै परार्धेन परस्तु सः ॥ १० ॥
 अन्धे भविष्या ये कल्पा अपरार्धाद्गुणोक्ताः ।
 प्रथमः साम्प्रतस्तेषां कल्पोऽयं वर्तते द्विजाः ॥ ११ ॥
 यस्मिन् पूर्वं परार्धे तु द्वितीये पर उच्यते ।
 एतावान् स्थितिकालश्च प्रत्याहारस्ततः स्मृतः ॥ १२ ॥
 अस्मात् कल्पात्तु यः पूर्व कल्पोऽतीतः सनातनः ।
 चतुर्युगसहस्रान्ते अहीमन्वन्तरैः पुरा ॥ १३ ॥
 क्षीणे कल्पे तदा तस्मिन् दाहकाले ह्युपस्थिते ।
 तस्मिन् कल्पे तदा देवा आसन्वैमानिकास्तु ये ॥ १४ ॥
 नक्षत्रग्रहतारास्तु चन्द्रसूर्यग्रहाश्च ये ।
 अष्टाविंशतिरेवैताः कीदृस्तु सृजतात्मनां ॥ १५ ॥
 मन्वन्तरे तथैकस्मिन् चतुर्दशसु वै तथा ।
 त्रीणि कीटिग्रतान्यासन् कीदृा दिनवतिस्तथा ।
 अष्टाधिकाः सप्तशताः सहस्राणां स्मृताः पुरा ॥ १६ ॥
 वैमानिकानां देवानां कल्पोऽतीते तु येऽभवन् ।
 एकैकस्मिन्स्तु कल्पे वै देवा वैमानिकाः स्मृताः ॥ १७ ॥
 अथ मन्वन्तरेष्वसंशतुर्दशसु वै दिवि ।
 देवाश्च पितरश्चैव मुनयो मनवस्तथा ॥ १८ ॥
 तेषामनुचरा ये च महत्पुत्रास्तथैव च ।

वर्णाश्रमिमिरौज्याश्च तस्मिन् काले तु ये सुराः ।
मन्वन्तरेषु ये ह्यसन् देवलोकं दिवौकसः ॥ १८ ॥
ते तैः संयोजकैः सार्वं प्राप्ते सङ्गलने तथा ।
तुल्यनिष्ठास्तु ते सर्वे प्राप्ते ह्याभूतसंग्रहे ॥ २० ॥
ततस्ते बह्वभाविताद्बद्धा पर्याधमात्मनः ।
त्रेलोक्यवासिनो देवास्तस्मिन् प्राप्ते क्षुपन्नवे ॥ २१ ॥
तेनोत्सुक्यविषादेन त्यक्त्वा स्थानानि भावतः ।
महर्षीकाय संविग्नास्ततस्ते दधिरे मतिं ॥ २२ ॥
ते युक्ता उपपद्यन्ते महसि स्त्रीः शरीरकैः ।
विशृम्बिवहुलाः सर्वे मानसी सिद्धिमास्थिताः ॥ २३ ॥
तैः कल्पवासिभिः सार्वं महानामादितस्तु यैः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैस्तत्त्वज्ञैर्बापरैर्जनैः ॥ २४ ॥
मत्वा तु ते महर्षीकं देवसङ्घाच्चतुर्दश ।
ततस्ते जनलोकाय सोढेया दधिरे मतिं ॥ २५ ॥
विशृम्बिवहुलाः सर्वे मानसी सिद्धिमास्थिताः ।
तैः कल्पवासिभिः सार्वं महानामादितस्तु यैः ॥ २६ ॥
दशकत्वं इवाप्त्य तस्मान्नच्छन्ति स्वस्तपः ।
तत्र कल्पान् दश खित्वा सत्यं गच्छन्ति वै पुनः ।
एतेन क्रमयोगेन यान्ति कल्पनिवासिनः ॥ २७ ॥
एवं देवयुगानाम्नु सङ्गस्याणि परस्तरात् ।
गतानि ब्रह्मलोकं वै अपरावर्त्तिनीं मतिं ॥ २८ ॥
आधिपत्यं विना ते वै रिष्टर्थेण तु तत्त्वमाः ।
भवन्ति ब्रह्मणस्तस्या रूपेण विषये च ॥ २९ ॥

तत्र ते ह्यवतिष्ठन्ति प्रीतियुक्ताः प्रसङ्गमात् ।
 आनन्दं ब्रह्मणः प्राप्य सुख्यन्ते ब्रह्मणा सह ॥ १० ॥
 अवश्यमाविनाऽर्थेन प्राकृतेनैव ते स्वयं ।
 नानात्वेनाभिसम्बन्धास्तदा तत्कालभाविनः ॥ ११ ॥
 स्वरूपतो बुद्धिपूर्वं यथा भवति जायतः ।
 तत्कालभावि रेषान्तु तथा ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥
 प्रत्याहारे तु भेदानां येषां भिन्नाभिसुख्यणां ।
 तैः सार्धं प्रतिसृज्यन्ते कार्याणि करणानि च ॥ १३ ॥
 नानात्वदर्शनात्तेषां ब्रह्मलोकनियामिनां ।
 विनष्टत्वाधिकाराणां स्वेन धर्मेण तिष्ठतां ॥ १४ ॥
 ते तुल्यलक्षणाः सिद्धाः शुभात्मनो निरञ्जनाः ।
 प्रकृती कारणातीताः स्थावराश्चैव व्यवस्थिताः ॥ १५ ॥
 प्रख्यापयित्वा (१) ह्यात्मानं प्रकृतिस्त्रीषु सख्यं यः ।
 पुरुषाव्यवहृतत्वेन प्रतीता न प्रवर्त्तते ॥ १६ ॥
 प्रवर्त्तते पुनः सर्गे तेषां वा कारणं पुनः ।
 संयोगे प्राकृते तेषां युक्तानां तत्त्वदर्शिनां ॥ १७ ॥
 अत्रापवर्गिणां तेषामपुनर्मार्गगामिनां ।
 अभावः पुनरुत्पत्तौ शान्तानामर्चिषामिव ॥ १८ ॥
 ततस्तेषु गतेषूँ चैकोक्याळुमहात्मसु ।
 तैः सार्धं ये महर्षीकान्तदा नासादिता जनाः ।
 तच्छिष्टाश्चेह तिष्ठन्ति कल्पार्हेहनुपासते ॥ १९ ॥
 शम्भुर्वाद्याः पिशाचान्ता मानुषा ब्राह्मणादयः ।

पगवः पक्षिणश्चैव स्यावराः सप्तरीसृषाः ॥ ४० ॥
 तिष्ठन् तेषु तत्कालं पृथिवीतलवासिषु ।
 सहस्रं यत्तु रश्मीनां सूर्यस्यैव विभासते ।
 ते सप्तरश्मयो भूत्वा लोकेको जायते रविः ॥ ४१ ॥
 क्रमेणोत्तिष्ठमानास्तो चीन् लोकान् प्रदहन्त्युत ।
 जङ्गमं स्यावरश्चैव नदीः सर्वाश्च पर्वतान् ।
 पूर्वं शुष्का ज्वनाह्वया सूर्यं स्तौय प्रधूपिताः ॥ ४२ ॥
 तदा ते विविशुः सर्वे निर्हन्धाः सूर्यरश्मिभिः ।
 जङ्गमाः स्यावराः सर्वे धर्माधर्मात्मकास्तु वै ॥ ४३ ॥
 दग्धदेहास्ततश्चे वै गताः पापयुगालये ।
 योन्वा तथा ज्ञानिसुक्ताः शुभपापावन्धवाः ॥ ४४ ॥
 ततश्चे ह्युपपद्यन्ते तुल्यरूपा जने जनाः ।
 विशुद्धिवहुलाः सर्वे मानसीं सिद्धिमाश्रिताः ॥ ४५ ॥
 उपित्वा रजनीं तत्र ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।
 पुनः सर्गे भवन्तीह ब्रह्मणो मानसीप्रजाः ॥ ४६ ॥
 ततश्चेष्टेषु प्रवृत्तेषु जने पैलोयववासिषु ।
 निर्दग्धेषु च लोकेषु तेषु सूर्यस्तु सप्तभिः ।
 लब्ध्वा क्षितौ प्रोक्षितायां विद्यौर्णवास्येषु च ॥ ४७ ॥
 सप्तद्राघैव मेषाश्च आपः सर्वाश्च पार्श्विवाः ।
 ब्रजस्थेकार्णवत्वं हि सलिलाख्यास्तदाश्रिताः ॥ ४८ ॥
 आगतागतिकं तदैवदा तु सलिलं बभूव ।
 संख्यायेमां क्षितां भूमिमर्णवाख्या तदा च सा ॥ ४९ ॥
 आभाति यस्मान्नान्भान्ति भासन्तो व्यामिदीप्तिषु ।

सर्वतः समनुज्ञाय तासाञ्चाश्चो विभाज्यते ॥ ५० ॥
 तदश्वस्तनुते यस्मात् सर्वां पृथ्वीं समन्ततः ।
 धातुं क्षीनोति विस्तारे तेनाश्वस्तनवः क्षृतः ॥ ५१ ॥
 अरमित्येष शीघ्रन्तु निपातः कविभिः क्षृतः ।
 एकार्षीवे भवन्वापो न शीघ्रान्तेन ते नराः ॥ ५२ ॥
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संस्थिते ब्रह्मणोऽहनि ।
 रजन्त्या वर्त्तमानायान्तावत्तत्सलिलाक्षणा ॥ ५३ ॥
 ततस्तु सलिले तस्मिन्नष्टेऽग्नी पृथिवीतले ।
 प्रमान्यवातेऽन्वकारे निरासीके समन्ततः ॥ ५४ ॥
 येनैवाधितितं ह्रीदं ब्रह्मा स पुरुषः प्रभुः ।
 विभागमस्य लोकस्य पुनर्व्यं कर्तुमिच्छति ॥ ५५ ॥
 एकार्षीवे तदा तस्मिन्नष्टे स्यावरजङ्गमे ।
 तदा स भवति ब्रह्मा सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ ५६ ॥
 सहस्रशीर्षाः पुरुषो रक्षस्वर्षो क्षतीन्द्रियः ।
 ब्रह्मा नारायणस्यस्तु सृष्ट्वाप सलिले तदा ॥ ५७ ॥
 सत्त्वाद्रेकात् प्रबुद्धस्तु शून्यं लोकमपेक्ष्य च ।
 इमञ्चोदाहरन्त्यत्र लोकं नारायणं प्रति ॥ ५८ ॥
 आपो नारायणास्तनव इत्यपानाम् अन्तुमः ।
 आपूर्थ्यं नाभिं तत्रास्ते तेन नारायणः क्षृतः ॥ ५९ ॥
 सहस्रशीर्षाः सुमनाः सहस्रपात्
 सहस्रचक्षुर्वदनः सहस्रभुक् ।
 सहस्रबाहुः प्रथमः प्रजापति-
 क्षयौपथे वः पुरुषो निरुच्यते ॥ ६० ॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गीमा-

एवो ह्यपूर्वः प्रथमन्तुराघाट् ।

हिरण्यगर्भः पुरुषो महात्मा

त पठते वै तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

कल्पादौ रणसोद्विक्तो ब्रह्मा भूत्वाऽसृजत् प्रजाः ।

कल्पान्ते तमसोद्विक्तो कालो भूत्वाऽग्रसत् पुनः ॥ ६२ ॥

स वै नारायणाख्यस्तु सख्योद्विक्तोऽर्णवे स्वप्न ।

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये समवर्त्तत ॥ ६३ ॥

सृजते असते चैव बीजते च विभिस्तु तान् ।

एकार्षवे तदा लोके नष्टे स्वावरजङ्गमे ॥ ६४ ॥

चतुर्गुणसङ्क्रान्ते सर्वतः सलिलावृते ।

ब्रह्मा नारायणाख्यस्तु चप्रकाशार्णवे स्वप्न ॥ ६५ ॥

चतुर्विधाः प्रजा यस्या माध्या रात्र्यां महार्णवे ।

पश्यन्ति तं महर्षीणां सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ६६ ॥

भृग्वेद्यो यथा सप्त कल्पे ज्ञात्वा महर्षयः ।

ततो विवर्त्तमानैस्तैर्महान् परिगतः परः ॥ ६७ ॥

गत्वर्थात् ऋषयो धातोर्नामनिर्वृत्तिरादितः ।

तस्माद्विपरत्वेन मुहूर्तास्तस्मान्महर्षयः ॥ ६८ ॥

महर्षीकस्मितेऽष्टः कालः सुप्तस्तदा च तैः ।

सत्वाद्या सप्त वै ह्यासन् कल्पेऽतीते महर्षयः ॥ ६९ ॥

एवं ब्राह्मीषु रात्रीषु ज्ञातीतासु सङ्क्रमयः ।

दृष्टवन्तस्तथा ज्ञान्ये सुप्तं कालं महर्षयः ॥ ७० ॥

कल्पस्यादौ तु बहुयो यद्वात् संस्थापतुर्ह्ययम् ।

कल्पवामास वै मन्त्रा तस्मात्कालो निश्च्यते ॥ ७१ ॥

स स्त्रष्टा सर्वभूतानां कल्पादिषु पुनः पुनः ।

व्यक्ताऽव्यक्ता महादेवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ७२ ॥

इत्येव प्रतिसन्धिर्ध्वः कौत्सितः कल्पबोधोऽयः ।

साध्यतातीतयोर्ध्वे प्रागवस्था वस्तुव या ॥ ७३ ॥

कौत्सिता तु समासेन कल्पे कल्पे यथा तथा ।

साध्यतन्त्रे प्रवक्ष्यामि कल्पमेतं निबोधत ॥ ७४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रतिसन्धिकौत्सरं
नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

चतुराश्वमविभागः ।

—000—

सूत उवाच । तुल्यं युगसदृशस्य नैयङ्कालमुपास्य सः ।

शब्दार्थस्यै प्रकुरुते ब्रह्मत्वं सर्वकारणात् ॥ १ ॥

ब्रह्मा तु सलिले तस्मिन् वायुर्भूत्वा तदाचरत् ।

अन्धकारे तदा तस्मिन् नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २ ॥

जलेन समनुव्याप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।

अविभागेन भूतेषु समन्तात्सुखितेषु च ॥ ३ ॥

निशायामिव सुष्योतः प्राहट्काले ततस्ततः ।

तदाकाशे चरन् सोऽथ वीक्ष्यसाक्षाः स्वयन्भुवः ॥ ४ ॥

प्रतिष्ठायां ह्युपावन्तु मार्गमाशस्तदा प्रभुः ।

ततस्तु सखिणि तस्मिन् ज्ञात्वा ह्यवर्जिता मही ॥ ५ ॥

अनुमानात्तु सख्युडी भूनेरुत्तरणं प्रति ।

अकारान्त्वान्तनुष्वैव पूर्वकल्पादिषु स्मृता ॥ ६ ॥

स तु रूपं वराहस्य कृत्वापः प्राविशत् प्रभुः ।

अग्निः सञ्ज्ञादितासुर्वीं समीच्याय प्रजापतिः ॥ ७ ॥

उद्धृत्योर्वीमिधाद्वास्तु अपस्तासु, स विव्यसत् ।

सामुद्रीसु, समुद्रेषु नादेशीर्षिं जगत्सपि ।

पार्थिवीसु, स विव्यस्य पृथिव्यां सोऽचिनोक्तिरीन् ॥ ८ ॥

प्राक्सर्गे दह्यमाने तु तदा संवत्तं काग्निना ।

तेनाग्निना प्रक्षीनास्ते पर्वता भुवि सर्वशः ॥ ९ ॥

शैत्यादेकार्थं तस्मिन् वायुनापस्तु संहताः ।
 निषक्ता यत्र यत्रासंस्तत्र तत्राऽचलोऽभवत् ॥ १० ॥
 स्तत्राचलत्वादचलाः पर्वभिः पर्वताः स्मृताः ।
 गिरयोऽद्विर्निर्गोर्गोर्लाक्ष्यनाच्च भिलोक्षयाः ॥ ११ ॥
 ततस्तु तां समुद्रं त्व क्षितिमन्तर्ज्ज्वात् प्रभुः ।
 स्तस्याने स्थापयित्वा च विभागमकरोत् पुनः ॥ १२ ॥
 सप्त सप्त तु वर्षाणि तस्या द्वीपेषु सप्तसु ।
 विषमानि समीकृत्य शिलाभिरपिनोमिरीन् ॥ १३ ॥
 द्वीपेषु तेषु वर्षाणि चत्वारिंशत्तैव च ।
 तावन्तः पर्वताश्चैव वर्षान्ते समवस्थिताः ।
 सर्गादौ सन्निविष्टास्ते स्वभावेनैव नान्यथा ॥ १४ ॥
 सप्तद्वीपाः समुद्राश्च पन्थोन्यस्य तु मण्डलं ।
 सन्निविष्टाः स्वभावेन समावृत्य परस्परं ॥ १५ ॥
 भूराख्यां चतुरो लोकांश्चन्द्रादित्यौ यद्वै सद्यः ।
 पूर्वन्तु निर्धमे ब्रह्मा स्थानानीमानि सर्व्यंशः ॥ १६ ॥
 कल्पस्य चास्य ब्रह्मा वै ह्यसृजत् स्थानिनः पुरा ।
 आपोऽग्निः पृथिवी वायुरन्तरिक्षं च न्दिवन्तया ॥ १७ ॥
 स्वर्गन्दिशः समुद्राश्च नदीः सर्व्यंश्च पर्वतान् ।
 शीतधीनां तस्याज्जानमात्मनं हृत्तवीरुषां ॥ १८ ॥
 स्वर्गः काशाः कक्षाश्चैव मुहूर्त्तं सन्धिरात्रार्धं ।
 अर्धमासाश्च मासाश्च त्रयनाब्दयुगानि च ॥ १९ ॥
 स्थानाभिमानिनश्चैव स्थानानि च पृथक् पृथक् ।
 स्थानात्मनः स सृष्टा वै युगावस्थां विनिर्धमे ॥ २० ॥

जतन्तेतादापरश्च कलिश्चैव तथा युगं ।
 कल्पस्वादौ जतयुगे प्रथमे सोऽसृजत् प्रजाः ॥ २१ ॥
 प्राशुक्ता वा मया तुभ्यं पूर्वकालं प्रजास्तु ताः ।
 तस्मिन् संवत्समाने तु कल्पे दम्वास्तादाऽग्निना ॥ २२ ॥
 अप्राप्ता यास्तपोस्तीक्ष्णं जनलोकां समान्विताः ।
 प्रवर्त्तन्ति पुनः सर्गे वीजार्धन्ता भवन्ति हि ॥ २३ ॥
 वीजार्धेन स्थितास्तत्र पुनः सर्गस्य कारणात् ।
 ततस्ताः सृज्यमानास्तु सन्तानार्धं भवन्ति हि ॥ २४ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणामिह ताः साधकाः स्मृताः ।
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ॥ २५ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्वापूरयन्ति हि ।
 ब्रह्मणो मानसास्ते वै सिद्धात्मानो भवन्ति हि ॥ २६ ॥
 ये सर्गादेपयुक्तेन कर्मणा ते दिवङ्गताः ।
 भावर्त्तमाना इह ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥ २७ ॥
 स्वकर्मफलशेषेण ख्याताश्चैव तदात्मिकाः ।
 भवन्ति जनाल्लोकात् कर्मशंसयवन्धनात् ॥ २८ ॥
 आश्रयः कारणं तत्र बोद्धव्यं कर्मणान्तु सः ।
 तैः कर्मभिस्तु जायन्ते जनाल्लोकाः शुभाश्रमैः ॥ २९ ॥
 सृजन्ति ते शरीराणि नानारूपाणि योनिषु ।
 देवाद्यस्त्वनरान्ते च सत्पद्यन्ते परस्परं ॥ ३० ॥
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक् सृष्टेः प्रतिपेदिरे ।
 तान्वेते प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ३१ ॥
 हिंसाहिंसे ऋतुक्रूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।

तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ३२ ॥
 कल्पेष्वासन् व्यतीतेषु रूपनामानि यानि च ।
 तान्येवानामते काले प्रायशः प्रतिपेदिरे ॥ ३३ ॥
 तस्मात्तु नामरूपाणि तान्येव प्रतिपेदिरे ।
 पुनः पुनस्तु कल्पेषु जायन्ते नामरूपतः ॥ ३४ ॥
 ततः सर्वे ह्यवष्टब्धे सिद्धचोर्ब्रह्मणस्तु वै ।
 प्रजास्ता ध्यायतस्तस्या सत्याभिध्याविनस्तदा ॥ ३५ ॥
 मिथुनानां सङ्गमस्तु सोऽसृजद्वै भुक्तास्तदा ।
 जनास्तु ह्युपपद्यन्ते सत्त्वोद्भक्ताः सुचेतसः ॥ ३६ ॥
 सङ्गममन्यत्तु मिथुनानां ससर्जं च ।
 ते सर्वे रजसोद्भक्ता शुष्णिगश्चाप्यशुष्णिगः ॥ ३७ ॥
 सृष्ट्वा सङ्गममन्यत्तु तन्दानामूचतः पुनः ।
 रजस्तमोभ्यामुद्भक्ता ईडागोलास्तु ते स्मृताः ॥ ३८ ॥
 पद्भ्यां सङ्गममन्यत्तु मिथुनानां ससर्जं च ।
 उद्भक्तास्तमसां सर्वे निःश्रीका ह्यल्पतेजसः ॥ ३९ ॥
 ततो वै हर्षमानास्तु हृन्मोक्षनास्तु प्राणिनः ।
 अन्धोन्धा ह्यक्षसाविष्टा मैथुनायोपचक्रसुः ॥ ४० ॥
 ततः प्रभृतिवन्धेऽस्मिन् मिथुनीत्यन्तिरुच्यते ।
 मासे मासेत्तैवं यद्यत्तदाज्ञासीञ्चि योषितां ॥ ४१ ॥
 तस्मात्तदा न सुषुप्तः सेवितैरपि मैथुनैः ।
 आयुषोऽन्ते प्रसूयन्ते मिथुनान्येव ते सङ्गत् ॥ ४२ ॥
 कुटकाः कुविकाश्चैव(१) उत्पद्यन्ते सुमूर्षिताः ।

ततः प्रभृतिकल्पे ऽस्मिन् मिथुनानां हि सम्भवः ॥ ४३ ॥
 ध्याते तु मनसा तासां प्रजानां जायते सजत् ।
 शब्दादिविषयः श्रुतः प्रत्येकं पञ्चसंज्ञकः ॥ ४४ ॥
 इत्येवं मनसा पूर्वं प्राक्स्मृष्टिर्व्या प्रजापतेः ।
 तस्यान्ववाये सम्भूता यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ४५ ॥
 सरित्सरःसमुद्राश्च सेवन्ते पर्वतानपि ।
 तदा नात्यम्बुशीतीष्णा युगे तस्मिन् चरन्ति वै ॥ ४६ ॥
 सुदीरसोद्भवं नाम आहारं ज्ञाञ्चरन्ति वै ।
 ताः प्रजाः कामचारिण्यो मानसीं सिद्धिमाश्रिताः ॥ ४७ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्मास्तां निर्विशेषाः प्रजास्तु ताः ।
 तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ ४८ ॥
 धर्माधर्मौ न तास्मास्तां कल्पादौ तु कृते युगे ।
 स्नेन स्नेनाधिकारेण जन्निरे ते कृते युगे ॥ ४९ ॥
 चत्वारि तु सप्तस्राणि वर्षाणां दिव्यसंख्यया ।
 आद्यकृतयुगं प्राहुः सन्ध्यामान्तु चतुःशतं ॥ ५० ॥
 ततः सप्तस्रशस्तसु प्रजास्तु प्रथितास्तपि ।
 न तासाम्यतिघातोऽस्ति न हन्त्रापि च क्षमः ॥ ५१ ॥
 पर्वतोदधिसेविन्यो ह्यनिकेताश्चयास्तु ताः ।
 विशोकाः सख्यजुषाः एकान्तसुखितप्रजाः ॥ ५२ ॥
 ता वै निकामचारिण्यो नित्यं सुदितमानसाः ।
 पश्यः पक्षिणश्चैव न तदासन् सरौक्ष्णपाः ॥ ५३ ॥
 नोद्विग्ना नारकाश्चैव ते ह्यधर्म्मप्रसूतवः ।
 न मूलफलपुष्पश्च नार्त्तवं ऋतवी न च ॥ ५४ ॥
 सर्वकामसुखः कालो नात्यर्थं ह्युपगृहीतता ।

मनोभिलषिताः कामास्तासां सर्व्वत्र सर्व्वदा ॥ ५५ ॥
 उत्तिष्ठन्ति पुत्रिभ्यां वै तामिध्वीता रसोत्थिताः ।
 वस्तवर्णकरो तासां सिद्धिः सा रोगनाशिनौ ॥ ५६ ॥
 असंस्कार्य्यैः शरीरैश्च प्रजान्ताः स्त्रियौवनाः ।
 तासां विशुद्धात् सङ्गव्याज्यायन्ते मिथुनाः प्रजाः ॥ ५७ ॥
 समं जन्म च रूपञ्च स्त्रियन्ते चैव ताः समं ।
 तदा सत्यमलोभश्च क्षमा तुष्टिः सुखन्दमः ॥ ५८ ॥
 निर्विशेषाः क्षताः सर्व्वी रूपायुःशीलचेष्टितैः ।
 अदुष्टिपूर्व्वं च तत्तं प्रजानां जायते स्वयं ॥ ५९ ॥
 अप्रवृत्तिः क्षतयुगे कर्म्मण्योः शुभपापयोः ।
 यथान्यमव्यवस्थाश्च न तदासञ्च सङ्करः ॥ ६० ॥
 अनिच्छाद्वेषमुक्तास्ते वर्त्तयन्ति परस्परं ।
 तुल्यरूपायुषः सर्व्वी अश्वमोक्षमयस्त्रिंताः ॥ ६१ ॥
 सुखप्राया ह्ययोकाश्च उत्पद्यन्ते क्षते युगे ।
 नित्यप्रवृत्तमनसो महासत्त्वा महाबलाः ॥ ६२ ॥
 कामाक्षामौ न तास्तास्तां मित्रामित्रे प्रियाप्रिये ।
 मनसा विषयस्तास्ताश्चिरीहाणां प्रवर्त्तते ।
 न लिप्सन्ति हि ताऽन्योन्याचानुष्टम्बन्ति चैव हि ॥ ६३ ॥
 ध्यानं परं क्षतयुगे वेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 प्रवृत्तं ह्यपरे यज्ञं दानं कलियुगे वरं ॥ ६४ ॥
 सत्त्वं क्षतं रजस्त्रे ता ह्यपरन्तु रजस्त्रामौ ।
 कालौ तमस्तु विज्ञेयं युगवृत्तवशेन तु ॥ ६५ ॥
 कालः क्षते युगे त्वेष तस्य संख्याविधीयत ।

चत्वारि तु सहस्राणि वर्षाणामसु कृतं युगम् ॥ ६६ ॥
 सन्ध्यांशो तस्य दिव्यानि यतान्यष्टौ च संख्यया ।
 तदा तासां बभूवायुश्च च क्षेपविपक्षयः ॥ ६७ ॥
 ततः कृतयुगे तस्मिन् सन्ध्यांशे हि गते तु वै ।
 पादावशिष्टो भवति युगधर्मस्तु सर्वशः ॥ ६८ ॥
 सन्ध्यायामप्यतीतायामन्तर्काले युगस्य तु ।
 पादतथावतिष्ठेत्तु सन्ध्याधर्मो युगस्य तु ।
 एवं कृते तु निःशेषे सिद्धिस्त्र्यन्तर्द्वये तदा ॥ ६९ ॥
 तस्याश्च सिद्धौ भ्रष्टायां मानस्यामभवत्ततः ।
 सिद्धिरन्या युगे तस्मिंश्चेतायामन्तरे कृता ॥ ७० ॥
 सर्गादौ या भ्रष्टादौ तु मानस्यो वै प्रकौर्त्तिताः ।
 यदौ ताः क्रमयोगेन सिद्धौ यान्ति संक्षयं ॥ ७१ ॥
 कल्पादौ मानसौ श्लेषा सिद्धिर्भवति सा कृते ।
 सन्ध्यान्तरेषु सर्वेषु चतुर्युगविभागशः ।
 वर्षांशमाचारकृतः कर्मविद्योद्भवः स्मृतः ॥ ७२ ॥
 सन्ध्याकृतस्तु पादेन सन्ध्यापादेन चायतः ।
 कृतसन्ध्यांशका कृते त्रींस्त्रीन् प्रादान् परस्परान् ।
 जसन्ति युगधर्मस्तौ तपःश्रुतवशाद्युधैः ॥ ७३ ॥
 ततः कृतांशे शीघ्रे तु बभूव तदनन्तरं ।
 चेतायां युगमन्यन्तु कृतांशश्चिसत्तमाः ॥ ७४ ॥
 तस्मिन् शीघ्रे कृतांशे तु तच्छिष्टासु प्रजास्त्रिह ।
 कल्पादौ संप्रवृत्तायास्तेतायाः प्रमुखे तदा ॥ ७५ ॥
 प्रवृद्धति तदा सिद्धिः कालयोगेन भान्यया ।

तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥ ७६ ॥
 अपां सौख्ये प्रतिगते तदा मिवात्मना तु तौ ।
 मिथेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसंस्पर्शनं ॥ ७७ ॥
 सल्लदेव तथा वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले ।
 प्रादुरासंस्तदा तासां वृक्षास्तु वृहसंस्थिताः ॥ ७८ ॥
 सर्वप्रख्यपभोगस्तु तासान्तेभ्यः प्रजायते ।
 वर्त्तयन्ति च तेभ्यस्तास्ते तायुगशुखे प्रजाः ॥ ७९ ॥
 ततः कालेन महता तासामिव विपर्ययात् ।
 रागलोभाद्व्यक्तो भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥ ८० ॥
 यत्तद्ववति नारीणां ज्जीवितास्ते तदार्त्तव्यं ।
 तदा तस्यैव न भवति पुनर्गुणवलेन तु ॥ ८१ ॥
 तासां पुनः प्रवृत्तस्तु मासि मासि तदार्त्तव्यं ।
 ततस्तेनैव योगेन वर्त्तन्तां मिथुने तदा ॥ ८२ ॥
 तासान्तत् कालभावितास्मासि मास्तुप्रगच्छतां ।
 अकाले ह्यार्त्तवोत्पत्तिर्गर्भीत्यतिरजायत ॥ ८३ ॥
 विपर्ययेण तासान्तु तेन कालेन भाविना ।
 प्राणश्रान्ति ततः सर्वं वृक्षास्ते वृहसंस्थिताः ॥ ८४ ॥
 ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता व्याकुलेन्द्रियाः ।
 अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्त्वाभिध्यायिनस्तदा ॥ ८५ ॥
 प्रादुर्बभूवुस्तासाश्च वृक्षास्ते वृहसंस्थिताः ।
 वृक्षाणि च प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ८६ ॥
 तेभ्येव जायते तासां गन्धर्वैरसान्वितं ।
 अमाश्रिकं महावीर्यं पुटके पुटके मधु ॥ ८७ ॥

तेन ता वर्तयन्तिस्म मुखे चेतायुगस्य च ।
 हृष्टतुष्टास्तथा सिद्धा प्रजा वै विगतज्वराः ॥ ८८ ॥
 पुनः कालान्तरेणैव पुनर्जोभाष्टतास्तु ताः ।
 वृक्षांस्तान् पथ्यैश्चक्षन्त मधु वामाक्षिकं वलात् ॥ ८९ ॥
 तासान्तेनापचारेण पुनर्जोभकृतेन वै ।
 प्रनष्टा मधुना सार्धं कल्पवृक्षाः कश्चित् कश्चित् ॥ ९० ॥
 तस्यामिवाल्पशिष्टायां संध्याकालवशात्तदा ।
 प्रावर्चन्त तदा तासां हृन्धान्यभ्युत्थितानि तु ॥ ९१ ॥
 शीतयातातपैस्त्रीधैस्ततस्ता दुःखिता भृशं ।
 हन्तैस्ताः पीडयमानास्तु चक्रुराचरणानि च ॥ ९२ ॥
 क्षत्वा हृन्प्रतीकारं निकेतानि हि भेजिरे ।
 पूर्वं निक्कामचारास्तो अनिकेताश्चया भृशं ॥ ९३ ॥
 यथायोगं यथाप्रीतिं निकेतेष्ववसन् पुनः ।
 मरुधन्वसु निक्षेपु पर्वतेषु नदीषु च ।
 संशयगतिं च दुर्गाणि धन्वानं प्राप्नोतीदृकं ॥ ९४ ॥
 यथायोगं यथाकामं समेषु विषमेषु च ।
 शारव्यास्तो निकेता वै कर्तुं शीतोष्णवारणं ॥ ९५ ॥
 ततः संस्थापयामास खेटानि च पुराणि च ।
 यामांश्चैव यथाभागं तद्यैवान्तःपुराणि च ॥ ९६ ॥
 तासामाधामधिष्ठातृन् रुजिवेशान्तराणि च ।
 चक्रुस्तदा यथाप्रज्ञं प्रदेशः संचितस्तु तैः ॥ ९७ ॥
 अङ्गुष्ठस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रदेश उच्यते ।
 तान्तः स्मृतो मध्यमया गोकर्णस्याध्वनामया ॥ ९८ ॥

कनिष्ठया वितस्त्रिंशु द्वादशाङ्गुलं लभ्यते ।
 रत्निरङ्गुलपञ्चाणि संख्यया त्रैविंशतिः ॥ ८८ ॥
 चतुर्विंशतिभिर्धैव हस्ताः स्वादङ्गुलानि तु ।
 किस्तुः श्रुती विरक्तिस्तु विचत्वारिंशदङ्गुलं ॥ १०० ॥
 चतुर्दशं धनुर्दण्डो नास्तिकायुगमेव च ।
 धनुःसहस्रे द्वे तत्र गण्युतिस्तैर्विभाव्यते ॥ १०१ ॥
 अष्टौ धनुःसहस्राणि योजनमनैर्निबध्यते ।
 एतेन योजनेनैव सविंशत्युत्तमः कृतः ॥ १०२ ॥
 चतुर्धामिव दुर्गाणां स्तम्भसुत्थानि त्रीणि तु ।
 चतुर्थं कृत्विमं दुर्गं तस्य वक्ष्याम्यहं विधिं ॥ १०३ ॥
 सौधोच्चप्रपाकारं सर्वतथातकाहतं ।
 तदेकं स्तम्भिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ॥ १०४ ॥
 श्रोतसीसह तटारं निष्ठातं पुनरेव च ।
 हस्ताष्टौ च द्युषेष्ठा नवाष्टौ वाऽपरे मताः ॥ १०५ ॥
 छिटानां नगराणाञ्च ग्रामाणाञ्चैव सप्तमः ।
 विविधानाञ्च दुर्गाणां पञ्चतीक्ष्णबन्धनं ॥ १०६ ॥
 विविधानाञ्च दुर्गाणां विष्णुभायानमेव च ।
 योजनानाञ्च विष्णुसप्तभागार्धमायतं ॥ १०७ ॥
 परमार्द्धार्धमायामं प्रागुद्भवतं पुरं ।
 द्विचकर्थं विचकर्थं च चकर्थं त्रयसंस्थितं ॥ १०८ ॥
 हस्तं हीनञ्च दीर्घञ्च नगरं न प्रशस्यते ।
 चतुरस्रार्द्धवन्दिक्स्थं प्रशस्तं वै पुरं परं ॥ १०९ ॥
 चतुर्विंशतिराद्यन्तु द्वास्तानष्टयतं परं ।

अथ मध्यं प्रशंसन्ति कृत्वात्कृष्टविवर्जितं ॥ ११० ॥

अथ विष्णुशतान्वष्टौ प्राहुर्मुख्यनिवेशनं ।

नगरादूर्ध्वविष्णुश्च खेटं यामं ततो बहिः (१) ॥ १११ ॥

नगराधीजनं खेटं खेटाद्रामोऽधीधीजनं ।

द्विकीर्णं परमा सीमा चैत्रसीमा चतुर्विधः ॥ ११२ ॥

विंशन्नूयं विस्तीर्णं दिशां मार्गस्तु तैः कृतः ।

विंशच्चतुर्गाममार्गः सीमामार्गो दशैव तु ॥ ११३ ॥

धनूयं दश विस्तीर्णः श्रीमान् राजपथः स्मृतः ।

वृवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसञ्चरः ॥ ११४ ॥

धनूयं चैव चत्वारि शास्त्रारण्यास्तु तैः कृताः ।

गृहस्थोपरिष्ठाद्य द्विकायाष्पुपरिष्ठाः ॥ ११५ ॥

चण्डापथचतुष्पादस्त्रिपदश्च गृहान्तरं ।

वृत्तिमार्गस्त्वर्ध्वपदं प्राक्पथः पदिकः स्मृतः ॥ ११६ ॥

अवस्तरं (२) परीवाहं पदमार्चं समन्ततः ।

ऊतेशु तेषु स्थानेषु पुनश्चक्रुर्गृहाणि वै ॥ ११७ ॥

यथा ते पूर्वमासन्वै वृक्षास्तु गृहसंस्थिताः ।

तथा कर्तुं समारब्धास्तित्वा पुनः पुनः ॥ ११८ ॥

वृक्षाश्चैव गताः शाखा न ताश्चैव परागताः ।

अत ऊर्ध्वं गताश्चान्धा एवं तिर्यग्गताः पुरा ॥ ११९ ॥

बुद्ध्वाऽन्विष्यस्तथा न्यायो वृक्षमाखा यथा गताः ।

तथा कृतास्तु तैः शाखास्तस्माच्छाखास्तु ताः स्मृताः ॥ १२० ॥

१ ततोर्ध्वं इति अ०, घ०, ङ० च ।

२ अवस्तरं इति अ०

एवं प्रसिद्धाः ग्राह्याभ्यः ग्राह्याश्चैव गृह्याणि च ।
 तस्मात्ता वै स्मृताः ग्राह्याः ग्राह्याश्चैव तासु तत् ॥ १२१ ॥
 प्रसौदति मनस्तासु मनः प्रसादयन्ति ताः ।
 तस्माद्गृह्याणि ग्राह्याश्च प्रासादाश्चैव संज्ञिताः ॥ १२२ ॥
 कृत्वा हन्तेऽपघातांस्तान् वार्त्तापायमधिस्तयन् ।
 नष्टेषु मधुना सार्वं कायवृक्षेषु वै तदा ।
 विषादव्याकुलास्ता वै प्रजास्तृष्णाक्षुधाक्षिकाः ॥ १२३ ॥
 ततः प्रादुर्बर्भी तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः ।
 वार्त्तावैसाधिकाप्यन्या वृत्तिस्तासां हि कामतः ॥ १२४ ॥
 तासां वृक्ष्यदकागौह वानि निर्वर्गानि तु ।
 घृष्टा तदभवत्स्त्रोतः स्वातानि निम्नगः स्मृताः ॥ १२५ ॥
 एवं तद्यः प्रहतास्तु द्वितीये वृष्टिसर्जने ।
 ये परस्तादपां स्त्रोक्ता आपवाः पृथिवीतले ॥ १२६ ॥
 अपाश्चूमेय संयोगादीष्वथस्तासु चाभवन् ।
 पुष्पमूलफलिन्यस्तु शीघ्रव्यस्ताः प्रजङ्गिरे ॥ १२७ ॥
 अफालजटाद्यानुता याम्याऽरण्याश्चतुर्विध ।
 षट्पुष्पफलाश्चैव वृक्षा शुक्लाश्च जङ्गिरे ॥ १२८ ॥
 प्रादुर्भावय त्रेतायां वार्त्तायामौषधस्य तु ।
 तेनौषधेन वर्त्तन्ते प्रजास्त्रेतायुगे तदा ॥ १२९ ॥
 ततः पुनरभूतासां रागो लोभश्च सर्व्वशः ।
 अशम्यन्भाविनार्धन त्रेतायुगवशेन तु ॥ १३० ॥
 ततस्ताः पर्य्यगृह्णन्ते नदीचेयाणि पर्य्वतान् ।
 वृक्षान् शुक्लीषधीश्चैव प्रसृजन्तु यथावत् ॥ १३१ ॥

सिद्धात्मानस्तु ये पूर्व्वं व्याख्याताः प्राकृते मया ।
 मन्त्राणां मानवास्ते वै उत्पन्ना योजनादिह ॥ १३२ ॥
 शान्ताश्च शुचिश्चैव कर्मिणो दुःखिनस्तदा ।
 ततः प्रवर्तमानास्ते त्रेतायां जज्ञिरे पुनः ॥ १३३ ॥
 माध्वणाः चधिया वैशाः शुद्रा द्रोहिजनास्तथा ।
 भाविताः पूर्व्वजातीयुः कर्मभिर्माध्वभाशुभैः ॥ १३४ ॥
 इतस्तैभ्यो वक्ता ये तु सत्यश्रीका ह्यहंसकाः ।
 वीतलोभा जितात्मानो निवसन्तिह तेषु वै ॥ १३५ ॥
 प्रतिगृह्णन्ति कुर्वन्ति तेभ्यश्चान्येऽप्यतेजसः ।
 एवं विप्रतिपक्षेषु प्रपक्षेषु परस्परं ॥ १३६ ॥
 तेन दीक्षेण तेषान्ता श्रोतव्यो मिषतां तदा ।
 प्रनष्टा क्रियमाणा वै सृष्टिभ्यां सिक्ता यथा ॥ १३७ ॥
 अथसहस्रं गवलाङ्गाम्यारण्यास्तुर्ह्यंशं ।
 फलं गृह्णन्ति पुथेष्वप्युष्यं पतैश्च याः पुनः ॥ १३८ ॥
 ततस्तासु प्रनष्टासु विभ्रान्तास्ताः प्रजास्तदा ।
 स्वयम्भुवं प्रमुञ्चन्तुः क्षुधाविष्टाः प्रजापतिं ॥ १३९ ॥
 हृत्त्वर्थमभिलिप्तान् आदौ चैतायुगस्य तु ।
 ब्रह्मा स्वयम्भूर्भगवान् ज्ञात्वा तासां मनोवितं ॥ १४० ॥
 युतं प्रत्यक्षदृष्टेन दर्शनेन विचार्य्य च ।
 यस्ताः पृथिव्या श्रोतव्यो ज्ञात्वा प्रत्यदुहस्पनः ॥ १४१ ॥
 कृत्वा वक्षं सुमेधन्तु दुदोहं पृथिवीभिर्मा ।
 दुग्धेयं गौस्तदा तेन बीजानि पृथिवीतले ॥ १४२ ॥
 जज्ञिरे तानि बीजानि याम्यारण्यास्तु ताः पुनः ।

शीषध्वः फलपाकान्ताः समसप्तदशास्तु ताः ॥ १४१ ॥
 ग्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गुश्चो ह्यदाराश्च कारुषाश्च सवीनकाः ॥ १४४ ॥
 माषा सुहा मसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः ।
 आढकश्चयकाश्चैव समसप्तदशाः स्मृताः ॥ १४५ ॥
 इत्येता शीषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः ।
 शीषध्वो वज्रियाश्चैव ग्राम्यारण्याश्चतुर्थ्य ॥ १४६ ॥
 ग्रीहयः सयवा माषा गोधूमा अणवस्तिलाः ।
 प्रियङ्गुसप्तमा स्तेते अष्टमी तु कुलत्थिका ॥ १४७ ॥
 श्यामाकास्त्वथ नीवारा जर्तिंकाः सगविधुकाः ।
 कुरुविन्दा वेणुयवास्तथा मर्कटकाश्च ये ॥ १४८ ॥
 ग्राम्यारण्याः स्मृता स्तेता शीषध्वस्तु चतुर्थ्य ।
 उत्पन्नाः प्रथमा स्तेता आदौ तेतायुगस्य तु ॥ १४९ ॥
 अफाललटा शीषध्वो ग्राम्यारण्यास्तु सर्व्वयः ।
 वृक्षा शुक्ललता वल्ली वीरुषस्तृणजातयः ॥ १५० ॥
 मूलैः फलैश्च रोहिण्यो मृज्जन् पुष्पैश्च जायते (१) ।
 प्रथमो दुग्धा तु बीजानि यानि पूर्वं स्वयम्भुवा ॥ १५१ ॥
 ऋतुपुष्पफलाश्च वै शीषध्वो जज्ञिरे त्विह ।
 यदा प्रसृष्टा शीषध्वो न प्ररोहन्ति ताः पुनः ॥ १५२ ॥
 ततः स तासां वृक्षार्थं वार्षीप्रायश्चकार ह ।
 वृक्षा स्वयम्भू भैगवान् वृष्टा सिञ्चन्तु जग्मीजा ॥ १५३ ॥

ततः प्रभृत्वयौवधः कष्टपचास्तु जज्ञिरे ।
 संसिद्धायान्तु वार्त्तायान्ततस्तासां स्रगम्भुवः ।
 मर्यादाः स्थापयामास यशारब्धाः परस्परं ॥ १५४ ॥
 ये वै परिगृहीतारस्तासामासन्निविधात्मकाः ।
 इतरेषां कृतव्राणाः स्थापयामास चविधान् ॥ १५५ ॥
 उपतिष्ठन्ति ये तान्ने यावन्तो निर्भयास्तथा ।
 सत्त्वं ब्रह्म यथा भूतं ब्रुवन्तो ब्राह्मणाश्च ते ॥ १५६ ॥
 ये चान्ये प्यबलाष्टोषा वैश्वसंकर्मसंस्थिताः ।
 कौनाशानाशयन्ति स्म पृथिव्यां प्रागतन्द्रिताः ।
 वैश्वानेव तु तानाहुः कौनाशान् वृत्तिसाधकान् ॥ १५७ ॥
 शोचन्तश्च द्रवन्तश्च परिचर्यासु ये रताः ।
 निस्तेजसोऽल्पवैर्याश्च शूद्रास्तानब्रवीत्तु सः ॥ १५८ ॥
 तेषां कर्माणि धर्माश्च ब्रह्मा तु व्यदधात् प्रभुः ।
 संस्थितौ प्राकृतायान्तु चातुर्वर्ण्यस्य सज्यंशः ॥ १५९ ॥
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात् तान् धर्मान्तानपाकयन् ।
 वर्चधर्मेरजीवन्त्यो(१) व्यरुध्यन्त परस्परं ॥ १६० ॥
 ब्रह्मा तमर्थं बुद्ध्वा तु यायातथ्येन ये प्रभुः ।
 जलियाणां वलं दृष्ट्वा युवमाजीवमादिशत् ॥ १६१ ॥
 याजभाध्यापनश्चैव तृतीयश्च प्रक्षिग्रहं ।
 ब्राह्मणानां विभुस्तेषां कर्माण्येतान्मयादिशत् ॥ १६२ ॥
 पाशुपाल्यं वाणिज्यश्च कृषिश्चैव विशाम्बदी ।

शिष्याजीवं श्रुतिश्चैव शूद्राणां व्यदधात् प्रभुः ॥ १६३ ॥
 सामान्यानि तु कर्माणि ब्रह्मक्षत्रविद्यां पुनः ।
 यजनाध्ययनं दानं सामान्यानि तु तेषु च ॥ १६४ ॥
 कर्माजीवन्ततो दत्त्वा तेभ्यश्चैव परस्परं ।
 सोऽन्तरेषु स्थानानि तेषां सिद्ध्याऽददत् प्रभुः ॥ १६५ ॥
 प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रियायतां ।
 स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां संध्यामीश्वरसायिनां ॥ १६६ ॥
 वैश्यानां मार्ग्यं स्थानं श्रधर्मीमुपजीविनां ।
 गान्धर्व्यं शूद्रजातीनां प्रतिचारेण तिष्ठतां ॥ १६७ ॥
 स्थानान्येतानि वर्णानां व्यत्याचारवतां स्त्रयं ।
 ततः स्थितेषु वर्णेषु स्थापयामास चाश्रमां ॥ १६८ ॥
 गृहस्थो ब्रह्मचारित्वं वानप्रस्थं सभिद्युक्तं ।
 आश्रमांश्चतुरो ज्ञेयान् पूर्वमास्थापयत् प्रभुः ॥ १६९ ॥
 वर्णकर्माणि ये केचित्तेषामिह न कुर्वन्ते ।
 कुतः कर्माद्यतिं प्राहुराश्रमस्थानवासिनः ॥ १७० ॥
 ब्रह्मा तान् स्थापयामास आश्रमाश्रमनामतः ।
 निर्द्देशार्थं ततस्तेषां ब्रह्मा धर्मान् प्रभाषत् ।
 प्रस्थानानि च तेषां वै यमांश्च नियमांश्च ह ॥ १७१ ॥
 चातुर्वर्णात्मकः पूर्वं गृहस्थश्चाश्रमः स्मृतः ।
 तयाणांमाश्रमाणाञ्च प्रतिष्ठागोनिरेव च ।
 यथाक्रमं प्रवक्ष्यामि यमैश्च नियमैश्च ते ॥ १७२ ॥
 द्वांराऽन्नश्लेऽथातिथेयश्चान्नाश्रमक्रियाः प्रजाः ।
 इत्येष वै गृहस्थस्य समासावर्ण्यसंग्रहः ॥ १७३ ॥

दृष्ट्वा च मेखली चैव ह्यधःशायी तथा जटी ।
 गुरुशुश्रूषणैश्च विद्याद्वै ब्रह्मचारिणः ॥ १७४ ॥
 शौरपत्ताजिनानि स्रष्टान्धमूलफलोषधं ।
 उभे सन्ध्याऽवगाह्य होमचारणवासिनां ॥ १७५ ॥
 आसन्नसुसली भैक्षमस्त्येयं शौचमेव च ।
 अप्रमादोऽव्यवायश्च दया भूतेषु च क्षमा ॥ १७६ ॥
 अक्रोधो गुरुशुश्रूषा सत्यश्च दयमं श्रुतं ।
 दशलक्षणिको ह्येष धर्मः प्रोक्तः स्वयंश्रुता ॥ १७७ ॥
 भिक्षोर्व्रतानि पञ्चाच यथैवोपव्रतानि च ।
 आचारश्रद्धाविनियमः शौचश्च प्रतिकर्म च ।
 सम्यग्दर्शनमित्येवं पञ्चैवोपव्रतान्यपि ॥ १७८ ॥
 ध्यानं समाधिर्मानसेन्द्रियाणां
 ससागरैर्भञ्ज्यमद्योपगम्य ।
 मौनं पवित्रोपचितैर्विसृजितः
 परित्त्रजो धर्ममिमं वदन्ति ॥ १७९ ॥
 सर्वं ते श्रेयसे प्रोक्ता प्रायश्चा ब्रह्मणा स्वयं ।
 सत्याज्जन्तपः क्षान्तिः योगेज्या दमपूर्विका ॥ १८० ॥
 वेदाः साङ्गाश्च यज्ञाश्च व्रतानि नियमाश्च ये ।
 न सिद्ध्यन्ति प्रदुष्टस्य भावदोष उपागते ॥ १८१ ॥
 धृष्टिः कर्षाणि स्रष्ट्याणि प्रसिद्ध्यन्ति कदा च न ।
 अन्तर्भावप्रदुष्टस्य कुर्वन्तोऽपि पराजमान् ॥ १८२ ॥
 सर्वस्वमपि यो दद्यात् कलुषेणान्तरात्मना ।
 न तेन धर्मभाक् स साक्षात् एवात्र कारणं ॥ १८३ ॥

एवं देवाः सपितर ऋषयो मनवस्तथा ।
 तेषां स्थानमसुप्तिंस्तु संस्थितानां प्रचक्षते ॥ १८४ ॥
 अष्टाऽग्रोतिसहस्राणि ऋषीषामूर्ध्वरेतसां ।
 स्मृतन्तु तेषां तत्स्थानं तदेव गुरुवासिनां ॥ १८५ ॥
 सप्तर्षीणान्तु यत्स्थानं स्मृतन्तु द्विवीकसां ।
 प्राजापत्यं ऋक्षस्थानां न्यासिनां ब्रह्मणः चयः ।
 योगिनामष्टतं स्थानं नानाघ्रीनां न विद्यते ॥ १८६ ॥
 स्थानान्याश्रमिणां तानि ये स्वधर्मैर्व्यवस्थिताः ।
 चत्वार एते पन्थानो देवयाना विनिर्मिताः ॥ १८७ ॥
 ब्रह्मणा लोकतत्त्वेण श्राव्ये मन्वन्तरे भुवि ।
 पन्थानो देवयानाय तेषां द्वारं रविः स्मृतः ॥ १८८ ॥
 तथैव पितृयानानां चन्द्रमा द्वारमुच्यते ॥
 एवं वर्षाश्रमाणां वै प्रविभागे कृते तदा ।
 यदास्य न व्यवर्तन्त प्रजा वर्षाश्रमात्मिकाः ॥ १८९ ॥
 ततोऽन्या मानसीः सोऽद्य नेतामध्येऽस्तजत् प्रजाः ।
 आत्मनः स्वशरीराच्च तुल्याच्चैवात्मना तु वै ॥ १९० ॥
 तस्मिन्नेतायुगे स्वाद्ये मध्यं प्राप्ते क्रमेण तु ।
 ततोऽन्या मानसीस्तत्र प्रजाः स्मृत् प्रचक्रमे ॥ १९१ ॥
 ततः सत्त्वरजोद्विक्ताः प्रजाः सोऽद्यास्तजत्प्रभुः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां वात्ताद्याद्यैव साधिकाः ॥ १९२ ॥
 देवाश्च पितरश्चैव ऋषयो मनवस्तथा ।
 युगानुरूपा धर्मैर्ण यैरिमा विचिताः प्रजाः ॥ १९३ ॥
 उपस्थिते तदा तस्मिन् प्रजाधर्मे स्वयम्भुवः ।

अभिदध्यौ प्रजाः सर्वाः नानारूपास्तु मानसीः ॥ १८४ ॥
 पूर्वोक्ता वा मवा तुभ्यञ्जनलोकं समान्विताः ।
 कल्पेऽतीते तु ते ह्यासन् देवाद्यास्तु प्रजा ब्रह्म ॥ १८५ ॥
 ध्यायतस्तस्य ताः सर्वाः सन्ध्यावर्गमुपस्थिताः ।
 मन्वन्तरक्रमेणेह कनिष्ठे प्रथमे मताः ॥ १८६ ॥
 स्वाद्यानुवन्धैस्तैस्तैस्तु सर्वार्थैरिह भाविताः ।
 कुशलाकुशलप्रायैः कर्मभिस्तैः सदा प्रजाः ।
 तत्कर्मफलशेषेण उपट्व्याः प्रजङ्गिरे ॥ १८७ ॥
 देवासुरपितृत्वैश्च पशुपक्षिसरीसृपैः ।
 वृक्षनारिकीटत्वैस्तैस्तैर्भावैरुपस्थिताः ।
 आधीनार्थं प्रजानाञ्च आत्मनो वै विनिर्धमे ॥ १८८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुराश्वविभागे
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

देवादिस्तृष्टिवर्णनं ।

—०००—

सूत उवाच । ततोऽभिध्यायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीप्रजाः ।
तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः कारणैः सह ।
चेवज्ञाः समवर्तन्त रात्रिभ्यस्तस्य धीमतः ॥ १ ॥
ततो देवासुरपितृन् मानवञ्च चतुष्टयं ।
सिंश्चुरभ्रांस्त्रिंशं स्त्रांशं च समयूयुजत् ॥ २ ॥
सुक्ताश्च नस्ततस्तस्य ततो माया स्वयम्भुवः ।
तमभिध्यायतः सर्गं प्रयत्नीऽभूत् प्रजापतेः ॥ ३ ॥
ततोऽस्य जघनात् पूर्वमसुरा जज्ञिरे सुताः ।
असुः प्राणः स्मृतौ विप्रास्तज्जन्मानस्ततोऽसुराः ॥ ४ ॥
यथा सृष्टाः सुरास्तन्या तां तनुं स व्यपोहत ।
सापविदातनुस्तेन सद्योरात्रिरजायत ॥ ५ ॥
सा तमोवहुला यस्मात्ततो रात्रिस्त्रियामिका ।
आहतास्तमसा रात्रौ प्रजास्तस्मात् स्वयम्भुनः ॥ ६ ॥
दृष्ट्वा सुरांस्तु(१) देवेशस्तनुमन्यामपद्यत ।
अथ्यक्तां सत्त्ववहुलां ततश्चां सोऽभ्ययूयुजत् ।

ततश्चां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभीः किल ॥ ७ ॥
 ततो मुखे समुत्पन्ना दौव्यतस्तस्य देवताः ।
 यतोऽस्य दौव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ८ ॥
 धातुर्हिबोति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते ।
 तस्मान्तन्यान्तु दिव्यायां जन्निरे तेन देवताः ॥ ९ ॥
 देवान् सृष्ट्वा देवेशस्तनुमन्वामपद्यत ।
 सत्त्वमात्रात्मिकां देवस्ततोऽन्यां सोऽभ्यपद्यत ॥ १० ॥
 पित्रवश्चान्यमानस्तान् पुत्रान् प्राध्यायत प्रभुः ।
 पितरो ह्युपपन्नाभ्यां(१) रात्राङ्गीरन्तरासृजत् ।
 तस्मात्ते पितरो देवाः पुत्रत्वत्तेन तेषु तत् ॥ ११ ॥
 यया सृष्टास्तु पितरस्तान्तनुं स व्यपोहत ।
 सापवित्रा तनुस्तेन सद्यः सन्ध्या प्रकायत ॥ १२ ॥
 तस्मादृष्टु देवानां रात्रिर्या सासुरी स्मृता ।
 तयोर्मध्ये तु वै पैत्रो या तनुः सा शरीयसी ॥ १३ ॥
 तस्माद्देवासुराः सर्वे ऋषयो मनवस्तथा ।
 ते युक्तास्तामुपासन्ते ब्रह्मणी मध्यमान्तनुं ॥ १४ ॥
 ततोऽन्यां स पुनर्ब्रह्मा तनुं वै प्रत्यपद्यत ।
 रजोमात्रात्मिकायान्तु मनसा सोऽसृजत् प्रभुः ॥ १५ ॥
 रजःप्रायात् ततः सोऽद्य मानसानसृजत् सुतान् ।
 मनसस्तु ततस्तस्य मानसा जन्निरे प्रजाः ॥ १६ ॥
 हृष्टा पुनः प्रजाद्यापि स्वान्तनुन्तामपोहत ।

सापविद्धा तनुस्योन ज्योत्स्ना सद्यस्वजायत ॥ १७ ॥
 तस्मात्सवन्ति संवृष्टा ज्योत्स्नाया उद्वेगे प्रजाः ।
 इत्येतास्तानवस्येन व्यपविद्धा मृदात्मना ॥ १८ ॥
 सद्योरात्राहनी चैव सन्ध्या ज्योत्स्ना च जग्निरै ।
 ज्योत्स्ना सन्ध्या तद्याह्नय सत्त्वमात्रात्मकं सद्यं ।
 तमोमात्रात्मिका रात्रिः सा वै तस्मात् त्रिवामिका ॥ १९ ॥
 तस्माद्देवा दिव्यतस्त्वा जृष्टाः सृष्टा सुखास्तु वै ।
 यस्मात्ते वां दिवा जग्न इक्षिनस्तीन ते दिवा ॥ २० ॥
 तन्वा यदसुरान् रात्री जघनादसृजत् प्रभुः ।
 प्राणैभ्यो रात्रिजन्मानो ह्यसृष्टा निशि तेन ते ॥ २१ ॥
 एतान्येव भविष्याणां देवानामसुरैः सह ।
 पिबृणो मानवानाञ्च अतीतानागतेषु वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषाम् निमित्तानि भवन्ति हि ॥ २२ ॥
 ज्योत्स्ना रात्राहनी सन्ध्या चत्वार्यर्थाभासिताति वै ।
 भान्ति यस्मात्ततो भासि भाग्यदोऽर्थं मनोविभिः ।
 व्याप्तिदीप्ता निगदितः पुनश्चाह प्रजापतिः ॥ २३ ॥
 सोऽर्थास्येतानि दृष्ट्वा तु देवदानवमानवान् ।
 पिबृंश्च वासुजस्योऽन्यानात्मनो विबुधान् पुनः ॥ २४ ॥
 तामुत्कृत्व तनुं ह्यतस्मान्ततोऽन्यामसृजत् प्रभुः ।
 मूर्तिं रजस्तमःप्रायां पुनरेवाभ्य यूयुक्षत् ॥ २५ ॥
 अन्धकारे जुधाविष्टः ततोऽन्यां सृजते पुनः ।
 तेन सृष्टाः जुधात्मानस्येभ्योऽस्मादातुस्यताः ॥ २६ ॥
 यन्मांस्येतानि रक्षाम उक्तवन्तश्च तेषु च ।

राक्षसास्ते स्मृता लोके क्रोधात्मनो निशाचराः ॥ २७ ॥

येऽब्रुवन् चिण्मोऽन्धांसि तेषां हृष्टाः परस्परं ।

तेन ते कार्यं वा यत्ना गुह्यकाः क्रूरकर्षिणः ॥ २८ ॥

रक्षणे पाशने चापि धातुरेव विभाव्यते ।

य एष क्षितिधातुर्वै चयणे सन्निरुध्यते ॥ २९ ॥

तान्दृष्ट्वा ह्यप्रियेणास्य केशाः शीर्यन्त धौमताः ।

श्रीतोष्णाधीच्छिता भूर्बन्तदारोद्यन्त तं प्रभुः ॥ ३० ॥

हीना मर्च्छिरसो व्याला यस्माच्चैवापसर्षिताः ।

व्यालात्मानः स्मृता व्यालात् हीनत्वादहयः स्मृताः ॥ ३१ ॥

यज्ञत्वात्पन्नगाद्यैव सर्पाद्यैवापसर्षिणः ।

तेषां पृथिव्यां निरुधाः सूर्याचन्द्रमसोरधः ॥ ३२ ॥

तस्य क्रोधोद्भवो योऽसावन्निगर्भसुदारुणः ।

स तु सर्पसङ्कोत्पन्नानाविवेयं विधात्मिकान् ॥ ३३ ॥

सर्पान् कृष्ट्वा ततः क्रोधात् क्रोधात्मनो विनिर्भसि ।

वर्णेन कपिशेनोष्णस्ते भूताः पिशिताशनाः ॥ ३४ ॥

भूतत्वात्ते स्मृताः भूताः पिशाचाः पिशिताशनात् ।

वयतो मास्तु तस्तस्य गन्धर्वो जज्ञिरे तदा ॥ ३५ ॥

ध्यायतीत्येव धातुर्वै यात्रार्थं परिपठ्यते ।

पिबतो जज्ञिरे मास्तु गन्धर्वास्ते न ते स्मृताः ॥ ३६ ॥

अष्टास्त्रेतासु कृष्टासु देवयोनिषु स प्रभुः ।

ततः स्रज्चन्द्रतोऽन्यानि वयांसि वयसोऽसृजत् ॥ ३७ ॥

दास्यतस्तानि कदांसि वयसोपि वयांस्यति ।

भून्यान्कृष्ट्वा तु देवो वै सृजत्यक्षिगणानपि ॥ ३८ ॥

सुखतोऽजान् सप्तर्जोऽथ वचस्रश्च वयोऽसृजत् ।
 गाथैवाथोदराद् ब्रह्मा पार्श्वोभ्याश्च विनिर्गमि ॥ ३८ ॥
 पञ्चाङ्गाख्यानं समातङ्गान्शरभान् गवयान् मृगान् ।
 उद्गानसतराथैव ताद्यान्वाथैव जातयः ॥ ४० ॥
 ओषधयः कलमूलानि रोमतस्तस्य जज्ञिरे ।
 एवं पक्षोषधीः सृष्टा न्ययुज्जन्तोऽक्षरे प्रभुः ॥ ४१ ॥
 तस्मादादौ तु कल्पस्य चैतायुगसुखे तदा ।
 गौरजः पुनपो मेयो ज्वालोऽश्वतरमर्हभौ ।
 एतान् शान्त्यान्पशूनाङ्गरारण्याश्च निबोधत ॥ ४२ ॥
 ध्यापदा द्विष्टुरी हस्तौ वानरः पश्चिपञ्चमाः ।
 उन्दकाः पश्यवः सृष्टाः सप्तमास्तु सरीसृपाः ॥ ४३ ॥
 गावश्च वदणश्चैव विहङ्गोम्यं रथन्तरं ।
 अग्निष्टोमश्च यज्ञानां निर्गमि प्रथमान्मुखात् ॥ ४४ ॥
 छन्दांसि त्रैष्टुभश्चैस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 वृक्षक्षाममशीक्यश्च दक्षिणाक्षोऽसृजन्मुखात् ॥ ४५ ॥
 सामानि जगतीश्छन्दस्तोमं पञ्चदशन्तथा ।
 वैरुध्यमतिराचश्च पश्चिमादसृजन्मुखात् ॥ ४६ ॥
 एकविंशमथर्षाणमासीथ्यामाचमेव च ।
 अनुष्टुभं सवैराजमुत्तरादसृजन्मुखात् ॥ ४७ ॥
 विष्णुतोऽग्ननिमेषांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 वर्णांसि च सप्तर्जोदौ कल्पस्य भगवान् प्रभुः ॥ ४८ ॥
 लक्षावधानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ।
 ब्रह्मणस्तु प्रजासर्गं सृजती हि प्रजापतिः ॥ ४९ ॥

रुद्रा चतुष्टयं पूर्वं देवासुरपिष्टन् प्रजाः ।
 ततः सृजति भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ५० ॥
 यक्षान् पिशाचान् गन्धर्वान् तथैवाप्सरसाङ्गणान् ।
 नरकिन्नररजांसि वयःपशुमृगोरमान् ॥ ५१ ॥
 अव्ययञ्च व्ययञ्चैव यदिदं स्थाणुजङ्गमं ।
 तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।
 तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ५२ ॥
 हिंसाहिंसे सदुक्कूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
 तद्भाविताः ॥ पद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ५३ ॥
 मन्त्राभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।
 विनियोगञ्च भूतानां धातैश्च व्यदधात् स्वयं ॥ ५४ ॥
 केचित् पुरुषकारन्तु प्राहुः कर्म च मानवाः ।
 दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं दैवचिन्तकाः ॥ ५५ ॥
 प्रौढं कर्म दैवञ्च फलवृत्तिस्वभावतः ।
 न चैवं न पृथग्भावमधिकं न तयोर्विदुः ।
 एतदेवञ्च नैकञ्च न चोभे न च वाप्युभे ॥ ५६ ॥
 कर्मस्थान् विषयान्ब्रूयुः सत्त्वस्याः समदर्शिनः ।
 नामरूपञ्च भूतानां कृतानाञ्च प्रपञ्चनं ।
 विदग्धेभ्य एवाद्दौ निर्भमे स महेश्वरः ॥ ५७ ॥
 ऋषीणां नामवेद्यानि याच देविषु दृष्टयः ।
 शब्दार्थ्यन्ते प्रसूतानां तान्येवास्व दधाति सः ॥ ५८ ॥
 यवर्त्तावृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।
 दृश्यन्ते तानि तान्येव तदा भावा युगादिषु ॥ ५९ ॥

एवम्विधासु स्रष्टासु ब्रह्मणाऽव्यक्तजन्मना ।
 सर्व्वर्ष्यन्ते प्रहस्यन्ते सिद्धिमान्नित्य मानसीं ॥ ६० ॥
 एवञ्चुतानि स्रष्टानि चराणि स्थावराणि च ।
 यदाश्च ताः प्रजाः स्रष्टाः न व्यवर्धन्त धीमतः ॥ ६१ ॥
 अथाव्याप्तानसान्पुत्रान् सहस्रानात्मनोऽस्रजत् ।
 भृशं दुःखं पुनश्च कतुमाङ्गिरसस्तथा ॥ ६२ ॥
 मरीचिं दक्षमत्रिं च वसिष्ठश्चैव मानसं ।
 नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निचयङ्गताः ।
 तेषां ब्रह्मात्मकानां वै सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनां ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्रजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसम्भवं ।
 सङ्कल्पश्चैव धर्म्यश्च पूर्व्वेषामपि पूर्व्वजः ॥ ६४ ॥
 अथे ससर्जं वै ब्रह्मा मानसानात्मनः समान् ।
 सनन्दनं ससनकं विशांसश्च सनातनं ॥ ६५ ॥
 सनत्कुमारश्च विशुं सनकश्च सनन्दनं ।
 न ते लोकेषु सर्जन्ते निरपेक्षाः सनातनाः ॥ ६६ ॥
 सर्व्वे ते ह्यागतज्ञाना वीतरागा विमत्सरा ।
 तेष्वेवं निरपेक्षेषु लोकाङ्गस्तानुकारणात्(१) ॥ ६७ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् परमेष्ठी ह्यचिन्तयत् ।
 तस्य रोषात्मसुत्पन्नः पुरुषोऽर्कसमव्युतिः ।
 अर्धनारीनरवपुः तेजसा ज्वलनीपमः ॥ ६८ ॥
 सर्व्वन्तेजोमयश्चातमादित्यसमतेजसं ।

विभजात्मानमित्युक्ता तत्रैवान्तरधीयत ॥ ६८ ॥
 एवमुक्ता द्विधाभूतः पृथक् स्त्री पुरुषः पृथक् ।
 स चैवाद्यथा जज्ञे अर्धमात्मानमौश्वरः ॥ ७० ॥
 तेनोक्तास्ते महात्मानः सर्व एव महात्माना ।
 जगतो बहुलौभावमधिकृत्य हितैषिणः ॥ ७१ ॥
 लोकवृत्तान्तहेतोर्हि प्रयतध्वमतन्द्रिताः ।
 विश्वं विश्वस्य लोकस्य स्थापनाय चिन्ताय च ॥ ७२ ॥
 एवमुक्तास्तु हरदुर्दुष्टवृक्ष समन्ततः ।
 रोदनाद्वावणाच्चैव रुद्रा नास्ते तिविश्रुताः ॥ ७३ ॥
 यैर्हि व्याममिदं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 तेषामनुचरा लोके सर्वलोकपरायणाः (१) ॥ ७४ ॥
 नैवानागायुतवला विज्ञान्ताश्च शशेश्वराः ।
 तेषां या सा महाभागा शङ्करस्यार्धकायिनी ॥ ७५ ॥
 प्रागुक्ता तु मया तुभ्यं स्त्री स्वयम्भोर्मुखोद्भवा ।
 कायार्धं दक्षिणन्तस्याः शुक्लं वामन्तथाऽसितं ॥ ७६ ॥
 आत्मानं विभजस्वेति सोक्ता देवी स्वयम्भुवा ।
 सा तु प्रोक्ता द्विधाभूता शुक्ला कृष्णा च वै दिजाः ।
 तस्या नामानि ब्रूयामि शृणुध्वंसुसमाहिताः ॥ ७७ ॥
 आहो अथा महाविद्या मेधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
 अर्पणा चैकपर्णा च तथा स्यादेव पाटला ॥ ७८ ॥
 उमा हैमवती वसुती ब्रह्माणी चैव नाभतः ।
 स्यान्तिः प्रज्ञा महाभागा लोके शौरौतिविश्रुता ॥ ७९ ॥

विश्वरूपमवाख्यायाः पृथग्देहिभिर्भावात् ।
 नृणु संक्षेपतस्तस्या गवावदनुपूर्वशः ॥ ८० ॥
 प्रकृतिर्नियता रौद्री दुर्गा भद्रा प्रमादिनी ।
 कालरात्रिर्गङ्गाया रेवती भूतनायिका ॥ ८१ ॥
 हापरान्तविकारेषु देव्या नामानि मे शृणु ।
 सौतमी कौशिकी आर्या चण्डी कात्यायनी सती ॥ ८२ ॥
 कुमारी वादवी देवी वरदा कृष्णपिङ्गला (१) ।
 वर्चिष्वाजा(२) शूनधरा परमवृद्धाचारिणी ॥ ८३ ॥
 माङ्गेन्द्री चेन्द्रभगिनी वृषकन्यैकवाससी ।
 अपराजिता बहुभुजा प्रगल्भा सिंहवाहिनी ॥ ८४ ॥
 एकानसा दैत्यहनी माया महिषमर्दिनी ।
 यमोद्या विन्ध्यनिलया विक्रान्ता गणनायिका ॥ ८५ ॥
 देवीनामविकाराणि श्रुत्वितानि यथाक्रमं ।
 भद्रकात्यास्तवीजानि देव्या नामानि तत्त्वतः ॥ ८६ ॥
 ये पठन्ति नरास्ते वा विद्यते न पराभवः ।
 अरक्षे प्रान्तरे वापि पुरे वापि नृहेपि वा ॥ ८७ ॥
 रक्षामेतां प्रयुञ्जीत जले वापि स्थलेपि वा ।
 व्याघ्रकुम्भीरचौरैर्यो भूतस्थाने विशेषतः ।
 आधिप्यपि च सर्वास्तु देव्या नामानि कौर्त्तयेत् ॥ ८८ ॥
 अर्भकप्रभृतैश्च पूतनामात्मभिः सदा ।
 अभ्यर्चितानां बालानां रक्षामेतां प्रवीजयेत् ॥ ८९ ॥

१ कृष्णपिङ्गला इति ।

२ वर्चिष्वाजेति ७० ।

महादेवी कुले दे तु प्रजा श्रीं प्रकीर्त्यते ।
 आभ्यां देवीसदस्त्राणि यैर्भूमिभस्त्रिलं जगत् ॥ ८० ॥
 साऽसृजद्व्ययसायन्तु धर्मां भूतसुखायहं ।
 सङ्कल्पश्चैव कल्पादौ जज्ञिरेऽप्यक्तयोनिनः ॥ ८१ ॥
 मानसश्च रुचिर्नाम विज्ञेयो ब्रह्मणः सुतः ।
 प्राणात् स्यादसृजद्व्ययसुभूतश्च मरीचिकं ॥ ८२ ॥
 सृगुस्तु हृदयाज्जज्ञे ऋषिः सलिललक्षणः ।
 शिरसोऽङ्गिरसश्चैव श्रीत्रादतिन्तयैव च ॥ ८३ ॥
 पुलस्त्यश्च तथोदानाक्षगानाश्च पुलहं पुनः ।
 समानजं वशिष्ठन्तु अपानानिर्ममे क्रतुं ॥ ८४ ॥
 अभिमानात्मकं भद्रं निर्ममे नीललोहितं ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्राः प्राणजा द्वादश स्मृताः ॥ ८५ ॥
 इत्येते मानसाः पुत्रा विज्ञेया ब्रह्मणः सुताः ।
 भृगवादयस्तु ये सृष्टा न चैते ब्रह्मणादिनः ॥ ८६ ॥
 ऋषभेधिनः पुराणास्ते धर्मस्ते प्राक्पदार्तिनः ।
 द्वादशैते प्रवर्तन्ते सह रुद्रेण वै प्रजाः ॥ ८७ ॥
 ऋभुः सनत्कुमारस्तु द्वावितावूर्ध्वरेतसौ ।
 पूर्वोत्पन्नौ पुरा तेभ्यः सर्वेषामपि पूर्वजौ ॥ ८८ ॥
 व्यतीते प्रथमे कल्पे पुराणे लोकसाधजौ ।
 वैरागे तावभौ लोके तेजः संचिप्य चास्त्रितौ ॥ ८९ ॥
 तावभौ योगधर्माणावारोप्यात्मनमात्मनि ।
 प्रजाधर्मश्च कामश्च वर्त्तयेतां महौजसा ॥ ९० ॥
 यन्नीत्यवस्तुयैवैह कुमार इति चोच्यते ।

तस्मात्समत्कुसारीवमिति नामास्य कीर्तितं ॥ १०१ ॥

तेषां द्वादश ते वंशा दिव्या देवगुणान्विताः ।

क्षिप्रवन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलङ्कृताः ॥ १०२ ॥

इत्येव कारणोद्भूतो लोकान् स्त्रटुं शक्यश्रवः ।

महदादिविशेषान्तो विकारः पञ्चतेः स्वयं ॥ १०३ ॥

चन्द्रसूर्यप्रभासोको घटनक्षत्रमण्डितः ।

नदीभिश्च समुद्रेण पर्वतैश्च समावृतः ॥ १०४ ॥

पुरेण विविधाकारैः पौर्तिल्लिनपदैस्तथा ।

तस्मिन् ब्रह्मवनेऽव्यक्ते मन्त्रा चरति शर्वरी ॥ १०५ ॥

अव्यक्तबीजमभवत्स्त्वेषामुपहोतिवतः ।

बुद्धिस्तन्मयश्चैव इन्द्रियाङ्गुरकोटरः ॥ १०६ ॥

महाभूतप्रयासश्च विशेषैः पञ्चवांस्तथा ।

धर्माधर्मैश्च पुण्यस्तु सुखदुःखफलोदयः ॥ १०७ ॥

याज्ञीवः सर्वभूतानामयं वृक्षः सनातनः ।

एतद् ब्रह्मवत्तत्रैव ब्रह्मवत्त्वस्य तस्य ह ॥ १०८ ॥

अव्यक्तं कारणं वक्तुं नित्यं सदसदात्मकं ।

इत्येषोऽनुग्रहः सर्गो ब्रह्मणः प्राक्तनस्तु यः ॥ १०९ ॥

सुखादयस्तु घटनर्गा वैकृता बुद्धिपूर्वकाः ।

त्रैकाले समवर्तन्त ब्रह्मण्योऽभिमानिनः ॥ ११० ॥

सर्गाः परस्परस्त्राय कारणान्ते बध्नैः स्मृताः ।

द्विथो सुपणीं सयुजौ सयाज्ञौ पटविट्टमौ ॥ १११ ॥

एकस्तु यो दृढं वेत्ति नान्यः सर्वान्ननस्ततः ।

योर्मूर्खानं यस्य विप्रास्तु वन्ति

खन्नाभिं वै चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे ।

हिशः त्रीने चरणौ चास्य भूमिः

सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रसूतिः ॥ ११२ ॥

वज्रादृगस्य जज्ञाणाः संप्रसूताः

यक्षकस्तः क्षत्रियाः पृथ्व्यभागे ।

वैश्याक्षीरोर्यस्य पद्मगात्र शुद्राः

सर्ववर्णा गार्हजः संप्रसूताः ॥ ११३ ॥

महेष्टः परेऽप्यतादृशमव्यक्तसम्भवं ।

अष्टाज्जज्ञे पुनर्मज्जा येन लोकाः हातास्त्रिभिः ॥ ११४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देवादिसृष्टिवर्णनं

नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—०००—

मन्त्रन्तरवर्णनं ।

सूत उवाच । एवं भूतेषु लोकेषु ब्रह्मणा लोकावर्तृणा ।

यदा ता न प्रवर्तन्ते प्रजाः केनापि हेतुना ॥ १ ॥

तमोमात्रावृत्तो ब्रह्मा तदाप्रवृत्ति दुःखितः ।

ततः स विदधे बुद्धिमर्थनिश्चयगामिनीं ॥ २ ॥

अथात्मनि समस्त्राप्तोत्तमोमात्रां नित्यामिकां ।

राजसत्त्वं परामित्य वर्त्तमानं स धर्मेतः ।

तप्यते तेन दुःखेन शोकश्चेत्ते जगत्पतिः ॥ ३ ॥

तमय व्यनुदत्तस्माद्भजस्तमसमावृणोत् ॥ ४ ॥

तत्तमः प्रतिभुत्तं वै मिथुनं स व्यजायत ।

अधर्माचरणाज्ज्ञे हिंसा प्रीतादजावत ॥ ५ ॥

ततस्त्रास्मिन् समुद्भूते मिथुने चरणात्मनि ।

ततश्च भगवानासीत् प्रीतधैवमग्नियुतः ॥ ६ ॥

स्त्रां तनुं स ततो ब्रह्मा तामपोहृद्भास्वरां ।

द्विधाकरीक तं देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ७ ॥

अर्धेन नारी सा तस्य शतरूपः व्यजायत ।

प्राजातां भूतधात्रीं तां कामात्वै सृष्टवान् विभुः ॥ ८ ॥

सा दिवं पृथिवीश्चैव महिम्ना व्याप्य धिष्ठिता ।
 ब्रह्मणः सा तनुः पूर्वादिवमा हृष्य तिष्ठति ॥ ८ ॥
 या त्वर्थात् सृजते नारी भतरूपा व्यजायत ।
 सा देवी त्रिभुतन्तस्ता तपः परमदुयरं ॥ ९ ॥
 भर्त्सारन्दोत्तयमसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ।
 स वै स्वायम्भुवः पूर्वं पुरुषो मनुश्च्यते ॥ १० ॥
 तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिच्छीष्यते ।
 कक्षा तु पुरुषः पत्नीं भतरूपामयोनिर्जा ॥ ११ ॥
 तथा स रमते सार्धं तस्मात्सा रतिरुच्यते ।
 प्रथमः संप्रयोगः स कल्पादौ समवर्त्तत ॥ १२ ॥
 विराजसखजत् नद्या सोऽभवत् पुरुषो मित्राट् ।
 सस्मान्मानसरूपात् वैराजस्तु मनुः स्मृतः ॥ १३ ॥
 स वैराजः प्रजासर्गः स सर्गं पुरुषो मनुः ।
 वैराजात्पुरुषादीराख्यतरूपा व्यजायत ॥ १४ ॥
 प्रियव्रतीक्षीरपादौ पुत्रौ पुत्रवती वरो ।
 कथ्ये हे च सहाभागे दाभ्यां जाताः प्रजास्त्रिमाः ॥ १५ ॥
 देवी नास्तीति तथाकृतिः प्रसूतिश्चैव ते शुभे ।
 स्वायम्भुवः प्रसूतिस्तु दद्यात् व्यसृजत् प्रभुः ॥ १६ ॥
 प्राणो दक्षस्तु विज्ञेयः सङ्कल्पो मनुश्च्यते ।
 रुचेः प्रजापते वैय आकृतिं प्रत्यपादयत् ॥ १७ ॥
 आकृत्यां मिथुनं जज्ञे मानसस्य रुचेः शुभं ।
 यज्ञश्च दक्षिणां चैव यमको सम्बभूवतुः ॥ १८ ॥
 यज्ञस्य दक्षिणायाश्च पुत्रा दादय जज्ञिरे ।

यामा इति समाख्याता देवाः स्नायन्भुवेऽन्तरे ॥ २० ॥
 यमस्य पुत्रा यज्ञस्य तस्माद्यामास्तु ते स्मृताः ।
 अजितायैव शूकाश्च सप्तौ द्वौ ब्रह्मणः स्मृतौ ॥ २१ ॥
 यामाः पूर्वं परिक्रान्ताः यतः संज्ञा दिवीकृतः ।
 स्नायन्भुवसुतागान्तु प्रसूयन्ती लोकांश्चमातरः ॥ २२ ॥
 तस्यां कन्यायतुविंशद्दशस्वजनयत् प्रभुः ।
 सर्वांस्तां च महाभागाः सर्वाः कमललोचनाः ॥ २३ ॥
 योगपत्न्यश्च ताः सर्वाः सर्वांस्तां योगमातरः ।
 त्र्यधा सन्मौर्ध्नि तिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा ।
 बुद्धिर्ज्ञाना वपुः शान्तिः सिद्धिः कीर्तिश्चोदयो ॥ २४ ॥
 पत्न्यर्थं प्रतिजयाद् धर्मो दायाययोः प्रभुः ।
 हाराण्येतानि चैवास्त विहितानि स्वयम्भवा ॥ २५ ॥
 ताभ्यः शिष्टा दवीयस्य एकादश सुलोचनाः ।
 ख्यातिः सत्त्वश्च संभूतिः स्मृतिः प्रीतिः चमा तथा ॥ २६ ॥
 सत्यमिन्द्रियसूया च खल्वी साक्षा साधा तथा ।
 तास्ततः प्रत्यपद्यन्त पुनरन्ये महर्षयः ॥ २७ ॥
 रुद्रो ऋगुर्मरौषिच अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 पुलस्त्योऽतिर्विशिष्टश्च पितरोऽग्निस्तथैव च ॥ २८ ॥
 सती भवाय प्रायश्चित् स्थातिश्च भुगवे तथा ।
 मरीचये च सम्भूतिं स्मृतिमङ्गिरसे ददौ ॥ २९ ॥
 प्रीतिश्चैव पुलस्त्याय चमां वै पुलहाय च ।
 क्रतवे सत्यं नाम अनसुयान्तथाऽचये ॥ ३० ॥
 खल्वी ददौ अशिष्टाय साक्षां वै छन्नये ददौ ।

स्वधाज्ञैव पितृभ्यस्तु ताल्लपत्वानि वक्ष्यते ॥ ३१ ॥
 एते सर्वे महाभागाः पद्माः स्नानुष्ठिताः स्त्रिताः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाज्ञतसंज्ञवं ॥ ३२ ॥
 अत्रा कामं विजज्ञे वै दपो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।
 हृत्वास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः सन्तोष उच्यते ॥ ३३ ॥
 पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
 क्रियायास्तु नयः प्रोक्तो दण्डः समय एव च ॥ ३४ ॥
 बुद्धेर्बोधस्तथापि अप्रमादय तावुभौ ।
 सज्जाया विनयः पुत्रो व्यवसायो वपुःसुतः (१) ॥ ३५ ॥
 चेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिर्व्यजायत ।
 ययः कौर्त्तः सुतश्चापि द्रव्येते धर्मस्त्वयः ॥ ३६ ॥
 कामस्य हर्षः पुत्रो वै दिव्य इत्या व्यजायत ।
 इत्येष वै सुखोद्दङ्गः सर्गो धर्मस्य कौर्त्तितः ॥ ३७ ॥
 जज्ञे हिंसा त्ववर्मा वै निजतिघातृतावुभौ ।
 निजत्वानृतयोर्जज्ञे भयं नरक एव च ॥ ३८ ॥
 माया च वेदना चापि मिथुनहृत्मेतयोः ।
 भयाज्जज्ञे च सा माया मृतुं भूतापहारिणं ॥ ३९ ॥
 वेदनायास्तथापि दुःखं जज्ञेऽथ रोरवात् ।
 नृत्योर्वाधिज्जुराः शोकाः क्षोभोऽसूया च जज्ञिरे ।
 दुःखान्तराः स्मृता ज्ञेते सर्वे चाधर्मनक्षणाः ॥ ४० ॥
 तेषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं निधनाः स्मृताः ।

इच्छितमसः सर्गो जज्ञे धर्मनिवासवाः ॥ ४१ ॥
 प्रजाः सृजेति व्यादिष्टो ब्रह्मणा नीलसीदितः ।
 सोऽभिधाय सर्तो भार्यान्निर्ममे ज्ञात्ससम्भवां ॥ ४२ ॥
 नाविज्ञात् च ज्ञीनां स्ताम्भानसानात्मनः समान् ।
 सृष्टं हि सृष्टस्त्राणामसृजत् कृमिवाससा ।
 तुल्याच्चैवात्मनः सर्वं रूपतेजोवकस्तुतैः ॥ ४३ ॥
 पिङ्गलान् सन्निवृत्तांश्च सकपदीन् विलोहितान् ।
 विधासान् हरिकेशांश्च दृष्टिष्ठांश्च कपालिनः ॥ ४४ ॥
 बहुरूपान् पिरूपांश्च शिखरूपांश्च कपिणः ।
 रयिनो यन्मिश्रयैव धर्मिनश्च वरुविनः ॥ ४५ ॥
 सहस्रगतबाहूश्च दिव्यान् भीमान्तरिक्षगान् ।
 स्थूलगौर्यान्ष्टदंष्ट्रानुद्विजिह्वांश्चिलोचनान् ॥ ४६ ॥
 अनादान् पिशितादांश्च आन्यपान् क्षेमपांस्तथा ।
 भेदपांश्चातिकायांश्च शितिकण्ठोद्यमन्यवः ॥ ४७ ॥
 क्षीपासङ्गतललांश्च धन्विनो ह्यपवर्ष्मिणः ।
 आसीनान् धावतश्चैव क्षुब्धिनश्चैव शिष्टितान् ॥ ४८ ॥
 अध्यापिनोऽथ जपतो मुञ्चतोऽध्यायतस्तथा ।
 ज्वलतो वर्षतश्चैव व्योतमानान् प्रपूषितान् ॥ ४९ ॥
 बुभान् बुधतमोश्चैव ब्रह्मिष्ठान् शुभदर्शनान् ।
 नीलसीवान् सृष्टस्त्राणान् सर्वांश्चैव अपाचरान् ॥ ५० ॥
 षट्श्रान् सर्वभूतानां भङ्गायोगान् भक्षोजसः ।
 रुदतो द्रवतश्चैव पथं सुप्तान् सहस्रयः ।
 अपातयामाससृजत् रुद्ररूपान् सुरीचमान् ॥ ५१ ॥

ब्रह्मा हृदा प्रवीदेताम्नास्त्राक्षीरौदृशीः प्रजाः ।
 स्रष्टव्या नात्मनस्तुल्याः प्रजा नैवाधिकास्तुल्याः ।
 अन्त्याः स्रज्ज्वलं भद्रन्ते स्थितोऽहम्ब्रं स्रज्ज् प्रजाः ॥ ५२ ॥
 एते ये वै मया स्रष्टा विरूपा नोत्तलोद्दिताः ।
 सहज्राणां सहस्रान्तु आत्मनोपमनिश्चिताः ॥ ५३ ॥
 एते देवा भविष्यन्ति शूद्रा शाम मद्भावताः ।
 पुष्टिव्यामन्तरिक्षे च रुद्रनाम्ना प्रतिश्रुताः ॥ ५४ ॥
 शतरुद्रसमास्त्राता भविष्यन्तीह यज्ञियाः ।
 यज्ञभाजो भविष्यन्ति सर्वदेवधुरोः सह ॥ ५५ ॥
 सन्धन्तरेषु ये देवा भविष्यन्तीह चन्द्रजाः ।
 तेः सार्वभौज्यमानास्तो स्थास्यन्तीह युगचयात् ॥ ५६ ॥
 एवमुत्तस्तदा ब्रह्मा मद्भादेवेन धीमता ।
 प्रतुष्याच तदा भीमं हृष्यमाणः प्रजापतिः ॥ ५७ ॥
 एवं भवतु भद्रन्ते यथा ते व्यास्रतं प्रभो ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञाते सदा सर्वमभूत्कृत्स्न ॥ ५८ ॥
 ततः प्रवृत्तिर्देवेशो न प्रासूयत वै प्रजाः ।
 ज्वरेताः स्थितः स्थाणुर्यावदाभूतसंग्रहः ।
 यथाक्षीर्तं स्थितोऽस्मोति ततः स्थाणुरिति स्मृतः ॥ ५९ ॥
 ज्ञानं वेदान्ममैश्वर्यं तपः सत्यं जमा धृतिः ।
 स्रष्टृलमात्मसम्बोधस्त्वधिष्ठातृत्वमेव च ।
 अथ यानि दृश्यैतानि नित्यमिच्छन्ति शङ्करे ॥ ६० ॥
 सर्वान् देवान् ऋषींश्चैव समीतानसुरैः सह ।
 अन्तेति तेजसा देवो मद्भादेवस्ततः स्मृतः ॥ ६१ ॥

अथेति देवानैश्वर्यादुबलेन च महासुरान् ।

ज्ञानेन च मुनीन् सर्वान् योगाङ्गूतानि सर्व्वशः ॥ ६२ ॥

अथय जलुः । योगं तपश्च सत्वञ्च धर्मञ्चापि महाभुजे ।

माहेश्वरस्य ज्ञानस्य साधनञ्च प्रपद्यन्तः ॥ ६३ ॥

येन येन च धर्मेण गतिं प्राप्नुवन्ति वै दिजाः ।

तत् सर्व्वं श्रोतुमिच्छामि योगं माहेश्वरं प्रभो ॥ ६४ ॥

वायुहवाय । पञ्च धर्माः पुराणे तु रुद्रेण वसुदाहताः ।

माहेश्वर्य्यं यथा प्रोक्तं रुद्रैरक्षिष्टधर्मैः ॥ ६५ ॥

आदित्वैर्व्वसुभिः साध्यैरग्निभ्याश्चैव सर्व्वशः ।

मरुद्भिर्भृगुभिश्चैव ये चान्ये विवृचालयाः ॥ ६६ ॥

यमशक्रपुरोगैश्च पितृकालान्तकैस्तथा ।

एते चान्येश्च बहुभिस्तै धर्माः पर्य्युपासिताः ॥ ६७ ॥

ते वै प्रचीणकर्मणः शारदाम्बरनिर्मिताः ।

उपासते मुनिगणाः सन्ध्यायाज्जानमाजनि ॥ ६८ ॥

सुरप्रियहिते शुक्रा सुररूपां वै प्रियेष्ठवः ।

विभुश्च मानुषं जल्य विहरन्ति च देवजम् ॥ ६९ ॥

महेश्वरेण ये प्रोक्ताः पञ्च धर्माः सनातनाः ।

तान् सर्व्वान् क्रमयोगेन उच्यमानान्विशोधत ॥ ७० ॥

प्राञ्चावामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा ।

स्मरणञ्चैव योगैःस्मिन् पञ्च धर्माः प्रकीर्त्तिताः ॥ ७१ ॥

तेषां क्रमविशेषेण लक्षणं कारणं तथा ।

प्रवक्ष्यामि तथा तत्त्वं यथा रुद्रेण भाषितं ॥ ७२ ॥

प्राणायामगतिश्चापि प्राणस्यायाम उच्यते ।
 स चापि त्रिविधः प्रोक्तो मन्दो मध्योत्तमस्तथा ॥ ७३ ॥
 प्राणानाञ्च निरोधस्तु स प्राणायामसंज्ञितः ।
 प्राणायामप्रमाणन्तु मात्रा वै द्वादश स्मृताः ॥ ७४ ॥
 मन्दो द्वादशमात्रास्तु उद्वाता द्वादश स्मृताः ।
 मध्यमश्च द्विरुद्वातश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ॥ ७५ ॥
 उत्तमस्तत्त्रिरुद्वातो मात्राः षट्त्रिंशदुच्यते ।
 स्नेदकम्भविषादानां जननो ह्युत्तमः स्मृतः ॥ ७६ ॥
 इत्येतत् त्रिविधं प्रोक्तं प्राणायामस्य लक्षणं ।
 प्रमाणञ्च समासेन लक्षणञ्च निबोधत ॥ ७७ ॥
 सिंही वा कुञ्जरी वापि तद्याऽग्नौ वा शृगो वने ।
 गृहीतः सेव्यमानस्तु शृदुः समुपजायते ॥ ७८ ॥
 तथा प्राणो दुराधर्षः सर्वेषामकृतात्मनां ।
 योगतः सेव्यमानस्तु स एवाभ्यासतो ब्रजेत् ॥ ७९ ॥
 स चैव हि यथा सिंहः कुञ्जरी वापि दुर्बलः ।
 कालान्तरवशास्त्रीमाह्वयते परिमर्द्दनात् ॥ ८० ॥
 परिधाय मनो 'मन्द' वश्यत्वं चाधिगच्छति ।
 परिधाय मनोद्दिवं तथा जीवति मारुतः ॥ ८१ ॥
 वश्यत्वं हि यथा वायुर्गच्छति योगमास्थितः ।
 तदा स्वच्छन्दतः प्राणं नयते यत्र चेच्छति ॥ ८२ ॥
 यथा सिंहो गजो वापि वश्यत्वादवतिष्ठते ।
 अभवाय मनुष्याणां शृगेभ्यः संप्रवर्त्तते ॥ ८३ ॥
 यथा परिचितश्चायं वायुर्वै बिभ्रतो मुखः ।

परिधायमानः संसृजः शरीरे क्लिप्तमन्दहेतु ॥ ८४ ॥
 प्राणायामेन युक्तश्च विप्रश्च नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थैव जायते ॥ ८५ ॥
 तर्पाणि यानि तप्यन्ते व्रतानि निवमाद्य ये ।
 सर्ववज्रफलश्चैव प्राणायामश्च तत्तमः ॥ ८६ ॥
 अत्रिन्दुं यः क्लृप्तायेच मासि मासि समश्रुते ।
 संवत्सरगतं सायं प्राणायामश्च तत्तमं ॥ ८७ ॥
 प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च क्लिप्तियं ।
 प्रत्याहारेण विप्रान् ध्यानेनानीश्वरान् शुचान् ॥ ८८ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत् ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८९ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मन्त्रन्तरादिवर्णनं
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । एषं महान्तं दिवसमहोरात्रमद्यापि वा ।

अहमासं तथा मासमयनाब्दतुलानि च ॥ १ ॥

महायुगसहस्राणि ऋषयस्तपसि स्थिताः ।

उपासते महात्मानः प्राणं दिव्येन चक्षुषा ॥ २ ॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामप्रयोजनं ।

फलत्वेन विशेषेण यथाज्ञं भगवान् प्रभुः ॥ ३ ॥

प्रयोजनानि चत्वारि प्राणायामस्य विहि वै ।

शान्तिः प्रशान्तिर्दीप्तिश्च प्रसादश्च चतुष्टयं ॥ ४ ॥

घोराकारशिवानान्तु कर्मणां फलसम्भवं ।

स्वयङ्मुक्तानि शक्तेन ब्रह्मसुखं च देहिनां ॥ ५ ॥

पितृभ्रातृपुत्रपुत्रानां ज्ञातिसम्बन्धिसङ्करैः ।

अपणं हि कषायाणां पापानां शान्तिरुच्यते ॥ ६ ॥

लोभमानात्मकानां हि पापानामपि संयमः ।

ब्रह्मसुखं हितार्थाय प्रशान्तिस्तप उच्यते ॥ ७ ॥

सूर्येन्दुसहस्रताराणां तुल्यस्तु विषयो भवेत् ।

ऋषीणाञ्च प्रसिद्धानां ज्ञानविज्ञानसम्पदां ॥ ८ ॥

अतीतानागतानाञ्च दर्शनं साम्प्रतस्य च ।

शुद्धस्य समतां यान्ति दीप्तिः स्यात्तप उच्यते ॥ ९ ॥

इन्द्रियाण्यौन्द्रियार्थाश्च मनः पञ्च च माहृतान् ।

प्रसादयति येनासौ प्रसाद इति संज्ञितः ॥ १० ॥
 इत्येष धर्मः प्रथमः प्राणायामश्चतुर्विधः ।
 सविष्णुप्रकृती ज्ञेयः सद्यः काल प्रसादजः ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्राणायामस्य लक्षणं ।
 आसनञ्च यथा तत्त्वं युजतो योगमेव च ॥ १२ ॥
 ॐ कारं प्रथमं कृत्वा चन्द्रसूर्यौ नमस्य च ।
 आसनं स्वस्तिकं कृत्वा पद्ममर्धासनन्तथा ॥ १३ ॥
 समजानुरेकजानुश्चतानः सुस्थितोऽपि च ।
 समो हृदासनो भूत्वा संवृत्य चरणानुभौ ॥ १४ ॥
 संवृतास्थोऽवब्रुवाच्च तरो विष्टभ्य आगतः ।
 पार्थिव्यां वृषणे च्छाद्य तथा प्रजननं यतः ॥ १५ ॥
 किञ्चिदुन्नामितशिराः शिरीषीकां तथैव च ।
 सम्येष्ट नासिकायां स्वं दिग्गजानवलीकयन् ॥ १६ ॥
 ततः प्रच्छाद्य रजसा रजः सत्त्वेन च्छादयेत् ।
 ततः सत्त्वस्थितो भूत्वा योगं युक्तम् समाहितः ॥ १७ ॥
 इन्द्रियाणीन्द्रियादींश्च मनः पञ्च स भावितान् ।
 निष्ठञ्च समवायेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ १८ ॥
 यस्तु प्रत्याहरेत् कामान् कूर्षोऽङ्गानीव सर्वतः ।
 तथात्परतिरेकस्थः पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ १९ ॥
 पूरयित्वा शरीरन्तु स बाह्याभ्यन्तरं शुचिः ।
 आकण्ठनाभियोगेन प्रत्याहारमुपक्रमेत् ॥ २० ॥
 कलाभात्रस्तु विज्ञेयो निमेषोन्मेष एव च ।
 तथा द्वादशमात्रस्तु प्राणायामो विधीयते ॥ २१ ॥

धारणाद्वाद्वावामो योगी वै धारणाद्वयं ।
 तथा वै योगयुक्तश्च ऐश्वर्यं प्रतिपद्यते ।
 वीक्षते परमात्मानं दीप्यमानं खतेजसा ॥ २२ ॥
 प्राणायामेन युक्तश्च विप्रश्च नियतात्मनः ।
 सर्वे दोषाः प्रणश्यन्ति सत्त्वस्थश्चैव जायते ॥ २३ ॥
 एवं वै नियताहारः प्राणायामपरायणः ।
 जित्वा जित्वा सदा भूमिमारोहेत्तु सदा मुनिः ॥ २४ ॥
 अजिता हि महाभूमिर्दोषानुत्पादयेद् वज्रम् ।
 विवर्धयति सम्मोहं न रोहेदजितां ततः ॥ २५ ॥
 नालेन तु यथा तीर्थं यन्त्रेणैव वलान्वितः ।
 आपिबेत(१) प्रयत्नेन तथा वायुश्चित्तमसः ॥ २६ ॥
 नाभ्याश्च हृदये चैव कण्ठे उरसि चानने ।
 नासाये तु तथा नेत्रे भ्रुवोर्मध्येऽथ मूर्धनि ॥ २७ ॥
 निश्चिदूर्ध्वं परस्मिन् धारणा परमा स्मृता ।
 प्राणायामसमारोधात् प्राणायामः स कथ्यते ॥ २८ ॥
 मनसो धारणा चैव धारणेति प्रकीर्तिता ।
 निवृत्तिर्विषयाणामु प्रत्याहारस्तु संज्ञितः ॥ २९ ॥
 सर्वेषां समवाये तु सिद्धिः स्याद् योगलक्षणा ।
 तद्योत्यनस्य योगस्य ध्यानं वै सिद्धिलक्षणं ।
 ध्यानयुक्तः सदा पञ्चेदात्मानं सूर्यचन्द्रवत् ॥ ३० ॥
 सत्त्वस्थानुपपत्तौ तु दर्शनन्तु न विद्यते ।
 अदेशकालयोगस्य दर्शनन्तु न विद्यते ॥ ३१ ॥

शब्दभ्यामे वने वापि शृङ्खलपर्वण्ये तथा ।
 जन्तुव्याप्ते श्मशाने वा जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ॥ ३९ ॥
 समष्टे समये वापि चैत्यवल्लीकसंस्थये ।
 उदपाने तथा नद्यास्र बाधातः कदाचन ॥ ४० ॥
 शुद्धादिष्टास्तथाऽप्रोक्ता न च व्याकुलचेतसः ।
 युञ्जीत परमं ध्यानं योगी ध्यानपरः सदा ॥ ४१ ॥
 एतान् दोषान् विनिश्चित्य प्रमादाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति शरीरे विघ्नकारकाः ॥ ४२ ॥
 जङ्गलं बधिरत्वञ्च मूकत्वञ्चाधिगच्छति ।
 अन्यत्वं स्मृतिसोपश्रजरा रोगस्तथैव च ॥ ४३ ॥
 तस्य दोषाः प्रकुप्यन्ति भजानाद्यो युनक्ति वै ।
 तस्मात् ज्ञानेन युजेन योगी युञ्जीकमाहितः ॥ ४४ ॥
 अप्रमत्तः सदा चैव न दोषान् प्राप्नुयात् कचित् ।
 तेषां चिकित्सां वक्ष्यामि दोषाणाञ्च यथाक्रमं ।
 यथा गच्छन्ति ते दोषाः प्राणायामसमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 स्निग्धां श्वागूमत्युष्णां भुक्ता तन्नावधारयेत् ।
 एतेन क्रमयोगेन वातशुद्धं प्रशान्भ्यति ॥ ४६ ॥
 शुद्धावर्त्तप्रतीकारमिदं कुर्याच्चिकित्सितं ।
 भुक्ता दधि श्वागूर्वा वायुरुद्धं ततो ब्रजेत् ॥ ४७ ॥
 वायुग्रन्थिं ततो भिस्त्वा वायुदेशे प्रयोजयेत् ।
 तच्चापि न विधेयः स्नाहारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ ४८ ॥
 युञ्जानस्य तनुस्तस्य सखसंस्त्रयं दिक्षिनः ।
 शुद्धावर्त्तप्रतीकारे एतत् कुर्याच्चिकित्सितं ॥ ४९ ॥

सर्वगात्रप्रकम्पेन समारब्धस्त योगिनः ।
 इमां चिक्षिप्वां कुर्वीत तथा सम्पद्यते सुखी ॥ ४२ ॥
 मनसा यद्वृतं किञ्चिद्विष्टभीकृत्य धारयेत् ।
 उरोहृत्ते उरःस्थानं कण्ठदेशे च धारयेत् ॥ ४३ ॥
 त्वचोऽवघाते तां वाचि वाधिर्यं श्रोत्रयोस्तथा ।
 जिह्वास्थाने तृणार्तस्तु अग्ने स्नेहाय तन्नुभिः ।
 फलं वै चिन्तयेद्योगी ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४४ ॥
 चये कुष्ठे सकीलाये धारयेत्सर्व्वसात्त्विकीं ।
 यस्मिन् यस्मिन् रजो देशे तस्मिन् युतो विनिर्द्दिशेत् ॥ ४५ ॥
 योगीश्वरस्य विप्रस्य इदं कुर्याच्चिक्वित् ।
 वंशकीलेन मूर्ध्नि धारयानस्य ताडयेत् ।
 मूर्ध्नि कीलेन प्रतिष्ठाप्य काष्ठकाष्ठेन ताडयेत् ॥ ४६ ॥
 भयभीतस्य सा संज्ञा ततः प्रत्यागमिष्यति ।
 अथ वा लुप्तसंज्ञस्य हस्ताभ्यां तत्र धारयेत् ॥ ४७ ॥
 प्रतिलभ्य ततः संज्ञां धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 सिन्धुमध्यस्थं सुञ्जीत ततः सम्पद्यते सुखी ॥ ४८ ॥
 अमानुषेण सत्त्वेन यदा बुध्यति योगवित् ।
 दिवश्च पृथिवीचैव वायुमग्निश्च धारयेत् ॥ ४९ ॥
 प्राणायामेन तत्सर्व्वं दृष्टवानं वशीभवेत् ।
 अथापि प्रविशेद्देहं ततस्तं प्रतिषेधयेत् ॥ ५० ॥
 ततः संस्तभ्य योगेन धारयानस्य मूर्ध्नि ।
 प्राणायामाग्निना दग्धं तत्सर्व्वं विलयं व्रजेत् ॥ ५१ ॥
 लण्यसर्पापराधन्तु धारयेद्बृहद्वोदरे ।

महो जनस्तपः सत्यं हृदि कृत्वा तु धारयेत् ॥ ५३ ॥
 विषयं तु फलं पीत्वा विगणां धारयेत्ततः ।
 सर्व्वतः सनयो पृथ्वीं कृत्वा मनसि धारयेत् ॥ ५४ ॥
 हृदि कृत्वा समुद्रांश्च तथा सर्व्वान् देवताः ।
 सङ्गस्त्रिषु षट्पञ्चाशत् युक्तः स्थायीत योगवित् ॥ ५५ ॥
 उदके कण्ठमात्रे तु धारणां सूर्य्यं धारयेत् ।
 प्रतिश्रोतोविधाविष्टो धारयेत् सर्व्वगात्रिकीं ॥ ५६ ॥
 श्रोत्रोऽर्कपत्रपुटकैः पिवेदह्नीदसृक्तिका ।
 चिन्तितविधिर्ह्येव विस्तृतो योगनिर्भितः ॥ ५७ ॥
 व्याख्यातस्तु समासेन योगदृष्टेन चेतुना ।
 ब्रुवतो लक्षणं विधिं विप्रस्य कथयेत् कचित् ॥ ५८ ॥
 अद्यापि कथयेन्मोहात्तद्विज्ञानं प्रलीयते ।
 तस्मात् प्रवृत्तिर्योगस्य न वक्तव्या कथञ्चन ॥ ५९ ॥

सत्त्वं तमारोग्यमनीलुपल्वं

वर्णप्रभा सुस्वरसौम्यता च ।

गन्धः सुभो मूत्रपुरीषमल्पं

योगप्रवृत्तिः प्रथमा शरीरे ॥ ६० ॥

आत्मानं पृथिवीक्षेयं ज्वलन्तीं यदि पश्यति ।

कृत्वान्धं विप्रते चैव विद्यात् सिद्धिमुपस्थिता ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे बाहुप्रोक्ते षाष्टपतयोगो

नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

—००—

योगोपसर्गाः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपसर्गां यथा तथा ।
प्रातुर्भवन्ति ये दोषा दृष्टतत्त्वस्य देहिनः ॥ १ ॥
मानुष्यान् विविधान् कामान् कामयेत ऋतुं स्त्रियः ।
विद्यादानफलस्यैव उपसृष्टस्तु योगवित् ॥ २ ॥
अग्निहोत्रं हविर्धनमेतत्प्राचतनन्तथा ।
सायाकर्णं धनं स्वर्गमुपसृष्टस्तु काङ्क्षति ॥ ३ ॥
एष ऊर्ध्वसु युक्तस्तु सोऽविद्यावशमागतः ।
उपसृष्टस्तु जानीयात् बुद्ध्या चैव विसर्जयेत् ।
नित्यं ब्रह्मपरो युक्त उपसर्गात् प्रमुच्यते ॥ ४ ॥
जितप्रलुपसर्गस्य जितघ्नासस्य देहिनः ।
उपसर्गाः प्रवर्तन्ते सास्वराजसतामसाः ॥ ५ ॥
प्रतिभास्यते चैव देवानाञ्चैव दर्शनं ।
भ्रमावर्त्तय इत्येते सिद्धिलक्षणसंज्ञिताः ॥ ६ ॥
विद्याः शार्ङ्गं तथा शिष्यं सर्व्ववाचांष्ठतानि तु ।
विद्यार्थाद्योपतिष्ठन्ति प्रभावस्यैव लक्षणं ॥ ७ ॥
शृणोति शब्दान् श्रोतव्यान् योजनानां शतादपि ।
सर्व्वज्ञस्य विधिज्ञस्य योगी चोक्तवद्भवेत् ॥ ८ ॥
यक्षराक्षसगन्धर्व्वान् वीक्षत दिव्यमानुषान् ।
वेत्ति तांश्च महायोगी उपसर्गस्य लक्षणं ॥ ९ ॥

देवदानवगन्धर्वांश्च ऋषींश्चापि तथा पिबन् ।
 प्रेक्षते सर्वतश्चैव उन्मत्तन्तं विनिर्दिशेत् ॥ १० ॥
 भ्रमेण भ्राम्यते योगी चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।
 भ्रमेण भ्रान्तकुचेस्तु ज्ञानं सर्वं प्रणश्यति ॥ ११ ॥
 वाचां नाशयते चित्तं चोद्यमानोऽन्तरात्मना ।
 वर्तमानात्तन्तुवुचेस्तु सर्वज्ञानं प्रणश्यति ॥ १२ ॥
 प्राप्यत्य मनसा शुक्तं पटं वा कम्बलं तथा ।
 ततस्तु परमं ब्रह्म क्षिप्रमेवावुचिन्तयेत् ॥ १३ ॥
 तस्माच्चैवात्मनो दोषास्तूपसर्गास्तुपस्थितान् ।
 परित्यजेत् निधावी यदीच्छेत् सिद्धिमात्मनः ॥ १४ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वा यक्षीरगमहासुराः ।
 उपसर्गेषु संयुक्ता आवर्तन्ते पुनः पुनः ॥ १५ ॥
 तस्माद्युक्तः सदा योगी लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।
 तथा सुप्तः सुषुप्तेषु धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ॥ १६ ॥
 ततस्तु योगयुक्तस्य जितनिद्रस्य योगिनः ।
 उपसर्गाः पुनश्चान्ये जायन्ते प्राणसंक्रमाः ॥ १७ ॥
 मूर्ध्नि धारयेत्सर्वं ततश्चापो ज्ञानन्तरं ।
 ततोऽग्निश्चैव सर्वेषामात्मनां मन एव च ॥ १८ ॥
 ततः परां पुनर्मूर्ध्नि धारयेद्युक्ततो यती ।
 सिद्धौ नाश्चैव लक्षणानि दृष्ट्वा दृष्ट्वा परित्यजेत् ॥ १९ ॥
 मूर्ध्नि धारयमाणस्य मही सूक्ष्मा प्रवर्तते ।
 अपोधारयमाणस्य आपः सूक्ष्मा भवन्ति हि ।
 सीता रसाः प्रवर्तन्ते सूक्ष्मा ह्यमृतसविभाः ॥ २० ॥

तेजोधारयमानस्य तेजः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते तेजस्तद्भावमनुपश्यति ॥ २१ ॥
 आत्मानं मन्यते वायुं वायुवन्मण्डलं प्रभी ।
 आकारं धारयमानस्य व्योम सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ॥ २२ ॥
 पश्यते मण्डलं सूक्ष्मं वीषयास्य प्रवर्त्तते ।
 आत्मानं मन्यते नित्यं वायुः सूक्ष्मः प्रवर्त्तते ॥ २३ ॥
 तथा मनोधारयतो मनः सूक्ष्मं प्रवर्त्तते ।
 मनसा सर्वभूतानां मनस्तु विद्यते हि सः ।
 बुद्ध्या बुद्धिं यदा युञ्जति तदा विज्ञाय बुध्यते ॥ २४ ॥
 एतानि सप्त सूक्ष्माणि विदित्वा वस्तु योगवित् ।
 परित्यजति मेधावी स बुद्ध्या परमं व्रजेत् ॥ २५ ॥
 यस्मिन् यस्मिंश्च संयुक्ती भूत ऐश्वर्यलक्षणे ।
 तपैव सङ्गं भजति तेनैव प्रविनश्यति ॥ २६ ॥
 तस्मादिदित्वा सूक्ष्माणि संशक्तानि परस्परं ।
 परित्यजति यो बुद्ध्या स परं प्राप्नुयाद्ब्रह्मः ॥ २७ ॥
 हृष्यन्ते हि महात्मान ऋषयो दिव्यचक्षुषः ।
 संशक्ताः सूक्ष्मभावेषु ते दोषास्तेषु संज्ञिताः ॥ २८ ॥
 तस्मान्न निश्चयः कार्यः सूक्ष्मेष्विह कदाचन ।
 ऐश्वर्याज्जायते रागो विरागं ब्रह्म चोच्यते ॥ २९ ॥
 विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च मणेश्वरं ।
 प्रधानं विनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ३० ॥
 सर्वज्ञता ह्यतिरनादिवोधः
 स्वतन्त्रता नित्यमनुस्यूतिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः

मङ्गलद्वारानि मष्टेष्टरस्य ॥ ११ ॥

नित्यं ब्रह्मधनो युक्तः (१) उपसर्गः प्रसूच्यते ।

जितश्यासीपसर्गश्च जितरागश्च योगिनः ।

एका वशिः शरीरेऽश्विन् धारणा सर्व्वकामिकी ॥ १२ ॥

विशेषदा द्विती युक्तो यश्च यत्राप्येष्टनः ।

भूतान्धाविमते वापि त्रैलोक्याद्यापि कम्पयेत् ॥ १३ ॥

एतया प्रविशेद्देहं हित्वा देहं पुनस्त्रिषु ।

मनोधारं हि योगानामादित्यश्च विनिर्दिशेत् ॥ १४ ॥

आदानादिक्रियाणाम्ना आदित्य इति चोच्यते ।

एतेन विधिना योगी विरक्तः सूक्ष्मचिन्तितः ।

प्रकृतिं समतिलम्ब्य बहुसोको महीयते ॥ १५ ॥

दिश्वर्थाशुषसम्प्राप्तं ब्रह्मभूतम् तं प्रभुं ।

देवस्त्रानेषु सर्व्वेषु सर्व्वतस्तु निवर्त्तते ॥ १६ ॥

पैशाचेन पिशाचांश्च राजसेन च राजसान् ।

गान्धर्व्वेष च गन्धर्व्वान् कौवेरेण कुवेरजान् ॥ १७ ॥

इन्द्रभैरवे च खानेन सौम्यं सौम्येन चैव हि ।

प्रजापतिं तथा चैव प्राजापत्येन साधयेत् ॥ १८ ॥

ब्राह्मं ब्राह्मेन चाप्येवमुपामन्त्रयते प्रभुं ।
 तत्र सक्तस्तु उन्मत्तस्तस्मात्सर्वं प्रवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 नित्यं ब्रह्मपरोयुताः स्थानान्ये तानि वै त्वजेत् ।
 असज्यमानः स्थानेषु द्विजः सर्वगतो भवेत् ॥ ४० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते योगोपसर्गनिरूपणं
 नाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

—००००—

योगैश्वर्याणि ।

वायुस्त्वाद्य । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ऐश्वर्यगुणविस्तरं ।
 येन योगविशेषेण सर्व्वलोकानतिक्रमेत् ॥ १ ॥
 तत्राष्टगुणमैश्वर्य्यं योगिनां समुदाहृतं ।
 तत्सर्व्वं क्लमयोगेन उच्यमानं निबोधत ॥ २ ॥
 अणिमां लघिमां चैव महिमां प्राप्तिरेव च ।
 पाणाम्यश्चैव सर्व्वं च ईशित्वञ्चैव सर्व्वतः ॥ ३ ॥
 वशित्वमद्य सर्व्वं च यत्र कामावसायिता ।
 तद्यापि विविधं ज्ञेयमैश्वर्य्यं सर्व्वकामिकं ॥ ४ ॥
 सावर्धं निरवयद्य सूक्ष्मञ्चैव प्रवर्त्तते ।
 सावर्धं नाम तत्तत्त्वं पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ॥ ५ ॥
 निरवय्वं तथा नाम पञ्चभूतात्मकं स्मृतं ।
 इन्द्रियाणि मनश्चैव अहङ्कारश्चैव स्मृतं ॥ ६ ॥
 तत्र सूक्ष्मप्रवृत्तन्तु पञ्चभूतात्मकां पुनः ।
 इन्द्रियाणि मनश्चैव बुद्धाहङ्कारसंज्ञितं ॥ ७ ॥
 तथा सर्व्वमद्यश्चैव आत्मस्याप्यातिरेव च ।
 संयोग एव त्रिविधः सूक्ष्मश्चैव प्रवर्त्तते ॥ ८ ॥
 पुनरष्टगुणस्यापि तेष्वेवाद्य प्रवर्त्तते ।
 तस्य रूपं प्रवक्ष्यामि यथाह भगवान् प्रभुः ॥ ९ ॥

त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु जीवस्थानियतः स्मृतः ।
 अणिमा च यथाव्यक्तं सर्वं तच्च प्रतिष्ठितं ॥ १० ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां दुःस्वाप्यं समुदाहृतं ।
 तच्चापि भवति प्राप्यं प्रथमं योगिनां वृत्तात् ॥ ११ ॥
 लम्बनं भ्रवनं योगे रूपमस्य सदा भवेत् ।
 शीघ्रगं सर्वभूतेषु द्वितीयं तत्पदं स्मृतं ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां प्राप्तिः प्राकाम्यमेव च ।
 महिमा चापि यो यस्मिंस्तृतीयो योगः ॥ १३ ॥
 त्रैलोक्ये सर्वभूतेषु त्रैलोक्यमगमं स्मृतं ।
 प्रकामान् विषयान् सुहृत्तेन च प्रतिष्ठतः क्वचित् ।
 त्रैलोक्ये सर्वभूतानां सुखदुःखं प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 ईशो भवति सर्वं च प्रविभागेन योगवित् ।
 वस्तूनि चैव भूतानि त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 भवन्ति सर्वकार्येषु दृच्छन्ती न भवन्ति च ॥ १५ ॥
 यत्र कामावसायित्वं त्रैलोक्ये सचराचरे ।
 दृच्छया चेन्द्रियाणि स्मृर्भवन्ति न भवन्ति च ॥ १६ ॥
 शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपश्चैव मनस्तथा ।
 प्रवर्त्ततेऽस्य चेच्छातो न भवन्ति तथेच्छया ॥ १७ ॥
 न जायते न म्रियते भिद्यते न च क्षिद्यते ।
 न दृष्टते न सुह्यते होयते न च लिप्यते ॥ १८ ॥
 न च्रीयते न चरति न क्षिद्यति कदाचन ।
 क्रियते चैव सर्वं न तथा विक्रियते न च ॥ १९ ॥
 अगन्धरसरूपस्तु स्पर्शशब्दविवर्जितः ।

अथर्वो ह्यवरथैव तथा वर्णस्य कर्हिचित् ॥ २० ॥
 मुहुंतेऽथ विषयाथैव विषयैर्न च युज्यते ।
 ज्ञात्वा तु परमं सूक्ष्मं सूक्ष्मत्वाद्यापवर्गकः ॥ २१ ॥
 व्यापकस्त्वपवर्गाच्च व्यापित्वात् पुरुषः स्मृतः ।
 पुरुषः सूक्ष्मभावात्तु ऐश्वर्यं परतः स्तितः ॥ २२ ॥
 गुणान्तरन्तु ऐश्वर्यं सर्वतः सूक्ष्मं लभ्यते ।
 ऐश्वर्यमप्रतिघाति प्राप्य योगमनुत्तमं ।
 अपवर्गं ततो गच्छेत् सुसूक्ष्मं परमं पदं ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे बाहुमीति योगैश्वर्याणि
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः ।

वायुरुवाच । न चैवमागतो भ्रानाद्वागात् कर्म समाचरेत् ।

रालसन्तापस्य वापि भुक्ता तच्चैव युज्यते ॥ १ ॥

तथा सुकृतकर्मा तु फलं स्वर्गं समनुते ।

तस्मात् स्थानात् पुनर्भूँष्टो भानुष्यमनुपद्यते ॥ २ ॥

तस्माद् ब्रह्म परं सुखं ब्रह्म शाश्वतमुच्यते ।

ब्रह्म एव हि सेवेत ब्रह्मैव परमं सुखं ॥ ३ ॥

परित्यज्यस्तु यज्ञानां महताग्निं वर्धते ।

भूयो मृत्युवशं याति तस्मान् मोक्षः परं सुखं ॥ ४ ॥

अथ वै ध्यानसंयुक्तो ब्रह्मयज्ञपरायणः ।

न स स्माद् व्यापितुं शक्नो मन्वन्तरगतैरपि ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा तु पुरुषं दिव्यं विश्वाख्यं विश्वरूपिणं ।

विश्वपादशिरोघ्रीवं विश्वेशं विश्वभावनं ।

विश्वगन्धं विश्वमाख्यं विश्वास्वरधरं प्रभुं ॥ ६ ॥

शोभिर्महो संयतते पतत्रिणं

महात्मानं परममतिं वरेण्यं ।

कथिं पुराणमनुशासितारं

सुखं च सुखं महतो महान्तं ।

योगेन पश्यन्ति न चक्षुषा तं
 निरिन्द्रियं पुरुषं ह्यवर्षं ॥ ७ ॥
 अक्षिङ्गिनं पुरुषं ह्यवर्षं
 सक्षिङ्गिनं गिरुं च चेतनस्य ।
 नित्यं सदा सर्वगतान्तु शीघ्रं
 पश्यन्ति युक्त्वा ह्यवर्षं प्रकाशं ॥ ८ ॥
 तद्भावितास्तेजसा दीप्यमानः
 अपास्त्रिपादोदरपार्श्वनिष्ठः ।
 अतीन्द्रियोऽद्यापि सुसूक्ष्म एकः
 पश्यत्यवर्षुः स त्रयोत्यक्षर्यः ॥ ९ ॥
 नास्यास्यबुद्धं न च बुद्धिरस्ति
 स वेद सर्वं न च वेदवेद्यः ।
 तमाचुरथां पुरुषं महान्तं
 सचेतनं सर्वगतं सुसूक्ष्मं ॥ १० ॥

तमाचुरसुनयः सर्वे लोके प्रसवधर्मिणी ।
 अस्मति सर्वभूतानां युक्ताः पश्यन्ति चेतसा ॥ ११ ॥
 सर्वतः पाप्मिपादान्तं सर्वतोऽस्त्रिगिरोमुखं ।
 सर्वतः श्रुतिमाहोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति ॥ १२ ॥
 युक्ता योगेन चेशानं सर्वतश्च सनातनं ।
 पुरुषं सर्वभूतानां तस्माद्भाता न मुह्यते ॥ १३ ॥
 भूतात्मानं महात्मानं परमात्मानमव्ययं ।
 सर्वात्मानं परं ब्रह्म तद्वै ध्यात्वा न मुह्यति ॥ १४ ॥
 पवनो हि वयं आहो विचरन् सर्वमूर्तिषु ।

पुरि शीते तथाभ्य च तस्मात् पुरुष उच्यते ।
 अथ चेक्षुस्तधर्मास्तु स विशिष्यैश्च कर्मभिः ॥ १५ ॥
 ततस्तु ब्रह्म योन्यां वै रुक्मशीणितसंयुतं ।
 स्त्रीपुमांसप्रयोगेण जायते हि पुनः पुनः ॥ १६ ॥
 ततस्तु गर्भकाले तु कलनं नाम जायते ।
 कालेन कलनश्चापि बुबुदश्च प्रजायते ॥ १७ ॥
 सृत्पिण्डस्तु यथा चक्रे चक्रवत्तेन पीडितः ।
 हस्ताभ्यां क्रियमाणस्तु विश्वत्वमुपगच्छति ॥ १८ ॥
 एवमाकाशिसंयुक्ती वायुना समुदीरितः ।
 जायते मानुषस्तत्र यथा रूपं तथा मनः ॥ १९ ॥
 वायुः सम्भवते तेषां वातात् सञ्जायते जलं ।
 जलात्सम्भवति प्राणः प्राणाच्छुक्रं विवर्धते ॥ २० ॥
 रक्तभागास्त्रयस्त्रिंशच्छुक्रभागास्तुर्द्वय ।
 भागतीऽर्विपसङ्ख्यात्वा ततो गर्भे निषवते ॥ २१ ॥
 ततस्तु गर्भसंयुक्तः पञ्चभिर्वायुभिर्हृतः ।
 पितुः शरीरात् प्रत्यङ्गरूपमस्योपजायते ॥ २२ ॥
 ततोऽस्य मातुराहारात् पीतस्रोतुप्रवेशितं ।
 नाभिः स्त्रीतः प्रवेशेन प्राणाधारी हि देहिनां ॥ २३ ॥
 नवमासान् परिक्रान्तः संवेष्टितशरीरधरः ।
 वेष्टितः सर्वंगाद्यैश्च अपर्यायकमागतः ।
 नवमासोपितश्चैव योनिच्छिद्रादवाप्नुस्त्रः ॥ २४ ॥
 ततस्तु कर्मभिः पापैर्निरयं प्रतिपद्यते ।
 असिपत्नवनजैव मात्मलीच्छेदभेदयोः ॥ २५ ॥

तत्र निर्भर्त्सनचैव तथा शोषितभीजनं ।
 एतास्तु यातना घोराः कुम्भीपाकसुदुःसहाः ॥ २६ ॥
 यथा ज्ञापस्तु विच्छिन्नाः स्वरूपमुपयान्ति वै ।
 तस्माच्छिन्नाश्च भिन्नाश्च यातनास्त्रानमागताः ॥ २७ ॥
 एवं जीवस्तु तैः पापैस्तप्यमानः स्वयं कृतैः ।
 प्राप्नुयात् कर्मभिर्दुःखं शेषं वा यदि चेतरं ॥ २८ ॥
 एकेनैव तु गन्तव्यं सर्व्यं सत्यनिवेशनं ।
 एकेनैव च भीतव्यं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ २९ ॥
 न ह्येनं प्रस्थितं कश्चिन्नष्टान्तमनुगच्छति ।
 यदेनैव कृतं कर्म तदेनमनुगच्छति ॥ ३० ॥
 ते नित्यं यमविषये विभक्तदेहाः
 क्रोशन्तः सततमनिष्टसंप्रयोगैः ।
 शुच्यन्ते परिगतदेहनाशरीराः
 वज्रौभिः सुशुभ्रमधर्मैर्यातनाभिः ॥ ३१ ॥
 कर्मणा मनसा वाचा यद्भीष्टं निषेधते ।
 तत्प्रसङ्गं हरेत् पापं तस्मात् सुकृतमाचरेत् ॥ ३२ ॥
 यादृग् जातानि पापानि पूर्व्यं कर्माणि देहिनः ।
 संसारन्तामसं तादृक् कश्चिद्विधं प्रतिपद्यते ॥ ३३ ॥
 मातुष्यम्वशभावश्च पशुभावाश्चूगो भवेत् ।
 मृगत्वात् पक्षिभावस्तु तस्माच्चैव सरीसृपः ॥ ३४ ॥
 सरीसृपत्वाद्ब्रह्मवि श्वावरत्वञ्च संशयः ।
 श्वावरत्वं पुनः प्राप्नो यावदुन्निषते नरः ।
 कुक्षालक्षणावद्भ्रान्तस्तथैव परिकीर्तितः ॥ ३५ ॥

इत्थेवं हि मनुष्यादिः संसारे स्वावरात्सजे ।
 विज्ञेयस्तामसो नाम तथैव परिवर्त्तते ॥ ३६ ॥
 सात्विकाद्यापि संसारी ब्रह्मादिः परिकीर्त्तितः ।
 पिशाचान्तः स विज्ञेयः स्वर्गस्थानेषु देहिनां ॥ ३७ ॥
 ब्राह्मे तु केवलं सत्त्वं स्वावरे केवलं तमः ।
 चतुर्दशानां स्थानानां मध्ये विष्टश्चायं रजः ।
 मर्त्येषु किञ्चमानेषु वेदनात्तस्य देहिनः ॥ ३८ ॥
 ततस्तु परमं ब्रह्म कथं विप्रः स्मरिष्यति ।
 संस्कारात् पूर्वधर्मस्य भावनायां प्रनोदितः ।
 मानुष्यं भजते नित्यं तस्माच्चित्तं समादधेत् ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाण्डपतद्योगो
 नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

प्राशुपतयोगः ।

वायुरवाप । चतुर्दशविधं ज्ञेयं बुद्ध्या संसारमण्डलं ।
तथा समारभेत् कार्यं संसारमवपीडितः ॥ १ ॥
ततः स्मरति संसारचक्षुषेण परिवर्तितः ।
तस्मात्तु सततं युक्तो ध्यानतत्परयुक्तः ।
तथा समारभेद्योगं यथाजानं स पश्यति ॥ २ ॥
एष आद्यः परं ज्योतिरेष सेतुरनुत्तमः ।
विहस्यो ज्ञेय भूतानां न सन्नेदयः श्लाघतः ॥ ३ ॥
तदेनं सेतुमाजानं अस्मिं वै दिश्वतोमुखं ।
हृदिस्थं सर्वभूतानामुपासीत विधानवित् ॥ ४ ॥
ब्रुवाष्टावाहुतीः सम्यक् शुचिस्तप्तमानसः ।
चैखानरं हृदिस्थं यथावदनुपूर्वगः ।
अपः पूर्वं सकृत् प्राश्य तुष्णीं भूत्वा उपासते ॥ ५ ॥
प्राणायेति तप्तस्तस्य प्रथमा ज्ञाहुतिः स्मृता ।
अपानाय द्वितीया तु समानायेति चापरा ॥ ६ ॥
उदानाय चतुर्थीति व्यानायेति च पञ्चमी ।
स्नाह्वाकारैः परं ब्रुत्वा शेषं भुञ्जीत कामतः ।
अपः पुनः सकृत् प्राश्य अग्राचन्य हृदयं स्मृतेत् ॥ ७ ॥

श्रीप्राणानां शब्दिरश्वात्मा रुद्रो ह्यात्मा विशान्तकः ।
 स रुद्रो ह्यात्मनः प्राणा एवमाध्याययेत् स्वयं ॥ ८ ॥
 त्वं देवानामपि ज्येष्ठ उग्रस्त्वञ्चतुरो वृषा ।
 मृत्युघ्नोऽसि त्वमध्वभ्यं भद्रमेतद्भुतं हविः ॥ ९ ॥
 एवं हृदयमालभ्य पादाङ्गुष्ठे तु दक्षिणे ।
 विश्राव्य दक्षिणं पाणिं नाभिं वै पाणिना स्मृयेत् ।
 ततः पुनरुपस्मृश्य चात्मानमभिसंस्मृयेत् ॥ १० ॥
 अक्षिणी नासिका श्रोत्रे हृदयं शिर एव च ।
 दावात्मानावुभावितौ प्राणापानावुदाहृतौ ॥ ११ ॥
 तयोः प्राणोऽन्तरात्माश्च बाह्योऽपानोऽत उच्यते ।
 अन्नं प्राणस्तथापानं मृत्युर्जीवितमेव च ॥ १२ ॥
 अन्नं ब्रह्म च विज्ञेयं प्रजानां प्रसवस्तथा ।
 अन्नाद्भूतानि जायन्ते स्थितिरन्नेन चेष्यते ।
 वर्धन्ते तेन भूतानि तस्मादन्नन्तदुच्यते ॥ १३ ॥
 तदेवाग्नी हुतं ह्यन्नं भुञ्जते देवदानवाः ।
 गन्धर्वयक्षरक्षांसि पिशाचाक्षामेव हि ॥ १४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पाशुपतयोगी
 नाम पञ्चदशीऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

—000@000—

श्रीचाचारलक्षणं ।

।युक्तवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि श्रीचाचारस्य लक्षणं ।

यदनुष्ठाय शुद्धात्मा प्रेत्य स्वर्गं हि चाप्नुयात् ॥ १ ॥

उदकार्थी तु शौचानां सुनीनामुत्तमं पदं ।

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्चावसीदति ॥ २ ॥

मानावमानो वावेतौ तावेवाहुर्विद्यामृते ।

अवमानं विप्रन्तत्र मानम्बभूतमुच्यते ॥ ३ ॥

यस्तु तेष्वप्रमत्तः स्यात्स मुनिर्चावसीदति ।

गुरोः प्रियहिते युक्तः स तु संवत्सरं वसेत् ॥ ४ ॥

नियमेष्वप्रमत्तस्तु यमेषु च सदा भवेत् ।

प्राप्यानुष्ठानतत्तैव ज्ञानागमनमुत्तमं ।

अविरीधेन धर्मस्य विशरेत् पृथिवीमिमां ॥ ५ ॥

चक्षुःपूतं व्रजेन्मार्गं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।

सत्यपूतां वदेद्वाणीमिति धर्मास्तुयासनं ॥ ६ ॥

आतिथ्यं आहयज्ञेषु न गच्छेद्योगवित् क्षयित् ।

एवं ज्ञातिंसक्ती योगी भवेदिति विचारणा ॥ ७ ॥

वक्त्रो विधूमे व्यङ्गारे सर्वंस्त्रिन् मुक्तवज्जने ।

विचरेन्नातिमान् योगी न तु तेष्वेव नित्यशः ॥ ८ ॥

यथैवमवमन्यन्ते यथा परिभवन्ति च ।

युक्तस्तथाचरेद्भैक्षं सतां धर्ममदूषयन् ॥ ६ ॥
 भैक्षं चरेद् गृहस्थेषु यथाचारगृहेषु च ।
 श्रेष्ठा तु परमा चेयं वृत्तिरस्योपदिश्यते ॥ १० ॥
 अत ऊर्ध्वं गृहस्थेषु शालीनेषु चरेद्गृहिनः ।
 अद्धानेषु दान्तेषु श्रोत्रियेषु महात्मसु ॥ ११ ॥
 अत ऊर्ध्वं पुनश्चापि अदुष्टपतितेषु च ।
 भैक्षचर्या विवर्णेषु कषण्या वृत्तिरुच्यते ॥ १२ ॥
 भैक्षं यवागूं तक्रं वा पयो यावकमेव च ।
 फलमूलं विपक्रं वा पिण्याकं यत्कितोपि वा ॥ १३ ॥
 इत्येते वै मया प्रोक्ता योगिनां सिद्धिवर्धनाः ।
 आहारास्तेषु सिद्धेषु श्रेष्ठं भैक्षमिति श्रुतं ॥ १४ ॥
 अश्विन्दुं वः कुशायेण मासे मासे समश्रुते ।
 न्यायतो यस्तु भिचेत स पूर्वोक्ताद्विप्रिष्यते ॥ १५ ॥
 योगिनाश्चैव सर्वेषां श्रेष्ठश्चान्द्रायणं श्रुतं ।
 एकं हे त्रीणि चत्वारि यत्कितो वा समाचरेत् ॥ १६ ॥
 अस्तेयं तद्भ्रष्टर्यश्च अलोभस्याग एव च ।
 व्रतानि चैव भिक्षूषामहिंसा परमार्थिता ॥ १७ ॥
 अक्रोधो गुरुशून्या ग्रीवमाहारलाघवं ।
 नित्यं स्वाध्याय इत्येते नियमाः परिकीर्त्तिताः ॥ १८ ॥
 बीजयीनिर्युगपदुर्वहः कर्मभिरेव च ।
 यथा ह्रिप इवारण्ये मनुष्याणां विधीयते ॥ १९ ॥
 प्राप्यते वाचिरादेवाहुगेनेव निवारितः ।
 एवं ज्ञानेन शब्देन दम्बबीजो ह्यकल्पयः ॥ २० ॥

विमुक्तबन्धः शान्तोऽसौ सुख इत्यभिधीयते ।

वेदैस्तुत्याः सर्व्वयज्ञक्रियास्तु

यज्ञे जप्यं शानिनामाहुरध्या ।

ज्ञानाध्यानं सङ्गरावध्यपेतं

तस्मिन् प्राप्ते शाश्वतस्योपलब्धिः ॥ २१ ॥

दमः शमः सत्यमक्रान्तपत्यं

मीनश्च भूतेष्वखिलेष्ववार्ज्वं ।

अतीन्द्रियज्ञानमिदं तवार्ज्वं(१)

प्राप्तुस्तथा ज्ञानविशेषसत्त्वाः ॥ २२ ॥

समाहितो ब्रह्मपरोऽप्रमादो

हृदिस्तथैवात्मरतिर्जितेन्द्रियः ।

समाप्नुयुर्योगमिमं महाधियो-

महर्षयश्चैवमनिन्दितामलाः ॥ २३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुशीले श्रीवाचारलक्षणं नाम

श्लोकशोऽध्यायः ।

अथ सप्तदशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

परमाश्रमप्राप्तिकथनं ।

वायुश्वाच । आश्रमव्यसुत्सुख्य प्राप्तस्तु परमाश्रमं ।

अतः संवत्सरस्थान्ते प्राप्य ज्ञानमनुत्तमं ॥ १ ॥

अनुज्ञाप्य गुरुं चैव विचरेत् पृथिवीमिमां ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यज्ञेयसाधकं ॥ २ ॥

इदं ज्ञानमिदं ज्ञेयमिति यस्तुषितचरेत् ।

अपि कल्पसहस्रायुर्नैव ज्ञेयमवाप्नुयात् ॥ ३ ॥

त्यक्तसङ्गो जितक्रोधो सङ्घाहारी जितेन्द्रियः ।

पिपासु बुद्ध्या हाराणि ध्याने ह्येवं मनो दधेत् ॥ ४ ॥

शून्येष्वावकाशेषु गुह्यासु च वने तथा ।

नदीनां पुलिने चैव नित्यं युक्तः सदा भवेत् ॥ ५ ॥

वाग्दण्डः कर्मदण्डश्च मनोदण्डश्च ते त्रयः ।

यस्यैते नियता दण्डाः स विदण्डी व्यवस्थितः ॥ ६ ॥

अवस्थितो ध्यानरतिर्जितेन्द्रियः

शुभाशुभे हित्य च कर्मणो लभे ।

इदं शरीरं प्रविमुच्य शास्त्रतो

न जायते म्रियते वा कदाचित् ॥ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते परमाश्रमप्राप्तिकथनं

नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

—०००—

यतिप्रायश्चित्तविधिः ।

वायुरुवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि यतीनामिह नियमं ।

प्रायश्चित्तानि तत्त्वेन ब्रान्धकामकृतानि तु ।

अथ कामकृतेष्व्याहुः सूक्ष्मधर्मविद्भिर्यजमानाः ॥ १ ॥

प्रापञ्च त्रिविधं प्रोक्तं वाचनःकायसम्भवं ।

सततं हि दिवा रात्रौ येनेदं बध्यते जगत् ॥ २ ॥

न कश्चापि न चाप्येष तिष्ठतीति परा श्रुतिः ।

क्षममेव प्रवीज्यन्तु व्यावृणुस्तु विधायकात् ॥ ३ ॥

भवेद्दीरोऽग्रमत्तस्तु योगो हि परमं वलं ।

न हि धीमात्परं किञ्चिद्वराणामिह दृश्यते ।

तस्माद्योगं प्रयंसन्ति धर्मयुक्ता मनौषिणः ॥ ४ ॥

अविद्यां विद्यया तीर्त्वा प्राप्यैश्वर्यमनुत्तमं ।

दृष्ट्वा परापरं धीराः परं गच्छन्ति तत्पदं ॥ ५ ॥

व्रतानि यानि भिक्षूणां तथैवोपव्रतानि च ।

एकैकापक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ ६ ॥

उपेत्य तु क्षियं कामात् प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ।

प्राचायामसमायुक्तं क्षुब्धात्सान्त्वयन् तदा ॥ ७ ॥

ततश्चरति निर्द्वयं कञ्चिद्व्यान्ते समाहितः ।

पुनराद्यसमागम्य चरेद्विचरतन्द्रितः ।

न मर्त्ययुक्तं वचनं हिनस्तीति मनौषिणः ॥ ८ ॥

तथापि च न कर्त्तव्यः प्रसङ्गो ह्येष दास्यः ।
 अहोरात्राधिकः कथिन्नास्त्यधर्म इति श्रुतिः ॥ ८ ॥
 हिंसा ह्येषा परा सृष्टा दैवतैर्मुनिभिस्तथा ।
 यदेतद्विष्णुं नाम प्राणा ह्येते वह्निधराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरति धनं ॥ १० ॥
 एवं कृत्वा स दुष्टात्मा भिन्नवृत्तो व्रतात्क्षुतः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नखरेष्वान्द्रायणं व्रतं ॥ ११ ॥
 विधिना शास्त्रदृष्टेन संवत्सरमिति श्रुतिः ।
 ततः संवत्सरस्यान्ते भूयः प्रचीणकल्पावः ।
 भूयो निर्व्वेदमापन्नखरेद्विचुरतन्द्रितः ॥ १२ ॥
 अहिंसा सर्व्वभूतानां कर्म्मणा मनसा गिरा ।
 प्रकामादपि हिंसेत यदि भिक्षुः पशून् मृगान् ।
 कृच्छातिक्कृच्छं कुर्व्वीत चान्द्रायणमथापि वा ॥ १३ ॥
 स्कन्देदिन्द्रिवदौर्ध्वव्यात् स्त्रियं दृष्ट्वा यतिर्यदि ।
 तेन धारयितव्या वै प्राणायामास्तु षोडश ॥ १४ ॥
 दिवा स्कन्नस्य विप्रस्य प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 विराजमुपवासस्य प्राणायामयतं तथा ॥ १५ ॥
 रात्रौ स्कन्नः शुचिः स्नातो द्वादशैव तु धारयाः ।
 प्राणायामेन शृङ्गात्मा विरजा जायते द्विजः ॥ १६ ॥
 एकान्नं मधु मांसं वा ह्यामन्थाब्धं तथैव च ।
 अभोज्यानि यतीनाञ्च प्रत्यक्षन्नवणानि च ॥ १७ ॥
 एकैकातिक्रमे तेषां प्रायश्चित्तं विधीयते ।
 प्राजापत्येन कृच्छ्रेण ततः पापात् प्रमुच्यते ॥ १८ ॥

व्यतिक्रमाच्च ये केचिद्वाङ्मनःकायसम्भवं ।

सङ्गिः सह विनिश्चित्य यद्भूयुस्तत्तमाचरेत् ॥ १८ ॥

विशुद्धबुद्धिः समलोष्टकाचनः

समस्तभूतेषु चरन् समाहितः ।

स्थानं ध्रुवं शाश्वतमव्ययं सतां

परं स गत्वा न पुनर्हि जायते ॥ २० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यतिप्रायश्चित्तविधिर्ना-
माष्टादशीऽध्यायः ।

अथोनविंशोऽध्यायः ।

—०००—

अरिष्टानि ।

वासुदेवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि अरिष्टानि निबोधत ।

येन ज्ञानविशेषेण मृत्युं पश्यति चात्मनः ॥ १ ॥

अरुन्धतीं ध्रुवश्चैव सोमच्छायां महापथं ।

यो न पश्येत्त नो जीवेन्नरः संवत्सरात्परं ॥ २ ॥

अरश्मिवन्तमादित्यं रश्मिवन्तश्च पावकं ।

यः पश्येन्न च जीवेत्त मासादेकादशात्परं ॥ ३ ॥

वमेन्मूर्ध्वं करीषं वा सुवर्णं रजतं तथा ।

प्रत्यक्षमव वा स्त्रग्ने दग्धमासान् स जीवति ॥ ४ ॥

अघतः पृष्ठतो वापि क्षण्डं यस्य पदम्भवेत् ।

पांशुले कर्दमे वापि सप्तमासान् स जीवति ॥ ५ ॥

काकः क्षपोतो गृध्रो वा निलीयेद्यस्य मूर्धनि ।

क्रव्यादो वा खगः कश्चित् घण्टमासात्प्रतिवर्त्तते ॥ ६ ॥

बभ्रुवायसपङ्क्तौभिः पांशुवर्षेण वा पुनः ।

छायां वा विकृतां पश्येच्चतुः पञ्च स जीवति ॥ ७ ॥

अनग्ने विद्युतं पश्येद् दक्षिणां दिग्मान्धितां ।

उदकेन्द्रधनुर्वापि त्रयो द्वौवा स जीवति ॥ ८ ॥

असु वा यदि वा द्यौर्वा आत्मानं यो न पश्यति ।

अग्निरक्षन्तथात्मानं मासाहूर्ध्वं न जीवति ॥ ९ ॥

श्रवणं भवेद्वाचं वशागन्धिं ह्यवापि वा ।
 मृत्युर्ह्यपस्वितस्तस्य अर्धमासं स जीवति ॥ १० ॥
 सन्निवो माकतो यस्य मर्धस्थानानि क्लम्यति ।
 अग्निः सृष्टो न हृष्येष्ट तस्य मृत्युर्ह्यपस्वितः ॥ ११ ॥
 ऋक्षवानरयुक्तेन रथेनायान्तु दक्षिणां ।
 गावसश्च व्रजेत् स्वप्ने विद्यान् मृत्युर्ह्यपस्वितः ॥ १२ ॥
 कण्वाभ्वरधरा श्वासा गावन्तो वाथ चाङ्गना ।
 यशयेद्दक्षिणामार्गं स्वप्ने सेऽपि न जीवति ॥ १३ ॥
 क्षिप्रं वासथ कण्वाच स्वप्ने यो विष्टयाजरः ।
 भभ्रं वा श्वथं दृष्ट्वा विद्यान्मृत्युर्ह्यपस्वितः ॥ १४ ॥
 यामस्तकतलाद्यस्तु निमज्जेत्यङ्गसागरे ।
 दृष्ट्वा तु तादृशं स्वप्नं सद्य एव न जीवति ॥ १५ ॥
 भष्माङ्गारांसि केशांश्च नदीं शृङ्गां मुजङ्गमान् ।
 पश्येद्यो दशराचन्तु न स जीवेत् तादृशः ॥ १६ ॥
 कण्वाश्च विकटैश्चैव मुखैश्च्यतायुधैः ।
 पादाणैश्चाप्यते स्वप्ने यः सद्यो न स जीवति ॥ १७ ॥
 सूर्योदये प्रत्यूषसि प्रत्यहं यस्य वै शिवा ।
 प्रीशन्ती सच्युक्ताभ्येति स गतायुर्भवेजरः ॥ १८ ॥
 यस्य वै स्नातमात्रस्य हृदयं पीड्यते रुमं ।
 जायते दन्तहर्षश्च तं गतायुषमादिशेत् ॥ १९ ॥
 भूयो भूयः श्वसेदवस्तु रात्री वा यदि वा दिवा ।
 दीपगन्ध नो वेत्ति विद्यान्मृत्युर्ह्यपस्वितः ॥ २० ॥
 रात्रौ चेन्द्रायुधं पश्येद् दिवा नक्षत्रमण्डलं ।

परनेत्रेषु चात्मानं न पश्येन्न स जीवति ॥ २१ ॥
 नेत्रमिकं श्रवेद्यस्य कर्णौ स्थानाश्च श्रव्यतः ।
 नासा च शक्ता भवति स ज्ञेयो गतजीवितः ॥ २२ ॥
 यस्य कृष्णा श्वरा जिह्वा पङ्कभासश्च वै मुखं ।
 गण्डे क्षिपिटके रक्ते तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २३ ॥
 मुक्तकेशो वसंश्चैव गायन् नृत्वं च यो नरः ।
 याम्याग्रामिमुखो गण्डेऽक्षदन्तं तस्य जीवितं ॥ २४ ॥
 यस्य स्निग्धसमुद्भूताः श्वेतसर्पपसन्निभाः ।
 स्निग्धा भवन्ति ह्रस्वकृत्तस्य मृत्युरुपस्थितः ॥ २५ ॥
 उष्ट्रा वा शसभा वापि युक्ताः स्रग्ध्रे रथेऽशुभाः ।
 यस्य सोपि न जीवितं दक्षिणाभिमुखो गतः ॥ २६ ॥
 ह चात्र परमेऽरिष्ठे एतद्रूपं परं भवेत् ।
 घोरं न शृणुयात् कर्णे ज्योतिर्वैने न पश्यति ॥ २७ ॥
 श्वश्च यो निपतेत् स्रग्ध्रे द्वारश्चास्य न विद्यते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वभ्रातृदन्तं तस्य जीवितं ॥ २८ ॥
 कर्णौ च दृष्टिर्वा च सम्प्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः सम्प्रविवर्त्तमाना ।
 मुखस्य चोष्मा श्वविरा च नाभि-
 रत्युष्णमूलो विषमस्य एव ॥ २९ ॥
 दिवा वा यदि वा रात्रौ प्रत्यक्षं योऽभिहन्यते ।
 तं पश्येद्य हन्तारं स हतस्तु न जीवति ॥ ३० ॥
 अग्निप्रवेगं कुरुते स्रग्धान्ते यस्तु मानवः ।
 स्मृतिं नोपलभेद्यपि तदन्तं तस्य जीवितं ॥ ३१ ॥

यस्तु प्रावरणं शूलं खलं पश्यति मानवः ।
 रतां क्षणमपि क्षणे तस्य शत्रुपक्षितः ॥ १२ ॥
 अरिष्टक्षिते देहे तस्मिन्काले उपागते ।
 त्वज्जा भयविषादश्च उद्वेगश्चेद्वद्विमातरः ॥ १३ ॥
 प्राचीं वा यदि योदीचीं दिशं निष्क्रम्य वै शूचिः ।
 समीतिस्थावरे देहि विविक्ते जनवर्जिते ॥ १४ ॥
 उदक्षुब्धः प्राङ्मुखो वा खलुः स्वाचान्त एव च ।
 क्षस्तिकोपनिविष्टश्च नमस्कृत्वा महेश्वरं ।
 समकायशिरोघोवन्यारयेन्नावसोक्तयेत् ॥ १५ ॥
 यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सीपमा स्मृता ।
 प्रागुदक्प्रवणे देहे तस्माद्युच्छीत योगवित् ॥ १६ ॥
 प्राणे च रमते नित्यं यक्षुषोः स्वर्गमे तथा ।
 त्रीने मनसि बुद्धी च तथा वसति धारयेत् ॥ १७ ॥
 कालवर्णेषु विधाय समूहश्चैव सर्वशः ।
 द्वादशाध्यास इत्येवं योगधारणमुच्यते ॥ १८ ॥
 अतमष्टमं वापि धारणां मूर्ध्नि धारयेत् ।
 न तस्य धारणायोगादायुः सर्वं प्रवर्तते ॥ १९ ॥
 ततश्चापूर्येहेहं शोकारेण समाहितः ।
 अवीक्षारमयो योगी न चरेत्त्वचरो भवेत् ॥ ४० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते अरिष्टानि नामीन-
 विंशोऽध्यायः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

— ००० —

श्रींकारप्रामिलक्षणं ।

वायुहवान् । अतः सर्वं प्रवक्ष्यामि श्रींकारप्रामिलक्षणं ।
एष विभाजो विज्ञेयो व्यञ्जनज्ञान सत्त्वरं ॥ १ ॥
प्रथमा वैद्युती मात्रा द्वितीया तामसी स्मृता ।
तृतीया निगुंणी विद्यान्मात्रामक्षरगामिनी ॥ २ ॥
गन्धर्वीति च विज्ञेया गान्धारक्षरसम्भवा ।
पिपीलिकासमस्यर्था प्रयुक्ता मूर्ध्नि लक्ष्यते ॥ ३ ॥
तथा प्रयुक्तमोक्षारं प्रतिनिर्वीति मूर्धनि ।
तथोद्धारमयो योगी ह्यक्षरे स्वचरी भवेत् ॥ ४ ॥
प्रणवी धनुः शरीरं ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अपमत्तेन वेदुर्बन्धं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ५ ॥
श्रीमित्येकाक्षरं ब्रह्म गुहायां निहितं पदं ।
श्रीमित्येतत् तयो वेदाक्षयो लोकाक्षयोऽग्नयः ।
विष्णुकर्माक्षयस्त्वे ते ऋक्सामानि यजूंश्चि च ॥ ६ ॥
साक्षाद्यान् चतस्रस्तु विज्ञेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तश्च यो योगी तस्य सालोक्यतां व्रजेत् ॥ ७ ॥
अकारस्वचरो ज्ञेय उकारः स्मृतः स्मृतः ।
मकारस्तु पुनो ज्ञेयस्त्रिमात्र इति संज्ञितः ॥ ८ ॥
अकारस्वयं भूर्लोक उकारो भुव उच्यते ।

सव्यञ्जनो मकारश्च सर्वोक्तश्च विधीयते ॥ ८ ॥
 शौकारस्तु तयो लोकाः शिरस्तस्य त्रिपिटपं ।
 भुवनान्तश्च तत्सर्वं ब्राह्मणतत्पदमुच्यते ॥ ९ ॥
 माचापदं हृदलोको ज्ञमात्रस्तु शिवं पदं ।
 एवमन्यान्विशेषेण तत्पदं समुपासते ॥ ११ ॥
 तस्माद्वानरतिर्निम्नममात्रं हि तद्वचरं ।
 उपास्यं हि प्रयत्नेन शाश्वतं पदमिच्छता ॥ १२ ॥
 ज्ञप्त्वा तु प्रथमा मात्रा ततो दीर्घा त्वनन्तरं ।
 ततः कृतवती चैव तृतीया उपदिश्यते ॥ १३ ॥
 एतास्तु माचा विज्ञेया वक्षावदनुपूर्वशः ।
 वाचचैव तु शक्यन्ते धार्यन्ते तावदेव हि ॥ १४ ॥
 इन्द्रियाणि मनो बुद्धिं ध्यायन्नात्मनि यः सदा ।
 अत्राष्टमात्रमपि चेच्छृणुयात्फलमाप्नुयात् ॥ १५ ॥
 मासे मासेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 न स तत् प्राप्नुयात् पुण्यं माचया वद्वाप्नुयात् ॥ १६ ॥
 अश्विन्दुं यः कुशायेण मासे मासे पिवेन्नरः ।
 संवत्सरशतं पूर्णं माचया तद्वाप्नुयात् ॥ १७ ॥
 दृष्टापूर्त्तेश्च यज्ञस्य सत्त्ववाक्ये च यत्फलं ।
 अतज्जणे च मांसस्य मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १८ ॥
 साम्यर्थं युध्यमानानां शूराणामनिवर्त्तिनां (१) ।
 यद्वेषेत्तत्फलं दृष्टं मात्रया तद्वाप्नुयात् ॥ १९ ॥

न तथा तपसोऽप्येन न यज्ञैर्भूरिदक्षिणैः ।
 यत्फलं प्राप्नुयात् सम्यक् साधया तद्वाप्नुयात् ॥ २० ॥
 तत्र वै शोऽष्टैमाचो यः क्षुतो नामोपदिश्यते ।
 एषा एव भवेत्कार्या गृहस्थानान्तु योगिनां ॥ २१ ॥
 एषा चैव विशेषेण ऐश्वर्यसमलक्षणा ।
 योगिनान्तु विशेषेण ऐश्वर्यं ह्यटलक्षणे ।
 अणिमाद्येतिविज्ञेया तस्माद्युष्णीत तां द्विजः ॥ २२ ॥
 एवं हि योगी संयुक्तः शुचिर्दान्तो जितेन्द्रियः ।
 आत्मानं विन्दते यस्तु स सर्वं विन्दते द्विजः ॥ २३ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि वेदोपनिषदस्तथा ।
 योगज्ञानादवाप्नोति ब्राह्मणो ध्यानचिन्तकः ॥ २४ ॥
 सर्वभूतलयो भूत्वा अभूतः स तु जायते ।
 योगिसङ्गमणं कृत्वा याति वै शाश्वतं पदं ॥ २५ ॥
 अपि चात्र चतुर्होतां ध्यायमानचतुर्होतॄन् ।
 प्रकृतिं विश्वरूपास्थां दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ २६ ॥
 अजामेतां लोहितशुक्लकृष्णां यज्ञीः प्रजाः सृजमानां स्वरूपां ।
 अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येतां भुक्तभोगामजोऽन्यः ।
 अष्टाक्षरां षोडशपाणिपादां
 चतुर्मुखीं त्रिशिखामेकशृङ्गां ।
 आद्यामजां विश्वसृजां स्वरूपां
 ज्ञात्वा बुधास्त्वस्य तत्त्वं व्रजन्ति ।
 ये ब्राह्मणाः प्रणवं वेदयन्ति
 न ते पुनः संसरन्तीह मयः ॥ २७ ॥

इत्येतद्वचरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितं ।

यस्तु वेदयते सम्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥ २८ ॥

संसारचक्रमुत्सृज्य मुक्तबन्धनबन्धनः ।

अचलं निर्गुणं स्थानं शिवं प्राप्नोत्यसंग्रहः ।

इत्येतच्च भया प्रोक्तमोद्धारमातिलक्षणं ॥ २९ ॥

नमो लोकेश्वराय सहस्रलक्षकल्पप्रवृत्तयः (१) भवान्तमुपतिष्ठति
तयो हितं यद्वृत्तयामे नमः ।

सर्वेष्वस्थानिने निर्गुणाय सम्भक्तयोगीश्वराय च ।

पुष्करपर्णमिवाग्निर्विशुद्धमिव ब्रह्ममुपतिष्ठेत्पवित्रं पवित्राणां
पवित्रं पवित्रेषु परिपूरितेन पवित्रेण ब्रह्मन्दीर्घमुत्तमिति
तदेतमोद्धारमशब्दमश्वत्थमरुपमरसमगन्धं पर्युपासेत् अविद्येशा-
नाय विश्वरूपो न तस्य अविद्येशानाय नमो योगीश्वरायेति च
येन द्यौरुपा पृथिवी च हृत्वा येन स्वस्तनितं येन नाकस्तयो रन्त-
रीर्क्ष इमे वरीयसी देवानां हृदयं विश्वरूपो न तस्य माणापानो-
पम्यश्चास्ति शोकारोविश्वविद्या वै वज्रः वज्रो वै वेदः वेदो वै
नमस्कारः नमस्कारो रुद्रः नमो रुद्राय योगेश्वराधिपतये नमः ॥

इति सिद्धिप्रत्युपस्थानं साधनं प्रातर्मध्याह्ने नम इति ।

सर्वकामफलो रुद्रः ।

यथा हन्तात्फलं पक्षं पवनेन समीरितं ।

नमस्कारेण रुद्रस्य तथा पापं प्रणश्यति ॥ ३० ॥

यथा रुद्रनमस्कारः सर्वधर्मफलो भूयः ।

अन्यदेवनमस्कारो न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३१ ॥
 तस्मात्त्रिषवणं योगो उपासीत महेश्वरं ।
 दशविस्तारकं ब्रह्म तद्या च ब्रह्म विस्तारं ॥ ३२ ॥
 श्रींकारं सर्व्वतः काले सर्व्वं विहितवान् प्रभुः ।
 तेन तेन तु विष्णुत्वं नमस्कारं महायथाः ॥ ३३ ॥
 नमस्कारस्तथा चैव प्रणवस्तुवते प्रभुः ।
 प्रणवं स्तुवते यज्ञो यज्ञं संस्तुवते नमः ।
 नमस्तुवति वै रुद्रस्तस्मात् रुद्रपदं शिवं ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मेतानि रहस्यानि यतीनां वै यथाक्रमं ।
 यस्तु वेदयते ध्यानं स परं प्राप्नुयात्पदं ॥ ३५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्रींकारप्राप्तिलक्षणं
 नाम विंशोऽध्यायः ।

पाशुपतयोगः समाप्तः ।

अथैकविंशोऽध्यायः ।

कस्यनिरूपणं ।

सूत उवाच । अथैकविंशोऽध्यायः ।
 कस्यः सुतिथरः प्राज्ञः सावर्णिर्नाम नामतः ॥ १ ॥
 तेषां श्रीश्वश्रुतो मूला वायुं वाक्विश्वारदः ।
 सातत्वं तत्र कुर्वन्तं प्रियार्थं सत्रसालिनां ।
 विनयेनोपसङ्गम्य यमच्छ स महाश्रुतिं ॥ २ ॥
 सावर्णिश्चवाच । विंशो पुराणसम्बन्धो कथां ये वेदसम्बिता ।
 श्रीतुमिच्छामहे सम्भक् प्रसादात्सर्ववर्द्धिनः ॥ ३ ॥
 हिरण्यगर्भो भगवान् कलाटाग्रौत्तरोद्धितः ।
 कथं तत्तेजसन्देवं कथ्ववान् पुत्रमात्मनः ॥ ४ ॥
 कथञ्च भगवान् जज्ञे ब्रह्मा कसससम्भवः ।
 इन्द्रत्वश्चैव शर्वश्च सामलक्ष्य कथं पुनः ॥ ५ ॥
 कथञ्च विश्वोचद्रेच सार्वं प्रीतिरनुत्तमा ।
 सर्वे विश्वमया देवा सर्वे विश्वमया गणाः ॥ ६ ॥
 न च विश्वसमा काचिद्वतिरग्या विधीयते ।
 इत्येषं सततं देवा गावन्ते ताव संभवः ।
 भवच्छ स कथं नित्यं प्रणामं कुरुते हरिः ॥ ७ ॥
 सूत उवाच । एवमुक्ते तु भगवान् वायुः सावर्णिमब्रवीत् ।
 अहो साधु त्वया साधो दृष्टः प्रश्नो ह्यनुत्तमः ॥ ८ ॥

भवस्य पुत्रजन्मत्वं ब्रह्मणः सोऽभवद्यथा ।

ब्रह्मणः पद्मयोनिर्त्वं रुद्रत्वं शङ्करस्य च ॥ ८ ॥

हाभ्यामपि च सम्प्रीतिर्विष्णोश्चैव भवस्य च ।

यच्चापि कुरुते नित्यं प्रणामं शङ्करस्य च ।

विस्तरेणानुपूर्व्याच्च शृणुत ब्रुवतो मम ॥ १० ॥

मन्वन्तरस्य संहारे पश्चिमस्य महाकालः ।

आसीत्तु सप्तमः कल्पः पद्मोनाम (१) द्विजीप्तम ।

वाराहः साम्प्रतस्तेषां तस्य वक्ष्यामि विस्तरं ॥ ११ ॥

सावर्णिकवाच । कियता चैव कालेन कल्पः सम्भवते कथं ।

किञ्च प्रमाणं कल्पस्य तत्र प्रवृद्धिं पृच्छतां ॥ १२ ॥

वायुरुवाच । मन्वन्तराणां सप्तानां कालसंख्या यथाक्रमं ।

प्रवक्ष्यामि समासेन ब्रुवतो मे निबोधत ॥ १३ ॥

कोटीनां द्वे सहस्रे वै षष्टौ कोटिशतानि च ।

द्विषष्टिश्च तथा क्षीण्यो नियुतानि च सप्ततिः ।

कल्पाईस्य तु संख्यायामितत् सर्वमुदाहृतं ॥ १४ ॥

पूर्वोक्ती च गुणच्छेदौ वर्षाद्यं लब्धमादिशेत् ।

शतश्चैव तु कोटीनां कोटीनामष्टसप्ततिः ।

द्वे च शतसहस्रे तु नवतिर्नियुतानि च ॥ १५ ॥

भानुधेण प्रमाणेन यावद्वैवस्वतान्तरं ।

एष कल्पस्तु विज्ञेयः कल्पावैद्विगुणीकृतः ॥ १६ ॥

अनागतानां सप्तानामितदेव यथाक्रमं ।

प्रमाणं कालसंख्याया विज्ञेयं मतमैश्वरं ॥ १७ ॥

नियुतान्यष्टप्रश्नायत्तवायीतिशतानि च ।

चतुरशीति चान्यानि प्रयुतानि (१) प्रमाणतः ॥ १८ ॥

सप्तर्षयो मनुष्यैव देवाचेन्द्रपुरोगमाः ।

यतत् कालस्य विज्ञेयं वर्षाद्यन्तु प्रमाणतः ॥ १९ ॥

एवं मन्वन्तरं तेषां मानुषान्तः प्रकीर्तितः ।

प्रणवान्ताश्च ये देवाः साध्या देवगणाश्च ये ।

विश्वे देवाश्च ये नित्याः कल्पं जीवन्ति ते गणाः ॥ २० ॥

अयं यो वर्तते कल्पो वाराहः स तु कीर्त्तितः ।

यस्मिन् स्यादधुवाद्याय मनवश्च चतुर्दश ॥ २१ ॥

इव्य जङ्गुः । कल्पाद्वाराहः कल्पोऽयं नामतः परिकीर्त्तितः ।

कल्पाश्च कारणाद्वैवो वराह इति कीर्त्तितः ॥ २२ ॥

को वा वराहो भगवान् कल्पं योनिः किमात्मकः ।

वराहः कथंमुत्पन्न एतदिच्छाम वेदितुं ॥ २३ ॥

गुरुत्वाच्च । वराहस्तु यथोत्पन्नो यस्मिन्नर्थे च कल्पितः ।

वाराहश्च यथा कल्पः कल्पत्वं कल्पना च या ॥ २४ ॥

कल्पयोरन्तरं यच्च तस्य चास्य च कल्पितं ।

तत्त्वत्वं सम्भवस्यामि यथा इत्थं यस्मा न्युतं ॥ २५ ॥

भवस्तु प्रथमः कल्पो लोकादौ प्रथितः पुरा ।

ज्ञातव्यो भगवान् च ज्ञानन्दः साम्प्रतः स्वयं ॥ २६ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं दिव्यं प्राप्तं वा दिव्यसम्भवं ।
 त्रितीयस्तु भूयः कल्पस्तृतीयस्तप उच्यते ॥ १७ ॥
 भवचतुर्थी विज्ञेयः पञ्चमो रश्मि एव च ।
 षट्कल्पस्तथा षष्ठः सप्तमस्तु ऋतुः स्मृतः ॥ १८ ॥
 अष्टमस्तु भवेद्विंशतिर्वर्गो ह्यष्टादशतः ।
 सावित्री दशमः कल्पो भुवस्त्वेकादशः स्मृतः ॥ १९ ॥
 त्रिंशत्को द्वादशस्तत्र कुशिकस्तु त्रयोदशः ।
 चतुर्विंशस्तु गन्धर्वो गान्धर्वो यत्र वै स्मृतः ।
 उत्पन्नस्तु यथा नादो गन्धर्वा यत्र चोत्थिताः ॥ २० ॥
 ऋषभस्तु ततः कल्पो ज्ञेयः पञ्चदशो दिवाः ।
 ऋषयो यत्र सम्भूताः स्मरौ लोकमनोहरः ॥ २१ ॥
 षड्जस्तु षोडशः कल्पः षड्जना यत्र चरन्ति ।
 त्रिंशत्तत्र च सप्ततम निदाघो वर्ष एव च ॥ २२ ॥
 शरद्वेगमन्त इत्येते मानसा ब्रह्मणः सुताः ।
 उत्पन्नाः षड्जसंसिद्धाः पुत्राः कल्पे तु षोडशे ॥ २३ ॥
 यस्मात्प्राप्तैश्च तैः षड्भिः सद्योजातो महेश्वरः ।
 तस्मात् समुत्थितः षड्जः स्मरस्तूद्धिसन्निभः ॥ २४ ॥
 ततः सप्तदशः कल्पो मार्जालीय इति स्मृतः ।
 मार्जालीयस्तु तत् कर्म यस्मादृणाहमकल्पयत् ॥ २५ ॥
 ततस्तु मध्यमो नाम कल्पोऽष्टादश उच्यते ।
 यस्मिंस्तु मध्यमो नाम स्मरौ धैवतपूजितः ।
 उत्पन्नः सर्वभूतेषु मध्यमो वै स्रगन्धुवः ॥ २६ ॥
 ततस्त्वेकीनविंशस्तु कल्पो वैराजकः स्मृतः ।

वैराजी यत्र भगवान् अनुर्वे ब्रह्मणः सुतः ॥ १७ ॥
 तस्य पुत्रस्तु धर्मात्मा दधीचिर्नाम धार्मिकः ।
 प्रजापतिर्महातेजा बभूव विदग्धेश्वरः ॥ १८ ॥
 अकामयत गायत्री यजमानं प्रजापतिं ।
 तस्मात्(१)जज्ञे स्वरः क्षिग्धः पुत्रस्तस्य दधीधिनः ॥ १९ ॥
 ततो विंशतिमः कल्पो निषादः परिकीर्तितः ।
 प्रजापतिस्तु तं दृष्ट्वा क्षयभूप्रभवं तदा ।
 विरराम प्रजाः स्वरं निषादस्तु तपोऽतपत् ॥ ४० ॥
 दिव्यं वर्षसहस्रान्तु निराहारो जितेन्द्रियः ।
 तमुवाच महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ४१ ॥
 ऊर्ध्वाङ्गं तपोम्बानं दुःखितं क्षुत्पिपासितं ।
 निषीदेत्यब्रवीदेनं पुत्रं शान्तं पितामहः ।
 तस्मान्निषादः सम्भूतः स्वरस्तु स निषादवान् ॥ ४२ ॥
 एकविंशतिमः कल्पो विज्ञेयः पञ्चमो दिवाः ।
 प्राणोऽपानः समानव उदासी ज्ञान एव च ॥ ४३ ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः पञ्चैते ब्रह्मणः समाः ।
 तैस्त्वर्थवादिभिर्युक्तेष्वग्निभिरिष्टो महेश्वरः ॥ ४४ ॥
 यस्मात्परिगतैर्गीतः पञ्चभिर्ह्यैर्महात्मभिः ।
 स्वरस्तु पञ्चमः क्षिग्धः तस्मात्कल्पस्तु पञ्चमः ॥ ४५ ॥
 द्वाविंशस्तु तदा कल्पो विज्ञेयो मेघवाहनः ।
 यत्र विष्णुर्महाबाहुर्मैघीभूत्वा महेश्वरः ।

दिव्यं वर्षसहस्रन्तु भवद्वत् कृत्तिवाससं ॥ ४६ ॥
 तस्य निश्चसमानस्य भाराक्रान्तस्य वै सुखात् ।
 निर्जगाम महाकायः काली लोकप्रकाशनः ।
 यस्त्वयं यठति विप्रैर्विष्णुर्वै कश्चापात्मजः ॥ ४७ ॥
 त्रयोविंशतिमः कल्पो विज्ञेयश्चित्तकस्तथा ।
 प्रजापतिसुतः श्रीमान् चित्तस्य मिथुनश्च तौ ॥ ४८ ॥
 ध्यायतो नम्रश्चैव यस्माच्चिन्ता समुत्पिता ।
 तस्मात्तु चिन्तकः सो वै कल्पः प्रोक्तः स्त्रयश्चुवा ॥ ४९ ॥
 चतुर्विंशतिमश्चापि ह्याकूतिः कल्प उच्यते ।
 आकूतिश्च तथा देवी मिथुनं सम्बभूव ह ॥ ५० ॥
 प्रजाः स्रष्टुं तथाकूतिं यस्मादाह प्रजापतिः ।
 तस्मात् स पुरुषो ज्ञेय आकूतिः कल्पसंज्ञितः ॥ ५१ ॥
 पञ्चविंशतिमः कल्पो विज्ञातिः परिकीर्तितः ।
 विज्ञातिश्च तथा देवी मिथुनं संप्रच्युते ॥ ५२ ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य मनस्यध्यात्मसंज्ञितं ।
 विज्ञातं वै समासेन विज्ञातिस्तु ततः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 षड्विंशस्तु ततः कल्पो मनःपूर्वमिधीयते ।
 देवी च शङ्करी नाम्ना मिथुनं सम्प्रच्युते ॥ ५४ ॥
 प्रजा वै चिन्तमानस्य स्रष्टुकामस्य वै तदा ।
 यस्मात् प्रजासंश्रवनादुत्पन्नस्तु स्रयश्चुवा ।
 तस्मात् प्रजासंश्रवनाद्भावनासंश्रवः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 सप्तविंशतिमः कल्पो भावो वै कल्पसंज्ञितः ।
 पौर्णमासी तथा देवी मिथुनं समपद्यत ॥ ५६ ॥

प्रजा वै स्रष्टुकामस्य ब्रह्मणा परमेष्ठिनः ।
 ध्यायंतस्तु परं ध्यानं परमात्मानमीश्वरं ॥ ५७ ॥
 अग्निस्तु मण्डलीभूत्वा रश्मिजालसमावृतः ।
 भुवन्निवस्य विष्टभ्य दौष्यते स महावपुः ॥ ५८ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते सम्पूर्णं ज्योतिर्मण्डले ।
 आविष्टवा सद्योत्पलमपश्यत् सूर्यमण्डलं ॥ ५९ ॥
 यस्मादहस्यो भूतानां ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 हृष्टस्तु भगवान् देवः सूर्यैः सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६० ॥
 सर्वे योगाश्च मन्त्राश्च मण्डलेन सद्योत्थिताः ।
 यस्मात्कल्पो ज्ञयं हृष्टस्तथात्तं दृग्भूतम् ॥ ६१ ॥
 यस्मान्नसि सम्पूर्णं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 सुरा वै भगवान् सोमः पौर्यमासी ततः क्षुता ॥ ६२ ॥
 तस्मात्तु पञ्चदशै वै पौर्यमासश्च योगिभिः ।
 उभयोः पञ्चद्व्येष्टमाजनी-हितकाम्बया ॥ ६३ ॥
 दृग्भूतं पौर्यमासश्च ये यजन्ति दिजातयः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलीकात् कदाचन ॥ ६४ ॥
 योऽनादिताम्रिः प्रयतो वीराध्वानं गतोपि वा ।
 समाधाय मनस्वीमं मन्त्रमुच्चारयेच्छनेः ॥ ६५ ॥
 त्वमग्ने रुद्री असुरी मद्यो दिवस्त्वं शर्वी मावृतं पृष्ठ ईशिं
 त्वं पाशमन्त्रं शिषं पूषा विधत्तपासिना (१) ।
 इत्येव मन्त्रं मनसा सम्यगुच्चारयेद् द्विजः ।

अग्निं प्रविशते यस्तु रुद्रलोकां स गच्छति ॥ ६६ ॥
 शीमन्वाग्निस्तु भगवान्कालो रुद्र इति श्रुतिः ।
 तस्माद्यः प्रविशेद्ग्निं स रुद्रात् निवर्त्तते ॥ ६७ ॥
 अष्टाविंशतिमः कल्पो वृद्धदित्यभिसंज्ञितः ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य स्त्रष्टुकामस्य वै प्रजाः ।
 ध्यायमानस्य मनसा वृद्धत्साम रघन्तरं ॥ ६८ ॥
 यस्मात्तत्र समुत्पत्तौ वृद्धतः सर्वतोमुखः ।
 तस्मात्तु वृद्धतः कल्पो विज्ञेयस्तत्त्वचिन्तकैः ॥ ६९ ॥
 अष्टाशीतिसहस्राणां योजननां प्रमाणतः ।
 रघन्तरन्तु विज्ञेयं परमं सूर्यमण्डलं ।
 तस्मादण्डन्तु विज्ञेयमभेद्यं सूर्यमण्डलं ॥ ७० ॥
 यत्सूर्यमण्डलञ्चापि वृद्धत्साम तु भिद्यते ।
 भित्त्वा चैनं द्विजा यान्ति योगात्मानो वृद्धनताः ।
 सङ्घातमुपनीताश्च अन्ये कल्पा रघन्तरे ॥ ७१ ॥
 इत्येतत्तु मया प्रोक्तं विचमध्याकदर्शनं ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि कल्पानां विस्तारं शुभं ॥ ७२ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्तो कल्पनिरूपणं
 नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

कल्पसंख्यानिरूपणं ।

अष्टम्य जपुः । अलङ्घ्युतमिदं सर्वं कल्पानाम्ने महासुने ।
रहस्यं वै समाख्यातं मन्त्राणाञ्च प्रकल्पनं ॥ १ ॥
न तवाविदितं किञ्चित् निष्ठु लोकेषु विद्यते ।
तस्माद्विस्तरतः सर्वाः कल्पसंख्या ब्रवीहि नः ॥ २ ॥
वायुरुवाच । अथ वः कथयिष्यामि कल्पसंख्या यथा तथा ।
युगाद्यञ्च वर्षाद्यन्तु ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ॥ ३ ॥
एकं कल्पसहस्रन्तु ब्रह्मणोऽब्दः प्रकीर्तितः ।
एतदष्टसहस्रन्तु ब्रह्मणस्तदयुगं स्मृतं ॥ ४ ॥
एकं युगसहस्रन्तु सवनं तत् प्रजापतेः ।
सवनानां सहस्रन्तु दिगुचं त्रितृतं तथा ॥ ५ ॥
ब्रह्मणः स्थितिकालश्च चैतत्सर्वं प्रकीर्तितं ।
तस्य संख्यां प्रवक्ष्यामि पुरस्ताद्वै यथाक्रमं ॥ ६ ॥
अष्टाविंशतिर्ये कल्पा नामतः परिकीर्त्तिताः ।
तेषां पुरस्ताद्वक्ष्यामि कल्पसंज्ञा यथाक्रमं ॥ ७ ॥
रथन्तरस्य साक्यस्तु उपरिष्ठान्निबोधत ।
कल्पान्ते नामधेयानि मन्त्रोत्पत्तिश्च यस्य या ॥ ८ ॥
एकोनविंशकः कल्पो विज्ञेयः श्वेतलोहितः ।
यस्मिंस्तत् परमध्यानं ध्यावती ब्रह्मणस्तथा ॥ ९ ॥

श्वेतीश्वीषः श्वेतमालः श्वेताम्बरधरः शिखी ।
 उत्पन्नस्तु महातेजाः कुमारः पावकोपमः ॥ १० ॥
 भीमं सुखं महारौद्रं सुधीरं श्वेतलोहितं ।
 दीप्तं दीप्तिन वपुषा महास्यं श्वेतवर्चसं ॥ ११ ॥
 तं दृष्ट्वा पुरुषः श्रौमान् ब्रह्मा वै विश्वतो मुखः ।
 कुमारं लोकधातारं विश्वरूपं महेश्वरं ॥ १२ ॥
 सुराण्यपुरुषं देवं विश्वात्मा योगिनां चिरं ।
 ब्रह्मन् देवदेविशं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ १३ ॥
 हृदि कृत्वा भृगुदेवं परमात्मानमीश्वरं ।
 सद्योजातं ततो ब्रह्म ब्रह्मा वै समचिन्तयत् ।
 ज्ञात्वा सुमीच देवेशो हृष्टो हासं जगत्पतिः ॥ १४ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वतः श्वेता ऋषयो ब्रह्मवर्चसः ।
 प्रादुर्भूता महात्मानः श्वेतमाल्यानुलेपनाः ॥ १५ ॥
 सुनन्दो नन्दकश्चैव विश्वनन्दीऽथ नन्दनः ।
 शिवास्ते वै महात्मानो वैस्तु ब्रह्मा ततो व्रतं ॥ १६ ॥
 तस्याग्रे श्वेतवर्षाभः श्वेतनामा महासुनिः ।
 विजघ्नेऽथ महातेजा यस्माज्जघ्ने नरस्त्वसौ ॥ १७ ॥
 तच्च ते ऋषयः सर्वे सद्योजातं महेश्वरं ।
 तस्माद्विश्वेश्वरं देवं ये प्रपश्यन्ति (१) वै द्विजाः ।
 प्राणायामपरा युता ब्रह्मणि व्यससायिनः ॥ १८ ॥
 ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

ब्रह्मलोकमतिक्रम्य ब्रह्मलोकं व्रजन्ति च ॥ १८ ॥
 १ युद्धवाच । ततस्त्रिंशत्तमः कल्पो रक्तो नाम प्रकीर्तितः ।
 रक्तो सत्र महातेजा रक्तवर्णमधारयत् ॥ २० ॥
 ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारी रक्तविग्रहः ।
 रक्तमांश्याम्बरधरो रक्तनेत्रः प्रतापवान् ॥ २१ ॥
 स तं दृष्ट्वा महादेवं कुमारं रक्तावाससं ।
 ध्यानयोगं परं कृत्वा बुद्धिं विश्वमोक्षरं ॥ २२ ॥
 स तं प्रणम्य भगवान् ब्रह्मा परमयन्त्रितः ।
 नामदेवं ततो ब्रह्मा ब्रह्मात्मकं अक्षितयत् ॥ २३ ॥
 एवं ध्यातो महादेवो ब्रह्मणा परमेष्ठिता ।
 मनसा प्रीतियुक्तेन पितामहमवाब्रवीत् ॥ २४ ॥
 ध्यायता पुत्रकामिन यस्मात्सीदं पितामहः ।
 दृष्टः परमया भक्त्या ध्यानयोगेन सत्तम ॥ २५ ॥
 तस्माच्चानं परं प्राप्य कल्पे कल्पे महातपाः ।
 वेत्स्यसे मां महासत्त्व लोकधातारमोक्षरं ।
 यदमुक्ता ततः शर्वः अट्टहासं सुमीव ह ॥ २६ ॥
 ततस्तस्य महाकान्तश्चत्वारश्च कुमारकाः ।
 सम्बभूवुर्महात्मानो विरेजुः शङ्खमुदयः ॥ २७ ॥
 विरजश्च विवाहश्च (१) विशीको विश्वभावनः ।
 ब्रह्मण्या ब्रह्मणस्तुत्या वीरा अध्वयसाधिनः ॥ २८ ॥

रक्ताम्बरधराः सर्वे रक्तामालानुलेपनाः ।

रक्तभस्मानुलिताङ्गा रक्तास्या रक्तलोचनाः ॥ २८ ॥

ततो वर्षसहस्राब्दे ब्रह्मण्या व्यवसायिनः ।

गृणन्तश्च महात्मानो ब्रह्मा तद्वामदैवकं ॥ २९ ॥

अनुग्रहार्थं लोकानां शिष्याणां हितकाम्यया ।

धर्मोपदेशमखिलं कृत्वा ते ब्राह्मणाः स्तब्धं ।

पुनरेव महादेवं प्रविष्टा रुद्रमव्ययं ॥ ३० ॥

येऽपि चान्ये दिजयेष्ठा युञ्जाना वामभीष्करं ।

प्रपद्यन्ति महादेवं तद्ब्रह्मास्तत्परायणाः ॥ ३१ ॥

ते सर्वे पापनिर्मुक्ता विमला ब्रह्मवर्चसः ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुमीके कल्पसंख्यानिरूपणं नाम

द्वाविंशीऽध्यायः ।

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—०००—

माहेश्वरावतारयोगः ।

वायुस्वाय । एकविंशत्तमं कल्पः पीतवासा इति स्मृतः ।
ब्रह्मा यत्र महातेजाः पीतवर्णत्वमागतः ॥ १ ॥
ध्यायतः पुत्रकामस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
प्रादुर्भूतो महातेजाः कुमारः पीतवस्त्रवान् ॥ २ ॥
पीतगन्धानुलिप्ताङ्गः पीतमाख्यधरो युवा ।
पीतवस्त्रोपवीतश्च पीतोष्णीषो महाभुजः ॥ ३ ॥
तं दृष्ट्वा ध्यानसंयुक्तं ब्रह्मा लोकेश्वरं मनु ।
मनसा लोकाधातारं यद्यन्दे परमेश्वरं ॥ ४ ॥
ततो ध्यानगतस्तत्र ब्रह्मा माहेश्वरं परां ।
अपश्यत्तां विरूपाय महेश्वरसुखच्युता ॥ ५ ॥
चतुष्पदां चतुर्वक्त्रां चतुर्दंष्ट्रां चतुस्तनीं ।
चतुर्भुजां चतुःशृङ्गीं चतुर्दंष्ट्रां चतुर्मुखीं ।
चाविंशलोकसंहृतां ईश्वरीं सर्वतोमुखीं ॥ ६ ॥
स तां दृष्ट्वा महातेजा महादेवो महेश्वरीं ।
पुनराह महादेवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ ७ ॥
मतिः स्मृतिर्बुद्धिरिति गायमानः पुनः पुनः ।
एहोहीति महादेवी सोत्तिष्ठत् प्राञ्जलिर्भूय ॥ ८ ॥
विष्णुमावृत्य योगेन जगत्सर्वं पश्यीकुरु ।

अथ वा मन्त्रादेवेन रुद्राणी त्वं भविष्यसि ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय परमार्थं भविष्यसि ॥ ८ ॥
 अथैनां पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेष्ठिनः ।
 प्रददौ देवदेवेशस्तुष्ट्यादां महेश्वरौ ।
 ततस्तौ ध्यानयोगेन विदित्वा परमेश्वरौ ॥ ९ ॥
 ब्रह्मा लोकनमस्कार्यः प्रपद्य तौ महेश्वरौ ।
 गायत्रीन्तु ततो रौद्रीं ध्यात्वा ब्रह्मा सुयन्त्रितः ॥ १० ॥
 इत्येतां वैदिकीं विद्यां रौद्रीं गावधीमर्पितां ।
 जपित्वा तु मन्त्रादेर्वीं रुद्रलोकनमस्ततां ।
 प्रपद्यन्तु मन्त्रादेवं ध्यानयुक्तेन चेतसा ॥ ११ ॥
 ततस्तस्य मन्त्रादेवी दिव्यं योगं पुनः स्मृतः ।
 ऐश्वर्यं ज्ञानसम्पत्तिं वैराग्यञ्च ददौ पुनः ॥ १२ ॥
 अथाष्टहासं सुसुचे भोषणं दीप्तमीश्वरः ।
 ततोऽस्य सर्वतो दीप्ताः प्रादुर्भूताः कुमारकाः ॥ १३ ॥
 पीतमात्राभ्यरधराः पीतगन्धबिलेपनाः ।
 पीतोष्णीधगिराश्चैव पीतास्याः पीतमूर्धजाः ॥ १४ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उषित्वा विमलौजसः ।
 योगात्मानस्ततः स्नाता ब्राह्मणानां हितैर्विशः ॥ १५ ॥
 धर्मयोगवशीपेता ऋषीणां दीर्घसन्निधा ।
 उपदिश्य तु ते योगं प्रविष्टा रुद्रमीश्वरः ॥ १६ ॥
 एवमेतेन विधिना प्रपन्ना धी महेश्वरं ।
 अन्येपि नियतात्मानो ध्यानयुक्ता जितेन्द्रियाः ॥ १७ ॥
 ते सर्वे पापमुक्लृष्य विरजा ब्रह्मवर्षसः ।

प्रविशन्ति महादेवं रुद्रस्ते त्वपुनर्भवाः ॥ १८ ॥

वायुश्चात्र । ततस्तस्मिन् गते काले पीतवर्णे स्वयम्भुवः ।

पुनरन्यः प्रवृत्तास्तु सितकण्ठो हि नामतः ॥ २० ॥

एकाग्रं वै तदा वृत्ते दिव्यं वर्षसहस्रको ।

स्त्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःखितः ॥ २१ ॥

तस्य चिन्तयमानस्य पुत्रकामस्य वै प्रभोः ।

कृष्णः समभवच्छर्मा ध्यायतः परमेष्ठिनः ॥ २२ ॥

अद्यापश्चक्ष्महातेजाः पादुभूतं कुमारकं ।

कृष्णवर्णं महावीर्यं दीप्यमानं क्षतेनसा ॥ २३ ॥

कृष्णाम्बरवरोष्णीषं कृष्णयस्त्रीपवीतिनं ।

कृष्णेन मौलिना युक्तं कृष्णस्त्रगनुलेपनं ॥ २४ ॥

स तं दृष्ट्वा महात्मानममरं घोरमन्त्रिणं ।

वयन्दे देवदेवेशं विष्णेशं कृष्णपिङ्गलं ॥ २५ ॥

प्राणायामपरः श्रीमान् ज्ञदि द्वात्रा माहेश्वरं ।

मनसा ध्यानसंतुतं प्रपन्नस्तु यतौश्वरं ।

अघोरेति ततो ब्रह्मा ब्रह्म पवातुषिन्तगन् । २६ ॥

एवं वै ध्यायतस्तस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

सुमोच भगवान् रुद्रः अदृष्टासं महास्त्रनं । २७ ॥

अद्यास्य पार्श्वतः कृष्णाः कृष्णस्त्रगनुलेपनाः ।

चत्वारस्तु महात्मानः सम्बभूवुः कुमारकाः ॥ २८ ॥

कृष्णाः कृष्णाम्बरौष्णीषाः कृष्णास्त्राः कृष्णवाससाः ।

तैश्चादृष्टासः सुमहान् हंकारवैव पुष्कलः ।

नमस्कारव सुमहान् पुनः पुनूद्दीरितः ॥ २९ ॥

ततो वर्षसहस्रान्ते योगात्तत् पारमेश्वरं ।
 उपासित्वा महाभागाः शिष्येभ्यः प्रददुस्ततः ॥ ३० ॥
 योगेन योगसम्पन्नाः प्रविश्य मनसा शिवं ।
 अमलं निर्गुणं स्थानं प्रविष्टा विश्वमीश्वरं ॥ ३१ ॥
 एवमेतेन योगेन ये चाप्यन्ये दिजातयः ।
 स्मरिष्यन्ति विधानज्ञा गन्तारी रुद्रमव्ययं ॥ ३२ ॥
 ततस्तस्मिन् गते कल्पे कृष्णरूपे भयानके ।
 अन्यः प्रवर्त्तितः कल्पो विश्वरूपस्तु नामतः ॥ ३३ ॥
 विनिवृत्ते तु संहारे पुनः सृष्टे चराचरे ।
 ब्रह्मणः पुत्रकामस्य ध्यायतः परमेश्विनः ।
 प्रादुर्भूता महानादा विश्वरूपा सरस्वती ॥ ३४ ॥
 विश्वमात्म्याश्चरधरं विश्वयज्ञोपवीतिनं ।
 विश्वोष्णीषं विश्वगन्धं विश्वस्थानं महाभुजं ॥ ३५ ॥
 यद्य तं मनसा ध्यात्वा युक्तात्मा वै पितामहः ।
 वयन्दे देवमीशानं सर्व्वेशं सर्व्वगं प्रभुं ॥ ३६ ॥
 श्रीमीशान नमस्तोऽस्तु महादेव नमोऽस्तु ते ।
 एवं ध्यानगतं तत्र प्रणमन्तं पितामहं ।
 उवाच भगवानौशः प्रीतोऽहन्ते किमिच्छसि ॥ ३७ ॥
 ततस्तु प्रणती भूत्वा वाग्भिः स्तुत्वा महेश्वरं ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा प्रीतः प्रीतेन चेतसा ॥ ३८ ॥
 यदिदं विश्वरूपन्तो विश्वगं विश्वमीश्वरं ।
 एतदेदितुमिहामि कथायं परमेश्वरः ॥ ३९ ॥
 यैषा भगवती देवी चतुष्पादा चतुर्भुजौ ।

चतुःश्रृङ्गी चतुर्भुजा चतुर्हस्ता चतुःस्तनी ॥ ४० ॥

चतुर्हस्ता चतुर्भुजा विष्णुरूपा कथं स्मृता (१) ।

किन्नामधेया कोऽस्यान्ता किंवीर्या वापि कथ्यते ॥ ४१ ॥

महेश्वर उवाच । रहस्यं सर्वमन्त्राणां पावनं पुष्टिर्वर्धनं ।

नृणुष्वैतत्परं गुह्यमादिर्गो यथातथं (२) ॥ ४२ ॥

अथं यो वर्त्तते कल्पो विशुद्धपश्यसौ स्मृतः ।

वस्त्रिन् भवाद्द्वयो देवाः वद्विंशन्ननवः स्मृताः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मस्थानमिदं चापि यदा प्राप्तं त्वया विभो ।

तदा प्रसूतिं कल्पय त्वयस्त्रिंशत्तमो ह्ययं ॥ ४४ ॥

मृतं मृतसहस्राक्षमतीता ये स्वयम्भुवः ।

पुरस्तात्तव देवेश तान् नृणुष्व महासुने ॥ ४५ ॥

आनन्दस्तु स विज्ञेय आनन्दते महासुतयः (३) ।

मासख्यमोजतपसा भम पुत्रस्त्वमागतः ॥ ४६ ॥

त्वयि योगश्च साक्षात् तपो विद्याविधिः क्रिया ।

मृतं सत्यश्च यज्ञश्च अहिंसा सत्यतिश्रमाः ॥ ४७ ॥

ध्यानं ध्यानवयुः शान्तिर्विद्याऽविद्यामतिर्हृतिः ।

शान्तिः शान्तिः स्मृतिर्मेधा कल्पा शक्तिः सरस्वती ।

तुष्टिः पुष्टिः क्रिया चैव सख्या शान्तिः प्रतिष्ठिता ॥ ४८ ॥

वद्विंशत्तनुषा ह्येवा शक्तिं शान्तिं च संक्रिता ।

प्रकृतिं विधिं तां ब्रह्मन् त्वत्प्रसूतिं महेश्वरीं ॥ ४९ ॥

१ ननुः नृवेति अ० ।

२ यथातथमिति अ० ।

३ यथातथा इति अ० ।

सैषा भगवती देवी तत्प्रसूतिः स्वयम्भुवः ।
 चतुर्मुखी जगद्योनिः प्रकृतिर्गौः प्रककीर्त्तिता ।
 प्रधानं प्रकृतिश्चैव यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥ ५० ॥

अजामितां लोहितां शक्तकण्ठां
 विश्वं संप्रसृजमानां सुररूपां ।
 अजोऽहं वै बुद्धिमान्विश्वरूपां
 गावन्तीं गां विश्वरूपां हि ब्रुह्मा (१) ॥ ५१ ॥

एवमुक्त्वा महादेवः अष्टहासमथाकरोत् ।
 वलितास्फोटितरवं कङ्काकहनदन्तथा ॥ ५२ ॥
 ततोऽस्य पार्श्वे तो दिव्याः सर्वरूपाः कुमारकाः ।
 जटो मुखौ शिखण्डी च अर्धमुखश्च जज्जिरे ॥ ५३ ॥
 ततस्ते तु यद्योक्तेन योगेन मुमहौजसः ।
 दिव्यं वर्षसहस्रन्तु उपासित्वा महेश्वरं ॥ ५४ ॥
 धर्म्मोपदेशं नियतं कृत्वा योगमयं ब्रुवन् ।

शिष्टानां नियतात्मानः प्रविष्टा रुद्रभीश्वरं ॥ ५५ ॥

वासुरवाच । ततो विष्णयमापन्नी ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रपन्नस्तु महादेवं भक्तियुक्तेन चेतसा ।

उवाच वचनं सर्वं श्वेतत्वन्ते कथं विभो ॥ ५६ ॥

भगवानुवाच । श्वेतकल्पो यदाज्ञासीद्दहं श्वेतस्ततोऽभवम् ।

श्वतोष्णौषः श्वतमाख्यः श्वताम्बरधरः शिवः ॥ ५७ ॥

श्वेतास्त्रिमांसुरीमा च श्वेतत्वक श्वेतलोहितः ।

तेन नास्तीति विख्यातः स्नेतकस्यस्तदा ज्ञासी ॥ ५८ ॥
 मत्प्रसादाच्च देवेशः स्नेताङ्गः स्नेतलोहितः ।
 स्नेतवर्णा तदा ज्ञासीद्वायवी ब्रह्मसंज्ञिता ॥ ५९ ॥
 यस्माद्दृष्ट्वा देवेश त्वया गुह्ये पदे स्थितः ।
 विज्ञातः स्नेन तपसा सद्योजातः सनातनः ।
 सद्योजातेति ब्रह्मातद् गुह्यस्यैव प्रकीर्तितं ॥ ६० ॥
 तस्माद् गुह्यत्वमापन्नं ये वेत्स्यन्ति द्विजातयः ।
 तस्मभीपङ्गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६१ ॥
 यदाऽहं पुनस्त्वासं लोहितो नामनामतः ।
 समस्ततेन वर्षेन कस्यो वै लोहितः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तदा लोहितमांसास्त्रिलोहितचौरसन्निभा (१) ।
 लोहिताचस्तनवती गायत्री नोः प्रकीर्तिता ॥ ६३ ॥
 ततोऽस्य लोहितत्वेन वर्षेण च विपर्यये ।
 वामत्वाद्यैव योनास्य वामदेवत्वमागतः ॥ ६४ ॥
 तथापि हि महासत्त्वं त्वयाऽहं निवतात्मनः ।
 विज्ञातः स्नेतवर्णेन तस्माद्वर्णोत्तमः स्मृतः ।
 ततोऽहं वामदेवेति ख्यातिं यातो महीतले ॥ ६५ ॥
 ये चापि वामदेवत्वं ज्ञास्यन्तीह द्विजातयः ।
 विज्ञाय चेमां वदन्ती (२) गायत्री मातरं विभो ॥ ६६ ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्ता विरजा ब्रह्मवर्चसः ।

१ लोहितमांसास्त्रिलोहितचौरसन्निभेति शब्दः ।

२ ये चेमां वदन्तीति शब्दः । ये चेमां वदन्तीति शब्दः ।

रुद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ६७ ॥
 यदा तु पुनरेवायं क्षणवर्षो भयानकः ।
 मत्कृतेन च वर्णेन मत्कल्पः क्षणं च्यवते ॥ ६८ ॥
 तत्राऽहं कालसंकाशः कालो लोकप्रकाशनः ।
 विज्ञातोऽहन्वया मघ्नन् घोरो घोरपराक्रमः ॥ ६९ ॥
 तस्माद्घोरत्वमापन्नं ये मां वेक्ष्यन्ति भूतले ।
 तेषामघोरः शान्तश्च भविष्याम्यहमव्ययः । ७० ॥
 तस्माद्विष्वत्त्वमापन्नं ये मां पश्यन्ति भूतले ।
 तेषां शिवश्च शीघ्रश्च भविष्यामि सदैव तु ॥ ७१ ॥
 तस्माच्च विश्वरूपो वै कल्पोऽयं समुदाहृतः ।
 विश्वरूपा तथा चैवं सावित्री समुदाहृता ॥ ७२ ॥
 सर्वरूपास्तथा च मे संवृत्ता मम पुत्रकाः ।
 चत्वारश्चे समाख्याताः पादा वै लोकसम्पताः ॥ ७३ ॥
 तस्माच्च सर्ववर्षत्वं प्रजात्वं मे भविष्यति ।
 सर्वभक्ष्या च मेध्या च वर्णतश्च भविष्यति ॥ ७४ ॥
 मोक्षो धर्मस्तथार्थश्च कामश्चेति चतुष्टयं ।
 तस्माद्देतां च वेद्यश्च चतुर्धा वै भविष्यति ॥ ७५ ॥
 भूतग्रामाश्च चत्वारः श्राव्यमाद्यतुरस्तथा ।
 चर्षस्थ पादाश्चत्वारश्चत्वारो मम पुत्रकाः ॥ ७६ ॥
 तस्माच्चतुर्गुणावस्त्रं जगद्दे सचराचरं ।
 चतुर्धाऽवस्थितश्चैव चतुष्पादं भविष्यति ॥ ७७ ॥
 भूर्लोकोऽयं भुवो लोकः स्वर्लोकोऽयं महस्ताया ।
 जनस्तापश्च शान्तश्च रुद्रलोकस्ततः परं ॥ ७८ ॥

स्वर्लोको हि तृतीयस्तु चतुर्थस्तु मनुः स्मृतः ।
 तत्र लोकः परं स्थानं परमयोगिनां स्मृतं ॥ ७८ ॥
 निर्धमा निरुद्धाः कामक्रोधविवर्जिताः ।
 द्रष्टव्यं तद्विदी युक्ता ध्यानतत्परमुक्ताः ॥ ८० ॥
 यस्माच्चतुष्पदा ह्येषा त्वया दृष्टा सरस्वती ।
 तस्माच्च पञ्चवः सर्वे भविष्यन्ति चतुष्पदाः ।
 तस्माच्चैषा भविष्यन्ति चत्वारो वै पयोधराः ॥ ८१ ॥
 सोमश्च मन्त्रसंयुक्तो यस्मान्मम सुखाचुरतः ।
 जीवः प्राणसृतां व्रजान् सर्वः पीत्वा स्तनैर्हृतं ॥ ८२ ॥
 तस्मात् सोममयश्चैतदसृतश्चैव संक्षितं ।
 चतुष्पादा भविष्यन्ति खे तत्त्वज्ञास्य तेन तत् ॥ ८३ ॥
 यस्माच्चैव क्रिया भूत्वा द्विपादा वै महेश्वरी ।
 दृष्टा पुनस्त्वया चैषा सावित्री लोकभाविनी ।
 तस्माद् द्विपादाः सर्वे विस्तृताय नराः स्मृताः ॥ ८४ ॥
 यस्माच्चैवमजा भूत्वा सर्ववर्णा महेश्वरी ।
 दृष्टा त्वया महासत्त्वा सर्वभूतधरा परा ।
 तस्मात्तु विश्वरूपत्वमजानां वै भविष्यति ॥ ८५ ॥
 अजश्चैव महातेजा विश्वरूपो भविष्यति ।
 अमोचरेताः सर्वं च मुखे चास्य हुताशनः ।
 तस्मात् सर्वगतो मेध्यः पञ्चरूपो हुताशनः ॥ ८६ ॥
 तपसा भावितात्मानो ये वै द्रक्ष्यन्ति वै द्विजाः ।
 ईशित्वे च शिवत्वे च (१) सर्वगं सर्वतः स्मिरं ॥ ८७ ॥

रजस्तमोविनिर्मुक्तास्त्वशा मानुषकम्बवि ।

मन्त्रमौषं ममिषन्ति पुनराहन्तिदुर्लभं ॥ ८८ ॥

इत्थिबभूवो भगवान् ब्रह्मा रुद्रेण वै द्विजाः ।

प्रथम्य प्रयती भूत्वा पुनराह पितामहः ॥ ८९ ॥

ब्रह्मोवाच । भगवन् देवदेवेश विश्वरूपो महेश्वरः ।

इमास्तव महादेव तनवी लोकवन्दिताः (१) ॥ ९० ॥

विश्वरूप महासत्त्व कस्मिन् काले मन्त्राभुज ।

कस्यां वा युगसम्भूत्यां द्रक्षन्ति त्वां द्विजातयः ॥ ९१ ॥

केन वा तत्त्वयोगेन ध्यानयोगेन केन वा ।

तनवस्ते महादेव शक्या द्रष्टुं द्विजातिभिः ॥ ९२ ॥

भगवानुवाच । तपसा नैव योगेन दानधर्मफलैर्न वा ।

न तीर्थफलयोगेन क्रतुभिर्वा सदृचिचैः ॥ ९३ ॥

न वेदाध्यापनैर्वापि न चित्तेन निविद्मैः ।

शक्योऽहं मानुषैर्द्रष्टुं कृते ध्यानात्परं न हि ॥ ९४ ॥

साध्यो नारायणश्चैव विष्णुस्त्रिभुवनेश्वरः ।

भविष्यतीह नाम्ना तु वाराहो नाम विश्रुतः ॥ ९५ ॥

चतुर्वर्चुचतुपादश्चतुर्नेत्रयतुर्मुखः ।

तदा संवत्सरी भूत्वा यज्ञरूपो भविष्यति ।

षडङ्गश्च त्रिशीर्षश्च त्रिस्थाने त्रिगरीरवान् ॥ ९६ ॥

क्षतान्वेता द्वापरश्च कलिश्चैव चतुर्युगं ।

एतस्य पादाश्चत्वारः अङ्गानि क्रतवस्तथा ॥ ९७ ॥

मुञ्चाद्य वेदाद्यत्वारो ऋतुः सन्निमुक्तानि च ।
 द्वे मुखे द्वे च घटने नेत्राश्च चतुरस्तथा ॥ ८८ ॥
 शिरांसि त्रीणि पर्वणि फाल्गुन्याषाढकृतिकाः ।
 दिव्यान्तरौचभोगानि श्रीणि स्थानानि यानि तु ।
 सन्मयः प्रलयश्चैव चाश्रमौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ ॥ ८९ ॥
 स वदा कालरूपाभी वराहत्वे व्यवस्थितः ।
 भविष्यति यदा साध्वी विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९० ॥
 तदा त्वमपि देवेय चतुर्वर्त्तौ भविष्यसि ।
 ब्रह्मलोकमस्कायौ विष्णुर्नारायणः प्रभुः ॥ ९१ ॥
 एकार्णवे भवे चैव शयानं पुण्यं हरिं ।
 यदा द्रक्ष्यसि देवेयं ध्यानयुक्तं महासुनिं ॥ ९२ ॥
 तदावां मम योगेन मोक्षितौ नष्टचेतसौ ।
 अन्योन्यस्पर्शिनौ रात्रावविज्ञाय परस्परं ॥ ९३ ॥
 एकैकस्मिन्दरक्षांस्तु दृष्ट्वा लोकांघरावरान् ।
 विस्मयं परमं कृत्वा ध्यानादबुद्धा तु मांतुषौ ॥ ९४ ॥
 ततस्त्वं पद्मसंभूतः पद्मनाभः सनातनः ।
 पद्माङ्कितस्तदा कल्पे स्थातिं यास्यसि पुष्कलां ॥ ९५ ॥
 ततस्तस्मिन् तदा कल्पे वाराहे सप्तमे प्रभोः ।
 मुनिर्बिष्णुर्महातेजाः काक्षी लोकप्रकाशनः (१) ।
 मनुर्वैवस्वतो नाम तव पुत्रो भविष्यति ॥ ९६ ॥
 तदा चतुर्भुजावस्थे कल्पे तस्मिन् युगान्तके ।
 भविष्यामि शिष्टायुक्तः श्वे तो नाम महासुनिः ॥ ९७ ॥

हिमवच्छिखरे रम्ये ह्यामले पर्वतोत्तमे ।
 चतुःशिखाः शिखे युक्ता भविष्यन्ति तदा मम ॥ १०८ ॥
 श्वेतैव शिखयैव श्वे ताश्वः श्वेतलोहितः ।
 चत्वारशो महात्मानो ब्राह्मणा विदपारगाः ॥ १०९ ॥
 ततश्चैव ब्रह्मभूयिष्ठा ब्रह्मा ब्रह्ममतिं परां ।
 तत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११० ॥
 पुनश्च मम देवेशो द्वितीयहापरे षष्ठः ।
 प्रजापतिर्यदा व्यासः सत्यो नाम भविष्यति ॥ १११ ॥
 तदा लोकहितार्थाय सुतारो नाम नामतः ।
 भविष्यामि कलौ तस्मिन् लोकानुपहकारिणात् ॥ ११२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्या नामनामतः ।
 पुन्दुभिः शतरूपय ऋचीकः कतुर्मास्तथा ॥ ११३ ॥
 प्राप्य योगं तथा ज्ञानं ब्रह्म चैव सनातनं ।
 शूद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११४ ॥
 तृतीये हापरे चैव यदा व्यासस्तु भार्गवः ।
 तदा ह्यहं भविष्यामि दमनस्तु युगान्तिके ॥ ११५ ॥
 तत्रापि च भविष्यन्ति चत्वारो मम पुत्रकाः ।
 विशोकश्च विकेशश्च विशापः शापनाशनः ॥ ११६ ॥
 तेऽपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन महीजसः ।
 शूद्रलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ ११७ ॥
 चतुर्थे हापरे चैव यदा व्यासोऽङ्गिराः स्मृतः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सुधीचो नामनामतः ॥ ११८ ॥
 तत्रापि मम सत्पुत्राश्चत्वारश्च तपोधनाः ।

भविष्यन्ति द्विजश्रेष्ठा योगात्मानो हृदयताः ॥ ११८ ॥
 समुद्यो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः ।
 प्राप्य योगगतिं सूक्ष्मां विमला दग्धकिल्बिषाः ।
 तेषां तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ ११९ ॥
 पञ्चमे चापरे चैव व्यासस्तु सविता यदा ।
 तदा चापि भविष्यामि क्लृप्तो नाम मच्चातपाः ।
 अनुपहृष्टो लोकानां योगात्मा नैककर्माकृतः ॥ १२० ॥
 चत्वारस्तु महाभागा विरजाः शुद्धयोगिनः ।
 पुत्रा मम भविष्यन्ति योगात्मानो हृदयताः ॥ १२१ ॥
 सप्तमः सप्तमन्दनश्चैव प्रभुर्धन्यः सनातनः ।
 ऋतुः सनत्कुमारश्च निर्ममानिरर्हकताः ।
 मन्त्रभीषं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १२२ ॥
 परिहृष्टे पुनः षष्ठे सत्सुखीसौ यदा विभुः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि लोकाधिनामनामतः ॥ १२३ ॥
 शिष्याश्च मम ते दिव्या योगात्मानो हृदयताः ।
 भविष्यन्ति महाभागाश्चत्वारो लोकसन्धताः ॥ १२४ ॥
 सुभामा विरजश्चैव शङ्खपादव एव च ।
 योगात्मानो महात्मानस्तु सर्वे दग्धकिल्बिषाः ।
 तेषां तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति न संशयः ॥ १२५ ॥
 सप्तमे परित्यजेत् तु यदा व्यासः शतक्रतुः ।
 विभुर्नाम मच्चातेजाः पूर्वमासीच्छतक्रतुः ॥ १२६ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।
 जैगीषव्येति विख्यातः सर्वेषां योगिनां वरः ॥ १२७ ॥

तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति युगे तदा ।
 सारस्वतः सुमेधश्च वसुवाहः सुवाहनः ॥ १२८
 तेऽपि तेनैव मार्गेण ध्यानयुक्तिं समाश्रिताः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो रुद्रलोकपरायणाः ॥ १२९ ॥
 यस्मिन्ष्टचाष्टमे ध्यासः परिवर्त्ते भविष्यति ।
 कपिलचासुरिश्चैव तथा पञ्चशिखो मुनिः ।
 वाग्बलिय महायोगी सर्व एव सत्सौजसः ॥ १३० ॥
 प्राप्य माहेश्वरं योगं ध्यानिनो ह्रस्वकक्षायाः ।
 मत्समीपं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ १३१ ॥
 परिवर्त्तेऽद्य नवमे ध्यासः सारस्वतो यदा ।
 तदा चाहं भविष्यामि ऋषभो नामनामतः ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सत्सौजसः ॥ १३२ ॥
 पराशरश्च गार्ग्यश्च भार्गवी ह्यङ्गिरास्तथा ।
 भविष्यन्ति महात्मानो ब्राह्मणा विदपारगाः ॥ १३३ ॥
 सर्वे तपोवलीतुल्यः श्यापानुग्रहकोविदाः ।
 तेपि तेनैव मार्गेण योगोक्तेन तपस्विनः ।
 ध्यानमार्गं समासाद्य गमिष्यन्ति तत्रैव ते ॥ १३४ ॥
 द्विगमे द्वापरे ध्यासस्त्रिधामा नामनामतः ।
 यदा भविष्यति विप्रास्तदाऽहं भविता मुनः ॥ १३५ ॥
 हिमवच्छिखरे रम्ये शृगुतुङ्गे नगोत्तमे ।
 नाष्ठा शृगोस्तु शिखरन्तस्तात्त्रिखरश्चरुः ॥ १३६ ॥
 तत्रैव मम ते पुत्रा भविष्यन्ति वृद्धवृताः ।
 वज्रवन्मुर्निरामिचः केतुशृङ्गस्तपोधनः ॥ १३७ ॥

योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगसमन्विताः ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति तपसा दग्धशस्त्राः ॥ १३८ ॥
 एकादशे द्वापरे तु त्रिवह्नासो भविष्यति ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि गङ्गादारे कलेर्धुरि ॥ १४० ॥
 उषा नाम मद्यानादास्तथैव मम पुत्रकाः ।
 भविष्यन्ति सद्योजस्काः सुवत्ता लोकविभुताः ॥ १४१ ॥
 लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकोयकः ।
 ग्राह्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकजाय संस्थिताः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण गमिष्यन्ति परां गतिं ॥ १४२ ॥
 द्वादशे परिवर्त्ते तु शततेजा महासुनिः ।
 भविष्यति महासत्त्वो व्यासः कविवरोत्तमः ॥ १४३ ॥
 ततोऽप्यहं भविष्यामि अत्रिनाम युगान्तिके ।
 हैमकं वनमासाद्य योगमास्थाय भूतक्षे ॥ १४४ ॥
 अत्रापि मम ते पुत्रा भवन्स्त्रानानुत्पेयनाः ।
 भविष्यन्ति महायोगा रुद्रलोकपरायणाः ॥ १४५ ॥
 सर्वज्ञः समकुक्षि च साध्यः सर्वस्तथैव च ।
 रुद्रलोकं गमिष्यन्ति ध्यानयोगपरायणाः ॥ १४६ ॥
 त्रयोदशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 धर्मो नारायणो नाम व्यासस्तु भविता यदा ॥ १४७ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाल्मिनीम महासुनिः ।
 वाल्मिलिख्याश्रमे पुष्के पर्वते गन्धमादने ॥ १४८ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 सुधामा काश्यपश्चैव वसिष्ठो विरजास्तथा ॥ १४९ ॥

महायोगवल्लोपेता विमला जर्जरितसः ।
 तेनैव योगमार्गेण भविष्यन्ति न संशयः ॥ १५० ॥
 यदा व्यासः सुरक्ष्य पय्यायेस्तु चतुर्दशे ।
 तत्रापि पुनरेवाहं भविष्यामि युगान्तिके ॥ १५१ ॥
 वंशे त्वङ्गिरसः श्रेष्ठो मौतमो नाम योगवित् ।
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं मौतमं नाम तदनं ॥ १५२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति कलौ तथा ।
 अत्रिरुच्यतपाश्चैव व्यावर्षोऽथ स्त्रविष्टकः ॥ १५३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ध्यानयोगपरायणाः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकनिवासिनः ॥ १५४ ॥
 ततः प्राप्ते पञ्चदशे परिवर्त्ते क्रमागते ।
 आरुणिस्तु यदाव्यासो द्वापरे भविता प्रभुः ॥ १५५ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि नाम्ना वेदशिरा दिजाः ।
 तत्र वेदशिरा नाम अस्त्रन्तत्पारमेश्वरं ॥ १५६ ॥
 भविष्यति महावीर्यं वेदश्रीर्षय पर्वतः ।
 हिमवत्पृष्ठमाश्रित्य सरस्वत्या नगोत्तमे ॥ १५७ ॥
 तदापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 कुण्डि कुण्डिवाहुय कुशरीरः कुनेत्रकः ॥ १५८ ॥
 योगात्मानो महात्मानो ब्रह्मिष्ठश्रीर्द्वैतसः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण रुद्रलोकं गतास्तु ते ॥ १५९ ॥
 ततः षोडशमे चापि परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु योसञ्च नाम भविष्यति तदा प्रभुः ॥ १६० ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गोकर्णे नामनामतः ।

तस्माद्विधाते पुण्यं मोक्षार्थनाम तदनं ॥ १६१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महीजनाः ।
 कश्यपो ब्रह्मनाम्नैव च्यवनीऽयं बृहस्पतिः ।
 तेऽपि तेनैव मार्गेण नमिष्यन्ति परं पदं ॥ १६२ ॥
 ततः सप्तदशैश्चैव परिवर्त्तं क्षमागते ।
 तदा भविष्यते व्यासो नाम्ना देवकृतश्चयः । १६३ ॥
 तदाप्यहं भविष्यामि गुहावासौति नामतः ।
 हिमवस्त्रिखरे चैव महातुङ्गे महालये ।
 सिद्धिचैतं महापुण्यं भविष्यति महालयं ॥ १६४ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा ब्रह्मण्या योगवेदिनः ।
 भविष्यन्ति महात्मानो मर्मज्ञा निरऽङ्कताः ॥ १६५ ॥
 सतप्यो वामदेवश्च महाकालो महालयः ।
 तेषां शतसहस्रान्तु शिष्याणां ध्यानसाधनं ॥ १६६ ॥
 भविष्यन्ति तदा कल्पे सर्वे ते ध्यानयुक्ताः ।
 ते तु वसिष्ठित योगे हृदि कृत्वा महेश्वरं ।
 महाकवे पदं चिन्ता प्रविष्टाः शिवमन्त्रयं ॥ १६७ ॥
 ये चान्येऽपि महात्मानः काले तस्मिन् युगान्तिके ।
 ध्यानयुक्तेन मनसा विमलाः शुद्धबुद्धयः ॥ १६८ ॥
 गत्वा महालयं पुण्यं दृष्ट्वा माहेश्वरं पदं ।
 तूर्ध्वं तारयते जन्तून् दशपूर्वान् दशापरान् ॥ १६९ ॥
 आत्मानमेकविंशच्च तारयित्वा महार्णवं ।
 मम प्रसादाद्यान्त्यं ब्रह्मलोकं गतव्यराः ॥ १७० ॥
 ततोऽष्टादशमे चैव परिवर्त्तं यदा भवेत् ।

तदा ऋतञ्जयो नाम व्यासस्तु भविता मुनिः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि शिखण्डी नामनामतः ॥ १७१ ॥
 सिद्धचेवे महापुण्ये देवदानवपूजिते ।
 हिमवच्छिखरे पुण्ये शिखण्डी यत्र पर्वतः ।
 शिखेच्छिनो वनञ्चापि ऋषिसिद्ध निषेवित ॥ १७२ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 वाचस्त्रया ऋचीकथं शावामथ दृढव्रतः ॥ १७३ ॥
 योगात्मानो महासक्ताः सर्वे ते वेद पारगाः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकं व्रजन्ति ते ॥ १७४ ॥
 ततस्त्वेकीनत्रिंशे तु परिवर्त्ते क्रमागते ।
 व्यासस्तु भविता नास्वा भरद्वाजो महासुनिः ॥ १७५ ॥
 तत्राप्यहं भविष्यामि जटामासीति नामतः ।
 हिमवच्छिखरे रम्ये जटायुयं च पर्वतः ॥ १७६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 हिरण्यनामा कौशिलः काञ्चीवः कुशुमिस्तथा ॥ १७७ ॥
 ईश्वरा योगधर्माणः सर्वे ते शूर्वेरेतमः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति न संग्रहः ॥ १७८ ॥
 ततो विंशतिमे सगे परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचःत्रयाः स्मृतो व्यासो भविष्यति महामतिः ॥ १७९ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि छद्दहासतो नामतः ।
 छद्दहासप्रियाद्यापि भविष्यन्ति तदा नराः ॥ १८० ॥
 तत्रैव हिमवत्पृष्ठे सिद्धचारण सेविते ।
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।

युक्तान्मानो महा सत्त्वा ध्यानिनो नियतव्रताः ॥ १८० ॥
 सुमन्तुर्वैरिर्विद्वान् सुबन्धुः कुशिकन्धरः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं रुद्रलोकाय ते गताः ॥ १८१ ॥
 एकाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते क्रमेण तु ।
 वाचस्पतिः श्रुतो व्यासो यदा स ऋषिसत्तमः ॥ १८२ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दाक्षको नाम नामतः ।
 तस्माद्भविष्यते पुण्यं देवदाखर्वनं महत् ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति महौजसः ।
 ह्यक्षी दाक्षानिचैव (१) केतुमाली वक्रस्तथा (२) ॥ १८४ ॥
 योगान्मानो महात्मानो नियता ह्यर्दरेतसः ।
 परमं योगमास्थाय रुद्रं प्राप्तास्तद्यानवाः ॥ १८५ ॥
 द्वाविंशे परिवर्त्ते तु व्यासः शृङ्गायनो यदा ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि वाराणस्यां महासुनिः ॥ १८६ ॥
 नात्मा वै साङ्गली भौमो यत्र देवाः सवासवाः ।
 द्रक्षन्ति मां कक्षी तस्मिन्नयतीर्थं ह्यक्षयुधं ॥ १८७ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति सुधार्मिकाः ।
 तुल्यार्चिर्मधुपिङ्गाक्षः शतकेतुस्तथैव च (३) ॥ १८८ ॥
 तेषां माहेश्वरं योगं प्राप्य ध्यानपरायणाः ।
 विरजा ब्रह्मभूयिष्ठा रुद्रलोकाय संस्थिताः ॥ ८९ ॥
 परिवर्त्ते त्रयोविंशे द्रवविन्दुर्यदा सुनिः ।

१ दाक्षभ्यापनित्यथैवेति घ०, ङ० च ।

२ मकलमेति घ०, ङ० च ।

३ शक्तिमानस्यैव चेति ङ० ।

व्यासो भविष्यति ब्रह्मा तदाऽहं भविता पुनः ।
 श्रुतो नाम महाकायो मुनिपुत्रः सुधार्मिकः ॥ १८० ॥
 तत्र कालक्षरिष्यामि तदा गिरिवरीक्षमे ।
 तेन कालक्षरो नाम भविष्यति स पश्यतः ॥ १८१ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति मण्डोजसः ।
 ऊसिजो लघुदुक्ष्यश्च देवलः कविरेव च ।
 प्राप्य माहेन्दरं योगं रुद्रलोकं गता हि ते ॥ १८२ ॥
 परिवर्त्ते चतुर्विंशे ऋक्षो व्यासो भविष्यति ।
 तत्राऽहं भविता ब्रह्मान् कलौ तस्मिन् युगान्तिके ।
 शूली नाम महायोगी नैमिषे योगिवन्दिते ॥ १८३ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 शालिहोत्रोऽग्निवेशश्च युवनाश्वः शरद्वसुः ।
 तेऽपि योगवलीपेता रुद्रं यास्यन्ति सुव्रताः ॥ १८४ ॥
 पञ्चविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते सथाक्रमं ।
 वासिष्ठस्तु यदा व्यासः शक्तिर्नाम भविष्यति ॥ १८५ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि दण्डी सुण्डीयरः प्रभुः ।
 कीटिवर्षे समासाद्य (१) नगरं देवपूजितं ॥ १८६ ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति क्रमागताः ।
 योगात्मानो महात्मानः सर्वे ते ह्यर्द्धरेतसः ॥ १८७ ॥
 छगलः कुम्भकर्पाक्षः (२) कुम्भधैव प्रवाहुकः ।

१ कीटिवर्षेऽवस्थान्ति क० ।

२ कुम्भधैव इति क० ।

प्राप्य माहेश्वरं योगं गमिष्यन्ति तथैव ते ॥ १८८ ॥
 षट्त्रिंशे परिवर्त्ते तु यदा व्यासः पराशरः ।
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सहिष्णुर्नामनामतः ।
 पुनर् अद्रवक्षं प्राप्य कसौ तच्छिन् युगान्तिके ॥ १८९ ॥
 तथापि यज्ञ ते पुनः भविष्यन्ति सुधार्षिकाः ।
 उलूकी वैष्णुतथैव (१) सर्वकः (२) द्यागुलायनः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं गन्तारह्ये तथैव हि ॥ २०० ॥
 सप्तविंशतिमे प्राप्ते परिवर्त्तं कृमागते ।
 छातूकश्चो यदा व्यासो भविष्यति तपोधनः ॥ २०१ ॥
 तदाऽप्यहं भविष्यामि सोमशर्मा द्विजोत्तमः ।
 प्रभासतीर्थमासाद्य योगात्मा लोकविश्रुतः ॥ २०२ ॥
 तथापि यम ते पुनः भविष्यन्ति तपोधनाः ।
 अष्टपादः कणादय उलूको वल एव च ॥ २०३ ॥
 योगात्मानो महात्मानो विमलाः शुद्धबुद्धयः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं अद्रक्षीकं ततो गताः ॥ २०४ ॥
 अष्टाविंशे पुनः प्राप्ते परिवर्त्ते कृमागते ।
 पराशरसुतः श्रीमान् विष्णुर्लोकपितामहः ॥ २०५ ॥
 सदा भविष्यति व्यासो नात्मा जैपायनः प्रभुः ।
 तदा बभेन चाग्नेन छाणः पुरुषसत्तमः ।
 वसुदेवाद्यदुन्नेतो वासुदेवो भविष्यति ॥ २०६ ॥
 तदा चार्हं भविष्यामि योगात्मा योगमायया ।

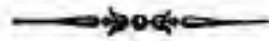
१ विष्णुर्लोकपितामहः ।

२ अन्तः इति शब्दः । अविच्छिन्नपुरुषश्च सर्वज्ञ इति नाक्षत्रकारवदितः ।

लोकविश्वनाथीय ब्रह्मचारिगरीरकः ॥ २०७ ॥
 ब्रह्मज्ञाने नृत्तमुत्सृष्टं दृष्ट्वा लोकमनाथकं ।
 ब्राह्मणानां हितार्थाय प्रविष्टो योगमायया ॥ २०८ ॥
 दिव्यां मेरुगुह्यां पुण्यां त्वया सार्द्धं च विष्णुना ।
 भविष्यामि तदा ब्रह्मन् नकुली नामनामतः । २०९ ॥
 कायारोहणमित्वेवं सिद्धयेष्वपि वै तदा ।
 भविष्यति तु विख्यातं यावद्भूमिर्हरिष्यति ॥ २१० ॥
 तत्रापि मम ते पुत्रा भविष्यन्ति तपस्विनः ।
 कुशिकश्चैव गार्ग्यश्च मित्रको नृप एव च ॥ २११ ॥
 योगयुक्ता महात्मानो ब्राह्मणा वेदपादराः ।
 प्राप्य माहेश्वरं योगं विमत्ता ब्रह्मरेतसः ।
 ब्रह्मलोकं गमिष्यन्ति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥ २१२ ॥
 इत्येतद् मया प्रोक्तमवतारेषु सचक्षुः ।
 मन्वादिक्लृप्पथ्यन्तमष्टाविंशत्युगक्रमात् ।
 तत्र स्मृतिसमूहानां (१) विभागो धर्मीलक्षणं ॥ २१३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते माहेश्वरावतारयोगो
 नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

शार्वपुत्राय ।

शार्वपुत्राय । अत्रारि भारते वर्षे युगानि मुनयो विदुः ।

कृतं मेता चापरञ्च तिव्यस्येति चतुर्विंशं ॥ १ ॥

एतज्जहस्वपर्यन्तमर्च्यं ब्रह्मणः स्मृतं ।

यामाद्यास्तु गणाः सप्त रोमवन्तयतुर्दश ॥ २ ॥

सशरीराः त्र्यन्तेऽस्मिन्नल्लोकं सहानुगाः ।

एवं देवेष्वतीतेषु महर्लोकं कान्तपः ॥ ३ ॥

मन्वन्तरेष्वतीतेषु देवाः सर्वे महोजस्रः ।

ततस्तेषु यतेषूँ सायुज्यं कल्पवासिनां ॥ ४ ॥

समेत्य देवैस्ते देवाः प्राप्ते सङ्गान्तने तदा ।

महर्लोकं परित्यज्य गणास्ते वै चतुर्दश ॥ ५ ॥

भूतादिष्ववशिष्टेषु (१) स्यादरान्तेषु वै तदा ।

ग्रन्थेषु तेषु लोकेषु महोन्तेषु भुवादियु ।

देवेष्वयं यतेषूँ कल्पवासिषु वै जनं ॥ ६ ॥

तत्संज्ञित्य ततो ब्रह्मा देवर्षिगणदानवान् ।

संस्मापयति वै सर्वान् दाहहत्या युगचये ॥ ७ ॥

योऽतीतः सप्तमः कल्पो मया वः परिकीर्तितः ।
 समुद्रेः सप्तभिर्गाढमेकौभूतैर्महावैः (१) ।
 आसीदेकार्णवहोरेमविभागं तमोमयं ॥ ८ ॥
 माययैकार्णवे तस्मिन् शङ्खचक्रमदाधरः ।
 जीमूताभोऽम्बुजाक्षश्च किरीटी श्रीपतिर्हरिः ॥ ९ ॥
 नारायणमुखोत्रीर्णः सोऽष्टमः पुरुषोत्तमः ।
 अष्टबाहुर्महोरक्तो लोकानां योनिरुच्यते ।
 किमप्यचिन्त्यं युक्तात्मा योगमास्थाय योगवित् ॥ १० ॥
 फणासहस्रकलितन्त्रमप्रतिमवर्चसं ।
 महाभोगपतेर्भागमन्वास्त्रीर्यं महोष्ण्यं ।
 तस्मिन्महति पर्यङ्के श्रुते वै कनकप्रभो ॥ ११ ॥
 एवं तत्र शयानेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।
 आत्मारामेण क्रीडार्थं खट्वं नाभ्यान् पद्मजं ॥ १२ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णं तरुणादित्यवर्चसं ।
 वज्रदण्डं महीतुषेधं लीलया प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥
 तस्यैवं क्रीडमानस्य समीपं देवमौदुषः ।
 हेमव्रज्जाण्डजो ब्रह्मा रुक्मवर्णो ह्यतीन्द्रियः ।
 चतुर्मुखो विशालाक्षः सभागस्य बृहच्छया ॥ १४ ॥
 त्रियया युक्तेन नखेन सुप्रभेण सुगन्धिना ।
 तं क्रीडमानं पद्मेन दृष्ट्वा ब्रह्मा तु भेजिवान् ॥ १५ ॥
 स विष्णुमयागस्य शस्त्रसंपूर्णया गिरा ।

प्रोवाच को भवान् शीते प्रायितो मध्यमन्त्रमां ॥ १६ ॥

अथ तस्याचुतः श्रुत्वा ब्रह्मणस्तु शुभं वचः ।

उदतिष्ठत पर्यङ्गादिस्त्रयोत्फुल्ललोचनः ॥ १७ ॥

प्रत्युवाचोत्तरशैव क्रियते यच्च किञ्चन ।

यौरन्तरीक्षं भूतञ्च परं पदमहं प्रभुः ॥ १८ ॥

तमेवमुक्त्वा भगवान् विष्णुः पुनरग्राववीत् ।

कस्त्वं खलु समायातः समौपं भगवान् कुतः ।

कुतश्च भूयो गन्तव्यं कुत्र वा ते प्रतिययः ॥ १९ ॥

को भवान् विश्वमूर्त्तिस्त्वं कर्त्तव्यं किञ्च ते मया ।

एवं ब्रुवाणं वैकुण्ठं प्रत्युवाच पितामहः ॥ २० ॥

यथा भवांस्तथा चाहमादिकर्त्ता प्रजापतिः ।

नारायणसमाख्यातः सर्वं वै मयि तिष्ठति ॥ २१ ॥

सविस्त्रयं परं श्रुत्वा ब्रह्मणा लोककर्त्तया ।

सोऽनुव्रतातो भगवता वैकुण्ठो विश्वसम्भवः ॥ २२ ॥

कौतूहलात्प्रहास्योगी प्रविष्टो ब्रह्मणे मुखं ।

इमानष्टादशद्वीपान् सप्तसुद्रान् सप्तर्षितान् ।

प्रविश्य स महातेजायात्सर्व्वसमाकुलान् ।

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तान्सप्तलोकान्सनातनान् ॥ २३ ॥

ब्रह्मचस्तूदरे दृष्ट्वा सर्व्वान् विष्णुर्महावयाः ।

अहोऽस्य तपसो वीर्य्यं पुनः पुनरभाषत ॥ २४ ॥

पर्य्यटन् विविधान् लोकान् विष्णुर्नानाविधाग्रमान् ।

ततो वर्ष्वसहस्रान्ते नान्तं हि दृष्ट्ये तदा ॥ २५ ॥

तदाऽस्य वक्त्रासिष्क्रम्य पद्मगेन्द्रारिकेतनः ।

अज्ञातशत्रुर्भगवान् पितामहमवाव्रवीत् ॥ २६ ॥
 भगवन् आदि मध्यश्च अन्तं कालदिशोर्न च ।
 नाहमन्तं प्रपश्यामि ह्युदरस्य तवानव ॥ २७ ॥
 एवमुक्तावब्रवीद्भूयः पितामहमिदं हरिः ।
 भवानप्येवमेवाद्य ह्युदरं मम यावत्ततं ।
 प्रविश्य लोकान्पश्यैताननीपस्यान् दिजोत्तम ॥ २८ ॥
 मनः प्रह्लादनीं वाणीं श्रुत्वा तस्याभिनन्द्य च ।
 औपतेरुदरं भूयः प्रविवेश पितामहः ॥ २९ ॥
 तानेव लोकान् गर्भस्थः पश्यन् सोऽचिन्तयविक्रमः ।
 पर्यटित्वादिदेवस्य ददर्शान्तं न वै हरेः ॥ ३० ॥

ज्वात्वागमन्तस्य पितामहस्य
 द्वाराणि सर्वाणि पिधाय विष्णुः ।
 विभुर्भूतः कर्तुमियेष चाद्य
 सुखं प्रसुप्तोऽस्मि महाजलीधे ॥ ३१ ॥

ततो द्वाराणि सर्वाणि पिहितान्युपलब्धते ।
 सूक्ष्मं ज्वात्वात्मनो रूपं नाभ्यां द्वारमविन्दत ॥ ३२ ॥
 पद्मसूचानुमार्गेण ह्यनुगम्य पितामहः ।
 उज्ज्वलारात्मनो रूपं पुष्कराक्षतुराननः ।
 विरराजारविन्दस्यः पद्मगर्भसमद्युतिः ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नन्तरेताभ्यां एकैकस्य तु कार्त्स्न्यगतः ।
 गर्वर्त्तमाने संहर्षे मध्ये तस्यार्णवस्य तु ॥ ३४ ॥

सूत उवाच । ततो ह्युपरि मेधात्मा भूतानां प्रभुरीश्वरः ।
 शूलपाणिर्महादेवो हैमचौरास्वरज्जदः ।

आगच्छद् यच्च सोऽनन्तो नागभोगपतिर्हरिः ॥ ३५ ॥
 शीघ्रं विक्रमतस्तस्य पद्मगामत्यन्तपीडिताः ।
 उडूतास्तूर्णमाकाशे पृथुलास्तोयधिन्दवः ।
 अत्युष्णाद्यातिशीताश्च वायुस्तत्र ववी शृणुं ॥ ३६ ॥
 तद्दृष्ट्वा महदाशय्यं ब्रह्मा विष्णुमभाषत ।
 अश्विन्द्वौ हि स्थूलोष्णाः कम्पते चाश्रुजं शृणुं ।
 एतं मे संशयं ब्रूहि किञ्चान्यत् त्वश्विकीर्षसि ॥ ३७ ॥
 एतदेवंविधं वाक्यं पितामहमुद्योदयं ।
 श्रुत्वाप्रतिमकर्त्याह भगवानसुरान्तकृत् ॥ ३८ ॥
 किमु खल्वत्र मे नाभ्यां भूतमन्यात्कृतालयं ।
 वदति प्रियमत्यर्थं विप्रियेपि च ते मया ॥ ३९ ॥
 इत्येवं मनसा ध्यात्वा प्रत्युवाचेदमुत्तरं ।
 किमुत्र भगवान् तस्मिन् पुष्करे जातसुभ्रमः ॥ ४० ॥
 किं मया यत् कृतन्देव यन्मां प्रियमनुत्तमं ।
 भाषसे पुष्टयैष्ठ किमर्थं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ ४१ ॥
 एवं ब्रुवाणं देवेशं लोकयाचानु तत्त्वया ।
 प्रत्युवाचाब्जुजाभास्कः ब्रह्मा वेदनिधिः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 योऽसौ तवोदरं पूर्वं प्रविष्टोऽहं त्वदिदृश्या ।
 यथा ममोदरे लोकाः सर्वे दृष्टास्त्वया प्रभो ।
 तथैव दृष्टाः कात्स्न्येन मया लोकास्तवोदरे ॥ ४३ ॥
 ततो वर्षसहस्रान्ते उपावृत्तस्य मेऽनघ ।
 नूनं मत्तरभावेन मां वशीकर्तुमिच्छता ।
 आशु दाराणि सर्वाणि घटितानि त्वया पुनः ॥ ४४ ॥

ततो मया महाभाग सच्चिन्म्य स्नेन चेतसा ।
 लब्धो नाभ्यां प्रवेशस्तु पद्मसूत्राद्दिनिर्गमः ॥ ४५ ॥
 माभूत्ते मनसोऽस्योऽपि व्याघातोऽयं कथञ्चन ।
 इत्येवानुगतिर्विन्धोः कार्याणामौपसर्गिकी ॥ ४६ ॥
 यश्चयानन्तरं कार्यं मयाध्यक्षितं त्वयि ।
 त्वाद्यावावितुकामेन क्षोडापूर्वं यदृच्छया ।
 आशु हाराणि सर्वाणि घटितानि मया पुनः ॥ ४७ ॥
 न तेऽन्यथावमन्तव्यो मान्यः पूज्यश्च मे भवान् ।
 सर्वं मयं कल्याण यश्चया यत्कृतमन्व ।
 तस्मान्मयोऽप्यमानस्त्वं पद्मादवतर प्रभो ॥ ४८ ॥
 नाहं भवन्तं शक्नोमि सोढुन्तेजोमयं शुक्लं ।
 स चीवाश्च वरं ब्रूहि पद्मादवतराम्यहं ॥ ४९ ॥
 विष्णुश्च वाच । पुत्री भव ममारिष्ट सुदं प्राप्स्यसि शोभनं ।
 सत्यधनो महायोगी त्वमीड्यः (१) प्रणवात्मकः ॥ ५० ॥
 अथप्रभृति सर्वेभ्य स्ते तोष्णीयविभूषणः ।
 पद्मघोनिरितीत्येवं ख्यातो नाम्ना भविष्यसि ।
 पुत्री मे त्वं भव ब्रह्मन् सर्वलोकाधिप प्रभो ॥ ५१ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरं गृह्य किरीटिनः ।
 एवं भवतु चेत्युक्त्वा प्रीतात्मा गतमन्तरः ॥ ५२ ॥
 प्रत्यासन्नमथायातं बालार्कभं महाननं ।
 भूतमत्यद्भूतं दृष्ट्वा नारायणमथाब्रवीत् ॥ ५३ ॥

अपमेयो महाबल्लो दंष्ट्री व्यस्तशिरीरुहः ।
 दशबाहुस्त्रिशूलाक्षो नयनैर्विष्मतीमुखः ॥ ५४ ॥
 लोकप्रभुः स्वयं साक्षाद्विष्मती मुञ्चमेखली ।
 भेट्टे पीडित सहता नदमानोऽतिभैरवं ॥ ५५ ॥
 कः स्वस्वेष पुमान् विष्णोते जोरागिर्महाद्युतिः ।
 व्याप्य सर्वा दिशो शास्त्र इत एवाभिवर्त्तते ॥ ५६ ॥
 तेनैवमुक्तो भगवान् विष्णुर्ब्रह्माण्डमववीत् ।
 पद्मान्तलनिपातेन यस्य विक्रमतोऽर्थवे ।
 वेगेन मञ्जताकाशे व्यथिताय जलाशयाः ॥ ५७ ॥
 छटाभिर्विष्मतीऽत्यर्थं सिध्यते पद्मसम्भवः ।
 घ्राणजेन च वातेन कम्पमानं त्वया सह ।
 दोषूयते महापद्मं स्वच्छन्दं गम नाभिजं ॥ ५८ ॥
 स एष भगवाननीशो ज्ञानादिशान्तकदिभुः ।
 भवावच्छाद्य स्तोत्रेण द्युपतिष्ठाव गोध्वजं ॥ ५९ ॥
 ततः कुक्षीऽम्बुजाभासां ज्ञाया मोवाच केशवं ।
 न भवान् स्मृतमाज्जानं लोकानां योनिमुत्तमं ॥ ६० ॥
 ज्ञायां लोककर्तारं माघ वेत्ति सनातनं ।
 कीऽद्य भोः गङ्गरो नाम ज्ञाययोर्व्यतिरिच्यते ॥ ६१ ॥
 तस्य तत् कीधजं वाक्पद्मं श्रुत्वा विष्णुरभाषत ।
 मा मयैव वद कल्याण परिवादं महात्मनः ॥ ६२ ॥
 मायायोगेष्णरी धर्मो दुराधर्मो वरप्रदः ।
 हेतुरस्यात्र जगतः पुराणः पुरुषोऽव्ययः ॥ ६३ ॥
 जीवः स्वस्वेष जीवानां ज्योतिरेकं प्रकाशते ।

बालक्रीडनकैर्बुधः क्रीडतेमहुरः स्वयं ॥ ६४ ॥
 प्रधानमव्ययं ज्योतिरव्यक्तं प्रकृतिस्तमः ।
 अस्य चैतानि नामानि नित्यं प्रसवधर्म्मिणः ।
 यः काः स इति दुःस्वार्त्तैर्म्मयते यतिभिः शिवः ॥ ६५ ॥
 एष बीजो भवान्बीजमहं योनिः सनातनः ।
 एवमुक्तोऽथ विष्वात्मा ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ६६ ॥
 भवान्योनिरहं बीजं कथं बीजो महेश्वरः ।
 एतन्मे सूक्ष्ममव्यक्तं संशयं ह्येतुमर्हसि ॥ ६७ ॥
 ज्ञात्वा चैवं समुत्पत्तिं ब्रह्मणा लोकतन्त्रिणा ।
 इदं परमसादृश्यं प्रश्नमभ्यवदद्वरिः ॥ ६८ ॥
 अस्मान्नहतरं गुह्यं भूतमन्यन्नविद्यते ।
 महतः परमं धाम शिवमध्याम्बिनां पदं ॥ ६९ ॥
 ह्यैधीभावेन चात्मानं प्रविष्टस्तु व्यवस्थितः ।
 निष्कलः सूक्ष्ममव्यक्तः सकलच महेश्वरः ॥ ७० ॥
 अस्य मायाविधिस्तस्य अगम्यगहनस्य च ।
 पुरा लिङ्गं भवद्बीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकं ॥ ७१ ॥
 मयि योनौ समायुक्तं तद्बीजं कालपर्ययात् ।
 हिरण्यमपरान्तद्योन्यामण्डमजायत ॥ ७२ ॥
 गतानि दशवर्षाणामण्डलास्तु प्रतिष्ठितं ।
 अन्ते वषट्कारस्य वायुना तद्दहिधा कृतं ॥ ७३ ॥
 कपालमेकं योज्यं कपालमपरं क्षितिः ।
 उत्पन्नास्य महोक्तेर्धं योऽसैकनकपर्वतः ॥ ७४ ॥
 ततस्तस्मात् प्रवृत्तात्मा देवो देववरः प्रभुः ।

हिरण्यगर्भो भगवान् अहं जज्ञे चतुर्भुजः ॥ ७५ ॥
 ततोऽर्यसंसृज्जान्ते वायुना तद्विवाजतं ।
 अताराक्षेन्दुनक्षत्रं शून्यं लोकमवेक्ष्य च ।
 कोऽयमनेत्वमिच्छाते (१) कुमारस्तोऽभवस्तदा ॥ ७६ ॥
 प्रियदर्शनास्तु तनवी येऽतीताः पूर्वजास्तव ।
 मृत्यो बर्षसंज्ञान्ते तत एवान्नजास्तव ।
 सुवनानसंसृजायाः पद्मपत्रायतेक्षणाः ॥ ७७ ॥
 श्रीमान् सनत्कुमारस्तु ऋतुयैवोद्भूतसो ।
 समातनय सनकास्तथैव च सनन्दनः ।
 उत्पन्नाः समकालन्ते बुद्धातीन्द्रियदर्शनाः ॥ ७८ ॥
 उत्पन्नाः प्रतिधात्मानो जगदुद्येतद्व हि ।
 मारुप्तान्ते च कर्माणि तापत्रयविवर्जिताः ॥ ७९ ॥
 अस्य सोम्यं बहुल्लेयं जराशोकसमन्वितं ।
 जीवितं मरणश्चैव सम्भवश्च पुनः पुनः ॥ ८० ॥
 स्वप्नभूतं पुनः क्षणं दुःखानि नरकांस्तथा ।
 विदित्वा चागमं सर्वमवश्यं भवितव्यताम् ॥ ८१ ॥
 ऋभुं सनत्कुमारश्च दृष्ट्वा तव वशे स्थितौ ।
 त्रयस्तु त्रीन् गुणान् हित्वा आत्मजाः सनकादयः ।
 वैवर्तेन तु ज्ञानेन निहृत्तास्तो मर्त्यौजसः ॥ ८२ ॥
 ततस्तेष्वपहृतेषु सनकादिषु वै त्रिषु ।
 भविष्यसि विमूढस्तु मायया शङ्करश्च तु ॥ ८३ ॥

एवं कल्पे तु वैकल्पे (१) संज्ञा नश्यति तेऽनघ ।
 कल्पशेषाणि भूतानि सुक्ष्मानि पार्थिवानि च ॥ ८४ ॥
 सा चैवा ज्ञैश्वरी माया जगतः समुदाहृता ।
 स एव पर्वतो मेरुर्देवलोका उदाहृतः ॥ ८५ ॥
 तवैवेदं हि माहात्म्यं दृष्ट्वा चात्मानमात्मना ।
 ज्ञात्वा चेश्वरसद्भावं ज्ञात्वा मामम्बुजेक्ष्यं ॥ ८६ ॥
 महादेवं महायोगं भूतानां वरदं प्रभुं ।
 प्रणवात्मानमासाद्य नमस्कृत्वा जगद्गुरुं ।
 त्वाच्च माधैव संक्रुतो निष्काशाग्निर्हृदेद्यं ॥ ८७ ॥
 एवं ज्ञात्वा महायोगं अस्युत्तिष्ठन् महाबलः ।
 अहं त्वामघतः कृत्वा श्लोचैश्चमनसप्रभं ॥ ८८ ॥

सूत उवाच । ब्रह्माचमघतः कृत्वा ततः स नरदृग्भजः ।
 अतीतैश्च भविष्यैश्च वर्त्तमानैस्तथैव च ।
 नामभिष्छान्दसैश्चैव इदं श्लोकमुदीरयत् ॥ ८९ ॥
 नमस्तुभ्यं भगवते सुव्रतेऽनन्ततेजसे ।
 नमः क्षेपाधिपतये वीजिने शूलिने नमः ॥ ९० ॥
 अमेन्द्रायोर्विमेद्वाय नमो वैकुण्ठरेतसे ।
 नमो ज्यैष्ठ्याय त्रैलोक्ये अपूर्वप्रथमाय च ॥ ९१ ॥
 नमो हव्याय पूज्याय सद्योजाताय वै नमः ।
 गङ्धराय धनेशाय हैमवीरास्वराय च ॥ ९२ ॥
 नमस्ते ह्यश्रदादीनां भूतानां प्रभावाय च ।

वेदकर्मवदानानां द्रव्याणां प्रभवे नमः ॥ ८३ ॥
 नमो योगस्य प्रभवे सांख्यस्य प्रभवे नमः ।
 नमो भुवनिश्रीयानामृषीणां पतये नमः ॥ ८४ ॥
 विशुद्ध्यनिमेषानां गर्जितप्रभवे नमः ।
 उद्धोनाञ्च प्रभवे ह्रीपानां प्रभवे नमः ॥ ८५ ॥
 अद्वीनां प्रभवे चैव पर्वाणां प्रभवे नमः ।
 नमो नदानां प्रभवे नदीनां प्रभवे नमः ॥ ८६ ॥
 नमः वीषधिप्रभवे वृक्षाणां प्रभवे नमः ।
 धर्माध्यक्षाय धर्माय स्थितीनां प्रभवे नमः ॥ ८७ ॥
 नमो रसानां प्रभवे रत्नानां प्रभवे नमः ।
 नमः क्षणानां प्रभवे कालानां प्रभवे नमः ॥ ८८ ॥
 निमेषप्रभवे चैव काष्ठानां प्रभवे नमः ।
 अक्षोराणामासानां मासीनां प्रभवे नमः ॥ ८९ ॥
 वनं चतूनां प्रभवे संख्यायाः प्रभवे नमः ।
 प्रभवे च पराङ्मस्य परस्य प्रभवे नमः ॥ ९० ॥
 वनः क्षुद्राक्षप्रभवे कुण्डस्य प्रभवे नमः ।
 अतुर्विधस्य सर्गस्य प्रभवेऽनन्तचक्षुषे ॥ ९१ ॥
 कालोदये निबद्धानां वार्त्तानां प्रभवे नमः ।
 नमो विष्णुस्य प्रभवे ब्रह्मादि प्रभवे नमः ॥ ९२ ॥
 विद्यानां प्रभवे चैव विद्यानां पतये नमः ।
 नमो व्रतानां पतये मन्त्राणां पतये नमः ॥ ९३ ॥
 पितृणां पतये चैव पशूनां पतये ।
 वाग्विषय नमस्तुभ्यं पुराणवृत्तभाय च ॥ ९४ ॥

सुचारुचारुकीर्णाय जर्हवक्षुःशिराय च ।
 नमः पशूनां पतये गोवृषेन्द्रध्वजाय च ॥ २०५ ॥
 प्रजापतीनां पतये सिद्धानां पतये नमः ।
 गरुडोरगसर्पाणां पक्षिणां पतये नमः ॥ २०६ ॥
 शोककर्णाय च गोष्ठाय शङ्खकर्णाय वै नमः ।
 वाराहवायप्रमेयाय रक्षोधिपतये नमः ॥ २०७ ॥
 नमोऽक्षराणां पतये गन्धानां ह्रीमये नमः ।
 अश्वसां पतये चैव तेजसां पतये नमः ॥ २०८ ॥
 नमोऽस्तु क्षत्रीपतये श्रीमते द्वीभते नमः ।
 बलावलसमूहाय क्षत्रीभ्यश्चोभवाय च ॥ २०९ ॥
 दीर्घशृङ्गेकशृङ्गाय वृषभाय कल्लुषिणे ।
 नमस्त्वैष्याय वपूषे तेजसे सुप्रभाय च ॥ २१० ॥
 भूताय च भविष्याय वर्त्तमानाय वै नमः ।
 सुवर्चसेऽय वीराय शूराय क्षतिनाय च ॥ २११ ॥
 वरदाय वरेष्याय नमः सर्वगताय च ।
 नमो भूताय भव्याय भवाय महते तथा ॥ २१२ ॥
 जनाय च नमस्तुभ्यं तपसे वरदाय च ।
 नमो वन्द्याय मोक्षाय जनाय नरकाय च ॥ २१३ ॥
 भवाय भजमानाय दृष्टाय याजकाय च ।
 अभ्युदीर्णाय दीप्ताय तत्त्वाय निर्गुणाय च ॥ २१४ ॥
 नमः पाशाय हस्ताय नमः स्वाभरणाय च ।
 हुताय अपहृताय प्रहृतप्रशिताय च ॥ २१५ ॥
 नमस्त्वष्टाय मूर्त्तयै अग्निष्टोमस्विजाय च ।

नमः ऋताय सत्याय भूताधिपतये नमः ॥ २१६ ॥
 सद्स्याय नमश्चैव दक्षिणावभृथाय च ।
 अहिंसायाय लोकानां पशुमन्त्रोपधाय च ॥ २१७ ॥
 नमस्तुष्टिप्रदानाय अश्वकाय सुगन्धिने ।
 नमोऽस्त्रिन्द्रियपतये परिहाराय स्त्रग्धिने ॥ २१८ ॥
 विश्वाय विश्वरूपाय विश्वतोऽक्षिमुखाय च ।
 सर्वतः पाणिपादाय रुद्रायाप्रमिताय च ॥ २१९ ॥
 नमो हव्याय कव्याय हव्यकव्याय वै नमः ।
 नमः सिंहाय मेघाय चेष्टाय त्वव्ययाय च ॥ २२० ॥
 सुवीराय सुवीराय ह्यक्षीभ्यक्षीभयाय च ।
 सुमेधवे सुप्रजाय दीप्ताय भास्कराय च ॥ २२१ ॥
 नमो नमः सुपर्णाय तपनीयनिभाय च ।
 विरुचायाय अरुचाय पिङ्गलाय महीजसे ॥ २२२ ॥
 इक्ष्वाय नमश्चैव नमः सौम्येक्ष्वाय च ।
 नमो धूम्राय ऋताय कृष्णाय लोहिताय च ॥ २२३ ॥
 विश्विन्नाय विश्वज्ञाय पीताय च निषक्त्रिणे ।
 नमस्तौ सवित्रेवाय निर्वित्रेवाय वै नमः ॥ २२४ ॥
 नमो वै पद्मवर्णाय स्रुत्वन्नाय च स्रुत्ववे ।
 नमः श्यामाय गौराय कद्रवे रोहिताय च ॥ २२५ ॥
 नमः कान्ताय सन्ध्याभ्रवर्णाय बहुरूपिणे ।
 नमः कपासहस्ताय दिव्यस्त्राय कपर्दिने ॥ २२६ ॥
 अग्रमेवाय अर्वाय ह्यवध्याय वराय च ।
 पुरस्तात् पृष्ठतश्चैव विभ्राणाय जगानवे ॥ २२७ ॥

दुर्गाय महते चैव रोधाय कपिलाय च ।
 अर्कप्रभशरीराय बलिने रंद्धसाय च ॥ २२८ ॥
 पिनाकिने प्रसिद्धाय स्कीताय प्रसृताय च ।
 सुमेधसेऽक्षमालाय दिव्यासाय शिखण्डिने ॥ २२९ ॥
 विषाय चित्रवर्णाय विविषाय धराय च (१) ।
 चेकितानाय तुष्टाय नमस्त्वनिहिताय च ॥ २३० ॥
 नमः चान्ताय शान्ताय वज्रसंहननाय च ।
 रघोन्नाय मण्डानाय शितिकण्ठोर्ध्वरेतसे ॥ २३१ ॥
 अरिहाय लतान्ताय तिम्बायुधधराय च ।
 समोदाय प्रमोदाय हरिषायैव ते नमः ॥ २३२ ॥
 प्रचयप्रणवेशाय भक्तानां शर्मदाय च ।
 शृगन्ध्याधाय दद्याय दण्डयज्ञधराय च ॥ २३३ ॥
 सर्वभूताय भूताय सर्वेशातिशयाय च ।
 पुरभेष्टे च शान्ताय सुगन्धाय वरेशवे ॥ २३४ ॥
 पुष्पवेन्त स्वरूपाय भगने चान्तकाय च ।
 कणादाय वरिष्ठाय कामाङ्गदहनाय च ॥ २३५ ॥
 रवेः करालचक्राय नानेन्द्रदमनाय च ।
 दैत्यानामन्तकायाद्यो दिव्यात्मन्दकराय च ॥ २३६ ॥
 अशानरतिनित्याय नमस्तस्मात्प्रकारिणे ।
 नमस्ते प्राणपालाय धवमास्ताधराय च ॥ २३७ ॥
 प्रह्लादयोक्तैर्विविधैर्भूतैः परिष्टुताय च ।

नरनारीशरीराय देव्याः प्रियकराय च ॥ २३८ ॥
 जटिने दण्डिने तुभ्यं व्यालयन्तोपवीतिने ।
 नमोऽस्तु नृत्यशीलाय वाद्य नृत्यप्रियाय च ॥ २३९ ॥
 मन्यवे गीतशीलाय सुगीतिगायते नमः ।
 कटककराय भौमाय चोत्तरपथराय च ॥ २४० ॥
 विभीषणाय भौमाय भगवत्पथनाय च ।
 सिद्धिस्तुतगीताय भद्राभागाय वै नमः ॥ २४१ ॥
 नमो मुक्ताह्वसाय जेडिताम्फटिताय च ।
 नदते कूर्दते चैव नमः प्रभुद्विषाय च ॥ २४२ ॥
 नमोऽद्भुताय स्वपते भावते प्रस्थिताय च ।
 ध्यायते जूयते चैव तुदते द्रवते नमः ॥ २४३ ॥
 चलते क्रीडते चैव लब्धोदरशरीरिणे ।
 नमः कृताय कम्पाय सुखाय विकराय च ॥ २४४ ॥
 नम उन्मत्तवेषाय किंकिणीकाय वै नमः ।
 नमो विकृतवेषाय क्रूरोष्णसर्पणाय च ॥ २४५ ॥
 अप्रमेयाय दौसाय दौसये निर्गुणाय च ।
 नमः प्रियाय वादाय मुद्रामणिधराय च ॥ २४६ ॥
 नमस्तोकाय तनये गुणैरप्रतिमाय च ।
 नमो गणाय गुह्याय अगम्यागमनाय च ॥ २४७ ॥
 लोकधात्री त्वयं भूमिः पादौ सज्जनसेवितौ ।
 सर्वेषां सिद्धयोगानामधिष्ठानन्तवोदरं ॥ २४८ ॥
 मध्येऽन्तरीचं विस्तीर्णन्तारागणविभूषितं ।
 तारापथ द्वाभाति त्र्योमानुहारस्तवोरसि ॥ २४९ ॥

दिशो दशभुजास्तो वै केयूराग्रदभूषिताः ।
 विस्तीर्णपरिणाहय नौलाम्बुदचयोपमः ॥ २५० ॥
 कण्ठस्ते शोभते त्रीमान् हेमसूत्रविभूषितः ।
 दंष्ट्राकरालदुर्द्वर्षमनोपम्यं मुखं तव ॥ २५१ ॥
 पद्ममालाकृतीष्णीमं शीर्षं शोभते कथं ।
 दौमिः सूर्यं वपुयन्द्रे सूर्य्यभूर्धनिलो बले ॥ २५२ ॥
 तैल्लवामग्नी प्रभा चन्द्रे खे शब्दः शैल्यभस्तु च ।
 अक्षरोत्तमनिष्पन्दान् गुणानेतान्विदुर्बुधाः ॥ २५३ ॥
 जपो जप्यो महायोगी महादेवो महेस्वरः ।
 पुरेश्वरो गुहावासी खेचरो रत्ननोचरः ॥ २५४ ॥
 तपोनिधिर्गुह्यगुह्यनन्दनो नन्दिवर्धनः ।
 ह्यशौर्षा धराधाता विधाता भूतिवाहनः ॥ २५५ ॥
 बोधव्यो बोधनो नेता धूर्जटो दुःप्रकम्पकः ।
 बृहद्रथो भीमकर्मा बृहत्कीर्त्तिर्धनश्चयः ॥ २५६ ॥
 घण्टापियो ध्वजो हृत्पताकाध्वजिनीपतिः ।
 कवचो पट्टिग्री शङ्खो पाशहस्तः परश्वभृत् ॥ २५७ ॥
 अगमस्वनघः शूरो देवराजारिमर्दनः ।
 त्वां प्रसाद्य पुराऽस्माभिर्द्विषन्तो निर्हता युधि ॥ २५८ ॥
 अग्निस्त्वं चार्णवान्सर्वान् पिवन्नेव न हृष्यसे ।
 क्रोधागारः प्रसन्नाब्जा कामजा कामदः प्रियः ॥ २५९ ॥
 ब्रह्मण्यो ब्रह्मचारौ च शीघ्रस्त्वं शिष्टपूजितः ।
 वेदानामव्ययः कोशस्त्वया यज्ञः प्रकल्पितः ॥ २६० ॥
 जप्यच्च वेदं वदति वेदोक्तं हव्यवाहनः ।

प्रीते त्वयि महादेव वयं प्रीता भवामहे ॥ २६१ ॥

भवानीशो नादिमान् धामराशि-

र्षद्वा लोकानाम्बं कर्ता त्वादिसर्गः ।

साङ्ख्याः प्रकृतिभ्यः परमं त्वां विदित्वा

शीघ्रध्यानाक्षे न सृष्टुं विशन्ति ॥ २६२ ॥

योगेन त्वाभ्यामिनो नित्ययुक्ताः

ज्वात्वा भोगान् सख्यजन्ते पुनस्तान् ।

येऽन्ये मर्त्यास्तां प्रपद्या विशुद्धाः

ते कर्मभिर्दिव्यभोगान् भजन्ते ॥ २६३ ॥

अप्रमेयस्य तत्त्वस्य यथा विद्वाः स्वशक्तितः ।

कीर्तितं तव माहात्म्यं पारं परमात्मनः ।

शिवो नो भव सर्वत्र योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते ॥ २६४ ॥

इति श्वेताश्वतथपुराणे वायुप्रोक्ते शार्वस्त्युतं नाम

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—०००(७)०००—

मधुकैटभोत्पत्तिविनाशवर्णनं ।

सूत उवाच । संपिबन्निव तो दृष्ट्वा मधुपिङ्गायतेक्षणः ।

प्रहृष्टवदनोऽत्ययंमभवच्च स्तकीर्तनात् ॥ १ ॥

उमापतिर्विरूपाक्षो दक्षयज्ञविनाशनः ।

पिनाक्षी खण्डपरशुभूर्तमान्तस्त्रिलोचनः ॥ २ ॥

ततः स भगवान् देवः श्रुत्वा वाक्यास्तन्तयोः ।

जानन्नपि महाभागः प्रीतपूर्वमवाव्रवीत् ॥ ३ ॥

को भवन्तो महात्मानो परस्परहितैषिणौ ।

समेतावभ्युजाभाक्षौ तस्मिन् घोरे जलप्लवे ॥ ४ ॥

तावूचतुर्महात्मानौ सखिरीक्ष परस्परं ।

भगवन् किञ्च तथ्येन विज्ञातेन त्वया विभो ।

कुत्र वा सुखमानन्त्यमिच्छाचारमते त्वया ॥ ५ ॥

उवाच भगवान् देवो मधुरञ्जय गिरा ।

भो भो हिरण्यगर्भं त्वां त्वां च कृष्ण वदाम्यहं ॥ ६ ॥

प्रीतोऽहमनया भक्त्या शाश्वताञ्जरयुक्तया ।

भवन्तो माननीयौ वै मम हार्हतारावभौ ।

शुवाभ्यां किन्दाम्यद्य वराणां वरमुत्तमं ॥ ७ ॥

तेनैवमुक्ते वचने ब्रह्मानं विष्णुरव्रवीत् ।

ब्रूहि ब्रूहि महाभाग वरो यस्तो विवक्षितः ॥ ८ ॥

प्रजाकामोऽस्माहं विष्णो पुत्रमिच्छामि धूर्वहं ।
 ततः स भगवान् ब्रह्मा वरेष्णः पुत्रलिप्सया ॥ ८ ॥
 अथ विष्णुरुवाचेदं प्रजाकामं प्रजापतिं ।
 वीरमप्रतिमं पुत्रं यत् त्वमिच्छसि धूर्वहं ॥ ९ ॥
 पुत्रत्वेनाभियुङ्क्ष्व त्वं देवदेवं महेश्वरं ।
 स तस्य काक्यं संपूज्य केशवस्य पितामहः ॥ ११ ॥
 ईशानं वरदं रुद्रमभिवाद्य कृताञ्जलिः ।
 उवाच पुत्रकामस्तु वाक्यानि सद्य विष्णुना ॥ १२ ॥
 यदि मे भगवान् प्रीतः पुत्रकामस्य नित्यशः ।
 पुत्री मे भव विश्वात्मन् स्वतुल्यो वापि धूर्वहः ।
 नान्यं वरमहं वने प्रीति त्वयि महेश्वर ॥ १३ ॥
 तस्य तां प्रार्थनां श्रुत्वा भगवान् भगनेब्रुवा ।
 निष्कल्पयममायस्य वादमित्यब्रवीद्वचः ॥ १४ ॥
 यदा कार्यसमारब्धे कश्चिंश्चित्तव सुव्रत ।
 अनिष्पत्तौ च कार्यस्य क्रीडस्त्वं समुपेयति ।
 आलोक्यादयं ये रुद्रा विहिताः प्राचहेतवः ॥ १५ ॥
 सोऽहमेकादशास्मा वै शूलहस्तः सहातुमः ।
 ऋषिर्भिषो महात्मा वै ललाटाङ्गविता तदा ॥ १६ ॥
 प्रसादमतुलं कृत्वा ब्रह्मणस्तद्वचं पुरा ।
 विष्णुं पुनरुवाचेदं ददामि च वरन्मव ॥ १७ ॥
 स ह्रीवाच महाभागो विष्णुर्भवमिदं वचः ।
 सर्वमेतत् कृतं देव परितुष्टोऽसि मे यदि ।
 त्वयि मे सुपतिष्ठाऽस्तु भक्तिरभ्युदवाहन ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्ततो देवः समभाषत केशवम् ।
 विष्णो नृण्य यथा देव प्रीतोऽहन्ताव शाश्वत ॥ १८ ॥
 प्रकाशश्च प्रकाशश्च जज्ञमं स्यावश्च यत् ।
 विश्वरूपमिदं सर्वं रुद्रनारायणात्मकं ॥ २० ॥
 अहमग्निर्भवान् सीमो भवान् वाविरहं दिनं ।
 भवानृतमहं सत्यं भवान् कनुरहं फलं ॥ २१ ॥
 भवान् ज्ञानमहं चैवं यज्जपित्वा सदा जनाः ।
 मां विशन्ति त्वयि प्रीते जनाः सुकृतकारिणः ।
 आवाभ्यां सहिता चैव मतिर्नाद्या युगज्जये ॥ २२ ॥
 आत्मानं प्रकृतिं विद्धि मां विद्धि पुरुषं शिवं ।
 भवानर्कगरीरं मे त्वङ्मत्तव तथैव च ॥ २३ ॥
 वामपार्श्वमहश्चाक्षं श्यामं शीवसलज्जयं ।
 त्वञ्च वामेतरं पार्श्वत्वहं वै नीललोहितः ॥ २४ ॥
 त्वञ्च मे हृदयं विष्णो तव चाहं हृदि स्थितः ।
 भवान्सर्वस्य कार्यस्य कर्त्ताहमधिदैवतं ॥ २५ ॥
 तदेहि स्वस्ति ते वक्तुमिच्छाम्यमुदप्रभ ।
 एवमुक्त्वा गतो विष्णोर्द्वोऽन्तर्धानमौश्वरः ॥ २६ ॥
 ततः सोऽन्तर्हिते देवे संप्रवृष्टस्तदा पुनः ।
 अशेन शपने श्रूय प्रविश्यान्तर्जले हरिः ॥ २७ ॥
 तं पद्मं पद्मगर्भाभं पद्माक्षः पद्मसम्भवः ।
 सन्प्रवृष्टमना ब्रह्मा भेजे ब्राह्मं तदासनं ॥ २८ ॥
 अथ दीर्घं कालेन तत्राप्यप्रतिमावुभौ ।
 महाबलौ महासखौ भ्रातरौ मधुमैटभौ ॥ २९ ॥

ज्वलन्त्येव वचनं मन्त्रो वै नो भविष्यति ।
 एवमुक्त्वा तु तौ तस्मिन्मन्त्रार्चनं गतावुभौ ॥ १० ॥
 दारुणस्तु तयोर्भावं ज्ञात्वा पुष्करसम्भवः ।
 माहात्म्यं चात्मनो बुद्ध्वा विज्ञातुमुपचक्रमे ॥ ११ ॥
 कर्णिकारुण्यं भूयो नाभ्यजानादृषदा गतिं ।
 ततः स पद्मनाभेन अवतीर्य रसातलं ।
 कण्वाजिनोत्तरासङ्गन्दृष्ट्वाऽन्तर्जले हरिं ॥ १२ ॥
 स च तं बोधयामास विबुधश्चेदमवतीत् ।
 भूतेभ्यो मे भयं देव चायम्योत्तिष्ठ गङ्गक ॥ १३ ॥
 ततः स भगवान् विष्णुः सप्रह्लासमहिन्दतः ।
 न भेतव्यं न भेतव्यमित्युवाच मुनिः स्वयं ॥ १४ ॥
 तस्मात्पूर्वं त्वया धीमते भूतेभ्यो मे सत्तद्वयं ।
 तस्माद्भूतादिवाक्वैस्तो दैत्यों त्वं नाशयिष्यसि ॥ १५ ॥
 भूर्भुवःस्त्र्यस्तती देवं विविशुस्तमर्यानिजं ।
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा तमिवासीनमागतं ॥ १६ ॥
 गते तस्मिंस्ततोऽनन्त उन्नीर्य भ्रातरो मुखात् ।
 विष्णुं जिष्णुञ्च प्रोवाच ब्रह्माणमभिरक्षतां ।
 मधुकैटभयोर्ज्ञात्वा तथीरागमनं पुनः ॥ १७ ॥
 चक्राते रूपसादृश्यं विष्णोर्जिष्णोश्च सत्तमौ ।
 कृतसादृश्यरूपौ तौ तावेवाभिसुखौ स्थितौ ॥ १८ ॥
 ततस्तौ प्रोचतुर्हृत्यौ तस्मात्तं दारुणं वचः ।
 अस्माकं युध्यमानानां मध्ये वै प्राशिकी भव ॥ १९ ॥
 ततस्तौ जलमाविश्य संस्तभ्यापः स्रमायवा ।

चक्रतस्तुमुलं युवं यस्य येनेक्षितं तदा ॥ ४० ॥
 तेषाम्नु युध्यमानानां दिव्यं वर्षयतःकृतं ।
 न च युवमदोक्षिकी ह्यन्योन्यं संन्यवत्तत ॥ ४१ ॥
 लक्षणद्वयसंस्थानाद्रुपवर्त्तं स्थितेक्षितौ ।
 सादृश्यादव्याकुलमना ब्रह्मा ध्यानमुपागमत् ॥ ४२ ॥
 स तथोरन्तरं बुद्ध्वा ब्रह्मा दिव्येन चक्षुषा ।
 पद्मकेसरजं सुखं ववन्ध कवचन्तयोः ।
 श्रीमिखलश्च गात्रश्च ततो मन्त्रमुदाहरत् ॥ ४३ ॥
 जपतस्त्वभवत्कन्या विष्णुरूपमुत्थिता ।
 पद्मे न्दुवदनप्रख्या पद्महस्ता शुभा सती ।
 तां दृष्ट्वा व्ययितो दैत्यो भयाद्वर्णविवर्जितौ ॥ ४४ ॥
 ततः प्रोवाच तां कन्यां ब्रह्मा मधुरया गिरा ।
 काऽत्र त्वमवगन्तव्या ब्रूहि सत्यमनिन्दिते ॥ ४५ ॥
 सास्त्रा संपूज्य सा कन्या ब्रह्माणं प्राप्तक्षिप्तदा ।
 मोहिनीं विहि मां मायां विष्णोः सन्देशकारिणीं ॥ ४६ ॥
 त्वया सङ्कोर्त्यमानाऽहं ब्रह्मन् प्राप्ता त्वरायुता ।
 अस्याः प्रीतमना ब्रह्मा गौणं नाम चकार ह ॥ ४७ ॥
 मया च व्याहृता यस्यात्त्वच्चैव समुपस्थिता ।
 महाव्याहृतिरित्येव नाम ते विचरिष्यति ॥ ४८ ॥
 उत्थिता च शिरो भित्त्वा सावित्री तेन चोच्यते ।
 एकानंशात्तु यस्यात्त्वमनेकांशा भविष्यसि ॥ ४९ ॥
 गौणानि तावदेतानि कर्मजान्यपराणि च ।
 नामानि ते भविष्यन्ति मत्प्रसादात् शुभाननं ॥ ५० ॥

ततस्तौ पीडयमानौ तु वरमेनमयाचतां ।
 अनाहतं नो मरणं पुत्रत्वञ्च भवेत्तव ॥ ५१ ॥
 तथेत्युक्त्वा ततस्तूर्णमनयश्चमसादनं ।
 अनयत्कैटभं विष्णुर्विष्णुयाप्यनयश्चभुः ॥ ५२ ॥
 एवमौ निहतौ दैत्यौ विष्णुना जिष्णुना सह ।
 त्रौतेन ब्रह्मणा चाथ लोकानां हितकाम्यया ॥ ५३ ॥
 पुत्रत्वमीशेन यथा ह्यात्मा दत्तो निबोधत ।
 विष्णुना जिष्णुना सार्धं मधुकैटभयोस्तथा ।
 सम्भराये व्यतिक्रान्ते ब्रह्मा विष्णुमभाषत ॥ ५४ ॥
 अद्य वर्षशतं पूर्णं सभयः प्रत्युपस्थितः ।
 संचेषसङ्गवह्नीरं स्वस्थानं यामि चाप्यहं ॥ ५५ ॥
 स तस्य वचसा देवः संहारमकरोत्तदा ।
 महीं निस्थावरां कृत्वा प्रकृतिस्थांश्च जङ्गमान् ॥ ५६ ॥
 वदि गोविन्द भद्रन्ते क्षिप्तस्ते यादसां पतिः ।
 कूडि यत् करणीयं स्थान्मया ते क्षिप्रवर्धन(१) ॥ ५७ ॥
 वादं शृणु त्वं हेमाभ पद्मयोने वचो मम ।
 प्रसादोऽथस्त्वया लब्ध ईश्वरात् पुत्रलिप्सया ॥ ५८ ॥
 तन्तथा सफलं कृत्वा मत्तोऽभूद्वृणो भवान् ।
 चतुर्विधानि भूतानि सृज त्वं विस्तृजस्व वा(२) ॥ ५९ ॥
 अवाप्य संचाङ्गोविन्दात् पद्मयोनिः पितामहः ।
 प्रजाः स्रष्टुमनास्तेपे तप उद्यं ततो महत् ॥ ६० ॥

१ प्रयोशोऽयं आर्षेः ।

२ विभृजस्व चेति अ० ।

तस्यैव क्षप्यमानस्य न किञ्चित्समवर्त्तत ।
 ततो दीर्घेण कालेन दुःखात् क्रोधो व्यवर्धत ॥ ६१ ॥
 सक्रीधाविष्टनेत्राभ्यामपतन्नुविन्दवः ।
 ततस्तेभ्योऽप्युविन्दुभ्यो वातपित्तकफात्मकाः ॥ ६२ ॥
 महाभागा महासत्त्वाः स्वस्तिकैरभ्यलङ्घिताः ।
 प्रकीर्णकेशाः सर्पास्ते प्रादुर्भूता महाविषाः ॥ ६३ ॥
 सर्पास्तथाप्यजान् दृष्ट्वा ब्रह्मात्मानमनिन्दत ।
 अहो धिक् तपसा ब्रह्मं फलमौदृशकं यदि ।
 लीकवैनाशिकी जज्ञे आदावैव प्रजा मम ॥ ६४ ॥
 तस्य तीव्राभवन्मूर्च्छां क्रोधामर्षसमुद्भवा ।
 मूर्च्छाभितापेन तदा जहौ प्राणान् प्रजापतिः ॥ ६५ ॥
 तस्याप्रतिमवीर्यस्य देहात् कारुण्यपूर्वकं ।
 आत्मेकादृशं ते रुद्राः प्रीडूता रुदतस्तथा ।
 रीदनात् गन्तुं रुद्रास्ते रुद्रत्वं तेन तेषु तत् ॥ ६६ ॥
 ये रुद्राः खलु ते प्राणा ये प्राणास्ते तदात्मकाः ।
 प्राणाः प्राणभृतां ज्ञेयाः सर्वभूतेश्ववस्थिताः ॥ ६७ ॥
 अत्युग्रस्य महत्त्वस्य साधुना चरितस्य च ।
 तस्य प्राणान् ददो भूयस्त्रिशूली नीललोहितः ।
 ललाटात् पद्मशोनेस्तु प्रभुरेकादशात्मकः ॥ ६८ ॥
 ब्रह्मणः सोऽददात् प्राणानात्मजः स तदा प्रभुः ।
 प्रष्टवदनो रुद्रः किञ्चित् प्रत्यागतासवं ।
 अभ्यभाषत्तदा देवो ब्रह्माणं परमं वचः ॥ ६९ ॥
 उपवाच स मां ब्रह्मन् सार्त्तुमर्हसि चात्मनः ।

मां च विद्यात्मजं रुद्रं प्रसादं कुरु मे प्रभो ॥ ७० ॥
 श्रुत्वा त्विदं वचस्तस्य प्रभूतश्च मनोगतं ।
 पितामहः प्रसन्नात्मा नेत्रैः फुल्लाम्बुजप्रभैः ॥ ७१ ॥
 ततः प्रत्यागतप्राणः स्निग्धगन्धौरया गिरा ।
 उवाच भगवान् ब्रह्मा 'शुद्धजाम्बूनदप्रभः' ॥ ७२ ॥
 भो भो वद महाभाग आनन्दयसि मे मनः ।
 को भवान् विष्णुभूतिस्त्वं स्थित एकादशात्मकः ॥ ७३ ॥
 एवमुक्त्वा भगवता ब्रह्मणाऽनन्ततेजसा ।
 ततः प्रत्यवदद्गुह्यो ह्यभिवाद्यात्मजैः सह ॥ ७४ ॥
 यत्ते वरमहं ब्रह्मन् याचितो विष्णुना सह ।
 पुत्रो मे भव देवेति त्वत्पुत्र्यो वापि धूर्वहः ॥ ७५ ॥
 लोकेषु विद्युतेः कार्यं सर्वविष्वात्मसम्भवैः ।
 विषादस्यज देवेश लोकांश्च स्मृष्टुमर्हसि ॥ ७६ ॥
 एवं स भगवानुक्तो ब्रह्मा प्रीतमनाभवत् ।
 रुद्रं प्रत्यवदद् भूयो लोकान्ते नीललोहितं ॥ ७७ ॥
 साहाय्यं मम कार्यार्थं प्रजाः सृज मया सह ।
 वीजो त्वं सर्वभूतानां तत् प्रपन्नस्तथा भव ।
 वादमित्येव तां वाणीं प्रतिजग्राह गङ्गरः ॥ ७८ ॥
 ततः स भगवान् ब्रह्मा कृष्णाजिनविभूषितः ।
 मनोऽपि सोऽसृजदेवो भूतानां धारणां ततः ।
 जिह्वां सरस्वतीञ्चैव ततस्तां विश्वरूपिणीं ॥ ७९ ॥
 भृगुमङ्गिरसं दत्तं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुं ।
 वसिष्ठश्च महातेजाः ससृजे सप्त मानसान् ॥

पुत्रानात्मसमानान्यान् (१) सोऽसृजद्विष्वसश्चवान् ।
 तेषां भूयोऽनुमार्गेण गावो यक्षाद्विलम्बिरे ॥ ८१ ॥
 ओंकारप्रमुञ्चान् वेदानभिमान्वाच देवताः ।
 एवमेतान् यथा प्रोक्तान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ८२ ॥
 दद्याद्यान् मानसान् पुत्रान् प्रोवाच भगवान् प्रभुः ।
 प्रजाः सृजत भद्रं यो रुद्रेण सह धीमता ॥ ८३ ॥
 अनुगम्य महात्मानं प्रजानां पतयस्तदा ।
 वयमिच्छामहे देव प्रजाः स्रष्टुं त्वया सह ।
 ब्रह्मणस्त्वेष सन्देयस्तव चैव महेश्वर ॥ ८४ ॥
 तैरेवमुक्त्वा भगवान् रुद्रः प्रोवाच तान् प्रभुः ।
 ब्रह्मण्यथात्मजा मर्त्या प्राणान् शृणु च वै सुराः ॥ ८५ ॥
 कृत्वायजायजानेतान् ब्राह्मणानात्मजात्मजम् ।
 ब्रह्मादिस्तत्पर्यन्तान् सप्तलोकान्मात्मकान् ।
 भवन्तः स्रष्टुर्महन्ति वचनान्मम स्रस्ति वः ॥ ८६ ॥
 तेनैवमुक्त्वाः प्रत्युचुः रुद्रमायन्विशूलिनं ।
 यथाज्ञापयसे देव तदा तद्दे भविष्यति ॥ ८७ ॥
 अनुमान्य महादेवं प्रजानां पतयस्तदा ।
 ऊचुर्देवं महात्मानं भवान् श्रेष्ठः प्रजापतिः ।
 त्वां पुरस्कृत्य भद्रन्ते प्रजाः स्रक्षामहे वयं ॥ ८८ ॥
 एवमस्त्विति वै दत्तः प्रत्यपद्यत भाषितं ।
 तैः सह स्रष्टुमारेभे प्रजाकामः प्रजापतिः ।
 सर्गस्थिते ततः स्थायी ब्रह्मा सर्गमथासृजत् ॥ ८९ ॥

अथास्य सप्तमेऽतीते कल्पे वै सम्बभूवतुः ।
 ऋभुः सनत्कुमारश्च तपोसोऽकनिवासिनौ ।
 ततो मज्जर्धनिन्यान् स भानसानस्रजत् प्रभुः ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते मधुकैटभोत्पत्तिविनाश
 वर्णनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

— ७७ —

स्वरोत्पत्तिः ।

सुत उवाच । अहो विष्णवनीयानि रहस्यानि महामते ।

त्वद्योक्तानि यथातत्त्वं लोकानुपहकारणात् ॥ १ ॥

तत्र वै संशयो मञ्जुभववारेषु शूलिनः ।

किं कारणं महादेवः कर्त्तुं प्राप्य सुदारुणं ।

द्वित्वा युगानि पूर्वाणि अवतारं करोति वै ॥ २ ॥

अस्मिन्मन्त्रे चैव प्राप्ते वैवस्वते प्रभो ।

अवतारं कथञ्चक्रे एतदिच्छामि वेदितुं ॥ ३ ॥

न तेऽस्यविदितं किञ्चिदिह लोके परत्र च ।

भक्तानामुपदेशार्थं विनयात् पृच्छती मम ।

कथयस्व महाप्राज्ञ यदि श्राव्यं महामतं ॥ ४ ॥

लोमश उवाच(१) । एवं पृष्टोऽथ भगवान् वायुर्लोकहिते रतः ।

इदमाह महातेजा वायुर्लोकनमस्कृतः ॥ ५ ॥

एतद्भुजतमं(२) लोके यन्मात्स्वं परिपृच्छसि ।

तत्सर्वं शृणु माधेय उच्यमानं यथाकर्म ॥ ६ ॥

पुरा लोकार्थेव हृते दिव्ये वर्षमहस्रके ।

१ लोमशवर्ष उवाच इति ७० ।

२ एतद्भुजतममिति ७० ।

स्रष्टुकामः प्रजा ब्रह्मा चिन्तयामास दुःस्मितः ॥ ७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतः कुमारकः ।
 दिव्यगन्धः सुधापेक्षी दिव्यां श्रुतिमुदीरयन् ॥ ८ ॥
 अगन्धस्पर्शरुपात्तामगन्धां रसवर्जितां ।
 श्रुतिं ह्रुदीरयन् देवो यामविन्दच्चतुर्भुजः ॥ ९ ॥
 ततस्तु ध्यानसंयुक्तस्तप आस्त्राय भैरवं ।
 चिन्तयामास मनसा त्रितयं कोऽन्वयन्त्विति ॥ १० ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य प्रादुर्भूतं तदक्षरं ।
 अगन्धस्पर्शरूपरसगन्धविवर्जितं ॥ ११ ॥
 अथोत्तमं स लोकेषु स्वभूर्त्तिश्चापि पश्यति ।
 ध्यायन् स तदा देवमर्घ्यं पश्यति पुनः ॥ १२ ॥
 तं श्वेतमथ रक्तञ्च पीतं कृष्णं तदा पुनः ।
 वर्णस्य तत्र पश्येत न स्त्री न च नपुंसकं ॥ १३ ॥
 तत्सर्वं सुचिरं ज्ञात्वा चिन्तयन् हि तदक्षरं ।
 तस्य चिन्तयमानस्य कण्ठादुत्तिष्ठतेऽक्षरः ॥ १४ ॥
 एकमात्रो महाघोषः श्वेतवर्णः सुनिर्मलः ।
 स ओंकारो भवेद्देदः अक्षरं वै महेश्वरः ॥ १५ ॥
 ततश्चिन्तयमानस्य त्वक्षरं वै स्वयम्भुवः ।
 प्रादुर्भूतन्तु रक्तान्तु स देवः प्रथमः स्मृतः ॥ १६ ॥
 ऋग्वेदं प्रथमं तस्य त्वग्निमीले पुरोहितं ।
 एतां दृष्ट्वा ऋचं ब्रह्मा चिन्तयामास वै पुनः ।
 तदक्षरं महातेजाः किमेतदिति लोककृत् ॥ १७ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य तस्मिन्नथ महेश्वरः ।

हिमात्रमक्षरं जज्ञे दैशित्वेन हिमाचिकं ॥ १८ ॥
 ततः पुनर्हिमात्रन्तु चिन्तयामास चाक्षरं ।
 प्रादुर्भूतञ्च रक्तान्तत् वेदने गृह्य सा यजुः ॥ १९ ॥
 इषे त्वीर्ज्जित्वा वायवः स्व देवो वः सविता पुनः ।
 ऋग्वेद एकमात्रस्तु हिमात्रन्तु यजुः स्मृतं ॥ २० ॥
 ततो वेदं हिमात्रन्तु दृष्ट्वा चैव तदक्षरं ।
 हिमात्रं चिन्तयन् ब्रह्मा त्वक्षरं पुनरीश्वरः ॥ २१ ॥
 तस्य चिन्तयमानस्य ओङ्कारः सम्भूय ह ।
 ततस्तदक्षरं ब्रह्मा ओङ्कारं समचिन्तयत् ॥ २२ ॥
 अथापश्यत्ततः पीताम्बुचक्षैव समुत्थितान् ।
 अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये ॥ २३ ॥
 ततस्तु स महातेजा दृष्ट्वा वेदानुपस्थितान् ।
 चिन्तयित्वा च भगवांस्त्रिसन्ध्यं यन्निरक्षरं ।
 त्रिवर्णं यत् त्रिवर्णमोङ्कारं ब्रह्मसंज्ञितं ॥ २४ ॥
 ततश्चैव त्रिसंयोगात् त्रिवर्णन्तु तदक्षरं ।
 लक्ष्यालक्ष्यप्रदृश्यञ्च सहितं त्रिदिवं त्रिकं ॥ २५ ॥
 त्रिमात्रन्त्रिपदश्चैव त्रियोगश्चैव शाश्वतं ।
 तस्मात्तदक्षरं ब्रह्मा चिन्तयामास वै प्रभुः ॥ २६ ॥
 तस्मात्तदक्षरं सोऽथ ब्रह्म रूपं स्वयम्भुवः ।
 चतुर्ह्यगमुखं देवं पश्यते दीप्ततेजसं ।
 तमोङ्कारं स कृत्वाद्दौ विज्ञेयः स स्वयम्भुवः ॥ २७ ॥
 चतुर्मुखमुखात्तस्मादजायन्त चतुर्ह्यग ।
 जानावर्णाः सरा दिव्यमाद्यन्तश्च तदक्षरं ।

तस्मात् विषष्टिवर्णा वै अकारप्रभवाः स्मृताः ॥ २८ ॥
 ततः साधारणार्थाय वर्णानाम् स्वयम्भुवः ।
 अकाररूप आदी तु स्थितः स प्रथमः स्वरः ॥ २९ ॥
 ततश्चेभ्यः स्वरैर्भवस्तु चतुर्ह्य महासुखाः ।
 मनवः सन्त्यस्यन्ते दिव्या मन्यन्तरे स्वराः ॥ ३० ॥
 चतुर्ह्यमुखो यत्र अकारो ब्रह्मसंज्ञितः ।
 ब्रह्मकण्ठः समाख्यातः सर्ववर्णः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 सुखात् प्रथमात्तस्य मनुः स्वायम्भुवः स्मृतः ।
 अकारस्तु स विज्ञेयः श्वेतवर्णः स्वयम्भुवः ॥ ३२ ॥
 द्वितीयात् सुखात्तस्य आकारो वै सुखः स्मृतः ।
 नाम्ना स्वारोचिषो नाम वर्णः पाण्डुर उच्यते ॥ ३३ ॥
 तृतीयात् सुखात्तस्य इकारो यजुषां वरः ।
 यक्षुर्मयः स चादित्यो यजुर्व्वदी यतः स्मृतः ॥ ३४ ॥
 ईकारः स मनुर्ज्यो रक्तवर्णः प्रतापवान् ।
 ततः क्षत्रं प्रवर्त्तत तस्माद्रक्तस्तु चक्षियः ॥ ३५ ॥
 चतुर्थात् सुखात्तस्य उकारः स्वर उच्यते ।
 वर्णतस्तु स्मृतस्ताम्रः स मनुस्तामसः स्मृतः ॥ ३६ ॥
 पञ्चमात् सुखात्तस्य ञकारो नाम जायते ।
 पौतको वर्णतच्चैव मनुष्यापि चरिण्यवः ॥ ३७ ॥
 ततः षष्ठात्सुखात्तस्य औकारः कपिलः स्मृतः ।
 वरिष्ठश्च ततः षष्ठो विजयः स महातपाः ॥ ३८ ॥
 सप्तमात् सुखात्तस्य ततो वैवस्वतो मनुः ।
 ऋकारश्च स्वरस्तत्र वर्णतः क्षण उच्यते ॥ ३९ ॥

षष्ठमाक्षु सुखाक्षस्य ऋकारः श्यामवर्णतः ।
 श्यामाक्षरसवर्णस्य ततः सावर्णिरुच्यते ॥ ४० ॥
 सुखाक्षु नवमाक्षस्य लृकारो नवमः स्मृतः ।
 धूम्रो वै वर्णतथापि धूम्रस्य मनुवच्यते ॥ ४१ ॥
 दशमाक्षु सुखाक्षस्य लृकारः प्रभुवच्यते ।
 समस्यैव सवर्णस्य बभौ सावर्णिको मनुः ॥ ४२ ॥
 सुखादेकादशमाक्षस्य एकारो मनुवच्यते ।
 पिशङ्गो वर्णतस्यैव पिशङ्गो वर्ण उच्यते ॥ ४३ ॥
 द्वादशमाक्षु सुखाक्षस्य ऐकारो नाम उच्यते ।
 पिशङ्गो भस्मवर्णाभः पिशङ्गो मनुवच्यते ॥ ४४ ॥
 त्रयोदशमाक्षस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 पञ्चवर्णसमायुक्त औकारो वर्ण उत्तमः ॥ ४५ ॥
 चतुर्दशमाक्षस्य औकारो वर्ण उच्यते ।
 कर्बूरो वर्णतस्यैव मनुः सावर्णिरुच्यते ॥ ४६ ॥
 इत्येते मनवस्यैव स्वरा वर्णाश्च कल्पतः ।
 विज्ञेया हि यथातत्त्वं स्वरतो वर्णतस्तथा ॥ ४७ ॥
 परस्परसवर्णाश्च स्वरा यस्माद् भूता हि वै ।
 तस्मात्तेषां सवर्णत्वादन्ययस्तु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥
 सवर्णाः सट्टशाश्चैव यस्माज्जातास्तु कल्पजाः ।
 तस्मात् प्रजानां लोकेऽस्मिन् सवर्णाः सर्वसन्धयः ॥ ४९ ॥
 भविष्यन्ति यथाशैलं वर्णाश्च न्यायतोऽर्थतः ।
 अभ्यासात्सन्धयश्चैव तस्माज्ज्ञेयाः स्वरा इति ॥ ५० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुपौर्णे स्वरौत्पत्तिर्नाम
 षड्विंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

महादेवतनुवर्णनं ।

ऋषय जपुः । अस्मिन् कल्पे खया चोक्तः प्रादुर्भावो महात्मनः ।

महादेवस्य रुद्रस्य साधकैर्न्युनिभिः सह ॥ १ ॥

सुत उवाच । उत्पत्तिरादिसर्गस्य मया प्रोक्ता समासतः ।

विस्तरेषां वक्ष्यामि नामानि तनुभिः सह ॥ २ ॥

पत्नीषु जनयामास महादेवः सुतान् वरुण् ।

कल्पेऽष्टमे व्यतीते तु(१) यस्मिन् कल्पे तु तच्छृणु ॥ ३ ॥

कल्पादौ चात्मनस्तुल्यं सुतं प्रध्यायतः प्रभोः ।

प्रादुरासीत्ततोऽस्य कुमारो नीललोहितः ।

तं दधे सुस्वरं घोरं निर्दहन्निव तेजसा ॥ ४ ॥

हृद्वा रुदन्तं सहसा कुमारं नीललोहितं ।

किं रोदिषि कुमारेति ब्रह्मा तं प्रत्यभाषत ॥ ५ ॥

सोऽब्रवीदेहि मे नाम प्रथमं वै पितामह ।

रुद्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः ॥ ६ ॥

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।

नाम देहि द्वितीयं मे इत्युवाच स्वयम्भुव ॥ ७ ॥

भवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुद्रत्पुनः ।

किं रोदिषीति तं ब्रह्मा प्रत्युवाचाय शङ्करं ॥ ८ ॥

तृतीयं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।

शिवस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ८ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 चतुर्थं देहि मे नाम इत्युवाच स्वयम्भुवः ॥ ९ ॥
 यशूनां त्वं पतिर्देव इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १० ॥
 पञ्चमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 ईशस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ ११ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 षष्ठं मे नाम देहीति इत्युवाचाद्य तं प्रभुः ॥ १२ ॥
 भीमस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ।
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ॥ १३ ॥
 सप्तमं देहि मे नाम इत्युक्तः प्रत्युवाच तं ।
 उग्रस्त्वं देव नाम्नासि इत्युक्तः सोऽरुदत्पुनः ॥ १४ ॥
 किं रोदिषीति तं ब्रह्मा रुदन्तं पुनरब्रवीत् ।
 अष्टमं देहि मे नाम त्वं विभो पुनरब्रवीत् ।
 महादेवस्तु नाम्नासि इत्युक्तो विरराम ह ॥ १५ ॥
 लब्ध्वा नामानि चैतानि ब्रह्मणो नीललोहितः ।
 प्रोवाच नाम्नामितेषां भूतानि प्रदिशेति ह ॥ १६ ॥
 ततोऽभि सृष्टास्तनव एषां नाम्नां स्वयम्भुवा ।
 सूर्यो मही जलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ॥ १७ ॥
 दीक्षितो ब्राह्मणश्चन्द इत्येते ब्रह्मधातवः ।
 तेषु पूज्यथ वन्द्यः स्यादरुद्रस्ताम्र हिनस्ति वै ॥ १८ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।

द्वितीयं नामधेयन्ते मया प्रोक्तं भवेति यत् ।
 एतस्यापि द्वितीया ते तनुर्नाम्ना भविष्यति ॥ २० ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्य रसाज्जलं ।
 तद्विवेश ततस्तोयं तस्मादापो भवः स्मृतः ॥ २१ ॥
 यस्माद् भवन्ति भूतानि ताभ्यस्ता भावयन्ति च ।
 भवनाद्भावनाच्चैव भूतानां सन्धवः स्मृतः ॥ २२ ॥
 तस्मात्सूत्रं पुरीषस्य नापु कुर्वीत सर्वदा ।
 न छायेदप्यु नम्रस्य न निष्ठोवेत् कदाचन ॥ २३ ॥
 मैथुनं नैव सेवेत शिरःस्नानञ्च वर्जयेत् ।
 न प्रीतः परिचर्षीत बह्वन्न संस्थितोपि वा ॥ २४ ॥
 मेधामेधशरीरत्वान्नैव दुष्यन्तापः कश्चित् ।
 विवर्णरसगन्धाय अल्पाय परिवर्जयेत् ॥ २५ ॥
 अपां योनिः समुद्रस्य तस्मात्तं कामयन्ति ताः ।
 मेध्याश्चैवास्तुताश्चैव भवन्ति प्राप्य सागरम् ॥ २६ ॥
 तस्मादपि न दम्ब्येत समुद्रं कामयन्ति ताः ।
 न हि नस्ति भवो देवः सदैवं योऽप्यु वर्त्तते ॥ २७ ॥
 ततोऽवबोत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं कृष्णलोहितं ।
 शर्वस्त्वमिति यन्नाम तृतीयं समुदाहृतं ।
 तस्य भूमिस्तृतीया तु तनुर्नाम्ना भवत्वियं ॥ २८ ॥
 इत्युक्ते यत् स्थिरं तस्य शरीरस्यास्थिसञ्चितं ।
 तद्विवेश ततो भूमिस्तस्माद्भुः शर्व उच्यते ॥ २९ ॥
 तस्मात् कुर्वीत नो विद्वान् पुरीषसूत्रमेव वा ।
 न च्छायायां न सोपानि स्रग्ध्यायां नापि मेहयेत् ॥ ३० ॥

शिरः प्रावृत्त्य कुर्वीत अन्तर्बाधं दृष्टैर्मर्हो ।
 य एवं वर्त्तते भूमौ तं शर्वो न हिनस्ति वै ॥ ३१ ॥
 ततोऽब्रवीत्पुनर्ब्रह्मा तं देवं नीललोहितं ।
 ईशान इति यत् प्रीतं चतुर्थं नाम ते मया ॥ ३२ ॥
 चतुर्थस्य चतुर्थी स्याद्वायुर्नाम्ना तनुस्तव ।
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य पञ्चधा प्राणसंज्ञितं ॥ ३३ ॥
 विवेक्य तं तदा वायुरीशानो वायुश्च्यते ।
 तस्मादेतं परिवदेदायतं वायुमीश्वरं ।
 एवं युक्तमवेशानो नैव देवो हिनस्ति तं ॥ ३४ ॥
 ततोऽब्रवीत् पुनर्ब्रह्मा तं देवं धूम्रलोहितं ।
 यत्ते पञ्चपतीत्युक्तं मया नामैह पञ्चमं ।
 पञ्चमी पञ्चमस्यैव तनुर्नाम्नास्मिरस्तु ते ॥ ३५ ॥
 इत्युक्ते यच्छरीरस्य तेजस्तस्योपसंज्ञितम् ।
 विवेक्य तत्तदा अग्निस्तस्मात्पशुपतिः पतिः (१) ॥ ३६ ॥
 चन्द्रमास्तु स्मृतः सोमः तस्यात्मा श्लोचधीरणः ।
 एवं यो वर्त्तते विद्वान् सदा पर्वणि पर्वणि ।
 न हन्ति तं महादेव एवं वन्देत तं प्रभुं (२) ॥ ३७ ॥
 गोपायति दिवादित्यः प्रजा नक्तन्तु चन्द्रमाः ।
 एकरात्रे समेधातां सूर्याचन्द्रमसावभौ ।
 अमावास्यानिशायान्तु तस्यां युक्तः सदा वसेत् ॥ ३८ ॥
 तत्राविष्टं सर्वमिदन्तनुभिर्नामभिः सह ।

१ पशुपतिः स्मृत इति ७० ।

२ एव वै देवतां प्रभूमिति ७० ।

एकाकी यच्चरत्येष सूर्योऽसौ चन्द्र उच्यते ॥ ३८ ॥
 सूर्यस्य यत्प्रकाशेन वीर्यवन्ते चक्षुषा प्रजाः ।
 शृङ्गाणां संस्थितो रुद्रः पितृवन्धो गर्भस्थभिः ॥ ४० ॥
 अच्यते पीयते चैवाप्यक्षपानात्मकानि या ।
 तनुरात्मभवा सा वै देहेऽप्यपीयते ॥ ४१ ॥
 यथा धत्ते प्रजाः सर्वाः स्थिरौभूतेन चेतसा ।
 पार्थिवी सा तनुस्तस्य शार्ङ्गी धारयति प्रजाः ॥ ४२ ॥
 यावत् स्थिता शरीरेषु भूतानां प्राणवृत्तिभिः ।
 वाय्वात्मिका तु ऐशानो सा प्राणाः प्राणिना सह ॥ ४३ ॥
 पीताशितानि पचति भूतानां जठरेषु या ।
 ततः पाशुपती तस्य पाचिका शक्तिरुच्यते ॥ ४४ ॥
 बानोह सुधिराणि स्रुदे हेत्वन्तर्गतानि वै ।
 वायोः सञ्चरणाद्याय सा भीमा चोच्यते तनुः ॥ ४५ ॥
 वेतानद्वीचितानाम्नु या स्थितिर्द्विष्टवादिनां ।
 तनुश्चात्मिका सा तु तेनोद्यो दीक्षितः स्मृतः ॥ ४६ ॥
 यत्तु सङ्कल्पकं तस्य प्रजास्त्रिह समं स्थितं ।
 सा तनुर्मानसी तस्य चन्द्रमाः प्राणिषु स्थितः ॥ ४७ ॥
 नवो नवो भवति हि जायमानः पुनः पुनः ।
 नौयते यो यथाकामं विवुधैः पितृभिः सह ।
 महादेवोऽमृतात्माऽसौ ह्यमयचन्द्रमाः स्मृतः ॥ ४८ ॥
 तस्य या प्रथमा नास्मा तनूरोद्री प्रकीर्तिता ।
 पत्नी सुवर्चला तस्य पुत्रस्तस्याः शनैश्चरः ॥ ४९ ॥
 भवस्य या द्वितीया तु तनुरापः स्मृता तु वै ।

तस्योवाच स्मृता पत्नी पुत्रस्याप्यशनाः स्मृतः ॥ ५० ॥
 शर्वस्य वा तृतीया तु नाम भूमिस्तनुः स्मृता ।
 पत्नी तस्य विकेशीति पुत्रस्याङ्गारकः स्मृतः ॥ ५१ ॥
 ईशानस्य चतुर्विंशत्यस्यैतस्य(१) च वा तनुः ।
 तस्य पत्नी शिवा नाम पुत्रस्यास्य मनोजवः ॥ ५२ ॥
 नास्त्रा पशुपतेर्या तु तनुरग्निर्द्विजैः स्मृता ।
 तस्य पत्नी स्मृता स्वाहा स्कन्दस्यापि सुतः स्मृतः ॥ ५३ ॥
 नास्त्रा षष्ठस्य वा भीमा तनुराकाश उच्यते ।
 द्विजः पत्न्यः स्मृतास्तस्य स्रगं चास्य सुतः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 उवा तनुः सप्तमी वा दौक्षितैर्मांछयैः स्मृता ।
 दौष्ट्या पत्नी स्मृता तस्य सन्तानः पुत्र उच्यते ॥ ५५ ॥
 नास्त्राऽष्टमस्य महतस्तनुर्या चन्द्रमाः स्मृतः ।
 पत्नी तु रोहिणी तस्य पुत्रस्यास्य बृधः स्मृतः ॥ ५६ ॥
 इत्येतास्तनवस्तस्य नामभिः परिकीर्तिताः ।
 तास्तु वन्द्या नमस्याद्य प्रतिनाम तनूषु वै ॥ ५७ ॥
 भक्तेः सूर्येऽप्यु पृथिव्यां वायुस्मिन्व्योमदौक्षितः ।
 तथा च वै चन्द्रमसि तनुभिर्नामभिः सह ।
 प्रजावानेति सायुज्यमोष्वरस्य नरो हि सः ॥ ५८ ॥
 इत्ये तदो मयाख्यातं गुह्यं भीमस्य तद्वचनम् ।
 शत्रोऽस्तु हिपदे नित्यं शत्रोऽस्तु च चतुष्पदे ॥ ५९ ॥
 एतत् प्रोक्तं निदानं वस्तनूनां नामभिः सह ।
 महादेवस्य देवस्य भृगोस्तु शृणुत प्रजाः ॥ ६० ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते महादेवतनुवर्णनं
 नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

अथाष्टाविंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

अश्विबंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । अगोः स्यातिर्विजज्ञेऽथ ईश्वरो सुखदुःखयोः ।

हृमाश्वभगदातारो सर्वप्राणमृतामिह ।

देवो धाताविधातारो मन्वन्तरविचारिणौ ॥ १ ॥

तयोर्ज्येष्ठा तु भगिनी देवो श्रीलोकभाविनी ।

सा तु नारायणं देवं पतिमासाद्य शोभनं ।

नारायणात्मजो साध्वी(१) बलीसाहो व्यजायत ॥ २ ॥

तस्मास्तु मानसाः पुत्रा ये खान्ये दिव्यचारिणः ।

ये वहन्ति विमानानि देवानां पुण्यकर्मणां ॥ ३ ॥

ये तु कन्ये स्मृते भार्य्यं विधातुर्धातुरेव च ।

आयतिर्नियतिश्चैव तयोः पुत्रौ दृढव्रतौ ॥ ४ ॥

पाण्डुश्चैव सुकण्ठश्च ब्रह्माकीर्णो सनातनौ ।

मनस्विन्यां सुकण्ठीश्च मार्कण्डेयो बभूवुः ॥ ५ ॥

सुतो वेदशिरास्तस्य मूर्धन्यायामजायत ।

पौवर्था वेदशिरसः पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।

मार्कण्डेय इतिख्याता ऋषयो वेदपारगाः ॥ ६ ॥

पाण्डोश्च पुण्डरीकायां सुतिमानात्मजोऽभवत् ।

उत्पन्नो सुतिमन्तश्च सज्जवानश्च(२) तावभौ ।

१ देवाविति च० ।

२ सज्जवानर्पेति च० ।

तयोः पुत्राय पौत्राय भार्गवाणां परस्परं ।
 स्त्रायश्चवेऽन्तरेऽतीते मरीचेः शृणुत पजाः ॥ ७ ॥
 पत्नी मरीचेः सम्भूतिर्विजज्ञे सात्मसम्भवं ।
 प्रजायते(१) पूर्णमासं कन्याद्येमा निबोधत ।
 कुट्टिः पृष्टिस्त्रिधा चैव तथा चापचितिः शुभा ॥ ८ ॥
 पूर्णमासः सरस्वत्यां द्वौ पुत्रावुदपादयत् ।
 विरजश्चैव धर्मिष्ठं पर्वसश्चैव तावुभौ ॥ ९ ॥
 विरजस्यात्मजो विद्वान् सुधामा नामविभुतः ।
 सुधामसुतवैराजः प्राच्यान्दित्रि समाश्रितः(२) ॥ १० ॥
 लोकपालः सुधर्म्यान्मा गौरीपुत्रः प्रतापवान् ।
 पर्वसः सर्वगणानाम्यविष्टः स महायशः ॥ ११ ॥
 पर्वसः पर्वसायान्तु जनयामास वै सुतौ ।
 यज्ञवामश्च श्रीमन्तं सुतं काश्यपमीव च ।
 तयोर्गौत्रकरो पुत्रौ तौ जातो धर्मनिश्चितौ ॥ १२ ॥
 स्मृतिधाङ्गिरसः पत्नी जज्ञे तावात्मसम्भवौ ।
 पुत्रौ कन्यायतस्त्रय पुण्यास्ता लोकविभुताः ॥ १३ ॥
 सिनोवाणी कुहुश्चैव राका चानुमतिस्तथा ।
 तथैव भरताग्निश्च कौर्त्तिमन्तश्च तावुभौ ॥ १४ ॥
 अग्नेः पुत्रन्तु पर्जन्यं संज्ञती सुपुत्रे प्रभुं ।
 हिरण्यरोमा पर्जन्यो मारीच्यामुदपादयत् ।
 आभूतसङ्गवस्थायां लोकपालः स वै स्मृतः ॥ १५ ॥

१ प्रजायते इत्यभिज्ञानपाठो न समीचीनः ।

२ सदा शिव इति च ॥

जज्ञे कीर्तिमतद्यापि धेनुका तावकल्पवौ ।
 वरिष्ठं हृतिमन्तश्चाप्युभावङ्कितसां वरी ॥ १६ ॥
 तयोः पुत्राय पौत्राय वेऽतीता वै सहस्रशः ।
 अनसूयापि जज्ञे तान् पश्चाच्चेयानकल्पाणान् ॥ १७ ॥
 कन्याश्चैव नृतिं नाम माता शङ्कपदस्य यः ।
 कर्दमस्य तु या पत्नी पुलहस्य प्रजापतेः ॥ १८ ॥
 सत्यनेषश्च हव्यश्च आपो मूर्त्तिः शनोश्चरः (१) ।
 सोमश्च पञ्चमस्तेषामासौत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 यामिऽतीते भहातीताः पश्चाच्चेयाः प्रकीर्तिताः ॥ १९ ॥
 तेषां पुत्राय पौत्राय ह्यविणा वै महाकृता ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे यामि शतशोऽय सहस्रशः ॥ २० ॥
 प्रीत्यां पुलस्त्यभार्यायां दत्तालिप्तत् सुतोऽभवत् ।
 पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्मृतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मध्यमी देववाहुश्च विनोतो नाम ते त्रयः ॥ २१ ॥
 असा यवीयसी तेषां सदती नाम विश्रुता ।
 पर्जन्यजननी शुभ्रा पत्नी त्वग्नेः स्मृता शुभा ॥ २२ ॥
 पौलस्त्यस्य ऋषेशापि प्रीतिपुत्रस्य धीमतः ।
 दत्तालेः सुषुवे पत्नी सजङ्गादीन् बहून् सुतान् ।
 पौलस्त्या इति विख्याताः स्मृताः स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ २३ ॥
 चमा तु सुषुवे पुत्रान् पुलहस्य प्रजापतेः ।
 ते चाग्निवर्चसः सर्वे येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ २४ ॥
 कर्दमद्याम्बरीषश्च सहिष्णुश्चेति ते त्रयः ।

ऋषिर्धनकपीवांस शुभा कन्या च पीवरी ॥ २५ ॥
 लईमस्य श्रुतिः पत्नी आत्रेय्यजनयस्तान् ।
 पुत्रं शङ्खपदश्चैव कन्यां काम्यां तथैव च ॥ २६ ॥
 स वै शङ्खपदः श्रीमान् लोकपालः प्रजापतिः ।
 दक्षिणस्यां दिशि रतः काम्यां दत्त्वा प्रियव्रते ॥ २७ ॥
 काम्या प्रियव्रतास्त्रेभे स्वायम्भुवसमान् सुतान् ।
 दशकन्याद्वयश्चैव यैः चतुर्न सन्धर्वसितं ॥ २८ ॥
 पुत्री धनकपीवांस(१) सद्दिष्णुर्नामविश्रुतः ।
 यशीधारी विजज्ञे त्रै कामदेवः सुमध्यमः ॥ २९ ॥
 ऋतोः ऋतुसमः पुत्री विजज्ञे सन्ततिः शुभा ।
 नैषां भार्याश्चि पुत्री वा सर्व्वे ते ह्यूर्ध्वरेतसः ।
 मध्ये तानि सङ्गच्छाणि कालखिल्या इतिश्रुताः ॥ ३० ॥
 अरुणस्त्राग्रतो गान्ति परिवार्य्य दिवाकरं ।
 आभूतसंत्पन्नवात्सर्व्वे पतङ्गसङ्गचारिणः ॥ ३१ ॥
 स्वसारौ तु यवीयस्यौ पुण्यात्मसुमती च ते ।
 पर्व्वसस्य सुधे ते वै पूर्णमाससुतस्य वै ॥ ३२ ॥
 ऊर्जायान्तु वसिष्ठस्य पुत्रा वै सप्त जज्ञिरे ।
 ज्वावसी च स्वसा तेषां पुण्डरीका सुमध्यमा ॥ ३३ ॥
 जननी सा श्रुतिमतः पाण्डोस्तु महिषी प्रिया ।
 अस्यां त्विमे यवीयांसो वासिष्ठाः सप्त विश्रुताः ॥ ३४ ॥
 रजःपुत्रीऽर्धवाहुष सवनघाघमश्च यः ।
 सुतपाः शङ्क इत्येते सर्व्वे सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ३५ ॥

रजसो वाप्यऽजनयन्मार्कण्डेयौ यशस्विनी ।
 प्रतीक्षां दिशि राजन्यं केतुमन्तं प्रजापतिं ॥ ३६ ॥
 गीम्राणि नामभिस्तेषां वासिष्ठानां महात्मनां ।
 स्नायन्मुनेन्द्रेऽतीतास्त्वग्नेस्तु नृण्यत प्रजाः ॥ ३७ ॥
 इत्येव ऋषिसमंस्तु सानुबन्धः प्रकीर्तितः ।
 विस्तरेणातृपूर्वा चाप्यग्नेस्तु नृण्यत प्रजाः ॥ ३८ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं
 नामाष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथोनविंशोऽध्यायः ।

—००००—

अग्निवंशवर्णनं ।

योऽसावग्निरभिमानो ज्ञासीत् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात्स्वाहा व्यजायत ॥ १ ॥
 पावकः पवमानश्च पावमानश्च यः स्मृतः ।
 रुचिः शौरस्तु विज्ञेयः स्वाहापुत्राच्छ्रेयस्तु ते ॥ २ ॥
 निर्घृण्य पवमानस्तु रुचिः शौरस्तु यः स्मृतः ।
 पावका वैद्युताश्चैव तेषां ज्ञानानि यानि वै ॥ ३ ॥
 पवमानाज्जलैव कव्यवाहन उच्यते ।
 पावकात् सहरसस्तु हव्यवाहः शुचेः सुतः ॥ ४ ॥
 देवानां हव्यवाहोऽग्निः पितॄणां कव्यवाहनः ।
 सहरसोऽसुराणान्तु तयाणान्तु तयोऽग्नयः ॥ ५ ॥
 एतेषां पुत्रपौत्रास्तु चत्वारिंशद्वैव तु ।
 वक्ष्यामि नामतस्तोषां प्रविभागं पृथक् पृथक् ॥ ६ ॥
 वैद्युतो लौकिकाग्निस्तु प्रथमो ब्रह्मणः सुतः ।
 ब्रह्मोदनाग्निस्तु पुत्रो भरतो नाम विद्युतः ॥ ७ ॥
 वैश्वानरमुखस्तस्य महः काव्यो ज्ञपां रसः (१) ।
 अमृतोऽथर्वणा पूर्वं मथितः पुष्करोदधौ ।
 सोऽथर्व्वा लौकिकाग्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥

अथर्वा तु भृगुर्ज्योऽप्यङ्गिराऽथर्वणः सुतः ।
 तस्मात् स लौकिकाम्निस्तु दध्यङ्गोऽथर्वणः सुतः ॥ ८ ॥
 अथ यः पवमानोऽग्निर्निर्मन्याः कविभिः स्मृतः ।
 स ज्यो बाह्वपत्न्योऽग्निस्ततः पुत्रद्वयं स्मृतं ॥ ९ ॥
 शंखस्वाहवनीयोऽग्निर्यः स्मृतो हव्यवाहनः ।
 द्वितीयस्तु सुतः प्रोक्तः शुक्रोऽग्निर्यः प्रणीयते ॥ ११ ॥
 तथा(१) सभ्यावसथ्यो वै शंखस्वान्नः सुतावभौ ।
 शंखास्तु धोदृशनदीयकमे हव्यवाहनः ।
 योऽसावाहवनीयोऽग्निर्भिमानी द्विजैः स्मृतः ॥ १२ ॥
 कावेरीं कृष्णवेणीञ्च नर्मदां यमुनान्तथा ।
 गोदावरीं वितस्ताञ्च चन्द्रभागामिरावतीं ॥ १३ ॥
 विपाशाङ्गोशिकीञ्चैव गतद्गुं सरयून्तथा ।
 सौतां सरस्वतीञ्चैव क्रादिनीं पावनीं तथा ॥ १४ ॥
 तासु धोदृशधात्मानं प्रविभक्त्य पृथक् पृथक् ।
 अत्मानं व्यदधात्तासु धिष्णीष्वथ वभूव सः ॥ १५ ॥
 धिष्णो दिव्यभित्तिरिच्छस्तासूत्पन्नास्तु धिष्णवः ।
 धिष्णीषु यज्ञिरे यस्माद्विष्णुस्तेन कीर्त्तिताः ॥ १६ ॥
 इत्येते वै नदीपुत्रा धिष्णोष्वेव विजज्ञिरे ।
 तेषां विहरणोवा वै उपस्थेयाश्च तेऽग्नयः ।
 तान् शृणुध्वं समासेन कीर्त्तमानान् यथा तथा ॥ १७ ॥
 ऋतुः प्रवाहणोऽग्नौधः पुरस्ताद्विष्णुयोऽपरे ।
 विधीयन्ते यथास्थानं सौत्वेऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ १८ ॥

अग्निर्होऽन्यवाच्यानामग्नीनां नृसुत क्रमं ।
 सन्नाड्गन्निः कृशानुं यो द्वितीयोत्तरवेदिकः ॥ १८ ॥
 सन्नाड्गन्निः स्मृता ह्यष्टौ उपतिष्ठन्ति तान् द्विजाः ।
 अधस्तात्पर्वदन्त्यस्तु द्वितीयः सोऽग्न इत्यते ॥ २० ॥
 प्रतदोचे नभो नाम चत्वारि स विभाव्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २१ ॥
 हव्यसूर्याद्यसंसृष्टः ग्रामित्रे स विभाव्यते ।
 विश्वस्याथ समुद्रोन्निर्ब्रह्मस्थाने स कीर्ष्यते ॥ २२ ॥
 ऋतुधामा च सुज्योतिरौदुम्ब्र्यां स कीर्ष्यते ।
 ब्रह्मज्योतिर्वसुर्नाम ब्रह्मस्थाने स उच्यते ॥ २३ ॥
 अनेकपादुपस्थेयः स वै शालामुखीयकः ।
 अगुह्योऽप्यहिबुधः (१) सोऽग्निर्द्विपतिः स्मृतः ॥ २४ ॥
 ग्रंथस्यैव सुताः सर्वे उपस्थेयाः द्विजैः स्मृताः ।
 ततो विहरणीयांश्च वक्ष्याम्यष्टौ तु तत्सुतान् ॥ २५ ॥
 कतुमवाहनोऽग्नौध्रस्तत्रस्या धिष्णयोऽपरे ।
 विज्रयन्ते यथास्थानं सोऽग्नौऽङ्गि सवनक्रमात् ॥ २६ ॥
 पौत्रेयस्तु ततो ह्यग्निः स्मृतो यो हव्यवाहनः ।
 शान्तिचाग्निः प्रचेतास्तु द्वितीयः सत्य उच्यते (२) ॥ २७ ॥
 तथाग्निर्विश्वदेवस्तु ब्रह्मस्थाने स उच्यते ।
 अवचुरच्छावाकस्तु भुवः स्थाने विभाव्यते ॥ २८ ॥
 उग्रोरग्निः सवीर्यस्तु नैष्ठोयः संविभाव्यते ।

१ अग्निर्होऽप्यहिबुध इति अ० ।

२ शान्त्य उच्यते इति अ० । शस्य उच्यते इति अ० ।

अष्टमस्तु ध्वरतिस्तु मार्गालीयः प्रकीर्तितः ॥ २८ ॥
 धिष्या विहरणीया ये सौम्येनान्वेन चैव हि ।
 तयोर्वैः पावको नाम स चापां गर्भं उच्यते ॥ २९ ॥
 अग्निः सोऽवधयो ज्ञेयः सम्यक् प्राप्यासु ह्यते ।
 हन्त्ययस्त्र्यसुतो अग्निर्जठरे यो नृणां स्थितः ॥ ३० ॥
 मन्थुमान् जाठरस्थानेर्विद्वानग्निः सुतः अतः ।
 परस्परौष्ठितः सोऽग्निभूतानां ह विभुर्महान् ॥ ३१ ॥
 पुत्रः सोऽग्नेर्मन्युमतो घोरः संवर्त्तकः अतः ।
 पितृवपः स वसति समुद्रे वडवामुखः ॥ ३२ ॥
 समुद्रवासिनः पुत्रः सहरचो विभाव्यते ।
 सहरचसुतः चाभो गृह्णाणि स दहेन्नृणां ॥ ३३ ॥
 कण्वादीऽग्निः सुतस्तस्य पुरुषानन्ति यो सतान् ।
 इत्येते पावकस्याग्नेः पुत्रा ज्ञेयं प्रकीर्त्तिताः ॥ ३४ ॥
 ततः श्वेस्तु वैः सौरेर्गन्धर्वसुरावृतैः ।
 मथितो यस्त्वरण्यां वै सोऽग्निरग्निः समिध्यते ॥ ३५ ॥
 आयुर्नामाथ भगवान् पयो यस्तु प्रणीयते ।
 आयुषो महिमान् पुत्रः सथावाचामतः सुतः(१) ॥ ३६ ॥
 पाकयज्ञेष्वभिमानी सोऽग्निस्तु सवनः अतः ।
 पुत्रश्च सवनस्थान्नेरद्भुतः स महायशः ॥ ३७ ॥
 विविधिस्त्वद्भुतस्यापि पुत्रोऽग्नेः स महान् अतः ।
 प्रायश्चित्तेऽथ भीमानां हुतं मुह्यते हविः सदा ॥ ३८ ॥

विविचेष्टु सुतो ह्यर्वा योऽम्बिस्तस्य सुतास्त्रिमे ।
 अनीकवान् वासुजवांश्च रघोहा पिबल्लक्ष्मणा ।
 सुरभिर्यसुरराज्ञादौ प्रविष्टो यस्य वक्त्रवान् ॥ ४० ॥
 हृषेरन्तेः प्रजा ह्येषा वज्रयस्तु चतुर्हय ।
 इत्येते वज्रयः प्रोक्ताः प्रणीयन्तेऽध्वरेषु ये ॥ ४१ ॥
 आदिसर्गं ह्यतीता वै यामैः सह सुरोत्तमैः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमन्वयस्तोऽभिमानिनः ॥ ४२ ॥
 एते विश्वरघोयास्तु चेतनाचेतनेष्विह ।
 स्थानाभिमानिनो ह्येषे प्रागासन् हव्यवाहनाः ॥ ४३ ॥
 काम्यनेमित्तिकाजस्तेते कर्मक्षयक्षिताः ।
 पूर्वमन्वन्तरेऽतीते ह्यक्षैर्यामैः सुतैः सह ।
 देवेर्महात्मभिः पुण्यैः प्रथमस्यान्तरे मनोः ॥ ४४ ॥
 इत्येतानि मयोक्तानि स्थानानि स्थानिनश्च ह ।
 तैरेव तु प्रसंख्यातमतीतानागतेष्वपि ॥ ४५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु लक्षणं जातवेदसां ।
 सर्वं तपस्विनो ह्येते सर्वं ह्यवष्टयास्तथा ।
 प्रजानां पतयः सर्वं ज्योतिषान्तश्च ते स्मृताः ॥ ४६ ॥
 स्वारोचिषादिषु ज्ञेयाः सावर्क्ष्येऽन्तेषु सप्तसु ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु नानारूपप्रयोजनैः ॥ ४७ ॥
 वर्त्तन्ते वर्त्तमानैश्च देवैरिह सहात्मयः ।
 अनागतैः सुरैः सार्धं वर्त्तन्तेऽनामतात्मयः ॥ ४८ ॥

इत्येष विनयीऽप्यीनां मया प्रीतो यथातथं ।

विस्तरेणानुपूर्वार्णं च पित्रृणां वक्ष्यते ततः ॥ ४८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुदेवे अम्बिवंशवर्णनं
नामोत्तमोऽध्यायः ।

—

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

—०००—

दक्षशपवर्णनं ।

सूत उवाच । ब्रह्मणः सृजतः पुत्रान् पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 अन्धांसि जज्ञिरे तानि मनुष्यासुरदेवताः ॥ १ ॥
 पितृवश्चान्यमानस्य जज्ञिरे पितरोऽस्य वै ।
 तेषां त्रिसर्गः प्रागुक्तो विस्तारस्तस्य वक्ष्यते ॥ २ ॥
 देवासुरमनुष्याणां दृष्ट्वा देवोऽभ्यभाषत ।
 पितृवश्चान्यमानस्य जज्ञिरे वीर्यवृत्तिताः ॥ ३ ॥
 मध्यादयः स्रष्टृतवस्तामन् पितॄन् परिषज्यते ।
 ऋतवः पितरो देवा इत्येषा वैदिकी श्रुतिः (१) ॥ ४ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ज्ञातीतानागतेश्चपि ।
 ऐते स्वायम्भुवे पूर्वमुत्पन्ना ज्ञान्तरे श्रमे ॥ ५ ॥
 अग्निष्वात्ताः स्मृता नाम्ना तथा बर्हिषदश्च वै ।
 अयज्वानस्तथातेषामासन् वै ऋहमेधिनः ।
 अग्निष्वात्ताः स्मृतास्ते वै पितरोऽनाहिताम्बयः ॥ ६ ॥
 यज्वानस्तेषु ये ह्यासन् पितरः सोमपीधिनः ।
 स्मृता बर्हिषदस्तो वै पितरस्त्वग्निहोत्रिणः ।
 ऋतवः पितरो देवाः शास्त्रेऽस्मिन्निश्चयो मतः ॥ ७ ॥

मधुमाधवी रसो ज्ञेयी शुचिशुक्रौ तु शुष्मिणी ।
 नभश्चैव नभस्य च जीवावेतावुदाहृती ॥ ८ ॥
 इषश्चैव तथोर्जश्च सुधावस्तावुदाहृती ।
 सप्तश्चैव सप्तस्य च मन्दुमन्ती तु तोष्मृती ।
 तथैवैव तपस्य च घोरावेती तु गैश्वरी ॥ ९ ॥
 काष्ठाकृष्णास्तु षट् तेषां मासाख्या वै व्यवस्थिताः ।
 त इमे ऋतवः प्रोक्तास्ते तनाचेतनास्तु वै ॥ १० ॥
 ऋतवो ब्रह्मणः पुत्रा विज्ञेयास्ते ऽभिमानिनः ।
 मासार्धमासस्थानेषु स्थानञ्च ऋतवोर्त्तवाः (१) ॥ ११ ॥
 स्थानानां व्यतिरेकेण ज्ञेयाः स्थानाभिमानिनः ।
 अहीरावश्च मासाश्च ऋतवयावनानि च ॥ १२ ॥
 संवत्सराश्च स्थानानि कालावस्थाभिमानिनः ।
 निमेषाश्च कलाः काष्ठा सुहृत्ता वै दिनचपाः ॥ १३ ॥
 एतेषु स्थानिनो ये तु कालावस्थाश्च व्यवस्थिताः ।
 तन्मयत्वात्तदाब्जानस्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥ १४ ॥
 पञ्चस्थास्तिथयः सन्ध्या पञ्चा मासार्धसंज्ञिताः ।
 षावर्धमाष्टौ मासस्तु द्वौ मासावतुरुच्यते ॥ १५ ॥
 ऋतुत्रयश्चाप्ययनं हेऽयने दक्षिणोत्तरे ।
 संवत्सरः सुमेकस्तु स्थानान्येतानि स्थानिर्ना ॥ १६ ॥
 ऋतवः सुमेकपुत्रा विज्ञेया ह्यष्टधा तु षट् ।
 ऋतुपुत्राः स्मृताः पञ्च प्रजास्वार्त्तवलक्षणाः ॥ १७ ॥

यश्चाद्यैवार्त्तवेद्यास्तु जायन्ते स्थाण्डिलकृमाः ।
 चार्त्तवाः पितरश्चैव ऋतवश्च पितामहाः ॥ १८ ॥
 सुमेकात् प्रसूयन्ते स्त्रियस्ते च प्रजातयः ।
 तस्मात् अतः प्राजानां वै सुमेकः प्रपितामहः ॥ १९ ॥
 स्थानेषु स्थानिनी ज्ञेते स्थानात्मानः प्रकीर्त्तिताः ।
 तदास्थास्तान्यत्वाच्च तदात्मानश्च ते अतः ॥ २० ॥
 प्रजापतिः अतः यस्तु स तु संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरः अतः ज्ञानिः ऋतमित्युच्यते द्विजैः ॥ २१ ॥
 ऋतास्तु ऋतवी यस्मात् जज्ञिरे ऋतवस्ततः ।
 माहाः ऋद् ऋतवी ज्ञेयास्तेषां पञ्चार्त्तवाः सुताः ॥ २२ ॥
 द्विषदाश्चतुष्यदाश्चैव पश्चिंसं सर्पतामपि ।
 स्थावराश्चाश्च पञ्चानां पुष्यं कालार्त्तवं अतः ॥ २३ ॥
 ऋतुत्वमार्त्तवत्वश्च पिष्टत्वश्च प्रकीर्त्तितं ।
 इत्येते पितरो ज्ञेया ऋतवश्चार्त्तवाश्च ये ॥ २४ ॥
 सर्वभूतानि तेभ्योऽथ ऋतुकालाद्विजज्ञिरे ।
 तस्मादेतेऽपि पितर चार्त्तवा इति नः श्रुतं ॥ २५ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु स्थिताः कालाभिमानिनः ।
 स्थानाभिमानिनो ज्ञेते तिष्ठन्तीह प्रसंयमात् ॥ २६ ॥
 अग्निश्चात्ता वह्निषदः पितरो द्विविधाः अतः ।
 जज्ञाते च पिष्टभ्यस्तु द्वे कन्ये लोकविश्रुते ॥ २७ ॥
 मेता च धारिणी चैव याभ्यां विश्वमिदं धृतं ।
 पितरस्ते निजे कन्ये धर्मार्थं प्रददुः श्रमे ।
 न श्रमे ब्रह्मवादिन्यो योगिन्यो चैव ते श्रमे ॥ २८ ॥

अग्निष्वात्तास्तु ये प्रोक्तास्तेषां मेना तु मानसी ।
 धारणी मानसी चैव कन्या वर्हिषदां स्मृता ॥ २८ ॥
 मेरोस्तु धारणी नाम पत्न्यर्धं व्यसृजन् शुभा ।
 पितरस्ते वर्हिषदः स्मृता ये सीमपीधिनः ॥ २९ ॥
 अग्निष्वात्तास्तु तां मेनां पत्नीं हिमवते ददुः ।
 स्मृतास्तौ वै तु दौहित्रास्तदौहित्रान् निबोधत (१) ॥ ३० ॥
 मेना हिमवतः पत्नी मेनाकं सान्वसूयत ।
 गङ्गा सरिद्धरा चैव पत्नी या लवणोदधेः ।
 मेनाकस्यानुजः क्रीचः क्रीचद्वीपो यतः स्मृतः ॥ ३१ ॥
 मेरोस्तु धारणी पत्नी दिव्यौषधिसमन्वितं ।
 मन्दरं सुषुवे पुत्रं तिस्रः कन्याश्च विभुताः ॥ ३२ ॥
 विला च निधतिथैव द्वतोया चायतिः पुनः ।
 धातुचैवायतिः पत्नी विधातुर्नियतिः स्मृता ॥ ३३ ॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वन्तर्बोव कौत्सिताः प्रजाः ।
 सुषुवे सागराविला कन्यामेकामनिन्दितां ॥ ३४ ॥
 सावर्णिना च सामुद्रौ पत्नी प्राचीनवर्हिषः ।
 सवर्णा साय सामुद्रौ दशप्राचीनवर्हिषः ।
 सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥ ३५ ॥
 तेषां स्वायम्भुवो दक्षः पुत्रत्वे जज्ञिवान् प्रभुः ।
 धाम्बकस्याभिषापेन चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ ३६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा ततः सूतमपृच्छञ्ज्वांशपायनः ।

१ उपस्थिताः स्मृतास्तौ वै दौहित्रान् निबोधतेति अ० । उपप्लुताः स्मृतास्तौ
 दौहित्रान् निबोधतेति अ० ।

सत्यव्रतः स कथं दत्तो ह्यभिशापाद्भवस्य तु ।
 चाक्षुषस्यान्वये पूर्व्वं तत्रः प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ ३८ ॥
 इत्युक्तः कथयामास स्रुतो दत्ताश्रितां कथां ।
 शांशपायनमामन्त्रा वाम्बकाच्छापकारणं ॥ ३९ ॥
 दण्डस्यासन् सुता ह्यष्टौ कन्या याः कीर्तिता मया ।
 स्नेह्यो गृहेभ्यो ह्यानाय ताः पिताभ्यर्चयद् गृहे ।
 ततस्त्वभ्यर्चिताः सर्वा न्यवसंस्ताः पितुर्गृहे ॥ ४० ॥
 तासां ज्येष्ठा सती नाम पत्नी या वाम्बकस्य वै ।
 नास्तुहावाक्यजां तां वै दत्तो वद्रमभिद्विषन् ॥ ४१ ॥
 अकरोत्स नतिं दत्ते न कदाचिन्महेष्वरः ।
 जामाता ऋगुरे तस्मिन् स्रमावात् तेजसि स्थितः ॥ ४२ ॥
 ततो ज्ञात्वा सती सर्वाः स्रस्रः(१) प्राप्ताः पितुर्गृहं ।
 जगाम साप्यनाङ्गता सती तत् स्वं पितुर्गृहं ॥ ४३ ॥
 ततोऽब्रवीत्सा पितरं देवी क्रीडादमर्षिता ।
 यवौघसौभ्यो ज्वायसौ किन्तु पूजामिमां पभो ।
 असम्प्रतामवप्राय कृतवानसि गर्हितां ॥ ४४ ॥
 अहं ज्येष्ठा वरिष्ठा हि न त्वसत्कर्तुमर्हसि ।
 एवमुक्त्वाऽब्रवीदेनां दत्तः संरक्तलोचनः ॥ ४५ ॥
 त्वन्तु श्रेष्ठा वरिष्ठा च पूज्या बाला मदा मम ।
 तासां ये चैव भर्तारस्तो मे वद्वमताः सदा ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मिष्ठाश्च तपिष्ठाश्च मन्त्रादीनाः सुधार्मिकाः ।
 गुणैश्चैवाधिकाः स्नाय्याः सर्व्वे ते वाम्बकास्तति ॥ ४७ ॥

वसिष्ठोऽपिः पुलस्त्यश्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
 शृगुर्मरौचिश्च तथा श्रेष्ठा जामातरो मम ॥ ४८ ॥
 तस्मात्मा स च ते शर्वी भक्ता चासि हितं सदा ।
 तेन त्वां न बुभूषामि प्रतिकूलो हि मे भवः ॥ ४९ ॥
 ह्यमुवाच तदा दक्षः संप्रभूदेन चेतसा ।
 व्यापारमन्त्रात्मनश्चैव ये श्रीर्माः परमर्षयः ॥ ५० ॥
 तयोक्ता प्रितरं सा वै क्रुद्धा देवीदमनवीत् ।
 वाक्पनःकर्णभिर्यस्याददुष्टां मां विगर्हसे ।
 तस्मात्त्वजाम्बहन्देहमिदन्तात तवात्मजं ॥ ५१ ॥
 ततस्तेनावमानेन सती दुःखादमर्षिता ।
 अग्नवीह्वयं देवी नमस्कृत्वा सहेष्टरं ॥ ५२ ॥
 यत्राहसुपपत्स्नेहं पुनर्देहेन भास्यता ।
 तत्राप्यहमसंभूदा सन्भूता धार्मिकी पुनः ।
 गच्छेयं धर्मपत्नीत्वं तस्मैकस्यैव धर्मतः ॥ ५३ ॥
 तत्रैवाद्य समासीना युक्तात्मानं समादधे ।
 धारयामास चाम्नेयो धारणां मनसात्मनः ॥ ५४ ॥
 तत चाम्नेयोऽसमुत्थेन वायुना समुदीरितः ।
 सर्वार्थेभ्यो विनिःसृत्य वज्रिभञ्ज चकार तां ॥ ५५ ॥
 तदुपश्रुत्य निधनं सत्या देवोऽद्य शूलधृक्(१) ।
 संवादश्च तयोर्वृद्धा यायातथ्येन शङ्करः ।
 दक्षस्याय ऋषीणाञ्च चुकोप भगवान् प्रभुः ॥ ५६ ॥

यस्माद्वयमता दक्ष मत्कृते नाम सा सती ॥
 प्रयस्ताचेतराः सर्वाः स्वसुताः(१) भर्तृभिः सह ॥ ५७ ॥
 तस्मादैवस्मृतं प्राप्य पुनरेव मर्षिर्षयः ।
 सत्यस्त्वन्ते द्वितीये वै मम वज्रे ह्ययोनिजाः ॥ ५८ ॥
 हुते वै ब्रह्मणा शक्ते चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ।
 अभिव्याहृत्य च ऋषीन् दक्षमभ्यगमत् पुनः ॥ ५९ ॥
 भविता चाक्षुषो राजा चाक्षुषस्य समन्वये ।
 प्राचीनवर्षिषः पीत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ६० ॥
 दक्ष इत्येव नाम्ना त्वं मार्षायां जनयिष्यसि ।
 कन्यायां शाखिनाश्चैव प्राप्ते वै चाक्षुषेऽन्तरे ॥ ६१ ॥
 दक्ष उवाच । अहं तथापि ते विप्रमाचरिष्यामि दुर्मते ।
 घर्ष्याम्येकाममुलेषु कर्मन्विज पुनः पुनः ॥ ६२ ॥
 यस्मात् त्वं मत्कृते क्रूरऋषीन् व्याहृतवानसि ।
 तस्मात्कार्षीं सुरैर्यज्ञे न त्वां यच्छन्ति वै हिजाः ॥ ६३ ॥
 हुत्वाहुतिं ततः क्रूर अपश्यच्छन्ति(२) कर्मसु ।
 इहैव वत्स्यसि तथा दिवं हित्वा युगलयात् ॥ ६४ ॥
 ऋद्र उवाच । सर्वेषामेव लोकानां भूर्लोकस्वादिरुच्यते ।
 तमहं धारयिष्यामि निदेशात् परमेष्ठिनः ॥ ६५ ॥
 अस्याङ्घ्रितौ हताः(३)लोकाः सर्वे तिष्ठन्ति भास्कराः(४) ।
 तानहं धारयामीह सततं न तवाश्रया ॥ ६६ ॥
 चातुर्वर्ण्यं हि देवानां ते चाप्येकत्र भुञ्जते ।

१ सकार इति घ० ।

२ मृता इति छ० ।

३ आपः पचन्तीति घ०, छ० च ।

४ भास्वरा इति घ० ।

नाहं तैः सह भोज्यामि ततो दास्यन्ति ते पृथक् ।
 ततो देवैः सह तैः साहं नेज्यते पृथग्नेज्यते ॥ ६७ ॥
 ततोऽभिष्वान्तो दक्षो रुद्रेणामिततेजसा ।
 आयन्मुनेऽन्तरे व्यज्ञा उत्पन्नो मानुषेऽपि ॥ ६८ ॥
 ब्राह्मा बृहस्पतिं दक्षं ज्ञानानामौश्वरं प्रभुं ।
 दक्षी नाम महायज्ञैः सोऽयजहैवतैः सह ॥ ६९ ॥
 यज्ञ देवी सती या तु प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ।
 मेनायां तामुमां देवीं जनयामास शैलराट् ॥ ७० ॥
 सा तु देवी सती पूर्वं ततः पयादुमाऽभवत् ।
 सहव्रता भवस्यैषा न तदा मुच्यते भवः ।
 वायदिच्छति संस्थातुं प्रभुर्मन्वन्तरेऽपि ॥ ७१ ॥
 मारीचं कश्यपं देवी यथा दितिरनुव्रता ।
 साध्यं नारायणं श्रीस्तु भगवन्तं यची यथा ॥ ७२ ॥
 विश्वं श्रीर्त्ती रुचिः सूर्यं वशिष्ठश्चाप्यरुन्धती
 जैतास्तु विजहत्येतान् भर्तुं नृ देव्यः कश्यपन ।
 आवर्त्तमानकक्षेषु पुनर्जायन्ति तैः सह ॥ ७३ ॥
 एवं प्राचेतसो दक्षो जज्ञे वै चाक्षुषेऽन्तरे ।
 प्राचीनवर्हिदेः पौत्रः पुत्रश्चैव प्रचेतसः ॥ ७४ ॥
 दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मार्वायाश्च पुनर्नृपः ।
 जज्ञे रुद्राभिषापेन द्वितीयेऽस्मिन्निति श्रुतः ॥ ७५ ॥
 रुन्धादयस्तु ते सर्वे जज्ञिरे वै महर्षयः ।
 आद्यो जेतायुगे पूर्वं मनोर्वैवस्वतस्य ह ।
 देवस्य महतो यज्ञे वारुणीं विभ्रतस्तनुं ॥ ७६ ॥

इति सातुष्ययोऽज्ञासौत्तयोर्जात्यन्तरागतः ।

प्रजापतेस्तु दक्षस्य चाम्बकस्य च धीमतः ॥ ७७ ॥

तस्मान्नानुशयः कार्यो वैरिष्विह कदाचन ।

जात्यन्तरगतस्यापि भावितस्य शुभाशुभैः ।

जन्तुं न मुच्यति स्यातिस्तत्र कार्यं विज्ञानता ॥ ७८ ॥

ऋषय जनुः । प्राचेतसस्य दक्षस्य कथं वैवस्वतेऽन्तरे ।

विनाशमगमत् सूत हयमेधः प्रजापतेः ॥ ७९ ॥

देव्या सत्युं कृतं मत्वा क्रुधं सर्वात्मकं प्रभुं ।

कथं प्रासादयद्दक्षः स यज्ञः साधितः कथं ।

एतद्देदितुमिच्छामस्तस्मै ब्रूहि यथातथं ॥ ८० ॥

स्तुत उवाच । पुरा मेरोर्द्विजयेष्ठाः ऋषयः तैत्थीक्यविभूतं ।

ज्योतिष्कं नाम सावित्रं सर्वरत्नविभूषितं ॥ ८१ ॥

अप्रमेयमनाष्टुषं सर्वलोकनमस्कृतं ।

तस्मिन् (१) देवो गिरिच्येष्टे सर्वधातुविभूषिते ।

पर्यङ्क इव विश्वाजगुपविष्टो बभूव ह ॥ ८२ ॥

शैलराजसुता चास्य नित्यं पार्श्वस्थिताऽभवत् ।

आदित्याय महात्मानो वसवयामितौजसः ॥ ८३ ॥

तथैव च महात्मानावश्विनौ भिषजां वरौ ।

तथा वैश्वशो राजा सुहृदैः परिवारितः ॥ ८४ ॥

यक्षाणामौश्वरः श्रीमान् कैलासनिलयः प्रभुः ।

उपासते महात्मानं उग्रनाथ महासुनिः ।

सनत्कुमारप्रमुखास्ते चैव परमर्षयः ॥ ८५ ॥

अङ्गिरःप्रमुखाद्यैव तथा देवर्षयोऽपरे ।
 विष्णोर्वसुष मन्त्रवैश्वदेवा नारदपर्वतो ॥ ८३ ॥
 अप्सरोगणसङ्घास्य समाजस्मुरनेकशः ।
 वदो शिवः सुखो वायुर्नानागन्धवहः शुचिः ॥ ८४ ॥
 सर्वभुङ्क्षुसुमीषिताः पुण्यवन्तो द्रुमास्तथा ।
 तथा विष्वाधराद्यैव सिद्धाद्यैव तपोधनाः ॥ ८५ ॥
 महादेवं पश्यति पर्युपासन्ति तत वै ।
 मूर्तानि च तस्यान्यानि नानारूपधराण्यथ ॥ ८६ ॥
 राजसास्य महारोद्राः पिशाचाश्च महाबलाः ।
 बहुरूपधरा हृष्टा नानाप्रहरणीयताः ॥ ८७ ॥
 देवस्यानुचरास्तत्र तस्यैवैश्वानरोपमाः ।
 नन्दीश्वरश्च भगवान् देवस्यानुमते स्थितः ॥ ८८ ॥
 प्रमृष्ट ज्वलितं शूलं दीप्यमानं स्ततेजसा ।
 गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा सर्वतैर्धौजलोद्भवा ।
 पर्युपासत तन्देवरूपिणी विजसत्तमाः ॥ ८९ ॥
 एवं स भगवांस्तत्र दीप्यमानः सुरर्षिभिः ।
 देवैश्च सुमहाभागैर्महादेवो व्यवस्थितः ॥ ९० ॥
 पुरा हिमवतः पृष्ठे दक्षो वै यज्ञमारभन् ।
 गङ्गादारे ह्यभे देशे ऋषिसिद्धनिषेविते ॥ ९१ ॥
 ततस्तस्य मध्ये देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ।
 गमनाय समागम्य बुद्धिमापेदिरे तदा ॥ ९२ ॥
 स्रैर्विमानैर्महाकाशो ज्वलद्भिर्ज्वलनप्रभाः ।
 देवस्यानुमतेऽगच्छन् गङ्गादार इति श्रुतिः ॥ ९३ ॥

गन्धर्वाश्चरसाकीर्णं नानाद्रुमलताहतं ।

ऋषिसङ्घैः परिहतं दक्षं धर्मभृतां वरं ॥ ८० ॥

पृथिव्यामन्तर्रीचे वा ये च स्वर्लोकावासिनः ।

सर्वे प्राञ्चलयो भूत्वा उपतस्थुः प्रजापतिं ॥ ८८ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याः सह सरुद्रपैः ।

जिष्णुना संहिताः सर्वे आगता यज्ञभागिनः ॥ ८८ ॥

उक्षपाः सोमपाथैव आण्यपा धूमपास्तथा ।

अश्विनौ पितरथैव आगता ब्रह्मणा सह ॥ १०० ॥

एते चान्ये च बहवो भूतधामास्तथैव च ।

जरादुर्गाण्डवाथैव स्नेहोद्विज्जकास्तथा ॥ १०१ ॥

आहता मन्वतः सर्वे देवाश्च सह पत्निभिः (१) ।

विराजन्ते विमानस्था दीप्यमाना इवाम्बयः ॥ १०२ ॥

तान् दृष्ट्वा मनुमाविष्टो दधीचो वाक्त्रमब्रवीत् ।

अपूज्यपूजने चैव पूज्यानां चाप्यपूजने ।

नरः पापमवाप्नोति महदै नात्र संशयः ॥ १०३ ॥

एवमुक्त्वा तु विप्रर्षिः पुनर्दक्षमभाषत ।

पूज्यन्तु पशुभर्तारं कक्षात्राद्वयसे प्रभुं ॥ १०४ ॥

दक्ष उवाच । सन्ति मे बहवो रुद्राः शूलहस्ताः कपर्दिनः ।

एकादश्यावस्त्रगता नान्यं वेद्मि महेश्वरं ॥ १०५ ॥

दधीच उवाच । सर्वे निमन्त्रिता देवा येन देशो निमन्त्रितः ।

यथाहं यद्वरादूर्ध्वं नान्यं पश्यामि देवतं ।

तस्या दक्षस्य विपुलो यज्ञोऽयं न भविष्यति ॥ १०६ ॥

दक्ष उवाच । एतन्नास्ते शूर सुवर्णपात्रे

हविः समस्तं विधिमन्त्रपूर्तं ।

विष्णोर्नयाम्यप्रतिमस्य सर्वं

प्रभोर्विभी छाहवनीयं नित्यं ॥ १०७ ॥

गतास्तु देवता ज्ञात्वा शैकराजसुता तदा ।

उवाच बभूव साध्वी देवं पशुपतिं तदा(१) ॥ १०८ ॥

उमा उवाच । भगवन् क्व गता ह्येते देवाः शक्रपुरोगमाः ।

ब्रूहि तत्त्वेन तत्त्वज्ञ संशयो मे महानयं ॥ १०९ ॥

महेश्वर उवाच । दक्षो नाम महाभागो प्रजानां पतिरुत्तमः ।

हवमेधेन यजते तत्र यान्ति दिवौकसः ॥ ११० ॥

देव्युवाच । यज्ञमेतं महाभाग किमर्थं न गतोऽसि वै ।

केन वा प्रतिषेधेन गमनं प्रतिषिध्यते ॥ १११ ॥

महेश्वर उवाच । सुरैरेव महाभागे सर्वमेतदनुष्ठितं ।

यज्ञेषु मम सर्वेषु न भाग उपकल्पितः ॥ ११२ ॥

पूर्वोपाख्योपपन्नेन मार्गेण वरवर्णिनि ।

न मे सुराः प्रयच्छन्ति भागं यज्ञस्य धीमतः ॥ ११३ ॥

देव्युवाच । भगवन् सर्वदेवेषु प्रभावानधिकी गुणैः ।

अजेयश्चाप्यहृष्यश्च तेजसा यशसा श्रिया ॥ ११४ ॥

अनेन तु महाभाग प्रतिषेधेन नामतः ।

अतीव दुःखमापन्ना वेपथुश्च ममानघ ॥ ११५ ॥

किं नाम दानं नियमन्तपो वा

कुर्यामहं येन पतिर्भूमाद्य ।

लभेत भागं भगवानचिन्त्यो
 यज्ञस्य चाहमय वा तृतीयं ॥ ११६ ॥
 एवं ब्रुवाणां भगवानचिन्त्यः
 पत्नीं प्रहृष्टः क्षुभितामुवाच ।
 न वेत्ति देवेशि कथोदराङ्गि
 किं नाम युक्तं वचनन्तवेदं ॥ ११७ ॥
 अहं हि जानामि विशालनेत्रे
 ध्यानेन सर्व्वं हि वदन्ति सन्तः ।
 न वाच्य मोहेन महेन्द्रदेवो
 लोकात्म्यं सर्व्वदा संप्रसूढं ॥ ११८ ॥
 मामध्वरे शंसितारः क्षुब्धन्ति
 रयन्तरे साम गावन्ति मेयं ।
 मा ग्राह्यणा ब्रह्मसत्ते यजन्ते
 माध्वर्य्यवः कल्पयन्ते च भागं ॥ ११९ ॥

देव्युवाच । अपालतोऽपि भगवान् सर्व्वस्तोजनसंसदि ।

स्तौति गोपायते(१) वापि स्वमात्मानं न संशयः ॥ १२० ॥

भगवानुवाच । नात्मानं स्तौमि देवेशि पश्य त्वमुपगच्छ च ।

यं स्रक्षामि वरारोहे भागार्थं वरवर्णिनि ॥ १२१ ॥

एवमुक्ता तु भगवान् पत्नीं प्राणैरपि प्रियां ।

सोऽसृजद्भगवान्ब्रह्माद्भूतं क्रीधाग्निमग्निभं ॥ १२२ ॥

सहस्रशीर्षं देवञ्च सहस्रचरणेक्षणं ।

सहस्रमुद्ररधरं सहस्रशरपाणिनं ॥ १२३ ॥

गहवक्तगदापाणिं दीप्तकामुक्कधारिणं ।
 परश्वसिधरं देवं महारौद्रं भयावहं ॥ १२४ ॥
 धीररूपेण दीप्यन्तं चन्द्रार्चकतभूषणं ।
 वसानं चर्म वैद्याघ्रं महारुधिरनिस्त्रवं ॥ १२५ ॥
 दंष्ट्राकरालं विभ्रान्तं महावक्त्रं महीदरं ।
 विद्युज्जिह्वं प्रसम्बीढं लम्बकर्णं^(१) दुरासदं ॥ १२६ ॥
 कुक्षिगोद्योतितकरन्ध्राभिर्वलितमूर्ध्वजं ।
 ज्वालाभालापरिचितं मुक्तादामविमूषितं ॥ १२७ ॥
 तेजसा चैव दीप्यन्तं युगान्तमिव पावकं ।
 आकर्णदारितास्यान्तश्चतुर्दिक्षु भयानकं^(२) ॥ १२८ ॥
 महाबलं महातेजं महापुरुषमोशरं ।
 विश्वहर्तृमहाकायं महान्यग्रोधमलङ्कलं ।
 युगपच्चन्द्रगतवद्दीप्यन्तं मन्मथाग्निवत् ॥ १२९ ॥
 चतुर्महास्यं सिततीक्ष्णदंष्ट्रं^३
 मद्योद्यतेजोबलकौतुकाढ्यं ।
 युगान्तसूर्याग्निसहस्रभासं
 सहस्रचन्द्रामलकान्तिकान्तं ।
 प्रदीप्तसर्वाङ्गधिमन्दराभं
 सुमेरुकैलासहिमाद्रितुल्यं ॥ १३० ॥
 युगाकर्कभं महावीर्यश्चाकनासं महाननं ।

१ लम्बकर्णमिति य०, ड० च ।

२ चतुर्दिक्षु भयानकमिति य०, ए० च ।

प्रचक्ष्यगणं दीप्तांशं(१) अग्निज्वालाविलाननं(२) ॥ १३१ ॥
 सुगेन्द्रकृत्तिवसनं महाभुजगवेष्टितं ।
 उष्णीषिणं चन्द्रधरं कचिदुयं कचित्समं ॥ १३२ ॥
 नानाकुसुममूर्त्तानं नानागम्यानुलेपनं ।
 नानारत्नविचित्राङ्गं नानाभरणभूषितं ॥ १३३ ॥
 कर्णिकारस्त्रजं दीप्तं क्रोधादुद्गन्तलोचनं ।
 कचिन्नृत्यति चित्राङ्गं कचिद्वदति सुस्वरं(३) ॥ १३४ ॥
 कचिद्वयति युक्ताङ्गा कचित्स्थूलं प्रमार्जति ।
 कचिद्वयति विश्वाङ्गा कचिद्व्रीति सुहृसुहृदुः ॥ १३५ ॥
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं नृपः सत्यं क्षमा धृतिः ।
 प्रभुत्वमात्मसम्बन्धो ह्यधिष्ठानमुच्यते ॥ १३६ ॥
 जानुभ्यामवनिं गत्वा प्रणतः प्राञ्जलिः स्थितः ।
 आज्ञापय त्वं देवेश किं कार्यं करवाणि ते ॥ १३७ ॥
 तमुवाचाक्षिप मखं दक्षस्वेष महेश्वरः ।
 देवस्यानुमतिं श्रुत्वा वीरभद्री महाबलः ।
 प्रणम्य शिरसा पादौ देवेशस्य उमापतेः ॥ १३८ ॥
 ततो बभ्यात् प्रमुक्तेन सिंहेनेवेष्ट लीलया ।
 देव्या मन्युक्तं मत्वा हतो दक्षस्य स क्रतुः ॥ १३९ ॥
 मन्युना च महाभौमा भद्रकाली महेश्वरी ।
 आत्मनः सर्वसाक्षित्वे तेन सहं सहानुगा ॥ १४० ॥

१ प्रचक्ष्यमग्निदीप्तांशमिति क० ।

२ अग्निज्वालाविलानादिमिति क० ।

३ सुस्वमिति घ० ।

स एष भगवान् कुवः प्रेतावासकृतालयः ।
 वीरभद्र इतिख्यातो देव्य मन्त्रप्रसार्जकः ॥ १४१ ॥
 सोऽसृजद्रोमकूपेभ्यो रौद्राक्षाम मणेश्वरान् ।
 रुद्रानुगा महावीर्या रुद्रवीर्यपराक्रमाः ॥ १४२ ॥
 रुद्रस्यानुचराः सर्वे सर्वे रुद्रसमप्रभाः ।
 ते निपेतस्ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १४३ ॥
 ततः किलकिला शब्द आकाशं पूरयन्निव ।
 तेन शब्देन महता तस्ताः सर्वे दिवीकृतः ॥ १४४ ॥
 पर्वताश्च व्यशीर्यन्ते कम्पते च वसुभरा ।
 मेरुश्च घूर्णते विप्राः क्षुभ्यन्ते वरुणालयाः ॥ १४५ ॥
 अम्बयो नैव दीप्यन्ते न च दीप्यन्ति भास्करः ।
 अक्षा नैव प्रकाशन्ते न च चाणि न तारकाः ॥ १४६ ॥
 ऋषयो नाभ्यभाषन्त न देवा न च दानवाः ।
 एवं हि क्षिमिरीभृतं निर्दहन्ति विमानिताः ॥ १४७ ॥
 सिंहनाहं प्रमुच्यन्ते चौररूपा महाबलाः ।
 प्रमथ्यन्ते परे धीरा यूषानुत्पाटयन्ति च ॥ १४८ ॥
 प्रमर्दन्ति तथा चान्ये विन्दत्यन्ति तथाऽपरे ।
 आधावन्ति प्रधावन्ति वायुवेगा मनोजवाः ॥ १४९ ॥
 चूर्णन्ते यज्ञपात्राणि यागस्थायतनानि च ।
 शीर्यमाणानि हृष्यन्ते तारा इव नमस्तलात् ॥ १५० ॥
 दिव्यान्नपानभक्षाणां राशयः पर्वतोपमाः ।
 क्षीरनद्यस्तवा चान्या घृतपायसकर्मदाः ।
 मधुमण्डोदका दिव्याः खण्ड्यर्करवालुकाः ॥ १५१ ॥

प्रपञ्चाशिवहस्त्वन्या शुङ्कुक्त्वा मनोरमाः ।
 उवाच चानि मांसानि भक्ष्याणि विविधानि च ॥ १५२ ॥
 यानि कानि च दिव्यानि लेह्यक्षोष्यं तथाऽपरे ।
 भुञ्जते विविधैर्वृक्षैर्विलुण्ठन्ति च सर्वशः ।
 क्रीडन्ति विविधाकाराधिष्ठितः सुरसोषितः ॥ १५३ ॥
 रुद्रकोपप्रभुक्त्वास्तु सर्वदेवैः सुरचितं ।
 तं यज्ञमहनन् शीघ्रं रुद्रकन्याः समीपतः ॥ १५४ ॥
 चक्षुरन्ये तथा नादान् सर्वभूतभयह्वरान् ।
 हित्वा शिरोऽन्ये यज्ञस्य विनदन्ति भयह्वराः ॥ १५५ ॥
 दक्षो दक्षपतिश्चैव देवो यज्ञपतिस्तथा ।
 रुद्ररूपेण चाकाशे प्रपञ्चाशितुमारभत् ॥ १५६ ॥
 वीरभद्रोऽप्रमेयात्मा ज्ञात्वा तस्य बलमदा ।
 अन्तरीक्षगतस्याशु चिक्षेदास्य शिरो महान् ॥ १५७ ॥
 दक्षः प्रजापतिश्चैव विनष्टः भ्रान्तचेतनः ।
 क्रुहेन वीरभद्रेण शिरः पादेन पीडितः ।
 जराभिभूततृषात्मा निपपात महीतले ॥ १५८ ॥
 त्रयस्त्रिंशद्देवतानां ताः कोटयो विमलात्मकाः ।
 पाशेनास्त्रिवलेनाशु बद्धाः सिंहवलेन च ॥ १५९ ॥
 ततो जग्म मृच्छात्मानं सर्वं देवा महाबलं ।
 प्रसीद भगवन् रुद्र मृत्यानां मा क्रुधः प्रभो ॥ १६० ॥
 ततो ब्रह्मादयो देवा दक्षश्चैव प्रजापतिः ।
 जघ्नुः प्राञ्जलयो भूत्वा कण्ठ्यां को भवानिति ॥ १६१ ॥
 वीरभद्र उवाच । न च देवो न चादित्यो न च भोक्तुमिच्छागतः ।

नैव द्रष्टुं हि देवेन्द्राश्च कौतूहलान्वितः ॥ १६२ ॥
 दक्षयज्ञविनाशार्थं सम्प्राप्तं विद्धि मामिह ।
 वीरभद्र इतिख्यातं रुद्रस्त्रीपादिनिर्गतं ॥ १६३ ॥
 भद्रकालौ च विज्ञेया देव्याः क्रोधादिनिर्गता ।
 प्रेषिता देवदेवेन यज्ञान्तिकमिहागता ॥ १६४ ॥
 शरणं गच्छ राजेन्द्र देवन्तं त्वमुमापतिं ।
 वरं क्रोधीऽपि रुद्रस्य वरदानं न देवतः, १) ॥ १६५ ॥
 वीरभद्रवचः श्रुत्वा दक्षो धर्मभृतां वरः ।
 तोषयामास देवेशं शूलपाणिं महेश्वरं ॥ १६६ ॥
 प्रदुष्टे(२) यज्ञवादे तु विद्वतेषु हिजातिषु ।
 तारासूत्रमये दीप्ते रौद्रे भीममहानले ॥ १६७ ॥
 शूलनिर्भिन्नवदनेः कूजद्भिः परिचारकैः ।
 निखातोत्पाटितैर्यूपैरपविर्ह्येतस्ततः ॥ १६८ ॥
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च गृध्रैराभिषष्टभुभिः ।
 पक्षपातविनिर्मुक्तैः शिवाशतनिनादितैः ॥ १६९ ॥
 प्राणापानौ सन्निरुध्य ततः स्थानेन यत्नतः ।
 विचार्य सर्वतो दृष्टिं बहुदृष्टिरमित्रजित् ॥ १७० ॥
 सप्तसा देवदेवेशः अग्निकुण्डादुपागतः ।
 चन्द्रसूर्यसहस्रस्य तेजः सम्बर्त्तकोपमं ॥ १७१ ॥
 प्रहस्य चैनं भगवानिदं वचनमब्रवीत् ।
 नष्टस्ते ज्ञानतो दक्ष प्रीतिस्ते मयि साम्प्रतं ॥ १७२ ॥

१ देवतमिति घ० ।

२ प्रदीप्त इति घ० ।

क्षितं कृत्वाऽन्नवीडाक्यं ब्रूहि किङ्करवाणि ते ।
 श्रावितश्च समाख्याय देवानाङ्गुलिभिः सह ॥ १७३ ॥
 तमुवाचाञ्जलिं कृत्वा दक्षो देवं प्रजापतिः ।
 भौतशङ्कितविलस्तः सवाप्यवदनेक्षणः ॥ १७४ ॥
 यदि प्रसवो भगवान् यदि वाहन्तव प्रियः ।
 यदि वाहमनुग्राह्यो यदि देवो वरो मम ॥ १७५ ॥
 यज्जग्धं भक्षितं पीतमशितं यच्च नाशितं ।
 चूर्णीकृतश्चापविहं यज्ञसम्भारमौदृशं ॥ १७६ ॥
 दीर्घकालेन सहता प्रयत्नेन च सञ्चितं ।
 तन्न मिथ्या भवेन्नाहं वरमेतं हृषोम्यहं ॥ १७७ ॥
 नवास्त्रिव्याह भगवान् भगमेवहरो हरः ।
 घर्माध्यक्षं महादेवं चण्डालं वै प्रजापतिः ॥ १७८ ॥
 जातुभ्यामवनीकृत्वा दक्षो लब्ध्वा भवाहरं ।
 नास्त्रामष्टसहस्रेष्वस्तुतवान् वषभध्वजं ॥ १७९ ॥

दद्य उवाच । नमस्ते देवदेवेश देवारिबलसूदन ।
 देवेन्द्र क्षत्ररथेष्ठ देवदानवपूजित ॥ १८० ॥
 सहस्राक्षं विरूपाक्षं च यच्च यक्षाधिप प्रिय ।
 सर्वतः पाणिपादस्त्रं^(१) सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः ।
 सर्वतः श्रुतिमान् लोके सर्वानाहत्य तिष्ठसि ॥ १८१ ॥
 शङ्खकर्णं महाकर्णं कुम्भकर्णार्णवालय ।
 गजेन्द्रकर्णं गोकर्णं पाणिकर्णं नमोऽस्तु ते ॥ १८२ ॥

यतोदर यतावर्त्तं यतजिह्व यतानन ।
 गायन्ति त्वां गायत्रिणो हार्चयन्ति तवाङ्गिनः ॥ १८३ ॥
 देवदानवगोप्ता च ब्रह्मा च त्वं यतक्रतुः ।
 सूर्त्तं च त्वं महामूर्त्तं समुद्राम्बुधराय च ॥ १८४ ॥
 सर्वा ह्यङ्गिन् देवतास्ते गावो गोष्ठ द्वाक्षते ।
 वरीरक्षो प्रपश्यामि सोममग्निं जलेश्वरं ॥ १८५ ॥
 आदित्यमथ विष्णुश्च ब्रह्माणं सहस्रयतिं ।
 क्रिया कार्यं कारणञ्च कर्त्ता करणमेव च ॥ १८६ ॥
 असञ्च सदसञ्चैव तथैव प्रभवान्वयं ।
 नमो भवाय शर्वाय रुद्राय वरदाय च ॥ १८७ ॥
 पशूनां पतये चैव नमस्त्वत्कधातिने ।
 विजटाय त्रिशोर्षाय त्रिशूलवरधारिणे ॥ १८८ ॥
 आम्बकाय चिनेचाय त्रिपुरघ्नाय वै नमः ।
 नमश्छ्वाय सुच्छाय प्रचच्छाय धराय च ॥ १८९ ॥
 दक्षिमासक्तकर्णाय(१) दक्षिमुच्छाय(२) वै नमः ।
 नमोऽर्द्धदण्डकेषाय निष्काय विक्रताय च ॥ १९० ॥
 विलोहिताय धूम्राय नीलशीवाय ते नमः ।
 नमस्त्वपतिरूपाय शिवाय च नमोऽस्तु ते ॥ १९१ ॥
 सूर्याय सूर्यपतये सूर्यध्वजपताकिने ।
 नमः प्रमथनाद्याय वृषस्कन्धाय धन्विने ॥ १९२ ॥
 नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यकवचाय च ।

१. पाटीः यं न समीचीनः ।

२. मुखिसुच्छायेति ख० ।

हिरण्यकतचूडाय हिरण्यपतये नमः ॥ १८३ ॥
 सतव्रतानाय(१) दण्डाय वर्षपानपुटाय च ।
 नमस्तूताय स्तूत्याय स्तूयमानाय वै नमः ॥ १८४ ॥
 सर्वाद्याभक्ष्यभक्ष्याय सर्वभूतान्तरात्मने ।
 नमो ह्रीवाय मन्त्राय शुक्लध्वजपताकिने ॥ १८५ ॥
 नमो नमाय नम्याय नमः किलिकिलाय(२) च ।
 नमस्ते शयमानाय शयितायोत्थिताय च ॥ १८६ ॥
 स्थिताय चलमानाय मुद्राय कुटिलाय च ।
 नमो नर्त्तनशीलाय मुखवादितकारिणे ॥ १८७ ॥
 नाटोपहारलब्धाय गीतवाद्यरताय च ।
 नमो ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय बलप्रमथनाय च ॥ १८८ ॥
 कलनाय च कल्पाय क्षयायोपक्षयाय च ।
 भोमदुन्दुभिहासाय भोमसेनप्रियाय च ॥ १८९ ॥
 उषाय च नमो नित्यं नमस्ते दशवाहवे ।
 नमः कपालहस्ताय चिताभस्मप्रियाय च ॥ २०० ॥
 विभोषणाय भोषाय भोषात्रतधराय च ।
 नमो विक्तवचाय खड्गजिह्वाग्रदंष्ट्रिणे ॥ २०१ ॥
 पक्वाममांसलुब्धाय तुम्बवीणाप्रियाय च ।
 नमो वृषाय वृष्याय वृष्णाये वृषणाय च ॥ २०२ ॥
 कटहटाय चण्डाय नमः सावधवाय च ।
 नमस्ते वरकृष्णाय वराय वरदाय च ॥ २०३ ॥

१ यथोज्ञानादिति ख० ।

२ किलिकिलायेति क०, घ०, ङ० च

वरगन्धमाल्यवस्त्राय वरातिवरये नमः ।
 नमो वर्षीय वाताय छायायै चातपाय च ॥ २०४ ॥
 नमो रक्तविरक्ताय शोभनावाचमालिने ।
 सन्ध्याय विभिन्याय विविक्तविकटाय च ॥ २०५ ॥
 अघोररूपरूपाय(१) घोरघोरतराय च ।
 नमः शिवाय शान्ताय नमः शान्ततराय च ॥ २०६ ॥
 एकपादवह्नुनेत्राय एकशीर्षं नमोऽस्तु ते ।
 नमो वृक्षाय लुब्धाय संविभागप्रियाय च ॥ २०७ ॥
 पद्ममालार्चिताङ्गाय नमः पाशुपताय च ।
 नमश्चण्डाय घाण्डाय घण्टवा जग्धरन्ध्रिणे ॥ २०८ ॥
 सहस्रशतचण्डाय चण्डामालाप्रियाय च ।
 प्राणदण्डाय(२) त्यागाय नमो हिलिहिलाय च ॥ २०९ ॥
 हंकाराय पाराय हंकारप्रियाय च ।
 नमश्च शम्भवे नित्यं गिरिवृक्षकलाय च ॥ २१० ॥
 गर्भमांसशरीराय तारकाय तराय च ।
 नमो यन्त्राधिपतये कृतान्धोपद्रुताय च ॥ २११ ॥
 यज्ञवाहाय दानाय(३) तप्याय तपनाय च ।
 नमस्तटाय भव्याय तङ्कितां पतये(४) नमः ॥ २१२ ॥
 अन्नदायाक्षपतये नमोऽस्त्वस्रभवाय च ।

१ अघोरघोररूपायेति अ० ।

२ प्राणदण्डायेति अ०, क० च ।

३ दानायेति अ० ।

४ दन्धिनां पतय इति अ० ।

नमः सहस्रग्रीर्णाय सहस्रचरणाय च ॥ २११ ॥
 सहस्रोद्यतशूलाय सहस्रनयनाय च ।
 नमोऽस्तु बालरूपाय बालरूपधराय च ॥ २१४ ॥
 बालानाञ्चैव गोप्त्रे च बालक्रीडनकाय च ।
 नमः शुद्धाय बुद्धाय शोभणावाप्तताय च ॥ २१५ ॥
 तरङ्गाद्वितकेशाय मुक्तकेशाय च नमः ।
 नमः षट्कर्णनिष्ठाय त्रिकर्णनिरताय च ॥ २१६ ॥
 वर्षाश्रमाणां विधिवत् पृथक् कर्णप्रवर्तिने ।
 नमो घ्राघ्राघ घोषाय नमः कलकलाय च ॥ २१७ ॥
 जेतपिङ्गलनेत्राय कृष्णरत्नेषणाय च ।
 धर्मार्थकाममोक्षाय कृषाय कृषनाय च ॥ २१८ ॥
 साङ्ग्याय साङ्ग्यमुख्याय योगाधिपतये नमः ।
 नमो रथविरचयाय चतुष्पथरताय च ॥ २१९ ॥
 कृष्णाजिनोत्तरीयाय व्यालघञ्जोपवीतिने ।
 ईशान वज्रसंज्ञाय हरिकेश नमोऽस्तु ते ।
 श्रविष्यकैकनाथाय व्यताव्यक्त नमोऽस्तु ते ॥ २२० ॥
 काम कामद कामघ्न धृष्टोद्भृमनिघ्नद्वजः ।
 सर्व सर्वद सर्वज्ञ सम्यग् राग नमोऽस्तु ते ॥ २२१ ॥
 महाबाल महाबाहो महासत्त्व महाद्युते ।
 महाभयवरप्रेक्ष महाकाल नमोऽस्तु ते ॥ २२२ ॥
 स्थूलजीर्णाङ्गजटिने वस्त्रलाजिनधारिणे ।
 दीप्तसूर्याग्निजटिने वस्त्रलाजिनवाससे ।
 सहस्रसूर्यप्रतिम तपोनित्य नमोऽस्तु ते ॥ २२३ ॥

उन्मादनयतावर्त्तं गङ्गातीयार्धमूर्धज ।
 चन्द्रावर्त्तं युगावर्त्तं मेघावर्त्तं नमोऽस्तु ते ॥ २२४ ॥
 त्वमन्नमयकर्त्ता च अन्नदश्च त्वमेव हि ।
 अन्नस्त्रष्टा च पक्वा च पक्कमुक्तपत्रे नमः ॥ २२५ ॥
 जरायुजोऽङ्गुलश्चैव स्नेहजीविज्ज एव च ।
 त्वमेव देवदेवेभ्यो भूतधामसतुर्विधः ॥ २२६ ॥
 चराचरस्य ब्रह्मा (१) त्वं प्रतिहर्त्ता त्वमेव च ।
 त्वमेव ब्रह्मविदुषामपि ब्रह्मविदां वरः ॥ २२७ ॥
 सत्त्वस्य परमा योनिरव्वायुज्योतिषां निधिः ।
 ऋक्सामानि तथोक्ताः सारमाहुस्त्वां ब्रह्मवादिनः ॥ २२८ ॥
 हविर्ह्यावी हवो ह्यावी हुवां वाचाहुतिः सदा ।
 गायन्ति त्वां सुरस्ये ल सामगा ब्रह्मवादिनः ॥ २२९ ॥
 जलुर्भ्यो ऋक्षयश्च सामाश्चैवमयस्तथा ।
 पठासे ब्रह्मविद्विस्त्वं कल्पोपनिषदां गच्छैः ॥ २३० ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा वर्णावरास वे ।
 त्वामेव मेघसङ्घाय विश्वस्तनितगर्जितं ॥ २३१ ॥
 संवत्सरस्त्वमृतवो मामा मासादेमेव च ।
 कलाकाष्ठानिमंघाद्य नक्षत्राणि युगा यज्ञाः ॥ २३२ ॥
 त्रधाणां ककुदं त्वं हि गिराणां शिखराणि च ।
 सिंष्टो मृगाणां पततां तार्ष्णीऽनन्तश्च भोगिनी ॥ २३३ ॥
 चोरोदो ह्युदधीनाश्च यन्त्राणां धनुरेव च ।

इष्यन्महरथानाञ्च व्रतानां सत्यमेव च ॥ २३४ ॥
 इच्छा देवञ्च रागञ्च मोहः क्षामो दमः शमः ।
 ध्वंसायो हृतिर्लोभः कामकोधो जयाजयौ ॥ २३५ ॥
 त्वद्गदौ त्वं शरो चापि खट्वाङ्गी भर्त्सरो तथा ॥ १ ॥
 ह्येता मेता प्रहर्णा च त्वं नेताऽप्यन्तको मतः ॥ २३६ ॥
 दशलक्षणसंयुक्तो धर्मोऽर्थः काम एव च ।
 इन्द्रः समुद्राः सरितः पल्लवानि सरांसि च ॥ २३७ ॥
 सतावली लघोषध्वः पशवो नृगपक्षिणः ।
 इव्यकर्म्मगुणारम्भः कालमुष्णफलपदः ॥ २३८ ॥
 आदिबान्धव मध्वश्च नायकरीक्ष्णश्च यश्च ॥
 चरितो कीदृशः क्षुब्धो नीलः पीतश्चाद्याऽदृशः ॥ २३९ ॥
 कटुश्च कपिलश्चैव कपोतो मेघकस्तथा ।
 सुवर्णरेता विस्त्रातः सुवर्णयाप्यतो मतः ॥ २४० ॥
 सुवर्णनामा च तथा सुवर्णप्रिय एव च ।
 त्वमिन्द्रोऽयं यमश्चैव वरुणो धनदोऽनलः ॥ २४१ ॥
 उत्फुल्लवित्तमानुष स्वर्भानुर्भानुरेव च ।
 होतृं होता च होमस्त्वं हुतञ्च प्रहृतं प्रभुः ॥ २४२ ॥
 सुपर्णश्च तथा ब्रह्मा यजुषां शतरुद्रियं ।
 पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलं ॥ २४३ ॥
 गिरिः स्त्रीकस्तथा हृद्यो जीवः पुद्गल एव च ।
 सत्त्वं त्वञ्च रजश्चैव तमश्च प्रजनं तथा ॥ २४४ ॥

प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च ।
 उन्नेषथैव मेषश्च तथा जृम्भितमेषश्च ॥ २४५ ॥
 लोक्षिणाङ्गो महौ दंष्ट्री महावक्त्रो महोदरः ।
 शशिरोमा हरित्स्नानुर्बुध्न्यैकेशस्त्रिलाचनः ॥ २४६ ॥
 गीतवादिभृत्वाङ्गी गीतवादनकप्रियः ।
 मत्स्यो जलो जलो(१) जस्यो जवः कालः कलीकलः ॥ २४७ ॥
 विकालश्च सुकालश्च दुःष्कालः कलनाशनः ।
 सत्यश्चैव जयोऽन्तश्च क्षमापायकरो हरः ॥ २४८ ॥
 सर्वर्त्तकोऽन्तकश्चैव सर्वर्त्तकबलाहको ।
 घटो घटोकी घण्टीको चूडालोलबलो बल(२) ॥ २४९ ॥
 ब्रह्मकालोऽग्निवक्त्रश्च दण्डो मुण्डो च दण्डधृक् ।
 चतुर्युगश्चतुर्वेदश्चतुर्होत्रश्चतुष्पथः ॥ २५० ॥
 चतुराश्रमवेत्ता च चातुर्वर्ण्यकरश्च ह ।
 चराचरप्रियो धूर्त्तोऽगच्छोऽगच्छगणाधिपः ॥ २५१ ॥
 रुद्राक्षमाळाव्वरधरो गिरिको गिरिकप्रियः ।
 शिल्पीशः शिल्पिनां श्रेष्ठः सर्वशिल्पप्रवर्त्तकः ॥ २५२ ॥
 भगनेवान्तकचन्द्रः पूषो दन्तविनाशनः ।
 गूढावर्त्तश्च गूढश्च गूढप्रतिनिधेविता ॥ २५३ ॥
 तरणस्तारकश्चैव सर्वभूतसुतारणः ।
 धाता विधाता सत्त्वानाविधाता धारणो धरः ॥ २५४ ॥
 तपो ब्रह्म च सत्यञ्च ब्रह्मचर्यमथार्जवं ।

१ मत्स्यो जलो जघन्ययेति ख० ।

२ बलोति ख० ।

भूताणां भूतलङ्घनी भूतभव्यभवोद्धवः ॥ २५५ ॥
 भूर्भुवःस्वरितश्चैव तद्योत्पत्तिर्महेश्वरः ।
 ईशानो वीष्णुश्च शान्तो दुर्दान्तो दन्तनाशनः ॥ २५६ ॥
 ब्रह्मावर्त्तं सुरावर्त्तं कामावर्त्तं नमोऽस्तु ते ।
 कामविम्बनिहर्त्ता च कर्षिकाररजःप्रियः ॥ २५७ ॥
 सुखचन्द्रो भौमसुखः ससुखो दुर्मुखो मुखः ।
 चतुर्मुखो बहुमुखो रणे ह्यभिसुखः सदा ॥ २५८ ॥
 हिरण्यगर्भः प्रकुनिर्महोदधिः परो विराट् ।
 अघर्महा महादण्डो दण्डधारी रणप्रियः ॥ २५९ ॥
 गीतमो गोप्रतारक गीतमेश्वरवाहनः ।
 धर्मलक्ष्म्यस्त्रष्टा च धर्मो धर्मविदुत्तमः ॥ २६० ॥
 त्रैलोक्यगोमा गोविन्दो मानदो मान एव च (१) ।
 तिष्ठंस्त्रिरथ स्वाणुश्च त्रिष्कम्पः कम्प एव च ॥ २६१ ॥
 दुर्वारणो दुर्विषदो दुःसहो दुरतिक्रमः ।
 दुर्हरो दुष्प्रकम्पश्च दुर्विदो दुर्ज्ञो जयः ॥ २६२ ॥
 शयः शशाङ्कः शमनः शीतोष्णं दुर्जराऽथ तट् ।
 आधनो व्याधयश्चैव व्याधिहा व्याधिगश्च ह ॥ २६३ ॥
 सद्यो यज्ञो सृगा व्याधौ व्याधीनामाकरोऽकरः ।
 शिखण्डो पुण्डरीकाक्षः पुण्डरीकावलीकनः ॥ २६४ ॥
 दण्डधरः सदण्डश्च दण्डमुण्डविभूषितः (२) ।
 विषयोऽमृतपयश्चैव सुरापः क्षीरसोमयः ॥ २६५ ॥

१ त्रैलोक्यमार्गेणः शाङ्गो गोमाता गोमा एव चेति प्र० ।

२ दण्डमुण्डविनाश इति प्र०, अ० च ।

समुपयाज्यपथैव सर्वपथ महाबलः ।

वृषाश्रवाक्षी वृषभस्तथा वृषभलोचनः ॥ २६३ ॥

वृषभश्चैव विख्यातो लोकानां लोकसंगतः ।

चन्द्रादित्यौ चक्षुषी ते हृदयश्च पितामहः ।

आम्निरापस्तथा देवो धर्मैर्कर्मप्रसावितः ॥ २६४ ॥

न ब्रह्मा न च गोविन्दः पुराणं ऋषयो न च ।

माहात्मा वेदितुं शक्ता याथातथेयं ते शिव ॥ २६५ ॥

या मूर्त्तयः सुमन्त्रास्ते न मह्यं यान्ति दर्शनं ।

ताभिर्मां सततं रक्ष पिता पुत्रमिवोरम ॥ २६६ ॥

रक्ष मां रक्षणीयोऽहस्तयानघ नमोऽस्तु ते ।

भक्तानुकम्पी भगवान् भक्तपाहं सदा त्वयि(१) ॥ २७० ॥

यः सहस्राण्यनेकानि पुंसामाहृत्य दुर्दगः ।

तिष्ठत्येकः समुद्रान्ते स मे गोमाऽस्तु नित्यशः ॥ २७१ ॥

यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्वस्थाः समदर्शिनः ।

ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तु तैर् योगात्मने नमः ॥ २७२ ॥

सम्भक्ष्य सर्वभूतानि युगान्ते समुपस्थिते ।

यः शैते जलमध्यस्थस्तं प्रपद्येऽप्यु श्राविनं ॥ २७३ ॥

प्रविश्य वदने राहोर्ध्वः सीमं यसते निशि ।

यसत्यर्कश्च स्रर्भानुभूत्वा सीमाग्निरेव च ॥ २७४ ॥

येऽङ्गुष्ठमात्राः पुरुषा देहस्थाः सर्वदेहिनां ।

रक्षन्तु ते हि मां नित्यं नित्यमाप्यायन्तु मां ॥ २७५ ॥

ये चाप्युत्पतिता गर्भादधीभागगताश्च ये ।

तिषां स्वाहाः स्वधाद्यैव प्राप्नुवन्तु स्रदश्च च ॥ २०६ ॥
 ये न रादन्ति देहस्थाः प्राणिनो रोदयन्ति च ।
 हर्षयन्ति च हृष्यन्ति नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २०७ ॥
 ये समुद्रे नदीदुर्गे पर्वतेषु गुहासु च ।
 हवमूलेषु गोष्ठेषु कान्ताः रगहन्येषु च ॥ २०८ ॥
 चतुष्पथेषु रथासु चलरेषु मभाषु च ।
 चन्द्रार्कयोर्मध्यगता ये च चन्द्रार्करश्मिषु ॥ २०९ ॥
 रसातलगतता ये च ये च तस्मात्परङ्गताः ।
 नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यो नमस्तेभ्यश्च नित्यशः ।
 मृत्पद्माः स्थूलाः कृशा ऋक्षा नमस्तेभ्यस्तु नित्यशः ॥ २१० ॥
 मय्यस्त्वं सर्वगो देव सर्वभूतपतिर्भवान् ।
 मय्यभूतान्तरात्मा च तेन त्वं न निमग्नितः ॥ २११ ॥
 त्वमेव चेज्यसे यस्मादृगक्षैर्विविधदक्षिणैः ।
 त्वमेव कर्ता सर्वस्य तेन त्वन्न निमग्नितः ॥ २१२ ॥
 अथ वा मायया देव मोहितः मूढया त्वया ।
 एतस्मात्कारणादापि तेन त्वन्न निमग्नितः ॥ २१३ ॥
 प्रसौद मम देवेश त्वमेव शरणं मम ।
 त्वङ्गतिस्त्वं प्रतिष्ठा च न चान्यास्ति न मे गतिः ॥ २१४ ॥
 स्तुत्वैवं स महादेवं धिरराम प्रजापतिः ।
 भगवानपि सुप्रोतः पुनर्दक्षमभाषत ॥ २१५ ॥
 परितुष्टोऽस्मि ते दक्ष स्तवेनानेन सुव्रत ।
 बहुनात्र किमुक्तेन मत्समीपं गमिष्यसि ॥ २१६ ॥
 अथैनमत्रवीडाक्यं त्रैलोक्याधिपतिर्भवः ।

कृत्वाऽऽसकरं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यमाहृतं ॥ २८७ ॥
 दक्ष दक्ष न कर्त्तव्यो मन्युर्विघ्नमिमं प्रति ।
 अहं यज्ञहा न त्वन्यो दृश्यते तत्पुरा त्वया ॥ २८८ ॥
 भूयस तं वरमिमं मत्तो गृह्णीष्व सुव्रत ।
 प्रसन्नवदनो भूत्वा त्वमेकाग्रमनाः शृणु ॥ २८९ ॥
 अश्वमेधसहस्रस्य वाजपेयशतस्य च ।
 प्रजापते मत्प्रसादात् फलभागी भविष्यसि ॥ २९० ॥
 वेदान् षडङ्गानुवृत्य सांख्यान्योगांश्च कृत्स्नयः ।
 तपश्च विपुलन्तश्चा दुःसरं देवदानवैः ॥ २९१ ॥
 अर्धर्द्दशार्धसंयुक्तैर्गूढमप्राञ्चनिर्मितं ।
 पर्णायमकृतैर्धर्मैर्विपरीतं कविक्रमं ॥ २९२ ॥
 अत्यर्थैरध्वंसितं पशुपाशविमोक्षणं ।
 सर्वेषामान्यमाणान्तु मया पाशपतं व्रतं ।
 उत्पादितं शुभं ह्यस्य सर्वपापविमोक्षणं ॥ २९३ ॥
 अस्त्र चौर्यस्य यन्मन्त्रफलं भवति पुष्कलं ।
 तदस्सु ते महाभाग मानसस्त्यज्यतां ज्वरः ॥ २९४ ॥
 एषमुक्त्वा महादेवः सपत्नीकः सहानुगः ।
 अदर्शनमनुप्राप्तो दक्षस्यामितविक्रमः ॥ २९५ ॥
 अदाप्य च तदा भागं ववोक्तं ब्रह्मणा भवः ।
 ज्वरश्च सर्वधर्मज्ञो बहुधा व्यभजत्तदा ।
 शान्त्यर्थं सर्वभूतानां शृणुष्वन्तश्च वै दिजाः ॥ २९६ ॥
 शीर्षाभितापो नागानां पर्वतानां शिलास्रजः ।
 अपान्तु नालिकां विद्यान्निर्मोकम्भुजगेष्वपि ॥ २९७ ॥

खीरकः सौरमेयाणां ज्वरः दृघिबीतले ।
 इमानामपि धर्म्यश्च दृष्टिप्रत्यवरोधनं ॥ २८८ ॥
 रज्ज्मूत्रं (१) तद्याज्जानां शिथोद्धेद्यं वरिष्ठां ।
 नेचरोगः क्षीकिलानां ज्वरः मोक्षो महात्वभिः ॥ २८९ ॥
 अजानां पित्तभेदश्च सर्वेषामिति नः श्रुतं ।
 शुक्लानामपि सर्वेषां हिमिका प्रोच्यते ज्वरः ।
 शार्दूलेष्वपि वै विप्राः त्रयो ज्वर इहोच्यते ॥ २९० ॥
 मानुषेषु तु सर्वज्ञ(२) ज्वरो नामैव कीर्तितः ।
 मरणे लग्नानि तथा मध्ये च विद्यन्ते सदा ॥ २९१ ॥
 एतन्माहेश्वरं तेजो ज्वरो नाम सुदाहयः ।
 नमस्यच्चैव(३) मान्यश्च सर्वप्राणिभिरीश्वरः ॥ २९२ ॥
 इमां ज्वरोत्पत्तिमदीनमानसः
 यठेतसदा यः सुखमाहितो नरः ।
 विमुक्तरोगः स नरो मुदा युतो
 लभेत कामान् स यथा मनीषितान् ॥ २९३ ॥
 दक्षप्रोक्तं स्तवश्चापि कीर्त्तयेद्दयः शृणोति वा ।
 नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् दौर्बल्ययुरवाप्नुयात् ॥ २९४ ॥
 यथा सर्वेषु देवेषु वरिष्ठो योगवान् हरः ।
 तथा स्तवो वरिष्ठोऽयं स्तवानां ब्रह्मनिर्मितः ॥ २९५ ॥
 यथोराज्यसुखैश्वर्यविनाऽयुर्धनकाङ्क्षभिः ।

१ रज्ज्मूत्रमिति अ० ।

२ सर्वज्ञमिति अ० ।

३ मान्यश्चैवेति अ० ।

स्त्रीतथ्यो भक्तिमास्वाद्य विद्याकामैश्च यत्नतः ॥ ३०६ ॥
 व्याधितो दुःखितो दीनवीरचक्षो भवार्दितः ।
 रामकायैर्निवृत्तो वा मुच्यते महतो भवात् ॥ ३०७ ॥
 चनेन चैव द्वेन गच्छानां स गच्छाधिपः ।
 इव लोके सुखं गच्छ नच एवोपपद्यते(१) ॥ ३०८ ॥
 न च बन्धाः पित्राद्या वा न नागा न विनायकाः ।
 कुर्युर्विघ्नं शृष्टे तस्य यच्च संस्तूयते भवः ॥ ३०९ ॥
 नृहयासा इदं नारी सुभक्त्या मन्त्रचारिणी ।
 पित्रभिर्भर्तृपक्षाभ्यां पूज्या भवति देववत् ॥ ३१० ॥
 शृणुयाद्वा इदं सर्वं कीर्तयेद्वाप्यभीक्ष्णयः ।
 तस्य सर्वाणि कार्याणि सिद्धिं गच्छन्मरविघ्नतः ॥ ३११ ॥
 मनसा चिन्तितं यच्च यच्च वाचाप्युदाहृतं ।
 सर्वं सम्पद्यते तस्य स्थावनस्यानुकीर्तनात् ॥ ३१२ ॥
 देवस्य सनुहस्याथ देव्या नन्दीश्वरस्य तु ।
 बलिं विभज्यतः कृत्वा इमेन नियमेन च ॥ ३१३ ॥
 ततः स युक्तो शृङ्गीयान्नामान्वाशु यथाक्रमं ।
 ईक्षितान् सभर्तेऽत्यर्थं कामान् भोगाश्च मानवः ।
 श्रुतश्च स्वर्गमाप्नोति स्त्रीसहस्रपरौहृतः ॥ ३१४ ॥
 सर्वकर्मसु युक्तो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 पठन् द्वाज्जतं स्त्रीत्वं सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 श्रुतश्च गणसासौख्यं पूज्यमानः सुरासुरैः ॥ ३१५ ॥

वृषेव विधियुक्तेन विमानेन विराजते ।

आभूतसंज्ञवस्त्रायौ रुद्रस्यानुचरो भवेत् ॥ ३१६ ॥

इत्याह भगवान् व्यासः पराशरसुतः प्रभुः ।

नैतद्देदयते कश्चिद्दं आब्यन्तु कस्यचित् ॥ ३१७ ॥

श्रुत्वैतत्परमब्रुह्मं येऽपि स्युः पापकारिणः ।

वैश्या स्त्रियश्च शूद्राश्च रुद्रलोकमवाप्नुयुः ॥ ३१८ ॥

आवसेद्यस्तु विप्रेभ्यः सदा पर्वसु पर्वसु ।

रुद्रलोकमवाप्नोति द्विजो वै नात्र संशयः ॥ ३१९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वासुमीले दशमापवर्गम्

नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

अथैकत्रिंशोऽध्यायः ।

—000—

देववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । इत्येषा समनुज्ञाता कथा पापप्रणाशिनौ ।

या दक्षमधिकृत्यैव कथा शर्वादुपागता ॥ १ ॥

पितृवंशप्रसङ्गेन कथा श्लेषा प्रकीर्तिता ।

पितृणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतः परं ॥ २ ॥

तेतायुगमुखे पूर्वमासनं स्नायन्भुवेऽन्तरे ।

देवा यामा इतिख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूतयः ॥ ३ ॥

अजिता वज्रपाः पुत्रा जिता जिदजिताय ये ।

पुत्राः स्नायन्भुवस्थेति शकनाम्ना तु मानसाः ॥ ४ ॥

तस्मिन्तो यथा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः ।

कन्दोर्मास्तु त्रयस्त्रिंशत्सर्वे स्नायन्भुवस्थ ॥ ५ ॥

शुद्धयवातिर्हो देवो दीधयः स्ववसो मतिः ।

विभासश्च कतुश्चैव प्रजातिर्विशतो द्युतिः ॥ ६ ॥

वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्तिताः ।

अभिमन्युरग्रदृष्टिः समयोऽथ शचियवाः ।

केवलो विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा ॥ ७ ॥

तुरीयो निर्हपुश्चैव युक्तो यावाजिनस्तु ते ।

यमिनो विश्वदेवाद्यं यविहोऽमृतवानपि ॥ ८ ॥

अजिरो विभुर्विभावश्च मलिकोऽथ दिदेहकः ।

शुतिशृणो बृहच्छुक्रो देवा द्वादश कीर्तिताः ॥ ९ ॥

आसन् स्नायश्चुवस्यैते अन्तरे सोमपायिनः ।
 त्विविमन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः ॥ १० ॥
 तेषामिन्द्रः सदा ह्यासौद विष्णुभुक् प्रथमो विभुः ।
 असुरा ये तदा तेषामासन् द्वाद्याद्वान्धवाः ॥ ११ ॥
 सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 अष्टौ ते पिष्टभिः सार्धं(१) नासत्या देवयोनयः ॥ १२ ॥
 स्नायश्चुवेऽन्तरेऽतीताः प्रजास्वासां सहस्रयः ।
 प्रभावरूपसम्भवा आयुषा च बलेन च ॥ १३ ॥
 विस्तरादिष्ट मोक्षन्ते मा प्रसङ्गो भवत्विह ।
 स्नायश्चुवी निसर्गं च विज्ञेयः साम्प्रतं मनुः ॥ १४ ॥
 अतीते वर्त्तमाने न दृष्टो वैवस्वतेन सः ।
 प्रजाभिर्देवताभिश्च ऋषिभिः पिष्टभिः सह ॥ १५ ॥
 तेषां सप्तर्षयः पूर्वमासन्त्ये तान् निबोधत ।
 सृग्वज्रिरा मरीचिश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥ १६ ॥
 अत्रिश्चैव वसिष्ठश्च सप्त स्नायश्चुवेऽन्तरे ।
 अम्नोप्रधातिवाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ १७ ॥
 ज्योतिष्मान् क्षुतिमान्(२) हव्यः सवनः पुत्र एव च ।
 मनोः स्नायश्चुवस्यैते दशपुत्रा महीजसः ॥ १८ ॥
 वायुप्रोक्ता महासत्त्वा राजानः प्रथमेऽन्तरे ।
 सासुरन्तस्तगन्धर्वं सद्यचोरगराक्षसं ।
 सपिशाचमनुष्यश्च सुपर्णाक्षरसाङ्गणं ॥ १९ ॥

१ तेऽतिष्ठन् मनुष्या सार्धं सिति ख० ।

२ क्षुतिमानिति ख० ।

नो शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्धयतैरपि ।

बहुत्वाग्रामधेयानां संख्या तेषां कुले तथा (१) ॥ २० ॥

या वै व्रजकुलाख्यास्तु आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे ।

कालेन बहुनातीता चवनाब्दयुगक्रमैः ॥ २१ ॥

अथय जघुः । अ एष भगवान् कालः सर्वभूतापहारकः ।

कस्य योनिः किमादिष्व किमन्तर्त्वं स किमात्मजः ॥ २२ ॥

किमस्य चक्षुः का मूर्तिः के चास्यावयवाः स्मृताः ।

किंनामधेयः कोऽस्यात्मा एतत् प्रब्रूहि पृच्छतां ॥ २३ ॥

सुत उवाच । श्रूयतां कालसद्भावः श्रुत्वा चैवावधार्यतां ।

सूर्ययोनिर्निमेषादिः सङ्ख्याचक्षुः स उच्यते ॥ २४ ॥

मूर्तिरस्य लहोरात्रे निमेषावयवश्च सः ।

संवत्सरश्च त्वस्य नाम चास्य कलात्मकं ।

साश्रयतानागततीतकालात्मा स प्रजापतिः ॥ २५ ॥

पञ्चानां पविभक्तानां कालावस्थान्निबोधत ।

दिनार्द्धमासमासैस्तु ऋतुभिस्त्वयनैस्तथा ॥ २६ ॥

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थस्तानुवत्सरः ॥ २७ ॥

वत्सरः पञ्चमस्तेषां कालः स युगसंज्ञितः ।

तेषाम्नु तत्त्वं वक्ष्यामि कीर्त्तयमानन्निबोधत ॥ २८ ॥

ऋतुरग्निस्तु यः प्रोक्तः स तु संवत्सरो मतः ।

आदित्येयस्त्वस्रो सारः कालाग्निः परिवत्सरः ॥ २९ ॥

शुक्लकृष्णा गतिश्चापि अपां सारमयः खगः ।

स इदावक्षरः सोमः पुराणे निश्चयो मतः ॥ ३० ॥
 यथायन्तापते लोकांस्तनुभिः सप्तसप्तभिः ।
 आशु कर्ता च लोकस्य स वायुरिति वक्षरः (१) ॥ ३१ ॥
 अहङ्गारात् रुदन् रुद्रः सद्भूतो ब्रह्मणस्त्रयः ।
 स रुद्रो वक्षरस्तेषां विजघ्ने नीललोहितः ।
 तेषां हि तत्त्वं वक्षामि कीर्त्तयमानं निबोधत ॥ ३२ ॥
 अङ्गपत्यङ्गसंयोगात् कालात्मा प्रपितामहः ।
 ऋक्सामयजुषां योनिः पञ्चानां पतिरौम्बरः ॥ ३३ ॥
 सोऽग्निर्यजुष सोमस्य स भूतः स प्रजापतिः ।
 प्रोक्तः संवत्सरयेति सुख्यो योऽग्निर्मनीषिभिः ॥ ३४ ॥
 यस्मात्कालविभागानां मासत्वं घनवीरवि ।
 यदनन्तव्यौतोऽष्टवर्षायुः कर्ष्यमाणं तथा ।
 योजितः प्रविभागानां दिवसानाञ्च भास्करः ॥ ३५ ॥
 वैकारिकः पञ्चमात्मा ब्रह्मपुत्रः प्रजापतिः ।
 एकेनैकोऽथ दिवसो मासोऽथर्तुः पितामहः ॥ ३६ ॥
 आदित्यः सविता भानुर्जीविनो ब्रह्मसत्कृतः ।
 प्रभवयात्ययथैव भूतानां तेन भास्करः ॥ ३७ ॥
 ताराभिमानो विज्ञेयस्तृतीयः परिवक्षरः ।
 सोमः सर्वोऽधिपतिर्यस्मात्स प्रपितामहः ॥ ३८ ॥
 आजीवः सर्वभूतानां योगक्षेमकृदौम्बरः ।
 अवेक्षमाणः सततं विभर्ति जगदंशुभिः ॥ ३९ ॥
 तिथीनां पर्वसन्धीनां पूर्णिमादर्शयोरपि ।

योनिर्निर्माकरो यय योऽमृतात्मा प्रजापतिः ॥ ४० ॥
 तस्मात् स पितृमान् सोम ऋग्वजुःश्रुतसामकः ।
 प्राणापानसमानाद्यैर्व्यानोदानात्मकैरपि ॥ ४१ ॥
 कर्मभिः प्राणिनां लोके सर्वचेष्टाप्रवर्त्तकः ।
 प्राणापानसमानानां वायूनाञ्च प्रवर्त्तकः ॥ ४२ ॥
 पञ्चानाञ्चेन्द्रियमनोबुद्धिस्मृतिजलज्जना ।
 समानकाल करणः क्रियाः सम्पादयन्निव ॥ ४३ ॥
 सर्वात्मा सर्वलोकानामावहः प्रवहादिभिः ।
 विधाता सर्वभूतानां तमो नित्यं प्रभवूनः ॥ ४४ ॥
 योनिरग्नेरपां भूमेरवेशन्द्रमसश्च यः ।
 वायुः प्रजापतिर्भूतं लोकात्मा प्रथितामहः ॥ ४५ ॥
 प्रजापतिमुखैर्देवैः सम्यगिष्टफलार्थिभिः ।
 त्रिभिरेव कपालेस्तु त्र्यम्बकैरोपधिचये ।
 इत्यते भगवान् यस्मात्तस्माज्जायक उच्यते ॥ ४६ ॥
 शायत्री चैव त्रिष्टुप् च स्रगतौ चैव वा स्मृता ।
 त्र्यम्बका नामतः प्रोक्ता योनयः सवनस्य ताः ॥ ४७ ॥
 ताभिरेकत्वभूताभिस्त्रिविधाभिः स्ववोर्ध्यतः ।
 त्रिसाधनपुरोडागस्त्रिकपालः स वै स्मृतः ॥ ४८ ॥
 इत्येतत्पञ्चवर्षं हि युगं प्रोक्तं मनीषिभिः ।
 यच्चैव पञ्चधात्मा वै प्रोक्तः संवत्सरो द्विजैः ।
 सैकं षट्कं विजज्ञेऽथ मध्वादीमृतवः किन्तु ॥ ४९ ॥
 ऋतुपञ्चार्त्तवः पञ्च इति सर्गः समाप्तः ।
 इत्येष पञ्चमानो वै प्राणिनां जीवितानि तु ॥ ५० ॥

नदीवेगसमायुक्तं कालो धावति संहरन् ।
 अहोरात्रकरस्तस्मात् स वायुरभवत्पुनः ॥ ५१ ॥
 एते प्राजानां पतयः प्रधानाः सर्वदेहिनां (१) ।
 पितरः सर्वलोकानां, लोकात्मानः प्रकीर्तिताः ॥ ५२ ॥
 ध्यायती ब्रह्मणी ब्रह्मादुद्यन् समभवद्भवः ।
 ऋषिर्विप्रो महादेवो भूतात्मा प्रपितामहः ॥ ५३ ॥
 ईश्वरः सर्वभूतानां प्रणवायोपपद्यते ।
 आत्मवेशेन भूतानामङ्गप्रत्यङ्गसम्भवः ॥ ५४ ॥
 अग्निः संवत्सरः सूर्यश्चन्द्रमा वायुरेव च ।
 युगाभिमानो काशाक्षा नित्यं संक्षेपकक्षिभुः ।
 उन्मादकीऽनुग्रहकश्च इहत्सर उच्यते ॥ ५५ ॥
 रुद्राविष्टो भगवता जगत्सृजिन् स्रतेजसा ।
 आश्रयाश्रयसंयोगात्तनुभिर्नामभिस्तथा ॥ ५६ ॥
 ततस्तस्य तु वीर्यं च लोकानुग्रहकारकं ।
 द्वितीयं भद्रसंयोगं सप्तस्यैककारकं ॥ ५७ ॥
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च कालत्वञ्चास्य यत्परं ।
 तस्मादै सर्वथा भद्रस्तद्वद्विरभिपूज्यते ॥ ५८ ॥
 पतिः पतीनां भगवान् प्रजेशानां प्रजापतिः ।
 भवनः सर्वभूतानां सर्वेषां नीललोहितः ।
 शोषधीः प्रतिसम्भत्ते रुद्रः शोणाः पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

इत्येषां यदपत्यं वै न तद्वत्त्वं प्रमाणतः ।

यद्वत्त्वात् परिसंख्यातं पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ६० ॥

इमं वंशं प्रजेशानां महतां पुण्यकर्षणां ।

कीर्त्तयन् खिरकीर्त्तिनां महतीं सिद्धिमाप्नुयात् ॥ ६१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते देववंशवर्णनं
नामैकविंशोऽध्यायः ।

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

—०००(८०००)—

युगधर्म्याः ।

वायुस्त्वाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रणवस्य विनिश्चयं ।
 ओंकारमक्षरं ब्रह्म त्रिवर्णं त्रिधा दितः स्मृतं ॥ १ ॥
 यो यो यस्य यथा वर्णो विहितो देवतास्तथा ।
 ऋचो यजूंषि सामानि वायुरग्निस्तथा जले ॥ २ ॥
 तस्मात्तु अक्षरादेव पुनरन्ध्रे प्रजज्ञिरे ।
 चतुर्दश महात्मानो देवानां ये तु दैवताः ॥ ३ ॥
 तेषु सर्वगतश्चैव सर्वगः सर्वयोगवित् ।
 अनुग्रहाय लोकानामादिमध्वान्त उच्यते ॥ ४ ॥
 सप्तर्षयस्तथेन्द्रा ये देवाश्च पितृभिः सह ।
 अक्षराभिः सृताः सर्वे देवदेवान्महेश्वरात् ॥ ५ ॥
 इहामुत्र हितार्थाय वदन्ति परमं पदं ।
 पूर्वमेव मयोक्तस्ते कालस्तु युगसंज्ञितः ॥ ६ ॥
 कृतं चेता द्वापरश्च युगादिः कल्मषा सह ।
 परिवर्त्तमानेस्तैरेव भ्रममाणेषु चक्रवत् ॥ ७ ॥
 देवतास्तु तदोद्दिग्धाः कालस्य वशमागताः ।
 न शक्नुवन्ति तन्मानं संस्थापयितुमात्मना ॥ ८ ॥
 तदा ते पाण्डवा भूत्वा आदौ मन्वन्तरस्य वै ।
 ऋषयश्चैव देवाश्च इन्द्रश्चैव महातपाः (१) । ९ ॥

समाधाय मनस्वीव^१ सहस्रं परिवत्सरान् ।
 प्रपन्नास्ते महादेवं भीताः कालस्य वै तदा ॥ १० ॥
 अयं हि कालो देवेशचतुर्भू^२त्तिचतुर्मुखः ।
 कोऽस्य विद्याव्याहादेव अगाधस्य महेत्तर ॥ ११ ॥
 अथ दृष्ट्वा महादेवस्तन्तु कालचतुर्मुखं ।
 न भेतव्यमिति प्राह को वः कामः प्रदीयतां ॥ १२ ॥
 तत्करिष्याम्यहं सर्वं न वृथायं परिश्रमः ।
 उवाच देवो भगवान् स्वयङ्कालः सुदुर्जयः ॥ १३ ॥
 यदेतस्य मुखं स्नेतं चतुर्निष्ठं हि लक्ष्यते ।
 एतत् कृतयुगं नाम तस्य कालस्य वै मुखं ।
 असौ देवः सुरयेष्टो ब्रह्मा वैवस्वतो मुखः ॥ १४ ॥
 यदेतद्रक्तवर्णाभं तृतीयं वः स्मृतं मया ।
 त्रिजिह्वं^(१) लेलिहानन्तु एतत् चेतायुगं दिजाः ॥ १५ ॥
 अत्र यज्ञप्रवृत्तिस्तु जायते हि महेत्तरात् ।
 ततोऽत्र इष्यते यज्ञस्तिस्त्रो जिह्वास्त्रयोऽग्नयः ।
 इह्वा चैवाग्नयो विषाः कालजिह्वा प्रवर्तते ॥ १६ ॥
 यदेतद्वै मुखं भीमं द्विजिह्वं रक्तपिङ्गलं ।
 द्विपादोऽत्र भविष्यामि हापरं नाम तद्युगं ॥ १७ ॥
 यदेतत् कृष्णवर्णाभन्तुरीयं रक्तलोचनं ।
 एकजिह्वं^(२) दृष्टुं श्यामं लेलिहानं पुनः पुनः ॥ १८ ॥
 ततः कलियुगं घोरं सर्वलोकभयङ्करं ।

कल्पस्य तं मुखं ज्ञेतश्चतुर्थं नाम भीषणं ॥ १८ ॥
 न सुखं नापि निर्वाणं तस्मिन् भवति वै युगे ।
 कालयन्ता प्रजा चापि युगे तस्मिन् भविष्यति ॥ २० ॥
 ब्रह्मा कृतयुगे पूज्यस्ते तायां यज्ञ उच्यते ।
 द्वापरे पूज्यते विष्णुरहम्पूज्यश्चतुर्थ्यपि ॥ २१ ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च यज्ञश्च कालस्यैव कलास्त्रयः ।
 सर्वेष्वेव हि कालेषु चतुर्मूर्तिर्महेश्वरः ॥ २२ ॥
 अहं जनो जनयिता वः कालः कालप्रवर्त्तकः ।
 युगकर्त्ता तथा चैव परं परंपरायणः ॥ २३ ॥
 तस्मात् कलियुगं प्राप्य लोकानां हितकारणात् ।
 अभयार्थं च देवानामुभयोर्लोकयोरेव ॥ २४ ॥
 तदा भव्यश्च पूज्यश्च भविष्यामि सुरोत्तमाः ।
 तस्माद्भयं न कार्यं च कलिं प्राप्य महौजसः ॥ २५ ॥
 एवमुक्तास्ततः सर्वा देवता ऋषिभिः सह ।
 प्रणम्य शिरसा देवं पुनरुचूर्जगत्पतिं ॥ २६ ॥
 देवर्षयः कञ्चुः । महातेजा महाकायो महावीर्यो महाद्युतिः ।
 भीषणः सर्वभूतानां कथं कालश्चतुर्मुखः ॥ २७ ॥
 महादेव उवाच । एष कालश्चतुर्मुर्तिश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्मुखः ।
 लोकसंरक्षणार्थाय अतिकामति सर्वशः ॥ २८ ॥
 नामार्थं विद्यते चास्य सर्वस्मिन् सचराचरे ।
 कालः सृजति भूतानि पुनः संहरति क्रमात् ॥ २९ ॥
 सर्वं कालस्य वशमा न कालः कस्यचिदशे ।
 तस्मात्तु सर्वभूतानि कालः कलयते सदा ॥ ३० ॥

विक्रमस्य पदान्यस्य पूर्वोक्तान्येकसप्ततिः ।
 तानि मन्वन्तराधीष्ट परित्तयुगक्रमात् ॥ ३१ ॥
 एकं पदं परिक्रम्य पदानामेकसप्ततिः ।
 यदा कालः प्रक्रमते तदा मन्वन्तरक्षयः ॥ ३२ ॥
 एवमुक्त्वा तु भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 नमस्कृत्य तेः सर्वेस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ३३ ॥
 एवं स काले भगवान् देवर्षिपितृदानवान् ।
 पुनः पुनः संहरते सृजते च पुनः पुनः ॥ ३४ ॥
 अतो मन्वन्तरे चैव देवर्षिपितृदानवैः ।
 पूज्यते भगवानौशी भयान् कालस्य तस्य वै ॥ ३५ ॥
 तस्मात् सर्वपयत्नेन कलौ कुर्यात्तपो दिजः ।
 प्रपद्यस्य महादेवं तस्य पुण्यफलं महत् ।
 तस्माद्देवा दिवङ्गत्वा अवतीर्य च भूतले ॥ ३६ ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च कलिभ्याप्य सुदारुणं ।
 तप इच्छन्ति भूयिष्ठं कर्तुं धर्मपरायणाः ।
 अवतारान् कलिं प्राप्य करोति च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥
 एवं कालान्तरे सर्वे येऽतीता वै सहस्रशः ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन् देवराजर्षयस्तथा ॥ ३८ ॥
 देवापिः पौरवो राजा मनुष्येष्वाकुर्वन्मजाः ।
 महायोगमधीपेताः कालान्तरमुपासते ॥ ३९ ॥
 क्षीणे कलियुगे तस्मिन् तिथे त्रेतायुगे कृते ।
 सप्तर्षिभिश्चैव सार्धं भाव्ये त्रेतायुगे पुनः ।
 गौत्राणां क्षत्रियाणाञ्च भविष्यास्ते प्रकीर्तिताः ॥ ४० ॥

हापरान्ते प्रतिहन्ते क्षत्रिया क्षत्रिभिः सह ।
 कृते चेतायुगे चैव तथा क्षीणे च हापरे ।
 नराः पातकिनो ये वै वर्त्तन्ते ते कक्षी स्मृताः ॥ ४१ ॥
 मन्थन्तराणां मत्तानां सान्त्वानार्थां श्रुतिः स्मृतिः ।
 एवमेतेषु सर्वेषु युगत्रयकमस्तथा ॥ ४२ ॥
 परस्परं युगानाञ्च ब्रह्मचरस्य शीघ्रवः ।
 यथा वै प्रकृतिस्तेभ्यः प्रवृत्तानां यथाक्षयं ॥ ४३ ॥
 जामदग्नेन रामेण क्षत्रे निरवशेषिते ।
 क्रियन्ते कुलटाः सर्वाः क्षत्रियैर्वसुधाधिपैः ।
 दिवङ्गतानङ्गन्तुभ्यं कौर्त्तयिष्ये निबोधत ॥ ४४ ॥
 ऐङ्मिच्छाकुर्वन्त्यस्य प्रकृतिं परिचक्षते ।
 राजानः श्वे शिवभ्यास्तु तथाऽन्ये क्षत्रिया सुवि ॥ ४५ ॥
 ऐङ्गवंशेऽय सन्धूता यथा चेच्छाकवो नृपाः ।
 तेभ्य एव शतं पूर्णं कुलानामभिषेचितं ॥ ४६ ॥
 तावदेव तु भोजानां विस्तरो द्विगुणः स्मृतः ।
 भोजन्तु त्रिशतं क्षत्रं चतुर्द्धा तवयादिशं ॥ ४७ ॥
 तेष्वतीतास्तु राजानो ब्रुवन्स्तात्रिषीधत ।
 शतं वै प्रतिविन्ध्यानां हैहयानां तथा शतं ॥ ४८ ॥
 धार्तराष्ट्रास्त्वेकशतं अग्रीतिर्जनमेजयाः ।
 शतं वै ब्रह्मदत्तानां कुलानां वीर्यिणां शतं ॥ ४९ ॥
 ततः शतन्तु पौलानां शतं काशिकुशादयः ।
 तथाऽपरं सहस्रन्तु श्वेतीताः शशविन्दवः ।
 इजानास्तेऽश्वमेधेभ्यु सर्वे नियुतदक्षिणैः ॥ ५० ॥

एवं संचेपतः प्रोक्ता न गच्छा विस्तरेण तु ।
 वक्तुं राजर्षयः कृत्स्ना येऽतीतास्तैर्युगैः सह ॥ ५१ ॥
 एते ययातिवंशस्य बभूवुर्वैश्वदेवाः ।
 कीर्तिताः द्युतिमस्तस्ते ये लोकान् धारयन्ति वै(१) ॥ ५२ ॥
 लभन्ते च वरान्पञ्च दुर्लभान् ब्रह्मलोकिकान् ।
 आयुः पुत्रा धनद्वीतिरैश्वर्यं भूतिरेव च ॥ ५३ ॥
 धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य धीमताः ।
 तद्योक्ता लौकिकाश्चैव ब्रह्मलोकं व्रजन्ति वै ॥ ५४ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाञ्च कृतं युगं ।
 तस्य तावच्छतौ सन्ध्या सन्ध्यांगय तथारिधः ॥ ५५ ॥
 कृते वै प्रक्रियापादयतुः साहस्रं उच्यते ।
 तस्माच्चतुःशतं सन्ध्या सन्ध्यांगश्च तथारिधः ॥ ५६ ॥
 त्रेतादीनि सहस्राणि संख्यया मुनिभिः सह ।
 तस्यापि द्विगती सन्ध्या सन्ध्यांगस्त्रिगतः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 अनुषङ्गपादश्चेतायास्त्रिसाहस्रस्तु संख्यया ।
 हापरे दे सहस्रे तु वर्षाणां सम्प्रकीर्त्तितं ॥ ५८ ॥
 तस्यापि द्विगती सन्ध्या सन्ध्यांगो द्विगतस्तथा ।
 उपोद्घातस्तृतीयस्तु हापरे पाद उच्यते ॥ ५९ ॥
 कल्पिं वर्षसहस्रान्नु प्राहुः संख्याविदो जनाः ।
 तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यांगः शतमेव च ॥ ६० ॥
 संहारपादः संख्यातचतुर्थो वै कलौ युगे ।
 मसन्धानि सहांगानि चत्वारि तु युगानि वै ॥ ६१ ॥

एतत् द्वादशसाहस्रं चतुर्गुणमिति स्मृतं ।
 एवं पादैः सहस्राणि श्लोकानां पञ्च पञ्च च ॥ ६२ ॥
 सन्ध्यासन्ध्यांशकैरेव द्वे सहस्रे तथाऽपरे ।
 एवं द्वादशसाहस्रं पुराणं कवयो विदुः ॥ ६३ ॥
 यथा वेदश्चतुष्पादश्चतुष्पादं तथा युगं ।
 यथा युगश्चतुष्पादं विधात्रा विहितं स्वयं ।
 चतुष्पादं सुराणाम्नु मन्त्राणां विहितं पुरा ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते युगधर्मनिरूपणं नाम
 द्वाविंशोऽध्यायः ।

अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

स्त्रायम्भुववंशवर्णनं ।

सूत उवाच । मन्वन्तरेषु सर्वेषु क्षतीतानागतेष्विह ।

तुल्याभिमानिनः सर्वे जायन्ते नामरूपतः ॥ १ ॥

देवाश्च विविधा ये च तस्मिन् मन्वन्तरेऽधिपाः ।

ऋषयो मानवाश्चैव सर्वे तुल्याभिमानिनः ॥ २ ॥

महर्षिसर्गः प्रीतो वै वंशं स्त्रायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कौर्त्तमानं निबोधत ॥ ३ ॥

मनोः स्त्रायम्भुवस्यासन्दग्ध पीत्रास्तु तत्समाः ।

येरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपसमन्विता (१) ॥ ४ ॥

सप्तसुद्रा करवती प्रतिवर्षं निवेशिता ।

स्त्रायम्भुवेऽन्तरे पूर्वमाद्ये चेत्तायुगे तदा ॥ ५ ॥

प्रियततस्य पुत्रैस्तैः पौत्रैः स्त्रायम्भुवस्य तु ।

प्रजासर्गतपोषीगैस्तै रियं विनिवेशिता ॥ ६ ॥

प्रियव्रतात् प्रजावन्तः (२) वीरात् कन्या व्यजायत ।

कन्या सा तु महाभागा कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ ७ ॥

कन्ये हे शतपुत्राय सम्राट् कुक्षिं ते उभे ।

तयोर्वै भ्रातरः शूराः प्रजापतिसमा दग्ध ॥ ८ ॥

१ सप्तदीपा सप्तलला इति घ०, क० च ।

२ पादोऽर्थं न समीचीनः ।

अग्नीध्रश्च वपुष्पांश्च(१) मेधा मेधातिथिर्विभुः ।
 ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवनः सर्व एव च(२) ॥ ८ ॥
 प्रियव्रतोऽभिविद्येतान् सप्त सप्तसु पार्थिवान् ।
 द्वीपेषु तेषु धर्मेण द्वीपांस्तान् निबोधत ॥ ९ ॥
 जम्बूद्वीपेश्वरं चक्रे अग्नीध्रन्तु महाबलं ।
 ब्रह्मद्वीपेश्वरश्चापि तेन मेधातिथिः कृतः ॥ ११ ॥
 शाक्यलौ तु वपुष्मन्तं राजानमभिविष्यवान् ।
 ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः ॥ १२ ॥
 द्युतिमन्तश्च राजानं कौशद्वीपे समादिशत् ।
 शाक्यद्वीपेश्वरश्चापि हव्यश्चक्रे प्रियव्रतः ॥ १३ ॥
 पुष्कराधिपतिश्चापि सवनं कृतवान् प्रभुः ।
 पुष्करे सवनस्यापि महावीतः सुतोऽभवत् ।
 धातकेश्यैव द्वावेतौ पुत्रौ पुत्रवतां वरो ॥ १४ ॥
 महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ।
 नाम्ना तु धातकेश्यापि धातकीखण्ड उच्यते ॥ १५ ॥
 हव्यो व्यजनयत् पुत्रान् शाक्यद्वीपेश्वरान् प्रभुः ।
 जलदश्च कुमारश्च सुकुमारं मनीषकं(३) ।
 वसुमोदं सुमोदाकं सप्तमश्च महादुमं ॥ १६ ॥
 जलदं जलदस्याद्य वर्षं प्रथममुच्यते ।
 कुमारस्य च कौमारं द्वितीयं परिकीर्तितं ॥ १७ ॥

१ अग्नीध्रश्चाग्निनामइति घ०, ख० च ।

२ सर्व एव चेति ख० । पुत्र एव चेति छ० ।

३ मनीषकस्याग्ने सर्वेषु मनीषकेति घ०-पुष्करपाठः ।

सुकुमारं तृतीयन्तु सुकुमारस्य कीर्त्तितं ।
 मषीचकस्य चतुर्थं मषीचकमिहोच्यते ॥ १८ ॥
 वसुमोदस्य वै वर्षं पञ्चमं वसुमोदकं ।
 मोदाकस्य तु मोदाकं वर्षं षष्ठं प्रकीर्त्तितं ॥ १९ ॥
 महाद्रुमस्य नागा तु सप्तमन्तु महाद्रुमं ।
 एषान्तु नामभिस्तानि सप्तवर्षाणि तत्र वै ॥ २० ॥
 कौञ्चद्वीपेऽक्षरस्यापि पुत्रा क्षुतिमतस्तु वै ।
 कुशलो मतुगद्योणः पीवरस्यान्धकारकः ।
 मुनिष दुन्दुभिष्यैव सुता क्षुतिमतस्तु वै ॥ २१ ॥
 तेषां स्रनामभिर्हृयाः कौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः ।
 उष्णस्योणः स्मृती देशः पीवरस्यापि पीवरः ॥ २२ ॥
 अन्धकारकदेशस्तु अन्धकारस्य कीर्त्तिते ।
 मुनेस्तु मुनिदेशो वै दुन्दुभेर्दुभिः स्मृतः ।
 एते जनपदाः सप्त कौञ्चद्वीपे तु भास्वराः ॥ २३ ॥
 ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैते सुमहौजसः ।
 उद्भिदो वैष्णवाश्चैव स्त्रैरथो लवणो धृतिः ।
 षष्ठः प्रभाकरश्चैव सप्तमः कपिलः स्मृतः ॥ २४ ॥
 उद्भिदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं वैष्णुमण्डलं ।
 तृतीयं स्त्रैरथाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ॥ २५ ॥
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकारं ।
 सप्तमं कपिलं नाम कपिलस्य प्रकीर्त्तितं ॥ २६ ॥
 तेषां द्वीपाः कुशद्वीपे तत्तन्नामान एव तु ।
 आश्रमाचारयुक्ताभिः प्रजाभिः समलङ्कृताः ॥ २७ ॥

शाक्यलस्येक्षराः सप्त पुत्रास्ते तु वपुषतः ।
 श्वेतस्य हरितश्चैव जीमूतो रीहितस्तथा ।
 वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमस्तथा ॥ २८ ॥
 श्वेतस्य श्वेतदेशस्तु रीहितस्य च रीहितः ।
 जीमूतस्य च जीमूतो हरितस्य च हरितः ॥ २९ ॥
 वैद्युतो वैद्युतस्यापि मानसस्यापि मानसः ।
 सुप्रभः सुप्रभस्यापि सप्तैते देशपालकाः ॥ ३० ॥
 सप्तद्वीपे तु वक्ष्यामि जम्बुद्वीपादनन्तरं ।
 सप्त मेघातिथेः पुत्राः प्रचक्षीपेक्षरा नृपाः ॥ ३१ ॥
 ज्येष्ठः शान्तभवस्तोषां सप्तवर्षाणि तानि वै ।
 तस्माच्छान्तभवश्चैव(१) शिमिरस्तु सुखोदयः ।
 शानन्दश्च ध्रुवश्चैव क्षेमकश्च शिवस्तथा ॥ ३२ ॥
 तानि तेषां सप्तानामपि सप्तवर्षाणि भागशः ।
 निवेशितानि तैस्तानि पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ३३ ॥
 मेघातिथेस्तु पुत्रैस्तैः सप्तद्वीपनिवासिभिः ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्ताः प्रचक्षीपे प्रजाः कृताः ॥ ३४ ॥
 प्रचक्षीपादिकेष्वेव शाकद्वीपान्तरेषु वै ।
 ज्ञेयः पञ्चसु धर्मा वै वर्णाश्रमविभागशः ॥ ३५ ॥
 सुखमायुश्च रूपश्च बलं धर्मश्च नित्यशः ।
 पञ्चस्वेतेषु द्वीपेषु सर्वं साधारणं स्मृतं ॥ ३६ ॥
 सप्तद्वीपपरिक्रान्तं(२) जम्बुद्वीपं निबोधत ।

१ शाक्यलस्येति क०, घ० च ।

२ पञ्चद्वीपपरिक्रान्तमिति ख०, घ० च ।

अग्नीध्रं ज्येष्ठदायादं कन्यापुत्रं महाबलं ।
 प्रियव्रतोऽभ्यपिञ्चनं जम्बूदीपेश्वरं नृपं ॥ २७ ॥
 तस्य पुत्रा बभूवुर्हि प्रजापतिसमीजसः ।
 ज्येष्ठो नाभिरितिख्यातस्तस्य किंपुरुषोऽनुजः ॥ २८ ॥
 हरिवर्षस्तृतीयस्तु चतुर्थोऽभूदिलाहृतः ।
 रम्यः स्वात्पञ्चमः पुत्रो हरिस्मान् षष्ठ उच्यते ॥ २९ ॥
 कुरुस्तु सप्तमस्तेषां भद्राश्वो ह्यष्टमः स्मृतः ।
 नवमः केतुमालस्तु तेषां देशाविबीधत ॥ ३० ॥
 नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाहन्तु(१) पिता ददौ ।
 हेमकूटन्तु यद्वर्षं ददौ किंपुरुषाय तत् ॥ ३१ ॥
 नैषधं यत् स्मृतं वर्षं हरिवर्षाय तद्ददौ ।
 मध्यमं यत्पुमेरोस्तु स ददौ तदिलाहृते ॥ ३२ ॥
 नीलन्तु यत्स्मृतं वर्षं रम्यायैतत् पिता ददौ ।
 ज्येष्ठं यदुत्तरं तस्मात् पित्रा दत्तं हरिस्मते(२) ॥ ३३ ॥
 यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरुवे ददौ ।
 वर्षं मात्स्यवतश्चापि भद्राश्वाय न्यवेदयेत् ॥ ३४ ॥
 गन्धमादनवर्षन्तु केतुमाले न्यवेदयेत् ।
 इत्येतानि महान्तोऽह नववर्षाणि भागशः ॥ ३५ ॥
 अग्नीध्रस्तेषु सर्वेषु पुत्रांस्तानभ्यपिञ्चत ।
 यथाक्रमं स धर्मात्मा ततस्तु तपसि स्थितः ॥ ३६ ॥
 इत्येतैः सप्तभिः कृत्स्नाः सप्तद्वीपा निवेशिताः ।

१ प्रीत्या तस्मै इति ख० ।

२ हरिश्मतेः स्थाने सर्वेऽहं हरिश्मदिति पाठः ख०, घ० चिह्नितपुस्तके वर्जिते ।

प्रियव्रतस्य पुत्रेस्तैः पौत्रैः स्त्रायश्च वस्य तु ॥ ४७ ॥
 यानि किम्पुत्रयाद्यानि वर्षाण्यष्टौ शुभानि तु ।
 तेषां स्वभावतः सिद्धिः सुखप्राया ज्ञयन्ततः ॥ ४८ ॥
 विपर्ययो न तेष्वस्ति जराशुत्युभयं न च ।
 धर्माधर्मौ न तेष्वस्तां नोत्तमाधममध्यमाः ।
 न तेष्वस्ति युगावस्था लेलेष्वेव तु सर्व्वयः ॥ ४९ ॥
 नाभेर्हि सर्गं व्यख्यामि हिमाञ्चे तद्विवोधत ।
 नाभिस्तुलनयत् पुत्रं मरुदेभ्यः मन्वाद्युतिः(१) ।
 ऋषभं पार्थिवञ्चेष्टं सर्व्ववपस्य पूर्व्वजं ॥ ५० ॥
 ऋषभान्नरतो जज्ञे वीरः पुत्रवतायजः ।
 सोऽभिधिष्याव भरतः पुत्रं प्राजाण्यमाश्रितः ॥ ५१ ॥
 हिमाञ्चं दक्षिणं वर्षं भरताय न्यवेदयत् ।
 तस्मात्तद्भारतं वर्षं तस्य नाम्ना विदुर्वृधाः ॥ ५२ ॥
 भरतस्यात्मजो विद्वान् सुमतिर्नाम धार्मिकः ।
 बभूव तस्मिंस्तद्वाज्यं भरतः सन्ध्ययोजयत् ।
 पुत्रसंक्रामितश्रीको वनं राजा विवेश सः ॥ ५३ ॥
 तेजसस्तु सुतश्चापि प्रजापतिरमितजित् ।
 तेजसस्यात्मजो विद्वान् इन्द्रद्युम्न इतिश्रुतः ॥ ५४ ॥
 परमेष्ठौ सुतश्चाथ निधने तस्य शोभनः ।
 प्रतीहारकुले तस्य नाम्ना जज्ञे तदन्वयात् ।
 प्रतिष्ठन्तेति विख्यातो जज्ञे तस्यापि धीमतः ॥ ५५ ॥

उदेता प्रतिहर्षुस्तु भुवस्तस्य सुतः स्मृतः ।
 उन्नोद्यस्तस्य पुत्रोऽभूत्पताविद्यापि(१) तत्सुतः ॥ ५६ ॥
 प्रतावेस्तु(२) विभुः पुत्रः पृथुस्तस्य सुतो मतः ।
 पृथोद्यापि सुतो नत्तो नत्तस्यापि गयः स्मृतः ॥ ५७ ॥
 गयस्य तु नरः पुत्रो नरस्यापि सुतो विराट् ।
 विराट्सुतो महावीर्यौ धीमांस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ ५८ ॥
 धीमतश्च महान् पुत्रो महतश्चापि भौवनः ।
 भौवनस्य सुतस्त्वष्टा अरिजस्तस्य चाव्यजः ॥ ५९ ॥
 अरिजस्य रजः पुत्रः शतजिद्रजसो मतः ।
 तस्य पुत्रश्चतन्वःसीद्वाजानः सर्व एव ते ॥ ६० ॥
 विश्वज्योतिःप्रधाना यैस्तैरिमा वहिताः प्रजाः ।
 तेरिदं भारतं वर्षं समखण्डं कृतं पुरा(३) ॥ ६१ ॥
 तेषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तैर्षं भारती धरा ।
 कृतव्रतादियुक्तानि युगाभ्यान्विकसमतिः ॥ ६२ ॥
 येऽतोतास्तैर्युगैः सार्वं राजानस्ते तदन्वयाः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ६३ ॥
 एष स्वायम्भुवः सर्गो येनेदं पूरितं जगत् ।
 ऋषिभिर्देवतैश्चापि पितृगन्धर्व्वराक्षसैः ॥ ६४ ॥
 यच्चभूतपिशाचेश्च मनुष्यसृगपक्षिभिः ।
 तेषां सृष्टिरियं लोके युगैः सह विवर्तते ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुगीते स्वायम्भुववंशानुकीर्तनं
 नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

१ प्रतापश्चापीति ख० । प्रताविद्यापीति ड० ।

२ प्रतापश्चेति ख० । प्रतापेस्त्विति ड० । ३ सप्तद्वीपमिषाजिह्वमिति घ० ७० च ।

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

जम्बूद्वीपवर्णनं ।

— ७७० —

अथय ऊचः । एवं प्रजासन्निवेशं श्रुत्वा च ऋषिपुङ्गवः ।
पप्रच्छ निपुणः सृतं पृथिव्यायामविस्तरौ ॥ १ ॥
कति द्वीपाः समुद्रा वा पर्वताश्च कति प्रभो ।
क्रियन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च काः स्मृताः ॥ २ ॥
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपरिमाणश्च गतियन्द्वाकीयोस्तथा ।
एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं विस्तरेण यथा तथा ॥ ३ ॥
सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यायामविस्तरं ।
सङ्ख्याचैव समुद्राणां द्वीपानाञ्चैव विस्तरं ॥ ४ ॥
शावन्ति चैव वर्षाणि तेषु नद्यश्च याः स्मृताः ।
महाभूतप्रमाणश्च लोकालोको तथैव च ।
पर्यायपरिमाणश्च (१) गतियन्द्वाकीयोस्तथा ॥ ५ ॥
द्वीपभेदमहस्त्राणि सप्तस्वन्तर्गतानि वै ।
न शक्यन्ते प्रमाणेन वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ६ ॥
ममद्वीपन्तु वक्ष्यामि चन्द्रादित्ययज्ञैः सह ।
येषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ७ ॥
अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण भावयेत् ॥
प्रकृतिभ्यः परं यच्च तन्नित्यञ्च प्रचक्षते (१) ॥ ८ ॥

नववर्षे प्रवक्ष्यामि जम्बूद्वीपं यथा तथा ।
 विस्तारान् मण्डलाद्यैव योजनैस्तत्सिबोधत ॥ ८ ॥
 यतमेकं सहस्राणां योजमानां प्रमाणतः ।
 नानाजनपदाकीर्णैः पुरैश्च विविधैः शुभैः ॥ ९ ॥
 सिद्धचारुण्यसर्व्वपर्व्वतैरुपशोभितं ।
 सर्व्वधातुनिबद्धैश्च शिलाजालसमुद्भवैः ।
 पर्व्वतप्रभवामिष नदीभिः पर्व्वतैस्तथा ॥ १० ॥
 जम्बूद्वीपः पृथुः श्रीमान् सर्व्वतः परिवारितः ।
 नवभिर्बाहृतः सर्व्वभुवनैर्भूतभावनैः ।
 लावणेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ॥ ११ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात् समेन तु समन्ततः ।
 पागायताः सुपर्वाणः षड्भिरेवर्षपर्व्वताः ।
 श्ववगाढा उभयतः समुद्री पूर्व्वपश्चिमौ ॥ १२ ॥
 हिमपायश्च हिमवान् हेमकूटश्च हेमवान् ।
 तरुणादित्यवर्णाभौ हेरयो निषधः स्मृतः ॥ १३ ॥
 चातुर्वर्षस्तु सौवर्ण्यो मेरुश्चोत्तमः स्मृतः ।
 ब्रूताकृतिप्रमाणतः (१) चतुरस्रः समुच्छ्रितः ॥ १४ ॥
 नानावर्णस्तु पार्श्वेषु पञ्चापतिगुणान्वितः ।
 नाभिवन्धनसम्भूतो ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १५ ॥
 पूर्व्वतः श्वेतवर्णोऽक्षौ ब्राह्मणश्च तस्य तेन तत् ।

द्यौतच दक्षिणेनासौ तेन वैश्वत्वमिष्यते(१) ॥ १७ ॥
 भृङ्गपत्रनिभश्चासौ पश्चिमेन महाबलः ।
 तेनास्य शूद्रता दृष्टा मेरीर्नानार्थकारणात् ॥ १८ ॥
 पार्श्वं सुत्तरतस्तस्य रक्तवर्णं स्वभावतः ।
 तेनास्य क्षत्रता च स्यादिति वर्णाः प्रकीर्तिताः ।
 व्यक्तः स्वभावतः प्रोक्तो वर्णतः परिमाणतः ॥ १९ ॥
 नीलश्च वैदूर्यमयः श्वेतशृङ्गी हिरण्यमयः ।
 मयूरवर्णवर्णस्तु शातकीश्वस्तु शृङ्गवान् ॥ २० ॥
 एते पर्वतराजानः सिद्धचारणसेविताः ।
 तेषामन्तरविष्णुश्चो नवसाहस्रं लब्धते ॥ २१ ॥
 मध्ये त्विकाहृतं यस्तु महामेरोः समन्ततः ।
 नवैव तु सहस्राणि विस्तीर्णः पर्वतस्तु सः ।
 मध्ये तस्य महामेरोर्निर्धूम इव पावकः ॥ २२ ॥
 वैश्वर्धं दक्षिणं मेरोरुत्तरार्धं तथोत्तरं ।
 वर्षाणि यानि सप्ताच तेषां ये वर्षपर्वताः ।
 द्वे द्वे सहस्रे विस्तीर्णा योजनानि समुच्छ्रयात् ॥ २३ ॥
 जम्बूद्वीपस्य विस्तारात्तेषामाद्याम लब्धते ।
 योजनानां सहस्राणि शते द्वे मध्यमौ गिरौ ॥ २४ ॥
 नीलश्च निषधश्चैव ताभ्यां हीनास्तु येऽपरे(२) ।
 श्वेतश्च हेमकूटश्च हिमवान् शृङ्गवांश्च यः ॥ २५ ॥
 अवतिर्द्वावगौतिर्द्वा सहस्राण्यस्यावतास्तु ये ।

१ वैश्वत्वमेष्वेत एति अ० ।

२ द्वापेतौ च सम्भवितानिति अ० ।

तेषां मध्ये जनपदास्तानि वर्षाणि सप्त वै ॥ २६ ॥
 सम्यातविषमैस्त्रैस्तु पर्वतैरावृतानि च ।
 सन्ततानि नदीभेदैरगम्यानि परस्पर ।
 वसन्ति तेषु सत्त्वानि नाना जातौनि भागशः ॥ २७ ॥
 इदं हेमवतं वर्षं भारतं नाम विद्युतं ।
 हेमकूटं परं तस्मात्तस्मा किंपुरुषं स्मृतं ॥ २८ ॥
 नैषधं हेमकूटस्तु हरिवर्षं तदुच्यते ।
 हरिवर्षात्परश्चैव मेरोध तद्विनाशतं ॥ २९ ॥
 इलावृतपरं नीलं रम्यकं नाम विद्युतं ।
 रम्यात्परतरं शीतं विद्युतस्तद्विरम्यकं ।
 हिरण्यवात्परश्चापि शृङ्गवांस्तु कुशं स्मृतं ॥ ३० ॥
 धनुःसंख्ये च विज्ञेये हे वर्षं दक्षिणोत्तरं ।
 दीर्घाणि तत्र चत्वारि मध्यमन्तादिशावृतं ॥ ३१ ॥
 अर्धकं च निषधस्याथ वेद्यङ्गे दक्षिणं स्मृतं ।
 परं नीलवती यच्च वेद्यङ्गे तु तदुत्तरं ।
 वेद्यङ्गं दक्षिणे त्रीणि वर्षाणि त्रीणि चोत्तरे ॥ ३२ ॥
 तयोर्मध्ये तु विज्ञेयं मेरुमध्यमिलावृतं ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ ३३ ॥
 उद्गायती महाशैली मान्यशान्ता पर्वतः ।
 योजनानां सहस्रोकरानीलनिषधायतः ।
 आयामतप्तस्निग्धलहस्याणि प्रकीर्तितः ॥ ३४ ॥
 तस्य प्रतीच्यां विज्ञेयः पर्वतो गन्धमादनः ।
 आयामादथ विस्तारान्माच्यवानिति विद्युतः ॥ ३५ ॥

परिमण्डलयोर्मध्येमेरुस्तमपर्वतः ।
 चतुर्वर्षः सुमीवर्षश्चतुरस्रः समुच्छ्रितः ।
 अव्यक्ता धातवः सर्व्वसमुत्पन्ना जलादयः ॥ ३६ ॥
 अव्यक्तात् पृथिवीपद्मं मेरुपर्वतकर्णिकं ।
 चतुष्पद्मं समुत्पन्नं व्यक्तं पञ्चगुणं महत् ॥ ३७ ॥
 ततः सर्वाः समुत्पन्ना वृत्तयो दिजस्तमाः ।
 नैककल्पाजितैः पुण्यैर्विविधैः प्रागुपार्जितैः ॥ ३८ ॥
 कृतात्मभिर्विनीतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।
 महादेवो महायोगो जगज्ज्येष्ठो महेश्वरः ।
 सर्व्वलोकगतोऽनन्तो ह्यमूर्तित्वादजायत ॥ ३९ ॥
 न तस्य पाप्मतामूर्त्तिर्मांसमेदोऽस्थिसंश्रवा ।
 योगाश्चेवैश्वरत्वाच्च सर्वात्मागत एव(१) सः ॥ ४० ॥
 तन्निमित्तं समुत्पन्नं लोकपद्मं सनातनं ।
 कल्पशेषस्य तस्यादौ कालस्य गतिरीदृशो ॥ ४१ ॥
 तस्मिन् पद्मे समुत्पन्ना देवदेवश्चतुर्भुवः ।
 प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ईशानो जगतः प्रभुः ॥ ४२ ॥
 तस्य बीजानि सर्गा हि पञ्चरस्य यद्यर्थवत् ।
 कृत्स्नः प्रजानिसर्गेण विस्तरेणेह कथ्यते ॥ ४३ ॥
 यद्वज्रं वैष्णवं कार्य्यं ततस्तन्नामितोऽभवत् ।
 पद्माकारा समुत्पन्ना पृथिवी भवनद्रुमा ॥ ४४ ॥
 तदस्य लोकपद्मस्य विस्तरेण प्रकाशितं ।

वर्षमानं विभागेन क्रमशः शृणुत द्विजाः । ४५ ॥
 महाद्वीपास्तु विख्यातास्तत्वारः पञ्चसंस्थिताः ।
 ततः कर्णिकसंस्थानो मेघर्नाम महावत्सः ॥ ४६ ॥
 नानावर्णेषु पार्श्वेषु पूर्वतः श्वेत उच्यते ।
 पीतस्तु दक्षिणं तस्य शुक्लं कृष्णं तथाऽपरं ॥ ४७ ॥
 उत्तरं तस्य रक्तं वै शोभिवर्णसमन्वितं ।
 मेघस्तु शोभते शुभ्रो राजवत्स तु धिस्तितः ॥ ४८ ॥
 तद्व्यादित्यवर्णाभो विधूम इव पावकः ।
 चतुरश्रोतिसाहस्र उल्लेधेन प्रकीर्तितः ॥ ४९ ॥
 प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्विस्तृतस्तावदेव तु ।
 स शरावस्थितः पूर्वं द्वाविंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ५० ॥
 विस्तारात् त्रिगुण्यास्य परिणाहः समन्ततः ।
 मण्डलेन प्रमाणेन वास्त्रेऽर्धेऽन्तु तदिध्यते ॥ ५१ ॥
 चत्वारिंशत्सहस्राणि योजनानां समन्ततः ।
 षष्ठाभिरधिकानि स्थः वास्त्रे माने प्रकीर्तितं ॥ ५२ ॥
 चतुरस्त्रेण मानेन परिणाहः समन्ततः ।
 चतुःषष्टिसहस्राणि योजनानां विधीयते ॥ ५३ ॥
 स पर्वतो महाद्विज्यो दिव्योऽधिसमन्वितः ।
 भुवनैरावृतः सर्वो जातरूपमयैः शुभैः ॥ ५४ ॥
 तत्र देवगणाः सर्वे गन्धर्वोरगराक्षसाः ।
 गैलराजैः पट्टशस्त्रैः शुभावाप्सरसाङ्गणाः ॥ ५५ ॥
 स तु मेघः परिरुतो सुवनेर्भूतभावनः ।
 चत्वारो यस्य देशा वै नानापार्श्वेष्वधिष्ठिताः ॥ ५६ ॥

भद्राश्वो भरतश्चैव केतुमालश्च पश्चिमः ।
 सत्तराः कुरवश्चैव ऊतपुष्पप्रतिश्रयाः ॥ ५७ ॥
 कर्णिका तस्य पद्मश्च समन्तात्परिमण्डला ।
 योजनानां सहस्राणि नवतिः षट् प्रकीर्तिताः ।
 चत्वारिंशद्विंशतिश्च अन्तरान्तरधिष्ठिताः ॥ ५८ ॥
 त्रिंशत्तत्र सहस्राणि योजनानां प्रमाणतः ।
 तस्य केसरजालानि विस्तृणानि समन्ततः ॥ ५९ ॥
 शतसहस्रिकायामा साशोतिपुष्पलायता ।
 चत्वारि तस्य पत्राणि योजनानाञ्चतुर्दिशं ॥ ६० ॥
 तत्र याऽसौ मया पूर्वं कर्णिकेत्यभिगन्दिता ।
 तां वर्णयमानामेकाद्याः समासेन निबोधत ॥ ६१ ॥
 शताश्वमेनं मेनेऽपिः सहस्राश्विष्टविर्भुगुः ।
 अष्टाश्वमेनं सार्वर्ण्यश्चतुरस्तन्तु भागुरिः ॥ ६२ ॥
 वर्षाश्विष्टस्तु सामुद्रं शराश्वश्चैव शालवः ।
 ऊर्ध्ववेणोक्ततद्वार्यः क्रीडकिः परिमण्डलः ॥ ६३ ॥
 यद्यदयस्य हि यत्पार्श्वं पर्वताधिपतेर्ऋषिः ।
 तत्तदेवास्य वेदासौ ब्रह्मेनं वेद लक्ष्मणः ॥ ६४ ॥
 मणिरत्नमयं चित्रं नानावर्णप्रभायुतं ।
 अनेकवर्णनिचयं सौवर्णमरुणप्रभं ॥ ६५ ॥
 कान्तं सहस्रपर्वणं सहस्रोदककन्दरं ।
 सहस्रशतपत्रन्तं विद्धि मेरुश्रीमत्तमं ॥ ६६ ॥
 मणिरत्नार्पितस्तन्मूर्ध्नि चित्रितवेदिकैः ।
 सुवर्णमणिचिचाङ्गं तथा विद्वमतोरणैः ॥ ६७ ॥

विमानयानैः श्रीमद्भिः गतमङ्गल्यैर्दिवौकसां ।
 प्रभादीपितपर्यन्तं मेरु पर्यणि पर्यणि ॥ ६८ ॥
 तस्य परमसहस्रेऽस्मिन् नानाशयविभूषिते(१) ।
 सर्वदेवनिकायानि मन्त्रिविष्टान्यनेकशः ॥ ६९ ॥
 तमावमघोर्हतले(२) देवदेवश्चतुर्मुखः ।
 ब्रह्मा ब्रह्माविदां श्री लो वरिष्ठस्त्रिदिवौकसां ॥ ७० ॥
 महाभुवनसम्पूर्णैः सर्वैः कामफलपदैः(३) ।
 महासुरसहस्रेभ्यः दिव्यनेकसमाकुलं ॥ ७१ ॥
 तत्र ब्रह्मसभा रम्या ब्रह्मर्षिगणमेविता ।
 नाम्ना मनोवती नाम सर्वलोकेषु विद्युता ॥ ७२ ॥
 तत्रेगानस्य देवस्य सहस्रादित्यवर्षम ।
 भक्ताविमानं संस्थाप्य महिम्ना वर्तते मदा ॥ ७३ ॥
 तत्र सूर्यगणा देवाश्चतुर्लोकस्य ते तदा(४) ।
 तदेव तेजसां राशिर्देवानां तत्र कीर्त्तते ॥ ७४ ॥
 तत्रास्ते श्रीपतिः श्रीमान् महस्त्राजः पुरन्दरः ।
 उपास्यमानस्त्रिदशैर्महायोगैः सुरर्षिभिः ॥ ७५ ॥
 तत्र लीकपतेः स्थानमादित्यममवचेतः ।
 महेन्द्रस्य महाशक्तः सर्वैस्त्रिदशैर्महकृतं ॥ ७६ ॥
 तत्रिन्द्रलोकं लोकस्य कृत्वा परमवा युतं ।
 दीप्यते त्वसरश्चेष्टैस्त्रिदशैर्नेत्रमेवितं ॥ ७७ ॥

१ नानाशयविभूषिते इति अ० ।

२ कामदुर्गोभरः इति अ० ।

३ सर्वा मर्त्या सुरपते इति अ० ।

४ चतुर्लोकस्य सर्वपारिते अ० ।

द्वितीयेऽप्यन्तरतटे वैदिश्ये पूर्वदक्षिणे ।
 नानाधातुयतैश्चिबैः सुरस्यमतितेजसं ॥ ७८ ॥
 नैकरत्नाधिगततलमनेकस्तम्भसंयुतं ।
 जाम्बूनदकतीक्ष्णं नानारत्नसुवैदिकं ॥ ७९ ॥
 कूटागारैर्विनिक्षिप्तमनेकैर्भवनीक्षमैः ।
 महाविमार्जं प्रथितं भास्करं जातवेदसं ॥ ८० ॥
 सप्त हि तेजोवती नाम द्रुतायस्य महासभा ।
 साक्षात्तत्र सुरवेशः सर्वदेवमुखोऽनलः ॥ ८१ ॥
 शिखागतसहस्राङ्गो ज्वालामासौ विभावसुः ।
 स्तूयते ह्ययं चैव तत्र सूर्यगर्भैः सुरैः ॥ ८२ ॥
 अधिदैवजतं विमैर्विशेषः स तु उच्यते ।
 सविभागश्च तेजसः सर्व एव(१) न संशयः ॥ ८३ ॥
 भोगान्तरमनुप्राप्त एवतेजो विभुः स्मृतः ।
 वृथक् त्वष्ट हि युक्त्या तु कार्यकारणमिश्रितं ॥ ८४ ॥
 तमग्निं लोकलोकज्ञैस्तदीयं स्तत्पराक्रमैः ।
 महात्मभिर्महाभिर्महाभागैर्नमस्कृतं ॥ ८५ ॥
 तृतीयेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।
 वैवस्वतस्य विज्ञेया लोके ख्याता सुसंयमा ॥ ८६ ॥
 तथा चतुर्थदिग् देशे नैर्ऋत्याधिपतेः सभा ।
 नाम्ना कृत्वाङ्गना नाम विरूपाक्षस्य धीमतः ॥ ८७ ॥
 पञ्चमेऽप्यन्तरतटे एवमेव महासभा ।

वैवस्वतस्य विष्टे वा नाम्ना शुभवती सती(१) ।
 उदकाधिपतेः ख्याता वरुणस्य महात्मनः ॥ ८८ ॥
 परोक्षरे तथा देशे षष्ठेऽन्तरतटे शिवे ।
 वायोगम्भवती नाम सभा सर्वगुणोत्तरा ॥ ८९ ॥
 सप्तमेऽप्यन्तरतटे नक्षत्राधिपतेः सभा ।
 नाम्ना महोदया नाम शुद्धवेदार्थविदिका ॥ ९० ॥
 तथाऽष्टमेऽन्तरतटे ईशानस्य महात्मनः ।
 यशोवती नाम सभा तप्तकाञ्चनसुप्रभा ॥ ९१ ॥
 महाविमानान्येतानि दिक्ष्यष्टासु शुभानि हि ।
 अष्टानां देवमुष्यानामिन्द्रादीनां महात्मनां ॥ ९२ ॥
 ऋषिभिर्देवगन्धर्वै रप्सरसीभिर्महोरगैः ।
 सेवितानि मङ्गलभागैरुपस्थानगतैः सदा ॥ ९३ ॥
 नाकपृष्ठं दिवं स्वर्गमिति यैः परिपठ्यते ।
 वेदवेदाङ्गविद्विर्हि शब्दैः पठ्यायवाचकैः ॥ ९४ ॥
 तदेतत् सर्वदेवानामधिवासे कृतात्मनां ।
 देवलोके गिरौ तस्मिन् सर्वश्रुतिषु गीयते(२) ॥ ९५ ॥
 निवसेर्विविधैर्यज्ञैश्चक्षुभिर्निग्रतात्मभिः ।
 पुण्यैरन्ये च विविधैर्नैकजातिगताजितैः ।
 प्राप्नोति देवलोकां तं स स्वर्गं इति शोच्यते । ॥ ९६ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

—DVA DVAR—

अम्बुद्वीपवर्णनं ।

सूत उवाच । यत्तद्वै कर्णिकामूलमिति वै संप्रकीर्तितं ।

तद्योजनसहस्राणां सप्ततीनामधः स्मृतं ॥ १ ॥

चत्वारिंशत्तथाष्टौ च सहस्रास्तत्र मण्डलं ।

शैलराजावृतं रम्यं मेरुमूलमिति श्रुतिः ॥ २ ॥

तेषां गिरिसदस्याणामनेकेषु महोच्छ्रिताः ।

दिक्षु सर्वासु पर्यन्तैर्मर्यादाः पर्यताः स्मृताः ॥ ३ ॥

निकुञ्जकन्दरनदीशुहानिर्भरशोभिताः ।

बहुप्रासादकटकैस्तटैश्च कुसुमोज्ज्वलेः ॥ ४ ॥

नितम्बपुष्पमालोषैः सानुभिर्धातुमण्डितैः ।

गिखरैर्हंसकपिलैर्नृकप्रस्तवणावृतैः ।

शोभिता गिरयः सख्यैः पुष्टैरन्नसमर्पितैः ॥ ५ ॥

विहङ्गशतसंयुटैः कुक्षैरनुपमैरपि ।

सिंहगार्दूलशरभैर्नृकैषामरवारणैः ।

नानावर्णकृतिधरैः सेविता विविधैर्नृगैः (१) ॥ ६ ॥

समाश्रितरिक्तपादमेकैकं दशपर्वतं (२) ।

याज्ञमाभ्यन्तरा ये तु विवाहास्तु समाः स्मृताः ॥ ७ ॥

जठरो देवकूटश्च पूर्वस्था दिशि पर्यन्ती ।

१ सेविता विविधैर्नृगैश्च पक्षिणोऽप्येति ख० ।

२ शोलकाहोमर्दं न समीचीनं ।

तौ दक्षिणीत्तरायामावानीलनिप्रधायतौ ॥ ८ ॥
 कैलासो हिमवायैव दक्षिणीत्तरपर्वतौ ।
 पूर्वपश्चादधितावर्णवान्तव्यवस्थितौ ॥ ९ ॥
 योऽसौ मेरुर्द्विजश्रेष्ठाः प्राशुः कनकपर्वतः ।
 विष्कम्भं तस्य वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ १० ॥
 महापादास्तु चत्वारो मेरोरथ चतुर्दिशं ।
 यैर्धृतत्वात् न चलति समद्वीपवतो मही ॥ ११ ॥
 दशवीजनसाहस्रं प्रायामस्तोषु पठ्यते ।
 देवगन्धर्वयक्षाणां नानारत्नोपोशोभिताः (१) ।
 नैकनिर्भरवपाटा रम्यकन्दरनिर्मिताः ॥ १२ ॥
 नितम्बपुष्पकादभ्यैः शोभिताधिवसानवः ।
 मनःशिलादरोभिश्च हरितालतलैस्तथा ॥ १३ ॥
 सुवर्णमणिचित्राभिर्गुहाभिश्च समन्ततः ।
 शृङ्गहिङ्गुलकपर्ण्यैः काञ्चनेर्धातुमण्डितैः ॥ १४ ॥
 वरकाञ्चनचित्रैश्च प्रवालैः समलङ्कृताः ।
 रुचिराः शतपर्व्वीणः सिद्धावासा मुदाश्रिताः ।
 महाविमानैः श्रीमद्भिः समन्तात्परिदोषिताः ॥ १५ ॥
 पूर्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः ।
 विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वयोस्तरे स्मृतः ॥ १६ ॥
 तेषां सहस्रशृङ्गेषु वज्रवेदूर्ध्ववेदिकाः ।
 शाखामहस्रकलिताः समूलाः सप्रतिष्ठिताः ॥ १७ ॥
 सिन्धुर्नैर्लोघनेः पर्णैः सञ्चक्रविविधाययाः ।

अनेकप्रजनोक्तेषां महापुष्पफलोपमाः ॥ १८ ॥
 यच्चगन्धर्वसेव्याश्च सेविताः सिद्धचारणैः ।
 महावृक्षाः समुत्पन्नाश्चत्वारो दीपकेतवः ॥ १९ ॥
 मन्दरस्य गिरेः शृङ्गे महावृक्षः स केतुराट् ।
 आलम्ब्यशाखाशिखरः कन्दरश्चैव पादपः ॥ २० ॥
 महाकुम्भप्रमाणैस्तु पुष्पैर्विकचकेसरैः ।
 महामन्त्रैर्मनाश्चैव शोभितः सर्वकालजैः ॥ २१ ॥
 सहस्रमधिक सोऽथ गन्धेनापूरयद् दिशः ।
 योजनानां समन्ताद्गै मन्दमारुतबीजितः ॥ २२ ॥
 वरकेतुरेव प्रक्षितो भद्राश्वो नाम यो हिजाः ।
 यत्र साक्षात् हृषीकेशः सिद्धसङ्घैर्मंजीयते ॥ २३ ॥
 तस्य रुद्रकदम्बस्य तदा श्वेतहरी हरिः ।
 पाप्मनानमरन्नेष्टः स तत्र सहितः पुरा ॥ २४ ॥
 तेन चालोकितं सर्वं ह्योप दिपद्नायकाः ।
 यस्य नास्ति समाख्यातो भद्राश्वो नामनामतः ॥ २५ ॥
 दक्षिणस्यापि शैलस्य शिखरे देवसेविता ।
 जम्बूः सदा पुष्पफला सदा माख्योपशोभिता ॥ २६ ॥
 महामूलैर्महास्तम्भैः सिग्धवर्णैर्विभूषिता ।
 नवैः सदापुष्पफलैः शाखाभिधोपशोभिता ॥ २७ ॥
 तस्या ह्यतिप्रमाणानि स्वादूनि च मृदूनि च ।
 फलान्यमृतकल्पानि पतन्ति गिरिमूर्धनि ॥ २८ ॥
 तस्याद्गिरिवरप्रस्थात् पुनः प्रस्यन्दवाहिनी ।
 नदी जम्बूनदी नाम प्रवृत्ता मधुवाहिनी ॥ २९ ॥

तत्र जम्बू नदस्याम सुवर्णं ज्वलनप्रभम् ।
 देवालङ्कारमतुलं जायते पापनाशनम् ॥ ३० ॥
 देवदानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगा ।
 यतः पितृव्यभूतप्रस्थं मधु जाम्बूरसस्त्रवं ॥ ३१ ॥
 स केतुर्दक्षिणे द्वीपे जम्बूर्लोकेषु विद्युता ।
 यस्या नाम्ना स विख्यातो जम्बू द्वीपः सनातनः ॥ ३२ ॥
 विपुलस्यापि शैलस्य पश्चिमस्य महात्मनः ।
 जातः शृङ्गेऽतिसुमहानम्रतयैव पादपः ॥ ३३ ॥
 विलम्बिवरमालाद्यः सुवर्णमणिवेदिकः ।
 महोन्नतश्चविटपो नैकसत्त्वगुणालयः ॥ ३४ ॥
 कुम्भप्रमाणैः सुखदैः फलैः सर्वलुप्तैः शुभैः ।
 स केतुः केतुमालानां देवगन्धर्वसेवितः ॥ ३५ ॥
 केतुमालेति च यथा तस्या नाम प्रकीर्तितम् ।
 तन्निबोधत विप्रेन्द्रा निरुक्तं नाम कर्म्यतः ॥ ३६ ॥
 खीरीदमयने वृत्ते दैत्यपक्षे पराजिते ।
 महासमरसम्पर्द्धहन्त्रचोभविमर्दिता ॥ ३७ ॥
 सहस्राक्षेण विहिता माला तस्य सुतानिता ।
 तस्य स्तम्भे समासक्त्या ह्यमृतस्य वनस्पतेः ॥ ३८ ॥
 सा तथैव महागन्धा ह्यमृतानां सर्वकामिकी ।
 हृज्यते सुमहाभागा विविधैः सिंहचारणैः ॥ ३९ ॥
 तस्य केतोः सदा माला देवदत्ता विराजते ।
 पवनेनेरिता दिव्यं वाति गन्धं मनोरमं ॥ ४० ॥
 ताभ्यां नामाङ्कितो द्वीपः पश्चिमे बहुविस्तरः ।

केतुमाल इति ख्यातो दिवि चेह च सर्वशः ॥ ४१ ॥
 स्वपार्श्वस्थोत्तरे चापि शृङ्गे जातो महाद्रुमः ।
 न्यशाधो विपुलस्कन्धोऽनेकयोजनमण्डलः ॥ ४२ ॥
 माल्यदामकलापैश्च विविधैर्गन्धशालिभिः ।
 ग्राखाविलम्बो शुशुभे सिंहचारणसेवितः ॥ ४३ ॥
 प्रबालकुम्भमदृशैर्मधुपूर्णैः फलैः सदा ।
 स क्षुत्तरकुरुणान्तु केतुवृक्षः प्रकाशते ॥ ४४ ॥
 सनत् कुमारो वरजा मानसाः ब्रह्मणः सुताः ।
 सप्त तत्र महाभागाः कुरवो नामविश्रुताः ॥ ४५ ॥
 तत्र तेरागतज्ञानैः सत्वस्थैः पुण्यकौर्तिभिः ।
 अक्षयं क्षेममपरं लोकं प्राप्तं सनातनं ॥ ४६ ॥
 तेषां नामाङ्गितो ह्येषः समानां वै महात्मनां ।
 दिवि चेह च विख्याता उत्तराः कुरवः सदा ॥ ४७ ॥

इति श्योमहापुराणे वायुप्रोक्ते जम्बूद्वीपवर्णनं नाम
 पञ्चतिथोऽध्यायः ।

अथ षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

भूत उवाच । तेषां चतुर्णां वक्ष्यामि शैलेन्द्राणां यथाक्रमं ।

अनुबन्धानि रम्याणि सर्वकालर्तुकानि च ॥ १ ॥

सारिकाभिर्मयूरैश्च चकोरैश्च मदोत्कटैः ।

शुकैश्च भृङ्गराजैश्च चित्रकैश्च समन्ततः ॥ २ ॥

जोवल्लीवकनादैश्च हेमकानाश्च नादितैः ।

मत्तकोकिलनादैश्च वसगूनाश्च निनादितैः (१) ॥ ३ ॥

सुषीवकाश्चनरवैः कलविह्वलतैस्तथा ।

कृजितान्तरगन्धैश्च सुरम्याणि च सर्वशः ॥ ४ ॥

मदोत्कटैर्मधुरैश्च भ्रमरैश्च महालसैः (२) ।

उपगीतवनान्तानि किन्नरैश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ५ ॥

पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति मन्दमाहतकम्पिताः ।

तरवो यत्र दृश्यन्ते चारुपल्लवशोभिताः ॥ ६ ॥

प्लवकैर्मञ्जरीभिश्च ताम्रैः किशलयैस्तथा ।

मन्दवातवशाज्जोलेर्दोलयद्विर्द्युतानि च ॥ ७ ॥

नानाधातुविचितैश्च कान्तरूपैः शिलायतैः ।

शङ्खैः क्वचिद् द्विजश्रेष्ठा विन्यासैः शोभितानि च ॥ ८ ॥

देवदानवमन्त्रवैद्यक्षराक्षसपन्नगैः ।

१ मत्तकोकिलनादैश्चाप्यनोमाश्च नादिर्निरिति च० ।

२ महालसैरिति च० ।

सिद्धाक्षरोगणैश्चैव सेवितानि ततस्ततः । ८ ॥
 समोहराणि चत्वारि देवाक्रीडनकान्यथ ।
 चतुर्दिशसुदाराणि नाम्ना शृणुत तानि मे ॥ १० ॥
 पूर्वेष्वेवरथं नाम दक्षिणं नन्दनं वनं ।
 वैभ्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनं ॥ ११ ॥
 महावनेषु चैतेषु निविष्टानि यथाक्रमं ।
 अमृतवन्ध्यानि रम्याणि विदुर्ह्यैः कूजितानि च ॥ १२ ॥
 धनैर्विस्तृताणीर्णतीर्थानि महापुण्यवनानि च ।
 महानागाभिवासानि सेवितानि महाजम्भिः ॥ १३ ॥
 सुरसामलतोषानि शिवानि सुसुखानि च ।
 सिंहदेवासुरवरैरुपस्पृष्टजलानि च ॥ १४ ॥
 छत्रप्रमाणैर्विकचैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुत्पलैः गोभितानि च ।
 महाभरालसि चत्वारि तानि वक्ष्यामि नामतः ॥ १५ ॥
 अरुणोद सरः पूर्वं दक्षिण मानसं स्मृतं ।
 सिताद पश्चिमसरो महाभद्रन्तथोत्तरं ॥ १६ ॥
 अरुणोदश्च पूर्वण ये च शैलास्ततः स्मृताः ।
 तान् कौत्स्यमानांस्तत्त्वेन शृणुष्व विस्तारात्मकम् ॥ १७ ॥
 शीतान्तश्च कुमुदश्च सुवीर्याचलोत्तमः ।
 विकटो मणिशीलश्च(१) वृषभस्याचलोत्तमः ॥ १८ ॥
 महानौलोऽथ रुचकः सविन्दुर्मन्दरस्तथा ।

वेणुमांश्च सुमेधश्च निषधी देवपर्वतः ॥ १८ ॥
 इत्येते पर्वतवरा अन्ये च गिरयस्तथा ।
 पूर्वेषु मन्दरस्यैते सिङ्गवासा उदाहृताः ॥ २० ॥
 सरसो मानसस्येह दक्षिणा ये महाचलाः ।
 ये क्षीर्त्तिता मया ते वै नामतस्तास्मिन्निधत् ॥ २१ ॥
 शैलस्त्रिगिखरश्चापि त्रिगिरश्चाचलोत्तमः (१) ।
 कलिङ्गश्च पतङ्गश्च रुक्मश्चैव सानुमान् ॥ २२ ॥
 ताम्बाभव विशाखश्च तथा श्वेतीद्रो गिरिः ।
 समूलो विषधारश्च रत्नधारश्च पर्वतः ॥ २३ ॥
 एकशृङ्गो महामूलो गजशैलः पिशाचकः ।
 पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४ ॥
 इत्येते देवचरिता ह्युत्कृष्टाः पर्वतोत्तमाः ।
 दिग्भागे दक्षिणे प्रोक्ता मेरोरमरवर्षसः ॥ २५ ॥
 अपरेषु सितोदस्य सरसो द्विजसत्तमाः ।
 उत्तमा ये महाशैलास्तान् प्रवक्ष्ये यथाक्रमं ॥ २६ ॥
 सुवचाः शिशिशैलश्च कालो वैदूर्यपर्वतः ।
 कपिलः पिङ्गलो रुद्रः (२) सुरसश्च महाचलः ॥ २७ ॥
 कुमुदो मधुमांश्चैव शङ्खतो मुकुटस्तथा ।
 कण्वश्च पाण्डुरश्चैव सहस्रशिखरश्च ह ॥ २८ ॥
 पारिपाचश्च (३) शैलेन्द्रस्त्रिगुणश्चाचलोत्तमः ।

१ शिखिश्चाचलोत्तम इति व०, क० च ।

२ कुञ्जरो रुद्र इति च० ।

३ पारिपाचश्चेति क० । पारिजातश्चेति व०, क० च ।

इत्येते पर्वतवरा दिग्भागे पथिमे स्मृताः ॥ २८ ॥
 महाभद्रस्य सरस उत्तरेणापि श्रीमतः ।
 ये मया पूर्वताः प्रोक्तास्तान्वदिष्ये यथाक्रमं ॥ २९ ॥
 शङ्खकूटो महाशैलो ह्यथभो हंसपर्वतः ।
 नागस्य कपिलस्यैव इन्द्रशैलस्य सानुमान् ॥ ३० ॥
 नीलः कनकशृङ्गस्य शतशृङ्गस्य पर्वतः ।
 पुष्पको मेघशैलस्य विराजशाचलोत्तमः ।
 जाह्नविस्यैव(१) शैलेन्द्र इत्येते उत्तराः स्मृताः ॥ ३१ ॥
 एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमं ।
 स्थाण्डोऽष्टान्तरद्वीपस्य सरांसि च निबोधत ॥ ३२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । शीतान्तस्थाचलेन्द्रस्य कुमुदस्यान्तरेण^(१) तु ।

द्रोणो विहङ्गसंघुष्टा नानासत्त्वनिषेविताः ॥ १ ॥

त्रिविजयतायामा विस्तीर्णाः शतविजनाः ।

सुरसामलपानीयरस्यं तत्र सरोवरं ॥ २ ॥

द्रोण्यायामप्रमाणैस्तु पुण्डरीकैः सुगन्धिभिः ।

सहस्रशतपत्रैर्हि महापद्मैरलङ्कृतं ॥ ३ ॥

महोरगैरध्वपितं महाभोगैर्दुरासदैः ।

देवदानवगन्धर्वैरुपस्पृष्टं जलं शुभं ॥ ४ ॥

पुष्पं तच्छ्रीसरो नाम प्रकाशं दिवि चेह च ।

प्रसन्नजलसम्पूर्णं शरण्यं सर्वदेहिनां ॥ ५ ॥

तत्र त्वेकं^(२) महापद्मं मध्ये पद्मवनस्य ह ।

कोटिपत्रप्रचारत्तत्तद्वशादित्यवर्चसं ॥ ६ ॥

नित्यं व्याकोशमजरं चाश्रव्याचातिमण्डलं ।

चातुर्केशरजालाढं । मत्तघट्पद्मादितं ॥ ७ ॥

तस्मिन् पद्मे भगवती साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।

लक्ष्म्याः पद्मं तदावासं मूर्तिमत्या न संशयः ॥ ८ ॥

सरसस्तस्य पूर्वस्मिन् तीरे सिद्धनिषेविते ।

१. मुजङ्ग्यान्तरेणेति च० । कुमुदस्यान्तरेणेति च० । २. तत्र त्वेकं महापद्ममिति च० ।

सदा पथ्यफल रम्यं तत्र विल्ववनं महत् ॥ ८ ॥
 शतघोजनविस्तोर्णं त्रिघोजनशतायतं ।
 अर्द्धकोशोऽशिश्वरैर्महास्कन्धैः सहस्रयः ॥ ९ ॥
 शाखासहस्रकलितैर्महास्कन्धैः समाकुलं ।
 फलैः सुवर्णसङ्काशैर्हरितैः पाण्डुरैस्तथा ॥ १० ॥
 अस्रुतस्वादुसदृशैर्भेरीमात्रैः सुगन्धिभिः ।
 शीर्थ्यमाणैः पतद्भिश्च कौर्णो भूमिर्निरन्तरा ॥ ११ ॥
 नाम्ना तच्छ्रीवनं नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 गन्धर्वैः किन्नरैर्यक्षैर्महानागैश्च सेवितं ॥ १२ ॥
 सिद्धैश्चैव समाकोर्णं नित्यं विल्वफलाग्निभिः ।
 विविधैर्भूतसङ्घैश्च नित्यमेव निषेवितं ॥ १३ ॥
 तस्मिन् वने भगवतो साक्षाच्छ्रीर्नित्यमेव हि ।
 देवी सखिहिता तत्र सिद्धमङ्गलैर्मसृता ॥ १४ ॥
 विकङ्कस्यावलन्दस्य मणिशैलस्य चान्तरे ।
 शतघोजनविस्तोर्णं द्विघोजनशतायतं ॥ १५ ॥
 विपुलशम्भकवनं सिंहचारणसेवितं ।
 पुष्पलक्ष्म्याहृतं भाति ज्वलनमिव नित्यदा ॥ १६ ॥
 अर्द्धकोशोऽशिश्वरैर्महास्कन्धैः पलाग्निभिः ।
 प्रफुल्लशाखाशिश्वरैः पिञ्जरश्भाति तद्वनं ॥ १७ ॥
 शिवाद्गुपरिणाद्धैस्तैस्त्रिहस्तायामविस्तरैः ।
 मनःशिलाचूर्णनिभैः पाण्डुरकैसरशालिभिः ॥ १८ ॥
 पुष्पैर्मनोज्ञैर्व्यामं व्याकोशैर्गन्धशालिभिः ।
 धिराजते वनं सर्वं मत्तभ्रमरनादितं ॥ १९ ॥

तद्वनं दानवैर्देवगन्धर्वैश्चराक्षसैः ।
 किन्नरैरक्षरोभिश्च महानागैश्च सेवितं ॥ २१ ॥
 तत्राश्वमं भगवतः कश्यपस्य प्रजापतेः ।
 सिध्यसाध्यगणाकीर्णं नानाश्रुतिविभूषितं ।
 महानीलकुसुमसुस्त्राभ्यामन्तरेष्वचलावय ॥ २२ ॥
 महानद्याः सुखाद्यास्तु तौरे सिद्धनिषेविते ।
 पश्चाद्द्वयोजनायामग्निं शतयोजनविस्तरं ।
 रथ्यं तालवनं तच्च चर्चकोशोत्तमस्तकं ॥ २३ ॥
 महामूलैर्महासारैः स्त्रिरैरविरलैः शुभैः ।
 कुमुदाश्वनसंस्थानैः परिवृत्तैर्महाफलैः ।
 षष्ठगन्धरसोपेतैरुपेतं मित्रसेवितं ॥ २४ ॥
 माहेन्द्रस्य द्विपेन्द्रस्य तत्र वास उदाहृतः ।
 ऐरावतस्य भद्रस्य सर्वलोकेषु विद्युतः ॥ २५ ॥
 वेणुमन्तस्य शैलस्य सुमेधस्योत्तरेण च ।
 सहस्रयोजनायामं विस्तीर्णं शतयोजनं ॥ २६ ॥
 वृषगुल्मलतागुह्यैः सर्ववीरुद्विरोरितं (१) ।
 दूर्वाप्रस्तारमेवाय सर्वसत्त्वविषर्जितं ॥ २७ ॥
 तथा निषधशैलस्य देवशैलस्य चोत्तरे ।
 सहस्रयोजनायामा शतयोजनविस्तृता ॥ २८ ॥

सर्वा ह्येकगिता भूमिर्ह्यवोरुहिवर्जिता ।

आधुता पादमात्रेण ह्युदकेन समन्ततः ॥ २९ ॥

इत्येता ह्यन्तरद्वीप्यो नानाकाराः प्रकीर्तिताः ।

मेरोः पूर्वेण विप्रेन्द्रा यथावदनुपूर्वशः ॥ ३० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासी नाम
सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचिन्मोऽध्यायः ।

—०००७०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दक्षिणान्दिशमाश्रिताः ।

या द्रोण्याः सिङ्घचरितः शृणु ता ह्यनुपूर्वशः ॥ १ ॥

शिशिरस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।

जलभूमिश्रिया युक्तं लतालिङ्गितपादपं ॥ २ ॥

पृथुलेपोलशिखरैः पादपैरुपगोभितं ।

उदुम्बरवनं रम्यं पक्षिसङ्घनिघेवितं ॥ ३ ॥

पक्षैर्विदुमसङ्गाशैर्भक्षपूर्णैर्नोरमैः ।

त्वलितं तदनं भाति महाकुम्भोपमैः फलैः ॥ ४ ॥

तत् सिङ्घयज्ञगन्धर्वाः किञ्चरा उरगास्तथा ।

विद्याधराश्च मुदिता उपजीवन्ति नित्यशः ॥ ५ ॥

प्रसन्नस्यादुसलिलास्तत्र नद्यो बह्वदकाः ।

सुरसामलतोयास्ताः सरांसि च समन्ततः ॥ ६ ॥

तत्राश्रमं भगवतः कर्हमस्य प्रजापतेः ।

रम्यं सुरगणाकीर्णं सर्वतश्चित्तकाननं ।

समन्ताद्योजनशतं तदनं परिमण्डलं ॥ ७ ॥

ताम्रवर्णस्य शैलस्य पतङ्गस्यान्तरेण तु ।

शतयोजनविस्तीर्णं द्वियोजनशतायतं ॥ ८ ॥

तरुणादित्यसङ्काशैः पुण्डरीकैः समन्ततः ।

[३८]

सहस्रपत्रैर्विकचैर्महापद्मेरलङ्कृतं ॥ ८ ॥
 तथा भ्रमरसंलीनैः शतपत्रैः सुगन्धिभिः ।
 प्रफुल्लैः शोभितजलं रक्तनीलैर्मण्डोत्पलैः ॥ ९ ॥
 सरोवरं महापुष्पं देवदानवसेवितं ।
 महोरगैरध्वयितं नीलजालविभूषितं ॥ १० ॥
 तस्य मध्ये जनपदो ज्ञायतः शतयोजनः ।
 त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णो रक्तधातुविभूषितः ॥ ११ ॥
 तस्योपरि महारथ्या प्रांशुप्राकारतीरणा ।
 नरनारीगणाकीर्णा स्फीता यिभवविस्तरैः ॥ १२ ॥
 वलभीकूटनिर्युक्तं मण्डिभक्तिविचित्रितैः ।
 रत्नचित्रार्पितलैः सुवर्णचित्रोत्तरण्यदैः ॥ १३ ॥
 महाभवनमालाभिर्महाप्रांशुभिर्वत्तमैः ।
 विद्याधरपुरं तत्र शोभते भ्राजयच्छुभं ॥ १४ ॥
 विद्याधरपतिस्तत्र पुलोमा तत्र विद्युतः ।
 चित्रवेषधरः स्वर्गो माहेन्द्रसदृशद्युतिः ॥ १५ ॥
 दीप्तानां चित्रवेषाणां सूर्यप्रतिमतेजसां ।
 विद्याधरसहस्राणामनेकेषां स राजराट् ॥ १६ ॥
 विशाखस्याचलेन्द्रस्य पतङ्गस्यान्तरेण च ।
 सरमस्ताम्रवर्णस्य पूर्वे तीरे परिश्रुतं ॥ १७ ॥
 पद्मेपुष्पेपणैर्विडं सुग्राखं वर्णशोभितं ।
 सर्वकालफलं तत्र स्फोटच्छास्त्रवनं महत् ॥ १८ ॥
 फलैः कनकमङ्गाशैर्महास्वादैः सुगन्धिभिः ।
 महाकुम्भप्रमाणैर्यातनुशाखैः समन्ततः ॥ २० ॥

गन्धर्वकिन्नरा यक्षा नागा विद्याधरास्तथा ।
 पिवन्त्याम्बरसं तत्र सुखादु ह्यस्यतोपमं ॥ २१ ॥
 तत्राम्बरसपीतानां मुदितानां महात्मनां ।
 श्रूयन्ते हृष्टतुष्टानां नादास्तस्मिन् महावने ॥ २२ ॥
 समलस्याचलेन्द्रस्य वसुधारस्य चान्तरे ।
 समा सुरभिपूर्णाढ्या विहङ्गैरुपशोभिता ॥ २३ ॥
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णा पञ्चाशद्योजनायता ।
 तत्र विश्वस्थली विपाः शृङ्गा निम्नफलद्रुमाः ॥ २४ ॥
 सुखादैर्विद्रुमनिभैः फलैर्विश्वैर्महोपमैः ।
 शीथ्यमाणैर्विशोर्णैश्च मल्लिचतलसूक्तिकाः ॥ २५ ॥
 तां स्थलीमुपजीवन्ति यत्रगन्धर्वकिन्नराः ।
 सिद्धा नागाश्च बहुशो नित्यं विश्वफलश्रितः ॥ २६ ॥
 अन्तरे वसुधारस्य रत्नधारस्य चान्तरे ।
 त्रिंशद्योजनविस्तीर्णमायतं यत्रयोजनं ॥ २७ ॥
 सुगन्धं किंशुकवनं नित्यं पुष्पितपादपं ।
 पुष्पलक्ष्म्याहतं भाति प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ २८ ॥
 यस्य गन्धेन दिव्येन वास्यते परिमण्डलं ।
 समग्रं योजनशतं काननानि समन्ततः ॥ २९ ॥
 तत् सिद्धचारणमणैरप्सरसोभिश्च सेवितं ।
 रस्यं तत् किंशुकवनं जलाशयविभूषितं ॥ ३० ॥
 तत्रादित्यस्य देवस्य दीप्तमायतनं महत् ।
 मासे मासेऽवतरति तत्र सूर्यः प्रजापतिः ॥ ३१ ॥
 तत्र कालस्य कर्तारं सहस्रांशं सुरोत्तमं ।

मित्रसङ्घा नमस्यन्ति सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ३२ ॥
 पञ्चकटस्थ शैलस्य कैलासस्यान्तरेण तु ।
 षट्त्रिंशद्योजनायामं विस्तौर्णं शतयोजनं ॥ ३३ ॥
 सुद्रसत्वेरनाष्टय्यं सर्वतो हंसपाण्डुरं ।
 दुष्पारं सर्वसत्त्वानां दुर्गमं लोमहर्षणं ॥ ३४ ॥
 इत्येता अन्तरद्रोण्यो दक्षिणे परिकीर्त्तिताः ।
 यथानुपूर्वमखिलाः सिद्धसङ्गनिषेधिताः ॥ ३५ ॥
 पश्चिमायान्दिशि तथा येऽन्तरद्रोणिविस्तराः ।
 तान्वर्ष्यमानांस्तत्त्वेन नृण्यतेमान् द्विजोत्तमाः ॥ ३६ ॥
 अन्तराले गिरो तस्मिन् सुवचःशिखिशैलयोः ।
 समन्ताद्योजनशतं एकभूमं शिलातलं ॥ ३७ ॥
 नित्यतमं सहाघोरं दुःस्पर्शं रोमहर्षणं ।
 अगम्यं सर्वसत्त्वानामोष्णराणां सुदारुणं ॥ ३८ ॥
 मध्ये तस्यां शिलाखल्वां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 ज्वालामहस्रकलिलं वर्ज्जस्थानं सुदारुणं ॥ ३९ ॥
 अनिभ्यनस्त च सदा ज्वालामाशी पिभावसुः ।
 ज्वलत्येष सदा देवः शश्वत्तव हुताशनः ॥ ४० ॥
 अधिदेवकृते योऽसावस्नेर्भागी विधीयते ।
 स तत्र ज्वलते नित्यं लोकसर्ववर्त्तकोऽनलः ॥ ४१ ॥
 अन्तरे शैलवरयोर्देवा वापि तयोः शुभाः ।
 मातुलङ्गस्थली तत्र स्थायामाह्वयोजना ॥ ४२ ॥
 मधुव्यञ्जनसंस्थानैः सुरमैः कनकप्रभैः ।
 रत्नैः परिणतैः सर्वा गोभिता सा महाखली ॥ ४३ ॥

तथायमं महापुण्यं सिंहसङ्घनिवेवितं ।
 ब्रह्मस्यतेः प्रसुदितं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ४४ ॥
 तथैव शैलवरयोः कुमुदाञ्जनयोरपि ।
 अन्तरे केसरद्रोणिरनेकायामयोजना ॥ ४५ ॥
 विवाहुपरिणाहैस्त्रैलोक्यस्तायतविस्तृतैः ।
 चन्द्राशुवर्षेव्याकोशैर्मत्तघटपद्मादितैः ॥ ४६ ॥
 मधुसर्पैरिजःपुल्लैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 शयनंस्तवनं(१) भाति कुसुमैः सर्वकालजैः ॥ ४७ ॥
 तथा विष्णोः सुरगुरोर्दक्षिमायतनं महत् ।
 प्रकाशस्त्रिषु लोकेषु सर्वलोकनमस्कृतं ॥ ४८ ॥
 अन्तरे शैलवरयोः कृष्णपाण्डुरयोरपि ।
 त्रिंशद्योजनविस्तोर्षं नवव्यायतयोजनं ॥ ४९ ॥
 सप्तमेकशिलं देशं वृषवैरुद्विवर्जितं ।
 सुखपादप्रचारश्च निम्नोत्ततविवर्जितं ॥ ५० ॥
 मध्ये तु सरसस्तस्य रम्या तु स्थलपद्मिनी ।
 सहस्रपत्रेव्याकोशैः कृत्रमापैरलङ्कृता ॥ ५१ ॥
 पुण्डरीकैर्महापद्मैरुचिरैर्मन्त्रशालिभिः ।
 शतपत्रैश्च विकचैरुत्पलैर्नीलपत्रकैः ॥ ५२ ॥
 मदीतकटैर्मधुकरैर्मरैश्च मदीतकटैः ।
 सुदृग्ब्रह्मदकण्ठानां किन्नराणाञ्च निम्नैः ॥ ५३ ॥
 उपगोतपद्मखण्डाढरा विस्तोर्षा स्थलपद्मिनी ।

यच्चगन्धर्वचरिता सिद्धचारणसेविता ॥ ५४ ॥
 मध्ये तस्याश्च पद्मिण्याः पद्मयोजनमण्डलः ।
 न्यग्रोधो विपुलस्कन्धो ह्यनेकारोहमण्डितः ॥ ५५ ॥
 तत्र चन्द्रप्रभः श्रीमान् पूर्णचन्द्रनिभाननः ।
 सहस्रवदनो देवो नौलवासाः सुरारिहा ॥ ५६ ॥
 पद्ममालाधरस्थत्वां महाभागोऽपराजितः ।
 इज्यते यच्चगन्धर्वविद्याधरगणैस्तथा ॥ ५७ ॥
 तस्मिन्नायतने साक्षादनादिनिधनो हरिः ।
 पद्मोपहारैर्विबिधेरिज्यते सिद्धचारणैः ॥ ५८ ॥
 तदनन्तसदो नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 पद्ममालावलम्बाभिर्मालाभिरुपश्रीभितं ॥ ५९ ॥
 तथा सहस्रशिखरकुमुदस्थान्तरेण च ।
 पद्माश्रयोजनायामन्विशद्योजनविस्तरं ।
 द्रुपक्षेपोच्चशिखरं नानाविहगासेवितं । ६० ॥
 महागन्धर्वमहास्तादैर्गजदेहनिभैः फलैः ।
 मधुसूत्रैर्महावृक्षैरुपेतं तत् समन्ततः ॥ ६१ ॥
 तत्राश्रमं महापुष्पं देवर्षिगणसेवितं ।
 शकस्य प्रथितं तत्र भास्वरं पुष्पकर्मणः ॥ ६२ ॥
 शङ्खकूटस्य शैलस्य वृषभस्थान्तरेण च ।
 परुषकस्थलो रम्या ह्यनेकायतयोजना ॥ ६३ ॥
 विल्वप्रमाणैश्च शुभैर्महास्तादैः सुगन्धिभिः ।
 फलैः प्रक्षिप्यते भूमिः परुषैर्वृन्तविच्युतेः ॥ ६४ ॥
 तां स्थलीमुपजौवन्ति किन्नरोरगसाधवः ।

परुषकरसोन्मत्ता मानाढ्यास्तत्र चारणाः ॥ ६५ ॥
 कपिञ्चलस्य शैलस्य नागशैलस्य चान्तरे ।
 द्वियोजनश्रतायामा विस्तौर्णा श्रतयोजना ॥ ६६ ॥
 स्थली मनोहरा सा हि नानावनविभूषिता ।
 नानापुष्पफलोपेता किन्नरीरगसेविता ॥ ६७ ॥
 द्राक्षावनानि रम्भाणि तथा नागवनानि च ।
 खर्जूरवनखण्डानि नीलाशोकवनानि च ॥ ६८ ॥
 दाडिमानाञ्च स्वादूनामचोटकवनानि च ।
 अतसौतिलकानाञ्च कदलोनां वनानि च ॥ ६९ ॥
 बदरीणाञ्च स्वादूनां वनखण्डानि सर्वशः ।
 स्वादुशोताम्बुपूर्णाभिर्नदीभिः शोभितानि च ॥ ७० ॥
 तथा पुष्पकशैलस्य महामेघस्य चान्तरे ।
 षट्शियोजनविस्तौर्णा सा भूमिः श्रतमायता ॥ ७१ ॥
 समा पाणितलपट्ट्या कठिना पाण्डुरा घना ।
 वृक्षगुल्मलतागुल्मैः स्तूपैश्चापि विवर्जिता ॥ ७२ ॥
 वर्जिता विविधैः सत्त्वर्चित्यमस्मिन् निराश्रया ।
 सा काननस्थली नाम दारुणा रोमहर्षणा ॥ ७३ ॥
 महासरांसि च तथा महावृक्षास्तथैव च ।
 महावनानि सर्वाणि कान्तनामानि(१) सर्वशः ॥ ७४ ॥
 सरसाञ्च वनानाञ्च सा स्थली च प्रज्ञापतेः ।

क्षुद्राणां सरसाश्चैव संख्या तत्र न विद्यते ॥ ७५ ॥

दश द्वादश सप्ताष्टौ विंशत्रिंशच्च योजनाः ।

स्यन्तो द्रोणश्च विख्याताः सरांसि च वनानि च ॥ ७६ ॥

केचित् सन्ति महाघोराः श्यामाः पर्वतकुक्षयः ।

सूर्यांगुलालैरस्पृष्टा नित्यं शीता दुरासदाः ॥ ७७ ॥

तथा ह्यनलतमानि सरांसि हिजसत्तमाः ।

शैलकुलान्तरस्थानि सहस्राणि शतानि च ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासे

नामाऽष्टविंशोऽध्यायः ।

अथैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि यन्निन् यन्निन् शिलोचये ।

ये सन्निविष्टा देवानां विविधानां गृहोत्तमाः ॥ १ ॥

तत्र योऽसौ महाशैलः शीतान्तो नैकविस्तरः ।

नैकधातुगतैश्चैर्नैकरत्नाकाराकरः ॥ २ ॥

नितम्बैः पुष्पसालम्बैर्नैकसत्वगुणान्वयः ।

महाह्रैर्मणिचित्राभिर्हैर्मयैरलङ्कृतः ॥ ३ ॥

नितम्बैः षट्पदोद्गतेः प्रवालैर्हैर्मचिचकैः ।

तटैः कुसुमसङ्कोर्णैर्मन्त्रमरनादितैः ॥ ४ ॥

लतालम्बैश्चित्रवद्विचित्रैर्धातुशतार्चितैः ।

सानुभोरत्नचित्त्रैश्च पुष्पाटैश्च विभूषितः ॥ ५ ॥

विमलस्वादुपानीयैर्नैकप्रस्त्रवणैर्युतः ।

निकुञ्जैः कुसुमोत्कीर्णैरनेकैश्च विभूषितः ॥ ६ ॥

पुष्पोद्गुपवद्वाभिश्च स्त्रवन्तीभिरलङ्कृतः ।

विश्रवाचरिताभिश्च दरीभिः (१) सर्वतस्ततः ॥ ७ ॥

यत्नगन्धर्वचरितैरनेकैः कन्दरोदरैः ।

शोभितश्च सुखासेयैश्चिन्नेर्गहनसङ्घटैः ॥ ८ ॥

नानासत्वगणाकौर्णैः सुपानीयैः सुखाश्रयैः ।

नानापुष्पफलोपेतैः पादपैः समलङ्कृतः ॥ ८ ॥
 तस्मिन् गुह्याश्रयाकोर्णे शनैकोदरकन्दरे ।
 लोढावनं महेन्द्रस्य सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ९ ॥
 तत्र तद्देवराजस्य पारिजातवनं महतम् ।
 प्रकारं त्रिषु लोकेषु गीयते श्रुतिनिश्चयात् ॥ १० ॥
 तरुणादित्यसङ्काशैर्महागन्धैर्मनोहरैः ।
 पुष्पैर्भाति मगधेष्टः सुदीप्त इव सर्वशः ॥ ११ ॥
 समग्रं योजनगतं तं गन्धमनिलो वदौ ।
 पारिजातकपुष्पाणां माहेन्द्रवननिर्गतः ॥ १२ ॥
 वैदूर्यनीलैः कमलैः सौवर्णैर्वल्कलैः ।
 सर्वगन्धवलोपेतैर्महावटपद्मादितैः ॥ १३ ॥
 व्याकोशैर्विकचैश्चापि शतपत्रैर्मनोहरैः ।
 सपङ्कजैर्महापत्रैर्वाप्यस्तत्र विभूषितः ॥ १४ ॥
 चिरेजुरन्तरम्बुस्थाः सौवर्णमणिभूषिताः ।
 परिषन्देक्षणा नित्यं मोनयूयाः सहस्रशः ॥ १५ ॥
 कूर्मैश्चानेकसंस्थानैर्मरुतपरिष्कृतैः ।
 चक्षूर्यमाणैः सलिलैर्भाति विश्वं समन्ततः ॥ १६ ॥
 नानावर्णैश्च शकुनैर्नानारत्नतनूरुहैः (१) ।
 सुवर्णपुष्पैश्चानेकैर्मणितुण्डैर्द्विजातिभिः ॥ १७ ॥
 वल्गुस्तरैः सदोन्नतैः सम्पतद्भिः समन्ततः ।
 शुशुभे तदनं रम्यं सहस्राक्षस्य धीमतः ॥ १८ ॥

मत्तभ्रमरसत्रादैर्विशृङ्खलानाञ्च कूजितैः ।
 नित्यमानन्दितवनं तस्मात् क्रीडावनं महत् ॥ २० ॥
 ध्रुवर्षपार्श्वे च नगैर्मणिसुतापुरस्कृतैः ।
 मणिशृङ्गकलापसैः पतङ्गिण्य समन्ततः ॥ २१ ॥
 शाखाभ्रमैश्च चित्राङ्गैर्नानारत्नतनूरुहैः ।
 नानावर्णप्रकारैश्च सत्त्वैरन्यैः सुमाकुलं ॥ २२ ॥
 मुच्यन्ति पुष्पवर्षे च तत्र बाललता दुमाः ।
 पारिजातकपुष्पाणां मन्दमारुतकम्पिताः ॥ २३ ॥
 शयनासननिर्यूहैः स्तोर्णैरत्रविभूषितैः ।
 विहारभूमयस्तत्र हिजाः शक्रवने शुभाः ।
 न च शीतो न चाप्युष्णो रविस्तत्र समः सदा ॥ २४ ॥
 नित्यमुष्माद्जननी मधुमाधवसम्भवः ।
 घाति चाप्यनिलस्तत्र नानापुष्पाधिवासितः ।
 नित्यं सङ्गसुखाच्छादौ चमत्कृतमविनाशनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्निन्द्रवने शुभ्रे देवदानवपक्षगाः ।
 यक्षराक्षसगुह्याश्च गन्धर्वाद्यामितौजसाः ॥ २६ ॥
 विद्याधराश्च सिन्धवाश्च किवराश्च सुदायुताः ।
 तथाप्सरोगणाश्चैव नित्यं क्रीडापरायणाः ॥ २७ ॥
 तस्य पर्वतराजस्य पूर्वं पार्श्वं महोचितं ।
 कुमुदं (१) शैलराजानं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ २८ ॥
 तस्य धातुविधिवेषु कूटेषु बहुविस्तराः ।
 अष्टौ पुर्यो ह्युदीर्णाश्च दानवानां महात्मनां ॥ २९ ॥

वज्रके पर्वते चापि अनेकशिखरीदरैः ।
 उदीर्णा राक्षसावासा नरनारीसमाकुलाः ॥ ३० ॥
 नीलका नाम ते घोरा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तत्र तेऽभिरता नित्यं महाबलपराक्रमाः ॥ ३१ ॥
 महानीलेपि शैलेन्द्रे पुराणि दश पञ्च च ।
 जयाननानां विख्याताः (१) किवराणां महात्मनां ॥ ३२ ॥
 देवसेनो महाबाहुर्बलमिन्द्रादयस्तथा ।
 तत्र किन्नरराजानो दश पञ्च च गर्विताः ॥ ३३ ॥
 सुवर्णपार्श्वीः प्रायेण नानावर्णसमाकुलैः ।
 विलप्रवेशैर्नगरैः शैलेन्द्रः सोऽभ्यलङ्घितः ॥ ३४ ॥
 अतिदारुणा दृष्टिविषा ह्यग्निक्रीपा दुरासदाः ।
 महोरसशतास्तत्र सुवर्णवशवर्तिनः ॥ ३५ ॥
 सुनागेऽपि महाशैले दैत्यावासाः सहस्रशः ।
 हर्म्यप्रासादकलिलाः प्रांशुप्राकारतीरणाः ॥ ३६ ॥
 धेनुमन्ते महाशैले विद्याधरपुरजयं ।
 त्रिंशद्विंशत्योजनविस्तीर्णं पञ्चाशद्योजनायतं ॥ ३७ ॥
 उलूको रोमशश्चैव महानेत्रश्च वीर्यवान् ।
 विद्याधरवरास्तत्र शक्तुल्यपराक्रमाः ॥ ३८ ॥
 वैकङ्कै शैलशिखरे ह्यन्तःकन्दरनिर्भरे ।
 महोच्चट्टङ्गे रुचिरे रत्नधातुविविद्रिते ॥ ३९ ॥
 तत्रास्ते मारुडिर्नित्यं उरगारिर्दुरासदः ।
 महाबाहुजवयण्डः सुग्रीवो नाम वीर्यवान् ॥ ४० ॥

महाप्रमाणैर्विकान्तैर्महाबलपराक्रमैः ।
 स शैलो ज्ञातः सर्वः पक्षिभिः पद्मगारिभिः ॥ ४१ ॥
 करञ्जैःभिरतो नित्यं साक्षाद्भूतपतिः प्रभुः ।
 वृषभाङ्गो महादेवः शङ्खरो योगिनां प्रभुः ॥ ४२ ॥
 नानाविषधरैर्भूतैः प्रमथैव दुरासदैः ।
 करञ्जैः सानवः सर्वे ज्ञावकीर्णः समस्ततः ॥ ४३ ॥
 वसुधारे वसुमतां वसुनामभितौजसां ।
 अष्टावायतनान्याहुः पूजितानि महात्मनां ॥ ४४ ॥
 रत्नधातौ(१) गिरिवरे ऋषीणाञ्च महात्मनां ।
 समान्यमाणि पुण्यानि सिद्धावासयुतानि च ॥ ४५ ॥
 महाप्रजापतेः स्थानं हेमवृद्धे नगोत्तमे ।
 चतुर्वर्कस्य देवस्य सर्वभूतनमस्कृत ॥ ४६ ॥
 गजशैले भगवतो नानाभूतगणावृताः ।
 रुद्राः प्रसुदिता नित्यं सर्वभूतनमस्कृताः ॥ ४७ ॥
 सुमेधे धातुचित्राढेः शैलेन्द्रे मेषसन्निभे ।
 नैकोदरदरीवप्रनिकुञ्जैर्योपशीभिते ॥ ४८ ॥
 आदित्यानां वसुनाञ्च रुद्राणाञ्चामितौजसां ।
 तत्रायतनविन्यासा रम्याश्चैवाश्विनोरपि ॥ ४९ ॥
 स्थानानि सिद्धैर्देवानां स्थापितानि नगोत्तमे ।
 तत्र पूजापरा नित्यं यत्तगन्धर्वकिचराः ॥ ५० ॥
 गन्धर्वनगरौ स्फोता हेमकले नगोत्तमे ।

अशील्यभिरपुर्व्याभा महाप्राकारतीरणा ॥ ५१ ॥
 सिद्धा ह्यपत्तना नाम गन्धर्वा युष्मालिनः ।
 येषामधिपतिर्देवो राजराजः कपिश्लक्षः ॥ ५२ ॥
 अनले राक्षसावासाः पञ्चकूटेऽपि दानवाः ।
 कर्जिता देवरिपवो महाबलपराक्रमाः ॥ ५३ ॥
 शतशृङ्गे पुरशतं यक्षाणामभितौजसां ।
 ताम्राभे काद्रवेयस्य तक्षकस्य पुरीक्षमं ॥ ५४ ॥
 विशाखे पर्वतश्रेष्ठे नैकवपदरीश्वरे ।
 गुहानिरतवासस्य गुहस्यायतनं महत् ॥ ५५ ॥
 श्वेतोदरे महाशैले महाभवनमण्डिते ।
 पुरं गन्धपुत्रस्य सुनाभस्य महाजनः ॥ ५६ ॥
 पिशाचके गिरिवरे हर्म्यं प्रासादमण्डितं ।
 यक्षगन्धर्वचरितं कुबेरभवनं महत् ॥ ५७ ॥
 हरिकूटे हरिर्देवः सर्वभूतनमस्कृतः ।
 प्रभावात्तस्य शैलोऽसौ महानाभः प्रकाशते ॥ ५८ ॥
 कुसुदे किन्नरावासा अश्वने च महीरगाः ।
 कृष्णे गन्धर्वनगरा महाभवनशालिनः ॥ ५९ ॥
 पाण्डुरे चारुशिखरे महाप्राकारतीरणे ।
 विद्याधरपुरन्तव महाभवनमालिनं ॥ ६० ॥
 महस्त्रशिखरे शैले दैत्यानामुग्रकर्माणां ।
 पुराणि समुदौर्णानां महस्त्रं हेममालिनां ॥ ६१ ॥
 मुकुटे पद्मगावासा अनेकाः पर्वतोत्तमाः ।
 पुष्पके वै मुनिगणा नित्यमेव मुदायुताः ॥ ६२ ॥

वैवस्वतस्य सोमस्य वायोर्नागाधिपस्य च ।

सुपत्ने पर्वतपत्रे चत्वार्यधितनानि च ॥ ६३ ॥

गन्धर्वैः किन्नरैश्चैत्रांगेर्विद्याधरोत्तमैः ।

मिहैर्हितेषु स्थानेषु नित्यमिष्टः प्रपूज्यते ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नामै-
कोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ७७७ —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । मर्यादाः पर्वतं शुभे देवकूटे निबोधत ।

विस्तीर्णं शिखरे तस्य कूटे गिरिवरस्य ह ॥ १ ॥

समन्ताद्योजनशतं महाभवनमण्डितं ।

जम्बूत्वेव सुपर्णस्य बैनतेयस्य धीमतः ॥ २ ॥

नैकैर्महापक्षिगणैर्गौरुहैः शीघ्रविक्रमैः ।

सम्पूर्णवीर्यसम्पन्नैर्दमनैरुत्तरगारिभिः ॥ ३ ॥

पलिराजस्य भवनं प्रथमं तन्महात्मनः ।

महावायुप्रवेगस्य शास्त्रलिङ्गोपवासिनः ॥ ४ ॥

तस्यैव चारुमूर्धस्तु कूटेषु च महर्षिषु ।

दक्षिणेषु विचित्रेषु सप्तस्यपि तु शोभिनः ॥ ५ ॥

सन्ध्याभ्राभाः समुदिता रुक्मपाकारतोरणाः ।

महाभवनमालाभिः शोभिता देवनिर्मिताः ॥ ६ ॥

त्रिंशद्योजनविस्तीर्णाश्चत्वारिंशत्तमायताः ।

सप्त सन्धर्वनगरा नरनारीसमाकुलाः ॥ ७ ॥

आग्नेया नाम सन्धर्वा महाबलपराक्रमाः ।

कुबेरानुचरा दीप्तास्तेषान्ते भवनीत्तमाः ॥ ८ ॥

तस्य चोत्तरकूटेषु भुवनस्य महागिरेः ।

हर्षाग्रासादववत्स उद्यानयनशोभितं ॥ ९ ॥

पुरमाशौचिषैः पूर्णं महाप्राकारतोरणं ।

वादित्प्रतनिर्घोषेरानन्दितवनान्तरं(१) ॥१०॥
 दुःप्रसङ्गमभिधायां त्रिंशद्योजनमण्डलं ।
 नगरं सैहिकेयानामुदौर्ध्वं देवविहितां ।
 सिद्धदेवर्षिचरितं देवकूटे निबोधत ॥११॥
 द्वितीये द्विजगार्हू ला मर्यादापर्वते शुभे ।
 महाभवनमाकाभिर्नागावर्णाभिराहतं ॥१२॥
 सुवर्णमणिचिवाभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।
 विशालरथ्यन्दुर्ध्वं नित्यम्प्रमुदितं शिवं ॥१३॥
 नरनारीगणाक्षीर्णं प्रांशुप्राकारतीरणं ।
 षष्टियोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतं ॥१४॥
 नगरं कासकेयानाममुराणान्दुरासदं ।
 देवकूटतटे रम्ये सन्निविष्टं सुदुर्जयं ॥
 महाभयसङ्काशं सुनासकाम विभुतं ॥१५॥
 तस्यैव दक्षिणे कूटे त्रिंशद्योजनविस्तरं(२) ।
 द्विषष्टियोजनायामं हेमप्राकारतीरणं ॥१६॥
 षष्टपुष्पावलिमानां(३) आवासाः कामरूपिणां ।
 शीतकचानां प्रमुदितं राक्षसानां महापुरं ॥१७॥
 मध्यमे तु महाकूटे देवकूटस्य वै शिरेः ।
 सुवर्णमणिपाषाणैश्चितैः झञ्झातरैः शुभैः ।
 शाखायतसहस्राद्यैर्नकारोद्भसमाकुलं ॥१८॥

१ आनन्दितवनोपरमिति क० ।

२ त्रिंशद्योजनविस्तरमित्यत्र त्रिंशदित्यत्र प्रयोग आर्षः ।

३ षष्टपुष्पावलिमानामिति घ० ।

स्निग्धपर्णमहामूलमनेकस्तम्बवाहनं ।
 रम्यं श्रविरक्तच्छायं दशयोजनमण्डलं ॥१८॥
 तत्र भूतवटग्रामं नानाभूतगणालयं ।
 महादेवस्य प्रथितं त्रयम्बकस्य महात्मनः ।
 दीप्तमायतनं तत्र सर्वलोकेषु विद्युतं ॥२०॥
 वराहगजसिंहचर्मार्द्धं लकरभाननैः ।
 गृध्रोलूकमुखैश्चैव मेघोद्वाजमहामुखैः ॥२१॥
 कदम्बैर्विकटैः स्यूजैर्लम्बकेयतनूरुहैः ।
 नानावर्णाजतिधरैर्नानासंस्थानसंस्थितैः ॥२२॥
 दौमैरने कौरवास्त्रैर्भूतैश्चपराक्रमैः ।
 अशून्यमभवत्स्थितं महापारिषदेस्तथा ॥२३॥
 तत्र भूतपतेर्भूता नित्यम्पूजां प्रयुञ्जते ।
 भूर्भरैः ब्रह्मपट्टैर्भैरीछिण्डिमगोमुखैः ॥२४॥
 रैषितालसितोद्गीतैर्नित्यम्बलितवर्जितैः ।
 विस्फूर्जितशतैस्तत्र पूजायुक्ता गणेश्वराः ।
 प्रीताः पुरारिपमथास्तत्र क्रीडापराः सदा ॥२५॥
 मिहदेवर्षिगन्धर्वयक्षनागेन्द्रपूजितः ।
 स्थाने तस्मिन् महादेवः साक्षात्लोकेशिवः शिवः ॥२६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००७०००—

सुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । विविक्तपादशिखरं पचितं शङ्खवर्चसं ।

कौलासं देवभक्तानामासयं सुकृतात्मनां ॥ १ ॥

तस्य कूटतटे रम्ये मध्यमे कुन्दसन्निभे ।

योजनानां शतायामे पञ्चाशच्च तथायतं ॥ २ ॥

सुवर्णमणिचित्राभिरनेकाभिरलङ्कृतं ।

महाभवनमालाभिभूषितं नैकविस्तरं ॥ ३ ॥

धनाध्यक्षस्य देवस्य कुबेरस्य महात्मनः ।

नगरस्तदनाष्टयस्य चिद्युतं सुदायुतं ॥ ४ ॥

तस्य मध्ये सभा रम्या नानाकनकमण्डिता ।

विपुला नाम विख्याता विपुलस्तम्भतोरणा ॥ ५ ॥

तत्र तत्पुष्पकं नाम नानारत्नविभूषितं ।

महाविमानं रुचिरं सर्वकामगुणैर्युतं ॥ ६ ॥

मनोजवं कामगमं हेमजालविभूषितं ।

वाहनं यक्षराजस्य कुबेरस्य महात्मनः ॥ ७ ॥

तत्रैकपिङ्गलो देवी महादेवसखः स्तब्धः ।

वसति स्म स यजेन्द्रः सर्वभूतनमस्कृतः ॥ ८ ॥

तत्राप्सरोगणैर्यक्षैर्गन्धर्वैः मिथ्यचारणैः ।

वसति स्म महात्माऽसौ कुबेरी देवसत्तमः ॥ ९ ॥

तत्र पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ ।

कुमुदः (१) शङ्खनीलच नन्दनी निधिसत्तमः ॥१०॥
 अष्टावेतेऽक्षया दिव्या धनेशस्य महात्मनः ।
 महानिधानास्तिष्ठन्ति सभायां रत्नसञ्चिताः ॥११॥
 तथेन्द्राग्निवमादीनां देवानामप्यस्यैः ।
 तेषां कैलास आवासी यत्र यत्नेश्वरः प्रभुः ॥१२॥
 कृत्वा पूर्वमुपस्थानं यत्नेन्द्रस्य महात्मनः ।
 पञ्चाङ्गच्छन्ति ये यस्य विद्धिताः परिवारकाः ॥१३॥
 तत्र मन्दाकिनी नाम सुरस्या विपुक्षोदका ।
 सुवर्णमणिसोपाना नानापुष्पोत्कटोत्कटा ॥१४॥
 जाम्बूनदमयैः पद्मैर्मन्थस्वर्णगुणान्वितैः ।
 नीलवैदूर्यपत्रैश्च गन्धोपेतैर्महोत्पलैः ॥१५॥
 तथा कुमुदखण्डैश्च महापद्मैरलङ्कता ।
 यक्षगन्धर्वनारीभिरप्यस्यैभिश्च शोभिता ॥१६॥
 देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसपत्न्यैः ।
 सप्तसृजज्जला रम्या यापी मन्दाकिनी तथा ॥१७॥
 तथा अलकनन्दा च नन्दा च सरितां वरा ।
 एतैरेव गुणैर्बुद्धा नद्यो देवर्षिसेविताः ॥१८॥
 तस्यैव शैलराजस्य पूर्वे कूटे परिश्रुताः ।
 सहस्रयोजनायामास्तिंशद्योजनविस्ताराः ॥१९॥
 दश गन्धर्वनगराः समूहा परया युताः ।
 महाभर्वनमालाभिरनेकाभिर्विभूषिताः ॥२०॥

सुवाहुहरिकेशाद्याखितसेनजरादयः ।
 दश गन्धर्वराजानो दीप्तवज्रिपराक्रमाः ॥२१॥
 तस्यैव पश्चिमे कूटे कुन्देन्दुसदृशप्रभे ।
 नानाधातुयतैश्चित्रैः सिद्धदेवर्षिसेविते ॥२२॥
 अग्नीतियोजनायामं चत्वारिंशत्प्रविस्तरं ।
 एकैकयज्ञभवनं सहाभवनमालिनं ॥ २३ ॥
 महावज्रालयान्वत्त्रिंशदाढ्यानि मे शृणु ।
 मुदाऽथ परमर्द्धा च संयुक्तानि समन्ततः ॥२४॥
 महामालिसुनेत्राद्यास्तथा मणिवरादयः ।
 उदीर्णा यक्षराजानस्तत्र त्रिंशत्सदा वभुः ॥२५॥
 इत्येते कविता यक्षा वायुग्निसमतेजसः ।
 येषामधिपतिर्देवः त्रीमान् वैश्रवणः प्रभुः ॥२६॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे द्विमवत्यचलोत्तमे (१) ।
 निकुञ्जनिर्भरगुहानैकसानुदरीतटे ॥२७॥
 अर्णवादर्थं यावत् पूर्वपचायतेऽचले ।
 किञ्चराणां पुरयतं निविष्टं वै कचित् कचित् २८॥
 नैकशृङ्गकलापस्य शैलराजस्य कुक्षिषु ।
 नरनारीप्रमुदितं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥२९॥
 द्रुमसुग्रीवसैन्याद्या भगदत्तपुरःसराः ।
 तत्र राजयतं तेषां दीमानां बलशालिनां ॥३०॥
 विवाहो यत्र रुद्रस्य महादेव्योमया सह ।

तपस्तपयती चैव यत्र देवी वराङ्गना ॥३१॥
 किरातरूपिणा चैव तत्र रुद्रेण क्रीडितं ।
 यत्र चैव कृतं ताभ्यां जम्बूद्वीपावलीकनं ॥३२॥
 यत्र ताः सम्भुदा युक्ताः नानाभूतगणैर्युताः ।
 चित्रपुष्पफलोपेता रुद्रस्याक्रौडभूमयः ॥३३॥
 ह्रष्टा गिरिदरीवासाः कर्गोद्वर्ध्या मनोरमाः ।
 सुन्दर्या यत्र किन्नर्या वसन्ती स्म सुलोचनाः ॥३४॥
 त्रिशालाश्चास्तथा यत्रा सन्यायाश्चरसाङ्गणाः ।
 गन्धर्वीषाङ्गशालिन्ध्री यत्र तत्र सुदा युताः ॥३५॥
 तत्रैषोमावनं नाम सर्वलोकेषु विद्युतं ।
 अर्धनारीनरं रूपं धृतवान् यत्र शङ्करः ॥३६॥
 तथा शरवनं नाम यत्र जातः षडाननः ॥
 यत्र चैव कृतोत्साहः क्रीडश्चैव लवनं प्रति ॥३७॥
 ध्वजापताकिनश्चैव किङ्किणोजालमालिनं ।
 यत्र सिंहस्थं युक्तं कार्तिकेयस्य धीमतः ॥३८॥
 चित्रपुष्पनिकुञ्जस्य कौञ्चस्य च गिरेस्तटे ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दो यत्र शक्तिं विमुक्तवान् ॥३९॥
 यत्राभिषिक्तश्च गुहः सेन्द्रोपेन्द्रैः सुरोत्तमैः ।
 सेनापत्ये च देव्यारिर्हादशार्कप्रतापवान् ॥४०॥
 भूतसङ्घावकीर्णानि एतान्यन्यानि च द्विजाः ।
 तत्र तत्र कुमारस्य स्थानान्याशतनानि च ॥४१॥
 तथा पाण्डुशिला नाम ह्यक्रौडा कौञ्चघातिनः ।
 नानाभूतगणाकीर्णं पृष्ठे हिमवतः शुभे ॥४२॥

तस्य पूर्वे तटे रम्ये सिंहावासमुदाहृतं ।
 कलापयाममित्येवं नास्तीत्याहं मनीषिभिः ॥४३॥
 मृकण्डस्य वसिष्ठस्य भरतस्य नलस्य च ।
 विष्णामित्रस्य विप्रर्षस्तुष्टौदालकस्य च ॥४४॥
 अन्येषाञ्चोपतपसां ऋषीणां भावितात्मनां ।
 हिमवत्याश्रमाणाञ्च सङ्ख्याणि यतानि च ॥४५॥
 नैकसिद्धगणावासं स्थानायतनमण्डितं ।
 यत्तन्मन्त्रविरितं नानास्त्रैर्गणैर्युतं ॥४६॥
 नानारत्नाकरापूर्णं नानासत्त्वनिधेयितं ।
 नानानदीसहस्राणां सम्भवं परपर्वतं (२) ॥४७॥
 पश्चिमस्याचलेन्द्रस्य निषधस्य यन्मार्गं यत् ।
 कौस्तुभानमग्रेण विशेषं शृणुत द्विजाः ॥४८॥
 विस्तोर्णे मध्यमे कूटे हेमधातुविभूषिते ।
 द्यौतमायतनं विष्णोः सिद्धिर्गणसेवितं ।
 यच्चाप्सरःसमाकीर्णं गन्धर्वगणसेवितं ॥४९॥
 तत्र साचाग्रहादेवः पीताम्बरधरो हरिः ॥
 वरदः सेव्यते सिद्धलोककर्ता सनातनः ॥५०॥
 तस्यैवाभ्यन्तरे कूटे नानाधातुविभूषिते ।
 तटे निषधकूटस्य शृङ्गचारुशिलातले ॥५१॥
 रुक्मकाञ्चननिर्व्यूहस्तप्तकाञ्चनतीक्ष्णं ।
 अनेकवलभीकूटपतिलीयतसङ्घटं ॥५२॥

हर्म्यप्रासादमनुलन्ततकाञ्चनभूषितं ।
 हर्म्यप्रासादवच्च सुदितञ्चातिविस्तरं ॥५१॥
 उद्यानमालाकलितं त्रिंशद्योजनमायतं ।
 दुःप्रसङ्गमभिषेक्तत् पूर्णमाशौविषोपमैः ।
 उलङ्घनीनां(१) प्रसुदितं रत्नसां राक्षसं पुरं ॥५४॥
 तस्यैव दक्षिणे पार्श्वे नैकदैत्यगणालये ।
 गुहाप्रवेशं नगरं गैलकुचो दुरासदं ॥५५॥
 तथैव पश्चिमे कूटे पारिजातशिलोच्चये ।
 देवदानवभागानां ससृष्टानि पुराणि तु ॥५६॥
 तत्र सोमशिला नाम गिरेर्भ्रातृ मन्त्रातटे ।
 सोमो यथावतरति सदा पर्वसु पर्वसु ॥५७॥
 उपासतेऽत्र श्रीमन्तं तारापतिमनिन्दितं ।
 ऋषिकिन्नरगन्धर्वाः साक्षाद्देवं तमोनुदं ॥५८॥
 तत्रैव चोत्तरे कूटे ब्रह्मपार्श्वमिति स्मृतं ।
 स्थानं तत्र सुरेशस्य ब्रह्मणः प्रथितमिदं ॥५९॥
 द्रव्यापूजानमस्तारैस्तत्र सिद्धाः स्वयम्भुव ।
 उपासते महात्मानं यज्ञगन्धर्वदानवाः ॥६०॥
 तथैवायतनं वज्रैः सर्वलोकेषु विभुतं ।
 तत्र विग्रहवान् वज्रिः सेव्यते सिद्धचारणैः ॥६१॥
 तथैव चोत्तरे रम्ये विशृङ्गे वरपर्वते ।
 ऋषिसिद्धानुचरिते नानाभूतगणालये ।
 पुरन्तत् त्रिषु लोकेषु हेमचित्रन्तु विभुतं ॥६२॥

त्रयाणां देवमुख्यानां(१) शीर्षेवायतनानि च ।
 नारायणस्वायतनं पूर्वकूटे द्विजोत्तमाः ।
 मध्यमे ब्रह्मणः स्थानं शङ्करस्य तु पश्चिमे ॥ ६३ ॥
 दैत्यदानवगन्धर्व्यं चराचसपन्नगैः ।
 इजाना अभिपूज्यन्ते(२) देवदेवां महाबलाः ॥ ६४ ॥
 तथा पुराणि रम्याणि देशे चैव क्वचित् क्वचित् ।
 यक्षगन्धर्वनागानां विशृङ्गे वरपर्वते ॥ ६५ ॥
 तथैव चोत्तरे देशे जातुधौ(३) देवपर्वते ।
 अनेकशृङ्गकलिते सिंहसाधुनिषेविते ॥ ६६ ॥
 यक्षाणां किन्नराणाञ्च गन्धर्वाणां सहस्रशः ।
 नागानां राक्षसानाञ्च दैत्यानाञ्च महाबले ॥ ६७ ॥
 कूटे तु मध्यमे तस्य सिंहसङ्गनिषेविते ।
 रम्ये देवर्षिचरिते रत्नधातुविभूषिते ॥ ६८ ॥
 पद्मोत्पलवनैः फल्गैः सौगन्धिकवनैस्तथा ।
 तथा कुमुदच्छण्डैश्च विकचैरुपशोभिते ॥ ६९ ॥
 विहङ्गसङ्घसङ्कुष्टं नानासत्त्वनिषेवितं ।
 हंसकारण्डवाकीर्णं मत्तपट्पद्मेवितं ॥ ७० ॥
 नानासत्त्वगणाकीर्णं विहङ्गैरुपशोभितं ।
 चारुतीर्थसुसम्बाधं त्रिशयोजनमण्डलं ॥ ७१ ॥
 सिंहैरुपसृष्टजलं जलदोषवितर्जितं ।

१ देवमुख्यानामिति क०, घ० अ ।

२ इत्यः स्वयन्तेः पूज्यन् इति क० ।

३ जातुधामिति अ०, घ० अ ।

तवानन्दजलनाम महापुण्यजलं सरः ॥ ७२ ॥
 तत्र नागपतिश्छयच्छो नाम दुरासदः ।
 यतशीर्षो महाभागो विष्णुचक्राङ्गचिह्नितः ।
 इत्येवमष्टौ विज्ञेया विचित्रा देवपर्वताः ॥ ७३ ॥
 पुरैरायतनैः पुण्ड्रैः पुण्ड्रीदैव सरोवरेः ।
 सुवर्णपर्वतैर्नैकेस्तथा रजतपर्वतैः ॥ ७४ ॥
 नानारत्नप्रभासैश्च नैकेष्वमण्यपर्वतैः ।
 हरितालपर्वतैर्नैकेस्तथा हिङ्गुलकाञ्चनैः ॥ ७५ ॥
 शुद्धैर्मनःशिलाजालैर्भास्वरैरक्षयप्रभैः ।
 नानाधातुविचित्रैश्च नैकेष्वमण्यपर्वतैः ॥ ७६ ॥
 पूर्णा वसुमती सर्वा गिरिभिर्नैकविस्तरैः ।
 नदीकन्दरशैलाद्यैरनेकेष्वनसानुभिः ॥ ७७ ॥
 इत्येवमचक्रेयुक्तैर्देवराक्षससाधुभिः ।
 किन्नरोरगगन्धर्वविचित्रैः (१) सिद्धचारणैः ॥ ७८ ॥
 गन्धर्वैरक्षरोभिश्च सेविता नैकविस्तराः ।
 पुण्यकृद्धिः (२) समाकीर्णाः केसराकृतयो नगाः ॥ ७९ ॥
 गिरिजालन्तु तन्मेरोः सिद्धलोकमिति श्रुतं ।
 त्रिवं नानाश्रयोपेतं प्रचारं सुकलात्मनां ॥ ८० ॥
 नात्युद्यकर्मसिद्धानां प्रतिमा मध्यमाः कृताः ।
 स हि स्वर्ग इतिख्यातः क्रमस्त्वेव प्रकीर्तितः ॥ ८१ ॥
 चतुर्महाद्वीपवती सेवमुर्वी प्रकीर्तिता ।

१ त्रिविधेति ४०, क० च ।

२ पुण्यकृद्धिर्गति ४० ।

नानावर्णप्रमाणैर्हि नानावर्णबलेस्तथा ॥ ८२ ॥
 नानाभक्ष्याद्यपानैश्च नानाष्ठादनभूषणः ।
 प्रजाविकारैर्विविधेष्विचैरध्वर्षितैः सह ॥ ८३ ॥
 चत्वारो नैकवर्णाद्या महाद्वीपाः परिश्रुताः ।
 भद्राश्च भरताश्चैव केतुमालाय पश्चिमाः ।
 उत्तराः कुरवश्चैव कृतपुण्यप्रतिश्रयाः ॥ ८४ ॥
 सैषा चतुर्महाद्वीपा नानाद्वीपसमाकुला ।
 पृथिवी कौर्तिता क्षत्स्ना पद्माकारा मया दिताः ॥ ८५ ॥
 तद्देशा सान्तरद्वीपा सशैलवनकानना ।
 पद्मेत्यभिहित्वा क्षत्स्ना पृथिवी बहुविम्बरा ॥ ८६ ॥
 सप्तद्व्यसदनं लोकं सदेवासुरमानुषं ।
 त्रिलोकमिति विख्यातं यत्सत्त्वैर्व्यवहाय्यते ॥ ८७ ॥
 चन्द्रादित्यावतमं यत्तज्जगत्परिगोयते ।
 गन्धवर्णरसोपेतं शब्दस्पर्शगुणान्वितं ॥ ८८ ॥
 तं लोकपद्मं श्रुतिभिः पद्ममिलभिधोयते ।
 एष सर्वपुराणेषु क्तमः सुपरिनिश्चितः ॥ ८९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासा
 नामैकचत्वारिंशीऽध्यायः ।

अथ द्वित्रत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । सरोवरेभ्यः पुण्ड्रोदाः (१) देवनद्यो विनिर्गताः ।

महौघतोया नद्यश्च ताः शृणुष्वं यथाक्रमं ॥ १ ॥

आकाशाब्धीनिधेयोऽसौ सीम इत्यभिधीयते ।

आधारः सर्वभूतानां देवानाममृताकरः ॥ २ ॥

तस्मात् प्रवृत्ता पुण्ड्रोदा नदी आकाशगामिनी ।

सप्तमेनानिलपथा प्रयाता विमलीदका ॥ ३ ॥

सा ज्योतिषि निवर्त्तन्ती ज्योतिर्गणनिधेविता ।

ताराकीटिसहस्राणां नभसश्च समायता ॥ ४ ॥

माहेन्द्रेण गजेन्द्रेण आकाशपथयायिना ।

क्षोडिता अन्तरतले या सा विज्योभितोदका ॥ ५ ॥

नैकैर्विमानसङ्घातैः प्रक्रामद्भिर्नभस्तलं ।

सिद्धैरुपस्पृष्टजला महापुण्ड्रजला शिवा ॥ ६ ॥

वायुना प्रेथ्यमाणा च अनेकाभोगगामिनी ।

परिवर्त्तत्यहरहो यथा सूर्यस्तथैव सा ॥ ७ ॥

चत्वार्यशीः प्रतता योजनानां समन्ततः ।

वेगेन कुर्वती मेघं सा प्रयाता प्रदक्षिणं ॥ ८ ॥

विभिद्यमाना सलिलैस्तैजसेनानिलेन च ।
 मेरुवृत्तरकुटेषु पतिताश्च चतुर्थपि ॥ ८ ॥
 मेरुकूटतटान्तेभ्य उत्कृष्टेभ्यो निवर्त्तिता ।
 विकीर्णमाणसलिता चतुर्धा संस्तोदका(१) ॥ ९ ॥
 षष्टियोजनसाहस्रं निराशम्बनमम्बरं ।
 निपपात महाभागा मेरोस्तस्य चतुर्द्दिशं ॥ १० ॥
 सा चतुर्थमित्तमैव महापादेषु शोभना ।
 पुण्या मन्दरपूर्वेण पतिता हि महानदी ॥ ११ ॥
 पूर्वेणाग्निदेवानां सर्वसिद्धगणालयं ।
 सुवर्णचिचकाटकं नैकनिर्भरकन्दरं ॥ १२ ॥
 ध्रुवयन्ती सशैलेन्द्रं मन्दरध्वारकन्दरं ।
 वप्रपातपशमनैरनेकैः स्फाटिकोदकैः(२) ॥ १३ ॥
 तथा चैतरेण रम्यं ध्रुवयन्ती प्रदक्षिणं ।
 प्रविष्टा ह्यम्बरनदी श्वरघोदसरोवरं ॥ १४ ॥
 श्वरघोदाविहृताऽव शीतान्ते रम्यनिर्भरे ।
 शैले सिद्धगणावासे निपपात सुगामिनी(३) ॥ १५ ॥
 सीता नाम महापुण्या नदीनां प्रवरा नदी ।
 सा निकुञ्जनिहता तु अनेकाभोगगामिनी ॥ १६ ॥
 शीतान्तशिखरादभ्रष्टा मुकुञ्जे वरपर्वते ।
 निपपात महाभागा तस्मादपि सुमञ्जसं ॥ १७ ॥

१ संस्तोदकेति अ० ।

२ स्फाटिकोदकेरिति अ० ।

३ निपपातासुगामिनीति अ० ॥

तस्मान् माख्यतं शैलं भावयन्ती वरापगा(१) ।
 वैकङ्कं समनुग्रामा वैकङ्काभ्यणिपर्वतं ।
 मणिपर्वतान्महाशैलं जठरभं नेककन्दरं ॥ १८ ॥
 एवं शैलसहस्राणि दारयन्ती महानदी ।
 पतिताऽथ महाशैले जठरे सिद्धसेविते ॥ १९ ॥
 तस्मादपि महाशैलं देवकूटं तरङ्गिणी ।
 तस्य कुक्षिसमुद्रान्ता क्रमेण पृथिवीं गता ॥ २० ॥
 सैवं स्थलीसहस्राणि शैलराजयतानि च ।
 वनानि च विचित्राणि सरांसि विविधानि च ॥ २१ ॥
 स्नाययन्ती महाभागा विस्फारेण्ववलीकदा(२) ।
 नदीसहस्राश्रुगता प्रवृत्ता च महानदी ॥ २२ ॥
 भद्राश्वं समहाहीपं ज्ञाययन्ती वरापगा ।
 प्रविष्टा ज्ञर्णवं पूर्वं पूर्वं द्वीपे महानदी ॥ २३ ॥
 दक्षिणेऽपि प्रपन्ना या शैलेन्द्रे गन्धमादने ।
 चित्रैः प्रपातैर्विविधैर्नैकविस्फालितोदका ॥ २४ ॥
 तद्वन्धमादनवनं नन्दनं देवनन्दनं ।
 ज्ञाययन्ती महाभागा प्रयाता सा प्रदक्षिणं ॥ २५ ॥
 नाम्ना ह्यलकनन्देति सर्वलोकेषु विप्रुता ।
 प्रविशतारसरो मानसं देवमानसं ॥ २६ ॥
 मानसाच्छैलराजानं रम्यं विशिखरं गता ।
 त्रिकूटाच्छैलशिखरात् कलिङ्गशिखरं गता ॥ २७ ॥

१ वरापमेति ख० ॥

२ विस्फारेणु विस्फासदेति ख० ॥

कलिहशिखराद्गुष्टा रुचके निपपात सा ।
 रुचकाश्रिपथं प्राप्ता तस्माभं निषधादपि ॥ २८ ॥
 तस्माभशिखराद्गुष्टा गता श्वितोदरं गिरिं ।
 तस्मात्कुमूलं शैलेन्द्रं वसुधारश्च पर्वतं ॥ २९ ॥
 हेमकूटं गता तस्माद् देवशृङ्गे ततो गता ।
 तस्माद्गता महाशैलं ततश्चापि पिशाचकं ॥ ३० ॥
 पिशाचकाच्छैलवरात् पञ्चकूटं गता पुनः ।
 पञ्चकूटात्तु कैलासं देवावासं शिलीषथं ॥ ३१ ॥
 तस्य कुलिषु विभ्रान्ता नैककन्दरसानुषु ।
 हिमवत्युत्तमनदी निपपाताच्छैलीक्षमे ॥ ३२ ॥
 सैवं शैलसहस्राणि दारयन्ती(१) महानदी ।
 स्थलीयतान्यनेकानि प्रावयन्त्याशुगामिनी ॥ ३३ ॥
 वनानाञ्च सङ्ख्याणि कन्दराणां शतानि च ।
 स्नाययन्ती महाभागा प्रयाता दक्षिणोदधिं ॥ ३४ ॥
 रम्या योजनविस्तीर्णा शैलकुलिषु संहता ।
 या धृता देवदेवेन शङ्करेण महात्मना ॥ ३५ ॥
 पावनी हिजशाहूल घोराशामपि पाप्मनां ।
 शङ्करस्याङ्गसंस्पर्शान्महादेवस्य धीमतः ।
 दिगुणं पवित्रसलिला सर्वलोके महानदी ॥ ३६ ॥
 अनुशीलं समन्ताञ्च निर्गता बहुभिर्मुखैः ।
 अथोऽन्येनाभिधानेन(२) स्याता नद्यः सङ्ख्या ॥ ३७ ॥

१ पावयन्तीति अ० ।

२ चन्द्रीत्याभिधानेनेति अ० ॥

तस्माद्विमवती गङ्गा गता सा तु महानदी ।
 एवं गङ्गेति नान्नादिप्रकाशा सिद्धसेविता ॥ ३८ ॥
 धन्यास्ये सप्तमा देशा यत्र गङ्गा महानदी ।
 रुद्रसाध्यानिष्ठादित्यैर्जुष्टतीया यशस्वती ॥ ४० ॥
 महापाद प्रवक्ष्यामि मेरोरपि हि पश्चिमं ।
 नानारत्नाकरं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितं ॥ ४१ ॥
 विपुलं शैलराजानं विपुलोदरकन्दरं ।
 नितम्बकुक्षकटकैर्विमलैर्मण्डितोदरं ॥ ४२ ॥
 अपि या त्रयम्बकस्त्रैषा त्रिदेशैः सेवितोदका ।
 वायुवेगा गताभोगा क्षतेव भ्रामिता पुनः (१) ॥ ४३ ॥
 मेरुकूटतटाद्गङ्गा प्रवृत्तैः स्वादितोदका ।
 त्रिमूर्त्योर्ममाणसलिला निर्मलांगुकसन्निभा ॥ ४४ ॥
 तस्य कूटेऽम्बरनदी सिद्धचारणसेविता ।
 प्रदक्षिणमथावृत्य पतिता सा तु गामिनी ॥ ४५ ॥
 देवभ्राजं महाभ्राजं सधेभ्राजं महावनं ।
 प्रावयन्ती महाभागा नानापुष्पफलोदका ॥ ४६ ॥
 प्रदक्षिणं प्रकुर्वाणा नानावनविभूषिता ।
 प्रविष्टा पश्चिमसरः सितोदं विमलोदकं ॥ ४७ ॥
 सा सितोदाद्विनिष्कान्ता सुपन्नं प्रवर्ततं गता ।
 सुपन्नतस्तु पुण्योदात्तती देवर्षिसेविता ॥ ४८ ॥
 सुपन्नकूटतटगा तस्माच्च संगितोदका ।
 निपपात महाभागा रमण्यं शिखिपर्वतं ॥ ४९ ॥

शिखेष पर्वतात् कक्षं कक्षाद्वैदूर्यपर्वतं ।
 वदूर्यात् कपिलं शैलं तज्जाय गन्धमादनं ॥ ५० ॥
 तज्जाद् गिरिवरात् प्राप्ता पिप्परं वरपर्वतं ।
 पिप्परात् सरसं याता तज्जाय कुसुदायलं ॥ ५१ ॥
 मधुमन्तं जनधैव(१) सुकुटश्च शिलीचयं ।
 सुकुटाच्छैलशिखरात् लब्धं याता महानिरिं ॥ ५२ ॥
 लब्धात् खेतं महाशैलं महानगनिधेयितं ।
 खेतात् सहस्रशिखरं शैलेन्द्रं पतिता पुनः ॥ ५३ ॥
 अनेकाभिः स्ववन्तीभिराप्यायितजला शिवा ।
 एवं शैलसहस्राणि सादयन्ती महानदी ।
 पारिजाते महाशैले निपपाताशुगामिनी ॥ ५४ ॥
 अनेकनिर्भरनदी गुहासानुषु राजते ।
 तस्य कुचिष्वनेकासु भ्रान्ततोया तरङ्गिणी ॥ ५५ ॥
 व्याहृत्यमानसंवेगा गच्छशैलेरनेकशः ।
 संविद्यमानसलिला गता च धरणीतले ॥ ५६ ॥
 केतुमालं महाद्वीपं नानास्त्रेष्कुगैर्युतं ।
 प्रावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्धव ॥ ५७ ॥
 सुवर्णचित्रपार्श्वं तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरीचिवमहापादे महासत्त्वनिधेयिते ॥ ५८ ॥
 मेरुकूटतटाद् भ्रष्टा पवनेनेरितीदृका ।

अनेकाभोगवक्राङ्गी क्षिप्यमाना नभस्तले ॥ ५८ ॥
 पट्टियोजनमाहस्त्रे निरालम्बेऽभ्यरे शुभे ।
 विकीर्यमाना मालेव निपपात महानदी ॥ ६० ॥
 एवं कूटतटेर्भृष्टा नैकेर्द्विर्धिसंवितैः ।
 विकीर्यमाणसलिला नैकपुष्पीदुपोत्कृष्टा ॥ ६१ ॥
 नानारत्नवनोद्देशमरत्नं सवितुर्व्यनं ।
 महावनं महाभागा प्रवयन्ती प्रदक्षिणं ॥ ६२ ॥
 सरोवरं महापुण्यं महाभागनिधेयितं ।
 तत्राविवेश कल्याणी महाभद्रं सितीदका ॥ ६३ ॥
 भद्रमीमेति नाम्ना हि महापारा महाजवा ।
 महानदी महापुण्या महाभद्रा विनिर्गता ॥ ६४ ॥
 नैकनिर्भीरवपाट्या शङ्खकूटतटे तु सा(१) ।
 तत्र कूटे गिरितटे निपपाताशुगामिनी ॥ ६५ ॥
 शङ्खकूटतटाद्गुहा पषात हृषपर्वतं ।
 हृषपर्वतादुषकागिरिं नागशैलं ततो गता ॥ ६६ ॥
 तस्मात्शैलं नगश्रेष्ठं संप्रामा वर्षपर्वतं ।
 नीलात्कापिञ्जलशैव इन्द्रनीलश्च निम्नगा ॥ ६७ ॥
 ततः परं महानीलं हेमशृङ्गा सा ययौ ।
 हेमशृङ्गाङ्गता श्वेतं श्वेताश्च सुनगं ययौ ॥ ६८ ॥
 सुनगात् शतशृङ्गाश्च संप्रामा सा महानदी ।
 शतशृङ्गाश्च श्वेतं पुष्करं पुष्पमण्डितं ॥ ६९ ॥

पुष्कराक्ष महाशैलं हिराजं समुद्रावलं ।
 वराहपर्वतं तस्मात्प्रयूरश्च शिलोत्थं ॥ ७० ॥
 मयूराक्षैकशिखरं कन्दरोदरमण्डितं ।
 जातुधिं(१) शैलशिखरं निपपाताद्यगामिनौ ॥ ७१ ॥
 एवं गिरिसहस्राणि दारवन्तौ महानदी ।
 चिच्छृङ्गं शृङ्गकलिलं मर्यादापर्वतं गता ॥ ७२ ॥
 चिच्छृङ्गतटविश्रष्टा महाभागनिधेविता ।
 मेरुकूटतटाद्गुप्ता पवनेनेरितोदका ॥ ७३ ॥
 विच्छृङ्गं पर्वतवरं पपात विमलोदका ।
 प्लावयन्ती महाभागा प्रयाता पश्चिमार्णवं ॥ ७४ ॥
 सुवर्णभुवि पार्श्वे तु सुपार्श्वेऽप्युत्तरे गिरी ।
 मेरोश्चित्रे महापादे महासत्त्वनिधेविति ॥ ७५ ॥
 कन्दरोदरविश्रष्टा तस्मादपि तरङ्गिणी ।
 नैकभोगा पपातोर्वीं चित्रपृष्णोद्भुपोत्कचा ॥ ७६ ॥
 प्लावयन्ती प्रमुदिता उत्तरान् मा कुरुन्निवा ।
 महाद्वीपस्य मध्येन प्रयाता सीत्तरार्णवं ॥ ७७ ॥
 एवं तास्तु महानद्यतस्त्री विमलोदकाः ।
 महागिरितटश्रष्टाः संप्रयाताश्चतुर्दिशं ॥ ७८ ॥
 तत्क्षेयं कथितप्राया पृथिवी बहुविस्तरा ।
 मेरुशैलमहाकीर्णाऽविशक्त सर्वतो दिशं ॥ ७९ ॥
 चतुर्भुजाद्वीपवती चतुराक्रोडकानना ।

चतुष्केतुमहाहवा चतुर्व्यंरसरस्वती ॥ ८० ॥

चतुर्महागैलवती चतुरोरगसंश्रया(१) ।

अष्टोत्तरमहागैला तथाष्टवरपर्वता ॥ ८१ ॥

इति त्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । गन्धमादनपार्श्वे तु स्त्रीता चीपरि गण्डिका ।
द्वात्रिंशत् (१) सहस्राणि योजनेः पूर्वपश्चिमा ॥ १ ॥
अस्यायामवतुस्त्रिंशत्सहस्राणि प्रमाणतः ।
तत्र ते शुभकर्माणः केतुमालाः परिश्रुताः ॥ २ ॥
तत्र काला नराः सर्वे महासत्वा महाबलाः ।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्वास्ताः प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥
तत्र दिव्यो महाहजः पनसः षड्रसान्वयः ।
ईश्वरो ब्रह्मणः पुनः कामचारी मनोजवः ।
तस्य पीत्वा फलरसं जीवन्ति हि समायुतं ॥ ४ ॥
पार्श्वे मालवतथापि पूर्वं पूर्वा तु गण्डिका ।
आयामतोऽथ विस्ताराद्यधैवापरगण्डिका ॥ ५ ॥
भद्राश्वास्तत्र विज्ञेया नित्यं मुदितमानसाः ।
भद्रं सालवनं तत्र कालाम्नाय महाद्रुमाः ॥ ६ ॥
तत्र ते पुरुषाः श्वेता महासत्वा महाबलाः ।
स्त्रियः कुमुदवर्णाभाः सुन्दर्यः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥
चन्द्रप्रभाश्चन्द्रवर्णाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।

चन्द्रशीतलगात्राय स्निग्धशीतलगात्रिकाः ॥ ८ ॥

दशवर्षसहस्राणि तेषामायुर्निरामयं ।

कालास्त्रस्य रसं पीत्वा सर्वदा स्थिरयौवनाः । ९ ॥

अथय जनुः । प्रमाणं वर्षमायुश्च याद्यातथ्येन कीर्तितं ।

चतुर्णामपि द्वीपानां समासश्च तु विस्तरात् ॥ १० ॥

सूत उवाच । भद्राश्वानां यथा विष्टं कीर्तितं कीर्तिवर्धनाः ।

तच्छृणुध्वन्तु कात्स्न्येन पूर्वसिद्धैरुदाहृतं ॥ ११ ॥

देवकटस्य सर्वस्य प्रक्षितस्थेऽथ यत्परं ।

पूर्वेषु दिक्षु सर्वासु यथावच्च प्रकीर्तितं ॥ १२ ॥

कुलाचलानां पञ्चानां नदीनाञ्च विशेषतः ।

तथा जनपदानाञ्च यथा दृष्टं यथा श्रुतं ॥ १३ ॥

सैवालौ वर्णमालायः कीरश्चचाचलीक्ष्मणः ।

श्वेतवर्णश्च नीलश्च पञ्चैते कुलपर्वताः ॥ १४ ॥

तेषां प्रभूतिरन्येऽपि पर्वता बहुविस्तराः ।

कोटिकोटिः क्षिती ज्ञेयाः यतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५ ॥

तैर्विमिश्रा जनपदैर्नानासत्त्वसमाकुलाः ।

नानाप्रकारजातीयास्त्वेकनृपपालिताः ॥ १६ ॥

नामधेयैश्च विक्रान्तैः शीमद्भिः पुरुषधर्मैः ।

अध्यासिता जनपदाः कीर्तनीयाश्च शोभिताः ॥ १७ ॥

तेषान्तु नामधेयानि राष्ट्राणि विविधानि च ।

गिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विषमेषु च ॥ १८ ॥

तथा सुमङ्गलाः शुद्धाश्चन्द्रकान्ताः सुनन्दनाः ।

व्रजका नीलशैलेयाः सौवीरा विजयस्त्रलाः ॥ १९ ॥

महास्यलाः सुकामाश्च महाकेशाः सुसूर्जजाः ।
 वातरंभाः सोपमङ्गाः परिवायाः पराचकाः ॥ २० ॥
 सभावक्ता महानेत्राः सैवालास्तनपास्तथा ।
 कुमुदाः शाकमुखाश्च उरःसङ्कोर्णभौमकाः ॥ २१ ॥
 सोदका वल्गकाचैका वाराहा हारवामकाः ।
 गङ्गाख्या भाविसन्द्राश्च उत्तरा हैमभौमकाः ॥ २२ ॥
 कृष्णभौमाः सुभौमाश्च महाभौमाश्च कीर्तिताः ।
 एते चान्ये च विख्याता नानाजनपदा मया ॥ २३ ॥
 ते पिबन्ति महापुण्यां महागङ्गां महानदीं ।
 आदौ त्रैलोक्यविख्याता गीता गीताम्बुवाहिनी ॥ २४ ॥
 तथा च हंसवसरिर्सीहाचक्रा च निम्बरा ।
 चक्रा वक्त्रा च कक्षी च सुरमा चाण्योत्तमा ॥ २५ ॥
 शाखावती चेन्दुनदी मेघा मङ्गारवाहिनी ।
 कावेरी हरितोद्या च सोमावती गङ्गाञ्जदा ॥ २६ ॥
 वनमाला वसुमती पम्मा पम्मावती शुभा ।
 सुवर्णा पञ्चवर्णा च तथा पुण्या वपुषती ॥ २७ ॥
 मणिवरा सुवरा च तद्भभागा शिलाशिनौ ।
 कृष्णतोद्या च पुण्योदा तथा नागपदी शुभा ॥ २८ ॥
 शैवालशिखी मणितटा चारीदा चारुणावती ।
 तथा विष्णुपदी चैव महापुण्या महानदी ॥ २९ ॥
 हिरण्यवाहिनीला च (१) स्कन्दमाता सुरावती ।
 वामोदा च पताका च वेताली च महानदी ॥ ३० ॥

एता गङ्गा महानद्यो नायिका परिकीर्त्तिताः ।
 सुद्रनद्यस्त्वसंख्याताः यतगोऽथ सहस्रशः ॥ ३१ ॥
 पूर्वहीपस्य वाहिन्यः पुष्पवत्यश्च कीर्त्तिताः ।
 कीर्त्तनेनापि चैतासां पूतः स्यादिति मे मतिः ॥ ३२ ॥
 समुदराद् स्फीतश्च नानाजनपदाकुलं ।
 नानाहृष्यवनोद्देशं नानानगसुवेष्टितं (१) ॥ ३३ ॥
 नरनारीशयाकीर्णं (२) नित्यं प्रमुदितं शिवं ।
 बहुधान्यवनोपेतं नानासृपतिपाशितं ।
 उपेतं कीर्त्तनयतैर्नानारत्नाकराकरं ॥ ३४ ॥
 तस्मिन्देगे समाख्याता चेमशङ्कदसप्रभाः ।
 महाकाया महावीर्याः पुङ्गवाः पुङ्गवर्षभाः ॥ ३५ ॥
 सन्धावर्णं दर्शनञ्च समस्थानीपसेवनं ।
 देवैः सह महाभागाः कुर्वते तत्र वै प्रजाः ॥ ३६ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तेषामायुः प्रकीर्त्तितं ।
 धर्माधर्मविशेषश्च न तेष्वस्ति महात्मसु ।
 अहिंसा-सत्यवाक्यञ्च प्रकृत्यैव हि वर्तते ॥ ३७ ॥
 ते भक्त्या शङ्करं देवं गौरीं परमवैष्णवश्रवीं (३) ।
 इत्यापूजानमस्तारांस्ताभ्यां नित्यं प्रयुञ्जते ॥ ३८ ॥
 इति त्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासी नाम
 विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

१ नानाजनपदजनमिति क० ।

२ नरनारीशमाकीर्णमिति क० ।

३ गौरीश्च प्रमत्तवैष्णोमिति क०, ख०, ग० च ।

अथ चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । निमग्नं एष विख्यातो भद्राश्रानां ययार्चयत् ।
शृणुध्वं केतुमालानां विस्तरेण प्रकीर्तनं (१) ॥ १ ॥
निषधस्थाचलेन्द्रस्य पथिमस्य महात्मनः ।
पथिमेन हि यत्तत्र दिक्षु सर्वासु कीर्तितं ॥ २ ॥
कुलानलानां समानां नदीनाञ्च विशेषतः ।
तथा जनपदानाञ्च विस्तरं त्रीतुमर्ह्यम् ॥ ३ ॥
विशालः काञ्चलः कृष्णो जयन्तो हरिपर्वतः ।
अशोको वर्द्धमानश्च सप्तमे कुलपर्वताः ॥ ४ ॥
तेषां प्रसूतिरन्येपि पर्वता बहुविस्तराः ।
कोटिकोटिगता ज्ञेयाः शतशोऽथ सप्तस्रयः ॥ ५ ॥
तैर्ध्वमिस्रा जनपदा नानाजातिसमाकुलाः (२) ।
नानाप्रकारविज्ञेयास्त्वनेकनृपपालिताः ॥ ६ ॥
ते नामधेयैर्विक्रान्ता विविधाः प्रथिता भुवि ।
अध्वासिता जनपदैः कीर्तनैश्च विभूषिताः ॥ ७ ॥
तेषां सनामधेयानि राट्वाणि विविधानि च ।

१ प्रकीर्तितमिति क० ।

२ नानाजनसमाकुला इति घ० ।

मिर्यन्तरनिविष्टानि समेषु विप्रमेषु च ॥ ८ ॥
 यथेह कथिताः पौरा गोमनुष्यकपोतकाः ।
 तत्सुखा भ्रमरा यूथा माहेयाचलकूटकाः ॥ ९ ॥
 सुमौलाः स्तावकाः कौन्धाः कृष्णाङ्गमणिपुच्छकाः ।
 कूटकश्वलभीषीयाः समुद्रान्तरकास्तथा ॥ १० ॥
 करम्भवाः कुचाः श्वेताः सुवर्णकटकाः शुभाः ।
 श्वेताङ्गाः कृष्णपादाश्च विहाः (१) कपिलकर्णिकाः ॥ ११ ॥
 अत्याकरालगोज्ज्वला हीनाना वनपातकाः ।
 मद्दिपाः कुमुदाभाश्च करवाटाः सङ्घीतकचाः ॥ १२ ॥
 शुनकासा महानासा वनासगजभूमिकाः ।
 करञ्जमञ्जमा वाहाः किष्किण्डीपाण्डुभूमिकाः ॥ १३ ॥
 कुवेरा धूमजा जङ्गा वङ्गा राजीवकोकिलाः ।
 वाचाङ्गाश्च महाङ्गाश्च मधोरेयाः (२) सुरेचकाः ॥ १४ ॥
 पित्तलाः काचलाश्चैव श्ववणा मत्तकासिकाः ।
 गौदावा वकुला वाङ्गा वङ्गका मोदकाः कलाः ॥ १५ ॥
 ते पिवन्ति महाभागाः प्रथमान्तु महानदीं ।
 सुवर्णां पुण्यसलिलां महानामनिषेवितां ॥ १६ ॥
 कम्बलां तामसीं श्यामां सुमेधां वकुलां नदीं ।
 विकीर्णां शिखिमालाश्च तद्या दर्भावतीमपि ॥ १७ ॥
 भद्रानदीं शुकनदीं पलाशाश्च महानदीं ।

१ चिन्ता इति च० ।

२ शेषरेया इति च० । साधवेया इति क० ।

भीमां प्रभञ्जनां काशीं पुण्याश्चैव कुशावतीं ॥ १८ ॥
 दर्जां पाकवतीश्चैव पुण्योदाश्च महानदीं ।
 चन्द्रावतीं समूलाश्च ऋषभाश्यापगोक्षमां ॥ १९ ॥
 नदीं समुद्रमालाश्च तथा चम्पावतीमपि ।
 एकाद्यां पुष्कलां वाहां सुवर्णां नन्दिनीमपि ॥ २० ॥
 कालिन्दीश्चैव पुण्योदां भारतीश्च महानदीं ।
 सौतोदाम्यातिकां ग्राह्यां विगालाश्च महानदीं ॥ २१ ॥
 पीवरीं कुम्भकारीश्च रुषाश्चैवापगोक्षमां ।
 महिषीं मानुषीं दण्डां तथा नदनदीं शुभां ॥ २२ ॥
 एतावान्याश्च पीयन्ते वज्रो हि सरितोत्तमाः (१) ।
 देवर्षिनिवृत्तचरिताः पुण्योदाः पापहाः शुभाः ॥ २३ ॥
 नानाजनपदास्फोटं महापद्माविभूषितं ।
 नानारत्नौषसम्पूर्णं नित्यं प्रमुदितं शिवं ॥ २४ ॥
 उदीर्णं धनधान्यार्धैर्निरवासैः समन्ततः ।
 सखिविष्टं महाक्षीपं पश्चिमं सुलताम्बनां ।
 निसर्गः केतुमालानामेष यः परिकीर्तितः ॥ २५ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम चतुस्रत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

शांशपायन उवाच(१) । पूर्वापरौ समाख्यातौ द्वौ देशौ नख्वया प्रभौ ।

उत्तराणाञ्च वर्षाणां दक्षिणानाञ्च सर्वशः ।

आचक्ष्व नो यथातथ्यं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥

सूत उवाच । दक्षिणेन तु श्वेतस्य नीलस्यैवीक्षरेण तु ।

वर्षं रमण्यं नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥ २ ॥

सर्वतुङ्गकामदाः सत्वा जरादुर्गन्धवर्जिताः ।

शुक्लाभिजनसम्पन्नाः सर्वे च प्रियदर्शनाः ॥ ३ ॥

तत्रापि सुमहान् दिव्यो न्यस्यो रोजिष्ठो महान् ।

तस्य पीत्वा फलरसं पिबन्तो वर्त्तयन्त्युत ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि शतानि दशपञ्च च ।

जीवन्ति ते महाभागाः सदा हृष्टा नरोत्तमाः ॥ ५ ॥

उत्तरेण तु श्वेतस्य ऋद्धसाहस्य दक्षिणे ।

वर्षं हिरण्यतं नाम यत्र हैरण्यती नदी ॥ ६ ॥

महाबलाः सुतेजस्का जायन्ते तत्र मानवाः ।

सर्वतुङ्गकामदाः सत्वा धनिनः प्रियदर्शनाः ॥ ७ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणां तेऽमितीजसः ।
 आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दशपञ्च च ॥ ८ ॥
 तस्मिन् वर्षे महावृक्षो लङ्कवः पट्टसाययः ।
 तस्य पीत्वा फलरसं तत्र जीवन्ति मानवाः ॥ ९ ॥
 चोणि शृङ्गवतः शृङ्गाण्युच्छितानि महान्ति च ।
 एकं मणिसयं तेषामेकस्यैव हिरण्यं ।
 सर्व्वरत्नमयस्यैकं भवनेरुपशोभितं ॥ १० ॥
 उत्तरस्य समुद्रस्य समुद्रान्ते च दक्षिणे ।
 कुरवस्तत्र तद्वर्षं पुष्पं सिद्धनिषेवितं ॥ ११ ॥
 तत्र वृक्षा मधुफला नित्यं पुष्पफलोपमाः ।
 वप्राणि च प्रसूयन्ते फलेष्वाभरणानि च ॥ १२ ॥
 सर्व्वकामफलास्तत्र क्वचिद् वृक्षा मनोरमाः ।
 गन्धवर्णरसोपेतं प्रचरन्ति मधूक्षमं ॥ १३ ॥
 अपरे चीरिणो नाम वृक्षास्तत्र मनोरमाः ।
 ये चरन्ति सदा चीरं बहुसं ह्यमृतोपमं ॥ १४ ॥
 सर्वा मणिसयी भूमिः सुलकाश्चनवालुका ।
 सर्व्वतः सुखसंस्पर्शा निष्पङ्का नीरुजा शुभा ॥ १५ ॥
 देवलोकाश्चातास्तत्र जायन्ते मानवाः शुभाः ।
 शृङ्गाभिजनसम्पदाः सर्व्वे च स्थिरगोचनाः ॥ १६ ॥
 मिथुनानि प्रसूयन्ते स्त्रियघातिमनोहराः ।
 ते च तं चीरिणं वृक्षं पिबन्ति ह्यमृतोपमं ॥ १७ ॥
 मिथुनं जायते सद्यः समस्यैव विवर्द्धते ।
 समं गोलश्च रूपश्च म्रियन्ते चैव ते समं ॥ १८ ॥

अन्वोन्मसहुरताश्च चक्रवाकसधर्मिणः ।
 अनामया ज्ञाथीकाश्च नित्यं सुखनिषेविणः ॥ १८ ॥
 अयोदय सहस्राणि यतानि दशपञ्च च ।
 जीवन्ति ते महावीर्या न चान्यस्त्रीनिषेविणः ॥ २० ॥
 कुरुषामपि चैतेषां शृणुष्व विस्तरेण तु ।
 जारुधेः (१) शैलराजस्याप्युत्तरेणोत्तरस्य हि ।
 दिक्षु सख्यास्तु यद् यत्र कीर्त्यमानं विबोधत ॥ २१ ॥
 अनेककन्दरदरौ गुहानिर्भरमग्नितौ ।
 नैककुञ्जवनोपेतौ विषधातुविभूषितौ (२) ॥ २२ ॥
 अनेकधातुकलिलौ सर्वधातुविभूषितौ ।
 पुष्पमूलफलोपेतौ सिद्धचारणसेवितौ ॥ २३ ॥
 हायप्येतौ सुमहतावुष्णितौ कुलपर्वतौ ।
 ताभ्यां कूटयतैर्नैकेष्टद्वीपसुपसेवितं ॥ २४ ॥
 चन्द्रकान्तश्च शैलश्च सूर्यकान्तश्च साशुमान् ।
 ययोर्मध्येन सा याता भद्रसीमा महानदी ॥ २५ ॥
 सहस्रगश्च नद्योऽन्याः प्रसवसुरसोदकाः ।
 पर्यासीदाः कुरुषां हि स्नानपानावगाहनैः ॥ २६ ॥
 तथाऽन्याः क्षीरवाहिन्यो महानद्यः सहस्रगः ।
 मधुमैरेगवाहिन्यो हृतवाहिन्य एव च ॥ २७ ॥
 दध्नः शतश्रदाद्यान्यास्ततः स्वादवपर्वतः ।
 असृतत्वादुकल्पानि फलानि विविधानि च ॥ २८ ॥

१ जातुषेरिति अ० ।

२ विषधातुविभूषिताविति अ० ।

गन्धर्वर्षरसाढ्यानि मूलानि च फलानि च ।
 पद्मयोजनमानानि महागन्धानि सर्वशः ॥ २८ ॥
 नानावर्णप्रकाराणि पुष्पाणि च सहस्रशः ।
 उपभोगसहस्राणि भद्राणि च महान्ति च ॥ २९ ॥
 गन्धर्वर्षरसाढ्यानि स्पर्शापेतानि सर्वशः ।
 तमालागुरुगन्धानां चन्दनानां वनानि च ॥ ३० ॥
 भ्रमरैश्चपयौतानि प्रकुञ्चानि सदैव च ।
 वृक्षगुल्मलताढ्यानि वनानि सुसुखानि च ॥ ३१ ॥
 घटपद्मैश्चपयौतानि द्विजैरान्यैर्हिजोत्तमाः ।
 पद्मोत्पलवनाढ्यानि सरांसि च सहस्रशः ॥ ३२ ॥
 भक्ष्यमाल्यसम्हाव वहुमाल्यानुलेपनाः ।
 मनोहरमुखैर्यित्रैः पद्मिस्तु नैर्निकूजिताः ॥ ३३ ॥
 शयनासनोपभोगाश्च अनेकगुणविस्तराः ।
 विहारभूमयो रम्याः सर्वर्तुषु सुखप्रदाः ॥ ३४ ॥
 आक्रीडाः सर्वतः स्क्वीताः मणिहेमपरिस्फुटाः ।
 शिलाशृङ्गा वृक्षशृङ्गाः वरेण्याः कदलीशृङ्गाः ॥ ३५ ॥
 लताशृङ्गसहस्राणि सुसुखानि समन्ततः ।
 शुद्धशङ्खदलाभानि भूमिवेश्मगतानि च ॥ ३६ ॥
 तपनीयगवाक्षाणि मणिजालान्तराणि च ।
 सुवर्णमणिविचाणि सर्वत्र विपुलानि च ॥ ३७ ॥
 महावृक्षसहस्राणि वरेण्यानि(१) च सर्वशः ।
 नानाकाराणि वासांसि सूक्ष्मानि सुसुखानि च ॥ ३८ ॥

सृद्धान्वेषणववीणाद्या बहुविस्तराः ।
 फलन्ति कण्ठहृत्पात्रां सहस्राणि शतानि च ॥ ४० ॥
 सर्वत्रैव तथोद्यानं सर्वत्रैव हि तत्पुरं ।
 सर्वद्वीपप्रसुदितं नरनारीसमाकुलं ।
 प्रवाति चानिलस्तत्र नानापुष्पाविवसितः ॥ ४१ ॥
 नित्यमङ्गसुखाह्लादस्तस्मिन् द्वीपे त्रमापहे ।
 तत्र स्वर्गपरिभ्रष्टा जायन्ते हि नराः सदा ।
 भौमं तदपि हि स्वर्गं तत्रापि च गुणोत्तमं ॥ ४२ ॥
 चन्द्रकान्ता नरवराः श्यामाङ्गाः पूर्वकूलजाः ।
 श्यामावदाताः सुखिनः सूर्यकान्ता वराः प्रजाः ॥ ४३ ॥
 तस्मिन् देशे नराः श्रेष्ठाः देवसत्तपराक्रमाः ।
 सदा विहारिणः सर्वे कामहृत्वा सुवर्चसः ॥ ४४ ॥
 वलयाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषिताः ।
 स्रग्विषधितमुकुटाधित्राच्छादनवाससः ॥ ४५ ॥
 अजीर्णयौवनधराः सुप्रियाः प्रियदर्शनाः ।
 प्रजा वर्षसहस्राणि जीवन्ति सुवहन्वत ॥ ४६ ॥
 न ताः प्रसवधर्मिण्यो न वंशप्रचयो विधिः ।
 मिथनं जायते वृत्तादुपलभमनीदृशं ॥ ४७ ॥
 सामान्यविभवाः सर्वे समत्वपरिवर्जिताः ।
 न तत्र विद्यते धर्मो नातर्म्यः सम्प्रवर्तते ॥ ४८ ॥
 न व्याधिर्न जरा तत्र न दुर्मन्धा न च क्लमः ।
 पूर्णे काले विनश्यन्ति जलबुद्बुदवत् ते ॥ ४९ ॥
 एवमत्यन्तसुखिनः सर्वदुःखविवर्जिताः ।

रक्ता धर्मं न पश्यन्ति दुःखावमौऽभिजायते ॥ ५० ॥
 उत्तराणां कुरुणान्तु पार्श्वे ज्ञेयन्तु दक्षिणे ।
 समुद्रमूर्ध्निमालाढः नानास्वरविभूषितं ॥ ५१ ॥
 पञ्चयोजनसाहस्रमतिक्रम्य सुरालयं ।
 चन्द्रद्वीपमिति ख्यातः चन्द्रमण्डलसंस्थितं ॥ ५२ ॥
 सहस्रयोजनानान्त सर्वतः परिमण्डितं ।
 नानापुष्पफलोपेतं समृद्धा परया द्युतं ।
 शतयोजनविस्तीर्णमुच्छ्रितं तावदेव तु ॥ ५३ ॥
 तस्य मध्ये गिरिवरः सिद्धचारणसेवितः ।
 चन्द्रतुल्यप्रभैः कान्तेचन्द्राकारैः सुलक्षणैः ॥ ५४ ॥
 श्वेतवैदूर्यकुमुदैचिलोऽसौ कुमुदप्रभः ।
 अनेकचित्रकोद्यानैः नैकनिर्भरकन्दरैः ।
 महासानुदरीकुक्षैर्विविधैः ममलङ्कृतः ॥ ५५ ॥
 तस्माच्छैलान्महापुष्पा चन्द्रांशुविमलोदका ।
 प्रवहत्युत्तमनदौ चन्द्रावर्त्ता तरङ्गिणी ॥ ५६ ॥
 तत्र चन्द्रमसः स्थानं नक्षत्राधिपतेर्वरं ।
 सदाऽवतरते तत्र चन्द्रमा ग्रहनायकः ॥ ५७ ॥
 तत्र चन्द्रमसो नास्त्रा शैलः स तु परिश्रुतः ।
 चन्द्रद्वीपं महाद्वीपं प्रकाशं दिवि चेह च ॥ ५८ ॥
 तत्र चन्द्रप्रतीकाशाः पूर्णचन्द्रनिभाननाः ।
 चन्द्रकान्ताः प्रजाः सर्वा विमलाचन्द्रदेवताः ॥ ५९ ॥
 अत्यन्तधार्मिकाः सौम्याः सत्यसन्धाः सुतेजसाः ।
 प्रजास्तत्र सदाचाराः दशवर्षगतायुषः ॥ ६० ॥

पश्चिमेन तु दीपस्य पश्चिमस्य प्रकीर्तितं ।
 चतुर्थोजनसाहस्रं समतीत्य महादधि ॥ ६१ ॥
 दशग्रीजनसाहस्रं समन्तात् परिमण्डलं ।
 ह्योषं भद्राकरं नाम नानागुणोपग्रीभितं ॥ ६२ ॥
 प्रभूतधनधान्याढ्यमनेकनृपपन्नितं ।
 नित्यं प्रसुदितं स्कीतं महाशैलैश्च ग्रीभितं ॥ ६३ ॥
 तत्र भद्रासनं वायोर्नानारत्नैश्च मण्डितं ।
 तत्र विद्यहवान् वायुः सदा पर्वसु पूज्यते ॥ ६४ ॥
 तपनीयसुवर्णाभास्तपनीयविभूषिताः ।
 विराजन्तेऽमरप्रख्यास्तत्र चित्राम्बरस्रजः ॥ ६५ ॥
 वीर्यवन्ती महाभागाः पञ्चवर्षगतायुवः ।
 सत्त्वसम्पा सुदा युक्ताः प्रजास्ता वायुदैवताः ॥ ६६ ॥

सूत उवाच । एवमेव निसर्गोऽयं वर्षाणां भारते युगे ।
 दृष्टः परमरात्त्वज्ञेभूयः किं कीर्तयामि ते ॥ ६७ ॥
 आख्याते त्वेवमृषयः सूतपुत्रेण धीमता ।
 उत्तरयत्रणे भूयः पप्रच्छुस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥
 ऋषय जघुः । यदिदं भारतं वर्षं यस्मिन् स्वायम्भुवादयः ।
 चतुर्दशैते मनवः प्रजासर्गे भवन्त्युत ॥ ६९ ॥
 एतदेदितुमिच्छामस्तस्त्री निगद सत्तम ।
 एतत् श्रुत्वा वचस्तेषामब्रवीज्जोमहर्षणः ॥ ७० ॥
 पौराणिकस्तदा सूत ऋषीणां भावितात्मनां ।
 एतद्विस्तरतो भूयस्तानुवाच समाहितः ॥ ७१ ॥
 सूत उवाच । निसर्गं एष पिष्यातः कुरुणान्तु यथार्थवत् ।

भारतस्य तु वक्ष्यामि निसर्गन्तं निबोधत ॥ ७२ ॥
 पुष्यतीर्षे हिमवतो दक्षिणस्यात्तलस्य हि ।
 पूर्वपश्चाद्यतस्यास्य दक्षिणेन द्विजोत्तमाः ॥ ७३ ॥
 तथा जनपदानाञ्च विस्तरं श्रोतुमर्हथ ।
 अथ वो वर्णयिष्यामि वर्षेऽस्मिन् भारते प्रजाः ॥ ७४ ॥
 इदन्तु मध्यमं चित्रं शुभाशुभफलोद्दयं ।
 उत्तरं यक्षमुद्रस्य हिमवदक्षिणञ्च यत् ॥ ७५ ॥
 वर्षं यद्भारतं नाम यत्नेयं भारती प्रजा ।
 भरणञ्च प्रजानां वै मनुर्भरत उच्यते ।
 निरुक्तवचनाच्चैव वर्षेन्तद्भारतं स्मृतं ॥ ७६ ॥
 ततः स्वर्गस्य मोक्षस्य मध्यस्यान्तस्य गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते ॥ ७७ ॥
 भारतस्यास्य वर्षेऽस्य नवं भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 समुद्रान्तरिता श्रियास्ते त्वगम्याः परस्परं ॥ ७८ ॥
 इन्द्रद्वीपः कषेरुष ताक्षवर्षो गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गन्धर्वस्वयं वारुणः ॥ ७९ ॥
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ।
 योजनानां सहस्रान्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरं ॥ ८० ॥
 आद्यतो ह्याकुमारिक्यादागङ्गाप्रभवाच्च वै ।
 तिर्य्यगुत्तरविस्तीर्णः सहस्राणि नवैव तु ॥ ८१ ॥
 द्वीपो ह्युपनिविष्टोऽयं स्नेच्छैरन्तेषु नित्यशः ।
 पूर्वे किराता ह्यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्मृताः ॥ ८२ ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये शूद्राय भागशः ।

ब्रह्मायुहवशित्वाभिर्वसंत्यन्ती व्यवस्थिताः ॥ ८३ ॥
 तेषां संव्यवहारोऽयं वर्तते तु परस्परं ।
 धर्मार्थकामसंयुतो वर्णानान्तु स्रक्कर्मसु ॥ ८४ ॥
 सहस्रपञ्चमानान्तु आश्रमाणां यथाविधि ।
 इह स्वर्गापवर्गाद्यं प्रवृत्तिर्येषु मानुषी ॥ ८५ ॥
 यस्तु यं नवमी द्वीपस्त्रियमायत उच्यते ।
 वारसं जयति यो ह्येनं स सम्प्राप्तिह कौर्त्त्यते ॥ ८६ ॥
 अयं लोकस्तु वै सम्प्राप्तन्तरीचो विराट् स्मृतः ।
 स्वराडन्यः स्मृतो लोकः पुनर्वज्यामि विस्तरं ॥ ८७ ॥
 सप्त चास्मिन् सुपर्वाणो विन्धुताः कुलपर्वताः ।
 महेन्द्री मलयः सहाः शक्तिमान्ध्रुवपर्वतः ।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च समेते कुलपर्वताः ॥ ८८ ॥
 तेषां सहस्रशब्दान्ये पर्वतांस्तु समीपमाः ।
 अभिजाताः सर्वगुणा विपुलाश्चिबमानवः ॥ ८९ ॥
 मन्दरः पर्वतश्रेष्ठो वेङ्गारो दर्दुरस्तथा ।
 कोलाहलः ससुरसः (१) मैनाकी वैष्णुतस्तथा ॥ ९० ॥
 पातन्ध्रमो नाम गिरिस्तथापाण्डुरपर्वतः ।
 गन्तुप्रस्थः कृष्णगिरिर्गोधनो गिरिरेव च ॥ ९१ ॥
 पुष्यगिर्युज्जयन्ती च शैली रैवतकस्तथा ।
 त्र्योपर्वतश्च कारुष्य(२) कूटशैली गिरिस्तथा ॥ ९२ ॥
 अन्ये तेभ्यः परिज्ञाताः क्रन्ताः सख्योपजौविनः ।

तैर्विमित्रा जनपदा आर्येष्णैश्चाथ नित्यशः ॥ ८३ ॥
 पीयन्ते यैरिमा नद्यो गङ्गा सिन्धुसरस्वती ।
 शतद्रुचन्द्रभागा च यमुना सरयूस्तथा ॥ ८४ ॥
 इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुङ्गः ।
 गोमती ध्रुतपाषा च बाह्रदा च दृषदती ॥ ८५ ॥
 कौशिकी च छतीया तु निचोरा गण्डकौ तथा ।
 ब्रह्मलोहित इत्येता हिमवत्पादनिःसृताः ॥ ८६ ॥
 वेदधृतिर्वेदवती वृषणी सिन्धुरेव च ।
 वर्णाशा चन्दना चैव सतीरा मञ्जरी तथा (१) ॥ ८७ ॥
 परा चर्मशृती चैव विदिशा वेतवत्यपि ।
 शिशा ज्ञान्ती च तथा पारिशात्रायशाः स्मृताः ॥ ८८ ॥
 शोणो मञ्जानदश्चैव नर्मदा समहाद्रुमा (२) ।
 मन्दाकिनो द्यौर्णा च चित्रकूटा तथैव च ॥ ८९ ॥
 तमसा पिण्डला शोणी करतोया पिशाचिका ।
 नीलोत्पला विपाशा च जम्बूला (३) बालुवाहिनी ॥ ९० ॥
 सितेरजा शक्तिमती मक्रुणा (४) विदिवा क्रमात् ।
 ऋक्षपादात् प्रसृतास्ता नद्यो मणिनिभोदकाः ॥ ९१ ॥
 तापी पयोणी निर्वन्ध्या मद्रा च निषधा नदी ।
 विन्दा वैतरणी चैव शितिवाहुः कुसुहती ॥ ९२ ॥
 तीया चैव मङ्गागौरी दुर्गा चान्तगिला तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसृताश्च नद्यः पुण्यजलाः शुभाः ॥ ९३ ॥

१ मदानौरा मञ्जरी तथेति घ०, क० च ।

२ शूरदा हुमेति घ०, क० च ।

३ बभ्रुजेति क० ।

४ मन्त्रजनि क० ।

गीदावरी भीमरथी कृष्णा वैष्णव वञ्जुला ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च तथापगा ।
 दक्षिणापथनद्यस्तु सप्तपादादिनिःसृताः ॥ १०४ ॥
 कृतमाला ताम्रवर्णा पुष्पजाल्युत्पलावती ।
 मलयाम्बितास्ता नद्यः सर्वाः शीतजलाः शुभाः ॥ १०५ ॥
 त्रिसामा ऋतुकृष्णा च द्रुक्षुला त्रिदिवा च या ।
 लाङ्गूलिनी वंशधरा महेन्द्रतनयाः स्मृताः ॥ १०६ ॥
 ऋषीका सुकुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 कृपा पलाशिनी चैव शुक्तिमत्प्रभवाः स्मृताः ॥ १०७ ॥
 सर्वाः पुष्पाः सरस्वत्याः सर्वा गङ्गाः समुद्रगाः (१) ।
 विश्वस्य मातरः सर्वा जगत्पापहराः स्मृताः ॥ १०८ ॥
 तासां नद्युपनद्योऽपि यतशोऽय सहस्रशः ।
 तास्त्वमे कुरुपाञ्चालाः शाल्वाद्यैव सजाङ्गलाः ॥ १०९ ॥
 शूरसेना भद्रकारा बोधाः यतपथेश्वरैः ।
 वत्साः किमणाः (२) कल्याण कल्ललाः कामिकीशलाः ॥ ११० ॥
 अथ पार्श्वे तिलङ्गाय मगधाय वृकैः सह ।
 मध्यदेगा जनपदाः पायशोऽमी प्रकीर्त्तिताः ॥ १११ ॥
 मल्लस्य चाक्षरादे त यत्र गीदावरी नदी ।
 पृथिव्यामिह कलस्त्रायां स प्रदेशो मनोरमः ॥ ११२ ॥
 तत्र गोवर्द्धनी नाम सुरराजेन निर्मिता ।
 रामप्रियार्थं स्वर्गोऽयं वृक्षा शीघ्रधयस्तथा ॥ ११३ ॥
 भरद्वाजेन मुनिना तत्प्रियार्थं ज्वतारिताः ।

अन्तःपुरवनीदेशस्तेन (१) जप्ते मनोरमः ॥ ११४ ॥
 वाङ्मोक्षा वाठधानाद्य आभौराः कालतीयकाः ।
 अपरीताद्य शूद्राद्य पञ्चवाद्यमंखण्डिकाः ॥ ११५ ॥
 गाम्भारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरभद्रकाः ।
 शका क्रदाः कुलिन्दाद्य परिता शारपूरिकाः ॥ ११६ ॥
 रमटा रवकटका केकया दशमानिकाः ।
 अचियोपनिवेशाद्य वैश्वशूद्रकुलानि च ॥ ११७ ॥
 काम्भोजा दरदाश्चैव वर्वराः प्रियलीलिकाः ।
 पौनाश्चैव तुषाराद्य पञ्चवा वाङ्मतीदराः (२) ॥ ११८ ॥
 आत्रेयाद्य भरदाजाः प्रखलाद्य कसेरकाः ।
 लम्पाका स्तनपाश्चैव पीडिका जुष्टैः सह ॥ ११९ ॥
 अपगाखालिमद्राद्य किरातानाद्य जातयः ।
 तोमरा हंसमार्गाद्य काश्मीरास्तङ्गणाम्नाथा ॥ १२० ॥
 शूलिकाखाहुकाश्चैव पूर्णदर्वास्तथैव च ।
 एते देशा ह्युदीच्याद्य प्राच्यान् देशास्त्रिविधतः ॥ १२१ ॥
 अश्वुवाकाः सुजरका अन्तर्गिरिवह्निर्गिराः ।
 तथा प्रवङ्गवङ्गेया मालदा मालवर्त्तिनः ॥ १२२ ॥
 वज्रोत्तराः प्रविजया भागवा गेयमर्थकाः (३) ।
 प्राग्ज्योतिषाद्य मुण्डाद्य विदेहास्तामनिककाः ।
 माला ममधर्माविन्दाः प्राच्यां जनपदाः स्मृताः ॥ १२३ ॥
 अश्वपरे जनपदा दक्षिणपञ्चवामिनः ।

पाण्ड्याय केरलायैव चोत्थाः कुल्यास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 सेतुका मूषिकाश्चैव कुमना वनवासिकाः ।
 महाराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्च व सर्वशः ॥ १२५ ॥
 अभोराः सहचैषोका घ्राटव्याश्च वराश्च ये ।
 पुलिन्द्रा विन्ध्यमूलीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ १२६ ॥
 पौनिका मौनिकाश्चैव अस्त्रका भोगवर्जनाः ।
 नैर्षिकाः कुन्तला अम्ब्रा उद्भिदा नलकालिकाः ॥ १२७ ॥
 दक्षिणात्याश्च वै देशा अपरांस्तास्त्रिवोधत ।
 सर्पाकाराः कोलवना दुर्गाः कासीतकैः सह ॥ १२८ ॥
 पुलेयाश्च सुरालाश्च रूपसाष्टापदैः सह ।
 तथा तुरसिताश्चैव सर्वे चैव पराचराः ॥ १२९ ॥
 नासिक्वाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 भानुकच्छाः समा हेयाः सहसा शाश्वतैरपि ॥ १३० ॥
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च अनर्त्ताश्चार्धुदैः सह ।
 इत्येते सम्परीताश्च मृगुध्वं विन्ध्यवासिनः ॥ १३१ ॥
 मालवाश्च करुणाश्च मेकलाघोत्कलैः सह ।
 उत्तमर्णा द्यार्णाश्च भोजाः किष्किन्धकैः सह ॥ १३२ ॥
 तोमलाः कोमलाश्चैव त्रैपुरा वैदिकास्तथा ।
 तुमरास्तम्बराश्चैव घट्सरा निषधैः सह ॥ १३३ ॥
 अनुपास्तुण्डिकेराश्च वीतिहीना ह्यवन्तयः ।
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥ १३४ ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पर्वताश्चयिष्ये च ये ।
 निगर्हरा ऋसमार्गाः क्षुपणास्तङ्गणाः खसाः ॥ १३५ ॥

कुशप्रावरणाद्यैव ह्यथा दर्वाः सङ्गदकाः ।
 विगर्त्ता मालवाद्यै व किरातास्तामसैः सह ॥ १३६ ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कथ्यो विदुः ।
 सतं त्रेता द्वापरश्च कलियेति चतुष्टयं ।
 तेषां निसर्गं वक्ष्यामि उपरिष्टान्निबोधत ॥ १३७ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नाम
 पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा तु ऋषय उत्तरं पुनरेव ते ।

शश्वष्वो मुदा युताः पप्रच्छुर्लोकमहर्षिणं ॥ १ ॥

ऋषय ज्ञातुः । यच्च किं पुरुषं वर्धं हरिवर्धं तथैव च ।

आचक्षुर्नो यथातत्त्वं कौर्त्तितं भारतं त्वया ॥ २ ॥

दृष्टस्त्विदं यथा विप्रैर्यथा प्रश्नं विशेषतः ।

उवाच मुनिनिर्दिष्टं पुराणं विहितं यथा ॥ ३ ॥

सूत उवाच । शश्वषा यत्र वो विप्रास्तत्पुण्यं मुदा युताः ।

प्रचक्ष्णः किं पुरुषे सुमहाश्वन्दनीपमः ॥ ४ ॥

दशवर्षसहस्राणि स्थितिः किं पुरुषे स्मृता ।

सुवर्णवर्णाश्च नरा स्त्रियथास्तरसीपमाः ॥ ५ ॥

अनामया ह्यशोकाश्च सर्वे ते शुद्धमानसाः ।

आयन्ते मानवास्तत्र निस्तप्तकनकप्रभाः ॥ ६ ॥

वर्धं किंपुरुषे पुण्ये प्रचो मधुवहः शुभः ।

तस्य किंपुरुषाः सर्वे पिबन्ति रसमुत्तमं ॥ ७ ॥

अतःपरं किंपुरुषाहरिवर्धः प्रचक्षते ।

महारजतसङ्काशा आयन्ते तत्र मानवाः ॥ ८ ॥

देवलोकाश्च्युताः सर्वे देवरूपाश्च शर्वशः ।

हरिवर्धं नराः सर्वे पिबन्तीक्षुरसं शुभं ॥ ९ ॥

एकादश सहस्राणि वर्षाणाम् सुदा युताः ।
 हरिवर्षे तु जीवन्ति सर्वे सुदितमानसाः ।
 न जरा बाधते तत्र जीर्ण्यन्ति न च ते नराः ॥ १० ॥
 मध्यमं यन्मया प्रोक्तं नाम्ना वर्षमिलाहृतं ।
 न तत्र सूर्यस्तपति न च जीर्ण्यन्ति मानवाः ॥ ११ ॥
 चन्द्रसूर्यौ सप्तत्यवप्रकाशाविलाहते ।
 पद्मवर्णाः पद्मप्रभाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः ।
 पद्मपत्रसुगन्धाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १२ ॥
 जम्बूरसफलाहारा ज्ञानिष्वन्दाः सुगन्धिनः ।
 मनस्विनो भुक्तभोगाः सत्कर्माफलभोगिनः ॥ १३ ॥
 देवलोकान्वृताः सर्वे जायन्ते ह्यजरामराः ।
 त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणाम्ते नरोत्तमाः ॥ १४ ॥
 आद्युःप्रमाणं जीवन्ति ते तु वर्षे त्विलाहते ।
 मेरोः प्रतिदिशं ते तु नवसाहस्रविस्तृते ॥ १५ ॥
 योजनानां सहस्राणि षड्विंशस्तस्य विस्तरः ।
 चतुरस्रः समन्ताच्च शरावाकारसंस्थितः ॥ १६ ॥
 मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रसंस्थिते ।
 चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्यन्तः ॥ १७ ॥
 उदग्दक्षिणतश्चैव चानीलनिषधायतः ।
 चत्वारिंशत्सहस्राणि परिहृत्य महीतलात् ।
 सहस्रमवगाढस्तु तावदेव तु धिष्ठितः ॥ १८ ॥
 पूर्वणं मान्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ १९ ॥

तेषां मध्ये मन्वानिहः सुप्रमाणः प्रकीर्तितः ।
 सर्वेषामिव शैलानामवगाढो यथा भवेत् ॥ २० ॥
 विस्तरस्तत्प्रमाणः स्यादायामे नियुतः शृतः ।
 वृत्तभावात् समुद्रस्य महोमण्डलभावनः ॥ २१ ॥
 आयामाः परिहीयन्ते चतुरस्त्राः समस्ततः ।
 अनाहताश्चतुष्केण भिद्यन्ते मध्यमागताः ॥ २२ ॥
 प्रभिन्नाञ्जनसङ्काशा जम्बूरसवती नदी ।
 मेरोस्तु दक्षिणे पार्श्वे निषधस्योत्तरेण तु ॥ २३ ॥
 सुदर्शनो नाम महाजम्बूद्वयः सनातनः ।
 नित्यपुष्पफलोपेतः सिद्धचारणवेवितः ॥ २४ ॥
 तस्य नाणा समाख्यातो जम्बूद्वीपे वनस्पतिः ।
 योजनानां सहस्रान्तु शतान्यन्यमहाद्रुमः ।
 लक्ष्मणो वृक्षराजस्य दिवं शृणोति सर्वशः ॥ २५ ॥
 अरत्नीनां शतान्यष्टौ एकषष्ट्यधिकानि तु ।
 फलप्रमाणं संख्यातमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ २६ ॥
 पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं ।
 तस्या जम्बूः फलरसो नदीभूय प्रसर्पति ॥ २७ ॥
 मेघं प्रदक्षिणीकृत्य जम्बूद्वयं विशत्यधः ।
 ते पिबन्ति सदा हृष्टा जम्बूरसफलावृताः ॥ २८ ॥
 जम्बूरसफलं पीत्वा न जरां प्राप्नुवन्ति ते ।
 न च ध्रुवं (१) न रोगान्तु न च मृत्युं तथा विधं ॥ २९ ॥
 तच्च जाम्बूनदं नाम कनकं देवभूषणं ।

इन्द्रगोपकसङ्घाशं जायते भास्वरस्तु तत् ॥ ३० ॥
 सर्वेषां वर्षाद्युपायां शुभः फलरसस्तु सः ।
 स्तनं भवति तच्छुक्रा जनकं देवभूषणं ॥ ३१ ॥
 तेषां मूत्रं पुरीषञ्च दिष्टं सर्वासु भागशः ।
 ईश्वरानुग्रहाद्भूमिर्ह्येतांश्च यमते तु तान् ॥ ३२ ॥
 रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हैमवताः स्मृताः ।
 हेमकूटे तु गन्धर्वा विप्रेयाः साक्षरोगणाः ॥ ३३ ॥
 सर्वे नामास्तु निषधे शेषवासुकितक्षकाः ।
 महामेरो लयस्त्रिंशद्भुमन्ते याज्ञिकाः सुराः ।
 नीले तु बहुल्यमये सिद्धजन्तुर्षयो मताः ॥ ३४ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च श्वेतपञ्चत उच्यते ।
 शृङ्गवानपर्वतः श्रेष्ठः पिङ्गवां प्रतिसंश्ररः ॥ ३५ ॥
 नवस्वतेषु वर्षेषु यथाभागस्थितेषु वै ।
 भूतान्यपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च ॥ ३६ ॥
 तेषां विहृषिर्बहुला दृश्यते देवमातृषीः ।
 न शक्या परिसंख्यातुं शब्देयाऽनुबुभूषता ॥ ३७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो
 नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—000—

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । सद्ये हिमवतः पार्श्वे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निवसति श्रीमान् कुबेरः सह राक्षसैः ।
अप्सरोगणसंयुक्तो मोदते क्षालकाधिपः ॥ १ ॥
कैलासपादात् सम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभं ।
मन्दं नात्रा कुमुदन्तं शरदम्बुदसन्निभं ॥ २ ॥
तस्माद्दृष्टव्या प्रभवति नदी मन्दाकिनी शुभा ।
दिव्यश्च नन्दनं तत्र तस्यास्तोरे महत्तनं ॥ ३ ॥
प्रागुत्तरेण कैलासादिव्यसत्त्वौषधं गिरिं ।
सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति ॥ ४ ॥
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः ।
तस्य पादे महद्दिव्यमच्छोदं नाम तत्सरः ॥ ५ ॥
तस्मादिव्या प्रभवति क्षुब्धोदा नाम निम्नगा ।
तस्यास्तोरे महादिव्य वनं चैव रथं स्मृतं ॥ ६ ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सदानुगः ।
यद्यधेनापतिः क्रूरगुहाकैः परिवारितः ॥ ७ ॥
पुण्या मन्दाकिनी चैव निम्नगाच्छोदिका तथा ।
महीमण्डलमध्येन प्रविष्टे ते महोदधि ॥ ८ ॥

कैलासाद्विष्णुप्राच्यां शिवसत्त्वौषधिं गुरुम् ।
 मनःशिलामयं दिव्यं विष्णुं पर्वतं प्रति ॥ ८ ॥
 लोहितो जेमन्तुगिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
 तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं नाम तत्परः ॥ १० ॥
 तस्मात् पुष्पः प्रभवति लोहितः सदनो महान् ।
 देवारण्यं विष्णुकश्च तस्य तीरे महावनं ॥ ११ ॥
 तस्मिन् गिरी निवसति यक्षो मशिवरो वशी ।
 सौम्यैः सुधार्मिकैश्चैव शुद्धैः परिवारितः ॥ १२ ॥
 कैलासाद्विष्णु पार्श्वे क्रूरसत्त्वौषधं गिरिं ।
 वृत्रकायात् किलोत्पद्यमानं विककुम्भति ॥ १३ ॥
 सर्वधातुमयस्तत्र सुमहान् वेद्युतो गिरिः ।
 तस्य पादे सरः पुष्पं मानसं मिहमेवितं ॥ १४ ॥
 तस्मात् प्रभवते पुष्पा सरयूलोकभावनौ ।
 तस्मात्तीरे वनं दिव्यं वैभ्राजं नाम विभ्रतं ॥ १५ ॥
 कुबेरानुचरस्तत्र प्रहृततनयो वशी ।
 ब्रह्मपातो निवसति राजसोऽनन्तविक्रमः ।
 अन्तरीक्षचरैर्घोरैर्यातुघानशतैर्हतः ॥ १६ ॥
 अपरेण तु कैलाशान्मुख्यसत्त्वौषधिं गिरिं ।
 अरुणं पर्वतत्रेहं शक्नोधातुमयं प्रति ॥ १७ ॥
 भवस्य दयितः श्रीमान् पर्वतो मेघसन्निभः ।
 शतकुम्भमयैः शुभ्रैः शिलाजालैः समावृतः ॥ १८ ॥
 शतसंख्यैस्तपनीयैः शृङ्गैर्दिवमिवोन्नतः ।
 सुज्ञवान् स महादिव्यो दुर्गशैलो हिमार्चितः ॥ १९ ॥

तस्मिन् गिरी निवसति गिरिशो धूम्रलोहितः ।
 तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तक्षरः ॥ २० ॥
 तस्मात् प्रभवते दिव्या शैलोदा नाम निम्बगा ।
 सा चक्षुःश्रौतयोर्मध्ये प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ २१ ॥
 तस्यास्तीरे वनं दिव्यं विश्रुतं सुरभीति वै ।
 अस्युत्तरेण कैलासाच्छिन्नसत्वौषधी गिरिः ॥ २२ ॥
 गौरी नाम गिरिस्तत्र हरितालमयः शुभः ।
 हिरण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयौ गिरिः ॥ २३ ॥
 तस्य पादे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवास्तुकं ।
 रम्यं विन्दुसरो नाम यत्र ग्रातो भगौरथः ॥ २४ ॥
 गङ्गानिमित्तं राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
 दिवं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीरपरिप्लुताः ॥ २५ ॥
 तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता ।
 सोमपादप्रचुता सा सप्तधा प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
 यूपो मणिमयास्तत्र चितयथ हिरण्ययाः ।
 तत्रेष्टा तु गतः शर्वः शक्रः सर्वैः सुरैः सह ॥ २७ ॥
 द्विविच्छायापथो यस्तु अनुनत्तत्रमण्डलं ।
 दृश्यते भास्वरो राजौ देवी त्रिपथगा तु सा ॥ २८ ॥
 अन्तरीक्षं दिव्यैव भावयन्ती भुवङ्गता ।
 भवोत्तमाङ्गे पतिता संवृद्धा योगमायया ॥ २९ ॥
 तस्या ये विन्दवः केचित् कुहायाः पतिताः चितौ ।
 कृतं विन्दुसरस्तत्र ततो विन्दुसरः स्मृतं ॥ ३० ॥
 ततो निरुद्धा देवी सा भवेन आयता किल ।

चिन्तयामास मनसा शङ्करक्षेपणं प्रति ॥ ३१ ॥
 भित्त्वा विश्रामि पातालं श्रोतसा गृह्य शङ्करं ।
 ज्ञात्वा तस्या अभिप्रायं क्षूरं देव्या चिक्वीर्षितं ॥ ३२ ॥
 तिरोभावयितुं बुद्धिरासौदृष्टेऽपु तां नदीं ।
 तस्यावलेपं तं बुद्धा नद्याः क्रुद्धस्तु शङ्करः ।
 निरुध्य तु शिरस्त्रेणां वेगेन पतितान् भुवि ॥ ३३ ॥
 एतस्मिन्नेव काले तु दृष्ट्वा राजानमघतः ।
 धमनीमन्ततं क्षीणं सुधापरिगतेन्द्रियं ॥ ३४ ॥
 अनेन तोषितशार्ङ्गं नद्यर्थं पूर्वमेव हि ।
 बुद्धास्य वरदानन्तु कार्पं निधूतवांस्तु सः ॥ ३५ ॥
 ब्रह्मणी हि वचः श्रुत्वा प्रतिसाधारणं प्रति ।
 ततो विसर्जयामास संरुद्धां स्त्रेन तेजसा ।
 नदीं भगीरथस्यार्थं तपसोऽप्येव तोषितः ॥ ३६ ॥
 ततो विसर्ज्यमानायाः श्रोतस्तत्प्रसताङ्गतां ।
 अयः प्राचीमभिमुखं प्रतीचीं अय एव तु ॥ ३७ ॥
 नद्याः श्रोतस्तु गङ्गायाः प्रत्यपद्यत सप्तधा ।
 नलिनीं कादिनीं चैव पावनीं चैव प्राग्गता ॥ ३८ ॥
 सीता चक्षुष सिन्धुश्च प्रतीचीं दिशमाश्रिताः ।
 सप्तमी त्वनुगा तासीं दक्षिणेन भगीरथी ॥ ३९ ॥
 तस्माद्भगीरथी या सा प्रविष्टा लवणोदधिं ।
 सप्तैता भावयन्तीह हिमाङ्गं षष्ठमेव तु ॥ ४० ॥
 प्रसूताः सप्त नद्यस्ताः शुभा विन्दुसरोद्भवाः ।
 नानादिगान् भावयन्त्यो ऋच्छप्रायाश्च सर्वशः ॥ ४१ ॥

लपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ।
 सिरिस्थान् कुन्तलांघोरीनान् वर्वरान्धवसान् दुष्टान् ॥ ४२ ॥
 वृषाणां च कुण्डिन्ध्रान् चक्रलोकवराय ये ।
 कृत्वा द्विधा सिन्धुमरुंसीताऽगात्पश्चिमोदधिं ॥ ४३ ॥
 अथ चोत्तमरुंध्रैश्च नङ्गवान् सर्वमूलिकान् ।
 साध्रांस्तुषारांस्तम्बाकान् पङ्कवान् द्रुपदान् शकान् ।
 एतान् जनपदान् चक्षुः स्वावयन्ती(१)गातोदधिं ॥ ४४ ॥
 द्रुपदांश्च सक्ताश्मौरान् गान्धारान् वरपान् क्रुपान् ।
 शिवपौरानिन्द्रहासान् वदार्तींश्च विसर्जयान् ॥ ४५ ॥
 सैन्धवान् रन्ध्रकरकान् अमराभीररोष्ठकान् ।
 शुनामुखीघोर्ध्वमनून् सिद्धचारुसेवितान् ॥ ४६ ॥
 गन्धर्वान् किशरान् यक्षान् रक्षोविद्याधरोरगान् ।
 कलापयामकांश्चैव पारदान् मौगणान् खसान् ॥ ४७ ॥
 किरातांश्च पुलिन्दांश्च कुरुन् मभरतानपि ।
 पञ्चालकागिमात्स्यांश्च मगधाङ्गांस्तथैव च ॥ ४८ ॥
 वज्रोच्चरांश्च वङ्गांश्च तामलिमांस्तथैव च ।
 एतान् जनपदानार्यान् गङ्गा भावयते शुभान् ॥ ४९ ॥
 ततः प्रतिहृता दिग्ध्ये प्रविष्टा दक्षिणोदधिं ।
 ततश्चाक्षदिनो पृथ्वा प्राचीनौभिमुखौ ययौ ॥ ५० ॥
 प्रावयन्त्युपभोगांश्च निष्पादानांश्च जातयः ।
 घोवरानृषिकांश्चैव तथा नीलमुखानपि ॥ ५१ ॥
 केरलानुद्रकर्णांश्च किरातानापि चैव हि ।

कालोदरान् विवर्णांश्च कुमारान् स्पर्शभूषितान् ॥ ५२ ॥
 सा मण्डले समुद्रस्य तिरोभूताऽनुपूर्वतः ।
 ततस्तु पावनी चैव प्राचीमेव दिशङ्कता ॥ ५३ ॥
 अपघान् भावयन्तीह इन्द्रशङ्कुपघानपि च ।
 तथा खरपक्षाश्चैव इन्द्रशङ्कुपघानपि ॥ ५४ ॥
 मध्येनोद्यानमस्कारान् कुक्षप्रावरणान् ययौ ।
 इन्द्रहीपसमुद्रे तु प्रविष्टा लवणोदधिं ॥ ५५ ॥
 ततश्च नलिनी चागात् प्राचीमाशां जवेन तु ।
 तीमरान् भावयन्तीह हंसमार्गान्सङ्गृह्णकान् (१) ॥ ५६ ॥
 पूर्वान् देशांश्च सेवन्ती भित्त्वा सा बहुधा गिरीन् ।
 कर्णप्रावरणांश्चैव प्राप्य चाग्रमुद्यानपि ॥ ५७ ॥
 सिकतापर्वतमरुन् गत्वा विद्याधरान् ययौ ।
 नेमिमण्डलकोष्ठे तु प्रविष्टा सा सहोदधिं ॥ ५८ ॥
 तासां नद्युपनद्यश्च शतशोऽथ सङ्गमगः ।
 उपगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५९ ॥
 वस्त्रोक्तसायास्तोरि तु वारिसुरभिविश्रुते ।
 हरिश्चक्रे तु वसति विद्यान् कोविरको वयौ ॥ ६० ॥
 यज्ञोपेतः स सुमहानमितौजाः सुविक्रमः ।
 तथागच्छ्यैः परितृप्तो विद्वद्भिर्मन्त्रराक्षसैः ।
 कुबेरानुचरा ह्येते चत्वारस्तत्त्वमाः स्मृताः ॥ ६१ ॥
 एवमेव तु विज्ञेया ऋद्धिः पर्वतवासिनां ।
 परस्परैश्च दिगुणा धर्मैतः कामतोऽर्थतः ॥ ६२ ॥

हेमकूटस्य पृष्ठे तु सायनं नाम तक्षरः ।
 मनस्विनी प्रभवति तस्माज्जगतीति धर्तुः च सा ॥ ६३ ॥
 भवगात्रं ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ।
 सरो विष्णुपदं नाम निषधे पर्वतोत्तमे ॥ ६४ ॥
 तस्माद्वयं प्रभवति गान्धर्वी नन्वली च वा ।
 मेरीः पश्चात् प्रभवति ऋदयन्दप्रभो महान् ॥ ६५ ॥
 तत्र जाम्बूनदी पुष्पा यस्यां जाम्बूनदं शुभं ।
 पयोदन्तु सरो नीले सुशुभं पुण्डरीकवत् ॥ ६६ ॥
 पुण्डरीका पयोदा च तस्माच्चर्यो विनिर्गते ।
 ज्येष्ठात् प्रभवते पुष्यं सरस्तूत्तरमानसं ॥ ६७ ॥
 ज्योत्स्ना च मृगशिरा च तस्माद्दे संवभूवतुः ।
 मधुमक्षरः पुष्यश्च पश्चमीनदिजाकुलं ॥ ६८ ॥
 कल्पवृक्षसमाकीर्णं मधुवर्णवतः सुखं ।
 रुद्रकान्तमिति ख्यातं निर्मितं तद्वेन तु ॥ ६९ ॥
 अन्ये चाप्यत्र विख्याताः पश्चमीनदिजाकुलाः ।
 नास्त्रा रुद्रा जया नाम (१) हादशोदधिसन्निभाः ॥ ७० ॥
 तेभ्यः शान्ता च माध्वी च द्वे नद्यो सम्बभूवतुः ।
 यानि त्रिपुरपाद्यानि तेषु देशे न वर्धति ॥ ७१ ॥
 उद्भिज्जान्युदकान्यत्र प्रवहन्ति सरिद्वराः ।
 ऋषभो दुन्दुभिश्चैव धूम्रश्चैव महागिरिः ॥ ७२ ॥
 पूर्वायता महाभागा निम्नमा लवणान्धसि ।
 चन्द्रकलाम्नाया प्राणो महानग्निः शिसोच्चयः ।

उदग्याता उदीच्यान्ता अवगाढा महीदर्धि ॥ ७३ ॥

सोमकव वराहव नारदव महीधरः ।

प्रतीचीमायतास्ते वै प्रविष्टा लवणोदर्धि ॥ ७४ ॥

चक्षो बलाहकश्चैव मैनाकश्चैव पर्वतः ।

आयतास्ते महाशैलाः समुद्रं दक्षिणं प्रति ।

चन्द्रमैनाकयोर्मध्ये विदिशं दक्षिणां प्रति ॥ ७५ ॥

तत्र संवर्त्तको नाम सोऽग्निः पिबति तज्जलं ।

नाम्ना समुद्रपः श्रीमानौर्वः स बडवामुखः ॥ ७६ ॥

द्वादशैते प्रविष्टा हि पर्वता लवणोदर्धि ।

महेन्द्रभवविचस्ताः पञ्चच्छेदभयात्तदा ।

यदेतद्विच्छते चन्द्रे खेते कृष्णगयाक्षतिः ॥ ७७ ॥

भारतस्य तु वर्षस्य भेदास्ते नव कौर्त्तिताः ।

इहोदितस्य दृश्यन्ते तथाऽन्येऽन्यत्र नोदिते ॥ ७८ ॥

उत्तरोत्तरमेतेषां वर्षमुद्दिश्यते शुचैः ।

आरोव्यायुःप्रमाणाभ्यां धर्मतः कामतोऽर्थतः ॥ ७९ ॥

समन्वितानि भूतानि शुचैरेतैस्तु भागतः ।

वसन्ति नानाजातीनि तेषु वर्षेषु तानि वै ।

इत्येषाऽधारयत् सर्वं पृथी विश्वं जगत्स्थिता ॥ ८० ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नाम

सप्त चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

—०००००—

भुवनविन्यासः ।

सूत उवाच । दक्षिणेनापि वर्णस्य भारतस्य निबोधत ।
दशयोजनसाहस्रं समतीत्य महापर्वं ॥ १ ॥
शैलेष्व तु सहस्राणि योजनानां समायतं ।
अतस्त्रिभागविस्तारं नानापुष्पफलोदयं ॥ २ ॥
विदुत्वन्तं महाशैलं तत्रैकं कुलपर्वतं ।
येन कूटतटैर्नैकेषाद्दीपं समलङ्कृतं ॥ ३ ॥
प्रसन्नस्वादुमलिलास्तत्र नद्यः सहस्रशः ।
वाय्वस्तस्य तु द्यौपस्य प्रहृता विमलोदकाः ॥ ४ ॥
तस्य शैलस्य छिद्रेषु विस्तौर्णेष्वायतेषु च ।
अनेकेषु समुदायानि नानाकाराणि सर्व्वशः ॥ ५ ॥
नरनारीसमादयानि सुदितानि महान्ति च ।
तेषां तलप्रवेशानि सहस्राणि शतानि च ॥ ६ ॥
पुराणि सखिविष्टानि पर्व्वतान्तर्गतानि च ।
सुसम्बद्धानि तान्द्योन्ममेकद्वाराणि तान्द्य ॥ ७ ॥
दीर्घश्मश्रुधराब्जानो नीला भिषसमप्रभाः ।
जातमात्राः प्रजास्तत्र अश्रौतिपरमायुषः ॥ ८ ॥
शाखान्तरसम्भवाणः फलमूलाग्निस्तथा ।

मोधर्माद्यो ह्यनिर्दिष्टा श्रोत्राचारविवर्जिताः ॥ ८ ॥
 तद्दीपं तादृशैः पूर्णं मनुजैः सुद्रुमानुषैः ।
 एवमेतेऽन्तरद्वीपा व्याख्याता धानुपूर्वयः ॥ ९ ॥
 विंशतिंश्च पञ्चाशत् पञ्चशतीतिः शतं तथा ।
 सहस्रमपि चाप्युक्तं योजनानां समन्ततः ॥ १० ॥
 विस्तीर्णाद्यायताश्चैव नानासत्वसमाकुलाः ।
 वर्हिचद्वीपपर्वाणि सुद्रुद्वीपाः सहस्रयः ॥ ११ ॥
 जम्बुद्वीपप्रदेशास्तु षडऽन्ये विविधाग्रयाः ।
 अथ द्वीपाः समाख्याता नानारत्नाकराः क्षिप्तौ ॥ १२ ॥
 अङ्गद्वीपं यमद्वीपं मलयद्वीपमेव च ।
 शङ्खद्वीपं कुशद्वीपं वराहद्वीपमेव च ॥ १३ ॥
 अङ्गद्वीपं निबोध त्वं नानासङ्गममाकुलं ।
 नानास्तेऽष्टशणाकीर्णं तद् द्वीपं बहुविस्तरं ॥ १४ ॥
 हेमविद्रुमपूर्णां रत्नानामाकरं क्षिप्तौ ।
 नदीशैलवनेयिषं सविभं लवणाश्रया ॥ १५ ॥
 तत्र चक्रगिरिर्नाम नैकनिर्भरकन्दरः ।
 तत्र सा तु दरी चास्य नानासत्वसमाग्रया ॥ १६ ॥
 स मध्ये नागदेशश्च नैकदेशो महागिरिः ।
 कीटिभ्यां नागनिलयं प्राप्नो नदनदीपति ॥ १७ ॥
 यमद्वीपमिति प्रीतं नानारत्नाकराक्षितं ।
 तत्रापि द्युतिमात्राम पर्वतो धातुमण्डितः ।
 समुद्रगानां प्रभवः प्रभवः काञ्चनस्य तु ॥ १८ ॥
 तथैव मलयद्वीपमेवमेव सुसंयुतं ।

मणिरत्नाकरं स्फोटमाकरं कनकस्य च ॥ २० ॥
 आकरं चन्दनानाञ्च समुद्रानां तथाकरं ।
 नानास्त्रे षष्ठ्यणाकीर्णं नदीपर्वतमण्डितं ॥ २१ ॥
 तत्र त्र्योमांस्तु मलयः पर्वतो रजताकरः ।
 महामलय इत्येवं विख्यातो वरपर्वतः ॥ २२ ॥
 द्वितीयं मन्दरं नाम प्रथितञ्च सदा चित्तौ ।
 अगस्त्यभवनं तत्र देवासुरनमस्कृतं ॥ २३ ॥
 तथा काञ्चनपादस्य मलयस्यापरस्य हि ।
 निकुञ्जेस्तृणमीमाङ्गरायमं पुण्यमेवितं ॥ २४ ॥
 नानापुष्पफलोपेतं स्वर्गादपि विशिष्यते ।
 तत्रावतरते स्वर्गः सदा पर्वसु पर्वसु ॥ २५ ॥
 तथा त्रिकूटनिलये नानाधातुविभूषिते ।
 अनेकयोजनोत्सेधे चित्रसानुदरीशृङ्गे ॥ २६ ॥
 तस्य कूटतटे रम्ये हेमप्राकारतीरणा ।
 निर्यूहवल्लभी चित्रा कर्म्यप्रासादमालिनी ॥ २७ ॥
 शतयोजनविस्तीर्णा त्रिशदायामथोजना ।
 नित्यप्रमुदिता स्फोता लङ्का नाम महापुरी ॥ २८ ॥
 सा कामरूपिणां स्थानं राक्षसानां महाकनां ।
 आवासो बलहमानां तद्विद्यादेवविदिषां ।
 मानुषाणामसम्बाधा ज्ञागम्या सा महापुरी ॥ २९ ॥
 तस्य द्वीपस्य वै पूर्व्यं तीरे नन्दनदीपतेः ।
 गोकर्णनामधेयस्य शङ्करस्यालयं महत् ॥ ३० ॥
 तथैकराज्यं विज्ञेयं शङ्खद्वीपसमास्थितं ।

शतशीजनविस्तीर्णं नानास्नेच्छगणालयं ॥ ३१ ॥
 तत्र शङ्खगिरिर्नाम धीतशङ्खदलपत्रः ।
 नानारत्नाकरः पुण्ड्रः पुण्ड्रकद्विनिर्घेवितः ॥ ३२ ॥
 शङ्खनागा महापुण्या यस्मात् प्रभवते नदी ।
 यत्र शङ्खसुखो नाम नागराजः कृतालयः ॥ ३३ ॥
 तथैव कुमुदक्षीपं नानापुण्ड्रोपशोभितं ।
 नानाग्रामसमाकीर्णं नानारत्नकरं शिवं ॥ ३४ ॥
 कुमुदा नाम महाभागा दुष्टचित्तनिवर्हणी ।
 महादेवस्य भगिनौ प्रभाभिस्ताभिरिज्यते ॥ ३५ ॥
 तथा वराहद्वीपे च नानास्नेच्छगणकुले ।
 नानाजातिसमाकीर्णं नानाधिष्ठानपत्तने ॥ ३६ ॥
 धनवान्मृत्युते स्मृते धर्मिष्ठजनसंकुले ।
 नदीशैलवनैश्चितैर्वहुपुष्पफलोपगैः ॥ ३७ ॥
 वराहपर्वती नाम तत्र रम्यः शिलीघ्रयः ।
 अनेकानन्दरदरीशुद्धानिर्भरशोभितः ॥ ३८ ॥
 तस्मान्मुरसपानीया पुण्ड्रतीर्थतरङ्गिणी ।
 वाराहो नाम वरदा प्रहतास्य महानदी ॥ ३९ ॥
 वाराहरूपिणे तत्र विष्णुर्वै प्रभविष्णवे ।
 अनन्यदेवतास्तस्यै नमस्कृन्वन्ति विपजाः ॥ ४० ॥
 एवं पठेते कथिता अनुद्वीपाः समन्ततः ।
 भारतक्षीपदेशी वै दक्षिणे बहुविस्तरः ॥ ४१ ॥
 एवमेकमिदं वर्षं बहुद्वीपमिदोच्यते ।
 समुद्रजलसम्भवं खण्डं खण्डीकृतं स्मृतं ॥ ४२ ॥

एवञ्चतुर्ग्रीवादीपः सान्तरदीपमण्डितः ।

सानुदीपः समाख्यातो जम्बूदीपस्य विस्तरः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते भुवनविन्यासो नामा-
ष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथैकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

— ००० —

भुवनविन्यासः ।

सुत उवाच । ब्रह्महीर्षं प्रवक्ष्यामि यथावदिह संग्रहात् ।
नृक्षतेमं यथातत्त्वं ह्रवती मे द्विजोत्तमाः ॥ १ ॥
जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
विस्ताराद्विगुणस्तस्य परिणाहः समन्ततः ।
तेनाहतः समुद्रोऽयं क्षीपेन लवणोदकः ॥ २ ॥
तत्र पुण्या जनपदाधिराजं स्थिते प्रजा ।
कुत एव हि दुर्भिक्षं जराश्याधिभयं कुतः ॥ ३ ॥
तत्रापि पर्वताः शुभ्राः समैव मणिभूषणाः ।
रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासाञ्चामानि वप्यते ॥ ४ ॥
ब्रह्महीपादिषु तेषु सप्त समसु समसु ।
जम्बावताः प्रतिदिशं निविष्टाः पर्वताः सदा ॥ ५ ॥
ब्रह्महीपे तु वक्ष्यामि सप्तद्वीपान्नडाचलान् ।
गोमेदकोऽत्र प्रथमः पर्वतो मेघसन्निभः ।
ख्यायते तस्य नास्ती वै पर्धं गोमेदकन्तु तत् ॥ ६ ॥
द्वितीयः पर्वतश्चन्द्रः सर्व्वोषधिसमन्वितः ।
अश्विभ्याममृतस्यार्थं प्रोषध्वस्तश्च संस्थिताः ॥ ७ ॥
तृतीयो नारदी नाम दुर्गमैली महीच्छ्रयः ।
तत्राचले समुत्पन्नौ पूर्वं नारदपर्व्वतौ ॥ ८ ॥

चतुर्थस्तत्र वै शैलो दुन्दुभिर्नाम नामतः ।
 शब्दस्तुः पुरा तस्मिन् दुन्दुभिस्ताडितः सुरैः ।
 रज्जुदारो रज्जुमयः शास्त्रलयासुरान्तकृत् ॥ ८ ॥
 पञ्चमः सोमको नाम देवैर्यत्रासृतं पुरा ।
 सम्भृतश्च हतश्चैव मातुरर्थं गश्मता ॥ ९ ॥
 षष्ठस्तु सुमना नाम स एवर्षभ उच्यते ।
 हिरण्याक्षो वराहेण तस्मिन् शैले निघ्नदितः ॥ ११ ॥
 वैभ्राजः सप्तमस्तत्र भ्राजिष्ठाः स्फाटिको महान् ।
 यस्याहिभ्राजतेऽर्चिर्भिर्यैभ्राजस्तेन स स्मृतः ॥ १२ ॥
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि नामतस्तु यथा क्रमं ।
 शोमेदं प्रथमं वर्षं नाम्ना शान्तभयं स्मृतं ॥ १३ ॥
 चन्द्रस्य शिखरं नाम नारदस्य सुखोदयं ।
 आनन्दं दुन्दुभेर्वर्षं सोमकस्य शिवं स्मृतं ।
 सोमकं ऋषभस्यापि वैभ्राजस्य ध्रुवं तथा ॥ १४ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः मिहाय सङ्गचारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानास्तु तैः सङ्ग ॥ १५ ॥
 तेषां नद्यश्च सप्तैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 नामतस्ताः पवक्ष्यामि सप्तगङ्गा महानदी ॥ १६ ॥
 अभिगच्छन्ति ता नद्यस्ताभ्ययान्याः सहस्रशः ।
 बह्मदकाशोपवत्यो यतो वर्षति वासवः ॥ १७ ॥
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ।
 शुभाः शान्तवहाश्चैव प्रमोदा ये च ते शिवाः ॥ १८ ॥
 आनन्दाय ध्रुवायैव सोमकाय शिवैः सङ्ग ।

वर्षाश्रमाचारयुक्ताः प्रजास्तेष्वऽय सर्वशः ॥ १८ ॥
 सर्वेष्वरोगाः सुखलाः प्रजाख्यामयवर्जिताः ।
 अधःसर्पिणी न तेष्वऽस्ति तथैवोत्सर्पिणी न च ॥ २० ॥
 न तत्रास्ति युगावस्था चतुर्गुणकता क्वचित् ।
 चेतायुगसमः कालः सर्वदा तत्र वर्तते ॥ २१ ॥
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयः पञ्चस्तेषु सर्वशः ।
 देशस्थानुविधानेन कालस्थानुविधाः धृताः ॥ २२ ॥
 पञ्चवर्षसहस्राणि तेषु जीवन्ति मानवाः ।
 सुरूपाश्च सुविधाश्च अरोगा बलिनस्तथा ॥ २३ ॥
 सुखमायुर्वलं रूपमारोग्यं धर्म एव च ।
 भ्रूचक्षीपादिषु ज्ञेयं शाकक्षीपान्तकेषु च ॥ २४ ॥
 भ्रूचक्षीपः पृथुः श्रीमान् सर्वतो धनधान्यवान् ।
 दिव्योषधिफलपेतः सर्ज्योषधिवनस्पतिः ॥ २५ ॥
 आहतः पशुभिः सर्वैः ग्रामारण्यैः सहस्रशः ।
 लम्बूच्छेण संख्यातस्तस्य मध्ये द्विजोत्तमाः ।
 भ्रूचक्षी नान्ना महावृक्षस्तस्य नान्ना स उच्यते ॥ २६ ॥
 स तत्र पूज्यते स्थाणुर्मध्येजनपदस्य हि ।
 स चाप्यौत्तरसीदेशः भ्रूचक्षीपसमाहतः ॥ २७ ॥
 भ्रूचक्षीपस्य चैवैह वैपुल्यादिस्तरेण तु ।
 इत्येष सन्निवेशो वः भ्रूचक्षीपस्य कौर्त्तितः ।
 आनुपूर्व्या समासेन शास्त्रलन्तन्निबोधत ॥ २८ ॥
 ततस्तृतीयं क्षीपानां शास्त्रलं क्षीपमुत्तमं ।
 शास्त्रलेन समुद्रस्तु क्षीपेनेक्षुरसीदकः ।

प्रजह्नीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समाहतः ॥ २८ ॥
 तथापि पर्वताः सप्त विज्ञेया रत्नयोनयः ।
 रत्नाकरास्तथा नक्षत्रेषु वर्षेषु सप्तषु ॥ २९ ॥
 प्रथमः सूर्यसङ्घातः कुमुदो नाम पर्वतः ।
 सर्व्वं धातुमयैः शृङ्गैः शिलाजालसमुद्भूतैः ॥ ३० ॥
 द्वितीयः पर्वतस्तस्य उन्नतो नाम विश्रुतः ।
 हरितालमयैः शृङ्गैर्दिव्यमावृत्य तिष्ठति ॥ ३१ ॥
 तृतीयः पर्वतस्तस्य वलाङ्गक इति श्रुतः ।
 जाल्यञ्जनमयैः शृङ्गैर्दिव्यमावृत्य तिष्ठति ॥ ३२ ॥
 चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यक्षीषभ्यो महाबलाः ।
 विशालकरणी चैव शृतसञ्जीवनी तथा ॥ ३३ ॥
 कङ्कस्तु पञ्चमस्तत्र पर्वतः सुमहोदयः ।
 दिव्यपुष्पफलोपेतो वृक्षबीरक्षमावृतः ॥ ३४ ॥
 षष्ठस्तु पर्वतस्तत्र महिषो मेघसन्निभः ।
 यस्मिन् सोऽग्निर्निवसति महिषो नाम वारिजः ॥ ३५ ॥
 सप्तमः पर्वतस्तत्र ककुद्वाचाम भाष्यते ।
 तत्र रत्नान्यनेकानि स्रग्वं वर्षति वासवः ।
 प्रजापतिसुपादाय प्राजापत्ये विधिस्त्वयं ॥ ३६ ॥
 इत्येते पर्वताः सप्त शाल्यले मणिभूषिताः ।
 तेषां वर्षाणि वक्ष्यामि सप्तैव तु शुभानि वै ।
 कुमुदागं प्रथमं जेतुमुन्नतस्य तु लोहितं ॥ ३७ ॥
 वलाङ्गकस्य जीमूतं द्रोणस्य हरितं श्रुतं ।
 कङ्कस्य वैद्यतं नाम महिषस्य तु मानसं ॥ ३८ ॥

ककुद्ः सुप्रभं नाम सप्तैतानि तु समधा ।
 वर्षाणि पर्वताश्चैव नदीश्लेषु निबोधत ॥ ४० ॥
 पानितोद्या विदुषा च चन्द्रा शुक्रा विमोचनी ।
 निवृत्तिः सप्तमी तासां प्रतिवर्षन्तु ताः स्मृताः ॥ ४१ ॥
 तासां समीपगाचान्द्याः शतशोऽव सहस्रशः ।
 अगव्याः परिसंख्यातुं शक्यास्तु बुभूवता ॥ ४२ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः शास्त्रालस्यापि कीर्तितः ।
 अचक्षतेऽथ संख्यातस्तस्य मध्ये महाद्रुमः ॥ ४३ ॥
 शास्त्रालिर्विपुलस्तन्धस्तस्य नाम्ना स उच्यते ।
 शास्त्रालिस्तु समुद्रेण सुरीदेन समन्ततः ।
 विस्ताराच्छास्त्रालस्यैव समेन तु समन्ततः ॥ ४४ ॥
 उत्तरेषु तु धर्मज्ञा द्वीपेषु शृणुत प्रजाः ।
 यथाश्रुतं यथान्यायं ब्रुवती मे निबोधत ॥ ४५ ॥
 कुशद्वीपं प्रवक्ष्यामि चतुर्थं तं समासतः ।
 सुरोदकाः परित्ततः कुशद्वीपेन सर्वतः ॥ ४६ ॥
 सप्तैव गिरयस्तत्र वर्ण्यमानानिबोधत ।
 शास्त्रालस्य तु विस्ताराद्विगुणेन समन्ततः ॥ ४७ ॥
 कुशद्वीपे तु विज्ञेयः पर्वतो विद्वमोद्ययः ।
 द्वीपस्य प्रथमस्तस्य द्वितीयो जेमपर्वतः ॥ ४८ ॥
 तृतीयो द्युतिमाश्राम जीमूतसदृशो गिरिः ।
 चतुर्थः पुष्पवाश्राम पञ्चमस्तु कुशेश्वरः ॥ ४९ ॥
 षष्ठो हरिगिरिर्नाम सप्तमो मन्दरः स्मृतः ।
 मन्दा इति ज्ञापां नाम मन्दरी दारणादपां ॥ ५० ॥

तेषामन्तरविष्कम्भो द्विगुणः परिवारितः ।
 तद्विदं प्रथमं वर्षं द्वितीयं त्रैलोक्यं ॥ ५१ ॥
 तृतीयं सौरधाकारं चतुर्थं लवणं स्मृतं ।
 पञ्चमं धृतिमद्वयं षष्ठं वर्षं प्रभाकरं ।
 सप्तमं कपिलं नाम सप्तैते वर्षपर्वताः ॥ ५२ ॥
 एतेषु देवगन्धर्वाः प्रभासु जगदीश्वराः ।
 विहरन्ति रमन्ते च हृष्यमानास्तु वर्षेभ्यः ॥ ५३ ॥
 न तेषु दृश्यवः सन्ति स्नेहजालस्तथैव च ।
 गौरप्रायो जनः सर्वः क्रमाच्च म्रियते तथा ॥ ५४ ॥
 तथापि नद्यः सप्तैव धृतपापाः शिवास्तथा ।
 पवित्रा सन्ति तैश्च धृतिगर्भा मही तथा ॥ ५५ ॥
 अन्ध्यास्ताभ्यः परिज्ञाताः शतशोऽथ सङ्गम्यः ।
 अभिमगच्छन्ति ताः सर्वा यतो वर्षति वासवः ॥ ५६ ॥
 धृतोदेन कुशद्वीपो बाह्यतः परिवारितः ।
 विज्ञेयः स तु विस्तारात् कुशद्वीपसमेन तु ॥ ५७ ॥
 इत्येष सविशेषो वः कुशद्वीपस्य वर्णितः ।
 क्रीञ्चद्वीपस्य विस्तारं वक्ष्याम्यहमतः परं ॥ ५८ ॥
 कुशद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणः स तु वै स्मृतः ।
 धृतोदकसमुद्रो वै क्रीञ्चद्वीपेन संवृतः ॥ ५९ ॥
 तस्मिन् द्वीपे नगचेष्टः क्रीञ्चस्थः प्रथमो गिरिः ।
 क्रीञ्चात्परो वामनको वामनादम्भकारकः ॥ ६० ॥
 अम्भकारात्परचापि दिवातुल्लाम पर्वतः ।
 दिवातुल्लः परचापि दिविन्दो गिरि रुच्यते ॥ ६१ ॥

दिविन्दात्परतद्यापि पुण्डरीको महागिरिः ।
 पुण्डरीकात्परद्यापि प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ॥ ६२ ॥
 एते रत्नमयाः सप्त क्रौञ्चद्वीपस्य पर्वताः ।
 बहुवृक्षकलोपेता गानाह्वलताहताः ॥ ६३ ॥
 परस्परैश्च द्विगुणा विष्कम्भाद्वर्षपर्वताः ।
 वर्षाणि तत्र वक्ष्यामि नामतस्तु निबोधत ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः ।
 मनोनुगात्परसीष्णस्तृतीयो देश उच्यते ॥ ६५ ॥
 उष्णात्परः प्रावरकः प्रावरादन्धकारकः ।
 अन्धकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः ॥ ६६ ॥
 मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुन्दुभिस्वनः ।
 सिन्धवारणसङ्कीर्णो गौरप्रायो जनः स्मृतः ॥ ६७ ॥
 तत्रापि नद्यः सप्तैव प्रतिवर्षं स्मृताः शुभाः ।
 गौरौ कुमुदतौ चैव सम्प्रारात्रिमनोजवा ।
 ख्यातिश्च पुण्डरीका च गङ्गा सप्तविधा स्मृता ॥ ६८ ॥
 तासां समुद्रगाद्यान्वा नद्यो यास्तु समीपगाः (१) ।
 अनुगच्छन्ति ताः सर्वा विपुलाः सुवह्वदकाः ॥ ६९ ॥
 क्रौञ्चद्वीपः समुद्रेण दधिमण्डोदकेन तु ।
 आहतः सर्वतः श्रीमान् क्रौञ्चद्वीपसमेन तु ॥ ७० ॥
 ब्रह्मद्वीपाद्व्यो ह्येते समासेन प्रकीर्तिताः ।
 तेषां निमनो द्वीपानां आनुपूर्व्येण सर्वशः ॥ ७१ ॥
 न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।

१ तासां गङ्गापद्माद्यान्वा नद्यो यास्तु समुद्रगा इति च० ।

निसर्गोऽयं प्रजानान्तु संहारो यस्य तासु वै ७२ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शाकद्वीपस्य यो विधिः ।
 शाकद्वीपस्य कृतस्त्रस्य यथावदिह निश्चयात् ।
 शृणुष्वं वै यथातत्त्वं ब्रुवती मे यच्चार्यवत् ॥ ७३ ॥
 क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणस्तस्य विस्तरः ।
 परिवार्य समुद्रं स दक्षिणगोदकं स्थितः ॥ ७४ ॥
 तत्र पुण्या जनपदाधिराजं स्थियते जनः ।
 कुत एव तु दुर्भिक्षञ्चराव्याधिभयं कुतः ॥ ७५ ॥
 तथापि पर्वताः शुभ्राः सप्तैव मणिभूषिताः ।
 रत्नाकरास्तथा नद्यस्तासां नामानि मे शृणु ॥ ७६ ॥
 देवर्षिगन्धर्व्ययुतः प्रथमो मेरुवर्णते ।
 प्रागायतः सप्तोवर्षं उदयो नाम पर्वतः ॥ ७७ ॥
 तत्र मेघास्तु ह्यष्टौ प्रभवन्ति च यान्ति च ।
 तस्यापरेण समहान् जलधरो महागिरिः ॥ ७८ ॥
 तस्मान्नित्यमुपादत्ते वामवः परमं जलं ।
 ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले प्रजास्त्रिह ॥ ७९ ॥
 तस्यापरे रेवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता ।
 रेवती दिवि नक्षत्रं पितामहकृतो गिरिः ॥ ८० ॥
 तस्यापरेण समहान् श्यामो नाम महागिरिः ।
 तद्भातुष्यामत्वमापन्नाः प्रजाः पूर्वमिमाः किल ॥ ८१ ॥
 तस्यापरेण रजतो महानस्तो गिरिः स्मृतः ।
 तस्यापरेणाश्विकेयो दुर्गः शैलो हिमावितः ॥ ८२ ॥
 आश्विकेशागरो रम्यः सर्वोऽधिसमन्वितः ।

स चैव कीमरीत्युक्तो वती वायुः प्रवायति ॥ ८३ ॥
 नृषुध्वं नामतस्तानि यथावदनुपूर्वगः ।
 सद्यस्त्रोदयं वर्षं जलदं नाम विवृतं ॥ ८४ ॥
 द्वितीयं जलधारस्य सुकुमारमिति स्मृतं ।
 रैवतस्य तु कीमारं श्यामस्य तु मण्डीपकं ॥ ८५ ॥
 अस्तस्यापि शुभं वर्षं विज्ञेयं कुसुमोत्तरं ।
 आम्बिकोदस्य मोदाकं केसरेषु मञ्जादुमं ॥ ८६ ॥
 ह्रीपस्य परिमाणस्य कृष्णदीर्घत्वमेव च ।
 याकहीपेन विख्यातस्तस्य मध्ये वनस्पतिः ।
 याको नाम महाह्रस्वस्तस्य पूजां प्रयुज्जते ॥ ८७ ॥
 एतेन देवगन्धर्वाः सिद्धाय सह चारणैः ।
 विहरन्ति रमन्ते च दृश्यमानाश्च तेः सह ॥ ८८ ॥
 तत्र पुण्या जलपदायातुर्वर्णसमन्विताः ।
 तेषु नद्यश्च समैव प्रतिवर्षं समुद्रगाः ।
 विहि नास्व च ताः सर्वा गङ्गास्ताः समधा स्मृताः ॥ ८९ ॥
 प्रथमा सुकुमारीति गङ्गा शिवजला तथा ।
 अतुतमा च नाम्नैव नदी सम्परिकीर्तिता ॥ ९० ॥
 कुमारी नामतः सिन्धु द्वितीया सा पुनः सती ।
 नन्दा च पार्श्वती चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥ ९१ ॥
 शिवेति का (१) चतुर्थी स्यात् विदिवा च पुनः स्मृता ।
 इक्षुव पञ्चमी जेयां तथैव च पुनः कतुः ॥ ९२ ॥
 धेनुका च स्मृता चैव षष्ठी संपरिकीर्तिता ।

एताः सप्त मन्त्रागङ्गाः प्रतिवर्षं शिवोदकाः ।
 भावयन्ति जनं सर्व्वं शाकहीपनिवासिनं ॥ ८३ ॥
 अनुगच्छन्ति तास्वन्या नदीर्नद्यः सहस्रशः ।
 बह्वदकपरिस्त्रावा (१) यतो वर्षति वासवः ॥ ८४ ॥
 तासान्तु नामधेयानि परिमाणं तथैव च ।
 न शक्यं परिसंख्यातुं पुण्यास्ताः सरिदुत्तमाः ।
 ताः पिबन्ति सदा हृष्टा नदीर्जनपदास्तु ते ॥ ८५ ॥
 शंशपायन विस्तीर्णौ हीपोऽसौ चक्रसंस्थितः ।
 नदीजलैः प्रतिष्ठतः पर्व्वतैश्चाभ्रसन्निभैः ॥ ८६ ॥
 सर्व्वधातुविचित्रैश्च मणिबिद्रुमभूषितैः ।
 पुरैश्च विविधाकारैः स्तौतेर्जनपदैरपि ॥ ८७ ॥
 हृष्टैः पुष्पफलोपेतैः समन्ताच्चनधान्यवान् ।
 क्षीरोदेन समुद्रेण सर्व्वतः परिवारितः ।
 शाकहीपस्तु, विस्तारात् समीन तु समन्ततः ॥ ८८ ॥
 तस्मिन् जनपदाः पुण्याः पर्व्वतान्तरिते शुभाः ।
 वर्णाश्रमसमाकीर्णा देश स्ते सप्त वै स्मृताः ॥ ८९ ॥
 न सहस्रस्य तेष्वस्ति वर्णाश्रमजनः कश्चित् ।
 धर्म्यस्य चाव्यभोचारादेकान्तसुखिताः प्रजाः ॥ ९० ॥
 न तेषु लोभो माया वा ईर्ष्या स्रयाऽष्टतिः कुतः ।
 विपर्य्ययो न तेष्वस्ति एतत् स्वाभाविकं स्मृतं ॥ ९१ ॥
 करोत्यत्तिर्न तेष्वस्ति न दण्डो न च दण्डकाः ।

स्वधर्मैषैव धर्मज्ञास्ते रक्षन्ति परस्परं ॥ १०२ ॥
 एतावदेव शक्यं वै तस्मिन् द्वीपे निवासिनां ।
 पुष्करं सप्तमं द्वीपं प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ १०३ ॥
 पुष्करेण तु द्वीपेन हृतः क्षीरोदको वहिः ।
 शाकद्वीपस्य विस्ताराद् द्विगुणेन समन्ततः ॥ १०४ ॥
 पुष्करे पर्वतः त्र्योमान् एक एव महागिरिः ।
 चित्रैर्मणिमयैः शीलैः शिखरैस्तु समुष्कृतैः ॥ १०५ ॥
 द्वीपस्य तस्य पूर्वार्धे चित्रसानः स्थितो महान् ।
 परिमण्डलसहस्राणि विस्तोर्णः पञ्चविंशतिः ॥ १०६ ॥
 ऊर्ध्वेव चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि समाचितः ।
 द्वीपार्धस्य परिस्तोमः पर्वतो मानसोत्तमः ॥ १०७ ॥
 स्थितो विलासमौपे तु नवचन्द्र इवोदितः ।
 शीलनानां सहस्राणि ऊर्ध्वं पञ्चाशदुष्कृतः ॥ १०८ ॥
 तावदेव स विस्तोणः सर्वतः परिमण्डलः ।
 स एव द्वीपपञ्चार्धे मानसः पृथिवोधरः ॥ १०९ ॥
 एक एव सहास्रानुः सत्रिवेशाद् द्विधा कृतः ।
 स्वादूदकेनोदधिना सर्वतः परिवारितः ॥ ११० ॥
 पुष्करद्वीपविस्ताराद्विस्तीर्णोऽसौ समन्ततः ।
 तस्मिन् द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।
 अभितो मानसपथाय पर्वतस्यानुमण्डलौ ॥ १११ ॥
 महावीतन्तु सहर्षं वाञ्छतो मानसस्य तत् ।
 तस्यैवाभ्यन्तरे यत्तु धातकीच्छकमुच्यते ॥ ११२ ॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जीवन्ति मानवाः ।

आरोग्यसुखभूयिष्ठा मानसीं सिद्धिमास्थिताः ॥ ११५ ॥
 सममायुश्च रूपञ्च तस्मिन् वर्षद्वये स्थितं ।
 अधमोत्तमौ न तेष्वस्तां तुल्यास्ते रूपशीलतः ॥ ११६ ॥
 न तत्र वचको नेर्या न स्तेया न भयं तथा ।
 नियज्यो न च दण्डोऽस्ति न लोभो न परिग्रहः ॥ ११७ ॥
 सत्यामृतं न तत्रास्ति धर्माधर्मौ तथैव च ।
 वर्णाश्रमाणां वाचां वा पाशुपाल्यं तणिक्रिया ॥ ११८ ॥
 तयो विद्या दण्डनीतिः शूश्रूषा ग्रन्थमेव च ।
 वर्षद्वये सर्वमेतत् पुष्करस्य न विद्यते ॥ ११९ ॥
 न तत्र नखो वर्षञ्च शीतोष्णं वा न विद्यते ।
 छद्मिज्जानुदकान्यथ गिरिपञ्चवणानि च ॥ १२० ॥
 उत्तरायां कुरुणाश्च तुल्यकालो जनः सदा ।
 सर्वञ्च सुसुखस्तत्र जराकृतमविवर्जितः ॥ १२१ ॥
 इत्येष धातकीखण्डो महावोते तथैव च ।
 आनुपूर्व्यार्द्रिभिः कृत्स्नः पुष्करस्य प्रकीर्तितः ॥ १२२ ॥
 स्वाद्रूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ।
 विस्तरात्खण्डलाद्यैव पुष्करस्य तथैव च ॥ १२३ ॥
 एवं द्वीपाः समुद्रैस्तु सप्त सप्तभिरावृताः ।
 द्वीपस्यानन्तरो यस्तु समुद्रस्तु समन्ततः ॥ १२४ ॥
 एवं द्वीपसमुद्राणां वृत्तिर्ज्ञेया परस्परतः ।
 अपाद्यैव समुद्रेकात् समुद्रा इति संज्ञिताः ॥ १२५ ॥
 ऋषयो निवसन्त्यस्मिन् प्रजा यस्याश्चतुर्विधाः ।
 तस्यार्द्धमिति प्रोक्तं प्रजानां सुखदन्तु तत् ॥ १२६ ॥

ऋष इत्येव ऋषयः (१) वृषः शक्तिप्रवन्धने ।
 इतिप्रवन्धनात् (२) सिद्धं वर्षत्वं तेन तेषु तत् ॥ १३५ ॥
 शुक्लपक्षे चन्द्रवृक्षौ समुद्रः पूर्यते तदा ।
 प्रचीयमाणे बहुले चीयतेऽस्त्वमिते खगे ॥ १३६ ॥
 आपूर्यमाणे उदधिः स्नत एवाभिपूर्यते ।
 ततोऽपचीयमाणेऽपि स्नात्मानैवापकण्यते ॥ १३७ ॥
 उल्कास्यमग्निसंयोगात् जलमुद्रिष्यते यथा ।
 तथा महीदधिगतं तोयमुद्रिष्यते ततः ॥ १३८ ॥
 अन्यूना क्षतिरिक्ताय वर्षन्त्यापो जमन्ति च ।
 उदयास्तमिते येन्दोः पक्षयोः शुक्लकण्ठयोः ।
 अथवृद्धिरेवमुदधेः सोमवृद्धिर्जगत्पुनः ॥ १३९ ॥
 दशोत्तराणि पक्षेव अङ्गुलीनां गतानि तु ।
 अपां वृद्धिः क्षयो दृष्टः समुद्राणान्तु पर्वसु ॥ १४० ॥
 हिरापत्वात् क्षुता वीपाः सर्व्वतश्चोदकावृताः ।
 उदकस्याधानं यस्माच्च तस्मादुदधिरुच्यते ॥ १४१ ॥
 अपर्व्वणिस्तु गिरयः पर्व्वभिः पर्व्वताः क्षृताः ।
 ब्रह्महीपे तु शोमेदः पर्व्वतस्तेन चोच्यते ॥ १४२ ॥
 शास्त्वलिः शास्त्वलहीपे पूज्यते च महाद्रुमः ।
 कुशहीपे कुशस्तम्बस्तस्य नास्त्रा स उच्यते ॥ १४३ ॥
 कौशहीपे गिरिः कौशो मध्ये जनपदस्य ह ।
 शाकहीपे द्रुमः शाकस्तस्य नास्त्रा स उच्यते ॥ १४४ ॥
 न्यग्रोधः पुष्करहीपे तत्र तैः स नमस्कृतः ।

महादेवः पुष्करे तु ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ॥ १३५ ॥
 तस्मिन्निवसति ब्रह्मा माध्वैः मार्जं प्रजापतिः ।
 उपासते तत्र देवास्तथस्त्रिंशन्नहर्विभिः ।
 स तत्र पूज्यते चैव देवैर्देवानामोत्तमः ॥ १३६ ॥
 जम्बूद्वीपात्पुर्वान्ते रत्नानि विविधानि च ।
 द्वीपेषु तेषु सर्वेषु प्रजानां हि क्रमास्त्रिह ॥ १३७ ॥
 सर्वशो ब्रह्मचर्येण सद्येन च दमेन च ।
 आरोग्यायुःप्रमाणाहि द्विगुणश्च समन्ततः ॥ १३८ ॥
 एतस्मिन् पुष्करद्वीपे यदुक्तं वर्षकक्षयं ।
 गोपायति प्रजास्तत्र स्रयं सज्जनमण्डिताः ॥ १३९ ॥
 ईश्वरो दण्डमुद्यम्य ब्रह्मा त्रिभुवनेश्वरः ।
 सविष्णुः सगिवो देवः सपिता सपितामहः ॥ १४० ॥
 भोजनञ्चापयत्नेन तत्र स्वयमुपस्थितं ।
 यद्वसं समहावौर्यं भुञ्जते च प्रजाः सदा ॥ १४१ ॥
 परेण पुष्करस्याथ शब्दत्वा यः स्थितो महान् ।
 तादृक्कः समुद्रस्तु समन्तात्परिवेष्टितः ॥ १४२ ॥
 परेण तस्य महती दृशते लोकसंस्थितिः ।
 काञ्चनो द्विगुणा भूमिः सर्वा चैकशिलोपमा ॥ १४३ ॥
 तस्मात्परेण शैलस्तु मर्यादान्ते तु मण्डलं ।
 प्रकाशवाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १४४ ॥
 आलोकस्तस्य चादीक्षु निरालोकस्ततः परं
 योजनानां सहस्राणि दश तस्योक्षुः क्षणः ॥ १४५ ॥
 तावांश्च विस्तरस्तस्य पृथिव्यां कामगश्च सः ।

आलोके लोकगन्दस्तु निरालोके सलोकता ।
 लोकार्थं सम्यतो लोकी निरालोकास्तु बाह्यतः ॥ १४६ ॥
 लोकविस्तारमात्रन्तु आलोकाः सर्व्वतो वद्विः ।
 परिच्छिद्यः समन्ताच्च उदकेनाहततश्च सः ।
 निरालोकात्परचापि अण्डमावृत्य तिष्ठति ॥ १४७ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्गलोकोऽथ महस्तापा ॥ १४८ ॥
 जनस्तपस्तथा सत्य एतावान् लोकसंग्रहः ।
 एतावानेव विज्ञेयो लोकान्तयैव तत्परः ॥ १४९ ॥
 कुम्भस्थायी भवेदृशाहक् प्रतीचान्दिशि चन्द्रमाः ।
 आदितः शुक्रपञ्चस्य यपरण्डस्य तद्विधं ॥ १५० ॥
 अण्डानामोदग्रानान्तु कोटगो ज्ञेयाः सहस्रगः ।
 तिर्यग्धूर्ध्वमधस्ताच्च कारणस्याव्ययाकनः ।
 कारणैः प्राकृतैस्तत्र ज्ञातं प्रतिसप्तभिः ॥ १५१ ॥
 दशाधिक्येन चान्योन्यं धारयन्ति परस्परं ।
 परस्परारुताः सर्व्वे उत्पन्नाश्च परस्परात् ॥ १५२ ॥
 अण्डस्यास्य समन्तात् सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 समन्ताद्वेन तोयेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ॥ १५३ ॥
 बाह्यतो घनतोयस्य तिर्यग्धूर्ध्वानुमण्डलं ।
 धार्य्यमाणं समन्तात् तिष्ठते घनतेजसा ॥ १५४ ॥
 अथोगुडनिभो वज्रः समन्ताश्चण्डलाकृतिः ।
 समन्ताद्वनवातेन धार्य्यमाणः स तिष्ठति ।
 घनवातंस्तथाकाशश्चारयानस्तु तिष्ठति ॥ १५५ ॥

भूतादिषु तथाकाशं भूताद्यच्चाप्यसौ महान् ।
 महान्ब्रह्मसौ ज्ञानक्तेन अव्यक्तेन तु धार्यते ॥ १५६ ॥
 अनन्तमपरिव्यक्तन्दशधा सूक्ष्म एव च ।
 अनन्तमक्षतात्मानमनादिनिधनञ्च तत् ॥ १५७ ॥
 अतीत्य परतो घोरमनालम्ब्यमनामयं ।
 नैकयोजनसाक्षस्त्वं विप्रकृष्टं तमोहतं ॥ १५८ ॥
 तम एव निरालोकममर्यादमदेशिकं ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवाज्जितं ॥ १५९ ॥
 तमसोऽन्ते च विख्यातमाकाशान्ते च भास्वरं ।
 मर्यादायामतस्तस्य शिवस्यायतनं महत् ॥ १६० ॥
 विद्वानामगम्यन्तु स्थानं दिव्यमिति श्रुतिः ।
 महतो देवदेवस्य मर्यादायां व्यवस्थितं ॥ १६१ ॥
 चन्द्रादित्यावतस्तास्तु ये लोकाः प्रथिता बुधैः ।
 ते लोका इत्यभिहिता जगतश्च न संशयः ॥ १६२ ॥
 रसातलतलात् सप्त समैषोर्ध्वतलाः क्षितौ ।
 सप्तस्तम्बास्तथा वायोः सप्तश्चसदना विजाः ॥ १६३ ॥
 आपातालादिवं यावद् च पञ्चविधा गतिः ।
 प्रमाणमेतज् जगत एष संसारसागरः ॥ १६४ ॥
 अनाद्यन्ता प्रधात्विवं नैकजातिसमुद्भवा ।
 विचित्रा जगतः सा वै प्रवृत्तिरनवस्थिता ॥ १६५ ॥
 यथैतद्भोतिकं नाम निसर्गवद्बुविस्तरं ।
 अतीन्द्रियैर्महाभागैः सिद्धैरपि न लक्ष्यते ॥ १६६ ॥
 पृथिव्याश्चाम्निवायूनां महत्स्वस्वमसंस्तथा ।

ईश्वरस्य तु देवस्य अनन्तस्य द्विजोत्तमाः ॥ १६० ॥
 क्षयो वा परिमाणं वा अन्तो वापि न विद्यते ।
 अनन्त एव सर्वत्र सर्वस्थानेषु पठ्यते ।
 तस्य चोक्तं मया पूर्वं तस्मिन्मामनुकीर्तने ॥ १६८ ॥
 य एव शिवनाम्ना हि तदः कात्स्न्येन कीर्तितं ।
 स एव सर्वत्र गतः सर्वस्थानेषु पूज्यते ॥ १६८ ॥
 भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ।
 अर्षवेषु च सर्वेषु दिवि चैव न संशयः ॥ १७० ॥
 तथा तपसि विज्ञेय एव एव महाद्युतिः ।
 अनेकधा विभक्ताङ्गो महायोगी महेश्वरः ।
 सर्वलोकेषु लोकेश इज्यते बहुधा प्रभुः ॥ १७१ ॥
 एवं परस्परोत्पन्ना धार्यन्ते च परस्परान् ।
 आधाराधेयभावेन विकारास्ते विकारिणः ॥ १७२ ॥
 पृथ्वादयो विकारास्ते परिच्छिन्नाः परस्परं ।
 परस्पराधिकाद्यैव प्रविष्टाश्च परस्परं ॥ १७३ ॥
 यस्माद्विष्टाश्च तेऽन्योन्यं तस्मात् स्तैर्यमुपागताः (१) ।
 प्रागासन् ह्यविशेषास्तु विशेषान्योन्यवेयनात् (२) ।
 पृथिव्याद्याश्च वायुन्ताः परिच्छिन्नास्त्रयस्तु ते ॥ १७४ ॥
 गुणापचयसारेण परिच्छेदो विशेषतः ।
 शेषाद्यान्तु परिच्छेदः सौक्ष्मात्तैश्च विभाव्यते ॥ १७५ ॥

१ स्तैर्यं गुचमुपागता इति अ० ।

२ विशेषान्योन्यदर्शिन इति स० ।

भूतेभ्यः परतस्तेभ्यो ह्यालोकः परतः स्मृतः ।
 भूतान्यालोक आकाशे परिच्छिन्नानि सर्व्वेभ्यः ॥ १७६ ॥
 पात्रे महति पात्राणि यथैवान्तर्गतानि तु ।
 भवन्त्यन्योन्यहोनानि परस्परसमावृतात् ।
 तथा ह्यालोक आकाशे भेदास्त्वन्तर्गता मताः ॥ १७७ ॥
 कृत्स्नान्येतानि चत्वारि अन्योन्यस्याधिकानि तु ।
 यावदेतानि भूतानि तावदुत्पत्तिरुच्यते ॥ १७८ ॥
 जन्तूनामिह संस्कारो भूतेश्वन्तर्गतो मतः ।
 प्रत्याख्याय च भूतानि कार्यात्पत्तिर्न विद्यते ॥ १७९ ॥
 तस्मात्परिमिता भेदाः स्मृताः कार्यात्मकास्तु ते ।
 करणात्मकास्तत्रैव स्युर्भेदा ये महदादयः ॥ १८० ॥
 इत्येव सन्निवेशो यो मया प्रोक्तो विभागशः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राया याथातथ्येन वै द्विजाः ॥ १८१ ॥
 विस्तारान्मण्डलाच्चैव प्रसंख्यातेन चैव हि ।
 वैश्वरूपं प्रधानस्य परिमाणैकदेशिकं ॥ १८२ ॥
 अधिष्ठानं भगवतो यस्य सर्व्वमिदं जगत् ।
 एवं भूतगणाः सप्त सन्निविष्टाः परस्परं ॥ १८३ ॥
 एतावान् सन्निवेशस्तु मया शक्यः प्रभाषितुं ।
 एतावदेव श्रोतव्यं सन्निवेशे तु पार्थिव ॥ १८४ ॥
 सप्त प्रकृतयस्तु ता धारयन्ति परस्परं ।
 तास्तत्परिमाणेन प्रसंख्यातुमिहोच्यते ।
 असंख्येयाः प्रकृतयस्त्रिद्विगूर्ध्वं मधय याः ॥ १८५ ॥
 तारकासन्निवेशश्च यावद्विद्यन्तु मण्डलं ।

सर्वादासविवेशस्तु भूमेस्तदनुमण्डलं ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि पृथिव्यां वै द्विजोत्तमाः ॥ १-६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपीठे भुवनविन्यासो नामै-
कोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सुत उवाच । अधःप्रमाणमूर्ध्वं च वर्ण्यमानं निबोधत ।
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमं ।
अनन्तधातवो ह्येते व्यापकास्तु प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
जननी सर्वभूतानां सर्वभूतधरा धरा ।
नानाजनपदाक्षीर्षा नानाधिष्ठानपत्तना ॥ २ ॥
नानानदनदीशैला नैकजातिसमाकुला ।
अनन्ता गीयते देवी पृथिवी बहुविस्तरा ॥ ३ ॥
नदीनदसमुद्रस्थास्तथा सुद्रात्रयाः स्थिताः ।
पर्वताकाशसंख्याय अनन्तभूमिगताय याः ॥ ४ ॥
आपोऽनन्ताश्च विज्ञेयास्तथाग्निः सर्वलौकिकः ।
अनन्तः पठ्यते चैव (१) व्यापकः सर्वसम्भवः ॥ ५ ॥
तथाकाशमनात्मन् रम्यं नानाश्रयं स्मृतं ।
अनन्तं प्रक्षितं सर्वं वायुवाकाशसम्भवः ॥ ६ ॥
आपः पृथिव्यामुदके पृथिवी चोपरि स्थिता ।
आकाशश्चापरमधः पुनर्भूमिः पुनर्जलं ॥ ७ ॥
एवमन्तमनन्तस्य भौतिकस्य न विद्यते ।
पुरा सुरैरभिहितं निश्चितम् निबोधत ॥ ८ ॥

भूमिजेलमथाकाशमिति ज्ञेया परम्परा ।
 स्थितिरेषा तु विज्ञेया सप्तमेऽस्मिन् रसातले ॥ ८ ॥
 दशयोजनसाहस्रमेकभौमं रसातलं ।
 साधुभिः परिविख्यातमेकैकं बहुविस्तरं ॥ १० ॥
 प्रथममतलञ्चैव (१) सुतलन्तु ततः परं ।
 ततः परतरं विद्याद्वितलं बहुविस्तरं ॥ ११ ॥
 ततो गभस्तलं नाम परतस्र महातलं ।
 त्र्यौतलञ्च ततः प्राहुः पातालं सप्तमं स्मृतं ॥ १२ ॥
 लक्षभौमञ्च प्रथमं भूमिभागञ्च कीर्तितं ।
 पाण्डुभौमं द्वितीयन्तु तृतीयं रक्तस्रक्तिकं ॥ १३ ॥
 पीतभौमञ्चतुर्थन्तु पञ्चमं शर्करातलं ।
 षष्ठं शिलाभयञ्चैव सौवर्णं सप्तमन्तलं ॥ १४ ॥
 प्रथमे तु तले ख्यातमसुरेन्द्रस्य मन्दिरं ।
 नमुचेरिन्द्रश्रीर्षिं महानादस्य चालयं ॥ १५ ॥
 पुरञ्च शङ्खकर्षस्य कवचस्य च मन्दिरं ।
 निष्कुलादस्य च पुरं प्रहृष्टजनसङ्कुलं ॥ १६ ॥
 राक्षसस्य च भौमस्य शूलदन्तस्य चालयं ।
 लोहिताक्षकलिङ्गानां (२) नगरं श्वापदस्य तु ॥ १७ ॥
 धनञ्जयस्य च पुरं माहिन्द्रस्य महात्मनः ।
 कालियस्य च नागस्य नगरं कलसस्य च ॥ १८ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरत्नसां ।

१ प्रथमं रसातलं नाभेति अ० ।

२ लोहिताक्षकलिङ्गाभ्यामिति क०, अ०, घ० च ।

तले ज्ञेयानि प्रथमे क्षणभीमे न संशयः ॥ १८ ॥
 द्वितीयेऽपि तले विषाः दैत्येन्द्रस्य सुरचक्षः ।
 महाजम्बस्य च तथा नगरं प्रमथस्य तु ॥ २० ॥
 हयग्रीवस्य क्षणस्य निकुम्भस्य च मन्दिरं ।
 गङ्गास्थेयस्य च पुरं नगरं भीमुखस्य च ॥ २१ ॥
 राक्षसस्य च नीलस्य मेषस्य क्रथनस्य च ।
 पुरं कुतपादस्य महीश्रीयस्य चालयं ॥ २२ ॥
 कम्बलस्य च नागस्य पुरमश्वतरस्य च ।
 कद्रुपुत्रस्य च पुरं तक्षकस्य महात्मनः ॥ २३ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचक्षां ।
 द्वितीयेऽस्मिन् तले विषाः पाण्डुभीमे न संशयः ॥ २४ ॥
 तृतीये तु तले ख्यातं प्रज्ञादस्य महात्मनः ।
 अशुक्लादस्य च पुरं दैत्येन्द्रस्य महात्मनः ॥ २५ ॥
 तारकास्यस्य च पुरं पुरन्तिशिरसस्तथा ।
 शिशुमारस्य च पुरं हृष्टपुष्टजनाकुलं ॥ २६ ॥
 अवनस्य च विज्ञेयं राक्षसस्य च मन्दिरं ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं कुम्भिलस्य खरस्य च ॥ २७ ॥
 विराधस्य (१) च क्रूरस्य पुरमुक्तामुखस्य च ।
 जेमकस्य च नागस्य तथा पाण्डुरकस्य च ॥ २८ ॥
 मणिमन्त्रस्य च पुरं कपिलस्य च मन्दिरं ।
 नन्दस्य चोरगपतेर्विशालस्य च मन्दिरं ॥ २९ ॥

एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 ततोयेऽस्मिंस्तले विष्ठाः पीतभीमे न संग्रयः ॥ १० ॥
 चतुर्थं दैत्यसिंहस्य कालनेमिर्महात्मनः ।
 गजकर्णस्य च पुरं नगरं कुम्भरस्य च ॥ ११ ॥
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरं सुमाखेर्बहुविस्तरं ।
 मुञ्जस्य लोकनाथस्य हकवक्त्रस्य चालयं ॥ १२ ॥
 बहुयोजनसाहस्रं बहुपश्चिममाकुलं ।
 नगरं वैनतेयस्य चतुर्थेऽस्मिन् रसातले ॥ १३ ॥
 पञ्चमे शर्कराभीमे बहुयोजनविस्तृते ।
 विरोचनस्य नगरं दैत्यसिंहस्य धीमतः ॥ १४ ॥
 वैदूर्यस्याग्निलिङ्गस्य हिरण्यालस्य चालयं ।
 पुरश्च विद्युज्जिह्वस्य राक्षसस्य च धीमतः ॥ १५ ॥
 महामेघस्य च पुरं राक्षसेन्द्रस्य शालिनः ।
 कर्भारस्य च नागस्य सस्तिकस्य जयस्य च ॥ १६ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 पञ्चमेषि तथा ज्ञेयं शर्करानिलये सदा ॥ १७ ॥
 षष्ठे तले दैत्यपतेः केकरेर्नगरीक्षमं ।
 सुपर्णः सुसौक्मश्च नगरं मद्भिस्य च ।
 राक्षसेन्द्रस्य च पुरमुत्कीर्णस्य महात्मनः ॥ १८ ॥
 तथास्ते सुरसापुनः शतशीर्षो मुदा वृतः ।
 कश्यपस्य वृतः श्रीमान् वासुकिर्नाम नागराट् ॥ १९ ॥
 एवं पुरसहस्राणि नागदानवरचसां ।
 षष्ठे तलेऽस्मिन् विख्याते शिलाभीमे रसातले ॥ २० ॥

सममे तु तले श्रेय पाताले सर्वपथिनि ।
 पुरं बलीः प्रमुदितां नरनारीसमाकुलं ॥ ४१ ॥
 असुराशीविषैः पूर्णं सुहृतेर्हवश्चतुभिः ।
 मुचुकुन्दस्य दैत्यस्य तत्र वै नगरं मण्डत् ॥ ४२ ॥
 अनेकैर्दितिपुत्राणां समुदीर्घैर्महापुरैः ।
 तथैव नागनगरैर्कृत्तिमहिः सहस्रशः ॥ ४३ ॥
 दैत्यानां दानवानाञ्च समुदीर्घैर्महापुरैः ।
 उदीर्घैराक्षसावासेरनेकैश्च समाकुलं ॥ ४४ ॥
 पातालाग्रे च विमेन्द्रा विश्वीर्षं बहुयोजने ।
 आश्ले रत्नारविन्द्राश्चो महाकाञ्चनरामरः ॥ ४५ ॥
 धीतशङ्खोदरवपुर्नीलवासा महाभुजः ।
 विमलभीमो द्युतिमांसिद्धमालाधरो बली ॥ ४६ ॥
 बन्धनशृङ्गावदातेन दीप्तास्येन विराजता ।
 प्रभुर्मुखसहस्रेण शोभते वै स कुण्डली ॥ ४७ ॥
 स जिह्वामालया देवो लोलज्वालानलार्चिषा ।
 ज्वालामालापरिचिप्तः कैलास इव लक्ष्यते ॥ ४८ ॥
 स तु नेत्रसहस्रेण द्विगुणेन विराजता ।
 बालसूर्याभिताम्बेण शोभते क्षिप्रमण्डलः ॥ ४९ ॥
 तस्य कुन्देन्दुवर्णस्य अक्षमाला विराजते ।
 तद्व्यादित्त्वमालेव श्वेतपर्वतमूर्धनि ॥ ५० ॥
 जटाकराक्षो द्युतिमान् लक्ष्यते शयनासने ।
 विश्वीर्ष इव मेदिन्यां सहस्रशिखरो गिरिः ॥ ५१ ॥
 महाभोगैर्महाभागैश्चानागैर्महाबलैः ।

उपास्यते महतीनां महानागपतिः स्वयं ॥ ५२ ॥
 स राजा सर्वनागानां शीघ्रो नाम महाद्युतिः ।
 सा वैष्णवी ह्यहितनुर्मर्यादायां व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥
 समैवमैते कथिता व्यवहार्या रसातलाः ।
 देवासुरमहानागराक्षसाधुषिताः सदा ॥ ५४ ॥
 अतःपरमनालोक्यमगम्यं सिद्धसाधुभिः ।
 देवानामप्यविदितं व्यवहारविवर्जितं ॥ ५५ ॥
 पृथिव्यान्नाम्बुवायूनां नभसश्च द्विजोत्तमाः ।
 महत्त्वमेवसृष्टिभिर्वर्ण्यते नात्र संशयः ॥ ५६ ॥
 अतः जहं प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्गतिं ।
 सूर्याचन्द्रमसावेतौ भ्रमन्तौ शशदेव तु ।
 प्रकाशतः क्षमाभिस्तौ मण्डलाभ्यां समास्थितौ ॥ ५७ ॥
 समानाश्च समुद्राणां हीपानाम्नु स विस्तरः ।
 विस्तरार्हं पृथिव्यास्तु भवेदन्त्यतः बाह्यतः ॥ ५८ ॥
 पर्यासपारिमाण्यन्तु चन्द्रादित्यौ प्रकाशतः ।
 पर्यासपारिमाण्येन भ्रुमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ॥ ५९ ॥
 अदति लोनिमान् लोकान् यस्मात् सूर्यः परिभ्रमन् ।
 अवधातुः प्रकाशाख्यो ह्यवनात्स रविः स्मृतः ॥ ६० ॥
 अतःपरं प्रवक्ष्यामि प्रमाणं चन्द्रसूर्ययोः ।
 महितत्वात्सहीयद्दो ह्यग्निन् वर्षे निपात्यते ॥ ६१ ॥
 अस्य भारतवर्षस्य विष्कम्भान्तु सुविस्तरः ।
 मण्डलं भास्करस्याथ योजनानां निबोधत ॥ ६२ ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारो भास्करस्य तु ।

विस्तारात्त्रिगुणस्यास्य परिणाहोऽयं मण्डलं ।
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव भास्कराद्दिगुणः शशी ॥ ६३ ॥
 अतः पृथिव्यां वक्ष्यामि प्रमाणं योजनैः सह ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायां विस्तारो मण्डलश्च यत् ॥ ६४ ॥
 इत्येतद्दिह संख्यातं पुराणं परिमाणतः ।
 तद्वक्ष्यामि प्रसंख्याय साम्प्रतैरभिमानिभिः ॥ ६५ ॥
 अभिमानिव्यतीता ये तुष्ण्यास्ते साम्प्रतेरिह ।
 देवा ये वै ह्यतीतास्ते रूपैर्नामभिरेव च ॥ ६६ ॥
 तस्मात्तु साम्प्रतैर्देवैर्वक्ष्यामि वसुधातलं ।
 दिवस्तु सन्निवेशो वै साम्प्रतैरेव कृतस्त्रयः ॥ ६७ ॥
 शतार्धकोटिविस्तारा पृथिवी कृतस्त्रयः स्मृता ।
 तस्या वाधप्रमाणेन मेरोर्वं चातुरन्तरं ॥ ६८ ॥
 पृथिव्या वाधविस्तारो योजनायात्प्रकीर्तितः ।
 मेरुमध्यात् प्रतिदिशं कोटिरेकादश स्मृताः ॥ ६९ ॥
 तथा शतसहस्राणि एकोननवतिः पुनः ।
 पञ्चाशच्च सहस्राणि पृथिव्या वाधविस्तरः ॥ ७० ॥
 पृथिव्या विस्तरं कृतं योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रःकोट्यस्तु विस्तारः संख्यातः स चतुर्दिशं ॥ ७१ ॥
 तथा शतसहस्राणामेकीनामीतिरुच्यते ।
 सप्तद्वीपसमुद्रायाः पृथिव्यास्त्वेष विस्तरः ॥ ७२ ॥
 विस्तारात्त्रिगुणश्चैव पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ।
 गणितं योजनायन्तु कोटास्त्वेकादश स्मृताः ॥ ७३ ॥
 तथा शतसहस्रन्तु सप्तविंशाधिकानि तु ।

इत्येतद्दे प्रसंख्यातं पृथिव्यन्तस्य मण्डलं ॥ ७४ ॥
 तारकासन्निवेशस्य दिवि यावद्दि मण्डलं ।
 पर्यासः सन्निवेशस्य भूमेस्तथावत् मण्डलं ॥ ७५ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन भूमेस्तुल्यं दिवं स्मृतं ।
 समानामपि लोकानामेतन्मानं प्रकीर्तितं ॥ ७६ ॥
 पर्यासपारिमाण्येन मण्डलानुगतेन च ।
 उपर्युपरि लोकानां कृतवत्परिमण्डलं ॥ ७७ ॥
 संस्थितिर्विहिता सर्वा येषु तिष्ठन्ति जन्तवः ।
 एतदृण्णकटाक्षस्य प्रमाणं परिकीर्तितं ॥ ७८ ॥
 अण्डस्यान्तस्त्रिमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ।
 भूर्लोकश्च भुवश्चैव तृतीयः स्वरिति स्मृतः ।
 महर्लोको जनश्चैव तपः सत्यश्च सप्तमः ॥ ७९ ॥
 एते सप्त कृता लोकान्छवाकारा व्यवस्थिताः ।
 स्वकैरावरणैः सुखैर्धार्थ्यमाणाः पृथक् पृथक् ॥ ८० ॥
 दशभागाधिकाभिश्च ताभिः प्रकृतिभिर्विद्धिः ।
 धार्थ्यमाणा विशिष्यैश्च समुत्पन्नैः परस्परं ॥ ८१ ॥
 अस्याण्डस्य समन्ताच्च सन्निविष्टो घनोदधिः ।
 पृथिवीमण्डलं कृत्स्नं घनतोयेन धार्यते ॥ ८२ ॥
 घनोदधिपरेशाच्च धार्यते घनतेजसा ।
 वाय्वतो घनतेजस्तु, तिर्यग्ूर्ध्वन्तु मण्डलं ॥ ८३ ॥
 समन्ताद्घनवातेन धार्यमाणं प्रतिष्ठितं ।
 घनवातात्तथाकाशमाकाशश्च महात्मना ॥ ८४ ॥
 भूतादिना हृतं सर्वं भूतादिर्महता हृतः ।

हतो महाननस्तेन प्रधानेनाख्ययात्मना ॥ ८३ ॥
 पुराणि लोकपालानां प्रवक्ष्यामि यथाक्रमं ।
 ज्वातिर्माणप्रचारस्य प्रमाणं परिवर्णते ॥ ८४ ॥
 मेरोः प्राच्यां दिशि तथा मानसस्यैव मूर्धनि ।
 तत्लोकसारा माहेन्द्री पुण्या हिमपरिच्छता ॥ ८५ ॥
 दक्षिणेन पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 वैवस्वतो निवसति यमः संयमने पुरे ॥ ८६ ॥
 प्रतीच्यान्तु पुनर्मेरोर्मानसस्यैव मूर्धनि ।
 सुखा नाम पुरी रम्या वरुणस्याथ धीमतः ॥ ८७ ॥
 दिक्षुत्तरस्थां मेरीक्षु मानसस्यैव मूर्धनि ।
 तुल्या माहेन्द्रपुर्यां तु सोमस्यापि विभावरी ॥ ८८ ॥
 सानसोत्तरपृष्ठे तु लोकपालाश्चतुर्दिशं ।
 स्थिता धर्म्यवस्थायां लोकसंरक्षणाय च ॥ ८९ ॥
 लोकपालोपरिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने ।
 काष्ठागतस्य सूर्यस्य गर्तार्यां तां निबोधत ॥ ९० ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।
 ज्योतिषाश्चक्रमादाय सततं परिगच्छति ॥ ९१ ॥
 मध्यगयामरावत्वां यदा भवति भास्करः ।
 वैवस्वते संयमने उद्यस्तत्र उच्यते ॥ ९२ ॥
 सुखायामर्द्धरात्रौ च मध्यगः स्वाद्रविन्ददा ।
 सुखायामथ वादृष्यासुप्तिष्ठन् स तु दृश्यते ॥ ९३ ॥
 विभावामर्द्धरात्रं खान् माहेन्द्रगामस्तमेति च ।
 तदा दक्षिणपूर्व्वेणामपराज्जोविधीयते ॥ ९४ ॥

दक्षिणापरदेस्यानां पूर्वार्द्धः परिकीर्त्तते ।
 तेषामपररात्रश्च ये जना उत्तरापथे ॥ ८७ ॥
 देशा उत्तरपूर्वा ये पूर्वरात्रस्तु तान् प्रति ।
 एवमेवोत्तरेष्वर्को भवनेषु विराजते ॥ ८८ ॥
 सुखायामथ वारुण्यां मध्याह्ने चार्धमा यदा ।
 विभावर्यां सोमपुण्यामुत्तिष्ठति विभावसुः ॥ ८९ ॥
 रात्रार्धं चामरावत्वामस्तमेति यमस्य च ।
 सोमपुण्यां विभावास्तु मध्याह्ने स्याद्विवाकरः ॥ ९० ॥
 महेन्द्रस्यामरावत्यामुत्तिष्ठति यदा रविः ।
 अर्धरात्रं संयमने वारुण्यामस्तमेति च ॥ ९०१ ॥
 स ग्रीष्मेति पर्य्यति भास्करोऽलातचक्रवत् ।
 भ्रमन् वै भ्रममाणानि ऋत्तानि गगने रविः ॥ ९०२ ॥
 एवञ्चतुर्षु होपेषु दक्षिणान्तेन सर्पति ।
 उदयास्तमनेनासादुत्तिष्ठति पुनः पुनः ॥ ९०३ ॥
 पूर्वार्द्धे चापरात्रे तु हो हो देवाक्षयौ तु सः ।
 तपत्येकस्तु मध्याह्ने तैरेव तु सरश्मिभिः ॥ ९०४ ॥
 उदितो वर्धमानाभिरामध्याह्नं तपन् रविः ।
 अतः परं ऋसन्तीभिर्गोभिरस्तं स गच्छति ॥ ९०५ ॥
 उदयास्तमयाभ्यां हि स्मृते पूर्वोपरं दिशौ ।
 यावत्पुरस्तात्तपति तावत् पृष्ठे तु पार्श्वयोः ॥ ९०६ ॥
 यथोद्यन् दृश्यते सूर्यस्तेषां स उदयः स्मृतः ।
 यत्र गणाग्रमायाति तेषामस्तः स उच्यते ॥ ९०७ ॥
 सूर्येषामुत्तरे मेरुर्लोकालोकस्तु, दक्षिणे ।

विदूरभावादूर्कस्य भूमेर्लखावतस्य च ।
 ज्जिगन्ते रश्मयो यस्मात्तेन रात्रौ न दृश्यते ॥ १०८ ॥
 अहनक्षत्रताराणां दर्शनं भास्करस्य च ।
 उच्छ्रयस्य प्रमाणेन ज्ञेयमस्तमनोदयं ॥ १०९ ॥
 शुक्लकायोऽग्निरापच कृष्णच्छाया च मेदिनी ।
 विदूरभावादूर्कस्य उद्यतस्य विरश्मिता ।
 रक्षाभावो विरश्मित्वादृक्त्वाच्चाप्यनुष्णता ॥ ११० ॥
 लेखयावस्थितः सूर्यो यत्र यत्र तु दृश्यते ।
 ऊर्ध्वं गतः सदस्त्रन्तु योजनानां स दृश्यते ॥ १११ ॥
 प्रभा हि सौरो पादेन अस्तह्ण्यति भास्करे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११२ ॥
 उदितस्तु पुनः सूर्यः अस्तमान्नेयमाविशत् ।
 संयुक्तो वज्रिना सूर्यस्ततः स तपते दिवा ॥ ११३ ॥
 प्राकाशश्च तद्यौग्यश्च सूर्याग्नेयो च तेजसो ।
 परस्परानुपवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ ११४ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्धे तथा तस्मिंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति तथा सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ ११५ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो दिनं वै प्रविशत्वपः ।
 तस्माच्छुक्ला भवन्त्यापो नक्तमङ्गः प्रवेशनात् ॥ ११६ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्धे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमनेऽर्कस्य (१) अहोरात्रं विशत्वपः ॥ ११७ ॥

दिनं सूर्यप्रकाशाख्यं तामसौ रात्रिरुच्यते ।
 तस्माद्व्यवस्थिता रात्रिः सूर्यावेष्टमहः स्मृतः ॥ ११८ ॥
 एवं पुष्करमध्येन यदा सर्पति भास्करः ।
 त्रिंशद्विंशत् (१) भेदिन्या मुहूर्त्तैर्नैव गच्छति ॥ ११९ ॥
 योजनायाम्मुहूर्त्तस्य इमां संख्यां निबोधत ।
 पूर्वं शतसहस्राणामेकत्रिंशत् सा स्मृता ॥ १२० ॥
 पश्चाद्यत्तु तद्यान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ।
 मौहूर्त्तिकी गतिर्ज्ञेया सूर्यस्य तु विधीयते ॥ १२१ ॥
 एतेन गतियोगेन यदा काष्ठान्तु दक्षिणा ।
 पर्यागच्छेत्तदादित्यो माघे काष्ठान्तमेव हि ॥ १२२ ॥
 सर्पते दक्षिणायान्तु काष्ठार्या तन्निबोधत ।
 नवकीदृशः प्रसंख्याता योजनैः परिमण्डलं ॥ १२३ ॥
 तथा शतसहस्राणि चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
 अहोरात्रात्पतङ्गस्य गतिरेषा विधीयते ॥ १२४ ॥
 दक्षिणादिनिवृत्तौऽसौ विषुवस्यो यदा रविः ।
 क्षीरीदस्य समुद्रस्य उत्तरान्ता दिग्घरन् ॥ १२५ ॥
 मण्डलं विषुवद्यापि योजनैस्तन्निबोधत ।
 तिस्रः कीदृशस्तु विस्तीर्णा विषुवद्द्यापि सा स्मृता ॥ १२६ ॥
 तथा शतसहस्राणामशौत्येकाधिका पुनः ।
 अथ ये चोत्तरां काष्ठाच्चिन्मासुर्व्यदा भवेत् ।
 शकदीपस्य षष्ठस्य उत्तरान्ता दिग्घरन् ॥ १२७ ॥
 उत्तरायाश्च काष्ठार्या प्रमाणं मण्डनस्य च ।

योजनायात्प्रसंख्याता कोटिरेका तु सा द्विजैः ॥ १२८ ॥

अशीतिनिंयुतानीह योजनानां तथैव च ।

अष्टपञ्चाशत्तथैव योजनान्यधिकानि तु ॥ १२९ ॥

नागवीथ्युत्तरावीथी अजवीथी च दक्षिणा ।

मूलश्चैव तथाषाढे ह्यजवीथ्युदयास्तयः ।

अभिलित्पूर्वतः स्वातिर्नागवीथ्युदयास्तयः ॥ १३० ॥

काष्ठयोरन्तरं यच्च तदप्ये योजनैः पुनः ।

एतच्छतसहस्राणामेकविंशोत्तरं शतं ॥ १३१ ॥

वयस्त्रिंशदधिकान्ये त्रयस्त्रिंशच्च योजनैः ।

काष्ठयोरन्तरं ह्येतद् योजनायात् प्रतिष्ठितं ॥ १३२ ॥

काष्ठयोर्लक्षयोश्चैव अन्तरे दक्षिणोत्तरे ।

ते तु यज्यामि संख्याय योजनैस्तद्विवोधत ॥ १३३ ॥

एकैकमन्तरन्तस्या नियुतान्येकसप्ततिः ।

सहस्राण्यतिरिक्त्वाय ततोऽन्या पञ्चसप्ततिः ॥ १३४ ॥

लेखयोः काष्ठयोश्चैव वाह्याभ्यन्तरयोः स्मृतं ।

अभ्यन्तरन्तु पर्येति मण्डलान्युत्तरायणे ॥ १३५ ॥

वाह्यतो दक्षिणे चैव सततन्तु यथाक्रमं ।

मण्डलानां शतं पूर्णमशीत्यधिकमुत्तरं ॥ १३६ ॥

चरते दक्षिणे चापि तावदेव विभावसुः ।

प्रमाणं मण्डलस्याय योजनायाचिवोधत ॥ १३७ ॥

एकविंशद् योजनानां सहस्राणि समासतः ।

शते द्वे पुनरप्यन्ये योजनानां प्रकीर्त्तिते ॥ १३८ ॥

एकविंशतिभिश्चैव योजनैरधिकैर्द्विंशते ।

एतत्प्रमाणमाख्यातं योजनैर्मण्डलं हि तत् ॥ १३८ ॥
 विष्कम्भो मण्डलस्यैव तिर्यक् स तु विधीयते ।
 प्रत्यहश्चरते तानि सूर्यो वै मण्डलकम् ॥ १४० ॥
 कुलालचक्रपर्यन्तो यथा ग्रीष्मं निवर्त्तते ।
 दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा ग्रीष्मं निवर्त्तते ॥ १४१ ॥
 तस्मात् प्रकृष्टां भूमिश्च कालेनाल्पेन गच्छति ।
 सूर्यो द्वादशभिः ग्रीष्मं मुहूर्त्तैर्दक्षिणोत्तरे ॥ १४२ ॥
 चयोद्गार्धस्य चायामह्नाश्चरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४३ ॥
 कुलालचक्रमध्यस्तु यथा मन्दं प्रसर्पति ।
 तयोद्गयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥ १४४ ॥
 तयोद्गार्धमर्धेन ऋक्षाणां चरते रविः ।
 तस्माद्दीर्घेण कालेन भूमिमस्या निगच्छति ॥ १४५ ॥
 षष्टादशमुहूर्त्तैस्तु उत्तरायणपश्चिमं ।
 षड्भवति तत्रापि चरते मन्दविक्रमः ॥ १४६ ॥
 चयोद्गार्धमर्धेन ऋक्षाणाश्चरते रविः ।
 मुहूर्त्तैस्तावदृचाणि नक्षत्रमष्टादशैश्चरन् ॥ १४७ ॥
 ततो मन्दतरं ताभ्याश्चक्रं भ्रमति वै यथा ।
 सृत्पिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥ १४८ ॥
 त्रिंशन्मुहूर्त्तानिवाहुरहोरात्रं ध्रुवो भ्रमन् ।
 उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमते मण्डलानि सः ॥ १४९ ॥
 कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्त्तते ।
 ध्रुवस्तथा हि विज्ञेयस्तत्रैव परिवर्त्तते ॥ १५० ॥

लभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु ।
 दिवा नक्षत्र सूर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥ १५१ ॥
 उत्तरे प्रक्रमे त्विन्दोर्दिवा मन्दा गतिः स्मृता ।
 तथैव च पुनर्नक्षत्रं शीघ्रा सूर्यस्य वै गतिः ॥ १५२ ॥
 दक्षिणे प्रक्रमे चैव दिवा शीघ्रं विधीयते ।
 गतिः सूर्यस्य नक्षत्रं वै मन्दा चापि तथा स्मृता ॥ १५३ ॥
 एवं गतिविशेषेण विभजन् रात्राहानि तु ।
 तथा विचरते मार्गं समेन विषमेण च ॥ १५४ ॥
 लोकालोके स्मिता ये ते लोकपालाश्चदुर्दिगं ।
 अगस्त्यथरते तेषामुपरिष्ठाज्जवेन तु ।
 भजन्नसावहोरात्रमेवङ्कतिविशेषणैः (१) ॥ १५५ ॥
 दक्षिणे नागवीथ्यायां लोकालोकस्य चोत्तरं ।
 लोकसन्तारको ह्येष वैष्णानरपथादङ्घ्रिः ॥ १५६ ॥
 पृष्ठे यावत्पद्मा सीरो पुरस्तात् सन्ध्याशते ।
 पार्श्वयोः पृष्ठतस्तावन्नोकाण्योक्तस्य सर्व्वतः ॥ १५७ ॥
 योजनानां सहस्राणि दशोर्ध्वन्तूच्छ्रितो गिरिः ।
 प्रकाशचाप्रकाशश्च सर्व्वतः परिमण्डलः ॥ १५८ ॥
 नक्षत्रचन्द्रसूर्याय यद्वास्तारागणैः सह ।
 अभ्यन्तरं प्रकाशन्ते लोकालोकस्य वै गिरिः ॥ १५९ ॥
 एतावानेव लोकस्तु निरालोकस्त्वनेकधा परं ।
 लोकालोक एकधा तु निरालोकस्त्वनेकधा ॥ १६० ॥

लोकालोकन्तु सन्धत्ते यस्मात् सूर्यः परियत्नं ।
 तस्मात्सन्धेति तामाहुषाव्युष्टीर्यदुन्तरं ।
 उषा रात्रिः स्मृता विप्रैर्युष्टिषापि त्वहः स्मृतं ॥ १६१ ॥
 सूर्यं हि यसमाजानां सन्ध्याकाले हि रक्षसाः ।
 प्रजापतिमिषीगेन शापस्तेषां दुरात्मनां ।
 अक्षयत्वञ्च देहस्य प्रापिता मरणं तथा ॥ १६२ ॥
 तिस्रः कीटास्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।
 प्रार्थयन्ति सहस्रांशमुदयन्ति दिने दिने ।
 तापयन्तो दुरात्मानः सूर्यमिच्छन्ति खादितुं ॥ १६३ ॥
 अथ सूर्यस्य तेषाञ्च युद्धमासीत् सुदारुणं ।
 ततो ब्रह्मा च देवाश्च ब्राह्मणाश्चैव सत्तमाः ।
 सन्धेति समुपासन्तः शेषयन्ति महाजलं ॥ १६४ ॥
 ओंकारब्रह्मसंपुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितं ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥ १६५ ॥
 ततः पुनर्महातेजा महाद्युतिपराक्रमः ।
 योजनानां सहस्राणि कर्हमुतिष्ठते शतं ॥ १६६ ॥
 ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 बालखिल्यैश्च मुनिभिः कृतार्थैः समरीचिभिः ॥ १६७ ॥
 काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
 विंशच्च काष्ठा गणयेत् कलान्तं ।
 विंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त-
 सौख्यशता रात्राश्चनौ समेते ॥ १६८ ॥
 कासप्तहो त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमं ।

मध्या मुहूर्त्तमानन्तु ज्ञासे वृद्धौ समा स्मृता ॥ १६८ ॥
 लेखाप्रमृत्त्यष्टादित्ये त्रिमुहूर्त्तगते तु वै ।
 प्रातस्तनः स्मृतः कालो भागस्त्वहः स पञ्चमः ॥ १७० ॥
 तस्मात् प्रातस्तनात्कालात् त्रिमुहूर्त्तस्तु सङ्गवः ।
 मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तस्तु तस्मात्कालाच्च सङ्गवात् ॥ १७१ ॥
 तस्मान्मध्यन्दिनात् कालादपराह्ण इति स्मृतः ।
 त्रय एव मुहूर्त्तस्तु तस्मात् कालाच्च मध्यमात् (१) ॥ १७२ ॥
 अपराह्णे व्यतीपाते कालः सायाह्ण वच्यते ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताद्वै मुहूर्त्तास्त्रय एव च ॥ १७३ ॥
 दशपञ्चमुहूर्त्तं वै अहर्विद्युवति स्मृतं ।
 दशपञ्चमुहूर्त्ताद्वै रात्रिन्दिवमिति स्मृतं ॥ १७४ ॥
 वर्जते ज्ञसते चैव अयने दक्षिणोत्तरे ।
 अहस्तु यसते रात्रिं रात्रिस्तु यसते त्वहः ॥ १७५ ॥
 शरदसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तदिभाष्यते ।
 अहोरात्रं कलाद्यैव सप्त मोमः समश्रुते ॥ १७६ ॥
 तथा पञ्चदशाङ्गानि पञ्च इत्यभिधीयते ।
 द्वौ पक्षौ च भवेन्मासो द्वौ मासावन्तराहृतुः ।
 षट्पञ्चमयनं स्याद्द्वेयने वर्षमुच्यते ॥ १७७ ॥
 निमेषादिकृतः कालः काष्ठाया दस पञ्च च ।
 कलायास्त्रिंशतः काष्ठा माघाशीतिद्वयात्मिका ॥ १७८ ॥
 शतधैकोनकास्त्रिंशत्यात्रात्रिंशत् षडुत्तरा ।
 द्विषष्टिभाक्त्रयोविंशत्यात्राघाश्च चला भवेत् ॥ १७९ ॥

चत्वारिंशत् सदृक्काणि शतान्यष्टौ च विद्युतिः ।
 समतिष्ठापि तत्रैव नवतिं विद्धि निचये ॥ १८० ॥
 चत्वार्येव शतान्याहुर्विद्युतौ वैधसंयुगे ।
 चरांशो ह्येष विज्ञेयो नालिका चात्र कारणं ॥ १८१ ॥
 संवत्सरादयः पञ्च चतुर्मानविकल्पिताः ।
 निचयः सर्वकालस्य युग इत्यभिधीयते ॥ १८२ ॥
 संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।
 इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चतुर्थयानुवत्सरः ।
 पञ्चमो वत्सरस्तो षोऽकालस्तु परिसंज्ञितः ॥ १८३ ॥
 विंशशतं (१) भवेत्पूर्णं पर्वणान्तु रवेर्युगं ।
 एतान्यष्टादशस्त्रिंशदुद्गो भास्करस्य च ॥ १८४ ॥
 ऋतवस्त्रिंशतः सौरा अयनानि दशेव तु ।
 पञ्चविंशत् शतञ्चापि षष्टिर्मासाश्च भास्करः ॥ १८५ ॥
 त्रिंशदेव त्वहोरात्रं स तु मासश्च भास्करः ।
 एकषष्टिस्त्वहोरात्रा द्बहुरेको विभाव्यते ॥ १८६ ॥
 अङ्गान्तु त्राधिकाशीतिः शतञ्चाप्यधिकं भवेत् ।
 मानन्तश्चित्रभानोस्तु विज्ञेयं भुवनस्य तु ॥ १८७ ॥
 सौरसौम्यन्तु विज्ञेयं नक्षत्रं सावनन्तथा ।
 नामान्येतानि चत्वारि यैः पुराणं विभाव्यते ॥ १८८ ॥
 खेतस्सौत्तरतयैव शृङ्गवात्राम पर्वतः ।
 त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि स्पृथन्तीव नभस्तलं ॥ १८९ ॥

तेषांपि शृङ्गवाक्त्राम सर्व्वतथैव विश्रुतः (१) ।
 एकमार्गं च विस्तारो विष्कम्भश्चापि कीर्त्तितः ॥ १२० ॥
 तस्य वै सर्व्वतः शृङ्ग मध्यमन्तद्विरण्मयं ।
 दक्षिणं राजतश्चैव शृङ्गन्तु स्फटिकप्रभं ॥ १२१ ॥
 सर्व्वरत्नमयचैकं शृङ्गमुत्तरमुत्तमं ।
 एवं कूर्टस्त्रिभिः शैलैः शृङ्गवानिति विश्रुतः ॥ १२२ ॥
 यत्तद्विषुवतं शृङ्गन्तदूर्कः प्रतिपद्यते ।
 शरदस्तयोर्मध्ये मध्यमां गतिमास्थितः ।
 अहस्तुल्यामघो रात्रिं करोति तिमिरापहः ॥ १२३ ॥
 हरिताय हया दिव्यास्ते नियुक्ता मन्धारये ।
 अनुलिमा इवाभान्ति पद्मरत्नैर्गभस्त्रिभिः ॥ १२४ ॥
 मेघान्ते च तुलान्ते च भास्करोदयतः स्मृताः ।
 मुहूर्त्ता दश पञ्चैव अहोरात्रिच तावन्ते ॥ १२५ ॥
 क्षत्तिकानां यदा सूर्यः प्रथमांशगतो भवेत् ।
 विशाखानां तदा ज्ञेयचतुर्थींशं निशाकरः ॥ १२६ ॥
 विशाखायां यदा सूर्य्यचरतेऽयं तृतीयकं ।
 तदा चन्द्रं विजानोद्यात् क्षत्तिकागिरमि स्थितं ॥ १२७ ॥
 विषुवन्तं तदा विद्यादेवमाहुर्महर्षयः ।
 सूर्य्येण विषुवं विद्यात्कालं सोमेन लक्षयेत् ॥ १२८ ॥
 समा रात्रिरहश्चैव यदा तद्विषुवद्वेत् ।
 तदा दानानि दद्यानि पितृभ्यो विषुवत्पि ।
 माघश्रेष्ठे विशेष्टेण सुखमेतत्तु तु दैवतं ॥ १२९ ॥

ऊनरात्राधिमासी च कलाकाष्ठासुहृत्तकाः ।

पौर्णमासी तथा श्रेया अमावास्या तथैव च ।

मिनीवाली कुङ्कुमैव राका आनुमतिस्तथा ॥ २०० ॥

तपस्तपस्वी मधुमाधवी च

शक्रः शुचिधायनमुत्तरं स्यात् ।

नभो नभस्वीऽथ इषुः सहीर्जः

सहःसहस्राविति दक्षिणं स्यात् ॥ २०१ ॥

संवत्सरान्ततो श्रेयाः पञ्चाब्दाः ऋणः सुताः (१) ।

तस्मात् षट्तवी श्रेया षट्तवी ह्यन्तराः स्मृताः ॥ २०२ ॥

तन्नादमुमुखा श्रेया अमावास्यास्य पर्वणः ।

तस्मात् विषुवं ज्ञेयं पितृदेवहितं सदा ॥ २०३ ॥

एवं ज्ञात्वा न मुञ्चेत देवे पित्रे च मानवः ।

तस्मात् स्मृतं प्रजानां वै विषुवत्सर्वगं सदा ॥ २०४ ॥

आलोकान्तः स्मृते लोको लोकान्तो लोक उच्यते ।

लोकपालाः स्थितास्तत्र लोकालोकश्च मध्यतः ॥ २०५ ॥

चत्वारस्ते महात्मानस्त्रिष्टयाभूतसंप्रवात् ।

सुधामा चैव वैराजः कर्हमः शङ्खपस्तथा ।

द्विरण्यलोमा पर्जन्यः केतुमान् जातनिधयः ॥ २०६ ॥

निर्हन्तुः निरभीमाना निम्नस्था निष्परिशङ्काः ।

लोकपालाः स्थिता स्मृते लोकालोके चतुर्दिशं ॥ २०७ ॥

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीष्याय दक्षिणं ।

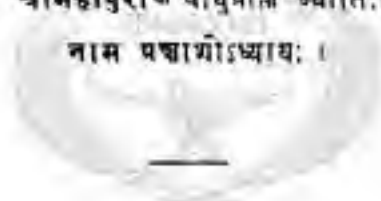
पितृयानः स वै पत्या वैश्वानरपशादृष्टिः ॥ २०८ ॥

तत्त्वासते प्रजायन्तो मुनयो अग्निहोत्रिणः ।
 लोकस्य सन्तानकराः पित्र्याने पथि स्थिताः ॥ २०८ ॥
 भूतारम्भकृतं कर्म पायिषा षट्विमुच्यते ।
 प्रारभन्ते लोककामास्तोषां पत्न्याः सदक्षिणः ॥ २१० ॥
 अलितन्ते पुनर्दन्तं स्थापयन्ति युगे युगे ।
 सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च ॥ २११ ॥
 जायमानास्तु पूर्वं वै पश्चिमानां गृहेषु च ।
 पश्चिमाश्चैव जायन्ते पूर्वेषां निधनेष्वपि ।
 एवमावर्त्तमानास्तो तिष्ठन्त्याभूतसंग्रवात् ॥ २१२ ॥
 अष्टाग्रीतिसहस्राणि मुनीनां गृहमेधिनां ।
 सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता आचन्द्रतारकं ।
 क्रियावतां प्रसंख्येया वै ज्ञयानानि भेजिरे ॥ २१३ ॥
 लोकसंवध्यहारेण भूतारम्भकृतेन च ।
 इच्छादेषप्रकृत्या च भैद्यनोपगमेन च ॥ २१४ ॥
 तथा कायकृतेनेह सेवनाहिषयस्य च ।
 यतैश्वर्यैः कारणैः सिद्धाः ज्ञयानानि हि भेजिरे ।
 प्रजैषिणस्ते मुनयो ह्यपरेष्विह जज्ञिरे ॥ २१५ ॥
 नागवीथ्युत्तरे यद्य समर्पिभ्यश्च दक्षिणं ।
 उत्तरः सवितुः पत्न्या देवयानस्तु म स्मृतः ॥ २१६ ॥
 यत्र ते वासिनः सिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः ।
 सततन्ते जुगुप्सन्ते तन्मानुसृत्यर्जितस्तु तैः ॥ २१७ ॥
 अष्टाग्रीतिसहस्राणि तेषामभ्यूर्ध्वरेतसां ।
 उदक्पत्न्या नमर्थ्यन्तः श्रिता आभूतसंग्रवात् ॥ २१८ ॥

इत्येतैः कारणैः शुद्धैस्तुऽमृतत्वं हि भेजिरे ।
 आभूत्संप्रवृत्तानाममृतत्वं विभाव्यते ॥ २१८ ॥
 त्रैलोक्यस्थितिकास्तुऽयमपुनर्मार्गगामिनः ।
 मग्नहत्याश्रमेधाभ्यां पुण्यपापकृतोऽपरं ।
 आभूत्संप्रवृत्तान्ते तु चौर्येण द्यूहरेतसः ॥ २२० ॥
 जह्वीतरमृदिभ्यस्तु भुवो यथास्ति वै स्मृतं ।
 एतद्विष्णुपदं दिव्यं ततोयं ज्योतिः भास्वरं ॥ २२१ ॥
 तत्र गत्वा न प्रीचन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ।
 धर्मभूवाद्याद्विष्ठन्ति यत्र ते लोकसाधकाः ॥ २२२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारी

नाम प्रश्नांशोऽध्यायः ।

अथैकपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००@०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स्वायम्भुवे निम्नमे तु व्याख्यातान्युत्तराणि तु ।
भविष्याणि च सर्वाणि तेषां वक्ष्याम्यनुक्रमं ॥ १ ॥
एतच्छ्रुत्वा तु मुनयः पप्रच्छुर्लोमहर्षणं ।
सूर्याचन्द्रमसोश्चारं ग्रहाणाञ्चैव सर्व्वशः ॥ २ ॥
ऋषय जगुः । अमन्ते कवसेतानि ज्योतीर्षि दिवि मण्डलं ।
तिथ्यग्व्यूहेन सर्वाणि तथैवासङ्करेण च ।
कथं भ्रामयते तानि अमन्ति यदि वा स्वयं ॥ ३ ॥
एतच्चेदितुमिच्छामस्तथो निगद सत्तम ।
भूतसम्बोहनत्वेतच्छीतुमिच्छा प्रवर्त्तते ॥ ४ ॥
सूत उवाच । भूतसम्बोहनं ह्येतद्भुवतो मे निबोधत ।
प्रत्यक्षमपि दृश्यं यत्तत् संमीहयते प्रजाः ॥ ५ ॥
योऽसौ चतुर्दिशं पुच्छे शिशुमारे व्यवस्थितः ।
उत्तानपादपुत्रोऽसौ मेधोभूतो ध्रुवो दिवि ॥ ६ ॥
स हि अमन् अमयते चन्द्रादिज्यौ ग्रहैः सह ।
अमन्तमनुगच्छन्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥ ७ ॥
ध्रुवस्य मनसा चासौ सर्पते भगणः स्वयं (१) ।

सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि यज्ञैः सह ॥ ८ ॥
 वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बडानि तानि वै ।
 तेषां योगश्च भेदाश्च कालचारस्तथैव च ॥ ९ ॥
 अस्तोदयो तद्योत्पाता अयने दक्षिणोत्तरे ।
 विषुवद्भ्रुवर्णाश्च ध्रुवाक्षर्व्यं प्रवर्त्तते ॥ १० ॥
 वर्षा घर्मो हिमं राशिः सन्ध्या चैव दिनं तथा ।
 शुभाशुभं प्रजानाञ्च ध्रुवाक्षर्व्यं प्रवर्त्तते ॥ ११ ॥
 ध्रुवेणाधिलतायैव सूर्योऽपावृत्य तिष्ठति ।
 तद्देशं दीप्तकिरणः स कालाग्निर्द्दिवाकरः ॥ १२ ॥
 परिवर्त्तकमादिषा भाभिरालोकयन् दिशः ।
 सूर्यः किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वेशः ।
 जगती जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमाः (१) ॥ १३ ॥
 आदित्यपीतं सूर्याग्निः सीमं संक्रमते जलं ।
 नाड्यौभिर्वायुयुक्ताभिर्लोकधातुः प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥
 यत् सीमात् स्त्रवते सूर्यस्तदयेष्ववतिष्ठते ।
 मेघा वायुनिघातेन विष्टजन्ति जलध्रुवि ॥ १५ ॥
 एवमुत्क्षिप्यते चैव पतते च पुनर्जलं (२) ।
 नानापकारमुदकस्तदेव परिवर्त्तते ॥ १६ ॥
 सन्धारणार्थं भूतानां मायैषा विश्वनिर्मिता ।
 अनया मायया व्याप्तं चैलोक्यं सचराचरं ॥ १७ ॥
 विश्वेशो लोकलहेवः सहस्रांशुः प्रजापतिः ।
 धाता कृत्स्नस्य लोकस्य प्रभुर्विष्णुर्द्दिवाकरः ॥ १८ ॥

सर्वलौकिकमन्त्रो वै यत्सोमाजभसः श्रुतं (१) ।
 सोमाधारं (२) जगत्सर्वमेतत्तथ्यं प्रकीर्तितं ॥ १८ ॥
 सूर्यादुष्यं निस्त्रयते सोमाच्छीतं प्रवर्तते ।
 शोतोष्वोष्यैर्द्वावेतो युक्तौ धारयतो जगत् ॥ २० ॥
 सोमाधारा नदी गङ्गा पवित्रा विमलोदका ।
 सोमपुत्रपुरोगाय महानद्यो द्विजोत्तमाः ॥ २१ ॥
 सर्वभूतशरीरेषु आपो ह्यनुगता यः ।
 तेषु सन्दह्यमानेषु जडमस्यावरेषु च ।
 धूमभूतास्तु ता आपो निष्क्रामन्तीह सर्वशः ॥ २२ ॥
 तेन चाभ्राणि जायन्ते स्थानमत्राश्रमां श्रुतं ।
 आर्कस्तेजो हि भूतेभ्यो ह्यादत्ते रश्मिभिर्जलं ॥ २३ ॥
 समुद्राद्वायुसंयोगाद्दहन्त्यापो गभस्तयः ।
 यतस्त्वृतुनशात् काले परिवर्त्तो दिवाकरः ।
 यकृत्यपो हि मेघेभ्यः शुक्लाः शुक्लगभस्तिभिः ॥ २४ ॥
 अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदोरिताः ।
 सर्वभूतहितार्थाय वायुभिश्च समन्ततः ॥ २५ ॥
 ततो वर्षति पद्मासान् सर्वभूतविष्वदये ।
 वायव्यं स्तनितश्चैव वैद्युतश्चाग्निसम्भवं ॥ २६ ॥
 मेघनाथ मिहेर्हातोर्मेघत्वं व्यस्रयन्ति च ।
 न भ्रशन्ति यतस्त्वापस्तदम्भं कवयो विदुः ॥ २७ ॥
 मेघानां पुनरुत्पत्तिस्त्रिविधा योनिरुच्यते ।
 आग्नेया ब्रह्मजायैव पक्षजाय पृथग्विधाः ।

विधा घनाः समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि सम्भवं ॥ २८ ॥
 आग्नेयास्त्वर्षजाः प्रीतास्तेषां तस्मात् प्रवर्त्तनं ।
 शीतदुर्दिनवाता ये अगुणास्ते व्यवस्थिताः ॥ २९ ॥
 महिषाश्च वराहश्च मत्तमातङ्गनामिनः ।
 भूत्वा धरणिमभ्येत्य विचरन्ति रमन्ति च ॥ ३० ॥
 जीमूता नाम ते मेघा एतेभ्यो जीवसम्भवाः ।
 विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधाराविलम्बिनः ॥ ३१ ॥
 मूका घना मङ्गलाया प्रवाहस्य वशागुगाः ।
 क्रोशमावाश्च वर्षन्ति क्रोशार्हादपि वा पुनः ॥ ३२ ॥
 पर्वताग्रनितम्बेषु वर्षन्ति च रमन्ति च ।
 बलाकागर्भदायैव बलाकागर्भधारिणः ॥ ३३ ॥
 ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिष्ठाससम्भवाः ।
 ते हि विद्युद्गुणोपेताः स्तनयन्ति स्वनपिवाः ॥ ३४ ॥
 तेषां शब्दप्रणादेन भूमिः स्वाङ्गकहीदृमा ।
 राज्ञो राज्ञाभिधितेव पुनर्यौवनमश्नुते ।
 तेष्वियं प्रीतिमासक्ता भूतानां जीवितोद्भवा ॥ ३५ ॥
 जीमूता नाम ते मेघा तेभ्यो जीवस्य सम्भवाः ।
 द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ॥ ३६ ॥
 एते योजनमावाश्च सार्द्धाह्निष्कृतादपि ।
 हृदिसर्गस्तथा तेषां धारासाराः प्रकीर्त्तिताः ।
 पुष्करावर्त्तका नाम ये मेघाः पञ्चसम्भवाः ॥ ३७ ॥
 शक्नेन पक्षाच्छिन्ना ये पर्वतानां महीजसा ।
 कामगानां पतङ्गानां भूतानां शिवमिहतां ॥ ३८ ॥

पुष्करा नाम ते मेघा वृद्धन्तस्तोयमकराः ।
 पुष्करावर्त्तकाम्नेन कारणेनेह शब्दिताः ॥ ३८ ॥
 नानारूपधराधैव महाघोरतराश्च ते ।
 कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सम्बर्त्तान्नेर्नियामकाः ॥ ४० ॥
 वर्षन्त्येते युगान्तेषु तृतीयांशे प्रकीर्त्तिताः ।
 अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महीतलं ।
 वायुं परं वहन्तः स्युराचिताः कल्पसाधकाः ॥ ४१ ॥
 यान्यस्याण्डकपालस्य प्राकृतस्याभवंस्तदा ।
 तन्मादृश्रद्धा समुत्पद्यद्यतुर्वक्तुः स्वयम्भुवः ।
 तान्येवाण्डकपालस्य सर्वे मेघाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ४२ ॥
 तेषामाप्यायनं धूमः सर्वेषामविशेषतः ।
 तेषां येष्ठस्तु पर्जन्यवत्वारधैव दिग्गजाः ॥ ४३ ॥
 गजानां पञ्चतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
 कुलमेकं पृथग्भूतं योनिरेका जलं स्मृतं ॥ ४४ ॥
 पर्जन्यो दिग्गजाधैव हेमन्ते गीतसम्भवाः ।
 तुषारवृष्टिं वर्षन्ति सर्व्वसंस्तुतिवृद्धये ॥ ४५ ॥
 येष्ठः परिवहो नाम तेषां वायुरपाश्र्वधः ।
 येऽसौ विभर्त्ति भगवान् गङ्गामाकाशगोचरां ।
 दिव्यामतिजलां पुण्यां विद्यां सुगंधयि स्थितां ॥ ४६ ॥
 तस्याविष्मद्जन्तोयं दिग्गजाः पृथुभिः करैः ।
 शीकरं संप्रमुञ्चन्ति नौडार इति स स्मृतः ॥ ४७ ॥
 दक्षिणेन गिरियोऽसौ हेमकूट इति स्मृतः ।
 उदग्ध्रिमतः शैलादुत्तरस्य च दक्षिणे ।

पुण्ड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र वै स्मृतं ॥ ४८ ॥
 तस्मिन्निपतितं वर्षं यत्तु पारसमुद्भवम् ।
 ततस्तदावहो वायुर्हिमशेलात् समुद्वहन् ।
 आनयत्यात्मयोगेन सिञ्चनानी महागिरिं ॥ ४९ ॥
 हिमवन्तमतिक्रम्य हृष्टिषिधं ततः परम् ।
 इहाभ्येति ततः पश्चादपरान्तविह्वये ॥ ५० ॥
 मेघावाप्यागतश्चैव सर्वमेतत् प्रकीर्णितम् ।
 सूर्य्य एव तु हृष्टीनां स्फटा समुपदिश्यते ॥ ५१ ॥
 ध्रुवेणावेष्टितः सूर्य्यस्ताभ्यां हृष्टिः प्रवर्णते ।
 ध्रुवेणावेष्टितो वायुर्हृष्टिं संहरते पुनः ॥ ५२ ॥
 यज्ञाग्निः सत्य सूर्यात् कृत्स्नं नक्षत्रमण्डले ।
 वारस्यान्ते विश्वकर्मा ध्रुवेण परिवेष्टितम् ॥ ५३ ॥
 अतः सूर्य्यरश्मिभ्यां सन्निवेशं निबोधत ।
 संस्थितेनैकचक्रेण पञ्चारेण विनाभिना ॥ ५४ ॥
 हिरण्यमेव भगवान् पर्वणां तु मञ्जोलसा ।
 नष्टवर्णाभ्यङ्गारेण घटप्रकारैकनेमिना ।
 चक्रेण भास्वता सूर्य्यः स्यान्द्नेन प्रसर्पति ॥ ५५ ॥
 दशयोजनसाहस्रो विस्तारायामतः स्मृतः ।
 द्विगुणोऽस्य रथोपस्थादीषादण्डप्रमाणतः ॥ ५६ ॥
 स तस्य ब्रह्मणा सृष्टो रथो ह्यर्धवर्षेण तु ।
 असङ्गः काञ्चनो दिव्यो युक्तः परमगैर्हयैः ॥ ५७ ॥
 ऊर्ध्वोभिर्वाजिरूपैस्तु यतः शृङ्गस्ततः स्थितः ।
 वरुणस्यान्दनस्यैव लक्षणेः सदृशस्तु सः ।

तेनाऽसौ सर्पति व्योम्नि भास्वता तु दिवाकरः ॥ ५८ ॥
 अथेमानि तु सूर्यस्य प्रत्यङ्गानि रथस्य तु ।
 संवत्सरस्यावयवैः कल्पितानि यथाक्रमं ॥ ५९ ॥
 अहस्तु नाभिः सूर्यस्य एकचक्रः स वै स्मृतः ।
 आराः पञ्चत्तवस्तस्य नेभिः बहुतवः स्मृताः ॥ ६० ॥
 रथनौडः स्मृतो ह्यन्दस्त्वयने जूवरायुभी ।
 मुहूर्तो बभ्रुरास्तस्य यस्या तस्य कलाः स्मृता ॥ ६१ ॥
 तस्य काळाः स्मृता घोणा ईषादण्डः क्षणास्तु वै ।
 निमेषाद्यानुकर्षोऽस्य ईषा चास्य लघाः स्मृताः ॥ ६२ ॥
 रात्रिर्वरुथो वरुथोऽस्य ध्वज ऊर्ध्वसमुच्चितः ।
 युगाक्षकोटी ते तस्य अर्धकामावभौ स्मृतौ ॥ ६३ ॥
 समाखरूपान्कन्दोसि वहन्ते वामतो धुरी ।
 गायत्री चैव त्रिष्टुप् च अनुष्टुप् जगतौ तथा ॥ ६४ ॥
 पङ्क्तिर्य हहती चैव उष्णिक् चैव तु सप्तमं ।
 अष्टे चक्रां निवहन्तु भुवे त्वष्टः समर्पितः ॥ ६५ ॥
 सहचक्रो भ्रमत्यष्टः सहाक्षो भ्रमति भ्रुवः ।
 अक्षः सहैव चक्रेण भ्रमतेऽसौ भुवेरितः ॥ ६६ ॥
 एवमर्थवशात्तस्य सन्निवेशो रथस्य तु ।
 तथा संयोगभागेन संसिद्धो भास्वरो रथः ॥ ६७ ॥
 तेनाऽसौ तरन्निर्देवस्तरसा सर्पते दिवि ।
 युगाक्षकोटिमन्त्रद्वौ रश्मौ हो स्यन्दनस्य हि ॥ ६८ ॥
 भ्रुवेण भ्रमतो रश्मौ विचक्रयुगयोस्तु वै ।
 भ्रमतो मण्डलानि स्युः खिचरस्य रथस्य तु ॥ ६९ ॥

युगाच्चकोटी ते तस्य दक्षिणे स्यन्दनस्य तु ।
 भ्रुवेण संस्पृष्टोते वै दिक्कक्षेत्ररज्जुवत् ॥ ७० ॥
 भ्रमन्तमनुगच्छे तां भ्रुवं रश्मी तु तावम्भौ ।
 युगाच्चकोटी ते तस्य वातोर्मौ स्यन्दनस्य तु ॥ ७१ ॥
 कौलासक्तौ यदा रज्जुर्भ्रमते सर्वतो दिशं ।
 क्रमस्तस्य रश्मी तो मण्डलेषूत्तरायणे ॥ ७२ ॥
 वर्हेते दक्षिणे चैव भ्रमतो मण्डलानि तु ।
 भ्रुवेण संस्पृष्टो तो तु रश्मी वै नयतो रविं ॥ ७३ ॥
 आकृष्येते यदा तो वै भ्रुवेण समक्षिप्तौ ।
 तदा सोऽभ्यन्तरं सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ॥ ७४ ॥
 अग्नौतिमण्डलगतं काष्ठयोरुभयोपरम् ।
 भ्रुवेण सुखमानाभ्यां रश्मिभ्यां पुनरेव तु ॥ ७५ ॥
 तथैव बाह्यतः सूर्यो भ्रमते मण्डलानि तु ।
 लक्ष्मणं स वेगेन मण्डलानि तु गच्छति ॥ ७६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःप्रचारो नामे-
 कपचाशोऽध्यायः ।

अथ द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःप्रचारः ।

सूत उवाच । स रक्षीऽधिष्ठिती देवैरादित्यैर्ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोग्भिश्च ग्रामणीमर्षैराक्षसैः ॥ १ ॥

एते वसन्ति वै सूर्य्ये ह्यो ह्यो मासौ क्रमेण तु ।

धातार्थ्यमा पुलस्त्यश्च पुलहश्च प्रजापतिः ॥ २ ॥

उरगो वासुकिश्चैव मङ्गीर्णरश्च तावुभौ ।

तुम्बुहर्नारदश्चैव गन्धर्व्वो गायतां वरो ॥ ३ ॥

ऋतुस्यत्यप्सरश्चैव तथा वै पुष्पिककालो ।

ग्रामणी रथकृष्णश्च तपोर्य्यश्चैव तावुभौ ॥ ४ ॥

रक्षी हेतिः प्रहेतिश्च यातुधानावुदाहृतौ ।

मधुमाधवयोरेव गणो वसति भास्करे ॥ ५ ॥

वासन्तो ग्रैष्मिकौ मासौ मित्रश्च वरुणश्च ह ।

ऋषिरचिर्विशिष्टश्च तक्षको रश्म एव च ॥ ६ ॥

मेनका सहजान्या च गन्धर्व्वी च हृष्टा हृष्टः ।

रथस्थानश्च ग्रामण्यो रथचित्रश्च तावुभौ ॥ ७ ॥

पौरुषेयो ध्रुवश्चैव यातुधानावुदाहृतौ ।

एते वसन्ति वै सूर्य्य मासयोः शुचिशुक्रयोः ॥ ८ ॥

ततः सूर्य्ये पुनरुक्त्वान्वा निवसन्तीह देवताः ।

इन्द्रथैव विवस्तांश्च अङ्गिरा ऋगुरेव च ॥ ८ ॥
 एतापर्वस्तथा सर्पः शङ्खपालश्च तावुभौ ।
 विश्वावसुषसेनौ च प्रातश्चैवावस्थे ॥ ९ ॥
 प्रस्तां चेति च विख्याता निष्ठा चेति च ते उभे ।
 यातुधानस्तथा सर्पो व्याघ्रः श्वेतश्च तावुभौ ।
 नभोनभसायोरेष गणो वसति भास्करे ॥ ११ ॥
 शरदृतौ पुनः शुम्भा वसन्ति मुनिदेवताः ।
 पर्यन्तश्चाथ पूषा च भरद्वाजः सगोतमः ॥ १२ ॥
 विश्वावसुश्च गन्धर्वोऽस्तथैव सुरभिश्च यः ।
 विश्वाचो च धृताचो च उभे ते शुभलक्षणौ ॥ १३ ॥
 नाग ऐरावतश्चैव विश्रुतश्च धनञ्जयः ।
 सेनजिश्च सुषेणश्च सेनानीर्यामणौ च तौ ॥ १४ ॥
 आपो वातश्च तावेतो यातुधानावुभौ स्मृतौ ।
 वसन्त्येते तु वै सूर्य्यं मासयोश्च दधोर्जयोः ॥ १५ ॥
 हेमन्तिको तु द्वौ मासौ वसन्ति तु दिवाकरे ।
 अंशो भगश्च द्वितीयो कश्यपश्च ऋतुश्च ॥ १६ ॥
 भुजङ्गश्च महापद्मः सर्पः कर्कोटकस्तथा ।
 त्रिवसेनश्च गन्धर्व्यं कर्णायुश्चैव तावुभौ ॥ १७ ॥
 सर्व्वशी विप्रचित्तिश्च तथैवाप्सरसौ शुभे ।
 तार्क्ष्ययारिष्टनेमिश्च सेनानीर्यामणौ च तौ ॥ १८ ॥
 विश्रुत्स्फुल्लश्च तावुभौ यातुधानावुदाहृतौ ।
 सहे चैव मङ्गल्ये च वसन्त्येते दिवाकरे ॥ १९ ॥
 ततः गैरिद्योश्चापि मासयोर्निवसन्ति वै ।

त्वष्टा विश्वार्जमदन्विर्विष्णामित्रस्तथैव च ॥ २० ॥
 काद्रव्यौ तथा नागौ कम्बलाम्बतराधुभौ ।
 गन्धर्वौ हृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चास्तथैव च ॥ २१ ॥
 तिलोत्तमाक्षराद्यैश्च देवी रश्मा मनोरमा ।
 ऋतजिह्वस्तज्जिह्वैश्च ग्रामण्यौ लोकविश्रुतौ ॥ २२ ॥
 ब्रह्मोपेतस्तथा दक्षो यज्ञोपेतश्च स स्मृतः ।
 एते देवा वसन्त्यर्कं हो मासौ तु क्षमिणस्तु ॥ २३ ॥
 स्थानाभिमानिनो ह्येते गन्धा द्वादश सप्तकाः ।
 सूर्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेज उत्तमं ॥ २४ ॥
 प्रथितैस्तैर्वचोभिस्तु श्रुवन्ति सुनयो रविं ।
 गन्धर्वाश्चरस्यैव गीतकृत्यैरुपासते ॥ २५ ॥
 ग्रामणीयश्चभूतास्तु कुर्वन्ते भीमसंघं (१) ।
 सर्पा वदन्ति सूर्याश्च यातुधानानुयान्ति च (२) ।
 बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिचार्योदयाद्विं ॥ २६ ॥
 एतेषामेव देवानां यथावर्षं यथातपः ।
 यथायोगं यथासत्त्वं यथाधर्मं यथाबलं ॥ २७ ॥
 यथा तपत्यसौ सूर्यस्तेषां सिद्धस्तु तेजसा ।
 इत्येते वै वसन्तोह हो हो मासौ दिवाकरे ॥ २८ ॥
 ऋषयो देवगन्धर्वाः पक्षगाश्चरसाङ्गणाः ।
 ग्रामण्यश्च तथा यक्षा यातुधानाश्च भूयशः ॥ २९ ॥
 एते तपन्ति वर्धन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ।
 भूतानामशुभहर्षं व्यपोहन्तोह कीर्तिताः ॥ ३० ॥

मानवानां शुभं ह्येते हरन्ति दुरिताकर्मा ।
 दुरितं हि प्रचाराणां व्यपोहन्ति क्वचित् क्वचित् ॥ ३१ ॥
 विमानेऽवस्थिता दिव्ये कामगा वातरंजसः ।
 एते सहैव सूर्येण भ्रमन्ति दिवसानुगाः ॥ ३२ ॥
 वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै प्रजाः ।
 गोपायन्ति तु भूतानि सर्वाणीहामनुचयात् ॥ ३३ ॥
 स्थानाभिमानिनामितत् स्थानं मन्वन्तरेषु वै ।
 अतीतानागतानां वै वर्तन्ते साम्प्रतन्तु ये ॥ ३४ ॥
 एवं वसन्ति वै सूर्ये सप्तकास्ते चतुर्दिशं ।
 चतुर्दिशसु सर्गेषु गणा मन्वन्तरेषु च ॥ ३५ ॥
 धीषे हिमे च वर्षासु सुखमानो
 घर्मं हिमश्च वर्षश्च दिनं निशाश्च ।
 कालेन गच्छत्यृतुवशात् पश्चिन्नतरश्मि-
 र्देवान् पितॄन् च मनुजांश्च तर्पयन् वै ॥ ३६ ॥
 प्रीणाति देवानमृतेन सूर्यः
 सोमं सुपुष्पेन विवर्द्धयित्वा ।
 शक्ने तु पूर्णं दिवसक्रमेण
 तं कृष्णपक्षे विबुधाः पिवन्ति ॥ ३७ ॥
 पीतन्तु सोमं दिक्कलावशिष्टं
 कृष्णपक्षे रश्मिभिस्तं चरन्तं ।
 सुधासूतं तत्पितरः पिवन्ति
 देवाश्च सौम्याश्च तथैव कथ्यं ॥ ३८ ॥
 सूर्येण गोभिस्तु समुद्धृताभि-

रडिः पुनश्चैव समुद्रताभिः ।
 वृष्ट्यातिवृष्ट्याभिरथौषधीभि-
 र्मर्त्याः क्षुधन्त्यन्नपानैर्जयन्ति ॥ ३८ ॥
 असृतेन त्वमिच्छ्वर्द्धमासं सुराणां (१)
 मासाहर्त्तसिः स्वधया पितॄणां ।
 अन्नेन शश्वत् दधाति मर्त्यान्
 सूर्यः स्वयं तच्च विभर्ति गोभिः ॥ ४० ॥
 अयं हरिस्तैर्हरिभिस्तुरङ्गमै-
 रयन् हि चापौ हरतीति रश्मिभिः ।
 विसर्गकाले विस्त्रजंश्च ताः पुनः
 विभर्ति शश्वत् सविता चराचरं ॥ ४१ ॥
 हरिर्हरिर्द्विर्जिघत्से तुरङ्गमैः
 पिवत्यद्यापौ हरिभिः सहस्रधा ।
 तः प्रमुञ्चत्यपि तास्त्वसौ हरिः
 स मुञ्चमानो हरिभिस्तुरङ्गमैः ॥ ४२ ॥
 इत्येष एकचक्रेण सूर्यस्तूर्णं रथेन तु ।
 भद्रैस्तैरक्षतैरश्वैः सर्पतेऽसौ दिवि जये ॥ ४३ ॥
 अतीरात्वा द्रुपेनाऽसौ एकचक्रेण तु भ्रमन् ।
 समधीपसमुद्रान्तं समभिः समभिर्जयैः ॥ ४४ ॥
 कुन्दीभिरश्वरूपैस्तैर्यतयक्रन्ततः स्थितैः ।
 कामरूपैः सक्तद्युक्तैरमितैर्मौनोजवैः ॥ ४५ ॥
 हरितैरप्ययैः पिङ्गै रीश्वरैर्ब्रह्मवादिभिः ।

अयोतिमण्डलगतं र्भमन्यन्ते ते जयाः ॥ ४६ ॥
 वाङ्ममभ्यन्तरश्चैव मण्डलं दिवसकलात् ।
 कल्पादौ सन्धयुक्तास्ते वहन्वाभूतसंज्ञवात् ।
 आहता वास्तुष्वेते भ्रमन्ते रात्राहाणि तु ॥ ४७ ॥
 प्रथितेर्ष्योभिरपैः स्तूयमानो महर्षिभिः ।
 सेव्यते गीतनृत्येषु गन्धर्वैरक्षरोगणैः ।
 पतङ्गः पतगैरज्ञैर्भ्रममाणो दिवस्प्रतिः ॥ ४८ ॥
 वीर्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि तथा शशौ ।
 ज्वालहवी तथैवाप्य रश्मिनां सूर्यवत् स्मृते ॥ ४९ ॥
 विश्वलोभयपार्श्वस्थो विज्ञेयः शशिनो रथः ।
 अपाङ्गर्भसमुत्पन्नो रथः साक्षः ससारधिः ।
 शतारैव लिम्बिषकैर्युक्तः शुक्लैर्ह्योत्तमैः ॥ ५० ॥
 दशभिस्तु कृत्रैर्द्व्यैरसङ्गैस्तेर्मनीजवैः ।
 सकलास्ते रथे तस्मिन् वहन्ते आयुगन्धवात् ॥ ५१ ॥
 संवृद्धीते रथे तस्मिन् श्वेतचक्षुःश्रवास्तु वै ।
 अश्वास्तमिकवर्णास्ते वहन्ते शङ्खवर्षसं ॥ ५२ ॥
 ययुष लिमनाश्चैव ह्यो राज्ञी वल्लो जयः ।
 अश्वी यामस्तुरण्यश्च हंसो व्योमो मृगस्तथा ॥ ५३ ॥
 इत्येते नामभिः सर्वे दश चन्द्रमसो जयाः ।
 एते चन्द्रमसन्धेवं वहन्ति दिवसकलात् ॥ ५४ ॥
 देवैः परिहृतः सौम्यः पित्रभिश्चैव गच्छति ।
 सोमस्य शुक्लपक्षादौ भास्करे पुरतः स्थिते ।
 आपूर्यते पुरश्चालः सततं दिवसकलात् ॥ ५५ ॥

देवैः पीतं चये सोममाप्याययति नित्यदा ।
 पीतं पञ्चदशाहन्तु रश्मिनैकोन भास्करः ॥ ५६ ॥
 आपूरयन् सुषुम्नेन भार्गवं भागमहःकमात् ।
 सुषुम्नाप्यायमानस्य शृङ्गा बर्हन्ति वै कलाः ॥ ५७ ॥
 तस्माद्बुधसन्ति वै कण्ठे शृङ्गा अप्याययन्ति च ।
 इत्येवं सूर्यवीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ॥ ५८ ॥
 पौर्णमास्यां स दृश्येत शृङ्गः सम्पूर्णमण्डलः ।
 एवमाप्यायितः सोमः शृङ्गपक्षे दिनक्रमात् ॥ ५९ ॥
 ततो द्वितीयापवृत्ति बबुलस्य चतुर्दशौ ।
 अथां सारमयस्त्रेन्दोरसमाशाककस्य च ।
 पिवन्त्यम्बुमयं देवा मधु सौम्यं सुधामयं ॥ ६० ॥
 सन्धृतश्चाहंभासेन असृतं सूर्यतेजसा ।
 भक्षार्धमसृतं सौम्यं पौर्णमास्यामुपासते ॥ ६१ ॥
 एकरात्रं सुरैः सर्वैः पितृभिश्च मनुर्विभिः ।
 सोमस्य कण्ठपक्षादौ भास्कराभिमुखस्य च ॥ ६२ ॥
 प्रक्षीयते पुरस्वात्सः पीयमानाः कलाः क्रमात् ।
 क्षीयन्ते तस्मात् कण्ठे याः शृङ्गा अप्याययन्ति ताः ॥ ६३ ॥
 एवं दिनक्रमातीते विबुधास्तु निशाकरं ।
 पीत्वाऽहंभासङ्गच्छन्ति अमावास्यां सुरोत्तमाः ।
 पितरयोपतिष्ठन्ति अमावास्यां निशाकरं ॥ ६४ ॥
 ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलाकके ।
 अपराह्णे पितृगणैर्जघन्धः पशुपास्यते ॥ ६५ ॥
 पिवन्ति द्विकलाकालं शिष्टा तस्य तु या कला

तिः सतं तदमावास्याङ्गभस्तिभ्यः स्वधामृतं ।
 तां स्वधां मासहस्रैः तु पीत्वा गच्छन्ति तेऽमृतं ॥ ६६ ॥
 सोम्या वर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्तास्तथैव च ।
 कव्याश्चैव (१) तु ये प्रोक्ताः पितरः सर्व एव ते ॥ ६७ ॥
 संवत्सरास्तु वै कव्याः (२) पञ्चाष्टा ये हिजैः स्मृताः ।
 सोम्यास्तु षडतवो ज्ञेया मासा वर्हिषदः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्तासर्वश्चैव पितृसर्गा हि वै हिजाः ॥ ६८ ॥
 पितृभिः पीयमानस्य पञ्चदश्यां कला तु वै ।
 यावद्य जीवते तस्य भागः पञ्चदशस्तु सः ॥ ६९ ॥
 अमावस्यान्तदा तस्य अन्तमापूर्यते परं ।
 तद्विद्यो वै पञ्चादौ षोडश्यां शशिनः स्मृती ॥ ७० ॥
 एवं सूर्यनिमित्तेषां चयद्विनिर्वाकरे ।
 तारापञ्चाशं वक्ष्यामि क्षर्भानोद्य रथं पुनः ॥ ७१ ॥
 तोवतेजोमयः शुभः होमपुत्रस्य वै रथः ।
 युक्ती द्वयैः पिशङ्गैस्तु, अष्टाभिर्वातरं हसैः (३) ॥ ७२ ॥
 सवरुथः सानुकर्षः सूती दिव्यो रथे महान् ।
 सोपामङ्गपताकस्तु, सध्वजो मेघसन्निभः (४) ॥ ७३ ॥
 भार्गवस्य रथः श्रीमान् तेजसा सूर्यसन्निभः ।
 पृथिवीसन्धवैयुक्तो नानावर्णैर्ज्योत्समैः ॥ ७४ ॥
 ज्ञेतः पिशङ्गः सारङ्गो नीलः पीतो विसोदितः ।
 लण्वाद्य हरितश्चैव पूषतः पृथिविरेव च ।

१ काकाश्चेति व० ।

२ कव्या इति व० ।

३ अष्टाभिर्वातरं हसैरिति व० ।

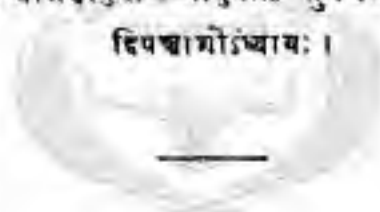
४ घनपद्मिभ इति व० ।

दशभिस्त्रैर्महाभागैरक्षग्रैर्वीतवेगितैः ॥ ७५ ॥
 अष्टाश्वः काश्वनः श्रौमान् सोमस्यापि रथोऽभवत् ।
 असङ्गैर्लोहितैरश्वैः सर्व्यगैरग्निमश्वैः ।
 सर्पतेऽसौ कुमारी वै ऋतुवक्तानुचक्रगः ॥ ७६ ॥
 ततस्वाङ्गिरसो विद्वान् देवाचार्यो ब्रह्मरतिः ।
 शोणैरश्वैः काश्वनेन स्यन्दनेन प्रसर्पति ॥ ७७ ॥
 युक्तस्तु वाजिभिर्दिव्यैरष्टाभिर्वीतसन्धितैः ।
 नक्षत्रेऽब्दश्रिवसति सधिरास्तेन गच्छति ॥ ७८ ॥
 ततः शनैश्चरोऽप्यश्वैः श्वलैर्व्योमसश्वैः ।
 कार्णायमं समारुह्य स्यन्दनं याति वै शनैः ॥ ७९ ॥
 स्वर्भानोस्तु तथैवाग्नाः कृष्णा छाटो मनोजवाः ।
 रथन्तमोमयन्तस्य सकृद्युक्ता बहन्तुरत ॥ ८० ॥
 आदित्याग्निःसुतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु ।
 आदित्यमेति सोमाश्च पुनः सोरेषु पर्वसु ॥ ८१ ॥
 अथ केतुरथस्याग्ना अष्टाटो वातरंहसः ।
 पल्लभूमसङ्काशाः श्वला रासभाश्वणाः ॥ ८२ ॥
 एते वाह्या यज्ञाणां वै मया पोक्ताः (१) रथैः सह ।
 सर्व्वे ध्रुवनिबद्धास्ते प्रवृद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८३ ॥
 एते वै श्वाभ्यमाणास्तु यथायोगं भ्रमन्ति वै ।
 वायव्याभिरदृश्याभिः प्रवृद्धा वातरश्मिभिः ॥ ८४ ॥
 परिभ्रमन्ति तद्वद्वहस्यन्दसूर्य्यपृष्ठा दिवि ।
 भ्रमन्तमनुगच्छन्ति ध्रुवन्ते ज्योतिषां गणाः ॥ ८५ ॥

यथा नष्टदके नौस्तु सलिलेन सहोद्यते ।
 तथा देवास्तथा ह्येते उद्यन्ते वातरश्मिभिः ।
 तस्मात्सर्वेष्वप्युद्यन्ते ज्योतिश्च देवगणास्तु ते ॥ ८१ ॥
 यावत्त्यक्षैव तारास्तु तावन्तो वातरश्मयः ।
 सर्व्या भुवनिवचास्ता भ्रमन्त्यो भ्रामयन्ति तं ॥ ८२ ॥
 तैलपीडाकरं चक्रं भ्रमद्भ्रामयते यथा ।
 तथा भ्रमन्ति ज्योतीर्वि वातवहानि सर्व्ययः ॥ ८३ ॥
 अन्तातचक्रवद्वान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
 यस्माज्ज्योतीर्वि बह्वते प्रवहंस्त्येन स स्मृतः ॥ ८४ ॥
 एवं भुवनिवहोऽसौ सर्पते ज्योतिषां गणः ।
 सैव तारामयी ज्ञेयः शिशुमारो भुवो दिवि ।
 यदङ्गा कुर्वते पापं दृष्ट्वा तं निमि मुच्यते ॥ ८५ ॥
 यावत्त्यक्षैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
 तावन्त्येव तु वर्षाणि जीवन्त्यभ्यधिकानि(१)तु ॥ ८६ ॥
 शाश्वतः शिशुमारोऽसौ विज्ञेयः प्रविभागशः ।
 उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो जनुः ॥ ८७ ॥
 यज्ञोऽधरस्तु विज्ञेयो धर्मो मूर्धानमाश्रितः ।
 हृदि नारायणः साध्यः अग्निर्नो पूर्वपादयोः ॥ ८८ ॥
 वरुणश्चार्क्यमा चैव पश्चिमे तस्य शक्थिनि ।
 शिश्रुः संवत्सरस्तस्य मिथोऽपाने समाश्रितः ॥ ८९ ॥
 पुच्छेऽग्निश्च महेन्द्रश्च मरीचिः कश्यपो भुवः ।
 तारकाः शिशुमारश्च नास्तमेति चतुष्टयं ॥ ९० ॥

नक्षत्रचन्द्रसूर्याय यद्वास्तारागणैः सह ।
 उन्नमृत्वाभिमुखः सर्वे चक्रीभूताश्रिता दिवि ॥ ८१ ॥
 ध्रुवेणाधिष्ठिताः सर्वे ध्रुवमेव प्रदक्षिणं ।
 प्रयात्तीह वरं चेष्टमेधीभूतं ध्रुवन्दिवि ॥ ८२ ॥
 ध्रुवाग्निकश्लपानान्तु वरसासौ ध्रुवः स्मृतः ।
 एक एव मुमत्क्षेप मेरुपर्वतमूर्धनि ॥ ८८ ॥
 ज्योतिषाश्चक्रमेतद्दि सदा कर्षत्यवाङ्मुखः ।
 मेरुमालोकयत्येष प्रयातीह प्रदक्षिणं ॥ ८९ ॥

इति त्रीमहापुराणे वायुपीठे ध्रुवचर्या नाम
 द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ विपश्चातोऽध्यायः ।

—०००—

ज्योतिःसन्निवेशः ।

ग्रामपायन उवाच । एतत् श्रुत्वा तु मुनयः पुनस्ते संगयान्विताः ।

पप्रच्छुत्तरं भूयस्तादा ते लोमहर्षणं ॥ १ ॥

अष्टपञ्चजुः । यदेतदुक्तम्भवता गृहाण्येतानि विभुतं ।

कथं देवगृहाणि स्युः कथं ज्योतीर्नपि वर्णय ॥ २ ॥

एतत्सर्वं समाचक्ष्व ज्योतिषाश्चैव निधयं ।

श्रुत्वा तु वचनं तेषां तदा स्रुतः समाहितः ॥ ३ ॥

अस्मिन्नर्थे महाप्राप्त्यैर्यदुक्तं ज्ञानबुद्धिभिः ।

तद्गोऽहं सम्प्रवक्ष्यामि सूर्याचन्द्रमसोर्भयं ।

यथा देवगृहाणीह सूर्याचन्द्रमसोर्गृहं ॥ ४ ॥

अतः परं त्रिविधानैर्वर्णयन्तु समुद्भवं ।

दिश्यस्य भौतिकस्याग्नेरध्याग्नेः पार्थिवस्य च ॥ ५ ॥

व्युष्टायान्तु रजन्या वै ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ।

अव्याकृतमिदं त्वासीन्नैशेन तमसाहतं ॥ ६ ॥

अतुर्भूतावशिष्टेऽस्मिन् पार्थिवः सोऽग्निरुच्यते ।

यथादौ तपते सूर्यो शुचिरग्निस्तु स स्मृतः ॥ ७ ॥

वेद्यताम्यस्तु विज्ञेयस्तेषां वक्ष्येऽद्य लक्षणं ।

वैद्युतो जाठरः सौरी ह्यपाङ्गर्भास्त्रयोऽग्नयः ।
 तस्मादपः पिवन्सूर्यो गोभिर्दीप्यन्त्यऽसौ दिवि ॥ ८ ॥
 वैद्युतेन समाविष्टो वार्ष्णी नाह्निः प्रशाम्यति ।
 मानवानाञ्च कुक्षिस्थो नाह्निः शाम्यति पावकः ॥ ९ ॥
 अर्चिष्णान् परमः सोऽग्निः प्रभवो जाठरः स्मृतः ।
 यथायं मण्डली शुक्लो निरुष्णः संप्रकाशते ॥ १० ॥
 प्रभा हि सौरी पादेन ह्यस्तं याति दिवाकरे ।
 अग्निमाविशते रात्रौ तस्माद्दूरात् प्रकाशते ॥ ११ ॥
 उद्यन्तश्च पुनः सूर्यमौष्ण्यमाग्नेयमाविशत् ।
 पादेन पार्थिवस्याग्नेस्तस्मादग्निस्तपत्यसौ ॥ १२ ॥
 प्रकाशश्च तद्योष्णश्च सौराग्नेये तु तेजसी ।
 परस्परानुप्रवेशादाप्यायेते दिवानिशं ॥ १३ ॥
 उत्तरे चैव भूम्यर्हे तस्मादग्निंश्च दक्षिणे ।
 उत्तिष्ठति पुनः सूर्यो रात्रिराविशते त्वपः ।
 तस्मात्ताम्रा भवन्त्यापो दिवारात्रिप्रवेशनात् ॥ १४ ॥
 अस्तं याति पुनः सूर्यो अहर्हं प्रविशत्यपः ।
 तस्मात्तप्तं पुनः शुक्ला आपो विश्यन्ति (१)भास्करे ॥ १५ ॥
 एतेन क्रमयोगेन भूम्यर्हे दक्षिणोत्तरे ।
 उदयास्तमये नित्यमहोरात्रं विशत्यपः ॥ १६ ॥
 यथासौ तपते सूर्यो पिवन्श्चो गभस्तिभिः ।
 पार्थिवो हि विमित्रोऽसौ दिव्यः शुचिरिति स्मृतः ॥ १७ ॥
 सहस्रपादः सोऽग्निस्तु वृत्तः कुम्भानिभः शुचिः ।

आदत्ते तप्त रश्मिर्ना (१) सहस्रेण समस्ततः ॥ १८ ॥
 नादेयोद्येव सामुद्रोः कौप्याद्येव सधान्वनीः ।
 स्यायरा जङ्गमाद्येव यथ सूर्यो हिरण्यवः ।
 तस्य रश्मिसहस्रान्तु वर्षशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ १९ ॥
 ताम्राक्षतुःशता नाद्यो वर्षन्ति वित्तमूर्त्तयः ।
 यन्मनाद्येव वन्द्याश्च ऋतना नूतनास्तथा ।
 अमृता नामतः सर्वा रश्मयो वृष्टिसर्जनाः ॥ २० ॥
 हिमवाद्याश्च ताम्र्योऽन्या रश्मवस्त्रिगताः पुनः ।
 दृश्या मेध्याश्च वाय्वाश्च क्रादिन्यो हिमसर्जनाः ॥ २१ ॥
 चन्द्रास्ता नामतः सर्वाः पौताभास्तु गमस्तयः ।
 शक्ताश्च ककुभश्चैव गावो विश्वभूतस्तथा ॥ २२ ॥
 शक्तास्ता नामतः सर्वास्त्रिगता वर्षसर्जनाः ।
 समं विभर्ति ताभिस्तु मनुष्यपितृदेवताः ॥ २३ ॥
 मनुष्यानीषधेनेष्ट स्वधया च पितृनपि ।
 अमृतेन सुरान् सर्वांस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ २४ ॥
 वसन्ते चैव शीते च स तैः सुतपते त्रिभिः ।
 वर्षास्त्रयो शरदि च चतुर्भिः सम्पर्कति ॥ २५ ॥
 हेमन्तो शिशिरे चैव हिमं स सृजते त्रिभिः ।
 शीतधीषु वनम्यते स्वधया च पितृनपि ।
 सूर्योऽमरत्वममृतव्रयन्निषु नियच्छति ॥ २६ ॥
 एवं रश्मिसहस्रान्तु सौरं लोकार्थसाधकं ।
 भिद्यते ऋतुमासाश्च जलशीतोष्णनिस्त्रवः ॥ २७ ॥

इतेतन्मण्डलं शुक्लं भास्वरं सूर्यसंज्ञितं ।
 नक्षत्रचक्रसोमानां प्रतिष्ठायोनिरेव च ।
 षष्ठचन्द्रयष्टाः सर्वे विज्ञेयाः सूर्यसम्भवाः ॥ २८ ॥
 नक्षत्राक्षिपतिः सोमो बहुराजो दिवाकरः ।
 शिवाः पञ्चमहा ज्ञेयाः ईश्वराः कामरूपिणः ॥ २९ ॥
 पठते चाग्निरादित्य औदकचन्द्रमाः स्मृतः ।
 शेषाणां प्रकृतिं सम्यग्वर्ण्यमानां निबोधत ॥ ३० ॥
 सुरसेनापतिः स्कन्दः पठतेऽङ्गारको यज्ञः ।
 नारायणं बुधं प्राञ्चर्देवं ज्ञानविदो विदुः (१) ॥ ३१ ॥
 ब्रह्मो वैवस्वतः साक्षादर्थो लोके प्रभुः स्वयं ।
 महाप्रहो द्विजश्रेष्ठो मन्दगामी शनैश्चरः ॥ ३२ ॥
 देवासुरगुरु यो तु भागुमन्तो महाप्रहो ।
 प्रजापतिस्तुतावेतायुभौ शुक्रवृक्षतौ ।
 दैत्यो महेन्द्रय तयोराधिपत्ये विनिर्मितौ ॥ ३३ ॥
 आदित्यमूलमखिलं त्रिलोकं नात्र संशयः ।
 भवत्यस्य जगत् कृत्स्नं सदेवासुरमानुषं ॥ ३४ ॥
 रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्रास्त्रिदिवीकसां ।
 द्युतिर्द्युतिमतां कृत्स्ना यज्ञेजः सार्वलोकिकं ॥ ३५ ॥
 ऋषीणां सर्वलोकेशो मूलं परमदैवतं ।
 ततः संजायते सर्वं तत्र चैव प्रलीयते ॥ ३६ ॥
 भाषाभावो हि लोकानामादित्याग्निःसुतो घृता ।
 जगज्ज्ञेयो यज्ञो विप्रा दीमिमान् सुयज्ञो रविः ॥ ३७ ॥

यत्र गच्छन्ति निधनं जायन्ते च पुनः पुनः ।
 अथा मुहूर्ता दिवसा निशाः पञ्चाश ज्ञातव्यः ।
 मासाः संवत्सराश्चैव ज्ञातव्योऽब्दयुगानि च ॥ १८ ॥
 तदादित्याहुते तेषां (१) काक्षसङ्ख्या न विद्यते ।
 कालाहुते न निगमो न ह्यौष्ठा मास्त्रिकक्रमः ॥ १९ ॥
 ज्ञातूनामविभागश्च शुच्यमूलकसं कृतः ।
 कृतः ग्रन्थाभिलिख्यतिर्मुं शीघ्रधिगणादि वा ॥ ४० ॥
 अभावो व्यवहाराणां देवानां दिवि चेह च ।
 जगत्प्रतापनश्चते भास्करं वारितस्करं ॥ ४१ ॥
 स एव काक्षयान्निष्ठ हादशाका प्रजापतिः ।
 तपत्येव दिज्येष्टास्त्रिलोक्यं सचराचरं ॥ ४२ ॥
 स एव तेजसा राशिः समस्तः सार्वलौकिकः ।
 सत्तमं मार्गमाख्याय वायोर्भाभिरिदं जगत् ।
 पार्थम्यमधश्चैव तापयत्येव सर्वशः (२) ॥ ४३ ॥
 रवेरग्निमहस्त्रं यत् प्राङ्मया समुदाहृतं ।
 तेषां ज्येष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो यज्ञयोगिनयः ॥ ४४ ॥
 सुपुत्रो हरिकेशश्च विश्वकर्मा तथैव च ।
 विश्वत्रयाः पुनश्चान्यः सम्प्रहसुरतः परं ।
 अर्वावसुः (३) पुनश्चान्यो मया चात्र प्रकीर्तितः ॥ ४५ ॥
 सुपुत्रः सूर्यरश्मिस्तु शीघ्रं शशिनमेधयन् ।
 तिर्यग्मूर्ध्नि प्रभावोऽसौ सुपुत्रः परिकीर्त्यते ॥ ४६ ॥

१. देवामिति ट० ।

२. तापयत्येव नै जगदिति ख० ।

३. अर्वावसुरिति ख० ।

हरिकेशः पुरस्वाद्या ऋचयोनिः प्रकीर्तयते ।
 दक्षिणे विश्वकर्मा तु रश्मिर्वर्धयते बुधं ॥ ४७ ॥
 विश्वश्रवास्तु, यः पश्चात् शुक्रयोनिः स्मृता बुधैः ।
 सम्प्रहस्य यो रश्मिः सा योनिर्लोहितस्य च ॥ ४८ ॥
 षष्ठस्त्वर्वावमूरश्मिर्द्यौनिस्तु, स वृहस्पतेः ।
 शनैश्चरं पुनश्चापि रश्मिराप्यायते स्वराट् ॥ ४९ ॥
 एवं सूर्यप्रभावेण यद्गनचक्रतारकाः ।
 वर्धन्ते विदिताः सर्वा दिग्गच्छेद् पुनर्जगत् ।
 न क्षीयन्ते पुनस्तानि तस्माच्चक्रता स्मृता ॥ ५० ॥
 चेन्नाष्टेतानि वै पूर्वमापतन्ति गमस्त्रिभिः ।
 तेषां चेत्वाष्टशदत्ते सूर्यो नक्षत्रताकृतः ॥ ५१ ॥
 तीर्णानां सुकृतेनेह सुकृतान्ते यद्वाचयात् ।
 ताराणां तारका चोताः शुक्लत्वाच्चैव तारकाः ॥ ५२ ॥
 दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव सर्वशः ।
 आदानाश्रित्यमादित्यस्तमसां तेजसां महान् ॥ ५३ ॥
 सुवति स्मन्दनार्थं च धातुरेष विभाव्यते ।
 सवनात्तेजसोऽपाञ्च तेनासो सविता मतः ॥ ५४ ॥
 तद्बर्धयन् इत्येष ज्ञादने धातुरिष्यते ।
 शुक्लत्वे चासृजत्वे च शीतत्वे च विभाव्यते ॥ ५५ ॥
 सूर्याचन्द्रमसोर्दिव्ये मण्डले भास्करे खगे ।
 ष्वलत्तेजोमये शुक्ले वृत्तकुम्भनिभे शुभे ॥ ५६ ॥
 घनतोयात्मकं तच्च मण्डलं शशिनः स्मृतं ।
 घनतेजोमयं शुक्लं मण्डलं भास्करस्य तु ॥ ५७ ॥

विगन्ति सर्वदेवास्तु स्थानान्येतानि सर्वशः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु ऋषसूर्यपहाश्रयाः ॥ ५८ ॥
 तानि देवगृहांश्चैव तदास्थास्ते भवन्ति च ।
 सोरं सूर्यो विशस्वानं सौम्यं सोमस्तथैव च ॥ ५९ ॥
 श्रोकं श्रुको विशस्वानं षोडशार्चिः प्रतापवान् ।
 वृहद्वृहस्यतिश्चैव कौहितश्चैव कौहितः ।
 शानैश्वरं तथा स्थानं देवश्चैव शनैश्वरः ॥ ६० ॥
 आदित्यरश्मिसंयोगात् संपकाशात्मिकाः स्मृताः ।
 नवधोजनसाहस्रो विष्कम्भः सयितुः स्मृतः ॥ ६१ ॥
 विगुणस्तस्य विस्तारी मण्डलश्च प्रमाणतः ।
 द्विगुणः सूर्यविस्ताराद् विस्तारः शशिनः स्मृतः ॥ ६२ ॥
 तुल्यमाद्योस्तु स्वर्मानुभूत्वाधस्तात् प्रसरति ।
 उदत्य पाथिवैकायां निर्मितो मण्डलाकृतिः ॥ ६३ ॥
 स्वर्मानोस्तु वृहत् स्थानविस्मितं यत्तमोमयं ।
 आदित्यात्तच्च निष्क्रम्य सोमश्चाव्यति पथ्यसु ॥ ६४ ॥
 आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सोमश्च पथ्यसु ।
 स्वर्भासा नृदते यस्मात्ततः स्वर्भानुकच्यते ॥ ६५ ॥
 चन्द्रश्च षोडशो भागो भागवच्च विधीयते ।
 विष्कम्भात्मण्डलाच्चैव योजनायात् प्रमाणतः ॥ ६६ ॥
 भागवात्पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहस्यतिः ।
 वृहस्यतेः पादहीनो कुजसौरावुभो स्मृतौ ।
 विष्कारात्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ ६७ ॥
 तारानक्षत्ररूपाणि तपुष्यन्तीह यानि वै ।

बुधेन समतुल्यानि विस्ताराभ्यङ्गलादय ॥ ६८ ॥
 प्रायश्चन्द्रयोगानि विद्याहृत्पाणि तत्त्ववित् ।
 तारानवचरूपाणि ज्ञानानि तु परंस्वरं ॥ ६९ ॥
 यतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि हे चैव योजने ।
 पूर्वापरनिकटानि तारकामण्डलानि तु ।
 योजनान्यर्हमात्राणि तेभ्यो ऋक्षं न विद्यते ॥ ७० ॥
 उपरिष्ठात्त्रयस्त्रिंशं गङ्गा ये दूरसर्पिणः ।
 मौरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च (१) ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ ७१ ॥
 तेभ्योऽधस्तात्तु चत्वारः पुनरन्ये महागङ्गाः ।
 सूर्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ ७२ ॥
 यावन्मस्तारकाः कोट्यस्तावहृत्पाणि सर्वशः ।
 वीथीनां नियमाश्चैव सप्तमार्गो व्यवस्थितः ॥ ७३ ॥
 गतिस्तास्त्वेव सूर्यस्य नौषीषत्वेऽयनक्रमात् ।
 उत्तरायणमार्गस्थो यदा पर्वसु चन्द्रमाः ।
 बौधं बौधोऽथ स्वर्भातुः स्वर्भानोः स्थानमास्थितः ॥ ७४ ॥
 नक्षत्राणि च सर्वाणि नक्षत्राणि विद्यन्तुरत ।
 गृह्णाण्येतानि सर्वाणि ज्योतीर्षि सुकृतात्मनां ॥ ७५ ॥
 कल्पादौ संप्रवृत्तानि निर्मितानि स्वयम्भवा ।
 स्थानान्येतानि तिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवं ॥ ७६ ॥
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु देवतायतनानि वै ।
 अभिमानिनोऽवतिष्ठन्ति यावदाभूतसंप्लवं ॥ ७७ ॥
 अतीतैस्तु सहातीता भाव्या भाव्यैः सुरासुरैः ।

वर्त्तन्ते वर्त्तमानेषु स्थानानि स्त्रैः सुरैः सह ॥ ७८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे चैव यथा वैमानिकाः स्मृताः ।
 विवस्वानदितेः पुत्रः सूर्यो वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ७९ ॥
 त्विषिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमदेवो वसुः स्मृतः ।
 शुक्रो देवस्तु विज्ञेयो भार्गवोऽसुरराजकः ॥ ८० ॥
 बृहत्तेजाः स्मृतो देवो देवाचार्योऽङ्गिरःसुतः ।
 बुधो मनोहरश्चैव त्विषिपुत्रस्तु (१) सः स्मृतः ॥ ८१ ॥
 अग्निर्विकल्पात् संजज्ञे युवाऽसौ सोहिताधिपः ।
 नक्षत्रकृत्तगामिन्यो दाक्षायण्यः स्मृतास्तु ताः ॥ ८२ ॥
 स्वर्भानुः सिंहिकापुत्रो भूतसन्तापनोऽसुरः ।
 सोमर्षप्रहमूर्ख्यं तु कीर्तितास्त्वभिमानिनः ॥ ८३ ॥
 स्थानान्येतान्यथोक्तानि स्थानान्यथैव देवताः ।
 शुक्लमग्निमयं स्थानं सहस्रांशोर्विष्वतः ॥ ८४ ॥
 सहस्रांशोस्त्वियः स्थानमन्ययं शुक्लमेव च ।
 अथ श्यामं मनोज्ञस्य पञ्चरश्मेर्गृहं स्मृतं ॥ ८५ ॥
 शुक्लप्राप्यमयं स्थानं सद्य षोडशरश्मिवत् ।
 नवरश्मेस्तु यूनो हि सोहितस्थानमन्ययं ॥ ८६ ॥
 हरिषाप्यं बृहत्वापि द्वादशांशोर्बृहत्सुतेः ।
 पञ्चरश्मेर्गृहं प्रोक्तं लघ्वं बुधस्य अन्ययं ॥ ८७ ॥
 स्वर्भानोऽस्तामसं स्थानं भूतसन्तापनालयं ।
 विज्ञेयास्तारकाः सर्वास्त्वन्यास्त्वेकैरश्मयः ॥ ८८ ॥
 चात्रयाः पुण्यकीर्तिनां सुशुक्लाश्चैव वर्षतः ।

घनतोयात्मिका ज्ञेयाः कल्पादौ वेदनिर्माताः ॥ ८८ ॥
 लक्षत्वादृश्यते श्रीघ्नमभिव्यक्तैर्गर्भस्तिभिः ।
 तथा दक्षिणमार्गस्थो नीचीवीचीसमाश्रितः ॥ ८९ ॥
 भूमिलेखाहतः सूर्यः पूर्णामावास्थोस्तथा ।
 न दृश्यते यथाकालं श्रीघ्नतोऽस्तमुपैति च ॥ ९० ॥
 तस्मादुत्तरमार्गस्थो ज्ञामावास्थां निशाश्रयः ।
 दृश्यते दक्षिणे मार्गे नियमाद् दृश्यते न च ॥ ९१ ॥
 ज्योतिषां गतियोगेन सूर्याचन्द्रमसायुभौ ।
 समानकालास्तमयो विषुवत्सु समोदयो ॥ ९२ ॥
 उत्तरासु च वीचीषु व्यन्तरास्तमयोदयो ।
 पौर्णामावास्थयोर्ज्यो ज्योतिश्चकानुवर्तिनौ ॥ ९३ ॥
 दक्षिणायनमार्गस्थो यदा भवति रश्मिवान् ।
 तदा सर्वग्रहाणां स सूर्योऽधस्तात् प्रसरति ॥ ९४ ॥
 विस्तारं मण्डलं कृत्वा तस्योर्ध्वं हरते शशौ ।
 नक्षत्रमण्डलं कृत्वा सोमादूर्ध्वं प्रसरति ॥ ९५ ॥
 नक्षत्रेभ्यो बुधोर्ध्वं बुधादूर्ध्वं वृहस्पतिः ।
 तस्माच्छनैरथोर्ध्वं तस्मात्सप्तभिर्मण्डलं ।
 ऋषोणाश्चैव सप्तानां भवन्ति व्यवस्थितः ॥ ९६ ॥
 द्विगुणेषु सहस्रेषु योजनानां शतेषु च ।
 तारायहान्तराणि स्युरपरिष्टादथाक्रमं ॥ ९७ ॥
 ग्रहाश्च चन्द्रसूर्यौ तु द्विविद्विधेन तेजसा ।
 नित्यसृजेषु युज्यन्ति गच्छन्ति नियमक्रमात् ॥ ९८ ॥
 प्रजनयन्सूर्यास्तु नीचीचन्द्रवस्थिताः ।

समागमे च भेदे च पश्यन्ति युगपत् प्रजाः ॥ १०० ॥
 परस्परस्थिता ह्येते युज्यन्ते च परस्परं ।
 असङ्गरेण विज्ञेयस्तेषां योगस्तु वै बुधैः ॥ १०१ ॥
 इत्येष सन्निवेशो वः पृथिव्यां ज्योतिषस्य च ।
 होपानामुद्धोनाञ्च पर्यंतानां तथैव च ॥ १०२ ॥
 वर्णाणाञ्च नदीनाञ्च येषु तेषु वसन्ति वै ।
 एते चैव ग्रहाः पूर्वं नक्षत्रेषु समुत्थिताः ॥ १०३ ॥
 विवक्षानदिनेः पुत्रः सूर्यो वै चक्षुषेऽन्तरे ।
 विगात्रासु समुत्पन्नो ग्रहाणां प्रथमो ग्रहः ॥ १०४ ॥
 त्विधिमान् धर्मपुत्रस्तु सोमो विश्वावसुस्तथा ।
 शीतरश्मिः समुत्पन्नः क्षत्तिकासु निशाकरः ॥ १०५ ॥
 षोडशार्चिर्भृगोः पुत्रः शुक्रः सूर्यादनन्तरं ।
 ताराग्रहाणां प्रवरः (१) तिथ्यर्चने समुत्थितः (२) ॥ १०६ ॥
 ग्रहयाक्षिरसः पुत्रो द्वादशार्चिर्हस्त्यतिः ।
 फाल्गुनीषु समुत्पन्नः सर्वासु च जगद्गुरुः ॥ १०७ ॥
 नवार्चिर्लोहिताङ्गस्तु प्रजापतिसुतो अहः ।
 आषाढास्त्रिदशपूर्वाषु समुत्पन्न इति श्रुतिः ॥ १०८ ॥
 रेवतीष्वेव सप्तार्चिस्तथा सौरयनैश्चरः ।
 रोहिणीषु समुत्पन्नो ग्रहो चन्द्रार्कमर्हती ॥ १०९ ॥
 एते ताराग्रहाश्चैव बीजव्या भार्मवाद्यः ।
 जन्मनक्षत्रपीडासु यान्ति वेगुच्छता यतः ।
 स्मृगन्ते तेन दीपेण ततस्मा अहभक्तिषु ॥ ११० ॥

सर्वग्रहाणां मेतेषामादिरादित्य उच्यते ।
 ताराग्रहाणां शुक्रस्तु केतूनाञ्चैव धूमवान् ॥ १११ ॥
 ध्रुवः कालो ग्रहाणान्तु विभक्तानाश्चतुर्दिशं ।
 नक्षत्राणां अविष्टा स्यादवनानां तद्योत्तरं ॥ ११२ ॥
 वर्षाणाञ्चापि पञ्चानामाद्यः संवत्सरः स्मृतः ।
 ऋतूणां शिशिराञ्चापि मासानां माघ एव च ॥ ११३ ॥
 पक्षाणां शुक्लपक्षस्तु तिथीनां प्रतिपक्षथा ।
 अहोरात्रविभागानामहर्षापि प्रकीर्तितं ॥ ११४ ॥
 सुहृत्पत्नीनां तथैवादिर्मुहूर्त्तो रुद्रदेवतः ।
 अण्योऽपि दिनेषादिः कालः कालविदो मतः ॥ ११५ ॥
 अवनान्तं अविष्टादि युगं स्यात् पञ्चवार्षिकं ।
 भानोर्गतिविशेषेण चक्रवत् परिवर्त्तते ॥ ११६ ॥
 दिवाकरः स्मृतस्तस्मात् कालस्तं विद्धि चेष्टरं ।
 चतुर्विधानां भूतानां प्रवर्त्तकनिवर्त्तकः ॥ ११७ ॥
 इत्येव ज्योतिषामेव सन्निवेशोऽर्थनिश्चयात् ।
 लोकसंव्यवहारार्थमौश्वरेण विनिर्म्मितः ॥ ११८ ॥
 उत्पन्नः अयमेनासौ (१) संचिन्तय भुवे तथा ।
 सर्वतोऽन्तेषु विस्तीर्णो वृत्ताकार इति स्थितिः ॥ ११९ ॥
 बुद्धिपूर्व्वभागवता कल्पादौ संप्रकीर्तितः ।
 सात्रयः सोऽभिमानो च सर्वस्य ज्योतिषात्मकः ।
 विश्वरूपः प्रधानस्य परिणामोऽयमद्भुतः ॥ १२० ॥
 नैव शक्यं प्रसंख्यातुं याद्यातप्येन केनचित् ।

गतागतं मनुष्येषु ज्योतिषां मांसचक्षुषा ॥ १२१ ॥
 आगमादनुमानाच्च प्रत्यक्षादुपपत्तिः ।
 परीक्ष्य निपुणं भक्त्या त्रिज्ञातव्यं विपश्चिता ॥ १२२ ॥
 चक्षुः शास्त्रं जलं लेख्यं गणितं बुद्धिसत्तमाः ।
 पञ्चैते हेतवो ज्ञेयाः ज्योतिर्मण्यविचिन्तने ॥ १२३ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ज्योतिःसन्निवेशो नाम
 त्रिपञ्चागोऽध्यायः ।

अथ चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

नीलकण्ठस्तवः ।

ऋषय ऊचुः । कस्मिन् देशे महापुण्येन तदाख्यानमुत्तमं ।
तत्र ब्रह्मपुरोगाणां कस्मिन् काले महाद्युते ।
एतदाख्याहि नः सम्यग् यथा वृत्तं तपोधन ॥ १ ॥
सूत उवाच । यथा श्रुतं मया पूर्वं वायुना जगदायुना (१) ।
कथ्यमानं द्विजश्रेष्ठाः सत्रे वर्षसहस्रके ॥ २ ॥
नीलता येन कण्ठस्य देवदेवस्य शूलिनः ।
तदहं कीर्त्तयिष्यामि शृणुष्व शंसितव्रताः ॥ ३ ॥
उत्तरे शैलराजस्य सरांसि सरितो ह्रदः ।
पुण्योद्यानेषु तीर्थेषु देवतायतनेषु च ।
गिरिशृङ्गेषु तुङ्गेषु गङ्गरोपवनेषु च ॥ ४ ॥
देवभक्ता महात्मानो मुनयः शंसितव्रताः ।
स्तुवन्ति च महादेवं यत्र यत्र यथाविधि ॥ ५ ॥
ऋग्यजुःसामवेदैश्च नृत्यगीतार्चनादिभिः ।
श्रीकारेण नमस्कारैरर्चयन्ति सदा शिवं ॥ ६ ॥
ग्रहस्य ज्योतिषां चक्रे मध्यव्यासे दिवाकरे ।
देवता नियतात्मानः सर्वे तिष्ठन्ति तां कथां ।

१ पाठोऽयं आदर्गभक्तो मुद्रितः परन्तु जगदायुना इत्यर्थं पाठः धर्मीयोनः ।

अथ नियमपट्टताय प्राणशेषव्यवस्थिताः ॥ ७ ॥
 नमस्ते नीलकण्ठाय इत्युवाच सदागतिः ।
 तच्छ्रुत्वा भावितात्मानो सुनयः शंसितव्रताः ।
 बालखिल्येतिविख्याताः पतङ्गसहचारिणः ॥ ८ ॥
 अष्टागोतिसहस्राणि मुनीनामूर्ध्वरेतसां ।
 तस्मात् पुच्छन्ति वै वायुं वायुपर्णांस्तुभोजनाः ॥ ९ ॥
 ऋषय ऊचुः । नीलकण्ठेति यत् प्रोक्तं त्वया पवनसत्तम ।
 एतद्गुह्यं पवित्राणां पुण्यं पुण्यकृतां वराः ॥ १० ॥
 तदयं त्र्योतुमिच्छामस्वत्पसादात् प्रभञ्जन ।
 नीलता येन कण्ठस्य कारणेनाम्बिकापतेः ॥ ११ ॥
 त्र्योतुमिच्छामहे सम्यक्तव वक्त्रादिशेषतः ।
 यावदाचः प्रवर्तन्ते सार्धास्ताव त्वयेरिताः ॥ १२ ॥
 वर्णस्थानगते वायो वाग्विधिः संप्रवर्तते ।
 ज्ञानं पूर्वमथोत्साहस्त्वत्तो वायो प्रवर्तते ॥ १३ ॥
 त्वयि निष्यन्दमाने तु शेषा वर्णमहत्तयः ।
 यत्र वाचो निवर्तन्ते देहबन्धाश्च दुर्लभाः ॥ १४ ॥
 तत्रापि तेऽस्ति सद्भावः सर्वगस्त्व सदानिल ।
 नान्यः सर्वगो देवस्त्वद्वदस्ति समीरण ॥ १५ ॥
 एष वै जीवलीकस्ते प्रत्यक्षः सर्वतोऽनिल ।
 वेत्थ वाचस्पतिं देवं मनोनायकमीश्वरं ॥ १६ ॥
 ब्रूहि तत् कण्ठदेशस्य किं कृता रूपविक्रिया ।
 श्रुत्वा वाक्यन्ततस्तेषामृषीणां भावितात्मनां ।
 प्रत्युवाच महातेजा वायुर्लीकनमस्कृतः ॥ १७ ॥

वायुरुवाच । पुरा कृतयुगे विप्रो वेदनिर्णयतत्परः ।

वसिष्ठो नाम धर्मात्मा मानसो वै प्रजापतेः ॥ १८ ॥

पप्रच्छ कार्तिकेयं वै मयूरवरवाहनं ।

महिषासुरनारीनां नयनाञ्जनतस्करं ॥ १९ ॥

महासेनं महात्मानं भेषस्तनितनिस्वनं ।

उभामनःप्रहर्षेण बालकं कृष्णरूपिणं ॥ २० ॥

क्रौञ्चजीवितहर्त्तारं पार्वतीहृदि नन्दनं ।

वसिष्ठः पृच्छते भक्त्या कार्तिकेयं महाबलं ॥ २१ ॥

वसिष्ठ उवाच । नमस्ते हरनन्दाय उभागर्भं नमोऽस्तु ते ।

नमस्ते अग्निगर्भाय गङ्गागर्भं नमोऽस्तु ते ॥ २२ ॥

नमस्ते शरगर्भाय नमस्ते कृत्तिकासुत ।

नमो दादशनेत्राय वज्रसुखाय तमोऽस्तु ते ॥ २३ ॥

नमस्ते शक्तिहस्ताय दिव्यघण्टापताकिने ।

एवं स्तुत्वा महासेनं पप्रच्छ शिखिवाहनं ॥ २४ ॥

यदेतद् दृश्यते वर्णं शुभं शुभ्राञ्जनप्रभं ।

तत्किमर्थं समुत्पन्नं कण्ठे कुन्देन्दुसंप्रभे ॥ २५ ॥

एतदासाय भक्त्या दान्ताय ब्रूहि पृच्छते (१) ।

कायां मङ्गलसंयुक्तां पवित्रां पापनाशिनीं ।

मत्प्रियार्थं महाभाग वक्तुमर्हस्यशेषतः ॥ २६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ।

प्रत्युवाच महातेजाः सुरारिबलसूदनः ॥ २७ ॥

शृणुष्व वदतां ये ह कथ्यमानं वचो मम ।

उभोक्तद्वानिविष्टेन मया पूर्वं यथा कृतं ॥ २८ ॥
 पार्वत्या सह संवादः सर्वस्य च महात्मनः ।
 तद्वद्भोक्तृयिष्यामि त्वत्प्रियार्थं महामुने ॥ २९ ॥
 कैलासगिखरे रम्ये नानाधातुविचित्रिते ।
 नानाद्रुमलताकौर्णे चक्रवाकोपशोभिते ॥ ३० ॥
 घट्पदोद्गौतवकुले धारासम्पातनादिते ।
 मत्तक्रीचमयूराणां नादैरुद्घुष्टकन्दरे (१) ॥ ३१ ॥
 अम्बरोगणसङ्कोर्णे किन्नरैरुपशोभिते ।
 जीयञ्जीवकजातीनां वीरुद्विरुपशोभिते ॥ ३२ ॥
 कोकिलारावमधुरे सिद्धचारणसेविते ।
 सौरभेयौनिनादाढेऽथस्तानितनिम्बने ॥ ३३ ॥
 विनायकभयोद्विग्ने कुम्भरैर्युक्तकन्दरे ।
 वीणावादिचनिर्घोषैः श्रीवेन्द्रियमनोरमैः ॥ ३४ ॥
 दोलालम्बितसम्पाते वनितासङ्घसेविते ।
 ध्वजैर्लम्बितदोलानां वण्डानां निनदाकुले ॥ ३५ ॥
 मुखमर्दलवादित्रैर्बलिनां स्फोटितैस्तथा ।
 क्रीडारवविचाराणां निर्घोषैः पूर्वमन्दरे (२) ॥ ३६ ॥
 हासैः सन्त्वासजननैर्विकरालमुखैस्तथा ।
 देहगन्धैर्विविचैश्च प्रकीर्णितगणेश्वरैः ॥ ३७ ॥
 वज्रस्फटिकसोपानचित्रपट्टिशिलातलैः ।
 व्याघ्रसिंहमुखैश्चान्यैर्गजवाजिमुखैस्तथा ॥ ३८ ॥
 विडालवदनैश्चोषैः क्लृप्ताकारमूर्त्तिभिः ।

क्षस्रैर्दीर्घैः क्षगैः स्मृलैर्लम्बोदरमहोदरैः ॥ ३८ ॥

ऋषजडैश्च लम्बोष्ठैस्तालजडैस्तथापरैः ।

गोकर्णैरेककर्णैश्च महाकर्णैरकर्णकैः ॥ ४० ॥

बहुपादैर्महापादैरेकपादैरपादकैः ।

बहुगोर्षैर्महागोर्षैरेकगोर्षैरगोर्षकैः ॥ ४१ ॥

बहुनेत्रैर्महानेत्रैरेकनेत्रैरनेत्रकैः ।

एवंविधैर्महायोगिभूतैर्भूतपतिर्जितः ॥ ४२ ॥

विशुद्धसुक्तामणिरत्नभूषिते

शिलातले हेममये मनोरमे ।

सुखोपविष्टं मदनाङ्गनाशनं

प्रोवाच वाक्यं गिरिराजपुत्री ॥ ४३ ॥

देव्युवाच । भगवन् भूतभव्येय गोवृषाङ्गित शासन ।

तव कण्ठे महादेव भ्राजतेऽम्बुदसविभं ॥ ४४ ॥

नात्युत्पलं नातिशुभ्रं नोलाञ्छनचयोपमं ।

किमिदन्दोष्यते देव कण्ठे कामाङ्गनाशन ॥ ४५ ॥

को हेतुः कारणं किञ्च कण्ठे नोलत्वमौश्वर ।

एतत्सर्वं यथान्यायं ब्रूहि कौतूहलं हि मे ॥ ४६ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्याः पार्वत्याः पार्वतीप्रियः ।

कथां मङ्गलसंयुक्तां कथयामास शङ्करः ॥ ४७ ॥

मथ्यमानेऽमृतं पूर्वं क्षीरोद्रे सुरदानवैः ।

अये समुदधितं तस्मिन् विषद्वालानलप्रभं ॥ ४८ ॥

तं दृष्ट्वा सुरसङ्घाद्य दैत्याश्चैव वरानने ।

विषवचदनाः सर्वे गतास्ते वज्रघ्नीऽग्निकं ॥ ४९ ॥

दृष्ट्वा सुरगणान् भीतान् ब्रह्मोवाच महाद्युतिः ।
 किमर्थं भी महाभागा भीता उद्दिग्धचेतसः ॥ ५० ॥
 मयाष्टगुणमैश्वर्यं भवतां सम्प्रकल्पितं ।
 केन व्यावर्तितैश्वर्या यूयं वै सुरसत्तमाः ॥ ५१ ॥
 त्रैलोक्यस्थेश्वरा यूयं सर्वे वै विगतज्वराः ।
 प्रजासर्गे न सोऽस्तीह प्राज्ञा यो मे निवर्त्तयेत् ॥ ५२ ॥
 विमानगामिनः सर्वे सर्वे स्वच्छन्दगामिनः ।
 अध्यात्मे चाधिभूते च अधिदेवे च नित्यशः ।
 प्रजाः कर्मविपाकेन शक्ता यूयं प्रवर्त्तितुं ॥ ५३ ॥
 तत् किमर्थं भयोद्दिग्धा मृगाः सिंहादिता इव ।
 किं दुःखं केन संतापः कुतो वा भयमागतं ।
 एतत्सर्वं यद्यान्यायं शीघ्रमाख्यातुमर्हथ ॥ ५४ ॥
 श्रुत्वा वाक्यं ततस्तस्य ब्रह्मणो वै महात्मनः ।
 जघ्रुस्ते ऋषिभिः सर्वैः सुरदैत्येन्द्रदानवाः ॥ ५५ ॥
 सुरासुरैर्मण्यमाने पाथीधौ च महात्मभिः ।
 भुजङ्गश्चक्रसङ्काशं नीलजीमूतसविभं ।
 प्रादुर्भूतं विषं घोरं सम्बर्त्तान्निसमप्रभं ॥ ५६ ॥
 कालमृत्युरिवोद्धूतं युगान्तादित्यवर्चसं ।
 त्रैलोक्योत्सादि स्रव्याभं प्रस्फुरन्तं (१) समन्ततः ॥ ५७ ॥
 विप्रेणोत्तिष्ठमानेन कालानलसमत्विषा ।
 निर्दग्धो रक्तगौराङ्गः क्षतकण्ठो जनार्दनः ॥ ५८ ॥
 दृष्ट्वा तं रक्तगौराङ्गं क्षतकण्ठं जनार्दनं ।

भोताः सर्वे वयं देवास्त्वामिव शरणकृताः ॥ ५८ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च श्रुत्वा वाक्यं पितामहः ।
 प्रत्युधा च महातेजा लोकानां हितकाम्यया ॥ ६० ॥
 शृणुष्वं देवताः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 यत्तदये समुत्पन्नं मथ्यमाने महीदधौ ॥ ६१ ॥
 विषं कालानलप्रख्यं कालकूटेतिविश्रुतं ।
 येन प्रोद्धूतमात्रेण कृतकण्ठो जनार्दनः ॥ ६२ ॥
 तस्य विष्णुरहश्चापि सर्वे ते सुरपुङ्गवाः ।
 न शक्नुवन्ति वै सोढुं वेगमग्रे तु शङ्करात् ॥ ६३ ॥
 इत्युक्त्वा पद्मगर्भासः पद्मयोनिरयोनिकः ।
 ततस्तोतुं समारब्धो ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ६४ ॥
 नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष नमस्तोऽनेकचक्षुषे ।
 नमः पिनाकहस्ताय वज्रहस्ताय वै नमः ॥ ६५ ॥
 नमस्त्रैलोक्यनाथाय भूतानाम्पतये नमः ।
 नमः सुरारिसंहर्त्रे तापसाय त्रिचक्षुषे (१) ॥ ६६ ॥
 ब्रह्मणे चैव रुद्राय विष्णवे चैव ते नमः ।
 साङ्कराय चैव योगाय भूतधामाय वै नमः ॥ ६७ ॥
 मन्त्रबाहुविनाशाय कालकालाय वै नमः ।
 रुद्राय च सुरेयाय देवदेवाय ते नमः (२) ॥ ६८ ॥
 कपर्दिने करालाय शङ्कराय कपालिने (३) ।
 विरूपायैकरूपाय शिवाय वरदाय च ॥ ६९ ॥

१ श्रीमपूर्याम्बिकचक्षुष इति ८० ।

१ देवाय वायुर्नमस्ते इति ५० ।

१ वराय इति ८० ।

त्रिपुरघ्नाय वन्द्याय (१) मातृशाम्यतये नमः ।

बुधाय चैव शुभाय मुक्ताय केवलाय च ॥ ७० ॥

नमः कमलहस्ताय दिग्भासाय शिखण्डिने ।

लोकत्रयविधात्रे च चन्द्राय (२) वरुणाय च ॥ ७१ ॥

अथायु चैव चोम्नाय विप्रायानेकचक्षुषे ।

रजसे चैव सत्वाय तमसेऽव्यक्तायोमये ॥ ७२ ॥

नित्यायानित्यरूपाय नित्यानित्याय वै नमः ।

व्यक्ताय चैवाव्यक्ताय व्यक्ताव्यक्ताय वै नमः ॥ ७३ ॥

चिन्ताय चैवाचिन्ताय चिन्ताचिन्ताय वै नमः ।

भक्तानामार्तिनामाय नरनारायणाय च (३) ॥ ७४ ॥

लमाप्रियाय शर्वाय नन्दिषक्राङ्गिताय च (४) ।

पद्मसाक्षिमासाय नमः स्रुवत्तराय च ॥ ७५ ॥

बहुरूपाय मुण्डाय दण्डिनेऽथ वरुणिने ।

नमः कपालहस्ताय दिग्भासाय शिखण्डिने ॥ ७६ ॥

ध्वजिने रघिने चैव यमिने ब्रह्मचारिणे ।

ऋग्यजुःसामवेदाय पुरुषायेश्वराय च ।

इत्येवमादिचरितैस्तुभ्यं देव नमोऽस्तु ते ॥ ७७ ॥

श्रीमहादेव उवाच । एवं स्तुतस्ततो देवैः प्रणिपत्य वरानने (५) ॥ ७८ ॥

प्राप्त्वा तु भक्तिं मम देवदेवो

शङ्काजलाप्रावितकेशदेशः ।

१ त्रिपुरघ्नमन्त्राद्येति ट० ।

२ इन्द्राद्येति ट० ।

३ त्रिपनारायणाय चेति ख० ।

४ नन्दिमन्दपराय चेति ख० ।

५ अथ श्लोकाः प्रति प्रतिभाति ।

सूक्तोऽतियोगातिशयादचिन्त्यो

न हि प्रुतो व्यक्तमुपैति चन्द्रः ॥ ७८ ॥

एवं भगवता पूर्वं ब्रह्मणा लोकाकलंषा ।

स्तुतोऽहं विविधैस्तोत्रैर्वेदेदाङ्गसम्भवैः ॥ ८० ॥

ततः प्रीतोऽह्यहन्तस्मै ब्रह्मणे सुमहात्मने ।

ततोऽहं सृज्मया वाचा पितामहमद्यातुवं ॥ ८१ ॥

भगवन् भूतभक्ष्येय लोकनाथ जगत्पते ।

किं कार्यं ते मया ब्रह्मन् कर्त्तव्यं वद सुव्रत ॥ ८२ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततो ब्रह्मा प्रत्युवाचाभ्युज्ज्वलः ।

भूतभक्ष्यभववाच श्रूयतां कारणेश्वर ॥ ८३ ॥

सुरासुरैर्मथ्यमाने पयोधावभ्युज्ज्वल ।

भगवन्नेवमहायं नीलजीमूतसविभं ॥ ८४ ॥

प्रादुर्भूतं विषह्वोरं सख्यर्त्ताग्निसमप्रभं ।

कालमृत्युरिवोद्भूतं युगान्तादित्यवर्धसं ॥ ८५ ॥

त्रैलोक्योक्तादि सूर्याभं विस्फुरन्तं समन्ततः ।

अथे ससुतधितं तस्मिन् विषह्वालानलप्रभम् ॥ ८६ ॥

तं दृष्ट्वा तु वयं सर्वे भीताः सन्ध्यान्तचेतसः ।

तत् पितृस्य महादेव लोकानां हितकाम्यया ।

भवानग्राह्य भोक्ता वै भवार्थैव वरः प्रभुः ॥ ८७ ॥

त्वान्मतेऽन्वो महादेव विधं सोढुं न विद्यते ।

नास्ति कश्चित् पुमान् शक्तस्त्रैलोक्येषु च गौयते ॥ ८८ ॥

एवं तस्य वचः श्रुत्वा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।

वाङ्मित्रेय तदाकथं प्रतिगृह्य वरानने ॥ ८९ ॥

ततोऽहं पातुमारब्धो विषमस्तकसन्निभं ।
 पिवतो मे महाघोरं विषं सुरभयङ्करं ।
 कण्ठः समभवत्तूष्णं क्षण्यो मे वरवर्णिनि ॥ ८० ॥
 तं दृष्टोत्पलपत्राभं कण्ठे सक्तमिवोरगं ।
 तच्चकं नागराजानं क्षेपिज्ञानमिवस्थितं ॥ ८१ ॥
 अथोवाच महातेजा मन्त्रा लोकापितामहः ।
 शोभसे त्वं महादेव कण्ठेनानेन सुव्रत ॥ ८२ ॥
 ततस्तस्य वचः श्रुत्वा मया गिरिवरात्मजे ।
 पश्यतां देवसङ्घानां दैत्यानाञ्च वरानने ॥ ८३ ॥
 यत्तु गन्धर्वभूतानां पिशाचोरगरक्षसां ।
 धृतं कण्ठे विषं घोरं नीलकण्ठस्ततोऽज्ञाहं ॥ ८४ ॥
 तत् कासकूटं विषमुपतेजः
 कण्ठे मया पर्वतराजपुत्रि ।
 निविश्यमानं सुरदैत्यसङ्घो
 दृष्ट्वा परं विस्मयमाजगाम ॥ ८५ ॥
 ततः सुरगणाः सर्वे सदैत्योरगराक्षसाः ।
 जलुः प्राञ्चलयो भूत्वा मत्समातङ्गगामिनि ॥ ८६ ॥
 अहो बलं वीर्यपराक्रमम्हो
 अहो पुनर्योगबलं तवैव ।
 अहो प्रभुत्वं तव देवदेव
 गङ्गाजलास्फालितमुक्तकेश ॥ ८७ ॥
 त्वमेव विष्णुस्तुराननस्त्व
 त्वमेव सृष्टुर्वरदस्त्वमेव ।

त्वमेव सूर्यो रजनोकरश्च
 त्वमेव भूमिः सलिलं त्वमेव ॥ ८८ ॥
 त्वमेव यज्ञो नियमस्त्वमेव
 त्वमेव भूतं भविता त्वमेव ।
 त्वमेव चादिर्निधनं त्वमेव
 स्तुल्य सूर्यः (१) पुरुषस्त्वमेव ॥ ८९ ॥
 त्वमेव सूक्ष्मस्य परस्य सूक्ष्मः
 त्वमेव वह्निः पवनस्त्वमेव ।
 त्वमेव सर्वस्य चराचरस्य
 लोकस्य कर्ता प्रलये च गोप्ता ॥ ९० ॥
 इतीदमुक्त्वा वचनं सुरेन्द्राः
 प्रगृह्य सोमं प्रणिपत्य भूर्भुवः ।
 गता विमानैरनिगृह्य वेगे-
 र्महात्मनो मेरुमुपेत्य सर्वे ॥ ९१ ॥

इत्येतत्परमं गुह्यं पुण्यात्पुण्यमहत्तरम् (२) ।
 नीलकण्ठेति यत्प्रीतं विख्यातं लोकविश्रुतं (३) ॥ ९२ ॥
 स्वयं स्वयम्भुवा प्रीता पुण्यां पापप्रणाशनी ।
 यस्तु धारयते नित्यमेनां ब्रह्मोद्भवा कथा ।
 तस्याहं संप्रवक्ष्यामि फलं वै विपुलं महत् ॥ ९३ ॥
 विषं तस्य वरारोहे स्यावरं जङ्गमन्तथा ।
 गात्रं प्राप्य च सुस्त्राणि क्षिप्रं तत्प्रतिह्रियते ॥ ९४ ॥

१ त्वमेव सूर्य इति ८० ।

२ पुण्यवर्गं महदिति अ० ।

३ निष्कलोकेषु विष्णुमिति ८० ।

शमयत्यशुभं वीरं दुःक्षप्रज्ञापकव्रति ।
 स्त्रीषु वल्लभतां याति सभायां पार्थिवस्य च ॥ १०५ ॥
 विवादे जयमाप्नोति युधे शूरत्वमेव च ।
 गच्छतः क्षेममध्वानं दृष्टे च नित्यसम्पदः ॥ १०६ ॥
 शरीरभेदे वक्ष्यामि गतिं तस्य वरानने ।
 नीलकण्ठो हरित्कण्ठः शशाङ्कहितमूर्धनः ॥ १०७ ॥
 लज्जस्त्रिशूलपाणिश्च हयवानः पिनाकधृक् ।
 नन्दितुल्यबलः श्रीमान् नन्दितुल्यपराक्रमः ॥ १०८ ॥
 विश्वरस्यधिरात् सर्वान् सर्वलोकान्ममाजया ।
 न हन्यते गतिस्तस्य अनिलस्य यथाऽम्बरे ।
 मम तुल्यबलो भूत्वा तिष्ठत्याभूतसंप्रभं ॥ १०९ ॥
 मम भक्ता वरारोहे ये च शृणुन्ति मानवाः ।
 तेषां गतिं प्रवक्ष्यामि दृष्ट लोके परत्र च ॥ ११० ॥
 ब्राह्मणो वेदमाप्नोति क्षत्रियो जयते महीं ।
 वैश्यस्तु लभते लाभं शूद्रः सुखमवाप्नुयात् ॥ १११ ॥
 व्याधितो मुच्यते रोगाद्वहो मुच्येत बन्धनात् ।
 गुर्विणी लभते पुत्रं कन्या विन्दति सत्पतिं ।
 नष्टश्च लभते सर्वं दृष्ट लोके परत्र च ॥ ११२ ॥
 गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत्फलं ।
 तत्फलं भवति श्रुत्वा विभोर्दिव्यामिमां कथां ॥ ११३ ॥
 पादं वा यदि वाप्यर्धं श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ।
 यस्तु धारयते नित्यं दृष्टलोकं स गच्छति ॥ ११४ ॥
 कथामिमां पुष्पफलादियुतां

निवेद्य देव्याः शशिवहन्मूर्धजः ।
 हृषस्य घृहेन सञ्जीमया प्रभु-
 र्जगाम किष्किन्धुगुहां गुहप्रियः ॥ ११५ ॥
 क्रान्तं मया पापहरं महापदं
 निवेद्य तेभ्यः प्रददौ प्रभञ्जनः ।
 अधीत्य सर्व्वनवखिलं सुलक्षणं
 जगाम आदित्यपथं दिजोत्तमः ॥ ११६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते नीलकण्ठस्तो-
 त्रं नाम चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चपञ्चाग्नौऽध्यायः ।

—०००@०००—

शिङ्गीतवस्तवः ।

कृषयजुः । शुचिर्कर्मप्रभावैश्च कोऽधिको वदतां वरः ।

श्रोतुमिच्छामहे सम्यगाद्यर्थं शुचिर्विस्तारं ॥ १ ॥

सूत उवाच । अत्राप्युदाहरन्तौममितिहासं पुरातनं ।

महादेवस्य माहात्म्यं विभुत्वञ्च महात्मनः ॥ २ ॥

पूर्वं त्रैलोक्यविजये विष्णुना समुदाहृतं ।

बलिं बद्धा महोजास्तु (१) त्रैलोक्याधिपतिः पुरा ॥ ३ ॥

प्रनष्टेषु च दैत्येषु प्रहृष्टे च शचीपती ।

अथाजग्मुः प्रमुद्गष्टुं सर्वं देवाः सवासवाः ॥ ४ ॥

यत्रास्ते विश्वरूपाणां क्षीरोदस्य समीपतः ।

सिद्धत्रैलोक्यो यत्रा गन्धर्व्याम्बरसाङ्गणाः ॥ ५ ॥

नागा देवर्षयश्चैव नद्यः सर्वे च पर्वताः ।

अभिगम्य महात्मानं स्तुवन्ति पुरुषं हरिं ॥ ६ ॥

त्वं धाता त्वञ्च कर्ताऽस्य त्वं लोकान् सृजसि प्रभो ।

त्वत्प्रसादाच्च कल्याणं प्राप्तं त्रैलोक्यमव्ययं ।

असुराय जिताः सर्वे बलिर्बद्धश्च वै त्वया ॥ ७ ॥

एवमुक्तः सुरैर्विष्णुः सिद्धैव परमर्षिभिः ।
 प्रत्युवाच ततो देवान् सर्व्यंस्तान् पुरुषोत्तमः ॥ ८ ॥
 त्र्यूतामभिधास्यामि कारणं सुरसत्तमाः ।
 यः स्मृष्टा सर्वभूतानां कालः कालकरः (१) प्रभुः ॥ ९ ॥
 येन हि ब्रह्मणा सार्धं स्मृष्टा लोकाश्च भायया ।
 तस्यैव च प्रसादेन आदौ सिद्धत्वमागतं ॥ १० ॥
 पुरा तमसि चाव्यक्ते (२) त्रैलोके धामिते मया ।
 उदरस्थेषु भूतेषु लोकेऽहं शयितस्तदा ॥ ११ ॥
 सहस्रग्रीर्षो भूत्वा सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः श्रवितो विमलेश्वसि ॥ १२ ॥
 एतन्निवन्तरे दूरात् पश्यामि ह्यमितप्रभं ।
 शतसूर्यप्रतीकाग्रं ज्वलन्तं स्वेन तेजसा ॥ १३ ॥
 चतुर्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनप्रभं ।
 लक्ष्म्याजिनधरं देवं कमण्डलुविभूषितं ।
 निमेषान्तरमात्रेण प्राप्तोऽसौ पुरुषोत्तमः ॥ १४ ॥
 ततो मामवबोद्ध ब्रह्मा सर्वलोकनमस्कृतः ।
 कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे विभो ॥ १५ ॥
 अहं कर्त्ताऽस्मि लोकानां स्वयम्भूर्विश्वतोमुखः ।
 एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच तं ॥ १६ ॥
 अहं कर्त्ता च लोकानां संहर्त्ता च पुनः पुनः ।
 एवं सम्भाषमाणाभ्यां परस्परजयैषिणां ।
 उत्तरां दिशमाख्याय ज्वाला दृष्टाप्यधिष्ठिता ॥ १७ ॥

ज्वालान्ततस्तामालीक्ष्य विस्मिती च तदानयोः ।
 तेजसा चैव तेनाद्य सर्वं ज्योतिः कृतञ्चलं ॥ १८ ॥
 वर्तमाने तदा वज्रावत्यन्तपरमाहुति ।
 अतिदुद्राव तां ज्वालां ब्रह्मा चाक्षय्य सत्वरः ॥ १९ ॥
 दिवं भूमिश्च विष्ठभ्य तिष्ठन्तं (१) ज्वालमच्छलं ।
 तस्य ज्वालस्य मध्ये तु पश्चाद्वी विपुलप्रभं ॥ २० ॥
 प्रादेशमात्रमव्यक्तं लिङ्गं परमदीपितं ।
 न च तत्काश्चनं मध्ये न शैलं न च राजतं ॥ २१ ॥
 अनिर्दृश्यमचिन्त्यश्च लज्जालक्ष्यं पुनः पुनः ।
 महौजसं महावीरं वर्तमानं भृशं तदा ।
 ज्वालामालायतं न्यस्तं सर्वं भूतभयङ्करं ॥ २२ ॥
 अथ लिङ्गस्य योऽन्तं वै गच्छते मन्त्रकारणं ।
 घोररूपिणमत्यर्थं भिदन्तमिव रोदसी ॥ २३ ॥
 ततो मामब्रवीद् ब्रह्मा अघो गच्छत्वतन्द्रितः ।
 अन्तमस्य विजानीमी लिङ्गस्य तु महात्मनः ॥ २४ ॥
 अहमूर्धं गमिष्यामि यावदन्तोऽस्य दृश्यते ।
 तदा तौ समयं कृत्वा गतावूर्ध्वमधश्च ॥ २५ ॥
 ततो वर्षसहस्रन्तु अहं पुनरधो गतः ।
 न च पश्यामि तस्यान्तं भीतयाहं न संशयः ॥ २६ ॥
 तथा ब्रह्मा च आन्तश्च न चान्तस्तस्य पश्यति ।
 समागतो मया साहं तथैव च महाश्वसि ॥ २७ ॥
 ततो विस्मयमापन्नावुभौ (२) तस्य महात्मनः ।

मायया मोहितौ तेन नष्टसंज्ञौ व्यवस्थितौ ॥ २८ ॥

ततो ध्यानगतन्तत्र ईश्वरं सर्व्वतोमुखं ।

प्रभवं निधनश्चैव लोकानां प्रभुमव्ययं ॥ २९ ॥

ब्रह्माञ्जलिपुटी भूत्वा तस्मै शर्वाय शूलिने ।

महाभैरवनादाय भीमरूपाय दंष्ट्रिणे ।

अव्यक्ताय महान्ताय नमस्कारं प्रकुर्महे ॥ ३० ॥

नमोऽस्तु ते लोकसुरेय देव

नमोऽस्तु ते भूतपते महान्त ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सिद्धयेने

नमोऽस्तु ते सर्व्वजगत्प्रतिष्ठ ॥ ३१ ॥

परमेष्ठौ परं ब्रह्म अक्षरं परमं पदं ।

त्रैलोक्यं वामदेवश्च रुद्रः स्कन्दः शिवः प्रभुः ॥ ३२ ॥

त्वं यज्ञस्त्वं षष्ठ्यकारस्त्वमोङ्कारः परं पदं ।

स्वाहाकारो नमस्कारः संस्कारः सर्व्वकर्माणां ॥ ३३ ॥

स्वधाकारश्च जाप्यश्च (१) व्रतानि नियमास्तथा ।

वेदा लोकाश्च देवाश्च भगवानेव सर्व्वशः ॥ ३४ ॥

आकाशश्च च शब्दस्त्वं भूतानां प्रभवाव्ययं ।

भूमेर्गन्धो रसवापां तेजोरूपं भङ्गेश्वर ॥ ३५ ॥

वायोः स्पर्शश्च देवश्च वपुश्चन्द्रसमस्तथा ।

बुधो ज्ञानश्च देवेश प्रकृतौ बीजमेव च ॥ ३६ ॥

त्वं कर्त्ता सर्व्वभूतानां कालो मृत्युर्यमोऽन्तकः ।

त्वम्भारवसि लोकांस्त्वोस्त्वमेव सृजसि प्रभो ॥ ३७ ॥

पूर्व्वेण वदनेन त्वमिन्द्रत्वञ्च प्रकाशये ।
 दक्षिणेन च वक्त्रेण लोकान् संश्रियसे प्रभो(१) ॥ ३८ ॥
 पश्चिमेन तु वक्त्रेण वरुणत्वं करोषि वै ।
 उत्तरेण तु वक्त्रेण सौम्यत्वञ्च व्यवस्थितं ॥ ३९ ॥
 राजसे (२) बहुधा देव लोकानां प्रभवाम्ययः ।
 आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्चाश्विनीसुतो ॥ ४० ॥
 साध्या विद्याधरा नागाचारणाश्च तपोधनाः ।
 वालखिल्या महात्मानस्तपःसिन्हाश्च सुव्रताः ॥ ४१ ॥
 त्वत्तः प्रसूता देवेश ये चान्ये नियतव्रताः ।
 उमा सीता सिनौवाली कुङ्कमायत्रिरेव च ॥ ४२ ॥
 लक्ष्मीः कौन्तिर्धृतिर्मधा लज्जा चान्तिर्वपुः स्वधा ।
 तुष्टिः पुष्टिः क्षिप्ता चैव वाचां देवो (३) सरस्वती ।
 त्वत्तः प्रसूता देवेश सम्भ्रा रात्रिस्तथैव च ॥ ४३ ॥
 सूर्यायुतानामयुतप्रभा च
 नमोऽस्तु ते चन्द्रसहस्रगोचर ।
 नमोऽस्तु ते धर्मतरुपधारिणे
 नमोऽस्तु ते सर्व्वगुणाकराय ॥ ४४ ॥
 नमोऽस्तु ते पट्टिगरूपधारिणे
 नमोऽस्तु ते चर्मविभूतिधारिणे ।
 नमोऽस्तु ते रुद्रपिनाकपाणये
 नमोऽस्तु ते शायकचक्रधारिणे (४) ॥ ४५ ॥

१ लोकान् सर्व्वान् प्रकाशये इति च० । २ रमसे इति घ०, क०, उ० च ।

३ या च देवीति उ० ।

४ शायकचक्रधारिणे इति उ० ।

नमोऽस्तु ते भस्त्रविभूषिताङ्ग
 नमोऽस्तु ते कामगरीरनायन ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवासने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहवे ॥ ४६ ॥
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यरूप
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यनाभ ।
 नमोऽस्तु ते नेत्रसहस्रचित्र
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यरेतः ॥ ४७ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्ण
 नमोऽस्तु ते देवहिरण्यगर्भ ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यचीर
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यदायिने ॥ ४८ ॥
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यमालिने
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवाहिने ।
 नमोऽस्तु ते देव हिरण्यवर्त्मने
 नमोऽस्तु ते भैरवनादनादिने ॥ ४९ ॥
 नमोऽस्तु ते भैरववेगवेग
 नमोऽस्तु ते शङ्कर नीलकाण्ठ ।
 नमोऽस्तु ते दिव्यसहस्रबाहो
 नमोऽस्तु ते नर्त्तनवादनप्रिय ॥ ५० ॥

एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महामतिः ।

भाति देवो गङ्गायोगी सूर्यकीटिसमप्रभः ॥ ५१ ॥

अभिभाषस्तदा हृष्टो महादेवो गह्वरः ।

यत्ककोटिसहस्रेण यसमान इवापरं ॥ ५२ ॥

एकयोवस्वेकजटो नानाभूषणभूषितः ।

नानाचित्रविचित्राङ्गः (१) नानामात्यानुलेपनः ॥ ५३ ॥

पिनाकपाणिर्भगवान् हृषभासनशूलधृक् (२) ।

दण्डकृष्णाजिनधरः कपासौ घोररूपधृक् ॥ ५४ ॥

व्यालयक्षोप्रवीती च सुरानामभयङ्करः ।

दुन्दुभिस्त्रननिर्वोषपर्जन्यनिनदीपमः ।

सुक्ती हासस्तदा तेन नभः सर्व्वमपूरयत् ॥ ५५ ॥

तेन शब्देन महता वयं भीता महात्मनः ।

तदोवाच महायोगी प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ ॥ ५६ ॥

पश्येताञ्च महामायां भयं सर्व्वं प्रमुच्यतां ।

युवां प्रसूतो गालेषु मम पूर्व्वसनातनौ ॥ ५७ ॥

अयं मे दक्षिणो बाहुर्वज्रा लोकपितामहः ।

वामो बाहुश्च मे विष्णुर्नित्यं युद्धेषु तिष्ठति ।

प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्भवं दक्षिं यथेष्टितं ॥ ५८ ॥

ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणतौ पादयोः पुनः ।

ज्वलन् महात्मानौ पुनरेव तदानवौ ॥ ५९ ॥

यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देवो वरश्च नौ ।

भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव सुरेश्वर ॥ ६० ॥

भगवानुवाच । एवमस्तु महाभागो सृजतां विविधाः प्रजाः ।

एवमुक्ता स भगवांस्तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ६१ ॥

एवमेव मयोक्तो वः प्रभावस्तस्य योगिनः ।

तेन सर्वमिदं सृष्टं हेतुमात्रा वयन्निह ॥ ६२ ॥

एतच्च रूपमज्ञातमव्यक्तं शिवसंज्ञितं ।

अचिन्त्यं तद्दृश्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६३ ॥

तच्चै देवाधिपत्याय (१) नमस्कारं प्रयुङ्क्त ह ।

येन सूक्ष्मचिन्त्यञ्च पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ ६४ ॥

महादेव नमस्ते ऽस्तु, माहेश्वर नमोऽस्तु ते ।

सुरासुरवर ये च मनोहंस नमोऽस्तु ते ॥ ६५ ॥

सूत उवाच । एतच्छ्रुत्वा गताः सर्वे सुराः स्त्रं स्त्रं निवेशनं ।

नमस्कारं प्रयुञ्जानाः शङ्कराय महात्मने ॥ ६६ ॥

इमं स्तवं पठेद्यस्तु ईश्वरस्य महात्मनः ।

कामाश्च लभते सर्वान् पापेभ्यस्तु, विमुच्यते ॥ ६७ ॥

एतत्तत्त्वं सदा तेन विश्वना प्रभविष्णुना ।

महादेवप्रसादेन उक्तं ब्रह्म सनातनं ।

एतच्च सर्वमाख्यातं मया माहेश्वरं वक्तुं ॥ ६८ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते लिङ्गीश्वस्तवो नाम

षष्ठपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

पितृवचनं ।

शंशपायन उवाच । अमात्कवममावास्यां मासि मासि दिवं नृपः ।

ऐहः पुंरुखाः सुत कथं वाऽतर्पयत् पितॄन् ॥ १ ॥

सुत उवाच । तस्य चाहं प्रवक्ष्यामि प्रभावं शंशपायन ।

ऐहस्यादित्यसंयोगं सोमस्य च महात्मनः ॥ २ ॥

अपांसारमयस्त्रेन्दीः पञ्चयोः शुक्लकणयोः ।

ज्जासहस्रो पितृमतः पञ्चस्य च विनिर्णयः ॥ ३ ॥

सोमाश्चैवासुतप्राप्तिः पितृष्वन्तर्पणं तथा ।

कव्याभेषात्तसोमानां पितृष्वश्चैव दर्शनं ॥ ४ ॥

यथा पुंरुखाश्चैहस्तर्पयामास वै पितॄन् ।

एतन्नम्यं प्रवक्ष्यामि पर्व्याणि च यथा-क्रमं ॥ ५ ॥

यदा तु चन्द्रसूर्यौ तो नक्षत्रेण समागतौ ।

अमावास्यास्त्रिवसत एकरात्रैकमण्डले ॥ ६ ॥

स गच्छति तदा द्रष्टुं दिवाकरनिशाकरो ।

अमावस्याममावास्यां मातामहपितामहौ ।

अभिवाद्य तदा तत्र कालापिचः (१) प्रतीच्यते ॥ ७ ॥

१ कालानेयः इति च० ।

प्रसौदमानात् सोमाच्च पित्र्यं तत्परिस्त्रवात् ।
 ऐलः पुरुरवा विद्वान् मासि मासि प्रयत्नतः (१) ।
 उपस्ते पितृमन्त्रं तं ससोमं स दिवास्थितः ॥ ८ ॥
 हिलवं कुहुमावन्तु ते उभे तु विचार्य सः ।
 सिनौवालीप्रमाणेन सिनौवालीमुपासकः ॥ ९ ॥
 कुहुमावां कलाश्चैव ज्ञात्वीपास्ते कुहुं पुनः ।
 स तदा भानुमत्येककालावेक्षी प्रपश्यति ॥ १० ॥
 सुधासूतं कुतः सोमात् प्रस्त्रवेन्मासदमये ।
 दशभिः पञ्चभिश्चैव सुधासूतपरिस्त्रवैः ॥ ११ ॥
 क्षणपणे तदा पीत्वा दुग्धमानं तवांशभिः ।
 सद्यः प्रचरता तेन सौम्येन मधुना च सः ॥ १२ ॥
 निष्पीपणाच्छं दत्तेन पित्रेण विधिना नृपः ।
 सुधासूतेन राजेन्द्रस्तर्पयामास वै पितॄन् ।
 सौम्या वह्निषदः काव्या अग्निष्वात्तास्तथैव च ॥ १३ ॥
 ऋतुरग्निस्तु यः प्रीतः स तु संवत्सरो मतः ।
 जज्ञिरे हृतवस्तस्मादृतुभ्यश्चार्त्तवाच ये ॥ १४ ॥
 आर्त्तवा ह्यर्द्धमासाख्याः पितरौ ह्यब्दसूनवः ।
 ऋतुः पितामहा मासा ऋतुश्चैवाब्दसूनवः ॥ १५ ॥
 प्रपितामहास्तु वै देवाः पञ्चाब्दाः जज्ञाणः सुताः ।
 सौम्यास्तु सौम्यजा ज्ञेयाः काव्याः ज्ञेया कवेः सुताः ॥ १६ ॥
 उपहृताः (२) अमृता देवाः सोमजाः सोमपास्तथा ।
 आण्यपास्तु अमृताः काव्यास्तृप्यन्ति पितृजातयः ॥ १७ ॥

काव्या वर्हिषदद्यैव अग्निष्वात्तास ते त्रिधा ।
 गृहस्था ये च यज्वाना ऋतुर्वर्हिषदो ध्रुवं ॥ १८ ॥
 गृहस्थाद्यापि यज्वाना अग्निष्वात्तास्तर्वात्तवाः ।
 अष्टकापतयः काव्याः पञ्चान्दास्तान्निबोधत ॥ १९ ॥
 एषां संवत्सरो ज्ञानिः सूर्यस्तु परियत्सरः ।
 सोम इहत्सरः प्रोक्तो वायुश्चैवानुवत्सरः ॥ २० ॥
 रुद्रस्तु वत्सरस्तेषां पञ्चान्दा ये युगान्महाः ।
 लेखाश्चैवोत्तरपाश्चैव दिवाकीर्त्याश्च ते स्मृताः ॥ २१ ॥
 एते पितृव्यमावास्यां मासि मासि सुधां दिवि ।
 तांस्तेन तर्पयामास यावदासीत् पुरुरवाः ॥ २२ ॥
 यस्मात् प्रस्रवते सोमान्मासि मासि निबोधत ।
 तस्मात् सुधामृतं तच्च पितॄणां सोमपायिनां ॥ २३ ॥
 एवं तदमृतं सौम्यं सुधा च मधु चैव ह ।
 कृत्वापचे यथा चेन्दोः कलाः पञ्चदश क्रमात् ॥ २४ ॥
 पितृव्यम्बुमयीर्देवास्तयस्त्रिगन्तु कन्दजाः ।
 पीत्वा च मासं गच्छन्ति चतुर्दश्यां सुधामृतं ॥ २५ ॥
 इत्येवं पीयमानस्तु दैवतैश्च निशाकरः ।
 समागच्छदमावास्यां भागे पञ्चदशे स्थितः ॥ २६ ॥
 सुषुम्नाप्यायितश्चैव अमावास्यां यथाक्रमं ।
 पिवन्ति द्विकलं कालं पितरस्ते सुधामृतं ॥ २७ ॥
 ततः पीतक्षये सोमे सूर्योऽसावेकरश्मिना ।
 आप्याययत्सुषुम्नेन पितॄणां सोमपायिनां ॥ २८ ॥
 निःशेषायां कलायान्तु सोममाप्याययत् पुनः ।

सुषुम्णाप्यायमानस्य भागं भागमहःक्रमात् ।
 कक्षाः क्षीयन्ति ताः कक्षाः शृङ्गाप्याययन्ति च ॥ २८ ॥
 एवं सूर्यस्य वीर्येण चन्द्रस्याप्यायिता तनुः ।
 दृश्यते पौर्णमास्यां वै शृङ्गः सम्पूर्णमण्डलः ।
 संसिद्धिरेव सोमस्य पक्षयोः शृङ्गकणाद्योः ॥ ३० ॥
 इत्येषः पितृमान् सोमः स्मृत इदंक्षरः क्रमात् ।
 क्रान्ताः पक्षद्वयैः सार्धं सुधासृतपरिस्त्रवैः ॥ ३१ ॥
 अतः पर्व्याणि वक्ष्यामि पर्व्याणां सन्धयस्तथा ।
 यन्त्रिमन्ति यथा पर्व्याणीक्षुवेणोर्भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 तथाष्टमासपर्व्याणि शृङ्गकणानि वै विदुः ।
 पूर्णामावास्यायोर्भेदैर्यन्त्रियां सन्धयश्च वै (१) ।
 अर्द्धमांसास्तु पर्व्याणि तृतीयाप्रभृतीनि तु ॥ ३३ ॥
 अग्नाधानक्रिया यस्मात् क्रियते पर्वसन्धिषु ।
 सायाह्ने प्रतिपच्चैव स कालः पौर्णमासिकः ॥ ३४ ॥
 व्यतीपाते स्थिते सूर्यं लेखोर्ध्वं युगान्तरे ।
 युगान्तरोद्दिते चैव लेखोर्ध्वं शशिनः क्रमात् ॥ ३५ ॥
 पौर्णमासे व्यतीपाते यदौक्षते परस्परम् ।
 यस्मिन् काले स सोमान्ते स व्यतीपात एव तु ॥ ३६ ॥
 कालं सूर्यस्य निर्दशं दृष्ट्वा संख्या तु सर्पति ।
 स वै पथं क्रियाकालः कालाक्तयो विधीयते ॥ ३७ ॥
 पूर्णेन्दोः पूर्णपक्षे तु रात्रिर्मान्धिषु पूर्णिमा ।
 यस्मात्तामनुपश्यन्ति पितरो देवतैः सह ।

१. पौर्णमास्याममावास्यां भिदैर्या नृन्विगम्यथ इति ख० ।

तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ॥ ३८ ॥
 अन्वर्थं भ्राजते यस्यात् पौर्णमास्याविशाकरः ।
 रश्मिनाञ्चैव चन्द्रस्य राकेति कवयो विदुः ॥ ३९ ॥
 अमा वसेतासुषे तु यदा चन्द्रदिवाकरी ।
 एका पञ्चदशी रात्रिममावास्या ततः स्मृता ॥ ४० ॥
 ततोऽपरस्य तैर्ब्रह्मः पौर्णमास्यां निशाकरः ।
 यदीक्षते व्यतीपाते दिवा पूर्णं परस्परं ।
 चन्द्रार्कविपराक्षे तु पूर्णामानी तु पूर्णिमा ॥ ४१ ॥
 विच्छिन्नां ताममावास्यां पश्यत्य स मागतौ ।
 अन्योन्यं चन्द्रसूर्यौ तौ यदा तद्गर्ग उच्यते ॥ ४२ ॥
 द्वौ द्वौ लवावमावास्यां यः कालः पर्वसन्धिषु ।
 हात्तरं कुहुमावन्तु एवं कालस्तु स स्मृतः ।
 नष्टचन्द्राप्यमावास्या मध्यसूर्येण सङ्गता (१) ॥ ४३ ॥
 दिवसार्द्धेन रात्रार्द्धे सूर्यं प्राप्य तु चन्द्रमाः ।
 सूर्येण सहसा मुक्तिं गत्वा प्रातस्तनोत्सवौ (२) ।
 द्वौ कालौ सङ्गमयैव मध्याह्ने निष्पतेद्विविः ॥ ४४ ॥
 प्रतिपक्षपक्षस्य चन्द्रमाः सूर्यमण्डलात् ।
 निरुन्ध्यमानयोर्मध्ये तयोर्मण्डलयोस्तु वै ॥ ४५ ॥
 स तदा ह्याहुतेः कालो दर्गस्य च वषट्क्रिया ।
 एतद्वत्सुखं ज्ञेयममावास्यास्य पर्वणः ॥ ४६ ॥
 दिवा पर्वण्यमावास्यां शीघ्रेन्दो बहुले तु वै ।

१. मध्याह्नात् संप्रवर्तते इति च० ।

२. पाठोऽपि आदर्शवृत्तान्तो मृदितः परान्तरिन् पाठे न पूर्णपाठमहतिरिति ।

तस्माद्दिवा ह्यमावास्यां गृह्यतेऽसौ दिवाकरः ।
 गृह्यते वै दिवा ह्यस्मादमावास्यां दिविचयैः ॥ ४७ ॥
 कलानामपि वै तासां षड्मान्याजङ्गमकैः ।
 तिथीनां नामधेयानि विद्वद्भिः संज्ञितानि वै ॥ ४८ ॥
 दर्शयेतामथान्योन्यं सूर्याचन्द्रमसाबुभौ ।
 निष्क्रामत्यथ तेनैव कामयः सूर्यमण्डलात् ॥ ४९ ॥
 हिलवेन ह्यहोरात्रं भास्करं स्पृशते शशी ।
 स तदा ग्राह्यतेः कालो दर्शय च वषट्क्रिया ॥ ५० ॥
 कुहेति कीकृषेन्नोक्ता यः कालः परिचिह्नितः ।
 तत्कालसंज्ञिता वज्रादमावास्या कुहुः स्मृता ॥ ५१ ॥
 सिनीवासीवमायेन शीचशेषो निशाकरः ।
 अमावास्यां विशत्यर्कं सिनीवासी ततः स्मृता ॥ ५२ ॥
 पर्वण्यः पर्वकालस्तु तुष्यो वै तु वषट्क्रिया ।
 चन्द्रसूर्यव्यतीपाते उभे ते पूर्णिमे स्मृते ॥ ५३ ॥
 प्रतिपत्पञ्चदश्योऽथ पर्वकालो हिमात्रकः ।
 कालः कुहुसिनीवाण्योः समुद्री हिलवः स्मृतः ॥ ५४ ॥
 अर्कान्निमण्डले सोमे पर्वकालः कलात्रयः ।
 एवं स शुक्लपक्षो वै रजन्धाः पर्वसन्धिषु ॥ ५५ ॥
 संपूर्णमण्डलः त्रीमान् चन्द्रमा उपरज्यते (१) ।
 यस्मादाप्यायते सोमः पञ्चदश्यान्तु पूर्णिमा ॥ ५६ ॥
 दशभिः पञ्चभिश्चैव कलाभिर्दिवसकृमात् ।
 तस्मात्कला पञ्चदशी सोमे नास्ति तु षोडशी ।

तस्मात्सोमस्य भवति पञ्चदशां महाचयः ॥ ५० ॥
 इत्येते पितरो देवाः सोमपाः सोमवर्धनाः ।
 आसंवा ऋतवो यस्मात्सो देवा भावयन्ति च ॥ ५१ ॥
 अतः पितॄन् प्रवक्ष्यामि मासत्राहभुजस्तु ये ।
 तेषां गतिश्च सत्त्वश्च गतिं आहस्य चैव हि ॥ ५२ ॥
 न सृतानाङ्गतिः यस्या विद्वातुं पुनरागतिः ।
 तपसापि प्रसिद्धेन किं पुनर्मासचक्षुषा ॥ ५३ ॥
 आह देवान् पितॄनेतान् पितरो लौकिकाः स्मृताः ।
 देवाः सौम्याश्च जज्वानः सर्वे चैव ह्ययोनिजाः ॥ ५४ ॥
 देवास्तो पितरः सर्वे देवास्तान् भावयन्त्युत ।
 मनुष्याः पितरश्चैव तेभ्योन्ये लौकिकाः स्मृताः ॥ ५५ ॥
 पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।
 यज्वानो ये तु सोमिन सोमवस्तस्तु ते स्मृताः ॥ ५६ ॥
 ये यज्वानः स्मृतास्तोषां ते वै वर्धिषदः स्मृताः ।
 कर्मस्येतेषु युक्तास्तो लप्यन्वादेहसञ्चरात् ॥ ५७ ॥
 अग्निस्वात्ताः स्मृतास्तोषां होमिनो याज्यायाजिनः ।
 ये वाप्याश्वमधर्मेण प्रस्थानेषु व्यवस्थिताः ॥ ५८ ॥
 अन्ते च नैव सीदन्ति अद्यायुक्तेन कर्मणा ।
 ब्रह्मचर्य्येण तपसा यज्ञेन प्रजया च वै ॥ ५९ ॥
 अहया विद्यया चैव प्रदानेन च सप्तधा ।
 कर्मस्येतेषु ये युक्ता भवन्वादेहपातनात् ॥ ६० ॥
 देवैस्तैः पितृभिः सार्धं सृज्यकैः सोमपायकैः ।
 स्रगता दिवि मोदन्ते पितृमन्तमुपासते ॥ ६१ ॥

प्रजावतां प्रयंसैव श्रुता सिद्धा क्रियावतां ।
 तेषां निवापदत्तात् तत्कुलीनैश्च बान्धवैः ॥ ६८ ॥
 मासं यावभुजस्तृप्तिं लभन्ते सोमलौकिकाः ।
 एते मनुष्याः पितरो मासि यावभुजस्तु ते ॥ ७० ॥
 तेभ्योऽपरे तु ये चान्ये सङ्क्षीर्णाः कर्मयोगिषु ।
 भ्रष्टायाश्चमधर्मेभ्यः स्वधास्वाहाविवर्जिताः ॥ ७१ ॥
 भिन्नदेहा दुरात्मानः प्रेतभूता यमक्षये ।
 स्वकर्मणाञ्चैव शोचन्ति यातनास्थानमागताः ॥ ७२ ॥
 दीर्घायुषोऽतिशुष्काश्च विवर्णाश्च (१) विवाससः ।
 चुत्पिपासापरीताश्च विद्वन्ति इतस्ततः ॥ ७३ ॥
 सरिस्सरस्तृणानि वापीयैश्च जलेष्वपि ।
 परात्मानि च लिखन्ते कम्पमानास्ततस्ततः ॥ ७४ ॥
 स्थानेषु पाच्यमानाश्च यातायातेषु तेषु वै ।
 शाल्यलौ वैतरणाच्च कुम्भोपाकिषु तेषु च ॥ ७५ ॥
 करम्भवालकायाश्च असिपत्रवने तथा ।
 शिलासम्प्रेषणे चैव पात्यमानाः स्वकर्मभिः ॥ ७६ ॥
 तत्र स्थानानि तेषां ते दुःस्नानामप्यनाकवत् ।
 तेषां लोकान्तरस्थानां विविधैर्नामगोत्रतः ॥ ७७ ॥
 भूम्यापसव्यदर्भेषु द्रुक्च पिण्डवयन्तु वै ।
 घतितांस्तर्पयन्ते च प्रेतस्थानेष्वधिष्ठिताः ॥ ७८ ॥
 अपासा यातनास्थानं सृष्टा ये भुवि पञ्चधा ।
 पश्नादिस्थावरान्तेषु भूतानां तेषु कर्मसु ॥ ७९ ॥

नानारूपासु जातोषु (१) तिर्थस्थीनिषु जातिषु ।
 यदाहारा भवन्त्येते तासु तास्त्रिषु योनिषु ।
 तस्मिंस्तस्मिंस्तदाहारं आहृदसोपतिष्ठति (२) ॥ ८० ॥
 काले न्यायागतं पात्रं विधिना प्रतिपादितं ।
 प्राप्नोत्यन्नं यथादत्तं बन्धुर्यं चावतिष्ठते ॥ ८१ ॥
 यथा गोषु प्रगष्टासु वस्त्रो विन्दति मातरं ।
 तथा आत्रे तदिष्टानीं मन्त्रः प्रापयते पितॄन् ॥ ८२ ॥
 एवं ह्यविकलं आर्घं आहृदस्तन्तु मन्त्रतः ।
 सनत्कुमारः प्रोवाच पश्यन् दिव्येन चक्षुषा ।
 गतागतिञ्च प्रेतानां प्राप्तग्राहस्य चैव हि ॥ ८३ ॥
 बह्वीकायोऽपपाद्यैव दिवाकीर्त्तय ते स्मृताः ।
 स्रग्वापचस्त्रहस्तेषां शूलः स्रग्वाच शर्व्वरो ॥ ८४ ॥
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरश्च वै ।
 ऋतार्त्तवा अनेके तु अन्योन्यपितरः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 एते तु पितरो देवा मानुषाः पितरश्च ये ।
 प्रीतेषु तेषु प्रीयन्ते अद्यायुक्तेन कर्म्मणा ॥ ८६ ॥
 इत्येवं पितरः प्रीताः पितॄणां सोमपायिनां ।
 एतत्पितृमतत्वं हि पुराणे नियमो मतः ॥ ८७ ॥
 इत्यर्कपितृसोमानां ऐलस्य च समागमः ।
 सुधासृतस्य चायामिः पितॄणाञ्चैव तर्पणं ॥ ८८ ॥
 पूर्णिमावाक्ययोः कालः पितॄणां स्नानमेव च ।
 समामातृकोर्नितस्तृभ्यमेव सर्गः सनातनः ॥ ८९ ॥

१ दोषरंकारानपाठ आर्घः ।

२ पाठोऽयं न समीचीनत्वं न प्रतिपाति ।

वैश्वरूप्यन्तु सर्वस्य कथितश्चैकदेशिकं ।

न शक्यं परिसंख्यातुं अत्रैयं भूतिमिच्छता ॥ ८० ॥

स्वायम्भुवस्य द्वौत्विष (१) सर्गः क्लान्तो मयाच वै ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ ८१ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पितृवर्णनं नाम

षट्पञ्चाशीऽध्यायः ।

१. कावम्भुविस्तरे पूर्व' इति ख० ।

अथ सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

—०००—

यज्ञवर्धनं ।

ऋषय ऊचुः । चतुर्युगानि यान्वासन् पूर्व्यं स्थायन्मुवेऽन्तरे ।

तेषां निसर्गं तत्त्वञ्च श्रोतुमिच्छामि विस्तारात् ॥ १ ॥

सूत उवाच । पृथिव्यादिप्रसङ्गेन यन्मया प्रागुदाहृतं ।

तेषाञ्चतुर्युगं ह्येतत् प्रवक्ष्यामि निबोधत ॥ २ ॥

संख्ययेह प्रसंख्याय विस्ताराद्यैव सर्व्वशः ।

युगञ्च युगभेदञ्च युगधर्मन्तथैव च ॥ ३ ॥

युगसन्ध्यंशकश्चैव युगसन्धानमेव च ।

घट्प्रकारयुगाख्यानां प्रवक्ष्यामीह तत्त्वतः ॥ ४ ॥

लौकिकेन प्रमाणेन विबुधोऽद्भस्तु मानुषः ।

तेनाब्देन प्रसंख्यायं वक्ष्यामीह चतुर्युगं ॥ ५ ॥

निमेषकालः काष्ठा च कलाद्यापि सुहृत्संकाः ।

निमेषकालतुल्यं हि विद्यालघुत्वरञ्च यत् ॥ ६ ॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च सैव

त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कालास्ताः ।

त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्ता-

स्तात्त्रिंशता रात्राहणी समेते ॥ ७ ॥

षड्वीरात्रे विभज्यते सूर्य्यो मानुषदैविके ।

तत्राहः कर्मचेष्टायां रात्रिः स्वप्नाय कल्पयते ॥ ८ ॥
 पितरे रात्राहणी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लः स्वप्नाय सर्व्वरौ ॥ ९ ॥
 त्रिंशच्च मानुषा मासाः पितरो मासस्य स स्मृतः ।
 शतानि त्रीणि मासानां घट्टया चाप्यधिकानि वै ।
 पित्र्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण विभाव्यते ॥ १० ॥
 मानुषेणैव मानेन वर्षाणां यच्छतं भवेत् ।
 पितृणां त्रीणि वर्षाणि संख्यातानीह तानि वै ।
 अत्वारखाधिका मासाः पित्रे चैवेह कीर्त्तिताः ॥ ११ ॥
 शौकिनेनैव मानेन अब्दो यो मानुषः स्मृतः ।
 एतद्दिव्यमहोरात्रं शास्त्रेऽस्मिन् निश्चयो मतः ॥ १२ ॥
 दिव्ये रात्राहणी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्ततोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिषायनं ॥ १३ ॥
 ये ते रात्राहणी दिव्ये प्रसंख्याते तयोः पुनः ।
 त्रिंशच्च तानि वर्षाणि दिव्यो मासस्तु स स्मृतः ॥ १४ ॥
 मानुषश्च गतं विद्धि दिव्यमासास्तयस्तु ते ।
 दश चैव तत्राहानि दिव्यो ह्येष विधिः स्मृतः ॥ १५ ॥
 त्रीणि वर्षाण्यतान्येव षष्टिवर्षाणि यानि च ।
 दिव्यः संवत्सरो ह्येष मानुषेण प्रकीर्त्तितः ॥ १६ ॥
 त्रीणि वर्षमहस्त्राणि मानुषेण प्रमायतः ।
 त्रिंशद्दद्यानि तु वर्षाणि मतः सप्तर्दिवत्सरः ॥ १७ ॥
 नव यानि सहस्त्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 अन्यानि नवतिचैव क्रीडः संवत्सरः स्मृतः ॥ १८ ॥

षट्त्रिंशन्तु सहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु ।
 वर्षानान्तु शतं श्रेयं दिव्यो श्रेय विधिः स्मृतः ॥ १८ ॥
 त्रीष्टयेव नियुतान्येव वर्षाणां मानुषाणि च ।
 षट्त्रिंशदैव सहस्राणि संख्यातानि तु संख्यया ।
 दिव्यवर्षसहस्रन्तु प्राहुः संख्याविदो जनाः ॥ १९ ॥
 इत्येवमधिभिर्गीतं दिव्यया संख्ययान्वितं ।
 दिव्येनैव प्रमाणेन युगसंख्याप्रकाश्यनं ॥ २० ॥
 चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयो विदुः ।
 पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेता विधीयते ।
 द्वापरय कलियेव युगान्येतानि कल्पयेत् ॥ २१ ॥
 चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगं ।
 तत्र तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तद्याविधः ॥ २२ ॥
 इतरासु च सन्ध्याषु सन्ध्यांशेषु च वै त्रिषु ।
 एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ २३ ॥
 चेता त्रीणि सहस्राणि संख्यैव परिकीर्त्तयेत् ।
 तस्यास्तु त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च तद्याविधः ॥ २४ ॥
 द्वापरं वै सहस्रे तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्यापि त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २५ ॥
 कलिं वर्षसहस्रन्तु युगमाहुर्मनीषिणः ।
 तस्याप्येकशती सन्ध्या सन्ध्यांश्च सन्ध्याया समः ॥ २६ ॥
 यथा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्त्तिता ।
 कृतन्त्रेता द्वापरय कलियेव चतुष्टयं ॥ २७ ॥
 यत्र संवत्सराः सृष्टा मानुषेण प्रमायतः ।

कृतस्य तावद्वक्ष्यामि वर्षाणां तत्प्रमाणतः ॥ २८ ॥
 सहस्राणां शतान्यत्र चतुर्दश तु संख्यया ।
 चत्वारिंशत् सहस्राणि कलिकालयुगस्य तु ॥ २९ ॥
 एवं संख्यातकालस्य कालेष्विह विशेषतः ।
 एवं चतुर्युगः कालो विना सन्ध्यांशकैः स्मृतः ॥ ३० ॥
 चत्वारिंशत्त्रयोणि चैव नियुतानि च संख्यया ।
 विंशतिश्च सहस्राणि ससन्ध्यांशचतुर्युगः ॥ ३१ ॥
 एवं चतुर्युगाख्या तु साधिका द्वेकसप्ततिः ।
 कृतत्रेतादियुक्ता सा मनोरन्तरमुच्यते ॥ ३२ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्या तु वर्षाण्येव निबोधत ।
 विंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मातुषेय प्रकीर्तिताः ॥ ३३ ॥
 सप्तषष्टिस्तद्यान्वानि नियुतान्यधिकानि तु ।
 विंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं साधिकां विना ॥ ३४ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्येया संख्याविद्विर्द्विजैः स्मृता ।
 मन्वन्तरस्य कालोऽयं युगैः सार्धं प्रकीर्तितः ॥ ३५ ॥
 चतुःसहस्रयुक्तं वै प्रथमन्तत् कृतं युगं ।
 चेतावशिष्टं वक्ष्यामि द्वापरं कलिमेव च ॥ ३६ ॥
 युगपक्षमवेतार्थो द्विधा वक्तुं न शक्यते ।
 क्रमागतं मया ह्येतत्तुभ्यं प्रोक्तं युगद्वयं ।
 ऋषिर्वंशप्रसङ्गेन व्याकुलत्वात्तथैव च ॥ ३७ ॥
 तत्र चेतायुगस्यादौ मनुः सप्तर्षयश्च ते ।
 श्रौतं आर्त्तं च धर्मं च मर्यादा च प्रचोदितं ॥ ३८ ॥
 दारान्निहीतसंयोगमन्यजुःसामसंज्ञितं ।

इत्यादिलक्षणं त्रीतं धर्मं सप्तर्षयोऽनुवन् ॥ ४० ॥
 परम्परागतं धर्मं स्मार्तं चाचारलक्षणं ।
 तृतीयमाचारयुतं मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत् ॥ ४१ ॥
 सत्येन ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा च वै ।
 तेषां सुतमतपसामाधैरेण क्रमेण तु ॥ ४२ ॥
 सप्तर्षीणां मनोयैव श्राव्ये वेतायुगस्य तु ।
 श्रुद्विपूर्वकं तेषामक्रियापूर्वमेव च ॥ ४३ ॥
 अभिव्यक्तास्तु ते मन्वास्तारकाद्यैर्निर्दर्शनैः ।
 आदिकल्पे तु देवानां प्रादुर्भूतास्तु ते स्वयं ॥ ४४ ॥
 प्रणामे (१) त्वय सिद्धीनामप्यासाद्य प्रवर्तनं ।
 श्रासन् मन्वा व्यतीतेषु ये कल्पेषु सप्तस्रगः ।
 ते मन्वा वै पुनस्तेषां प्रतिभाससमुत्थिताः ॥ ४५ ॥
 ऋचो यजूंषि सामानि मन्वायावर्च्यमानि च ।
 सप्तर्षिभिस्तु ते प्रोक्ताः स्मार्तं धर्मं मनुर्जगौ ॥ ४६ ॥
 वेतादौ संहिता वेदाः केषला धर्मशेषतः ।
 संरोधादायुषधेव व्यस्यन्ते हापरेषु ते ॥ ४७ ॥
 ऋषयस्तपसा देवाः कलौ च हापरेषु वै ।
 अनादिनिधना दिव्याः पूर्वं सृष्टाः स्वयम्भवा ॥ ४८ ॥
 सधर्माः सप्रजाः साक्षा यथाधर्मं युगे युगे ।
 विक्रीडन्ते समानार्था वेदवादा यथायुगं ॥ ४९ ॥
 आरभ्ययज्ञाः चतस्र इविर्यज्ञा विश्राम्यतेः ।
 परिचारयज्ञाः शूद्रास्तु जपयज्ञा द्विजोत्तमाः ॥ ५० ॥

तथा प्रमुदिता वर्णास्त्रेतायां धर्मपालिताः ।
 क्रियावन्तः प्रजावन्तः समृद्धाः सुखिनस्तथा ॥ ५१ ॥
 ब्राह्मणाननुवर्तन्ते क्षत्रियाः क्षत्रियान् विशः ।
 वैश्यानुवर्तिनः शूद्राः परस्परमनुव्रताः ॥ ५२ ॥
 शुभाः प्रवृत्तयस्तेषां धर्मा वर्णायमास्तथा ।
 सहस्रलपितेन मनसा वाचोक्तेन स्वकर्मणा ।
 चेतायुगे त्वविकलः कर्मरश्मिः प्रसिध्यति ॥ ५३ ॥
 आयुश्चैव बलं रूपमारोग्यं धर्मयोग्यता ।
 सर्वसाधारणा ह्येते चेतायां वै भवन्त्युत ॥ ५४ ॥
 वर्णाश्रमव्यवस्थानं तेषां मज्जा तथोऽकरोत् ।
 पुनः प्रजास्तु ता मोहात्तान् धर्माश्च ह्यपालयन् ॥ ५५ ॥
 परस्परविरोधेन मनुन्ताः पुनरन्वयुः ।
 मनुः स्वायम्भूवो दृष्ट्वा याथातथ्यं प्रजापतिः ॥ ५६ ॥
 धात्वा तु शतरूपायाः पुमाद् स उद्पादयत् ।
 प्रियव्रतोत्तानपादो प्रथमन्तो महीपतो ॥ ५७ ॥
 ततः प्रभृति राजान उत्पन्ना दण्डधारिणः ।
 प्रजानां रक्षणायैव राजानस्त्वभवन्मृपाः ॥ ५८ ॥
 प्रच्छन्नपापा ये जेतुमशक्या मनुजा भुवि ।
 धर्मसंस्थापनार्थाय तेषां शास्त्रे तपो मया ॥ ५९ ॥
 वर्णानां प्रविभागाश्च त्रेतायां संप्रकीर्तिताः ।
 संहिताय ततो मन्वा ऋषिभिर्वाच्यास्तु ते ॥ ६० ॥
 यज्ञः प्रवर्तितयैव तदा ह्येतु देवतैः ।
 यामैः शक्तेर्जपैश्चैव सर्वसम्भारसंवृतैः ॥ ६१ ॥

सादं विश्वभुजा चैव देवेन्द्रेण महीजसा ।
 आगन्धूवेऽन्तरे देवैर्यज्ञास्तो प्राक् प्रवर्त्तिताः ॥ ६२ ॥
 सत्यं जपस्तपो दानं ब्रह्मायां धर्मो लभ्यते ।
 क्रिया धर्मश्च जसते सत्यधर्मः प्रवर्त्तते ॥ ६३ ॥
 प्रजायन्ते ततः शूरा आयुष्मन्तो महाबलाः ।
 न्यस्तदण्डमहाभागा यज्वानी ब्रह्मवादिनः ॥ ६४ ॥
 पञ्चपदायताक्षाश्च पृथुरक्काः सुसंज्ञिताः ।
 सिंहान्तका महासत्त्वाः (१) सप्तमातङ्गगामिनः ॥ ६५ ॥
 महाधनुर्वराश्चैव ब्रह्मायां चक्रवर्त्तिनः ।
 सर्वलक्षणसम्पन्ना न्यग्रोधपरिमण्डलाः ॥ ६६ ॥
 न्यग्रोधो तो मृतो बाह्व व्यामो न्यग्रोध लभ्यते ।
 वामेनैवोच्छ्रयाद् यस्य सम ऊर्ध्वन्तु देहिनः ।
 समुच्छ्रयपरीणाहो ज्ञेयो न्यग्रोधमण्डलः (२) ॥ ६७ ॥
 चक्रं रथो मणिर्भार्या निधिरक्षा गजास्तथा ।
 यन्मातिशयरत्नानि सर्वेषाञ्चक्रवर्त्तिना ॥ ६८ ॥
 चक्रं रथो मणिः खड्गं धनुरक्षश्च पञ्चमं ।
 केतुर्निधिश्व ममेते प्राणहोनाः प्रकीर्त्तिताः ॥ ६९ ॥
 भार्या पुरोहितयैव सेनानी रथक्षश्च यः ।
 मन्त्राण्यः कलभश्चैव प्राणिनः सम्पत्कीर्त्तिताः ॥ ७० ॥
 रत्नान्येतानि दिव्यानि संसिद्धानि महात्मना ।
 चतुर्दश विधेयानि सर्वेषां चक्रवर्त्तिना ॥ ७१ ॥

१ सिंहादिका इति अ० ।

२ न्यग्रोधादिभ्यः न्यग्रोधपरिमण्डल इत्यन्तः पाठः अ०, उ० पुस्तकद्वये नास्ति ।

विष्णोरंशेन जायन्ते पृथिव्याश्चक्रवर्त्तिनः ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेषु वै ॥ ७२ ॥
 भूतभव्यानि यानीह वर्त्तमानानि यानि च ।
 त्रेतायुगादिकेष्वत्र जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ॥ ७३ ॥
 भद्राणीमानि तेषां वै भवन्तीह महोचितां ।
 अद्भुतानि च चत्वारि बलं धर्मैः सुखम्वनं ॥ ७४ ॥
 अन्योन्यस्याविरोधेन प्राप्यन्ते वै नृपैः समं ।
 अर्धो धर्मश्च कामश्च यशी विजय एव च ॥ ७५ ॥
 ऐश्वर्य्येणाणिमाद्येन प्रभुशक्त्या तथैव च ।
 अन्येन तपसा चैव क्षपीनभिभवन्ति च ।
 बलेन तपसा चैव देवदानवमानुषान् ॥ ७६ ॥
 लक्षणेयापि जायन्ते शरीरस्त्रीरमानुषैः ।
 केशस्थिता ललाटेऽर्णा जिह्वा चास्यप्रमार्जनौ ।
 ताम्रप्रभोष्ठदन्तोष्ठाः श्रोत्राशोर्वीरोमशाः ॥ ७७ ॥
 भ्रूवानुवाहवयवौ व जालहस्ता वृषाङ्गिताः ।
 न्यसीधपरिणाहाश्च सिंहस्कन्धाः सुमेहनाः ।
 गजेन्द्रगतययैव महाहनव एव च ॥ ७८ ॥
 पादयोयकमख्यौ तु शङ्खपद्मी तु हस्तयोः ।
 पञ्चार्शोतिसहस्राणि ते भवन्त्यजरा नृपाः ॥ ७९ ॥
 अमङ्गा गतयस्तेषाञ्चतस्रश्चक्रवर्त्तिनां ।
 अन्तरीक्षे समुद्रे च पाताले पर्वतेषु च ॥ ८० ॥
 इत्या दानं तपः सत्यं त्रेतायां धर्मैः लभ्यते ।
 तदा प्रवर्त्तते धर्मैर्वर्षाचमविभागशः ॥ ८१ ॥

मर्यादास्थापनार्थं च दृष्टनीतिः प्रवर्तते ।

हृष्टपुष्टाः प्रजाः सर्वा ज्वरोगाः पूर्णमानसाः ॥ ८२ ॥

एकी वेदयतुष्यादस्त्रेतायुगविधौ स्मृतः ।

त्रीणि वर्षमहस्त्राणि तदा जीवन्ति मानवाः ॥ ८३ ॥

पुत्रपोत्रसमाकीर्णा स्त्रियन्ते च क्रमेण तु ।

एष त्रेतायुगे धर्मस्त्रेतासम्यो निबोधत ॥ ८४ ॥

त्रेतायुगसम्भावस्तु सम्यापादेन वर्तते ।

सम्यायां वै सम्भावस्तु युगपादेन तिष्ठति ॥ ८५ ॥

शंश उवाच (१) । कथं त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

पूर्वं स्वायम्भुवे समे यथावत्तद्वै हि मे ॥ ८६ ॥

अन्तर्हितायां सम्यायां सार्धं कृतयुगेन वै ।

कलाख्यायां प्रवृत्तायां प्राप्ते त्रेतायुगे तदा ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृतवन्तश्च वै पुनः ॥ ८७ ॥

सम्यारंस्तांश्च सम्भूत्य कथं यज्ञः प्रवर्तितः ।

एतन् श्रुत्वाऽब्रवीत्कृतः श्रूयतां शंशपायन ॥ ८८ ॥

यथा त्रेतायुगमुखे यज्ञस्यासीत्प्रवर्तनं ।

शोषधीषु च जातासु प्रवृत्ते हृष्टिसर्जने ।

प्रतिष्ठिताशो वार्त्तायां रुद्राश्चमपुत्रेषु च ॥ ८९ ॥

वर्णाश्रमव्यवस्थानं कृत्वा मन्वाश्च संहिता ।

मन्त्रान् संयोजयित्वाथ रुद्रासुत्रेषु कर्मसु ॥ ९० ॥

तथा विष्णुभृगिन्द्रस्तु यज्ञं प्रावर्तयत्तदा ।

देवतैः सहितः सर्वैः सर्वसम्यारसम्भृतं ॥ ९१ ॥

अथाश्वमेधे वितते समाजम्सुर्महर्षयः ।
 यजन्ते पशुभिर्मैत्र्यैः कृत्वा (१) सर्वे समागताः ॥ ८२ ॥
 कर्माण्येषु ऋत्विक्षु सतते यज्ञकर्माणि ।
 सम्प्रगीतेषु तेष्वेवमागमेष्वथ सत्वरं ॥ ८३ ॥
 परिक्रान्तेषु लघुषु अध्वर्युर्गृह्यभेषु च ।
 आलब्धेषु च मेधेषु तथा पशुगणेषु वै ॥ ८४ ॥
 हविष्यन्वौ ह्वयमाने देवानां देवहोतृभिः ।
 आहूतेषु च देवेषु यज्ञभाक्तु महात्मसु ॥ ८५ ॥
 य इन्द्रियात्मका देवा यज्ञभाजस्तथा तु ये ।
 तान्यजन्ते तदा देवाः क्षमादिषु भवन्ति ये ॥ ८६ ॥
 अध्वर्यवः प्रैषकाले व्युत्थिता ये महर्षयः ।
 महर्षयस्तु तान् दृष्ट्वा दीनान् पशुगणान् स्थितान् ।
 पप्रक्षुरिन्द्रं सम्भूय कीदृशं यज्ञविधिस्तव ॥ ८७ ॥
 अधर्मो बलवानेष हिंसाधर्मस्तथा तव ।
 नेष्टः पशुबधस्त्वेष तव यज्ञे सुरोत्तम ॥ ८८ ॥
 अधर्मो धर्माघाताय पारब्धः पशुभिस्तथा ।
 नायं धर्मोऽधर्मोऽयं न हि सा धर्म उच्यते ॥ ८९ ॥
 आगमिन भवान् यज्ञं करोतु यदिहेच्छसि ।
 विधिदृष्टेन यज्ञेन धर्ममव्ययहेतुना ।
 यज्ञवीजैः सुरत्रेष्ठ तेषु हिंसा न विद्यते ॥ ९० ॥
 त्रिवर्षपरमं कालमुषितैरप्ररोहिभिः ।
 येष धर्मो महानिन्द्र स्वयम्भुविहितः पुरा ॥ ९१ ॥

एवं विश्वभुगिन्द्रस्तु मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ।

जङ्गमेः स्यादरेर्वेति कैर्यष्टव्यमिहोच्यते ॥ १०२ ॥

ते तु खिला विवादेन तत्त्वयुक्ता महर्षयः ।

सन्ध्याय वाक्यमिन्द्रेण पप्रच्छुश्चेत्तरं वसुं ॥ १०३ ॥

अथ प्रय ऊतुः । महाप्राज्ञ कथं दृष्टस्त्वया यज्ञविधिर्नृप ।

उत्तानपादे प्रब्रूहि संशयं ह्यिन्धि नः प्रभो ॥ १०४ ॥

श्रुत्वा वाक्यं ततस्तेषामविचार्य बलावलं ।

वेदशास्त्रमनुस्मृत्य यज्ञतत्त्वमुवाच ह ।

यद्यपदिष्टैर्यष्टव्यमितिहोवाच पार्थिवः ॥ १०५ ॥

यष्टव्यं पशुभिर्मध्यैरथ वीजैः फलेस्तथा ।

हिंसास्वभावो यज्ञस्य इति मे दर्शयत्यसौ ॥ १०६ ॥

यद्येह संहितामन्त्रा हिंसालिङ्गा महर्षिभिः ।

दीर्घेष तपसा युक्तेर्दर्शनैस्तारकादिभिः ।

तत्प्रामाण्यान्मया श्रोतं तस्मान्मा मन्तुमर्हव ॥ १०७ ॥

यदि प्रमाणं तान्येव मन्त्रवाक्यानि वै हिजाः ।

तदा प्रावर्त्ततां यज्ञो ह्यन्यथा नोऽनृतं वचः ।

एवं हतोत्तरास्ते वै युक्तात्मानस्तपोधनाः ॥ १०८ ॥

अथय भवनं दृष्ट्वा तमर्थं वाग्यतो भव ।

मिथ्यावादी नृपो यस्मात् प्रविवेश रसातलं ॥ १०९ ॥

द्रव्यकृमाचे नृपतिः प्रविवेश रसातलं ।

ऊर्ध्ववारी वसुभूत्वा रसातलचरोऽभवत् ॥ ११० ॥

वसुधातलवासी तु तेन वाक्येन सोऽभवत् ।

धर्माणां संशयकृता राजा वसुरथागतः ॥ १११ ॥

तस्मान्न वाय्वमेकेन बहुज्ञेनापि संग्रयः ।
 ब्रह्मदारम्य धर्मस्य सूत्राद्भ्रमपागतिः ॥ ११२ ॥
 तस्मान्न निश्चयादक्षुं धर्मैः गच्छन्तु केनचित् ।
 देवानृषीनुपादाय साधुभूतसृते मनु ॥ ११३ ॥
 तस्मान्न हिंसा धर्मस्य शारमत्तं महर्षिभिः ।
 ऋषिकोटिसहस्राणि कर्मभिः स्वेर्दिवं ययुः ॥ ११४ ॥
 तस्माद्य दानं यज्ञं वा प्रगंसन्ति महर्षयः ।
 तस्य मूलं फलं गाकमदपात्रं तपोधनाः ।
 एवं दत्त्वा विभवनः स्वर्गलोके प्रतिष्ठिताः ॥ ११५ ॥
 षट्शोडशाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः ।
 ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुकोशः त्वमा धृतिः ।
 सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतद्भ्रामदं (१) ॥ ११६ ॥
 धर्ममन्वात्मको यज्ञस्तपश्चानगनात्मकं ।
 यज्ञेन देवानाप्नोति वैराग्यं तपसा पुनः ॥ ११७ ॥
 ब्राह्मण्यं कर्मसंन्यासादेवाद्यात् प्रेक्षते लयं ।
 ज्ञानात् प्राप्नोति वैकल्यं पश्येता गतयः श्रुताः ॥ ११८ ॥
 एवं शिवदः सुमहान् यज्ञस्यासीत् पवर्त्तने ।
 ऋषीणां देवतानाञ्च पूर्वं स्वायम्भुवेऽन्तरे ॥ ११९ ॥
 तनस्ते ऋषयो दृष्ट्वाऽद्भुतं वर्कं बलेन त्वा ।
 वसीर्वाक्षमनाह्वय जम्भुस्ते वै यथागताः ॥ १२० ॥
 गतेषु देवसङ्क्षेपे देवा यज्ञमवाप्नुयुः ।
 दूयन्ते हि तपःसिद्धा ब्रह्मलक्ष्मणा नृपाः ॥ १२१ ॥

गिरप्रतीक्षानपादौ ध्रुवो मेधातिथिर्बसुः ।
 सुमिधा विरजायैव शङ्खपाद्भज एव च ।
 प्राचीनवर्हिः पर्जन्यो हविर्हानादगो नृपाः ॥ १२२ ॥
 एते चान्ये च बहुवी नृपाः सिद्धा दिवङ्गताः ।
 राजर्षयो महासत्त्वा येषां कीर्तिः प्रतिष्ठिता ॥ १२३ ॥
 तस्मादिगिष्यते यज्ञाक्षपः सर्वेषु कारणैः ।
 ब्रह्मणा तपसा सृष्टं जगद्विश्वमिदं पुरा ॥ १२४ ॥
 तस्मान्नात्येति तद्वज्रं तपोमूलमिदं स्मृतं ।
 यज्ञप्रवर्त्तनं ज्ञावमतः स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 ततः प्रभृति यज्ञोऽयं युगैः सद्यः प्रवर्त्तत (१) ॥ १२५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते यज्ञप्रवर्त्तनं नाम
 सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥

अथाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

—000—

चतुर्थ्युगाख्यानं ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हापरस्य विधिं पुनः ।

तत्र त्रेतायुगे क्षीणे हापरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥

हापरादौ प्रजानाम् सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या ।

परिहृते युगे तस्मिन् ततः सा संप्रणश्यति ॥ २ ॥

ततः प्रवर्तते तासां प्रजानां हापरे पुनः ।

सोमोऽष्टतिर्वर्णिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । ३ ॥

सम्भेदश्चैव वर्णानां कार्याणाञ्चाविनिर्णयः ।

यद्वीर्यधेः पयोर्दण्डो मदो दम्भोऽजमाऽवलं ।

एषां रजस्तमोयुक्ता प्रवृत्तिर्हापरे स्मृता ॥ ४ ॥

आद्ये कृते च धर्मोऽस्ति त्रेतायां सम्प्रपद्यते ।

हापरे व्याकुलीभूत्वा प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५ ॥

वर्णानां विपरिध्वंसः संकोर्ष्यते तथाश्वमः ।

देवमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतौ स्मृतौ ॥ ६ ॥

देवात् श्रुते स्मृतेश्चैव निययो नाधिगम्यते ।

अनिययाधिगमनाहर्षतत्त्वं निगद्यते ।

धर्मतत्त्वे तु भिन्नानां मतिभेदो भवेन्नृणां ॥ ७ ॥

परस्परविभिन्नैस्तेष्टैष्टीनां (१) विभ्रमेण च ।

अयं धर्मो ह्यर्थं नेति निश्चयो नाभिगम्यते () ॥ ८ ॥
 कारणानाञ्च वैकल्यात् कारणस्याप्यनिश्चयात् ।
 मतिभेदे च तेषां वै दृष्टीनां विमर्शो भवेत् ॥ ९ ॥
 ततो दृष्टिभिर्भेदः कर्तुं शास्त्रकुलत्विदं ।
 एको विदद्यतुष्पादस्त्रे तास्त्रिच विधीयते ॥ १० ॥
 संरोधादायुषवैव दृश्यते द्वापरेषु च ।
 वेदव्यासैश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु ॥ ११ ॥
 ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभक्तैः ।
 मन्त्रज्ञाह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्ययैः ॥ १२ ॥
 संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते चतुर्विभिः ।
 सामान्याद् वैकल्यासैव दृष्टिभिरेः कश्चित्कश्चित् ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि मन्त्रप्रवचनानि च ।
 अन्ये तु पंडितास्तीर्थैः केचित्तान् प्रत्यनस्थिताः ॥ १४ ॥
 द्वापरेषु प्रवर्तन्ते भिन्नसत्तायमा द्विजाः ।
 एकमाध्वर्युषं पूर्वमासीद्वैधं पुनस्ततः ॥ १५ ॥
 सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्रकुलत्विदं ।
 आध्वर्युवध्य प्रस्तावैर्वहुधा व्याकुलं कृतं ॥ १६ ॥
 तथैवाथर्वणहोमसाम्नां विकल्पैलाप्यसंशयैः ।
 व्याकुलं द्वापरे भिन्ने क्रियते भिन्नदर्शनैः ॥ १७ ॥
 तेषां भेदाः प्रभेदाश्च विकल्पैलाप्यसंशयाः (२) ।
 द्वापरे सम्प्रवर्तन्ते विनश्यन्ति पुनः कसौ ॥ १८ ॥

तेषां विपर्ययाद्यैव भवन्ति हापरे पुनः ।
 अष्टदिर्मरणस्यैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ॥ १८ ॥
 वाङ्मनःकर्माजैर्दुःखैर्निर्वन्दो जायते पुनः ।
 निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ॥ २० ॥
 विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनं ।
 दोषाणां दर्शनाद्यैव हापरे ज्ञानसम्भवः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च (१) मानिनां पूर्वमाद्ये स्थायश्रुवेऽन्तरे ।
 उत्पद्यन्ते हि शास्त्राणां हापरे परिपन्थिनः ॥ २२ ॥
 आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च ।
 अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनं ॥ २३ ॥
 स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् ।
 हापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणां ॥ २४ ॥
 मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्रादार्त्ता प्रसिद्यति ।
 हापरे सर्वभूतानां कायक्लेशपुरस्कृता ॥ २५ ॥
 लोभोऽहृतिर्विषयगृहं तत्त्वानामविनिश्चयः ।
 वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां गङ्गरस्तथा ॥ २६ ॥
 हापरेषु प्रवर्त्तन्ते रोगो लोभो यधस्तथा ।
 वर्णाश्रमपरिध्वंसाः कामहेषो तथैव च ॥ २७ ॥
 पूर्णं वर्षसहस्रे द्वे परमायुस्तथा नृणां ।
 निःशेषे हापरे तस्मिन् तस्य सन्ध्या तु पादतः ॥ २८ ॥
 प्रतिष्ठते गुणैर्हीनो धर्मीऽसौ हापरस्य तु ।
 तथैव सन्ध्यापादेन शंखस्तस्यावतिष्ठते ॥ २९ ॥

हापरस्य च वर्षे या तिथ्यस्य तु निबीधत ।
 हापरस्यांशशेषे तु प्रतिपत्तिः कलैरतः ॥ १० ॥
 हिंसासूयानृतं माया बधश्चैव तपस्विनां ।
 एते सभावास्तिथ्यस्य साधयन्ति च वै प्रजाः ॥ ११ ॥
 एष धर्मः कृतः कृत्स्नी धर्मस्य परिहीयते ॥
 मनसा कर्मणा स्तुत्या वाचा सिध्यति वा न वा ॥ १२ ॥
 कलौ प्रमारको रोगः सततं हृदयानि वै ।
 अनावृष्टिभयं घोरं दर्शनञ्च विपर्ययं ॥ १३ ॥
 न प्रमाणं मृतेरस्ति तिथिः लोकेऽयुगे युगे ।
 गर्भस्थो म्रियते कथिद्यौवनस्थस्तथापरः ।
 स्थाविरे मध्यकोमारे म्रियन्ते वै कलौ प्रजाः ॥ १४ ॥
 अधार्मिकास्वनाचारा मोहकोपात्पतेजसः (१) ।
 अनृतबुवश्च सततन्तिष्ठे जायन्ति वै प्रजाः ॥ १५ ॥
 दुरिटैर्दुरधीते च दुराचारैर्दुरागमैः ।
 विप्राणां कर्मदोषैस्तैः प्रजानां जायते भयं ॥ १६ ॥
 हिंसा माया तथेर्था च क्रोधीऽसूयाऽक्षमाऽनृतं ।
 तिथे भवन्ति जन्तूनां रागो लोभश्च सर्व्वशः ॥ १७ ॥
 संक्षोभो जायतेऽत्यर्थं कलिमासाद्य वै युगं ।
 नाधोयन्ते तदा वेदा न यजन्ते द्विजातयः ।
 लक्ष्मीदन्ति नराश्चैव चक्रियाः सविशः क्रमात् ॥ १८ ॥
 हृद्राणामन्ययोनेस्तु सम्बन्धा ब्राह्मणैः सह ।
 भवन्तीह कलौ तस्मिन् शयनासनभोजनैः ॥ १९ ॥

१ अधार्मिकद्वारा मोहकोपात्पतेजस इति शब्दः ।

राजानः शूद्रभूयिष्ठा (१) पाषण्डानां प्रवर्तकाः ।
 भूयुक्त्याः प्रजास्तत्र प्रजा एवं प्रवर्तते ॥ ४० ॥
 आयुर्मैधा बलं रूपं कुलञ्चैव प्रहोयते ।
 शूद्राय ब्राह्मणाचाराः शूद्राचाराय ब्राह्मणाः ॥ ४१ ॥
 राजवृत्ते स्थितायौराखौरवृत्ताश्च पार्थिवाः ।
 भृत्याश्च नष्टसुहृदो युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४२ ॥
 अशौलिन्योऽप्रताप्यापि स्त्रियो मद्यामिषप्रियाः ।
 मायामाया भविष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४३ ॥
 स्थापदप्रबलत्वञ्च मवाञ्चैवाप्युपचयः ।
 साधूनां विनिवृत्तिश्च विद्यास्तस्मिन् कलौ युगे ॥ ४४ ॥
 तदा सूक्ष्मे महीदर्शो दुर्लभो भोगिनास्तथा (२) ।
 अतुरात्रमशैथिल्यात्तर्मः प्रविचलिष्यति ॥ ४५ ॥
 तदा ह्यल्पफला देवो भवेद्भूमिर्महीयसी ।
 शूद्रास्तपश्चरिष्यन्ति युगान्ते प्रत्युपस्थिते ॥ ४६ ॥
 तदा श्लोकादिको धर्मो द्वापरे यथ मासिकः ।
 चेतायां वक्तरस्त्वथ एकाहादतिरिच्यते ॥ ४७ ॥
 अरजितारो हर्तारो बलिभागश्च पार्थिवाः ।
 युगान्ते तु भविष्यन्ति स्वरक्षणपरायणाः ॥ ४८ ॥
 अक्षत्रियाश्च राजानो विगः शूद्रीपञ्जीविनः ।
 शूद्राभिवादिनः सर्वे युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ४९ ॥
 पतयश्च भविष्यन्ति बहवोऽस्मिन् कलौ युगे ।
 चित्रवर्षी तदा देवो यदा स्यात् युगक्षयः ॥ ५० ॥

सर्वे वाणिजकाद्यापि भविष्यन्त्यधमे युगे ।
 भूविषं कूटमानेयं परस्वविक्रीततेजनैः ॥ ५१ ॥
 कुशोलचर्या पापघ्नेर्धैर्यरूपैः समावृतं ।
 पुरुषाणां बहुस्रौक्यं युगान्ते पर्युपस्रिते ॥ ५२ ॥
 बहुवाचनको लोको भविष्यति परस्परं ।
 क्रव्यादनः क्रूरवाक्यो नार्जयो नानसूयकः ॥ ५३ ॥
 न कृते प्रतिकर्ता च क्षीणो लोको भविष्यति ।
 अयङ्मात्रं चैव पतिते तदयुगान्तस्य लक्षणं ॥ ५४ ॥
 नरशून्या वसुमती शून्या चैव भविष्यति ।
 मण्डलानि मयन्त्यत्र देशेषु नगरेषु च ॥ ५५ ॥
 अल्पोदका चाल्पफला भविष्यति वसुन्धरा ।
 गोमारवाप्यगोमारः प्रभविष्यत्यगासनाः ॥ ५६ ॥
 हर्तारः पररत्नानां परदारपधर्षकाः ।
 कामाक्षानो दुराक्षानो ह्यधर्मात्माहसप्रियाः ॥ ५७ ॥
 प्रनष्टचेतनाः पुंसो मुक्तकेशास्तु चूलिकाः (१) ।
 जनघोहश्चवर्षाय प्रजायन्ते युगचये ॥ ५८ ॥
 शूलदन्ताः (२) जिताश्चात्र सुहृदाः काषायवाससः ।
 शूद्रा धर्मश्चरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्रिते ॥ ५९ ॥
 सस्यवीरा भविष्यन्ति तथा वैसाभिमर्शनाः ।
 वीरावीरस्य हर्तारो हर्तुहर्तार एव च ॥ ६० ॥
 ज्ञानकर्म्मण्युपरते लोके निष्क्रियतावृते ।
 कीटमूषिकसर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानवान् ॥ ६१ ॥

सुभिन्नं चेममारोग्यं सामर्थ्यं दुर्लभं भवेत् ।
 कौशिकाः प्रतिवक्ष्यन्ति देशान् क्षुद्रयपौडितान् ॥ ६२ ॥
 दुःखेनाभिप्लुतानाञ्च परमायुः शतं भवेत् ।
 दृश्यन्ते न च दृश्यन्ते वेदाः कलिगुणेऽखिलाः ॥ ६३ ॥
 उक्तीन्दन्ति तथा यन्त्राः केवला धर्मपौडिताः ।
 कषाधिपणय निर्यन्त्यास्तथा कापालिनस्य च ॥ ६४ ॥
 वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणोऽपरे ।
 वर्षाश्रमाणां ये चान्ये पाषण्डाः परिपन्थिनः ॥ ६५ ॥
 उत्पद्यन्ते तथा ते वै संप्राप्ते तु कलौ युगे ।
 नाधीयन्ते तदा वेदाः शूद्रा धर्मार्थकीविदाः ॥ ६६ ॥
 यजन्ते नाश्वमेधेन राजानः शूद्रयोनयः ।
 स्त्रीवधं गोवधं कृत्वा हत्वा चैव परस्परं ।
 उपहन्त्युस्तदाऽन्योन्यं साधयन्ति तथा प्रजाः ॥ ६७ ॥
 दुःखप्रचारतीऽस्यायुर्दंशोक्तादः सरीगता ।
 मोहो ग्लानिस्तथा सौख्यं तमोवृत्तं कलौ स्मृतं ॥ ६८ ॥
 प्रजा तु स्मूणहत्यायामथ वै सम्पवर्तते ।
 तस्मादायुर्वलं रूपं कलिं प्राप्य प्रह्रीयते ।
 दुःखेनाभिप्लुतानां चै परमायुः शतं नृणां ॥ ६९ ॥
 दृश्यन्ते नाभिदृश्यन्ते वेदाः कलिगुणेऽखिलाः ।
 उक्तीदन्ते तदा यन्त्राः केवला धर्मपौडिताः ॥ ७० ॥
 तदा त्वरूपेण कालेन सिद्धिं यास्यन्ति मानवाः ।
 धन्या धर्मो चरिष्यन्ति युगान्ते दिजसत्तमाः ॥ ७१ ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं ये चरन्त्यनसूयकाः ।

चेतासां वार्षिकी धर्मो हापरे मासिकः स्मृतः ।
 यथाशक्ति चरन् प्राज्ञस्तदङ्गा प्राप्नुयात् कलौ ॥ ७२ ॥
 एषा कलियुगेऽवस्था सम्भ्यामन्तु निबोध मे ।
 युगे युगे तु हीयन्ते त्रींस्त्रोन् पादाश्च सिद्धयः ॥ ७३ ॥
 युगस्वभावात्मन्यास्तु तिष्ठन्तीमास्तु पादशः ।
 सम्भरास्वभावाणांशेषु पादशस्ते प्रतिष्ठिताः ॥ ७४ ॥
 एवं सम्भ्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 तेषां यास्ता ह्यसाधूनां भृगूणां निधनोरिद्यतः ॥ ७५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसो नाम्ना प्रभितिरुच्यते ।
 माधवस्य तु सोऽश्विन पूर्व्यं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ७६ ॥
 समाः स विंशतिं पूर्णाः पर्यटन् वै वसुन्धरा ।
 आचकर्ष स वै मेनां सत्ताजिरयकुञ्जरा ॥ ७७ ॥
 प्रगृहीतायुधैर्विप्रैः शतशोऽथ सहस्रशः ।
 स तदा तैः परित्ततो स्तेभ्यः कान् हन्ति सहस्रशः ॥ ७८ ॥
 स हत्वा सर्व्वगथैव राज्ञस्तान् शूद्रगोनिजान् ।
 पाषण्डान् स ततः सर्व्वान्निःशेषान् कृतवान् प्रभुः ॥ ७९ ॥
 नात्यर्थं धार्मिका ये च तान् सर्व्वान् हन्ति सर्व्वशः ।
 वर्णव्यत्यासजातांश्च ये च तानुपजीविनः ॥ ८० ॥
 उदीच्यान्मध्यदेशांश्च पार्व्वतीयांस्तथैव च ।
 प्राच्यान् प्रतीच्यांश्च तथा विन्ध्यवृष्ठापरान्तिकान् ॥ ८१ ॥
 तथैव दाक्षिणात्यांश्च द्रविडान् सिंहलैः सह ।
 गान्धारान्पारदांश्चैव पञ्चवान् यवनान् तथा ॥ ८२ ॥
 तुधारान् वर्ज्जरांघ्रीनान् शूलिकान् दरदान् खसान् ।

लम्पाकानथ केतांश्च किरातानाञ्च जातयः ॥ ८३ ॥
 प्रहत्तचक्री बलवान् स्नेच्छानामन्तकृद्भिः ।
 अधृष्यः सर्वभूतानां चचाराश्च वसुन्धरा ॥ ८४ ॥
 साधवस्मा तु सौंशेन देवस्य हि विजज्ञिवान् ।
 पूर्वजन्मविविज्ञेय प्रमितिर्नाम वीर्यवान् ॥ ८५ ॥
 गोत्रेण वै चन्द्रमसः पूर्व कलियुगे प्रभुः ।
 द्वाविंशेभ्युदिते वर्षे प्रज्ञाने विंशतिं समाः ॥ ८६ ॥
 विनिघ्नन् सर्वभूतानि मानवानि सहस्रसः ।
 कृत्वा वीर्यावशेषान्तु पृथीं कूटेन कर्मणा ।
 परस्परनिमित्तेन कोपेनाकस्मिकेन तु ॥ ८७ ॥
 स साधयित्वा वृषक्षान् पायशस्तानधार्मिकान् ।
 गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्ताः सहानुगः ॥ ८८ ॥
 ततो व्यतीते तस्मिंस्तु प्रमान्ये सत्यसैनिके ।
 सखाश्च पार्थिवान् सर्वान् स्नेच्छाद्यैव सहस्रशः ॥ ८९ ॥
 तत्र सन्ध्यांशके काले सम्प्राप्ते तु युगान्तिके ।
 स्थितास्तत्पावशिष्टास्तु प्रजास्त्रिह क्वचित् क्वचित् ॥ ९० ॥
 अग्न्यद्वास्ततस्ता वै लोकचेष्टास्तु वन्द्यः ।
 उपहिंसन्ति शान्दीन्यं प्रपद्यन्ते परस्परं ॥ ९१ ॥
 अराजके युगवशात् संशये समुपस्थिते ।
 प्रजास्ता वै ततः सर्वाः परस्परभयार्दिताः ॥ ९२ ॥
 व्याकुलाश्च परिश्रान्तास्त्वक्ता दारान् गृह्णाणि च ।
 स्नानपाणान् समवेष्टन्तो निष्ठां प्राप्ताः सुदुःखिताः ॥ ९३ ॥
 नष्टे व्यतीते स्मृते धर्मे परस्परहतास्तादा ।

निर्मर्यादा निराक्रान्दा निस्त्रेष्ठा निरपत्रपाः ॥ ८४ ॥
 नष्टे वर्षे प्रतिष्ठता जलकाः पञ्चविंशकाः ।
 हित्वा दारांश्च पुत्रांश्च विषादव्याकुलैर्न्द्रियाः ॥ ८५ ॥
 अनावृष्टिहताश्चैव वार्त्तामुत्सृज्य दुःखिताः ।
 प्रत्यन्तांस्तादृशेवन्ते हित्वा जनपदान् स्रजान् ॥ ८६ ॥
 सरितः सागरान् कूपान् सेवन्ते पर्वतांस्तदा ।
 मधुमांसैर्मूलफलैर्वर्जयन्ति सदुःखिताः ॥ ८७ ॥
 शौरवस्त्राजिनधरा निष्पत्रा निष्परिग्रहाः ।
 वर्णाश्रमपरिभ्रष्टाः सङ्करं धीरमाश्रिताः ॥ ८८ ॥
 एता काष्ठामनुप्राप्ता अश्वशेषास्तथा प्रजाः ।
 जराव्याधिबुधाविष्टा दुःखान्निर्वेदमागमन् ॥ ८९ ॥
 विचारयन्तु निर्वेदात् साम्यावस्था विचारणात् ।
 साम्यावस्थासु सम्बोधः सम्बोधादश्वीनीलता ॥ ९० ॥
 तासुपगमयुक्तासु कलिशिष्टासु वै स्वयं ।
 अहोरात्र तदा तासां युगन्तु परिवर्त्तते ॥ ९१ ॥
 चित्तसम्बोहनं कृत्वा तासान्तैः सममन्तु तत् ।
 भाविनोऽर्थस्य च बलात्ततः कृतमवर्त्तत ॥ ९२ ॥
 प्रवृत्ते तु पुनस्तस्मिंस्ततः कृतयुगे तु वै ।
 उत्पन्नाः कलिशिष्टास्तु कार्त्तियुग्यः प्रजास्तदा ॥ ९३ ॥
 तिष्ठन्ति चेद् ये सिद्धाः सुदृष्टा विचरन्ति च ।
 सदा सप्तर्षयश्चैव (१) तत्र ते च व्यवस्थिताः ॥ ९४ ॥

जह्यन्नचविमः शूद्रा वीजार्धं ये स्मृता इह ।
 कलिजैः सह ते सर्वे निर्विशेषास्त्रादाऽभवन् ॥ १०५ ॥
 तेषां सप्तर्षयो धर्मं कथयन्तीतरेषु च ।
 वर्णाश्रमाचारयुक्तः श्रौतः स्मार्त्तौ द्विधा तु सः ॥ १०६ ॥
 तत्तन्त्रेषु क्रियायस्तु वर्त्तन्ते वै प्रजाः कृते ।
 श्रौतः स्मार्त्तः कृतानान्तु धर्मः सप्तर्षिर्दर्शितः ॥ १०७ ॥
 तास्तु धर्मव्यवस्थार्थं तिष्ठन्तीहायुगक्षयात् ।
 मन्वन्तराधिकारेषु तिष्ठन्ति सुनयस्तु वै ॥ १०८ ॥
 यथा दावप्रदग्नेषु दग्नेष्विह तपे ऋतौ ।
 नवानां प्रथमं दृष्टस्तेषां मूले तु सन्धवः ॥ १०९ ॥
 एवं युगाद्युगस्येह सन्तानस्तु परस्परं ।
 वर्त्तन्ते ह्यव्यवच्छेदाद् यावन्मन्वन्तरक्षयः ॥ ११० ॥
 सुखमायुर्वलं रूपं धर्माशौं काम एव च ।
 युगेष्वेतानि ह्रीयन्ते (१) त्रीणि प्रादक्रमेण तु ॥ १११ ॥
 सप्तन्धांशेषु ह्रीयन्ते युगानां धर्मसिंहयः ।
 इत्येष प्रतिमन्धिर्यः कीर्त्तितस्तु मया द्विजाः ॥ ११२ ॥
 चतुर्युगानां सर्वेषामेतेनैव प्रमाधनं ।
 यथा चतुर्युगावृत्तिरासहस्रात् प्रवर्त्तते (२) ॥ ११३ ॥
 जह्यन्मस्तदहः प्रीतं रात्रिश्च तावतो स्मृता ।
 अत्रार्जवं जङ्गीभावो भूतानामायुगक्षयात् ॥ ११४ ॥
 एतदेव तु सर्वेषां युगानां लक्षणं स्मृतं ।

एषा चतुर्थ्यानां गणना श्लोकसप्ततिः ।
 क्रमेण परिहृता तु मनोरन्तरमुच्यते ॥ ११५ ॥
 चतुर्थ्ये तथैकस्मिन् भवतीह यथाश्रुतं ।
 तथा चान्येषु भवति पुनस्तच्चै यथाक्रमं ॥ ११६ ॥
 सर्गे सर्गे यथा भेदा उत्पद्यन्ते तथैव तु ।
 पञ्चविंशत्यरिमिता न न्यूना नाधिकास्तथा ॥ ११७ ॥
 तथा कल्पयुगैः सार्धं भवन्ति समलक्षणाः ।
 मन्वन्तराणां सर्वेषामेतदेव तु लक्षणं ॥ ११८ ॥
 तथा युगानां परिवर्त्तनानि
 चिरपट्टतानि युगसम्भावात् ।
 तथा न सन्निष्ठति जीवश्लोकः
 अगोदयाभ्यां परिवर्त्तमानः ॥ ११९ ॥
 इत्येतद्वचनं प्रोक्तं युगानां वै समासतः ।
 अतीतानागतानां वै सर्वमन्वन्तरेष्विह ॥ १२० ॥
 अनागतेषु तद्वच्च तर्कः कार्यो विज्ञानता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु अतीतानागतेष्विह ॥ १२१ ॥
 मन्वन्तरेणैकेन सर्वाण्येवान्तराणि वै ।
 व्याख्यातानि विज्ञानीध्वं काले कल्पेन चैव हि ॥ १२२ ॥
 अस्याभिमानिनः सर्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ।
 देवा ह्यष्टविधा ये च इह मन्वन्तरेश्वराः ॥ १२३ ॥
 ऋषयो मनवश्चैव सर्वे तुल्याः प्रयोजनैः ।
 एवं वर्णाश्रमाणां प्रविभागी युगे युगे ॥ १२४ ॥
 युगसम्भावाच्च तथा विधत्ते वै सदा प्रभुः ।

वर्षाश्रमविभागस्य युगानि युगसिद्धये ॥ १२५ ॥

अनुषङ्गः समाख्यातः सृष्टिसर्गविबोधतः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च स्थितिं वक्ष्ये युगेष्विह ॥ १२६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते चतुर्थभाष्याय
नामाष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथीनषष्ठ्यध्यायः ।

—:१०:—

ऋक्संक्षेपम् ।

सूत उवाच । युगेषु यास्तु जायन्ते प्रजास्ता वै निबोधत ।

आसुरौ सर्पगोपक्षिपैशाची यक्षराक्षसी ।

यस्मिन् युगे च सन्धूतिस्तासां यावत्तु जीवितं ॥ १ ॥

पिशाचासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।

युगमाचन्त जीवन्ति ऋते सत्यम्वधेन ते ॥ २ ॥

मानुषाणां पशूनाञ्च पक्षिणां स्थावरैः सह ।

तेषामायुः परिक्रान्त युगधर्मेषु सर्वशः ॥ ३ ॥

अस्थितिस्तु कलौ दृष्टा भूतानामायुषस्तु वै ।

परमायुः शतन्वेतन्मनुष्याणां कलौ स्मृतं ॥ ४ ॥

देवासुरप्रमाणात् सप्तसप्ताङ्गुलं ऋसत् ।

अङ्गुलानां शतं पूर्णमष्टपञ्चाशदुत्तरं ॥ ५ ॥

देवासुरप्रमाणस्तदुच्छ्रायं कलिजैः स्मृतं ।

चत्वारिंशद्विंशतिश्च कलिजैरङ्गुलैः स्मृतं ॥ ६ ॥

स्तेनाङ्गुलप्रमाणेन कर्षमापादमस्तकं ।

इत्येष मानुषीक्षेत्रो ऋसतीह युगान्तिके ॥ ७ ॥

सर्वेषु युगकार्षेयु अतीतानागतेष्विह ।

स्तेनाङ्गुलप्रमाणेन षष्ठतालः स्मृतो नरः ॥ ८ ॥

आपादती मस्तकेन नवतालो भवेत्तु यः ।
 संज्ञताजानुवाङ्मस्तु स सुरैरपि पूज्यते ॥ ८ ॥
 गवाश्चहस्तिनाञ्चैव महिषस्यावराकना ।
 क्रमेणैतेन योगेन कासहस्री युगे युगे ॥ १० ॥
 षट्सप्तत्यङ्गुलीत्सेधः पशूनां ककुदस्तु वै ।
 अङ्गुलाष्टमत् पूर्णमुत्सेधः करिणां स्मृतः ॥ ११ ॥
 अङ्गुलानां सहस्रन्तु चत्वारिंशाङ्गुलं विना ।
 पञ्चाशत् हयानाञ्च उत्सेधः शाखिनां स्मृतः ॥ १२ ॥
 मानुषस्य शरीरस्य सन्निवेशस्तु यादृशः ।
 तल्लक्षणस्तु देवानां दृश्यते तत्त्वदर्शनात् (१) ॥ १३ ॥
 बुध्यातिशययुक्तञ्च देवानां कायमुच्यते ।
 देवानतिशयञ्चैव मानुषं कायमुच्यते ॥ १४ ॥
 इत्येते वै परिक्रान्ता भावा ये दिव्यमानुषाः ।
 पशूनां पक्षिणाञ्चैव स्यावराणां निबोधत ॥ १५ ॥
 गावो ह्यजा महिष्योऽश्वा हस्तिनः पक्षिणो नगाः ।
 उपयुक्ताः क्रियास्तेते यज्ञियास्त्रिह सर्व्यशः ॥ १६ ॥
 देवस्त्वानेषु जायन्ते तद्रूपा एव ते पुनः ।
 यथायथोपभोगास्तु देवानां शुभमूर्त्तयः ॥ १७ ॥
 तेषां रूपानुरूपैस्तैः प्रमाणैस्वाणुजङ्गमैः ।
 मनोजैस्तत्त्वभावजैः सुखिनी ह्युपपेदिरे ॥ १८ ॥
 अतः शिष्टान् प्रवक्ष्यामि सतः साधून्स्तथैव च ।

सदिति ब्रह्मणः शब्दस्याहन्तो ये भवन्त्युत ।
 सायुज्यं ब्रह्मणोऽत्यन्तं तेन सन्तः प्रचक्षते ॥ १८ ॥
 दशात्मके ये विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न क्रुध्यन्ति न हृष्यन्ति जितात्मानस्तु ते स्मृताः ॥ २० ॥
 सामान्येषु च धर्मेषु तथा वैशेषिकेषु च ।
 ब्रह्मक्षत्रविशो युक्ता यस्मात्तस्माद्भिजातयः ॥ २१ ॥
 वर्णायमेव युक्तस्य स्वर्गोमुखचारिणः ।
 श्रौतस्मार्तस्य धर्मस्य ज्ञानादर्थः स उच्यते ॥ २२ ॥
 विद्यायाः साधनात्साधुर्ब्रह्मचारी गुरोर्हितः ।
 क्रियाणां साधनाच्चैव गृहस्थः साधुर्नृप्यते ॥ २३ ॥
 साधनात्तपसोऽरण्ये साधुर्वैखानसः स्मृतः ।
 यतमानो यतिः साधुः स्मृतो वीरस्य साधनात् ॥ २४ ॥
 एवमायमधर्माणां साधनात् साधवः स्मृताः ।
 गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थोऽथ भिक्षुकः ॥ २५ ॥
 न च देवा न पितरो मुनयो न च मानवाः ।
 अयमर्थो ह्ययं नेति तुवन्तोऽभिन्नदर्शनाः ॥ २६ ॥
 धर्माधर्माविद्ध प्रीतो शब्दावेतो क्रियात्मकी ।
 कुशलाकुशलं कर्मा धर्माधर्माविति स्मृतौ ॥ २७ ॥
 धारणा धृतिरित्यर्थाज्ञातोर्धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अकाराण्येऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ २८ ॥
 अत्रेष्टप्रापका धर्मा आचार्यैरपदिश्यते ।
 हृदा ह्यलोलुपाच्चैव आत्मवन्तो ह्यदम्बकाः ।
 सम्यग्विनीता ऋजवस्तानाचार्यान् प्रचक्षते ॥ २९ ॥

अथमाचरते यस्मादाचारं स्थापयत्यपि ।
 आचिनोति च शास्त्रार्थान्यभैः सति यमैर्युतः ॥ ३० ॥
 पूर्वभ्यो वेदवित्तेह श्रौतं सप्तर्षयोऽनुबन् ।
 ऋचो यजूंषि सामानि ब्रह्मणोऽङ्गानि च श्रुतिः ॥ ३१ ॥
 मन्वन्तरस्थातीतस्य स्मृत्वाचारं पुनर्जगौ ।
 तस्मात्स्मार्तः स्मृतो धर्मी वर्णाश्रमविभागजः ॥ ३२ ॥
 स एष द्विविधो धर्मः शिष्टाचार इहोच्यते ।
 शेषशब्दात् शिष्ट इति शिष्टाचारः प्रचक्ष्यते ॥ ३३ ॥
 मन्वन्तरेषु ये शिष्टा इह तिष्ठन्ति धार्मिकाः ।
 मनुः सप्तर्षयश्चैव लोकसम्मानकारणात् ।
 धर्माद्ये ये च शिष्टा वै वाचातथ्यं प्रचक्ष्यते ॥ ३४ ॥
 मन्वाद्यश्च ये शिष्टा ये मया प्रागुदीरिताः ।
 तैः शिष्टैश्चरितो धर्मः सम्यगेव युगे युगे ॥ ३५ ॥
 यद्यो वार्तां दण्डनीतिरिज्या वर्णाश्रमास्तथा ।
 शिष्टैराचर्य्यते यस्मात्समुना च पुनः पुनः ।
 पूर्वः पूर्वगतत्वाच्च शिष्टाचारः स शाश्वतः ॥ ३६ ॥
 दानं सत्यन्तपोऽलोभो विद्येजाप्रजनी दया ।
 अष्टौ तानि चरित्राणि शिष्टाचारस्य लक्षणं ॥ ३७ ॥
 शिष्टा यस्माच्चरन्त्येनं मनुः सप्तर्षयश्च वै ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शिष्टाचारस्ततः स्मृतः ॥ ३८ ॥
 विज्ञेयः श्रवणात् श्रौतः स्मरणात् स्मार्त उच्यते ।
 इज्यावेदात्मकः श्रौतः स्मार्तो वर्णाश्रमात्मकः ।
 प्रत्यङ्गानि च वक्ष्यामि धर्मस्येह तु लक्षणं ॥ ३९ ॥

दृष्ट्वा प्रभूतमर्थं यः पृष्टो वै न निगूहति ।
 यथा भूतप्रवादस्तु इत्येतत्सत्यलक्षणं ॥ ४० ॥
 ब्रह्मचर्यं जपो मौनं निराहारत्वमेव च ।
 इत्येतत् तपसो मूलं सुघोरं तदुरासदं ॥ ४१ ॥
 पशूनां द्रव्यहविषासृक्सामयजुषां तथा ।
 ऋत्विजां दक्षिणानाञ्च संघोषो योम उच्यते ॥ ४२ ॥
 आत्मवत्सर्वभूतेषु यो हितायहिताय च ।
 समा प्रवर्तते दृष्टिः कृत्स्ना ह्येषा दया स्मृता ॥ ४३ ॥
 आकृष्टोऽभिहतो वापि नाक्षीयेद्यो न हन्ति वा ।
 वाङ्मनःकर्मभिः क्षान्तिश्चित्तैषा जमा स्मृता ॥ ४४ ॥
 स्वामिनाऽरक्षमाणानामुत्सृष्टानाञ्च मृत्यु च ।
 परस्मानामनादानमलो भ इह जीत्येते ॥ ४५ ॥
 मैथुनस्वासमाचारो ह्यचिन्तनमकाङ्क्षनं ।
 निवृत्तिर्ब्रह्मचर्यं तद्विद्वद् दम उच्यते ॥ ४६ ॥
 आत्मार्थं वा परार्थं वा इन्द्रियाणीह यस्य वै ।
 न मिथ्या सम्प्रवर्तन्ते शमस्येतत् लक्षणं ॥ ४७ ॥
 दशात्मके यो विषये कारणे चाष्टलक्षणे ।
 न कुप्येत्तु प्रतिहतः स जितात्मा विभाव्यते ॥ ४८ ॥
 यद्यदिष्टतमं द्रव्यं न्यायेनोपामतश्च यत् ।
 तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणं ॥ ४९ ॥
 दानं विविधमित्येतत्कनिष्ठज्येष्ठमध्यमं ।
 तत्र नैःशेषं ज्येष्ठं कनिष्ठं स्वार्थसिद्धये ।
 कारुण्यात्सर्वभूतेभ्यः सुविभागस्तु वन्मुप ॥ ५० ॥

श्रुतिस्मृतिभ्यां विहितो धर्मो वर्णायमात्मकः ।
 शिष्टाचाराविरुद्धश्च धर्मः सत्त्वायुसङ्गतः ॥ ५१ ॥
 अपदेष्टो ह्यनिष्टेषु तथेष्टानभिनन्दनं ।
 प्रीतितापविषादेभ्यो विनिवृत्तिर्विरक्तता ॥ ५२ ॥
 सत्यासः कर्मणो न्यासः कृतानामकृतैः सह ।
 कुमलाकुशलानाञ्च प्रहाणं त्याग उच्यते ॥ ५३ ॥
 अव्यक्ताद्योऽविशेषाश्च विहारोऽस्मिन्चेतने ।
 चेतनाऽचेतनाद्यत्वविज्ञानं ज्ञानमुच्यते ॥ ५४ ॥
 प्रत्यङ्मानान्तु धर्मस्य इत्येतन्नचक्षुषं स्मृतं ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैः पूर्वं स्वायम्भवेऽन्तरे ॥ ५५ ॥
 अत्र वो वर्त्तयिष्यामि विधिर्मेवन्तरस्य यः ।
 इतरैतरवर्णस्य चातुर्वर्ण्यस्य चैव हि ।
 प्रतिसम्बन्तरश्चैव श्रुतिरन्या विधीयते ॥ ५६ ॥
 ऋषो यजूंषि सामानि यथावत्प्रतिदेवतं ।
 आभूतमङ्गवस्यापि वर्ज्यं कं गतरुद्रियं ॥ ५७ ॥
 विधिर्होतॄन् तथा स्तोत्रं पूर्ववत्सम्भवर्तते ।
 द्रव्यस्तोत्रं गुणस्तोत्रं कर्मस्तोत्रं तथैव च ।
 चतुर्वर्ण्यमाभिज्जनिकं स्तोत्रमेतच्चतुर्विधं ॥ ५८ ॥
 मन्त्रन्तरेषु सर्वेषु यथा देवा भवन्ति ये ।
 एवर्त्तयति तेषां वै ब्रह्मस्तोत्रं चतुर्विधं ।
 एवं मन्त्रगुणानाञ्च समुत्पत्तिश्चतुर्विधा ॥ ५९ ॥
 अथर्व्यजुषां साम्नां विदेष्विह पृथक् पृथक् ।
 ऋषोऽन्तर्गतामुच्यन्तपः परमदुश्चरं ॥ ६० ॥

मन्त्राः प्रादुर्बभूवुर्हि पूर्वमन्वन्तरेष्विह ।
 परितोषाद्वयाद् दुःखान्मुखाच्छोकाश्च पञ्चधा ॥ ६१ ॥
 ऋषीणाम्नापःकार्त्स्न्येन दर्शनेन यदृच्छया ।
 ऋषीणां यद्विषयं हि तदन्वामोह लक्षणैः ॥ ६२ ॥
 अतीतानामतानाम्नु पञ्चधा ऋषिरुच्यते ।
 अतःस्मृषीणां लक्ष्यामि ह्यार्यस्य च समुत्सवं ॥ ६३ ॥
 गुणसाम्ये वर्त्तमाने सर्वसम्पत्तये तदा ।
 अतिचारे तु (१) देवानामतिदेशे तयोर्व्यथा ॥ ६४ ॥
 अद्भुत्पूर्वकं तद्वै चेतनार्थं प्रवर्त्तते ।
 तेन ह्यद्भुत्पूर्वं तच्चेतनेन ह्यधिष्ठितं ॥ ६५ ॥
 वर्त्तते च यथा तो तु यथा मत्स्योदके सभे ।
 चेतनाधिष्ठितस्तत्त्वं प्रवर्त्तन्ति गुणात्मना ॥ ६६ ॥
 करणात्वात्तथा कार्यं तदा तस्य प्रवर्त्तते ।
 विषये विषयित्वाच्च ह्यर्थैर्ऽर्थित्वात्तथैव च ॥ ६७ ॥
 कालेन प्रापणीयेन भेदास्तु कारणात्मकाः ।
 संसिध्यन्ति तदा व्यक्ताः क्षमेषु मद्भदादयः ॥ ६८ ॥
 मद्भतथाप्यद्वयारस्ताश्चाद्भुतेन्द्रियाणि च ।
 भूतभेदास्तु भेदेभ्यो जज्ञिरे ते परस्परं ।
 संसिद्धिकारणं कार्यं सद्य एव विवर्त्तते (२) ॥ ६९ ॥
 यद्योरमुकस्त्रुट्गन्तून्निर्भेककालं प्रवर्त्तते ।
 तथा विवर्त्ताः चेतनः कालेनेकेन कर्मणा (३) ॥ ७० ॥

१ अतिभारे विधि ७०, ८० च ।

२ प्रवर्त्तत इति ७० ।

३ कालेनेतेनेति ७०, ८० च ।

यथाभ्यकारे खद्योतः सप्तसा सम्प्रदृश्यते ।
 तथा विवृत्तो ह्यव्यक्तात् खद्योत इव चोत्खनः (४) ॥ ७१ ॥
 स महान् नगरीरस्तु यत्तैवाद्ये व्यवस्थितः ।
 तत्तैव संस्थितो विद्वान् शारंगालामुखे स्थितः ॥ ७२ ॥
 महास्तु तमसः पारे वैद्यचक्ष्णाद्विभाव्यते ।
 तत्तैव संस्थितो विद्वान्स्लमनोऽन्त इति श्रुतिः ॥ ७३ ॥
 बुद्धिर्विवर्त्तमानस्य पादुर्भूता चतुर्विधा ।
 ज्ञानं वैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्चेति चतुष्टयं ॥ ७४ ॥
 सांसिद्धिकान्यथैतानि सुप्रतीकानि तस्य वै ।
 महतः सशरीरस्य वैवर्त्त्वात् सिद्धिरुच्यते ॥ ७५ ॥
 अत्र श्रेते च यत्पुर्व्वं ज्ञेयज्ञानमथापि वा ।
 पुरीयत्वाच्च पुरुषः ज्ञेयज्ञानात् समुच्यते ॥ ७६ ॥
 ज्ञेयज्ञः ज्ञेयविज्ञानात् भगवान् मतिरुच्यते ।
 यस्माद् बुद्ध्या तु श्रेते ह तस्माद् बोधात्मकः स वै ।
 संसिद्धये परिगतं व्यक्ताव्यक्तमचेतनं ॥ ७७ ॥
 एवं निवृत्तिः ज्ञेयज्ञा ज्ञेयज्ञेनाभिसंहिता ।
 ज्ञेयज्ञेन परिज्ञातो भोग्योऽयं विषयस्त्विति ॥ ७८ ॥
 ऋषोत्येष गतो धातुः श्रुतौ सत्ये तपस्यया ।
 तत्तत्प्रवृत्तिगते तस्मिन्ब्रह्मणा स ऋषिः स्मृतः ॥ ७९ ॥
 निवृत्तिमसकालंस्तु बुद्ध्याऽव्यक्तमधिः स्वयम् ।
 परं हि ऋषते यस्मात्परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥ ८० ॥
 गत्यर्थोऽप्यनेर्ज्ञातोर्नामनिवृत्तिरादितः ।

यस्मादेव स्वयम्भूतस्तस्माच्चान्वर्षिता स्मृता ।
 ईश्वराः स्वयम्भूता मानसाः ब्रह्मणः सुताः ॥ ८१ ॥
 यस्माच्च हन्यते मानैर्महान् परिगतः पुरः ।
 यस्माद्दृषन्ति ये धीराः महान्तं सर्वतो गुणैः ।
 तस्माच्च हर्षयः प्रीता बुद्धेः परमदर्शिनः ॥ ८२ ॥
 ईश्वराणां शुभास्तेषां मानसान्तरसाद्य ते ।
 अहङ्कारं तमसैव त्यक्त्वा च ऋषिताङ्गताः ॥ ८३ ॥
 तस्मात्तु ऋषयस्ते वै भूतादौ तत्त्वदर्शनाः ।
 ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनादभिसम्भवाः ॥ ८४ ॥
 तस्माच्चाणि च सत्याश्च ऋषस्ते ते महोजयः ।
 सत्यर्षयस्ततस्ते वै परमाः सत्यदर्शनाः ॥ ८५ ॥
 ऋषीणाञ्च सुतास्ते तु विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।
 ऋषन्ति वै श्रुतं यस्मादिशिष्यायैव तत्त्वतः ।
 तस्मात् श्रुतर्षयस्तेपि श्रुतस्य परिदर्शनाः ॥ ८६ ॥
 अथ्यज्ञात्मा महात्मा चाहङ्कारात्मा तथैव च ।
 भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च तेषां तज्ज्ञानमुच्यते ।
 इत्येता ऋषिजातीस्तु नामभिः पञ्च वै शृणु ॥ ८७ ॥
 शृगुर्मरीचिरविद्य अङ्गिराः पुलहः कृतः ।
 मनुर्दक्षो बसिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दय ।
 ब्रह्मणो मानसा ह्येते उद्भूताः स्वयमोश्वराः ॥ ८८ ॥
 प्रवर्त्तन्ते ऋषेर्व्यस्मान्ब्रह्मास्तस्माच्च हर्षयः ।
 ईश्वराणां सुतास्तेष्वेते ऋषयस्तान्निबोधत ॥ ८९ ॥
 काव्ये ब्रह्मर्षातिथैव कश्यपस्योयनादाया ।

चतुर्थो वामदेवश्च अपोऽप्यथैशजस्तथा ॥ ८० ॥
 कर्दमो विश्रवाः शक्तिर्वालिलिखितस्तथा धराः (१) ।
 इत्येते ऋषयः प्रोक्ता ज्ञानतो ऋषिताङ्गताः ॥ ८१ ॥
 ऋषिपुत्रान्ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नानिवोधत ।
 वत्सरो नम्रहृद्यैव भारद्वाजस्तथैव च ॥ ८२ ॥
 सहदुतयः शरदांश्च अगस्त्यथोसिजस्तथा (२) ।
 ऋषिर्दीर्घतमाथैव सहदुक्तयः शरदतः ॥ ८३ ॥
 वाजश्रवाः सुविशस्य सुवाग्देवपरायणः ।
 दधोचः शङ्खमांश्चैव राजा वैश्रवणस्तथा ।
 इत्येते ऋषिकाः प्रोक्तास्ते सत्याहृषिताङ्गताः ॥ ८४ ॥
 ईश्वरा ऋषिकायैव ये चान्ये वै तथा स्मृताः ।
 एते मन्त्रज्ञतः सर्वे कृत्स्नप्रसादिवोधत ॥ ८५ ॥
 शृगुः काव्यः प्रचेतास्तु दधोचो ज्ञातवानपि ।
 ओर्वोऽथ जमदग्निश्च विदुः सारस्ततस्तथा ॥ ८६ ॥
 अद्विषेयः (३) अरूपश्च वीतहृद्यः (४) सुमिषसः ।
 वैत्यः पृथुर्दिवीदासः प्रम्यारो गृह्यमात्रभः ।
 एकोनविंशदित्येते ऋषयो मन्त्रवादिनः ॥ ८७ ॥
 अङ्गिरा वैधसश्चैव भारद्वाजोऽथ वाष्कलिः ।
 तथाऽस्यतस्तथा गार्ग्यः शैली संहतिरेव च (५) ॥ ८८ ॥
 पुरुकुलोऽथ मान्धाता अश्वरीषस्तथैव च ।

१ तथा धरा इति ख० । २ अगस्त्यथोसिजस्तथेति ख० ।

३ अद्विषेय इति ड० । आर्तिर्देव इति ख० ।

४ वीतधीश्च इति ख० । ५ संहतिरेव चेति ड० । संहतिरेव चेति ख० ।

आचार्योऽथाजमीटश्च ऋषभो बलिरेव च ॥ ८८ ॥
 एषदम्भो विरुपक्षः काश्यपौ वाच मुद्गलः ।
 युवनाम्नः पौरकुक्षः श्वसदस्युः सदस्युमान् ॥ १०० ॥
 उतप्यश्च भरद्वाजस्तथा वाल्म्यश्च यपि ।
 आयाप्यश्च सुवित्तिश्च वामदेवस्तथैव च ॥ १०१ ॥
 श्रीगङ्गा हृद्दुग्धश्च ऋषिर्दीर्घतपास्तथा ।
 कक्षीवांश्च ययस्त्रिंशत् स्मृता अङ्गिरसो वराः ।
 एते मन्त्रज्ञतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ॥ १०२ ॥
 काश्यपयैव वत्सारी विभ्रमो रंभ्य एव च ।
 अस्मिन्तो देवस्तथैव षड्देते ब्रह्मवादिनः ॥ १०३ ॥
 अत्रिरर्धिसनश्चैव श्यामावांश्चाथ निष्ठुरः ।
 बल्लूतको मुनिर्हीमास्तथा पूर्वातिथिश्च यः ।
 हव्येते चावयः प्रोक्ता मन्त्रकारा महर्षयः ॥ १०४ ॥
 वसिष्ठश्चैव शङ्खश्च तथैव च पराशरः ।
 चतुर्वं इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भरद्वाजः ॥ १०५ ॥
 षष्ठस्तु मैत्रायणः कुण्डिनः सप्तमस्तथा ।
 सुद्युम्नश्चाष्टमश्चैव नवमोऽथ हृद्दस्यतिः ।
 दशमस्तु भरद्वाजो मन्त्रब्राह्मणकारकाः ॥ १०६ ॥
 एते चैव हि कर्त्तारो विधर्मध्वंसकारिणः ।
 सप्तमं ब्रह्मण्यै तद्विहितं सर्वं शास्त्रिणां ॥ १०७ ॥
 हेतुर्हितैः स्मृतो धातोर्यन्निहन्त्युदितम्परैः ।
 अथ वार्षपरिप्रामोर्हिनीतेर्गतिकर्मणः ॥ १०८ ॥
 तथा निर्वचनं ब्रूयादाक्वार्थस्यावधारणं ।

निन्दान्तामाहुराचार्या यद्दोषान्निन्द्यते वचः ॥ १०८ ॥
 प्रपूर्वाण्यसतेर्धातीः प्रशंसा गुणवक्तया ।
 इदं त्विदमिदं त्वेदमित्यनिश्चित्य संग्रहः ॥ ११० ॥
 इदमेव विधातव्यमित्यर्थं विधिरुच्यते ।
 अन्यस्यान्यस्य चोक्तत्वादुच्यते परकृतिः स्मृता ॥ १११ ॥
 यो ज्ञात्वन्ततरोक्तं पुराकल्पः स उच्यते ।
 पुराविक्रान्तवाचित्वात् पुराकल्पस्य कल्पना ॥ ११२ ॥
 मन्त्रब्राह्मणकल्पेस्तु निगमैः शुद्धैर्विस्तरैः ।
 अनियमित्युक्तामाहुर्व्यवधारणकल्पनाः ॥ ११३ ॥
 यथा ह्रीदन्तया तद्दे इदं वापि तथैव तत् ।
 इत्येष ह्यपदेशोऽयं दशमो ब्राह्मणस्य तु ॥ ११४ ॥
 इतोतद् ब्राह्मणस्यादौ विहितं लक्षणं शुद्धैः ।
 तस्य तद्विहितं हि विद्याप्यनुपदं दिव्यैः ॥ ११५ ॥
 मन्त्राणां कल्पमन्त्रैश्च विधिदृष्टेषु कर्मसु ।
 मन्त्रो मन्त्रप्रतेर्धातीर्ब्राह्मणो ब्राह्मणोऽवनात् ॥ ११६ ॥
 अन्त्यावरमसन्दिग्धं सारवद्विद्यतोमुखं ।
 अमृतोभमनवद्यच्च सुखं सूत्रविदो विदुः ॥ ११७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिनिश्चयं
 नामोत्पत्त्यध्यायः ।

अथ षष्ठः अध्यायः ।

—:०:—

महास्नानतीर्थवर्णनम् ।

अथय जगुः । अथयस्तद्वचः श्रुत्वा स्रुतमाहुः सुदुस्तरं ।

कथं वेदाः पुरा व्यस्तास्तस्मै ब्रूहि महामते ॥ १ ॥

स्रुत उवाच । हापरे तु परावृत्ते मनोः स्त्रायन्ध्रवोऽन्तरे ।

ब्रह्मा मनुमुवाचेदन्तर्हृदिष्वे महामते ॥ २ ॥

परिवृत्ते युगे तात स्वरूपवीर्या द्विजातयः ।

संवृत्ता युगदोषेण सर्वे चैव यथाकामं ॥ ३ ॥

अश्रयमानं युगवशादल्पशिष्टं हि दृश्यते ।

दशसाहस्रभागेन आवशिष्टं कृतादिदं ॥ ४ ॥

वीर्यं तेजो बलं वाक्त्वं सर्वं चैव प्रपश्यति ।

वेदवेदा हि कार्याः स्वर्माभूदेदविनाशनं ॥ ५ ॥

वेदे नाशमनुप्राप्ते यज्ञो नाशं गमिष्यति ।

यज्ञे नष्टे देवनाशस्ततः सर्वं प्रपश्यति ॥ ६ ॥

आप्तो वेदयतुष्याद् यतसाहस्रसंज्ञितः ।

पुनर्दशगुणः क्षत्त्रो यज्ञी वै सर्वकामधुक् ॥ ७ ॥

एवमुक्तस्तथेत्बुद्ध्वा मनुर्लोकहिते रतः ।

वेदमेकं चतुष्याद् चतुर्धा व्यभज्जतप्रभुः ॥ ८ ॥

ब्रह्मणो वचनात्तात लोकानां हितकाम्यया ।

तदिदं वर्तमानेन युष्माकं वेदकल्पनं ॥ ९ ॥

मन्वन्तरेण वक्ष्यामि व्यतीतानां प्रकल्पनं ।
 प्रथमेण परोक्षं वै तद्विबोधत सत्तमाः ॥ १० ॥
 अस्मिन् युगे कृतो व्यासः पाराशर्यः परम्पराः ।
 ह्येपायन इति ख्यातो विश्वारण्यः प्रकीर्तितः ॥ ११ ॥
 ब्रह्मणा चोदितः सोऽस्मिन् वेदं व्यस्तुं प्रवक्रमे ।
 अथ गिष्यान् स जयाह चतुरो वेदकारणात् ॥ १२ ॥
 जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायनमेव च ।
 पैलन्तेषां चतुर्थन्तु पञ्चमं लोमहर्षणं ॥ १३ ॥
 ऋग्वेदस्यावकं पैलश्च याज्ञ विधिवद्विजं ।
 यजुर्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४ ॥
 जैमिनिं सामवेदार्थस्यावकं सोऽन्वपद्यत ।
 तथैवाथर्ववेदस्य सुमन्तुमपि सत्तमं ॥ १५ ॥
 इतिहासपुराणस्य वक्तारं सम्यगेव हि ।
 मातृवै प्रतिजयाह भगवानोश्वरः प्रभुः ॥ १६ ॥
 एक आसीद्यजुर्वेदस्याचतुर्धा व्यकल्पयत् ।
 अतुर्हीनमभूत्तस्मिंस्तेन यज्ञमकल्पयत् ॥ १७ ॥
 आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्हीनं तथैव च ।
 एतावन् सामभियक्ते ब्रह्मत्वचाप्यथर्वभिः ।
 ब्रह्मत्वमकरोद्यज्ञे वेदेनाथर्वणेन तु ॥ १८ ॥
 ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं समकल्पयत् ।
 होतृकं कल्पयते तेन यज्ञवाहं जगद्वितं ॥ १९ ॥
 सामभिः सामवेदश्च तेनोद्वाचमरोचयत् ।
 राजसव्यथर्ववेदेन सर्वकर्माण्यकारयत् ॥ २० ॥

आख्यानैषाण्युपाख्यानैर्गाथाभिः कुलकर्म्मभिः ।
 पुराणसंहिताश्रुते पुराणार्थविशारदः ॥ २१ ॥
 यच्छिष्टन्तु यजुर्वेदे तेन यज्ञमवायुजत् ।
 युष्मानः स यजुर्वेद इति शास्त्रविनिश्चयः ॥ २२ ॥
 पदानामुद्धृतत्वाच्च यजूंश्च विषमाणि वै ।
 स तेनोद्धृतवीर्यस्तु ऋत्विग्भिर्वेदपारगैः ।
 प्रयुज्यते ह्यष्टमेधस्तेन वा युज्यते तु सः ॥ २३ ॥
 ऋचो ऋहोत्वा पैलस्तु व्यभजत्तद्विधा पुनः ।
 द्विःकृत्वा संयुगे चैव शिष्याभ्यामददत्तपुनः ॥ २४ ॥
 इन्द्रप्रमत्तये चैकां द्वितीयां वाक्कलाय च ।
 चतस्रः संहिताः कृत्वा वाक्कलिर्द्विजसत्तमः ।
 शिष्यान्ध्यापयामास श्रुतूषाभिरनान् हितान् ॥ २५ ॥
 बीधन्तु प्रथमां शाखां द्वितीयां मन्त्रिमाठरं ।
 पाराशरं तृतीयान्तु याज्ञवाल्क्यमथापराम् ॥ २६ ॥
 इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां द्विजसत्तमः ।
 अध्यापयन्महाभागं मार्कण्डेयं यशस्विनं ॥ २७ ॥
 सत्यस्त्रवसमयान्तु पुत्रं स तु महाययाः ।
 सत्यस्त्रवाः सत्यदितं पुनरध्यापयद् द्विजः ॥ २८ ॥
 सोऽपि सत्यतरं पुत्रं पुनरध्यापयद्विभुः ।
 सत्यश्रियं महात्मानं सत्यधर्मपरायणं ॥ २९ ॥
 अभवन्स्तस्य शिष्या वै त्रयस्तु सुमहोत्तमाः ।
 सत्यश्रियस्तु विद्वांसः शास्त्रयज्ञतत्पराः ॥ ३० ॥
 शाकन्धः प्रथमस्तुषां तस्मादन्यो रघ्वान्तरः ।

वाष्कलिय भरदाज इतिशाखाप्रवर्तकाः ॥ ३१ ॥

देवमित्यस्तु शाकल्यो ज्ञानाहृद्धारगर्वितः ।

जनकस्य स यज्ञे वै विनाशमगमहिजः ॥ ३२ ॥

श्रांगपायन उवाच(१) । कथं विनाशमगमस्तु मुनिर्ज्ञानगर्वितः ।

जनकस्याश्वमेधेन कथं वादी बभूव ह ॥ ३३ ॥

किमर्थं वाभवद्वादः केन सार्धमथापि वा ।

सर्वमेतदयथाहृतमाचक्ष विदितन्तव ।

ऋषीणान्तु वचः श्रुत्वा तदुत्तरमवाब्रवीत् ॥ ३४ ॥

सूतउवाच । जनकस्याश्वमेधे तु महानासीत्समागमः ।

ऋषीणान्तु सहस्राणि तत्राजगमुरनेकशः ।

राजर्षेर्जनकस्यास्य तं यज्ञं हि दिदृक्षवः ॥ ३५ ॥

आगतान् ब्राह्मणान् दृष्ट्वा जिज्ञासाभ्याभवत्ततः ।

को न्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठः कथं मे निघयी भवेत् ।

इति निश्चित्य मनसा बुद्धिं चक्रे जनाधिपः ॥ ३६ ॥

गवां सहस्रमादाय सुवर्णमधिकं ततः ।

ग्रामान् रजानि दासांश्च (२) मुनीन् प्राह नराधिपः ।

सर्वानहं प्रपन्नीऽस्मि शिरसा श्रेष्ठभागिनः ॥ ३७ ॥

यदेतदाहृतं वित्तं यो वः श्रेष्ठतमो भवेत् ।

तस्मै तदुपनीतं हि विद्यावित्तं हिजोत्तमाः ॥ ३८ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा मुनयस्तु श्रुतिचमाः ।

दृष्ट्वा धनं महासारं धनद्वया जिष्टुस्तवः ।

यववाचकुरन्धोन्ये वेदज्ञानमदीक्षणाः ॥ ३८ ॥
 मनसा गतविज्ञास्तो ममेद् धनमित्युत ।
 ममेवैतन्नवेत्यन्यो ब्रूहि किं वा विक्लवाते ।
 इत्येवं धनदंष्ट्रेण वादांश्चकुरनेकशः ॥ ४० ॥
 तथाऽन्यस्तत्र वै विद्वान् ब्रह्मवाचसुतः कविः ।
 याज्ञवल्क्यो महातेजास्तपस्वी ब्रह्मविष्णुतमः ॥ ४१ ॥
 ब्रह्मणोऽङ्गान् समुत्पन्नो वाक्वं प्रीवाच सुस्वरं ।
 शिष्यं ब्रह्मविदां श्रीष्ठो धनमेतदृष्टहाण भो ॥ ४२ ॥
 नयस्व च शृष्ट्वं वक्त्र ममेतन्नात्र संशयः ।
 सर्ववेदेष्वहं ब्रह्मा नान्यः कथितुं मत्समः ।
 यो वा न प्रीयते विप्रः स मे ह्ययत्तु माऽचिरं ॥ ४३ ॥
 ततो ब्रह्मार्कवः क्षुब्धः समुद्र इव संप्लवि ।
 तानुवाच ततः पत्न्यो याज्ञवल्क्यो हसन्निव ॥ ४४ ॥
 क्षोर्धं माकायुर्विद्वांसो भवन्तः सत्यवादिनः ।
 वदानहे यथायुक्तं जिज्ञासन्तः परस्परं ॥ ४५ ॥
 ततोऽभ्युपागमंस्तेषां वादा जम्बुरनेकशः ।
 सहस्रधा शुभैरर्थैः सूक्ष्मदर्शनसम्भवैः ॥ ४६ ॥
 लोके वेदे तथाध्यात्मे विद्यास्थानैरलङ्घिताः ।
 शापोत्तमगुणैर्युक्ता नृपोषपरिवर्जनाः (१) ।
 वादाः समभवन्स्तत्र धनहेतोर्महात्मनां ॥ ४७ ॥
 नृपयस्वेकतः सर्वे याज्ञवल्क्यास्तथैकतः ।

सर्वे ते मुनयस्तेन याज्ञवल्केन धीमता ।
 एकैकशस्ततः पृष्टा नैवोत्तरमयावुवन् ॥ ४८ ॥
 तान्विजित्वा मुनीन् सर्वान् ब्रह्मराशिर्महाद्युतिः ।
 शाकल्यमिति होवाच वादकर्त्तारमश्रमा ॥ ४९ ॥
 साकल्यं वद वक्तव्यं किं ध्यायन्नवतिष्ठसे ।
 पूर्णस्त्वं जलुमानेन वाताध्मातो यथा दृतिः ॥ ५० ॥
 एवं स धर्षितस्तेन रोषात्ताम्राख्यलोचनः ।
 प्रोवाच याज्ञवल्का तं पुरुषं मुनिसन्निधौ ॥ ५१ ॥
 त्वमस्मांस्तृणवत्त्वक्का तथैवेमान् द्विलोत्तमान् ।
 विद्याधनं महासारं स्वयंपाके जिहृषसि ॥ ५२ ॥
 शाकल्येनैवमुक्तः स्त्राक्याज्ञवल्काः समब्रवीत् ।
 ब्रह्महानां बलं विद्धि विद्यातत्त्वाद्यदर्शनं ॥ ५३ ॥
 कामयार्थेन सम्ब्रह्मेनार्थं कामयामहे ।
 कामप्रयचनां विद्याः कामप्रश्नान्वदामहे ॥ ५४ ॥
 पण्येषोऽस्य राजर्षेस्तस्माच्चौतं धनं मया ।
 एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य शाकल्यः क्रोधमूर्च्छितः ।
 याज्ञवल्कामथोवाच कामप्रश्नार्थमदधः ॥ ५५ ॥
 ब्रूहीदानीं मयोद्दिष्टान् कामप्रश्नान् यद्यार्थतः ।
 ततः समभयदादस्तयोर्ब्रह्मविदोर्महान् ॥ ५६ ॥
 साधं प्रश्नसहस्रान्तु साकल्यस्तमं चूचुदत् ।
 याज्ञवल्कीऽब्रवीत्सर्वान् ऋषीणां शृण्वतां तदा ॥ ५७ ॥
 शाकल्ये चापि निर्व्वीदे याज्ञवल्कास्तमब्रवीत् ।
 प्रश्नमेकं समापि त्वं वद शाकल्य कामिकं ।

यापः पणोऽस्य वादस्य अभवन् सत्युमात्रजेत् ॥ ५८ ॥
 अथ सवीदितं प्रथं याज्ञवल्क्येन धीमता ।
 शाकल्यस्तसवित्राय सद्यो सत्युमवाप्नुयात् ॥ ५९ ॥
 एवं सृतः स शाकल्यः प्रश्रव्याख्यानपीडितः ।
 एवं वादश्च सुमहानासीत्तेषां धनार्थिभिः ।
 ऋषीणां मुनिभिः सार्धं याज्ञवल्क्यस्य चैव हि ॥ ६० ॥
 सर्वैः पृष्टास्तु सम्प्रश्रान्तयतशीऽथ सहस्रयः ।
 व्याख्याय वै मुने तेषां प्रश्रसारं महागतिः ॥ ६१ ॥
 याज्ञवल्क्यो धनं गृह्य यशो विख्याप्य चात्मनः ।
 जगाम वै गृह स्वस्थः शिष्यैः परिहृतो वशी ॥ ६२ ॥
 देवमित्रस्तु शाकल्यो महात्मा द्विजसत्तमः ।
 चकार संहिताः पञ्च बुद्धिमान् पदवित्तमः ॥ ६३ ॥
 तत्शिष्या अभवन् पञ्च सुप्रसू गोत्रकस्तथा ।
 स्वाधीयश्च तथा मत्स्यः शैशिरेयस्तु पञ्चमः ॥ ६४ ॥
 प्रोवाच संहितास्तिस्रः शाकपूर्णैरथौतरः (१) ।
 निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थं द्विजसत्तमः ॥ ६५ ॥
 तस्य शिष्यास्तु चत्वारः केतवो दालकिस्तथा ।
 धर्मशर्मा देवशर्मा सर्व्वं व्रतधरो द्विजाः ॥ ६६ ॥
 शाकल्ये तु सृते सर्व्वे ब्रह्मज्ञास्ते बभूवुरे ।
 तदा चिन्तां परां प्राप्य गतास्तो ब्रह्मणोऽन्तिकं ॥ ६७ ॥
 तान् ज्ञात्वा चेतसा ब्रह्मा प्रेषितः पवने पुरे ।

तत्र गच्छत यूयं वः सद्यः पापं तणश्नति ॥ ६८ ॥
 द्वादशार्कं नमस्कृत्य तथा वै वान्तुकोश्वरं ।
 एकादश तथा रुद्रान् वायुपुत्रं विगेषतः ।
 कुण्डे च तुष्टये स्नात्वा ब्रह्महत्यां तरिष्यथ ॥ ६९ ॥
 सर्वं शीघ्रतरा भूत्वा तत् पुरं समुपागताः ।
 स्नानं कृतं विधानेन देवानां दर्शनं कृतं ॥ ७० ॥
 उज्जरेश्वरं नमस्कृत्य बाह्वरानां प्रसादतः ।
 सर्वं पापविनिर्मुक्तः गतास्ते सूर्यमण्डलं ॥ ७१ ॥
 तदा प्रभृति तत्तीर्थं जातं पातकनाशनं ।
 वायोः पुरं पवित्रं वायुना निर्मितं पुरा ॥ ७२ ॥
 अश्वनागर्भसम्भूतहनुमान् पवनाब्जजः ।
 यदा जातो महादेवहनुमान् सत्यविक्रमः ।
 तदेवं निर्मितं तीर्थं वायुना ब्रह्मवीनिना ॥ ७३ ॥
 ऊर्ध्वा जातास्तु ये शूद्रा ब्राह्मणानां निवेदिताः ।
 वृक्षैर्ब्रह्मयज्ञार्चं करस्तेषु कृतो महान् ॥ ७४ ॥
 अनेन विधिना जातं विप्राणां शासनं महत् ।
 गोध्रो वापि कृतध्रो वा सुरापी शुकतदपगः ।
 बाह्वादित्यं नमस्कृत्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७५ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुगीते महास्नानतीर्थवर्णनं
 नाम षष्ठ्यध्यायः ।

अथैकषष्ट्यध्यायः ।

— १० —

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

षष्ठय जनुः । भारद्वाजी याज्ञवल्क्यौ गालकिः सायनिश्वा ।

धीमान् शतवलाकश्च नैममश्च द्विजोत्तमः ॥ १ ॥

वाष्कलिश्च भरद्वाजश्चिन्मः प्रोवाच संहिताः ।

रथीतरो निरुक्तश्च पुनश्चक्रे चतुर्थकं ॥ २ ॥

तयस्तस्याभवन् शिष्या महात्मानो गुणान्विताः ।

धीमान्चन्द्रायनीयश्च पल्लवारिश्च बुद्धिमान् ।

तृतीयश्चार्यवृक्षे च तपसा संसितव्रताः ॥ ३ ॥

वीतरामा महातेजा संहिताज्ञानपारगाः ।

दृष्ट्वेते वदृषा प्रोक्ताः संहिता येः प्रवर्तिताः ॥ ४ ॥

वैशम्पायनगोषोऽसौ यजुर्वेदं व्यकल्पयत् ।

षड्गीतिस्तु येनोक्ताः संहिता यजूषां शुभाः ॥ ५ ॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताव जष्टदृष्टो विधानतः ।

एकस्तत्र परित्यक्तो याज्ञवल्क्यो महातपाः ।

षड्गीतिश्च तस्यापि संहितानां विकल्पकाः ॥ ६ ॥

सर्वेषामेव तेषां वै त्रिधा भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

त्रिधा भेदास्तु ते प्रोक्ता भेदेऽस्मिन्नवमे श्रुते ॥ ७ ॥

उदीच्या मध्यदेशाय प्राच्याश्चैव पृथग्विधाः ।

श्चामायनिरुदीच्यानां प्रधानः सम्बभूव ह ॥ ८ ॥

मध्यदेशप्रतिष्ठानामाहणिः प्रथमः स्तुतः ।

आलम्बिरादिः प्राच्यानान्त्योदशादयस्तु(१)ते ॥ ८ ॥

इत्येते चरकाः प्रोक्ताः संहितावादिनी द्विजाः ।

अथयस्तद्वचः श्रुत्वा स्तुतं जिज्ञासवोऽब्रुवन् ॥ ९ ॥

चरकाध्वर्यवः केन कारणं ब्रूहि-तत्त्वतः ।

किञ्चोर्थं कस्य हेतोय वाचकत्वञ्च भेजिरे ।

इत्युक्तः प्राह तेषां स चरकत्वमभूद्यथा ॥ ११ ॥

स्तुत उवाच । कार्यमासीद्विषीणाञ्च किञ्चिद् ब्राह्मणसत्तमाः ।

मेरुपृष्ठं समासाद्य तैस्तदा त्विति मन्त्रितं ॥ १२ ॥

यो नोऽत्र सतरात्रेण नागच्छेद्विजसत्तमाः ।

स कुर्याद् ब्रह्मवध्यां वै समयो नः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

ततस्ते सगणाः सर्वे वैशम्पायनवर्जिताः ।

प्रययुः सतरात्रेण यत्र सन्धिः कृतोऽभवत् ॥ १४ ॥

ब्राह्मणानान्तु वचनाद् ब्रह्मवध्याश्चकार सः ।

शिष्यान्वद्य समानीय स वैशम्पायनोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥

ब्रह्मवध्याश्चरध्वं वै मरुते द्विजसत्तमाः ।

सर्वे यूयं समागम्य ब्रूत मे तद्वितं वचः ॥ १६ ॥

याज्ञवल्क्य उवाच । अहमेव चरिष्यामि तिष्ठन्तु मुनयस्त्वमे ।

बलञ्चोत्थापयिष्यामि तपसा स्नेह भाषितः ॥ १७ ॥

एवमुक्तस्ततः क्रुद्धो याज्ञवल्क्यमथाब्रवीत् ।

उवाच यत्त्वयाऽधीतं सर्वं प्रत्यर्पयस्व मे ॥ १८ ॥

एवमुक्तः स रूपाणि यजूंषि प्रददौ गुरोः ।
 रुधिरं तथाक्ताणि छदित्वा ब्रह्मविष्णुमः ॥ १८ ॥
 ततः स ध्यानमाख्याय सूर्यमाराधयद् द्विजाः ।
 सूर्यं ब्रह्म यदुच्छिन्नं (१) खड्गत्वा प्रतितिष्ठति ॥ २० ॥
 ततो यानि गतान्बूर्द्धं यजूंष्यादित्यमण्डलं ।
 तानि तस्मै ददौ तुष्टः सूर्यो वै ब्रह्मरौतये ।
 अन्नरूपाय मार्त्तण्डो याज्ञवल्क्याय धीमते ॥ २१ ॥
 यजूंष्यधीयन्ते यानि ब्राह्मणा येन केन च ।
 अन्नरूपाय दत्तानि ततस्ते वाजिनोऽभवन् ॥ २२ ॥
 ब्रह्महत्या तु यैर्यौगी चरणाचरकाः स्मृताः ।
 वैशम्पायनशिष्यास्ते चरकाः समुदाहृताः ॥ २३ ॥
 इत्येते चरकाः प्रोक्ता वाजिनस्तान्निबोधत ।
 याज्ञवल्क्याश्च शिष्यास्ते कण्ववैधेयगालिनः ॥ २४ ॥
 मध्यन्दिनय शपेयो विदिग्धं चाप्य उद्दलः ।
 ताम्रायणश्च वाङ्मयश्च तथा गालवश्चैधिरौ ।
 आटवी च तथा पर्णी वीरणी सपरायणः ॥ २५ ॥
 इत्येते वाजिनः प्रोक्ता दश पञ्च च संस्मृताः ।
 शतमेकाधिकं कृत्स्नं यज्ञेषां वै विकल्पकाः ॥ २६ ॥
 पुत्रमध्यापयामास सुमन्तुमथ जैमिनिः ।
 सुमन्तुवापि सुत्वानं पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ।
 सुकर्माणं सुतं सुत्वा पुत्रमध्यापयत्प्रभुः ॥ २७ ॥

स सहस्रमधीत्याद्य सुकर्माप्यथ संहिताः ।
 प्रोवाचाथ सहस्रस्य सुकर्मा सूर्यवर्चसः ॥ २८ ॥
 अगध्यायेष्वधीयानांस्तान् जघान शतकतुः ।
 प्रायोपवेशमकरोत्ततोऽसौ शिष्यकारणात् ॥ २९ ॥
 क्रुधं दृष्ट्वा ततः शक्रो वरमस्मै ददौ पुनः ।
 भाविनो ते महावीर्य्यौ शिष्यावनलवर्चसौ ॥ ३० ॥
 अधीयानो महाप्राज्ञौ सहस्रं संहितावुभौ ।
 एतौ सुरो महाभागौ मा क्रुध्य द्विजसत्तम ॥ ३१ ॥
 इत्युक्त्वा वासवः शीमान् सुकर्माणं यशस्विनं ।
 गान्तक्रोधं द्विजं दृष्ट्वा तथैवान्तरधीयत ॥ ३२ ॥
 तस्य शिष्यो भवेत्सीमान् पौषष्ठी द्विजसत्तमाः ।
 हिरण्यनाभः कौशिक्यो द्वितीयोऽभून्नराधिपः ॥ ३३ ॥
 अध्यापयत्तु पौषष्ठी सहस्रार्दन्तु संहिताः ।
 तेनान्वोदीच्यसामान्याः शिष्याः पौषष्ठिनः शुभाः ॥ ३४ ॥
 शतानि पञ्च कौशिक्यः संहितानाञ्च वीर्यवान् ।
 शिष्या हिरण्यनाभस्य स्मृतास्ते प्राच्यसामगाः ॥ ३५ ॥
 लोकाच्चो कुपुसिचैव कुशौती लाङ्गलिस्तथा ।
 पौषष्ठीशिष्याश्चत्वारस्तेषां भेदास्त्रयोधतः ॥ ३६ ॥
 रागायनीयः संहितश्चिपुष-
 स्तात्मादन्धो मूलचारी सुविद्वान् ।
 सकतिपुत्रः सहस्रात्यपुत्र-
 एतान् भेदान्वितं लोकादिष्वस्तु ॥ ३७ ॥
 अथस्तु कुपुमेः पुत्रा पौरसो रसपासरः ।

भागवत्तिस्र तेजस्वी त्रिविधाः कौथुमाः स्मृताः ॥ १८ ॥
 शौरिद्युः शृङ्गिपुत्रश्च द्वावेतौ चरितव्रतौ ।
 राणायनीयः सौमित्रिः सामवेदविशारदी ॥ १९ ॥
 प्रोवाच संहितास्तिस्रः शृङ्गिपुत्रो महातपाः ।
 चैलः प्राचीनयोगश्च सुराक्षश्च द्विजोत्तमाः ॥ २० ॥
 प्रोवाच संहिताः षट् तु पाराशर्यस्तु कौथुमः ।
 आसुरायणवैशाख्यौ वेदवृक्षपरायणौ ॥ २१ ॥
 प्राचीनयोगपुत्रश्च बुद्धिमांश्च षट्क्षत्रिः ।
 कौथुमस्तु तु भेदास्ते पाराशर्यस्य षट् स्मृताः ।
 लाङ्गलिः शालिहीनश्च षट्षट् प्रोवाच संहिताः ॥ २२ ॥
 भालकिः कामहानिश्च जैमिनिर्लोमशायिनः ।
 कण्डूश्च कोहलश्चैव षडेते लाङ्गलाः स्मृताः ।
 एते लाङ्गलिनः शिष्याः संहिता यैः प्रसाधिताः ॥ २३ ॥
 ततो हिरण्यनाभस्य कृतशिष्यो नृपात्मजः ।
 सोऽकरोश्च चतुर्विंशत् संहिताः द्विपदा वरः ।
 प्रोवाच चैव शिष्येभ्यो येभ्यस्तांश्च निबोधत ॥ २४ ॥
 राहुश्च महावीर्यश्च पञ्चमो वाङ्मनस्तथा ।
 तालकः पाण्डुश्चैव कालिको राजिकस्तथा ।
 गौतमश्चालयस्तश्च सोमराजाऽपतञ्जतः ॥ २५ ॥
 पृष्टन्नः परिलटश्च उलूखलक एव च ।
 ययीधसश्च वैशालो अङ्गुलीयश्च कौशिकः ॥ २६ ॥
 सालिमन्त्ररिसत्यश्च कापीयः कानिकश्च यः ।
 पराशरश्च धर्माका इति क्रान्तास्तु सामगाः ॥ २७ ॥

सामगानान्तु मर्ज्ज्वां योऽहो हौ तु प्रकीर्त्तिती ।
 यौलजिञ्च कतिथैव संहितानां विकल्पको ॥ ४८ ॥
 अथर्वानं हिधा कृत्वा सुमन्तुरददद्विजाः ।
 कवभ्याय पुनः कृत्स्नं स च विद्याऽप्यथाक्रमं ॥ ४९ ॥
 कवभ्यस्तु हिधा कृत्वा पण्यायैकम्युनर्ददौ ।
 द्वितीयं वेदस्यर्गाय स चतुर्थोऽकरोत् पुनः ॥ ५० ॥
 मोदो ब्रह्मबलसैव पिप्पलादस्तथैव च ।
 शौकायनिष्ठ धर्मज्ञस्तुर्थस्तपनः स्मृतः ।
 वेदस्यर्गस्य चत्वारः शिष्यास्त्वैते दृढव्रताः ॥ ५१ ॥
 पुनश्च त्रिविधं विहि पण्यानां भेदमुत्तमं ।
 जाजलिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनकाः स्मृतः ॥ ५२ ॥
 शौनकास्तु हिधा कृत्वा ददावेकान्तु वभ्रवे ।
 द्वितीयां संहितां धीमान् सैन्यवायनसंज्ञिते ॥ ५३ ॥
 सैन्ययो मुष्णकेगाय भिन्ना साच हिधा पुनः ।
 नक्षत्रकल्पो वैतानस्तृतीयः संहिताविधिः ।
 चतुर्थोऽगिरसः कल्पो शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥ ५४ ॥
 अष्टस्त्वथर्वणो ज्ञेते संहितानां विकल्पनाः ।
 षट्शः कृत्वा मयाप्युक्तं पुराणसृष्टिसत्तमाः ॥ ५५ ॥
 आचैयः सुमतिर्धीमान् काश्यपो ह्युक्तव्रणः ।
 भारद्वाजोऽग्निवर्चाश्च वशिष्ठी मिश्रयुधयः ।
 सावर्णिः सोमदत्तिस्तु सुगर्भा श्रांघपायनः ॥ ५६ ॥
 एते शिष्या मम ब्रह्मन् पुराणेषु दृढव्रताः ।
 त्रिभिस्त्रिस्तः कृतास्तिस्रः संहिताः पुनरेव हि ॥ ५७ ॥

काश्यपः संहिताकर्त्ता सावर्णिः शांशपायनः ।
 सामिका च चतुर्थी स्वाक्षा चैषा पूर्वसंहिता ॥ ५८ ॥
 सर्वास्ताहि चतुष्पादाः सर्वाथैकार्यवाचिकाः ।
 पाठान्तरे पृथग्भूता वेदशाखा यथा तथा ।
 चतुःसाहस्रिकाः सर्वाः शांशपायनिकास्मृते ॥ ५९ ॥
 लोमहर्षणिका मूलास्ततः काश्यपिकाः पराः ।
 सावर्णिकास्तृतीयास्ता यजुर्वाक्यार्थपङ्किताः ॥ ६० ॥
 शांशपायनिकाद्यान्वा नोदनार्थविभूषिताः ।
 सहस्राणि ऋचामष्टौ षट्शतानि तथैव च ॥ ६१ ॥
 एताः पञ्चदशान्यात्र दशान्या दशभिस्तथा ।
 वालिष्ठिन्याः समग्रैश्चाः (१) ससावर्णाः प्रकीर्तिताः ॥ ६२ ॥
 अष्टौ सामसहस्राणि सामाणि च चतुर्दश ।
 आरण्यकं सहोमञ्च एतद्वायन्ति सामगाः ॥ ६३ ॥
 द्वादशैव सहस्राणि छन्द आध्वर्यवं स्मृतं ।
 यजुर्षा ब्राह्मणानाञ्च यथा (२) व्यासो व्यकल्पयत् ॥ ६४ ॥
 समाम्यारण्यकन्तस्त्यात् समन्त्रकरणं तथा ।
 अतः परब्रह्मणान्तु पूर्वा इति विशेषणं ॥ ६५ ॥
 गाम्यारण्यं समन्त्रञ्च ऋग्ब्राह्मणयजुः स्मृतं ।
 तथा हारिद्रवीयाणां खिलान्युपखिलानि च ।
 तथैव तैत्तिरीयाणां परब्रह्म इति स्मृतं ॥ ६६ ॥
 हे सहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके ।
 ऋग्गणः परिसंख्यातो ब्राह्मणन्तु चतुर्थ्युगं ॥ ६७ ॥

अष्टौ सहस्राणि गतानि चाष्टौ

अग्रीतिरन्यान्यधिकं च पादः ।

एतत्प्रमाणं यजुषामुच्यते

सशक्तियं साखिलयाज्ञवल्क्यं ॥ ६८ ॥

तथा चरणविद्यायां प्रमाणं संहितां शृणु ।

षट्साहस्रसूचामुक्तसूचः षड्विंशतिः पुनः ।

एतावदधिकं तेषां यजुः कामं विवक्षति ॥ ६९ ॥

एकादश सहस्राणि दश चान्या दशोत्तराः ।

सूचाम्दश सहस्राणि अग्रीतिरिति गतानि च ॥ ७० ॥

सहस्रमेकं मन्वाणामुच्यते प्रमाणतः ।

एतावद्गुविस्तारमन्यचायत्निकं बहु ॥ ७१ ॥

सूचामष्टवर्षां पञ्च सहस्राणि विनिययः (१) ।

सहस्रमन्यद्विष्टेयसूचिभिविंशतिं विना ॥ ७२ ॥

एतदङ्गिरसा प्रोक्तन्तेषामारण्यकम्पुनः ।

इति संख्या प्रसंख्याता शाखाभेदास्तथैव च ॥ ७३ ॥

कर्त्तारैव शाखानां भेदे हेतुस्तथैव च ।

सर्वमन्वन्तरेष्वेवं शाखाभेदाः समाः स्मृताः ॥ ७४ ॥

प्राजापत्या श्रुतिर्निर्वा तद्विकल्पास्त्रिमे स्मृताः ।

अनित्यभावाद्देवानां मन्वोत्पत्तिः पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

मन्वन्तराणां क्रियते सुराणां नामनिधयः ।

द्यापरेषु पुनर्भेदाः श्रुतानां परिकीर्त्तिताः ॥ ७६ ॥

एवं वेदस्तदान्यस्य भगवानृषिसत्तमः ।

इषाकोति निषय इति ८० ।

शिष्येभ्यश्च पुनर्दत्त्वा तपस्याहुं गतो वनं ।
 तस्य शिष्यपशिष्येस्तु शास्त्राभिदास्त्रिमे क्रताः ॥ ७७ ॥
 षड्भानि वेदाद्यत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।
 धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्यास्त्रेताचतुर्दश ॥ ७८ ॥
 आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्यश्चैव ते त्रयः ।
 धर्मशास्त्रं चतुर्वन्तु विद्यास्त्रष्टादशैव तु ॥ ७९ ॥
 ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वन्तेभ्यो देवर्षयः पुनः ।
 राजर्षयः पुनस्तेभ्य ऋषिपुत्रतयस्तयः ।
 तेभ्य ऋषिपुत्रतयो मुनिभिः संगितवन्तैः ॥ ८० ॥
 कश्यपेषु वशिष्ठेषु तथा भृग्वङ्गिरीतिषु
 पञ्चस्तेषु जायन्ते शोत्रेषु ब्रह्मपादिनः ।
 यस्मादृषन्ति ब्रह्माणन्तेन ब्रह्मर्षयः स्मृताः ॥ ८१ ॥
 धर्मस्याथ पुलस्त्यस्य क्रतोश्च पुलहस्य च ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य कश्यपस्य तथा पुनः ॥ ८२ ॥
 देवर्षयः सुतास्तेषां नामतस्तान्विबोधत ।
 देवर्षी धर्मपुत्रो तु नरनारायणावुभौ ॥ ८३ ॥
 वालिखिल्याः क्रतोः पुत्राः कर्दमः पुलहस्य तु ।
 कुबेरश्चैव पौलस्त्यः प्रत्यूषस्याचलः स्मृतः ॥ ८४ ॥
 पर्वतो नारदश्चैव कश्यपस्यात्मजावुभौ ।
 ऋषन्ति देवान्यस्मात्ते तस्माद् देवर्षयः स्मृताः ॥ ८५ ॥
 मानवे वैश्वये वंशे ऐहिवंशे च ये नृपाः ।
 ऐह्य ऐह्याकनाभागा ज्ञेया राजर्षयस्त ते ॥ ८६ ॥
 ऋषन्ति रक्षणाद्यस्मात्प्रजा राजर्षयस्ततः ।

ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृता ब्रह्मर्षयो मताः ॥ ८७ ॥

देवलोकप्रतिष्ठाश्च ज्ञेया देवर्षयः शुभाः ।

इन्द्रलोकप्रतिष्ठास्तु सर्वे राजर्षयो मताः ॥ ८८ ॥

अभिजात्या च तपसा मन्त्रव्याहरणैस्तथा ।

एवं ब्रह्मर्षयः मोक्षा दिव्या राजर्षयस्तु ये ॥ ८९ ॥

देवर्षयस्तदाऽन्ये च तेषां वक्ष्यामि लक्षणं ।

भूतभक्ष्यभक्षानं सत्याभिव्याहृतं तथा ॥ ९० ॥

सम्बुहास्तु स्वयं ये तु सम्बुहा ये च वै स्वयं ।

तपसेह प्रसिद्धा ये गर्भे यैश्च प्रनोदितं ॥ ९१ ॥

मन्त्रव्याहारिणो ये च ऐश्वर्याश्रय्यगाय ये ।

इत्येते ऋषिभिर्वृक्षा देवद्विजलृपास्तु ये ॥ ९२ ॥

एतान् भावानधीयाना ये चैत ऋषयो मताः ।

सप्तैते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ९३ ॥

दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दिव्यचक्षुषः ।

ब्रूवाः प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रवर्तकाश्च ये ॥ ९४ ॥

षट्कर्माभिरता नित्यं शालिनी गृहमेधिनः ।

तुल्यैर्व्यपहरन्ति स्म अदृष्टैः कर्महेतुभिः ॥ ९५ ॥

अग्राभ्येर्वर्त्तयन्ति स्म रसैश्चैव स्वयंकृतैः ।

कुटुम्बिन ऋदिमन्तो बाह्यान्तरनिवासिनः ॥ ९६ ॥

कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनः पुनः ।

वर्णाश्रमव्यवस्थानं क्रियन्ते प्रथमन्तु वै ॥ ९७ ॥

प्राप्ते जेतायुगमुखे पुनः सप्तर्षयस्त्विह ।

प्रवर्त्तयन्ति ये वर्णानाश्रमाश्चैव सर्वशः ।

तेषामेवान्वये वीरा उत्पद्यन्ते पुनः पुनः ॥ ८८ ॥
 जायमाने पिता पुत्रे पुत्रः पितरि चैव हि ।
 एवं समेत्याविच्छेदाद् वर्त्तयन्त्यायुगलयात् ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि प्रोक्तानि गृहमेधिनां ॥ ८९ ॥
 अर्थेभ्यो दक्षिणा ये तु पित्र्यदानं समाश्रिताः ।
 दारान्निहोविषस्ते वै ये प्रजाहेतवः स्मृताः ॥ ९० ॥
 गृहमेधिनाश्च संख्येयाः श्रमशानान्वाश्रयन्ति ते ।
 अष्टाशीतिसहस्राणि निहिता उत्तरायणे ॥ ९१ ॥
 ये श्रूयन्ते दिव प्राप्ता ऋषयो शूर्द्धरेतसः ।
 मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो जायन्ते ह युगधये ॥ ९२ ॥
 एवमावर्त्तमानास्ते द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 कल्पानां भाग्यविद्यानां नानाशास्त्रकृतः जये ॥ ९३ ॥
 भविष्ये द्वापरे चैव द्रोणिर्होपायनः पुनः ।
 वेदव्यासो ज्ञातीतिऽस्मिन् भविता सुमहातपाः ॥ ९४ ॥
 भविष्यन्ति भविष्येषु शास्त्राप्रणयनानि तु ।
 तस्मै तद् ब्रह्मणा ब्रह्म तपसा प्राप्तमव्ययं ॥ ९५ ॥
 तपसा कर्म सम्प्राप्तं कर्मणा हि ततो यशः ।
 यशसा प्राप्य सत्यं हि सत्येनाप्तो हि चाव्ययः ॥ ९६ ॥
 अव्ययादमृतं शुक्लममृतात् सर्वमेव हि ।
 ध्रुवमेकाक्षरमिदं स्थाकन्येव व्यवस्थितं ।
 हृत्त्वाद् हं हणाच्चैव तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥ ९७ ॥
 प्रणवावस्थितं भूयो भूर्भुवः स्वरितिऽमृतं ।
 ऋग्यजुःसामाथर्वरूपिणे ब्रह्मणे नमः ॥ ९८ ॥

जगतः प्रलयोत्पत्तौ यत्तत्कारणसंज्ञितं ।
 महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥ १०८ ॥
 अगाधापरमचर्यं जगत्सम्बोधनालयं ।
 सप्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनं ॥ ११० ॥
 साक्षाज्ज्ञानवतां निष्ठा गतिः सङ्गदमात्मनः ।
 यत्तदव्यक्तममृतं प्रकृतिवद्गम्यते ॥ १११ ॥
 प्रधानमात्मबोनिष्ठं गुह्यं सत्त्वञ्च शब्दरति ।
 अविभागस्तथा शुक्लमक्षरं बहुवाचकं ।
 परमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ॥ ११२ ॥
 कृते पुनः क्रिया नास्ति क्षुत एवाकृतक्रिया ।
 सकृदेव कृतं सर्वं यद्वै लोके कृताकृतं ॥ ११३ ॥
 श्रोतव्यं वै श्रुतं वापि तथैवासाधुसाधुता ।
 ज्ञातव्यञ्चाय मन्तव्यं स्पष्टव्यं भोज्यमेव च ।
 द्रष्टव्यञ्चाय श्रोतव्यं ज्ञातव्यं वाच्य किञ्चन ॥ ११४ ॥
 दर्शितं यदनेनैव ज्ञानं तद्वै सुरर्षिणां ।
 यद्वै दर्शितवानेष कस्तदन्वेष्टुमर्हति ।
 सर्वाणि सर्वान् सर्वाश्च भगवानेव सोऽब्रवीत् ॥ ११५ ॥
 यदा यत्क्रियते येन तदा तस्मैऽभिमन्यते ।
 येनेदं क्रियते पूर्वं तदन्धेन विभावितं ॥ ११६ ॥
 यदा तु क्रियते किञ्चित्कोनचिद्वाङ्मयं क्वचित् ।
 तेनैव तत्कृतं पूर्वं कर्तृणां प्रतिभाति वै ॥ ११७ ॥
 विरक्तञ्चातिरिक्तञ्च ज्ञानाज्ञाने प्रियाप्रिये ।
 धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मृत्युमामृतमेव च ।

ऊर्ध्वन्तिर्यग्धीभागस्तस्मैवाहृष्टकारणं ॥ ११८ ॥
 स्वायम्भुवीऽथ ज्येष्ठस्य ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 प्रत्येकविद्यन्भवति ज्येतास्त्रिह पुनः पुनः ॥ ११९ ॥
 व्यस्यते श्लोकविद्यन्तद् द्वापरेषु पुनः पुनः ।
 ब्रह्मा चैतदुवाचादौ तस्मिन्वैवस्यतेऽन्तरे ॥ १२० ॥
 आवर्त्तमाना ऋषयो युगाध्यासु पुनः पुनः ।
 कुर्वन्ति संहिता ज्येते जायमानाः परस्परं ॥ १२१ ॥
 अष्टाश्रौतिसहस्राणि श्रुतर्षीणां स्मृतानि वै ।
 ता एव संहिता ज्येते आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥ १२२ ॥
 त्रिता दक्षिणपत्न्यान् ये श्रमशानानि भेजिरे ।
 युगे युगे तु ताः शाखा व्यस्यन्ते तैः पुनः पुनः ॥ १२३ ॥
 द्वापरेष्विह सर्वेषु संहिताय श्रुतर्षिभिः ।
 तेषां गोचेस्विमाः शाखा भवन्तीह पुनः पुनः ।
 ताः शाखास्तत्र कर्त्तारो भवन्तीह युगच्छयात् ॥ १२४ ॥
 एवमेव तु विज्ञेयं व्यतीतानामतेष्विह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु शाखाप्रणयनानि वै ॥ १२५ ॥
 अतीतेषु अतीतानि वर्त्तन्ते साम्प्रतेषु च ।
 भविष्याणि च यानि स्वर्वर्ष्यन्तेऽनागतेष्वपि ॥ १२६ ॥
 पूर्वेषु पश्चिमं ज्ञेयं वर्त्तमानेन चोभयं ।
 एतेन क्रमयोगेन मन्वन्तरविनिश्चयः ॥ १२७ ॥
 एवं देवाश्च पितर ऋषयो मनवश्च वै ।
 मन्त्रैः सहोर्ध्वं कृष्यन्ति द्वावर्त्तन्ते च तैः सह ॥ १२८ ॥
 जनलोकात्पुराः सर्वे पशुकल्पात्पुनः पुनः ।

पर्याप्तकाले (१) सम्प्राप्ते सम्भूता नैव नस्य तु (२) ॥१२८॥
 अथश्वम्भाविनार्थेन सम्बध्यन्ते तदा तु ते ।
 ततस्ते दीधवज्जान् पश्यन्ते रागपूर्वकं ॥ १२९ ॥
 निवर्त्तते तदा वृत्तिस्तेषामादीधदग्नात् ।
 एवं देवयुगानीह दग्ग लत्वा निवर्त्तते ॥ १३० ॥
 जनलोकात्तपोलोकं गच्छन्तीहानिवर्त्तनं ।
 एव देवयुगानीह व्यतीतानि सहस्रशः ॥
 निधनं ब्रह्मलोके वै गतानि मुनिभिस्सह ॥ १३१ ॥
 न शक्यमानुपूर्वेण तेषां वक्तुं सविस्तरान् ।
 अनादित्वाच्च कालस्य असंख्यानाच्च सर्वशः ।
 मन्वन्तराव्यतीतानि यानि कल्पैः पुरा सह ।
 पितृभिर्मुनिभिर्देवैः सार्वं समर्षंभिव वै ।
 कालेन प्रतिसृष्टानां युगानाच्च निवर्त्तनं ॥ १३२ ॥
 एतेन क्रमयोगेन कल्पमन्वन्तराणि तु ।
 सप्तज्ञानि व्यतीतानि शतशीऽथ सहस्रशः ॥ १३३ ॥
 मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते च सम्भवः ।
 देवतानामृषीणाञ्च मनोः पितृगणस्य च ॥ १३४ ॥
 न शक्यमानुपूर्व्येण वक्तुं वर्षशतैरपि ।
 विस्तरस्तु निसर्गस्य संहारस्य च सर्वशः ।
 मन्वन्तरस्य संख्या तु मानुषेण निबोधत ॥ १३५ ॥
 देवतानामृषीणाञ्च संख्यानार्थविशारदैः ।

१ पर्याप्तकाले इति क० ।

२ पाठोऽयं आदर्शसंयतो मूलतः परब्रह्म न समीचीनः ।

त्रिंशत्कोट्यस्तु संपूर्णाः संख्याताः संख्यया द्विजेः ॥ १३८ ॥
 सप्तषष्टिस्तथान्यानि नियुतानि च संख्यया ।
 त्रिंशतिश्च सहस्राणि कालोऽयं सोऽधिकान् दिना ॥ १३९ ॥
 मन्वन्तरस्य संख्यैषा मातुषेण प्रकीर्तिता ।
 वक्षरेष्वेव दिव्येन प्रवक्ष्याम्यन्तरम्भनोः ॥ १४० ॥
 षष्टौ शतसहस्राणि दिव्यया संख्यया स्मृतं ।
 क्षिपद्याशतधान्यानि सहस्राण्यधिकानि तु ॥ १४१ ॥
 चतुर्हंशगुणो ह्येष काल आहतसंप्रभवः ।
 पूर्णं युगसहस्रं स्यात्तद्वर्गं क्षणः स्मृतं ॥ १४२ ॥
 तत्र सर्वाणि भूतानि दधान्यादित्यरश्मिभिः ।
 ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सह देवर्षिदानवैः ।
 प्रविशन्ति शूरयेष्ठं देवदेवं महेश्वरं ॥ १४३ ॥
 स स्मृष्टा सर्वभूतानि कल्पादिषु पुनः पुनः ।
 इत्येष स्थितिकालो वै मनोर्देवर्षिभिः सह ॥ १४४ ॥
 सर्वमन्वन्तराणां वै प्रतिसम्बन्धं निबोधत ।
 युगाख्या या समुद्दिष्टा प्रागेवान्निन् मया तव ॥ १४५ ॥
 कृतचेतादिसंयुक्तं चतुर्युगमिति स्मृतं ।
 तदेकसप्ततिगुणं परिहृतन्तु साधिकं ।
 मनोरेकमधीकारं प्रोवाच भगवान् प्रभुः ॥ १४६ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु सर्वेषामेव लक्षणं ।
 अतीतानागतानां वै वर्तमानेन कीर्तितं ॥ १४७ ॥
 इत्येष कीर्तितः सर्गो मनोः स्वायम्भुवस्य ह ।
 प्रतिसम्बन्धं वक्ष्यामि तस्य वै चापरस्य तु ॥ १४८ ॥

मन्वन्तरं यथा पूर्वसृष्टिभिर्देवतैः सप्त ।
 अवग्रहभाविनार्थेन यथा तद्धै निवर्तते ॥ १४८ ॥
 अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्वं त्रैलोक्यस्येश्वरास्तु ये ।
 सप्तर्षयश्च देवास्ते पितरो मनवस्तथा ।
 मन्वन्तरस्य काले तु सम्पूर्णं साधकास्तथा ॥ १५० ॥
 क्षीणाधिकाराः संवृत्ता ब्रूता पर्यायमात्मनः ।
 महर्लोकान्ते ते सर्वे उन्मुखा दधिरे गतिं ॥ १५१ ॥
 ततो मन्वन्तरे तस्मिन् प्रक्षीणा देवतास्तु ताः ।
 सम्पूर्णं स्थितिकाले तु तिष्ठन्त्येकं कृतं युगं ॥ १५२ ॥
 उत्पद्यन्ते भविष्याश्च यावन्मन्वन्तरेणराः ।
 देवताः पितरश्चैव ऋषयो मनुरेव च ॥ १५३ ॥
 मन्वन्तरे तु सम्पूर्णं यद्यन्यद् वै कलौ युगे ।
 सम्पद्यते कृतं तेषु कलिगिष्टेषु वै तदा ॥ १५४ ॥
 यथा कृतस्य सन्तानः कलिपूर्वः श्रुतो बुधैः ।
 तथा मन्वन्तरान्तेषु आदिर्मन्वन्तरस्य च ॥ १५५ ॥
 क्षीणे मन्वन्तरे पूर्वं प्रवृत्ते चापरे पुनः ।
 मुखे कृतयुगस्याथ तेषां शिष्टास्तु ये तदा ॥ १५६ ॥
 सप्तर्षयो मनुश्चैव कालावेक्षास्तु ये स्थिताः ।
 मन्वन्तरं प्रतीक्षन्ते क्षीयन्ते तपसि स्थिताः ॥ १५७ ॥
 मन्वन्तरव्यवस्थार्थं सन्तत्यर्थं च सर्व्वगः ।
 पूर्व्ववत् सम्भवत्तन्ते प्रवृत्ते वृष्टिसर्ज्जने ॥ १५८ ॥
 दण्डेषु सम्यङ्गतेषु उत्पन्नास्त्रीपत्नीषु च ।
 प्रजासु च निकेतासु संस्थितासु क्वचित् क्वचित् ॥ १५९ ॥

वार्त्तायान्तु प्रवृत्तायां सहर्मे ऋषिभाविते ।
 निरानन्दं गते लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ १६० ॥
 अप्यामनगरे चैव वर्णाश्रमविवर्जिते ।
 पूर्वमन्वन्तरे शिष्टे ये भवन्तीह धार्मिकाः ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव सन्तानार्थं व्यवस्थिताः ॥ १६१ ॥
 प्रजार्थं तपतास्तेषां तपः परमदुखरं ।
 सत्यश्चन्तीह सर्वेषां निधनेष्विह सर्वशः ॥ १६२ ॥
 देवासुराः पितृगणा मुनयो मनवस्तथा ।
 सर्पा भूताः पिशाचाश्च गन्धर्वा यक्षराक्षसाः ॥ १६३ ॥
 ततस्तेषान्तु ये शिष्टाः शिष्टाचारानुचक्षते ।
 सप्तर्षयो मनुष्यैव आदौ मन्वन्तरस्य ह ।
 पारश्वन्ते च कर्माणि मनुष्या देवतैः सह ॥ १६४ ॥
 मन्वन्तरादौ प्रागेव चेतायुगमुखे ततः ।
 पूर्वं देवास्ततस्तो वै स्थिते धर्मे तु सर्वशः ॥ १६५ ॥
 ऋषीणां ब्रह्मचर्येण गत्वाऽनृण्यन्तु वै ततः ।
 पितॄणां प्रजया चैव देवानामिज्यया तथा ॥ १६६ ॥
 शतं वर्षं सहस्राणि धर्मे वर्णाश्रमके स्थिताः ।
 ऋषीं वार्त्तां दण्डनीतिं धर्मान् वर्णाश्रमांस्तथा ।
 स्थापयित्वाश्रमांचैव स्वर्गाय दधिरे मयीः ॥ १६७ ॥
 पूर्वं देवेषु तेष्वेव स्वर्गाय प्रमुखेषु च ।
 पूर्वं देवास्ततस्तो वै स्थिता धर्मेण कृत्स्नशः ॥ १६८ ॥
 मन्वन्तरे परावृत्ते स्थानान्तराज्य सर्वशः ।
 मन्त्रैः सहोर्द्ध्वच्छन्ति महर्षीकमनाययं ॥ १६९ ॥

विनिवृत्तविकारास्ते मानसीं सिद्धिमास्थिताः ।
 अवेक्षमाणा वशिर्नस्तिष्ठन्त्याभूतसंप्लवं ॥ १७० ॥
 ततस्तेषु व्यतीतेषु सर्वेष्वेतेषु सर्वदा ।
 शून्येषु देवस्थानेषु तैलोक्तेषु सर्वशः ।
 उपस्थिता इहैवान्ये देवा ये स्वर्गवासिनः ॥ १७१ ॥
 ततस्ते तपसा युक्ता स्थानान्यापूरयन्ति वै ।
 सत्येन वज्राचर्य्येण श्रुतेन च समन्विताः ॥ १७२ ॥
 समर्पिणां मनोद्यैव देवानां पितृभिः सह ।
 निधनानीह पूर्व्वेषामादिना च भविष्यता ॥ १७३ ॥
 तेषामत्यन्तविच्छेद इह मन्वन्तरचयात् ।
 एषं पूर्व्वानुपूर्व्वेषु स्थितिरेषाऽनवस्थिता ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु यावदाभूतसंप्लवं ॥ १७४ ॥
 एवं मन्वन्तराणान्तु प्रतिसन्धानलक्षणं ।
 अतीतानागतानान्तु प्रोक्तं स्थायश्रुतेन तु ॥ १७५ ॥
 मन्वन्तरेष्वतीतेषु भविष्याणान्तु साधनं ।
 एवमत्यन्तविच्छिन्नं भवत्याभूतसंप्लवात् ॥ १७६ ॥

मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 एकान्ततस्तानि महर्गतानि ।
 महर्जनैश्चैव जनन्तपद्य
 एकान्तगानि स्य भवन्ति सत्ये ॥ १७७ ॥
 तद्भाविनां तच्च तु दर्शनेन
 नानात्वदृष्टेन च प्रत्ययेन ।
 सत्ये स्थितानीह तदा तु तानि

प्राप्ते विकारे प्रतिसर्गकाले ॥ १०८ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनानि
 सुचन्ति सत्यन्तु ततोऽपरान्ते ।
 ततोऽभियोगाद्विषमप्रमाणं
 विद्यन्ति नारायणमेव देवं ॥ १०९ ॥
 मन्वन्तराणां परिवर्त्तनेषु
 चिरप्रवृत्तेषु विधिसम्भवात् ।
 अथ रसं तिष्ठति जीवलोकाः
 लयोदयाभ्यां परिवन्दमानः ॥ ११० ॥
 इत्युत्तराख्येवमपि स्तुतानां
 धर्म्यात्मनां दिव्यदृशां मनूनां ।
 वायुप्रणैतान्युपलभ्य दृष्ट्वां
 दिव्यौजसा व्याससमासयोगैः ॥ १११ ॥
 सव्याणि राजर्षिसुरर्षिमन्त्रि
 ब्रह्मर्षिदेवीरगवन्ति चैव ।
 सुरेशसप्तर्षिपितृप्रजेशै-
 र्युक्तानि सम्यक् परिवर्त्तनानि ॥ ११२ ॥
 उदारवंशाभिजनद्युतीनां
 प्रकृष्टमेधाभिसमेधितानां ।
 कीर्त्तिं च्युतिख्यातिभिरन्वितानां
 पुण्यं हि विख्यापनमौक्षराणां ॥ ११३ ॥
 सृर्गर्धमेतत् परमं पवित्रं
 पुनीयमेतच्च परं रहस्यं ।

जप्यं मङ्गलपर्वसु चैतदयं ।

दुःखप्रशान्तिः परमायुषेयं ॥ १८४ ॥

प्रजेशदेवर्षिमनुप्रधानां

पुण्यप्रसूतिं प्रथितामजस्र ।

ममापि विश्वापनसंयमाय

सिद्धिं जुषष्वं समर्ह्यतत्त्वं ॥ १८५ ॥

इत्येतदन्तरं प्रीतां मनोः स्वायम्भुवस्य तु ।

विस्तरेणानुपूर्वार्ण च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥ १८६ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं

नामैकषष्ठाध्यायः ।

समाप्तम् प्रथमखण्डं ।

श्रीगणेशाय नमः ।

वायुपुराणम् ।

अथोत्तरभागे

प्रथमोऽध्यायः ।

एश्विनीदोहनं ।

शंखपायन उवाच । कर्म मन्वन्तराणान्तु ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ।

दैवतानाञ्च सर्वेषां ये च यस्यान्तरे मनोः ॥ १ ॥

सूत उवाच । मन्वन्तराणां यानि स्मरतीतानागतानि ह ।

समासादिस्तराश्चैव भुवतो वै निबोधत ॥ २ ॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्व मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

औत्तमस्तामसश्चैव तथा रैवतचानुषौ ।

षडेते मनवोऽतीता वक्ष्याम्यष्टावनागतान् ॥ ३ ॥

सावर्णाः पञ्चरौच्यश्च भौत्यो वैवस्वतस्तथा^(१) ।

वक्ष्याम्येतान् पुरस्तात्तु मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४ ॥

मनवः पञ्च येऽतीता मानवांस्तान् निबोधत ।

मन्वन्तरं मया चोक्तं कान्तं स्वायम्भुवस्य ह ॥ ५ ॥

१ सावर्णा मन्वरौचाश्चेति ट० ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्य ॥
 प्रजासर्गं समासेन द्वितीयस्य महात्मनः ॥ ६ ॥
 आसन् वै तुषिता देवा मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ।
 पारावताश्च विदांसो द्वावेव तु गणौ सृतौ ॥ ७ ॥
 तुषितायां समुत्पन्नाः क्रतोः पुत्राः स्वारोचिषः ।
 पारावताश्च शिष्टाश्च द्वादशौ तौ गणौ सृतौ ।
 रुन्दजाश्च चतुर्विंशद्देवास्ते वै तदा सृताः ॥ ८ ॥
 धेवस्य षोऽथ वामान्यो गोपा देवायतनस्थाः^(१) ।
 अजस्र भगवान् देवो दुरोणश्च महाबलः ॥ ९ ॥
 आपसापि महाबाहुर्महीजासापि वीर्यवान् ।
 चिकित्वाण्^(२) निम्बतो यस्य अंगो यस्मैव पथते ।
 इत्येते क्रतुपुत्रास्तु तदासन् सोमपायिनः ॥ १० ॥
 प्रचेतास्यैव सो देवो विश्वेदेवास्तस्यैव च ।
 समञ्चो विश्रुतो यस्य अजिह्वाश्चारिमर्द्दनः ॥ ११ ॥
 अजिह्वानमहीयागौ विद्यावन्तौ तथैव च ।
 अजोषौ च^(३) महाभागौ यवीयश्च महाबलः ॥ १२ ॥
 होता यज्वा च इत्येते पराङ्गान्ताः^(४) परावताः ।
 इत्येता देवता आसन्मनुस्वारोचिषेऽन्तरे ॥ १३ ॥
 सोमपास्तु तदा क्षोतास्तुर्विंशतिदेवताः ।
 तेषामिन्द्रस्तदा आसीदैधश्च लोकविश्रुतः ॥ १४ ॥

१ देवायतनस्थेति क० । १ विचित्राङ्गिति ड० ।

२ आजाय्यौ चेति ख० । ३ पदभ्रान्ता इति ड०, ट० च ।

ऊर्जा वसिष्ठपुत्रस्तु स्तम्भः काश्यप एव च ।
 भार्गवश्च तदा द्रोणो ऋषभोऽङ्गिरसस्तथा ॥१५॥
 पौलस्त्यस्यैव दत्तात्रिरात्रेयो निखिलस्तथा ।
 पौलस्त्यश्च च धावांस्तु एते सप्तर्षयः स्मृताः ॥१६॥
 यैवः कविस्तस्यैव कृतान्तो विभूतो रविः^(१) ।
 रुद्रकुटो नवस्यैव सुतास्यैते^(२) नव स्मृताः ॥१७॥
 मनोः स्वारोचिषस्यैते पुत्रा वंशकराः स्मृताः ।
 पुराणे परिसङ्ख्याता द्वितीयस्यैतदन्तरं ॥१८॥
 सप्तर्षयो मनुर्देवाः पितरश्च चतुष्टयं ।
 मूलं मन्वन्तरस्यैते तेषास्यैवान्तरे प्रजाः ॥१९॥
 ऋषीणां देवताः पुत्राः पितरो देवसूतवः ।
 ऋषयो देवपुत्राश्च इति शास्त्रविनिश्चयः ॥२०॥
 मनोः च च विष्णुस्यैव सप्तर्षिभ्यो द्विजातयः ।
 एतन्मन्वन्तरं प्रोक्तं समासाद्य तु विस्तरात् ॥२१॥
 स्वायम्भुवेन विस्वारो ज्ञेयः स्वारोचिषश्च तु ।
 न ऋषयो विस्तरस्तस्य वर्तुं वर्षव्रतैरपि ।
 पुनरुक्तवज्रत्वान् प्रजानां वै कुले कुले ॥२२॥
 तृतीयस्तस्य पर्याय चौत्तमस्यान्तरे मनोः ।
 पञ्च चैव गणाः प्रोक्तास्तान् वक्ष्यामि निबोधत ॥२३॥
 सुधामानस्य देवाश्च ये चान्ये वज्रवर्जिनः ।

१ विभूतो रविरिति ड० ।

२ सुभास्यैत इति ट० ।

प्रतर्हनाः शिवाः सत्या गणा द्वादश वै स्यताः ॥२४॥

सत्यो धृतिर्दमो दान्तः क्षमः क्षमो धृतिः शुचिः ।

इषोर्जास्य तथा ज्येष्ठो वपुर्भास्यैव द्वादश ।

इत्येते नामभिः क्रान्ताः सुधामानस्य द्वादश ॥२५॥

सहस्रधरो विश्वात्मा शमितारो वृहदसुः ।

विश्वधा विश्वकर्मा च मगस्त्रन्तो विराज्यशः^(१) ॥२६॥

ज्योतिष्यैव विभाव्यस्य कीर्त्तिवान् वंशकारिणः ।

अन्यानाराधितो देवो वसुधिष्ठो विवस्त्रसुः^(२) ॥२७॥

दिगन्तुः सुधर्मा च धृतवर्मा यशस्विनः^(३) ।

केतुर्मास्यैव इत्येते कीर्त्तितास्तु प्रमर्हनाः ॥२८॥

हंसस्त्रोऽहिश्च चैव प्रतर्हन्त्यशस्करौ ।

सुदानो वसुदानस्य सुमञ्जसविषावुभौ ॥२९॥

जन्तुवाहयतिष्यैव सुविज्जसुनयस्याथा ।

शिवा ह्येते तु विज्ञेया यज्ञिया द्वादशापराः ॥३०॥

सत्यानामपि नामानि निबोधत यथामतं ।

दिक्पतिर्वाक्पतिष्यैव विश्वः शम्भुस्तथैव च ॥३१॥

रुद्रङ्गीकोऽधिपस्यैव^(४) वर्चोधा सुहृत्सर्वशः^(५) ।

१ विराज् यश इति ड० ।

२ वसुधिष्ठो विवस्त्रसुरिति ड० ।

३ यशस्विना इति ड०, ट० च ।

४ अमृतताकोऽधिपस्यैवेति ख० ।

५ पाठोऽयं द्वादशसम्मतो मुद्रितः, परन्त्वयमादर्शदोषेण समीचीनो भवितुं नाश्नतीति ।

वासवश्च सदान्वश्च शेमानन्दौ तथैव च ॥२२॥
 सत्या श्रोते परिक्रान्ता यज्ञिया द्वादशापराः ।
 इत्येता देवता ज्ञातव्यौत्तमस्थान्तरे मनोः ॥२३॥
 अजश्च परशुश्चैव दिव्यो दिव्यौषधिर्नयः ।
 देवानुजज्ञाप्रतिभो महोत्साहौग्नजज्ञया ॥२४॥
 विनीतश्च सुकेतुश्च सुमित्रः सुवल्गुः शूचिः ।
 औत्तमश्च मनोः पुत्रास्तथोदग्र महात्मनः ।
 एते चक्षुषेतारस्तृतीयश्चैतदन्तरम् ॥२५॥
 औत्तमे परिसङ्ख्यातः सर्गः स्वारोचिषेण तु ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च तामसांस्तान्निबोधत ॥२६॥
 चतुर्थे त्वष्ट पर्व्याचे तामसस्थान्तरे मनोः ।
 सत्याः स्वरूपाः सुधियो हरयश्चतुरो गणाः ॥२७॥
 पुलस्त्यपुत्रश्च सुतास्तामसस्थान्तरे मनोः ।
 गणस्तु तेषां देवानामेकैकः पञ्चविंशकः ॥२८॥
 इन्द्रियाणां व्रतं यद्वि सुनयः प्रतिजानते ।
 सत्यप्राणास्तु शीर्ष्यस्यास्तमस्यैवाष्टमस्तथा ।
 इन्द्रियाणि तदा देवा मनोस्तस्थान्तरे स्मृताः ॥२९॥
 तेषाञ्च प्रभुदेवानां शिविरिन्द्रः प्रतापवान् ।
 सप्तर्षयोऽन्तरे चैव तान्निबोधत वनमाः ॥३०॥
 काव्यो हर्षस्तथा चैव काश्यपः प्रचुरेव च ।
 आचेयश्चाग्निरित्येव ज्योतिधामा च भार्गवः ॥३१॥
 पौलहो वनपीठश्च गोत्रे वासिष्ठ एव च ।

चैवस्तथापि पौलस्त्य ऋषयस्तामसेऽन्तरे ॥४९॥
 जनुघण्डस्तथा शान्तिर्नरः स्वातिर्भयस्तथा ।
 प्रियस्त्यो ह्यवशिष्टं पृष्टलोढो दृढोद्यतः^(१) ।
 अतश्च अतवन्धुश्च तामसश्च मनोः सुताः ॥४९॥
 पञ्चमे त्वय पर्याये मनोस्वारिणवेऽन्तरे ।
 गणास्तु सुसमाख्याता देवतानां निबोधत ॥४९॥
 अमृताभाभूतरजोविकुण्डाः समुमेधसः ।
 चरिणोस्तु शुभाः पुत्रा वसिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 चतुर्दश च क्वारो गणास्तेषान्नु भास्कराः ॥४९॥
 स्वचविप्रोऽग्निभासश्च प्रथेतिष्ठान्मृतस्तथा ।
 सुमतिर्वाविरावश्च वाचिनोदः स्वस्त्यथा ॥४९॥
 प्रविराशी च वादश्च प्राज्ञश्चेति^(१) चतुर्दश ।
 अमृताभाः स्मृता ह्येते देवास्वारिणवेऽन्तरे ॥४९॥
 मतिश्च सुमतिश्चैव अतस्तथैव तथैव च ।
 आवृतिर्विवृतिश्चैव मदो विनय एव च ॥४९॥
 जेता जिष्णुः सहस्रैव क्षुतिमान् स्ववस्तथा ।
 दत्तेतानीह नामानि आभूतरजसां विदुः ॥४९॥
 वृषभेत्ता जयो भीमः शुचिर्दान्तो यशो दमः ।
 नाथो विद्वानजेयश्च कृशो गौरो ध्रुवस्तथा ।
 कीर्न्तितास्तु विकुण्डा वै समुमेधास्तु निबोधत ॥५०॥

१ दृढेषुदिति छ०, ट० च ।

१ अतश्चैतीति छ०, ट० च ।

मेधा मेधातिथिश्चैव सत्यमेधास्तथैव च ।
 इन्निमेधात्पमेधाश्च भृशोमेधादयः प्रभुः ॥५१॥
 दीप्तिमेधा यज्ञोमेधा स्त्रिमेधास्तथैव च ।
 सर्वमेधान्मेधाश्च प्रतिमेधाश्च यः स्मृतः ।
 मेधावान् मेधहीनां च क्षीर्नितास्तु सुमेधसः ॥५२॥
 विभुरिन्द्रस्तदा तेषामासीदिकान्तपौरुषः ।
 पौरुषस्तो वेदवाङ्मयं यजुर्गामा च काश्यपः ॥५३॥
 शिरण्यरोमाङ्गिरसो वेदश्रीश्चैव भार्गवः ।
 ऊर्जवाङ्मयं वामिष्ठः पर्जन्यः पौलहस्तया ।
 सत्यनेचस्तथाचैव ऋषयो रैवतान्तरे ॥५४॥
 महापुराणसम्भाव्यः प्रत्यङ्गपरहा शुचिः ।
 बलबन्धुर्निरामिवः केतुष्टङ्गो दृढमतः ।
 चरिष्णावस्तु पुत्रास्तो पञ्चमश्चैतदन्तरं ॥५५॥
 स्वारोचिषोऽनमस्यैव तामसो रैवतस्तथा ।
 प्रियव्रतान्पथा ह्येते स्वारो मनवस्तथा ॥५६॥
 षष्ठे खल्वथ पर्याये देवा ये चातुर्वेदन्तरे ।
 आद्याः प्रसूता भाव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
 महानुभावस्तथाश्च पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥५७॥
 दिवौकसः सर्व एष प्रोच्यते मातृनामभिः ।
 ऋचेः पुत्रस्तु नप्तार आरण्यस्तु प्रजापतेः ।
 गणाश्च तेषाम्देवानामेकैको ह्यष्टकः स्मृतः ॥५८॥
 अन्तरीक्षो वसुहयो अतिथिश्च प्रियव्रतः ।

श्रोता मन्ता सुमन्ता च आद्या ह्येते प्रकीर्णिताः ॥५८॥

श्वेनभद्रस्तथा पथः पथ्यनेचो महायज्ञाः ।

सुमनाश्च सुवेताश्च रेवतः सुप्रचेतसः ।

सुतिश्चैव महासत्त्वः प्रहृताः परिकीर्णिताः ॥६०॥

विजयः सुजयश्चैव मनोद्यानौ तथैव च ।

सुमतिः सुपरिश्चैव विज्ञातोऽर्थपतिश्च यः ।

भाव्या ह्येते स्यता देवाः पृथुकांसु निबोधत ॥६१॥

अजितः आकधनो देवो वानपृष्ठस्तथैव च ।

ब्राह्मरः सत्यधृष्णश्च विष्णुश्च विजयस्तथा ।

अजितश्च महाभागः पृथुकास्ते दिवौकसः ॥६२॥

लेखास्तथा प्रवक्ष्यामि भुवतो मे निबोधत ।

मनोजवः प्रथामस्तु प्रचेतास्तु महायज्ञाः ॥६३॥

वातो भुवन्नितिश्चैव अहुतश्चैव वीर्यवान् ।

श्वनो वृहस्पतिश्चैव लेखाः संपरिकीर्णिताः ॥६४॥

मनोजवो महावीर्यस्तेषामिन्द्रस्तदाऽभवत् ।

उन्नतो भार्गवश्चैव हविष्माजङ्गिरःसुतः ॥६५॥

सुधामा काशपश्चैव वासिष्ठो विरजस्तथा ।

अतिमानश्च^(१) पौलस्त्यः सहिष्णुः पौलहस्तथा ।

मधुराचेय इत्येते सप्त वै चालुषेऽन्तरे ॥६६॥

ऊरुः पूरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवाक् छतिः ।

अग्निष्णुदतिराचक्षु सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥६७॥

अभिमन्युश्च दशसो नाद्वलेया मनोः सुताः ।

चक्षुषस्य सुता श्लेते षष्ठश्चैव तदन्तरम् ॥६८॥

वैवस्वतेन सञ्ज्ञातस्तस्य सर्गो महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च कथितं वै मया द्विजाः ॥६९॥

अथय ऊचुः । चाक्षुषस्य तु दायादः सम्भूतः कश्यपान्वये ।

तस्यान्ववाये धेऽप्यन्ये तन्नो ब्रूहि यथातथं ॥७०॥

सूत उवाच । चाक्षुषस्य निमर्गन्तु ममासाञ्छेत्तुमर्हथ ।

तस्यान्ववाये सम्भूतः पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥७१॥

प्रजानां पतयश्चान्ये दत्तः प्राचेतसस्तथा ।

उत्तानपादं जयास पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥७२॥

दत्तकस्य तु पुत्रोऽस्य राजा ह्यासीत् प्रजापतेः ।

स्त्रायम्भुवेन मनुना दत्तोऽत्रेः कारणं प्रति ॥७३॥

मन्वन्तरमथासाद्य भविष्यं चाक्षुषस्य च ।

षष्ठन्तदनुवक्ष्यामि उपोद्घातेन वै द्विजाः^(१) ॥७४॥

उत्तानपादाचतुरा स्रुता विलभाविनी ।

उत्पन्ना चाधिधर्मेण ध्रुवस्य जननी शुभा ।

धर्मस्य पत्न्यां लक्ष्म्यां वै उत्पन्ना सा शुचिस्मिता ॥७५॥

भूवक्ष्य कीर्त्तिमन्तश्च अयस्मन्तं वसुन्तथा ।

उत्तानपादोऽजनयत् कन्ये दे च शुचिस्मिते ।

मनस्विनीं स्वराक्षैव^(२) तयोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥७६॥

१ सूत उवाचेत्यादिः उपोद्घातेन वै द्विजा इत्यन्तः पाठो न पूर्वापरसङ्गतः ।

२ मनस्वीं स्वराक्षैवेति ख० ।

ध्रुवो वर्षसहस्राणि दश दिव्यानि वीर्यवान् ।
 तपसोपे निराहारः प्रार्थयन् विपुलं यशः^(१) ॥७७॥
 चेतायुगे तु प्रथमे पौषः स्वायम्भुवस्य सः ।
 आत्मानं धारयन् योगात्^(२) प्रार्थयन् सुमहद्यशः ॥७८॥
 तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतो ज्योतिषां स्यान्मुत्तमं ।
 आभूतसंश्रवं हृद्यमस्तोदयविवर्जितं ॥७९॥
 तस्यातिमात्राष्टद्विंश महिमानं निरीक्ष्य ह ।
 दैत्यासुराणामाचार्यः शोकमप्युशना जगौ ॥८०॥
 अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो कृतं ।
 स्त्रिताः सप्तर्षयः कृत्वा धर्मेनसुपरि भुवं ।
 ध्रुवे दिवं समासक्तमीश्वरः स दिवस्थितिः ॥८१॥
 भुवात्पुष्टिञ्च भव्यञ्च^(३) भूमिः सा सुध्रुवे नृपौ ।
 स्त्रां क्वायामाह वै पुष्टिर्भव नारी तु तां विभुः ॥८२॥
 मत्स्याभिव्याहते तस्य सद्यः स्त्री साऽभवत्तदा ।
 दिव्यमंहननाच्छाया दिव्याभरणभूषिता ॥८३॥
 क्वायायां पुष्टिराधन्न पञ्च पुत्रानकल्मषान् ।
 प्राचीनगर्भं वृषकं^(४) वृकञ्च वृकलं धृतिं^(५) ॥८४॥

१ सुमहद्यु यश इति ड० ।

२ आत्मानं गौरवञ्चैवेति क० ।

३ भुवात् पुष्टिञ्च भान्यञ्चेति ट०

४ वसभमिति ड० ।

५ दृतिनिति ड० ।

पत्नी प्राचीनगर्भस्य सुवर्षा सुपुत्रे नृपं ।
 नासोदारधियं पुत्रमिन्द्रो यः पूर्वजन्मनि ॥८५॥
 संवत्सरसहस्रान्ते स्रजदाहारमाहरत् ।
 एवं मन्वन्तरं युक्तमिन्द्रं प्राप्तवान्विभुः ॥८६॥
 उदारधेः सुतं भद्राऽजनयत्सा दिवक्ष्यं ।
 रिपुं रिपुञ्चयं कष्टो^(१) वराङ्गी सा दिवक्ष्ययात् ॥८७॥
 रिपोराधत्त वृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ।
 व्यजीजनत् पुष्करिण्यां वारुण्यां चाक्षुषो मनुम् ।
 प्रजापतेरात्मजायां श्ररण्या महात्मनः ॥८८॥
 मनोरजायन्त द्रव्य लदलायां शुभाः सुताः ।
 कन्यायां वै महाभाग वैराजस्य प्रजापतेः ॥८९॥
 ऊरुः पुरुः शतयुन्नस्तपस्वी सत्यवाक् कविः ।
 अग्निष्टुदतिराजस्य सुद्युन्वसेति ते नव ।
 अभिमन्युश्च दशमो नदलायां मनोः सुताः ॥९०॥
 ऊरोरजनयत् पुत्रान् षडाग्नेयी महाप्रभान् ।
 अङ्गं सुमनसं स्वातिं क्रतुमङ्गिरमं शिवं ॥९१॥
 अङ्गात् सुगीयाऽपत्यां वै वेणुमेकं व्यजायत ।
 अपचारेण वेणस्य प्रकोपः सुमहानभूत् ॥९२॥
 प्रजार्थं भृषथस्तस्य ममन्तुर्दक्षिणं करं ।
 वेणस्य पाणौ मथिते सम्बभूव महानृपः ।
 वैष्णो नाम महीपालो यः पृथुः परिकीर्तितः ॥९३॥

१ जनधातेरारकर्मत्वेनात्र सकर्मकप्रयोग आर्धः ।

स धन्वी कवची जातसोजसा प्रज्वलन्निव ।
 पृथुर्वणः सर्वलोकान् ररक्ष सचपूर्वजः ॥८४॥
 राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिपः ।
 तस्य सत्त्वार्थमुत्पन्नौ निपुणौ सुतमागधौ ॥८५॥
 तेनेयं गौर्महाराज्ञा दुग्धा सस्नानि धीमता ।
 प्रजानां वृत्तिकामानां देवैर्हविर्गणैः सह ॥८६॥
 पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वैरप्सरोगणैः ।
 सन्धैः पुण्ड्रजनैश्चैव वीरुद्भिः पर्वतैस्तथा ॥८७॥
 तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा ।
 प्रादाद्यद्येषितं क्षीरं तेन लोकांस्त्वधारयत् ॥८८॥
 अथय ऊचुः । विश्वरेण प्रयोजनं कीर्त्तयस्व महामते ।
 यथा महात्मना दुग्धा पूर्वं तेन वसुन्धरा ॥८९॥
 यथा देवैश्च नानैश्च यथा ब्रह्मर्षिभिः सह^(१) ।
 यथा यज्ञैः सगन्धर्वैरप्सरैर्मिर्यथा पुरा ॥९०॥
 तेषां पाचविंशेषांश्च दोग्धारं क्षीरमेव च ।
 तथा वत्सविंशेषांश्च तन्नः प्रब्रूहि^(२) पृच्छतां ॥९१॥
 यस्मिंश्च कारणे पाणिर्वैष्णवस्य मथितः पुरा ।
 कुट्टैर्महर्षिभिः पूयं तत् सर्वं कथयस्व नः ॥९२॥
 सुत उवाच । वर्णयिष्यामि वो विप्राः प्रयोर्वैष्णवस्य सम्भवं ।
 एकायाः प्रयताश्चैव शुश्रूषध्वं दिवोत्तमा. ॥९३॥

१ ब्रह्मर्षिभिश्च चेति ट० ।

२ तत्कृतः ब्रूहीति ट० ।

नाशुचेनापि पापाय नास्त्रिधायाहिताय च ।
 वर्णयेयमिमं पुण्यं नाम्नाय कथञ्चन ॥१०४॥
 स्वर्गं यन्नस्यमायुष्यं पुण्यं वेदैश्च यच्चितं ।
 रहस्यं ऋषिभिः प्रोक्तं इष्टपुण्याद्यो न सूचकः ॥१०५॥
 यद्येवं आवयेन् मर्त्यः पृथोर्विष्णुश्च सम्भवं ।
 ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न च श्रोतेल्लताकृतं ।
 गोप्ता धर्मस्य राजाऽसौ बभूवाचिसमः प्रभुः ॥१०६॥
 अश्विंश्चसमुत्पन्नो ह्यङ्गो नाम प्रजापतिः ।
 यस्य पुत्रोऽभवद्देवो नात्यर्थं धार्मिकस्तथा ॥१०७॥
 जातो मृत्युमृतायां वै सुनीयायां प्रजापतिः ।
 स मातामहदोषेण वेणुः कालात्मजात्मजः ॥१०८॥
 स धर्मं पृष्ठतः कृत्वा कामाप्नोभे व्यवर्त्तत ।
 स्थापनं स्थापयामास धर्मापेतं स पार्थिवः ॥१०९॥
 वेदशास्त्राण्यतिक्रम्य ह्यधर्मं निरतोऽभवत् ।
 निःस्त्राध्यायवयट्काराः प्रजास्तस्मिन् प्रशासति ।
 आसन् न च यपुः सोमं ऊतं यज्ञेषु देवताः ॥११०॥
 न यदृश्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापतेः ।
 आसीत् प्रतिज्ञा क्रूरेयं विनाशे प्रत्युपस्थिते ॥१११॥
 अहमिज्यस्य पूज्यस्य सर्वयज्ञे दिजातिभिः ।
 मयि यज्ञो विघातव्यो मयि होतव्यमित्यपि ॥११२॥
 तमतिक्रान्तमर्यादमाददानममाम्प्रतं ।
 जपुर्महर्षयः सर्वे मरीचिप्रमुखास्तथा ॥११३॥

वयं दीक्षां प्रवक्ष्यामः संवत्सरगतान् वङ्गन् ।
 माऽधर्मे वेण कार्षीस्त्वं नैष धर्मः सनातनः ।
 निधने च प्रसूतोऽसि प्रजापतिरसंशयः ॥११४॥
 पालयिष्ये प्रजास्येति त्वया पूर्वं प्रतिश्रुतं ।
 तांस्तथा वादिनः सर्वान् ब्रह्मर्षिगत्रवीक्षदा ॥११५॥
 स प्रहस्य तु दुर्बुद्धिरिदं वचनकोविदः ।
 खट्वा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥११६॥
 वीर्यश्रुततपःसत्यैर्मया वा कः समो भुवि ।
 महात्मानमनूनं मां दूयं जानीत तत्त्वतः ॥११७॥
 प्रभवः सर्वलोकानां धर्माणाञ्च विशेषतः ।
 इच्छन् दृष्टेयं पृथिवीं प्रावयेयं जलेन वा ।
 ह्यजेयं वा यजेयं वा नात्र कार्या विचारणा ॥११८॥
 यदा न शक्यते स्तम्भान्मानाश्च सृष्टमोक्षितः ।
 अनुनेतुं नृपो वेणस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥११९॥
 निगृह्य तं महाबाहुं विस्फुरन्तं यथाऽनलं ।
 ततोऽस्य वामहस्तं ते समलुर्भृशकोपिताः ॥१२०॥
 तस्मात् प्रमथ्यमानाद्वै जज्ञे पूर्वमभिश्रुतः ।
 ब्रह्मोऽतिमात्रं पुरुषः कृष्णश्चापि तथा द्विजाः ॥१२१॥
 स भीतः प्राञ्जलिश्चैव स्थितवान् व्याकुलेन्द्रियः ।
 तमात्रं विह्वलं दृष्ट्वा निर्धादेत्यनुवन् किल ॥१२२॥
 निषादवंशकर्त्ताऽसौ बभूवानन्तविक्रमः ।
 धीवरानसृजत्तोऽपि वेणकलपसम्भवान् ॥१२३॥

ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुम्बुराः^(१) तुवराः खयाः ।
 अधर्मदृष्टयस्यापि सम्भूता वेणकल्लाघात् ॥१९४॥
 पुनर्महर्षयस्तस्य पाणिं वेणस्त दक्षिणं ।
 अरणीमिव संरन्ध्रान्मममण्डुर्जातमन्धवः ॥१९५॥
 पृथुस्तस्मात् समुत्पन्नः करास्कासनतेजसः ।
 प्रयोः करतलादपि यस्मात् जातः पृथुस्ततः ।
 दीप्यमानः खवपुषा साक्षादग्निरिवोष्णलत् ॥१९६॥
 आद्यमाजगवं नाम धनुर्द्वयं महारवं ।
 शरांश्च विभ्रद्रचार्यं कवचञ्च महाप्रभं ॥१९७॥
 तस्मिन् जातेऽथ भूतानि संप्रचष्टानि सर्वशः ।
 समुत्पन्ने महाराज्ञि वेणस्य त्रिदिवङ्गतः ॥१९८॥
 समुत्पन्नेन राजर्षिः स मत्पुत्रेण धीमता ।
 पुण्ड्रव्याघ्रः पुष्पाब्धौ नरकात्तायते ततः ॥१९९॥
 तं नद्यस्य समुद्रास्य रत्नान्वादाय सर्वशः ।
 समागम्य तदा वैष्णवभ्यषिञ्चन्नराधिपं ।
 महता राजराज्येन महाराजं महाद्युतिं ॥२००॥
 सोऽभिषिक्तो महाराजा देवैरङ्गिरसः सुतैः ।
 आदिराजो महाराजः पृथुर्वैष्णवः प्रतापवान् ॥२०१॥
 पित्रापरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः ।
 तमो राजेति नामास्य अनुरागादजायत ॥२०२॥
 आपस्तस्यस्मिरे चास्य समुद्रमभिधास्यतः ।

पर्वताश्च विभीर्यन्ते ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥१३३॥
 अकृष्टपश्या पृथिवी सिद्धान्त्यन्नानि चिन्ताया ।
 सर्वकामदुष्ठा गावः पुटके पुटके मधु ॥१३४॥
 एतस्मिन्नेव काले च यज्ञे पैतामहे शुभे ।
 स्रुतः स्रुत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ।
 तस्मिन्नेव महायज्ञे अज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥१३५॥
 ऐन्द्रेण हविषा चापि हविः पूर्णं दृहस्यते ।
 जुहावेन्द्राय देवेन ततः स्रुतो व्यजायत ॥१३६॥
 प्रमादस्तत्र मन्त्रज्ञे प्रायश्चित्तञ्च कर्मसु ।
 श्रित्यहव्येन यत् पूर्णं अभिभूतं गुरोर्हविः ।
 अधरोत्तरपारेण अज्ञे तदर्णवैकृतं ॥१३७॥
 यच्च जवात्समभवद् ब्राह्मणां क्षीनयोनिनः ।
 स्रुतः पूर्वेण साधर्म्यतुल्यधर्मः प्रकीर्तितः ॥१३८॥
 मध्यमे क्षेपे स्रुतस्य धर्मः चोपजीवनं ।
 रथनागाश्च चरितं जघन्यञ्च चिकित्सितं ॥१३९॥
 पृथोक्तवार्थं तौ तत्र समाह्वतौ सुरर्षिभिः ।
 तामूचुर्मुनयः सर्वे स्तुयतामेष पार्थिवः ।
 कर्मतदनुरूपं वा पात्रं श्रोत्रस्य चाप्ययं ॥१४०॥
 तावूचतुस्तदा सर्वोस्तानृषीन् स्रुतमागधैः ।
 आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥१४१॥
 न चास्य कर्म वै विदः न तथा लक्षणं यज्ञः ।
 श्रोत्रं येनास्य कुर्यादो राज्ञस्तेजस्विनो दिजाः ॥१४२॥

अविमिहौ निद्युक्तौ तु भविष्यैः सुखतामिति ।
 दानधर्मरतो नित्यं सत्यवान् स जितेन्द्रियः ।
 ज्ञानशीलो वदान्यस्तु संयामेभ्यपरजितः ॥१४३॥
 यानि कर्माणि कृतवान् पृथुयापि महाबलः ।
 तानि शीलेन बद्धानि सुवह्निः सुतमागधैः ॥१४४॥
 ततस्तवान्ते सुप्रीतः पृथुः प्रादात् प्रजेश्वरः ।
 अन्नूपदेशं सुताय मगधं मागधाय च ॥१४५॥
 तदा वै पृथिवीपालाः सुयन्ते सुतमागधैः ।
 आग्नीर्वादैः प्रबोध्यन्ते सुतमागधवन्दिभिः ॥१४६॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीताः^(१) प्रजा ऊचुर्महर्षयः ।
 एष वो वृत्तिदो वैष्णो भवन्निति नराधिपः ॥१४७॥
 ततो वैष्णं महाभागं प्रजाः समभिदुद्रुतुः ।
 त्वद्यो वृत्तिं विधत्सेति महर्षेर्वचनात्तदा ।
 सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥१४८॥
 धनुर्गृहीत्वा वाणांस वसुधामार्दयद्दली ।
 अस्त्रार्दगभयवस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥१४९॥
 तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ।
 सा लोकान् ब्रह्मलोकादीन् गत्वा वैष्णमयात्तदा ।
 ददर्श चारतो वैष्णं कार्मुकोद्यतधारिणं ॥१५०॥
 ज्वलद्भिर्विग्निस्त्रैवाणैर्दीप्ततेजसमच्युतं ।

१ तं दृष्ट्वा ब्रह्मभुविष्ठमिति ख० ।

महायोगं महात्मानं दुर्द्धर्ममरैरपि ॥१५१॥
 अलभन्ती तदा चाणं वैष्णुमेवान्वपद्यत ।
 कृताञ्जलिपुटा देवी पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा^(१) ॥१५२॥
 उवाच वैष्णवं नाधर्मी स्त्रीवधे परिपश्यति ।
 कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्मया विना ॥१५३॥
 मयि लोकाः स्थिता राजन् मयेदन्धार्यते जगत् ।
 मद्गते च विनश्येयुः प्रजाः पार्थिवसत्तम ॥१५४॥
 न मामर्हसि वै हन्तुं श्रेयस्तेनं विकीर्षसि ।
 प्रजानां पृथिवीपाल इष्टुं चेदं वचो मम ॥१५५॥
 उपायतः समारम्भाः सर्वे सिद्ध्युपक्रमाः ।
 हत्वापि मां न शकस्व प्रजानां पालने नृप ॥१५६॥
 अन्नभृता भविष्यामि जहि कोपं महाद्युते ।
 अवध्यास्य स्त्रियः प्राङ्गस्त्रिर्यग्योनिश्चतेष्वपि ।
 मत्तैव पृथिवीपाल धर्मी न त्वकुमर्हसि ॥१५७॥
 एवं बह्विधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ।
 क्रोधं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥१५८॥
 एकस्मार्थाय यो हन्यादात्मानो वा परस्व वा ।
 एकं प्राणं बहन् वापि कामंस्तस्मात्ति पातकं ॥१५९॥
 यस्मिंस्तु निहते भद्रे लभन्ते बहवः सुखं ।
 तस्मिन् हते शुभे नास्ति पातकस्योपपातकं ॥१६०॥

सोऽहं प्रजानिनिनत्त्वां वधिष्यामि वसुन्धरे ।
 यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जनहितं ॥१६१॥
 त्वां निहत्याद्य वाप्येन सन्ध्यासनपराङ्मुखो ।
 आत्मानं प्रथयित्वेह धारयिष्याम्यहं प्रजाः^(१) ॥१६२॥
 वा त्वं वचनमप्राप्य मम धर्मभृतां वरे ।
 सञ्जीवय प्रजां नित्यं कृता चापि न संशयः ॥१६३॥
 कुक्षितलस्य मे गच्छ एतमेतं महद्गरं ।
 नियच्छे तान्नु धर्मार्थं प्रयुक्तं घोरदर्शने ॥१६४॥
 प्रत्युवाच ततो वैष्णो एवमुक्ता सती मही ।
 एवमेतदहं राजन् विधास्यामि न संशयः ॥१६५॥
 वसुन्तु मम तं यच्छ सुरेयं येन वत्सला ।
 समाद्य कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतां वर ।
 यथा विव्यन्दमानस्य चीरं सर्वत्र भावये ॥१६६॥
 ततः खड्गारयामास शिलाजास्तानि सर्वशः ।
 धनुःशोभा ततो वैष्णवेन शैला विवर्हिताः ॥१६७॥
 मन्त्रन्तरेष्वतीतेषु^(२) विषमाशौदसुन्धरा ।
 स्रग्भावेनाभवंस्तप्याः समानि विषमानि च ॥१६८॥
 न हि पूर्वनिघर्णे वै विषमे पृथिवीतले ।
 प्रविभ्रामः पुराणां वा शमाणां वापि विद्यते ॥१६९॥

१ प्रजायाजयित्वा खयमिति ख० ।

२ मन्त्रन्तरेषु सर्वेष्विति ख० ।

न सस्यानि न गोरक्षा न ह्यभिर्नवणिकपथः ।
 चातुषस्यान्तरे पूर्वमेतदामीत् पूरा किल ।
 वैवस्वतेऽन्तरे तस्मिन्^(१) सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७०॥
 समत्वं यत्र यचामीत् भूयस्तस्मिंस्तदेव हि ।
 तत्र तत्र प्रजास्ता वै निवसन्तिस्म सर्वदा ॥१७१॥
 आहारः फलमुखन्तु प्रजानामभवत्किल ।
 वैष्णवात् प्रभृति लोकेऽस्मिन् सर्वस्यैतस्य सम्भवः ॥१७२॥
 कच्छ्रेण महता सोऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।
 स कल्पयित्वा वसन्तु चातुषं मनुमीश्वरः ।
 पृथुर्दुदोह सस्यानि स्वतले पृथिवीं ततः ॥१७३॥
 सस्यानि तेन दुग्धानि वैष्णेन तु वसुन्धरां ।
 मनुश्च चातुषं कृत्वा वसुन्मात्रे च भूमये ।
 तेनाग्नेन तदा ता वै वर्चयन्ते प्रजाः सदा ॥१७४॥
 ऋषिभिः स्त्रयते वापि पूनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 वसः सोमस्त्वभृत् तेषां दोग्धा चापि बृहस्पतिः ॥१७५॥
 पाचमासीन्नु च्छन्दांसि गायत्र्यादीनि सर्वशः ।
 क्षीरमासीत्तदा तेषां तपो ब्रह्म च श्रायतं ॥१७६॥
 पुनस्तृत्वा देवगणैः पुरन्दरपुरोगमैः ।
 सौवर्णे पाचमादाय अमृतं दुदुहे तदा ।
 ते नैव वर्चयन्ते च देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥१७७॥

नामैश्च स्तूयते दुग्धा विषं क्षीरं तदा मही ।
 तेषाञ्च वासुकिर्दोग्धा काद्रवेया महीजमः ॥१७८॥
 नागानां वै द्विजश्रेष्ठ सर्पाणाञ्चैव सर्वशः ।
 तेनैव वर्त्तयन्तुया महाकाया महोत्पलाः ।
 तदाक्षारास्तदाचारास्तदीर्यास्तु तदाश्रयाः ॥१७९॥
 श्रामपात्रे पुनर्दुग्धा त्वन्तर्द्धानमिथं मही ।
 वत्सं वैश्रवणं कृत्वा यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥१८०॥
 दोग्धा च जतुनाभस्तु पिता मणिवरस्तु सः ।
 यत्नात्मजो महातेजा वशी स सुमहाबलः ।
 तेन ते वर्त्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥१८१॥
 राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 ब्रह्मोपेतस्तु दोग्धा वै तेषामासीत् कुबेरकः ॥१८२॥
 रक्षः सुमाली बलवान् क्षीरं रुधिरमेव च ।
 कपालपात्रे निर्दुग्धा श्रन्तर्द्धानञ्च राक्षसैः ।
 तेन क्षीरेण रक्षांसि वर्त्तयन्तीह सर्वशः ॥१८३॥
 पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्व्वैरप्सरोगणैः ।
 वत्सश्चित्रयङ्गुला शुचीन् गन्धांस्तथैव च ॥१८४॥
 तेषां विशावसुस्त्रासीद् दोग्धा पुत्रो मुनेः शुचिः ।
 गन्धर्व्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यमन्त्रिभः ॥१८५॥
 त्रैलोक्यं स्तूयते दुग्धा पुनर्देवी वसुन्धरा ।
 तत्रौषधीर्मूर्त्तिमती रक्षाणि विविधानि च ॥१८६॥
 वत्सस्तु हिमवांस्तेषां मेरुर्दोग्धा महागिरिः ।

पाचन्तु शैलमेवासीत्तेन शैलः प्रतिष्ठितः ॥१८७॥
 स्रव्यते वृक्षवीरुद्भिः पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ।
 पलाशपाचमादाय दुग्धं प्लिञ्चप्ररोहणं ॥१८८॥
 कामधुक् पुष्पितः शैलः प्लो वत्सो यशस्विनी ।
 सर्व्वकामदुघा दोग्धी पृथिवी भूतभाविनी ॥१८९॥
 सैषा धात्री विधात्री च धारणी च वसुन्धरा ।
 दुग्धा दितार्थं लोकानां पृथुना इति नः श्रुतं ।
 चराचरस्य लोकस्य प्रतिष्ठायोनिरेव च ॥१९०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोगे पृथिवीदोषर्णं नाम
 प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

—०९—

पृथुवंशानुशीर्त्तनं ।

सुत उवाच । आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

वसु धारयते यस्माद् वसुधा तेन पोष्यते ॥१॥

मधुकैटभयोः पूर्वं मेदसा संपरिश्रुता ।

ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैण्ड्यः धीमतः ॥२॥

इयञ्चासीत् समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ।

दुहित्वमनुप्राप्ता पृथिवीत्युच्यते ततः ॥३॥

प्रथिता प्रविभक्ता च शाभिता च वसुन्धरा ।

सम्याकरवती राज्ञा पत्तनाकरमालिनी ।

चातुर्वर्ण्यसमाकीर्णा रक्षिता तेन धीमता ॥४॥

एवं प्रभाषो राजासीदैष्टः स नृपसत्तमः ।

नमस्यस्यैव पूज्यस्य भूतयामेण सर्वशः ॥५॥

ब्राह्मणेभ्य महाभागैर्वेदेवेदाङ्गपारगैः ।

पृथुरेव नमस्कृत्यैव ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥६॥

पार्थिवैश्च महाभागैः प्रार्थयद्भिर्महद्यशः ।

आदिराजा नमस्कृत्यैव पृथुर्वैण्ड्यः प्रतापवान् ॥७॥

योधैरपि च संयामे प्रार्थयानैर्जयं युधि ।

आदिकर्त्ता नराणां वै नमस्यः पृथुरेव हि ॥८॥

यो हि योद्धा रणं याति कीर्त्तयित्वा पृथुसृपं ।
 स घोररूपे संशामे क्षेमी तरति कीर्त्तिमान् ॥८॥
 वैश्वैरपि च राजर्षिर्वैश्ववृत्तिसमास्थितैः ।
 पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायज्ञाः ॥९॥
 एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ।
 पात्राणि च मयोक्तानि सर्वाण्येव यथाक्रमं ॥१०॥
 ब्रह्मणा प्रथमं दुग्धा पुरा पृथ्वी महात्मना ।
 वायुद्वृत्त्वा तदा वत्सं बीजानि वसुधातले ॥११॥
 ततः स्वायम्भुवे पूर्वन्तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 वत्सं स्वायम्भुवं कृत्वा दुग्धा रीक्षेण वै मही ॥१२॥
 मनौ स्वारोचिषे दुग्धा मही चैत्रेण धीमता ।
 मनुं स्वारोचिषं कृत्वा वत्सं सस्यानि वै पुरा^(१) ॥१३॥
 उत्तमेऽनुत्तमेनापि दुग्धा देवभुजेन तु ।
 मनुद्वृत्त्वोत्तमं वत्सं सर्वसस्यानि धीमता ॥१४॥
 पुनश्च पक्षमे^(२) पृथ्वी तामसस्यान्तरे मनोः ।
 दुग्धेयं तामसं वत्सं कृत्वा तु बलबन्धुना ॥१५॥
 चारिष्णवस्य देवस्य संप्राप्ते चान्तरे मनोः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सश्चारिष्णवं प्रति ॥१६॥
 चानुधेऽपि च सम्प्राप्ते तदा मन्वन्तरे पुनः ।
 दुग्धा मही पुराणेन वत्सं कृत्वा तु चानुधं ॥१७॥

१ श्लोकोऽयं कश्चिज्जितपुस्तके नास्ति ।

२ तामसस्य चतुर्थमनुत्वात् पक्षमे इत्ययं पाठो न समीचीनः ।

चानुषस्थान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ।
 वैष्णवेनं मही दुग्धा यथा ते कीर्तितं मया ॥१८॥
 एतैर्दुग्धा पुरा पृथ्वी व्यतीतेष्वन्तरेषु वै ।
 देवादिभिर्धनुष्यैश्च तथा भूतादिभिश्च या ॥१९॥
 एवं सर्वेषु विज्ञेया ह्यतीतानागतेष्विह ।
 देवा मन्वन्तरेष्वस्य पृथोस्तु द्रष्टुं प्रजाः ॥२०॥
 पृथोस्तु पुत्रौ विकानौ जज्ञातेऽन्तर्हिपालिनौ ।
 शिखण्डिनी हविर्हानमकर्हानाद् व्यजायत ॥२१॥
 हविर्हानात् षडाग्रेयी धिषणाऽजनयत् सुतान् ।
 प्राचीनवर्हिषं द्रुक् गयं कृष्णं व्रजाजिनौ^(१) ॥२२॥
 प्राचीनवर्हिभंगवान् महानासीत् प्रजापतिः ।
 बलश्रुततपोर्वर्यः पृथिव्यामेकराडसौ ।
 प्राचीनायाः कुशास्तस्य तस्मात् प्राचीनवर्ह्यसौ^(२) ॥२३॥
 समुद्रतनयायान् कृतदारः स वै प्रभुः ।
 महत्तममसः पारे सर्वर्षार्या प्रजापतेः ।
 सर्वर्षाऽधनं चासुद्री दध्म प्राचीनवर्हिषः ॥२४॥
 सर्वं प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ।
 अष्टयग्वर्ध्वचरणास्तोऽतप्यन्त महत्तपः ।
 दध्मवर्षमहस्त्राणि समुद्रमल्लिवेश्याः ॥२५॥
 तपश्चरन्तु पृथिवीं प्रचेतःसु महोरुहाः ।
 अरक्ष्यमानामावमुर्ध्वभूवाथ प्रजापतयः ॥२६॥

१ व्रताजिनाविति क०, ड० च । २ पाठोऽयं न समीचीनः ।

प्रत्याहते तदा तस्मिन् चाक्षुषस्थान्तरे मनोः ।
 नाशकन्मारुतो वातुं दृतं खमभवद्द्रुमैः ।
 दशवर्षमहस्त्राणि न श्रेकुष्येष्टितुं प्रजाः ॥२८॥
 तदुपश्रुत्य तपसा सर्वे युक्ताः प्रचेतसः ।
 मुखेभ्यो वायुमग्निश्च ससृजुर्जातमन्यवः ॥२९॥
 उन्मुलानथ तान् वृक्षान् कृत्वा वायुरशोषयत् ।
 तानग्निरदक्षद्वधोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥३०॥
 द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छेषेषु शाखिषु ।
 उपगम्याव्रवीदेतान् राजा सोमः प्रचेतसः ॥३१॥
 दृष्ट्वा प्रयोजनं सर्व्यं लोकमन्तानकारणात् ।
 कोपन्त्यजत राजानः सर्व्यं प्राचीनवर्द्धिषः ॥३२॥
 वृक्षाः क्षित्यां जनिष्यन्ति शाम्येतामग्निमारुतौ ।
 रक्षभूता तु कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥३३॥
 भविष्यं जानता क्षीषा मया गोभिर्विवर्द्धिता ।
 मारिषा नाम नाक्षेष्वा वृक्षैरेव विनिर्मिता ।
 भार्या भवतु वो क्षीषा सोमगर्भविवर्द्धिता ॥३४॥
 युष्माकं तेजसोऽर्हन् मम चार्हन् तेजसः ।
 अस्त्रामुत्पत्स्यते विद्वान् दक्षो नाम प्रजापतिः ॥३५॥
 स इमां दग्धभयिष्ठां^(१) युष्मत्तेजोमयेन वै ।
 अग्निनाग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यसि ॥३६॥
 ततः सोमस्य वचनाज्जगृजस्ते प्रचेतसः ।
 संहृत्य कोपं वृलेभ्यः पत्नो धर्मेण मारिषां ॥३७॥

मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ।
 दक्षभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥४८॥
 दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्याग्नेन वीर्यवान् ।
 असृजन्मानसानादौ^(१) प्रजा दक्षोऽथ मैथुनात् ॥४९॥
 अचरांस चरांसैव द्विपदोऽथ चतुष्पदान् ।
 विष्टज्य मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः ॥५०॥
 ददौ च दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 कालस्थ नयने युक्ताः सप्तविंशतिमिन्दवे ॥५१॥
 एभ्यो दत्त्वा ततोऽन्या वै चतस्रोऽरिष्टनेमिने ।
 द्वे चैव वाङ्मपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ।
 कन्यामेकां क्षत्राय तेभ्योऽपत्यं निबोधत ॥५२॥
 अन्तरं चालुषस्यात्र मनोः षष्ठन्तु ह्यीयते ।
 मनोर्विवस्त्रतस्यापि सप्तमस्य प्रजापतेः ॥५३॥
 तामु देवाः श्रुत्वा गात्रो नागा दितिजदानवाः ।
 गन्धर्वाप्सरसस्यैव अश्विरेऽन्यास्य जातयः ॥५४॥
 ततः प्रभृति लोकेऽस्मिन् प्रजा मैथुनसम्भवाः ।
 सङ्कल्पार्हर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥५५॥
 अथ य ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देवर्षीणाञ्च ते शुभः ।
 सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः ॥५६॥
 प्राणात् प्रजापतेर्जन्म दक्षस्य कथितं त्वया ।
 कथं प्राचेतसलञ्च पुनर्लभे महातपाः ॥५७॥
 एतन्नः संशयं सृत व्याख्यानं तमिहार्हसि ।

स दौहित्रश्च सोमस्य कथं शशुरताकृतः ॥४८॥

सुत उवाच । उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यं भूतेषु सत्तमाः ।

अथथोऽत्र न सुहृन्नि विद्यावन्तस्य ये नराः ॥४९॥

युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दत्तादयो दिजाः ।

पुनश्चैव निरुध्यन्ते विदांस्तत्र न सुहृन्ति ॥५०॥

ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नामीत् दिजोत्तमाः ।

तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणं ॥५१॥

इमां विस्मृष्टिं यो वेद चाक्षुषस्य चराचरं ।

प्रजानामायुरुन्नीलं स्वर्गलोके महीयते ॥५२॥

एष सर्गः समाख्यातश्चाक्षुषस्य समासतः ।

इत्येते षड्विस्मर्गा हि कान्ता मन्वन्तरात्मकाः ।

स्त्रायम्भुवाद्याः संक्षेपाश्चाक्षुषान्ता यथाक्रमं ॥५३॥

एते सर्गाः^(१) यथाप्रज्ञं प्रोक्ता वै दिजसत्तमाः ।

वैवस्वतनिर्गम्येण तेषां ज्ञेयस्तु विस्तरः ॥५४॥

अनन्ता नातिरिक्ताश्च सर्वे सर्गा विवस्वतः ।

आरोग्यायुःप्रमाणेन धर्मतःकामतोऽर्थतः ।

एतानेव गुणानेति यः पठत्यनस्रयकः ॥५५॥

वैवस्वतस्य वक्ष्यामि साम्प्रतस्य महात्मनः ।

समासाद्व्यासतः सर्गं ब्रुवतो मे निबोधत ॥५६॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते पृथुवंशानुकीर्तनं

नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वैवस्वतसर्गवर्णनं ।

सुत उवाच । सप्तमे लघु पर्वाये मनोर्वैवस्वतस्य च ।

मारीचात्कश्यपादेवा जज्ञिरे परमर्षयः ॥१॥

आदित्या वसवो रुद्रा साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।

भृगवोऽङ्गिरसश्चैव ह्यष्टौ देवगणाः स्मृताः ॥२॥

आदित्या मरुतो रुद्रा विश्वेयाः कश्यपात्मजाः ।

साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रास्तथो गणाः ॥३॥

भृगोस्तु भार्गवो देवो ह्यङ्गिरोऽङ्गिरसः सुतः ।

वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नित्यं ते ह्यन्दजाः सुराः ॥४॥

एष सर्गस्तु मारीचो विश्वेयः साम्प्रतः शुभः ।

तेजस्वी साम्प्रतस्तेषामिन्द्रो नासा महाबलः ॥५॥

अतीतानागता ये च वर्त्तन्ते ये च साम्प्रतं ।

सर्वे मन्वन्तरेन्द्रास्तु विश्वेयास्तुल्यलक्षणाः ॥६॥

भूतभक्ष्यभवन्नाथः सहस्राक्षः पुरन्दरः ।

सधवन्तस्तु ते सर्वे शृङ्गिणो वज्रपाणयः ।

सर्वैः क्रतुव्रतेनेष्टं प्रयक् क्रतुगुणेन तु ॥७॥

चैलोक्थे यानि सत्त्वानि गतिमन्यवस्तानि च ।

अभिभूयावतिष्ठन्ते धर्माद्यैः कारणैरपि ॥८॥

तेजसा तपसा बुद्ध्या बलश्रुतपराक्रमैः ।
 भूतभव्यभवन्नाथा यथा ते प्रभविष्णवः ।
 एतत्सर्वं प्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे निबोधत ॥८॥
 भूतं भव्यं भविष्यन्तत् स्रुतं लोकचयं दिजैः ।
 भूर्लोकोऽयं स्रुतो भूमिरन्तर्रीचं भुवं स्रुतं ।
 भव्यं स्रुतं दिवं ह्येतत् तेषां वक्ष्यामि साधनं ॥९॥
 ध्यायता पुत्रकामेन ब्रह्मण्ये विभाषितं ।
 भूरिति व्याहृतं पूर्वं भूर्लोकोऽयमभूत्तदा ॥१०॥
 भूवत्तत्तर्पा स्रुतो धातुस्तथाऽसौ लोकदर्शने ।
 भूतत्वाद्दर्शनत्वाच्च भूर्लोकोऽयमभूत्ततः ।
 स्रुतोऽयं प्रथमो लोको भूतत्वाद्भूर्दिजैः स्रुतः ॥११॥
 भूतेऽस्मिन् भवदित्युक्तं द्वितीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवत्युत्पद्यमानेन कालशब्देऽयमुच्यते ॥१२॥
 भवनात्तु भुवर्लोको निरुक्तश्चैर्निरुच्यते ।
 अन्तर्रीचं भुवस्तस्मात् द्वितीयो लोक उच्यते ॥१३॥
 उत्पन्ने तु भुवर्लोके तृतीयं ब्रह्मणा पुनः ।
 भवेति व्याहृतं यस्मात् भव्यो लोकस्तदाऽभवत् ॥१४॥
 अनागते भव्य इति शब्द एष विभाव्यते ।
 तस्माद्भव्यो ह्यसौ लोको नामतस्तु दिवं स्रुतं^(१) ॥१५॥
 स्रुतित्युक्तं तृतीयोऽन्यो भाव्यो लोकस्तदाऽभवत् ।
 भाव्य इत्येष धातुर्वै भाव्ये काले विभाव्यते ॥१६॥

१ भवनात्तु भुवर्लोक इत्यादिः दिवं स्रुतमित्यन्ताः पाठः वा० पुस्तके नास्ति ।

भूरितीयं स्यता भूमिरन्तरीक्षं भुवं स्यतं ।
 दिवं स्यतं तथा भावं त्रैलोक्यस्यैव संग्रहः ॥१८॥
 त्रैलोक्ययुक्तेष्वहारेऽस्तिष्ठो व्याहृतयोऽभवन् ।
 नाथ इत्येष धातुर्वै धातुशैः पाप्मने स्यतः ॥१९॥
 यस्माद्भुतस्य लोकस्य भव्यस्य भवतस्तदा ।
 लोकत्रयस्य नाथास्य तस्मादिन्द्रा दिजैः स्यताः ॥२०॥
 प्रधानभूता देवेन्द्रा गुणभूतास्तथैव च ।
 मन्वन्तरेषु ये देवा यज्ञभाजो भवन्ति हि ॥२१॥
 यक्षगन्धर्वरक्षांसि पिशाचैरगदानवाः ।
 महिमानः स्यता श्रुते देवेन्द्राणाम्नु सर्वशः ॥२२॥
 देवेन्द्रा गुरवो नाथा राजानः पितरो हि ते ।
 रक्षन्तीमाः प्रजाः सर्वा धर्म्येणैव सुरोत्तमाः ॥२३॥
 इत्येतत्क्षणं प्रोक्तं देवेन्द्राणां समासतः ।
 सप्तर्षीन् सम्प्रवक्ष्यामि साम्प्रतं ये दिवि स्थिताः ॥२४॥
 गाधिजः कौशिको धीमान् विश्वामित्रो महातपाः ।
 भार्गवो जमदग्निश्च जरूपचः प्रतापवान् ॥२५॥
 वृहस्पतिसुतश्चापि भारद्वाजो महातपाः ।
 श्रौतथ्यो गौतमो विद्वान् शरदाम्नाम धार्मिकः ॥२६॥
 स्वायम्भुवोऽचिर्भगवान् ब्रह्मकोशस्तु पञ्चमः ।
 षष्ठो वाशिष्ठपुत्रस्तु वसुमान् लोकविश्रुतः ॥२७॥
 वत्सारः काश्यपस्यैव सप्तैते साधुसम्पताः ।
 एते सप्तर्षयः सिद्धा वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥२८॥

दृष्ट्वाकुक्षेव नाभागो धृष्टः त्रयातिरेव च^(१) ।

नखिन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥२८॥

करुषश्च पृषप्रश्च वसुमान् नवमः स्मृतः ।

मनोर्वैवस्वतस्थिते नव पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ।

कीर्त्तिता वै मया ह्येते सप्तमश्चैतदन्तरं ॥२९॥

इत्येष वै मया पादो द्वितीयः कथितो द्विजाः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च भूयः किं वर्णयाम्यहं ॥३०॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते वैवस्वतसर्गवर्णनं नाम त्रयो-
ऽध्यायः । समाप्तोऽयमनुषङ्गपादः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

प्रजापतिवंशानुकीर्तनं ।

अथय जगुः । अत्वा पादं द्वितीयन्तु क्रान्तं सूतेन धीमतां ।

अतस्तृतीयं पप्रच्छ पादं वै ब्राह्मपायनः ॥१॥

पादः क्रान्तो द्वितीयोऽयमनुषङ्गेण यस्त्वया ।

द्वितीयं विस्तरात्पादं सोपोद्घातं प्रकीर्त्तय ।

एवमुक्तोऽब्रवीत्सूतः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥२॥

सूत उवाच । कीर्त्तयिष्ये द्वितीयञ्च सोपोद्घातं सविस्तरं ।

पादं समुदयादिप्रा गदतो मे निबोधत ॥३॥

मनेर्विवस्त्रतस्त्र्येवं साम्प्रतस्तु महात्मनः ।

विस्तरेणानुपूर्व्या च निसर्गे ऋणत द्विजाः ॥४॥

चतुर्थ्युगैकसप्तत्या सङ्ख्यातः पूर्वमेव तु ।

सह देवगणैश्चैव ऋषिभिर्दानवैः सह ॥५॥

पितृगन्धर्व्यसैश्च रक्षोभूतगणैस्तथा^(१) ।

मानुषैः पशुभिश्चैव पक्षिभिः स्थावरैः सह ॥६॥

मन्वादिकं भविष्यान्तं आख्यानैर्वज्रविस्तरं ।

वक्ष्ये वैवस्त्रतं सर्गे नमस्कृत्य विवस्त्रते ॥७॥

आद्ये मन्वन्तरेऽतीताः सर्गाः प्रावर्त्तकाश्च ये ।

१ रक्षोभूतगणैरपीति ख०, ड० च ।

स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं सप्तासन् ये महर्षयः ।
 वायुवस्यान्तरेऽतीते प्राप्ते वैवस्वते पुनः ॥८॥
 दक्षस्य च ऋषीणाञ्च भृगवादीनां महौजसां ।
 प्रापात्सहेश्वरस्त्रासीत् प्रादुर्भावो महात्मनां ॥८॥
 भृगुः सप्तर्षयस्य च उत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥९०॥
 प्रजासन्तानकृद्भिर्लौक्यसृष्टिर्महात्मभिः ।
 पुनः प्रवर्त्तितः सर्गो यथापूर्वं यथाक्रमं ॥९१॥
 तेषां प्रसूतिं वक्ष्यामि विशुद्धज्ञानकर्षिणां ।
 समासव्यासयोगाभ्यां यथावदनुपूर्वशः ॥९२॥
 येषामन्यस्यभूतैर्लोकोऽयं सचराचरः ।
 पुनः स पूरितः सर्गो यदनन्तमण्डितः ॥९३॥
 एतत् श्रुत्वा वचस्तस्य सुनीनां शंखघोऽभवत् ।
 ततस्तं संशयाविष्टाः स्तुतं संशयनिक्षये ।
 मत्कृत्य परि पप्रच्छुर्मुनयः शंसितव्रताः ॥९४॥
 ऋषय ऊचुः । कथं सप्तर्षयः पूर्वमुत्पन्नाः सप्त मानसाः ।
 पुत्रत्वे कल्पितास्तैव तस्मै निगद सत्तम ।
 ततोऽजवीकहातेजाः स्तुतः पौराणिकः शुभं ॥९५॥
 कथं सप्तर्षयः सिद्धाः^(१) ये वै स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 मन्वन्तरं समासाद्य पुनर्वैवस्वतं किञ्च ॥९६॥

भवाभिशापात्संविद्धा ह्यप्राप्ताश्चे तदा तपः ।
 उपपन्ना जने लोके सकृदागामिनस्तु ते ॥१७॥
 जपुः सर्वे ततोऽन्वोन्मं जनलोके महर्षयः ।
 जपुरेव महाभागा वारुणे वितते क्रतौ ॥१८॥
 सर्वे वयं प्रसूयामस्यानुवक्ष्यामरे मनोः ।
 पितामहात्मजाः सर्वे ततः श्रेयो भविष्यति ॥१९॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे ब्रह्माः ब्रह्मार्च्ये ते भवेन तु ।
 अश्विरे वै पुनस्ते च जनलोकादिवं गताः^(१) ॥२०॥
 देवस्य महतो यज्ञे^(१) वारुणो विभक्तस्तनुः ।
 ब्रह्मणो जुह्वतः शुक्रमग्नौ पूर्वं प्रवेष्टया ।
 श्वय्यो अश्विरे पूर्वं द्वितीयमिति नः सुतं ॥२१॥
 मृगुरज्जिरा मरीचिः पुष्कल्यः पुलहः क्रतुः ।
 अश्विखैव वसिष्ठश्च अष्टौ ते ब्रह्मणः सुताः ॥२२॥
 तथास्य वितते यज्ञे देवाः सर्वे समागताः ।
 यज्ञाङ्गानि च सर्वाणि वषट्कारस्य मूर्त्तिमान् ॥२३॥
 मूर्त्तिमन्ति च सामानि यजूंषि च महस्वशः ।
 ऋग्वेदस्याभवत्तत्र पदक्रमविभूषितः ॥२४॥
 यजुर्वेदस्य वृत्ताण्यु ऐकारवदनोऽज्वलः ।
 स्थितो यज्ञार्थमंष्टकसूक्तमाह्वानमन्त्रवान् ॥२५॥

१ जनलोकादिहागता इति ए०, उ०, ट० च ।

१ देवस्य महतो यज्ञ इति ट० ।

सामवेदश्च वृत्ताब्धः सर्वगोपुःसरः ।
 विश्वावस्त्रादिभिः सार्द्धं गन्धर्वैः सम्भृतोऽभवत् ॥२६॥
 ब्रह्मवेदस्तथा घोरैः कृत्याविधिभिरन्वितः ।
 प्रत्यङ्गिरसद्योगैश्च द्विश्चरीरश्चिरोऽभवत्^(१) ॥२७॥
 लक्षणानि स्मरा शोभा निरुक्तस्वरभक्तयः ।
 आशयस्तु वषट्कारो नियतप्रपञ्चावपि ॥२८॥
 दीप्ता दीप्तिरिला देवी दिशः प्रदिशगीश्वराः^(२) ।
 देवकन्याश्च पत्न्यश्च तथा मातर एव च ॥२९॥
 आयुः सर्वत एवैते देवस्य यजतो मुञ्चे ।
 मूर्च्छिमन्ताः स्वरूपास्तथा वरुणश्च वपुर्मतः ॥३०॥
 स्वयम्भुवस्तु ता वृष्टा रेतः समपतहुवि ।
 ब्रह्मर्षेर्भावभूतस्य विधानाच्च न संशयः ॥३१॥
 कृत्वा जुहाव सुम्भ्याश्च सुवेण परिमृत्वा च ।
 आज्यवज्जुहुवास्तुके मन्त्रवचः पितामहः ॥३२॥
 ततः स जनयामास भूतयामं प्रजापतिः ।
 तस्यार्वाक्तेजसस्तस्य यज्ञे लोकेषु तेजसं ।
 तमसाभावप्यत्वं तथा सत्त्वं तथा रजः^(३) ॥३३॥
 सगुणान्तेजसो नित्यं आकाशे तमसि स्थितं ।
 तमसस्तेजसत्वाच्च सर्वभूतानि जज्ञिरे ॥३४॥

१ द्विश्चरीरस्थितोऽभवदिति ख० ।

२ पाठोऽर्थं न समीचीनः ।

३ तमसाभावमाप्यत्वंमाप्यत्वं तथा रज इति ट०

यदा तस्मिन्नजायन्त काले पुत्रास्तु कर्मजाः^(१) ।
 आज्यस्वाध्यासुपादाय स्वशुक्रं कृतवांश्च यः ॥ ३५ ॥
 शुक्रं कृतेऽथ तस्मिंस्तु प्रादुर्भूता मर्त्यजः ।
 ज्वलन्तो वपुषा युक्ताः सप्त वै प्रसवेर्मुच्यैः ॥ ३६ ॥
 कृते चाग्नौ सलक्ष्मुके ज्वालाया निःसृतः कविः ।
 हिरण्यगर्भस्तं वृष्ट्वा ज्वालां भित्वा विनिःसृतः ।
 भृगुस्त्वमिति शेषाच्च यस्मान्नस्मात् स वै भृगुः ॥ ३७ ॥
 महादेवस्तयोद्भूतं वृष्ट्वा ब्राह्मणमब्रवीत् ।
 ममैव पुत्रकामस्य दीक्षितस्य तऽयं प्रभो ।
 विजज्ञेऽथ भृगुर्देवो मम पुत्रो भवत्वऽयं ॥ ३८ ॥
 तथेति समनुष्ठातो महादेवः स्वयम्भुवा ।
 पुत्रत्वे कल्पयामास महादेवस्तथा भृगुं ।
 वारुणा भृगवस्तस्मात् तदपत्यञ्च स प्रभुः ॥ ३९ ॥
 द्वितीयन्तु ततः शुक्रमङ्गारेष्वपतत् प्रभुः ।
 अङ्गारेष्वङ्गिरोऽङ्गानि संहितानि ततोऽङ्गिराः ॥ ४० ॥
 सम्भूतिं तस्य तां वृष्ट्वा वह्निर्नष्टाणमब्रवीत् ।
 रेतोधास्तभ्यमेवाहं द्वितीयोऽयं ममास्त्विति ॥ ४१ ॥
 एवमस्त्विति शेषोऽप्युक्तो ब्रह्मणा सदसत्पतिः ।
 तस्मादङ्गिरसस्यापि चाग्नेया इति नः श्रुतं ॥ ४२ ॥
 षट्शतस्य पुनः शुक्रं ब्रह्मणा लोककारिणा^(२) ।

१ सगुणास्तेजस इत्यादिः कर्मजा इत्यन्तः पाठः क०, ट० युक्तके नास्ति ।

२ लोकधारिणेति ख० ।

ऊते समभवंस्तत्र षट्सङ्ख्याण इति श्रुतिः ॥४१॥
 मरीचिः प्रथमस्तत्र मरीचिभ्यः समुत्पितः ।
 कतौ तस्मिन् सुतो जज्ञे यतस्तस्मात्स वै कतुः ॥४४॥
 अथं तृतीय इत्यर्थस्तस्मादचिः स कीर्त्यते ।
 केचिश्च निशितैर्भूतः पुनस्तस्मिन् स स्रगः ॥४५॥
 केचिर्लभैः^(१) समुद्भूतस्तस्मान् पुनश्च स्रगः ।
 वसुमध्यात् समुत्पन्नो वसुमान् वसुधाश्रयः ॥४६॥
 वशिष्ठ इति तत्त्वज्ञैः प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसाः षण्महर्षयः ॥४७॥
 लोकस्य सन्तानकरास्तेरिमा वर्द्धिताः प्रजाः ।
 प्रजापतस्य इत्येवं पथम्ने ब्रह्मणः सुताः ॥४८॥
 अपरे पितरो नाम एतैरेव महर्षिभिः ।
 उत्पादिता अविगणाः सप्त लोकेषु विभ्रुताः ॥४९॥
 मारीचा भार्गवाश्चैव तथैवाङ्गिरसोऽपरे ।
 पौलस्त्याः पौलहाश्चैव वाशिष्ठाश्चैव विभ्रुताः ।
 आत्रेयाश्च गणाः प्रोक्ताः पितृणां लोकविभ्रुताः ॥५०॥
 एते समाप्तस्तान् पुरैव तु गुणास्तथः ।
 अपूर्वाश्च^(१) प्रकाशाश्च ज्योतिष्मन्तश्च विभ्रुताः ॥५१॥
 तेषां राजा यमो देवो यमैर्विहितकल्पायाः ।

१ केचिर्लभैरिति ड०, ट० च ।

१ अपूर्वाश्चेति ट० ।

अपरे प्रजानां पतयस्तान् द्रष्टुध्वमतन्निताः^(१) ॥५२॥
 कर्हमः काश्यपः श्रेयो विद्वान्तः सुमुवास्तथा ।
 वज्रपुत्रः कुमारश्च विवस्वान् सद्रुचिस्तथा ॥५३॥
 प्रचेतसोऽरिष्टनेमिर्ब्रह्मस्तथा प्रजापतिः ।
 इत्येवमादयोऽन्येऽपि बह्व्यस्य प्रजेश्वराः ॥५४॥
 कुशोत्तया बालशिक्षाः सम्भूताः परमर्षयः ।
 मनोजवाः सर्वज्ञाः शार्वभौमाश्च तेऽभवन् ॥५५॥
 जाता भस्मव्यपोक्षिता जह्वर्षिगणसम्भवाः ।
 वैखानसा मुनिगणास्तपःश्रुतपरायणाः ॥५६॥
 श्रोतोभ्यस्तस्य श्रोतपद्मावस्थिता रूपसन्निता ।
 विदुर्जम्बाचरजशो विमला मेचसम्भवाः ॥५७॥
 ज्येष्ठाः प्रजानां पतयः श्रोतोभ्यस्तस्य जशिरे ।
 क्षपथो रोमकूपेभ्यस्तथा स्नेहमलोद्भवाः ॥५८॥
 दाहणा हि हते मासा^(२) निर्यासाः पञ्चसन्धयः ।
 वत्सरा ये त्वहोरात्राः पितृ ज्योतिष्य दाहणं ॥५९॥
 रौद्रं लोहितमित्याहुर्लोहितं कनकं स्रतं ।
 तनूचमिति विज्ञेयं धुमस्य पञ्चवः स्रताः ॥६०॥
 येऽर्षिषस्तस्य ते रुद्रास्तथादित्याः समुद्भवाः ।
 अङ्गारेभ्यः समुत्पन्ना ज्योतिषो दिव्यमानुषाः ॥६१॥

१ प्रजानां पतयः सर्वे तान् द्रष्टुध्वं समाहिता इति ख० ।

२ पाठोऽयमादर्शसम्भतो मुक्तिः परमवयं न सनीचीजः ।

आदिमानस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मसमुद्भवः ।
 सर्वकामदमित्याहुस्तत्र कन्यामुदाहरन् ॥ ६२ ॥
 ब्रह्मा सुरगुरुस्तत्र चिद्गैः संप्रसीदति ।
 इमे वै जनयिष्यन्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वराः ॥ ६३ ॥
 सर्वे प्रजानां पतयः सर्वे चापि तपस्विनः ।
 तत्प्रसादादिमान् लोकान् धारयेयुरिमाः क्रियाः^(१) ॥ ६४ ॥
 इन्द्रं सर्वहृद्यामास तत्र तेजो विवर्द्धनं ।
 देवेषु वेदविद्वांसः^(२) सर्वे राजर्षयस्तथा ॥ ६५ ॥
 वेदमन्त्रपराः सर्वे प्रजापतिगुणोद्भवाः ।
 अन्नानां ब्रह्म शयश्च तपश्च परमं भुवि ॥ ६६ ॥
 सर्वे हि वयमेते च तत्रैव प्रसवः प्रभो ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणाश्चैव लोकाश्चैव चराचराः ॥ ६७ ॥
 मरीचिमादितः कृत्वा देवाश्च अग्निभिः सह ।
 अपत्यानीह सञ्चिन्त्य तेऽपत्यङ्गामयामहे ॥ ६८ ॥
 तस्मिन् यज्ञे महाभागा देवाश्च अग्निभिः सह ।
 एतदंशसमुद्भूताः स्थानकालाभिमानिनः ॥ ६९ ॥
 न च तेनैव रूपेण स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ।
 युगादिनिधनाश्चैव स्थापयेयुरिमाः प्रजाः ॥ ७० ॥
 ततोऽब्रवीज्जोकगुरुः परमित्यविचारयन् ।

१ प्रजा इति ख० ।

२ सर्वे वै देवदेवेत्यिति क० ।

एवं देवा विनिश्चित्य मया सृष्टा न संशयः ।
 भवतां वंशसम्भूताः पुनरेते महर्षयः ॥७१॥
 तेषां भृगोः कीर्तयिष्ये वंशं पूर्वमहात्मनः ।
 विस्तरेणानुपूर्व्या च प्रथमस्य प्रजापतेः ॥७२॥
 भार्या भृगोरप्रतिमे जन्तसेऽभिजने शुभे ।
 हिरण्यकशिपोः कन्या दिव्या नाम परिसुता ।
 पुलोमस्यापि पौलोमी दुष्टिता वरवर्णिनी ॥७३॥
 भृगोस्त्वजनयद्विद्या काव्यं वेदविदां वरं ।
 देवासुराणामाचार्यं शुक्रद्वविसुतं यद्वं ॥७४॥
 स शुक्रस्योश्रवाः ख्यातः स्मृतः काव्योऽपि नामतः ।
 पितृणां मानवी कन्या शोमपानां यशस्विनी ।
 शुक्रस्य भार्याङ्गी^(१) नाम विजज्ञे चतुरः सुतान् ॥७५॥
 ब्राह्मणं तेजसा युक्तः स जातो ब्रह्मवित्तमः ।
 तस्मादेव तु चत्वारः पुत्राः शुक्रस्य जज्ञिरे ॥७६॥
 त्वष्टा वरूची द्वावेतौ शण्डामर्कौ च तावुभौ ।
 ते तदादित्यसङ्काशा ब्रह्मकल्पाः प्रभावतः ॥७७॥
 रक्षतः प्रचुरमिश्रं विद्वान्मिश्रं वृहद्भिराः ।
 वरूचिणः सुता ह्येते ब्रह्मिष्ठाः सुरयाजकाः ७८॥
 इज्याधर्मविनाशार्थं मनुमेत्याभ्ययोजयन् ।
 निरस्यमानं वै धर्मं वृष्टेन्दो मनुमब्रवीत् ॥७९॥

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुनिवः ।

एतैरेव तु कामं त्वां प्रापयिष्यामि धाजनं^(१) ।
 श्रुत्वेन्द्रस्य तु तदाकथं तस्माद्देशादपाक्रमन् ॥८०॥
 तिरोभूतेषु तेखिन्द्रो धर्मपत्नीञ्च चेतनां ।
 यद्वेण मोचयित्वा तु ततः सोऽनुसमार तां ॥८१॥
 तत इन्द्रविनाशाय धृतमानान्यतीक्ष्णं तान् ।
 तत्रागतान् पुनर्दृष्ट्वा दुष्टानिन्द्रः प्रहस्य तु ।
 सुखाप देवदेवस्य वेशां वै दक्षिणे ततः ॥८२॥
 तेषान्तु भक्तमाणां तत्र ब्रालावृकैः सह ।
 ग्रीवाणि न्यपतंस्तानि खर्जूरारण्यभवंस्ततः ॥८३॥
 एवं वल्किणः पुषा इन्द्रेण निहताः पुरा ।
 यजन्यान्देवयानी च शुक्रस्य दुहिताऽभवत् ॥८४॥
 चित्रिरा विश्वरूपस्तु तद्युः पुत्रोऽभवत्सहान् ।
 विश्वरूपानुजस्यापि विश्वकर्मा धमः स्मृतः ॥८५॥
 भृगोस्तु भृगवो देवा ऊर्ध्वरे द्वादशात्मजाः ।
 देव्यानां सुपुत्रे सर्वान् काश्यपैवात्मजान्^(२) प्रभुः ॥८६॥
 भुवनो भावनस्यैव अन्यस्यान्वयतस्तथा ।
 क्रतुः श्रवाश्च भूर्धा च व्यजयो व्यश्रुवश्च यः ।
 प्रमवशाण्यश्चैव द्वादशोऽधिपतिः स्मृतः ॥८७॥
 इत्येते भृगवो देवाः स्मृता द्वादश याज्ञिकाः ।
 पौलोम्यजनयत्पुत्रं ब्रह्मिष्ठं वसिनं विभुं ॥ ८८ ॥

१ याजयज्ञिति ख० ।

२ काश्यपैवानुजानिति ड०, ट० च ।

व्याधितः सोऽष्टमे मासि गर्भकूरेण कर्षणा ।
 अथवाऽथवागसोऽथ चेतनस्तु प्रचेतसः ।
 प्राचेतसाऽथवागक्रोधादध्वानं पुरुषादजः^(१) ॥८८॥
 जनयामास पुत्रौ द्वौ सुकन्यायाश्च भार्गवः ।
 आत्मवानं^(२) दधीचश्च^(३) तावुभौ साधुसक्तौ ॥८९॥
 मारुततः मरुतव्यां दधीचाचोपपद्यते ।
 हृषी पत्नी^(४) महाभागा आत्मवानश्च नाऊषी ॥९०॥
 तस्य ऊर्वोऽर्धं विर्जज्ञे ऊरु भिक्षा महायज्ञाः ।
 और्वस्यासीदृषीकस्तु दीप्ताग्निमदृशप्रभः ॥९१॥
 जमदग्निर्धृषीकस्तु सत्यवत्यां व्यजाद्यत ।
 ऋगोश्च हृषिपर्याये^(५) रौद्रवैष्णवयोस्तथा ॥९२॥
 जमनादेऽथवागग्नेर्जमदग्निरजाद्यत ।
 रेणुका जमदग्नेस्तु ऋतुर्गन्धपराक्रमं ।
 मद्वाचचमयं रामं सुपुत्रेऽमिततेजसं ॥९३॥
 और्वस्यासीत्पुत्रघ्नतं जमदग्निपुरोगमं ।
 तेषां पुत्रमहस्त्राणि भार्गवाणां परस्परान् ॥९४॥
 अथ्यनरेषु वै वा ह्या वहवो भार्गवाः स्मृताः ।

१ औकाकर्मिदं न समीचीनं ।

२ आत्मानं वेति उ० ।

३ दधीचिश्चेति ख० ।

४ हृषिपत्नीति ख० ।

५ हृषिपर्याये इति ख० ।

वत्सो विश्वोऽश्विषेणसु^(१) पाण्डुः पथ्यः सन्नौनकः ।
 गोत्रेण सप्तमा ज्योते पक्षा ज्येष्ठास्तु भौर्गवाः ॥८६॥
 शृणुताङ्गिरसो वंशमग्रेः पुत्रस्तु धीमतः ।
 यस्यान्ववाये सम्भूता भारद्वाजाः सगौतमाः ।
 देवाद्याङ्गिरसो मुख्यास्त्रिपुमन्तो महौजसः ॥८७॥
 सुरूपा चैव मारीची काईमी च तथा खराद ।
 पथ्या च मानवी कन्या तिस्रो भार्यास्तथर्वणः ।
 इत्येताङ्गिरसः पथ्यस्तासु वक्ष्यामि सन्ततिं ॥८८॥
 अथर्वणस्तु द्वाद्यादास्तासु जाताः कुलोदहाः ।
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भावितात्मना ॥८९॥
 बृहस्पतिः सुरूपायां गौतमः सुपुत्रे^२ खराद ।
 अथर्वणं वामदेवञ्च उत्तम्यमुज्जिज्जन्तया ॥९०॥
 धिष्णुः पुत्रस्तु पथ्यार्थां संवर्त्तयैव मानसः ।
 विचित्तश्च तथायस्यः शरदांश्चाप्नुतथ्यजः ॥९०१॥
 अग्निजो दीर्घतमा बृहदुत्थो वामदेवजः ।
 धिष्णोः पुत्रः सुधन्वान् ऋषभश्च सुधन्वनः ॥९०२॥
 रथकाराः सृता देवा ऋषयो ये परियुताः ।
 बृहस्पतेर्भरद्वाजो विभ्रुतः सुमहायशाः ॥९०३॥
 अङ्गिरसस्तु संवर्त्तो देवानङ्गिरसः शृणु ।
 बृहस्पतेर्यवीर्यांसो देवा अङ्गिरसः सृताः ॥९०४॥
 चौरसाङ्गिरसः पुत्राः सुरूपायां विजज्ञिरे ।

१ पाठोऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः ।

सौदार्यायुर्दनुर्दंशो दर्भः प्राणस्तथैव च ।
 हविर्मांसं हविष्णुस्य क्रतुः सत्यस्य ते दध्म ॥१०५॥
 अयस्तस्तु उतप्यस्य वामदेवस्तथोसिजः ।
 भारद्वाजाः शाकृत्तिका गार्ग्यकाश्वरघीतराः ॥१०६॥
 सुद्रला विष्णुवृद्धाश्च हरिता वायवस्तथा ।
 तथा भास्वा भरद्वाजा आर्षभाः किंशयास्तथा ॥१०७॥
 एते ह्यङ्गिरसः पत्न्या विष्टेया दध्म पश्य च ।
 ऋष्यन्तरेषु वै वाह्या बहवोऽङ्गिरसः स्रताः ॥१०८॥
 मारीचं परिवक्ष्यामि वंशमुत्तमपूरुषम् ।
 यस्यान्ववाये सम्भूतं जगत् स्थावरजङ्गमं ॥१०९॥
 मरीचिरापत्यकमे ताभिधायन् प्रजेष्यथा^(१) ।
 पुत्रः सर्वगुणोपेतः प्रजावान् सुरुचिर्दितिः ।
 संपूज्यते प्रभस्तायां मनसा भाविता प्रभुः ॥११०॥
 आहूताश्च ततः सर्वा आपः समवसन् प्रभुः ।
 तासु प्रणिहितात्मानमेकः सोऽजनयत् प्रभुः ॥१११॥
 पुत्रमप्रतिमन्वाह्याऽरिष्टनेमिः प्रजापतिः ।
 पुत्रं मरीचं सूर्याभं वधौवेशो^(२) व्यजीजनत् ॥११२॥
 प्रधायन् हि सतां वाचं पुत्रार्थीं सलिले स्थितः ।
 सप्तवर्षमहखाणि ततः सोऽप्रतिमोऽभवत् ॥११३॥
 कश्यपः सवितुर्विदोस्तेन सः^(३) ब्रह्मणः समः ।

१ प्रजेष्येति ख० ।

२ पाठोऽयमसमीचीनः ।

३ तेजसेति ख० ।

मन्वन्तरेषु सर्वेषु ब्राह्मणांशेन जायते ॥११४॥

कन्यानिमित्तमित्युक्ते दत्तेण कुपिताः प्रजाः ।

अपिवत्स तदा कथं कथं मद्यमिहोच्यते ॥११५॥

हाद्येकमा हि^(१) विज्ञेया ब्रह्मणः कथं उच्यते ।

कथं मद्यं स्रुतं विप्रैः कथ्यपानान्तु कथ्यपः ॥११६॥

करोति नाम यदाचो वाचं कूरसुदाहृतं ।

दत्ताभिन्नतः कुपितः कथ्यपस्तेन सोऽभवत् ॥११७॥

तस्माच्च कथ्यपेनोक्तो ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।

तस्माद्वचः कथ्यपाय कन्यास्ताः प्रत्यपद्यत ।

सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वास्ता लोकमातरः ॥११८॥

इत्येतमृषिसर्गान्तु पुण्यं यो वेद वारुणं ।

आयुश्चान् पुण्यवान् शूद्रः सुखमाप्नोत्यनुत्तमं ।

धारणात् श्रवणाच्चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥११९॥

अथाब्रुवन् पुनः सर्वे सुनयो रोमहर्षणं ।

विनिवृत्ते प्रजासर्गे षष्ठे वै चाक्षुषस्य ह ।

निमर्गः सम्प्रवृत्तोऽयं मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२०॥

सुत उवाच । प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ।

समर्जं दत्तो भूतानि गतिमन्ति भ्रुवाणि च ।

उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥१२१॥

ततः प्रवृत्तो दत्तस्तु प्रजाः स्रष्टुञ्चतुर्बिधाः ।

जरायुजा शण्डजाश्च उद्भिजाः स्वेदजास्तथा ॥१२२॥

१ पाठोयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयमसमीचीनः ।

दशवर्धसहस्राणि तप्ता घोरं महत्तपः ।
 सम्भाविता योगबलैरणिमाद्यैर्विशेषतः ॥१९३॥
 आत्मानं व्यभजत् श्रीमान् मनुष्योरगराक्षमान् ।
 देवासुरसगन्धर्वान् दिव्यसंहननप्रजान् ।
 ईश्वरानात्मनस्तुष्टान् रूपद्रविणतेजसा ॥१९४॥
 तथैवान्यानि सुदितो गतिमग्नि भूवाणि च ।
 मानसान्येव भूतानि सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ॥१९५॥
 ऋषीन् देवान् सगन्धर्वान् मनुष्योरगराक्षमान् ।
 यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशून्मृगांस्तथा ॥१९६॥
 यदास्य मगसा सृष्टा न व्यवर्हन्त ताः प्रजाः ।
 अपथाता भगवता महादेवेन धीमता ॥१९७॥
 मैथुनेन च भावेन सिद्धुर्विविधाः प्रजाः ।
 अशिकीं^(१) चावहत्याक्षीं वीरणस्य प्रजापतेः ॥१९८॥
 सुतां सुमहता युक्तां तपसा लोकधारिणीं ।
 यथा धृतमिदं सर्वं जगत् स्यावरजङ्गमं ॥१९९॥
 अत्राप्युदाहरन्तीमौ लोकौ प्राचेतसं प्रति ।
 दक्षस्योद्वहता भार्यामशिकीं वीरणीं परां^(२) ॥२००॥
 कूपानां नियुतं दक्षः सर्पिणां साभिमानिनां ।
 नदीगिरिषु सर्ज्यन्ताः पृष्ठतोऽनुययौ प्रभुः ॥२०१॥
 तं दृष्ट्वा ऋषिभिः प्रोक्तं प्रतिष्ठास्यति वै प्रजाः ।

१ अश्वत्थीमिति ट० ।

२ पुरेति ट० ।

प्रथमाच द्वितीया तु दक्षस्येह प्रजापतेः ॥१३२॥
 तथानष्टद् यथाकालं कृपानां नियुते तु सः ।
 अमिक्षीं वैरिणो यत्र दक्षः प्राचेतसोऽवहत् ॥१३३॥
 अथ पुत्रसहस्रं स वैरिणाममितीजसा ।
 अमिक्ष्रां जनयामास दक्षः प्राचेतसः प्रभुः ॥१३४॥
 तस्मिन् दृष्ट्वा महातेजाः स विवर्द्धयिषून् प्रजाः ।
 देवर्षिः प्रियसंवादो नारदो ब्रह्मणः सुतः ।
 नात्राय वचनं तेषां प्रापायैवात्मनोऽब्रवीत् ॥१३५॥
 यः स वै प्रोच्यते विप्रः कश्यपस्येति क्वचिमः ।
 दक्षप्रापभयाङ्गीतो ब्रह्मर्षिस्तेन कर्मणा ॥१३६॥
 यः कश्यपसुतस्याय परमेष्ठी व्यजायत ।
 मानसः कश्यपस्येह दक्षप्रापभयात् पुनः ॥१३७॥
 तस्मात् स कश्यपस्याय द्वितीयं मानसोऽभवत् ।
 स हि पूर्वसमुपपन्नो नारदः परमेष्ठिनः ॥१३८॥
 येन दक्षस्य पुत्रास्ते हर्ष्यन्वा इतिविश्रुताः ।
 निन्दार्थं नाश्रिताः सर्वे विनष्टाश्च न संशयः ॥१३९॥
 तस्योद्यतस्तदा दक्षः क्रुद्धो नात्राय वै प्रभुः ।
 ब्रह्मर्षोन् वै पुरस्कृत्य याचितः परमेष्ठिना ॥१४०॥
 ततोऽभिमन्थितं चक्रे दक्षस्तु परमेष्ठिना ।
 कन्यायां नारदो मद्यं तव पुत्रो भवत्विति ॥१४१॥
 ततो दक्षः सुतां प्रादात् प्रियां वै परमेष्ठिने ।
 तस्मात् स नारदो जज्ञे भूयः शान्तो भयादृषिः ॥१४२॥

तदुपश्रुत्य विप्रास्तो जातकाः ।

अष्टब्धं वदतां श्रेष्ठं सुतं तत्त्वार्थदर्शिनं ॥१४३॥

अथय ऊचुः । कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महात्मना ।

प्रजापतिसुतास्तो वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥१४४॥

स तथ्यं वचनं श्रुत्वा जिज्ञासासम्भवं श्रुभं^(१) ।

प्रेवाच मधुरं वाक्यं तेषां सर्वगुणान्वितं ॥१४५॥

दक्षपुत्राश्च ह्यर्था विवर्द्धयिषवः प्रजाः ।

समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥१४६॥

यास्मिन्ना वत यूयं वै न प्रजानीथ भूतलं ।

अन्तमूर्द्धमधस्यैव कथं सद्यस्य वै प्रजाः ॥१४७॥

किं प्रमाणन्तु मेदिन्याः स्रष्टव्यानि तथैव च ।

अविज्ञायेह सद्यस्य अन्यथा किं नु सद्यस्य ।

अन्यं वापि वज्रवापि तत्र दोषस्तु दृश्यते ॥१४८॥

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाता सर्वतो दिशः ।

वायुन्तु समनुप्राप्य^(२) गतास्तो वै पराभवं ॥१४९॥

अद्यापि न निवर्त्तन्ते भ्रमन्तो वायुमिश्रिताः ।

एवं वायुपथं प्राप्य भ्रमन्ते ते महर्षयः ॥१५०॥

स्त्रेषु पुत्रेषु गृहेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः ॥१५१॥

प्रजा विवर्द्धयिषवः श्रवसान्धाः पुनस्तु ते ।

१ पुनरिति ख० ।

२ वायुन्तु नाशनं प्राप्येति ख०, ड०, ट० च ।

पूर्वमुक्तं वचनं नारदेन च ॥१५२॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं सर्व्यं कुमारसो महाजसः ।
 अन्योऽन्यमूचुस्तौ सर्व्वे सस्यगाह मसानृषिः ।
 भ्रातृणां पदवीं चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥१५३॥
 ज्ञात्वा प्रमाणं पृच्छास्य सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ।
 तेऽपि तेनेव मार्गेण प्रयाताः सर्व्वतो दिशम् ।
 अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥१५४॥
 ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्येषणे रतः ।
 प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्य्यं विजानता ॥१५५॥
 नष्टेषु श्वलाशेषेषु दलः कुड्डोऽभवद्विभुः ।
 नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥१५६॥
 तथा तेष्वपि नष्टेषु महात्मसु पुरा किल ।
 षष्टिकन्याऽसृजद्भ्रूो वैरिण्यामेव विभ्रुताः ॥१५७॥
 तास्तदा प्रतिजयाह पत्न्यर्थे कश्यपः प्रभुः ।
 धर्म्यः सोमस्तु भगवांस्तथैवान्ये महर्षयः ॥१५८॥
 इमां विष्टष्टिं दक्षस्य कृत्स्नां यो वेद तत्त्वतः ।
 आयुश्चान् कीर्त्तिमान् धन्यः प्रजावांस्य भवत्युत^(१) ॥१५९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुपर्व्वे प्रजापतिवंशानुकीर्त्तनं नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ।

१ अथाध्याये वज्रसु स्थानेषु पूर्व्वोपरसङ्गतिराहित्येनासमीचीनत्वेन च
 पाठः प्रतिभाति ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

कथ्यपीयप्रशासर्गः ।

अथ ऊचुः । देवानां दानवानाञ्च देव्यानाञ्चैव सर्व्वः ।
उत्पत्तिं विस्तरेणैव ब्रूहि विवस्वतेऽन्तरे ॥१॥
सूत उवाच । धर्म्यञ्च तावद् वक्ष्यामि निम्नं तं निबोधत ।
अहन्वती वसुधाम्नी स्रग्वा भानुर्महत्तती ॥२॥
सङ्कल्पा च मुहूर्त्ता च साध्या विश्वा तथैव च ।
धर्म्यपत्न्यो दश त्वेता दक्षः प्राणेतसो ददौ ॥३॥
साध्या पुत्रास्तु धर्म्यञ्च साध्यान् दादश जज्ञिरे ।
साध्या नाम महाभागाम्बुहन्दा यज्ञभागिनः ।
देवेभ्यस्तान् परान् देवान् देवज्ञाः परिचक्षिरे ॥४॥
मह्यणो वै सुखात् सृष्टा जया देवाः प्रलेसुषा ।
सर्व्वे मन्त्रजरीरास्ते सृष्टा मन्त्रन्तरेष्विह ॥५॥
दर्शस्य पौर्णमासस्य वृहस्पत्य रथन्तरं ।
चिन्तिष्यैव विचिन्तिष्य चाकूतिः कूतिरेव च ॥६॥
विज्ञाता चैव विज्ञातो मनो यज्ञस्य ते सृष्टाः ।
नामान्येतानि तेषां वै जयानां प्रक्षितानि च ॥७॥
मह्यज्ञापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्यास्यैवोत्तमे पुनः ॥८॥
तामसे हरयो नाम वैकुण्ठ्या रैवताऽन्तरे ।

साध्याश्च चाचुषे नाम्ना कन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥८॥
 धर्मपुत्रा महाभागाः साध्या ये द्वादशमराः ।
 पूर्वं स्य ऋणसूयन्ते चाचुषस्यान्तरे मनोः ॥९०॥
 स्वारोचिषेऽन्तरेऽतीता देवा ये वै महौजसः ।
 तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूर्ध्वं चाचुषेऽन्तरे ॥९१॥
 किञ्चिच्छिष्टे तदा तस्मिन् देवा वै तुषिताऽब्रुवन् ।
 इतरेतरं महाभागान् वयं साध्यान् प्रविश्य वै ।
 मन्वन्तरे भविष्यामस्तत्रः श्रेयो भविष्यति ॥९२॥
 एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाचुषस्याऽन्तरे मनोः ।
 तस्माद्द्वादशसम्भूतान् धर्मान् स्वायम्भुवात् पुनः ॥९३॥
 नरनारायणौ तत्र जज्ञाते पुनरेव हि ।
 विपश्चिदिन्द्रो यस्यासीत् तथा सत्यो हरिश्च तौ ।
 स्वारोचिषेऽन्तरे पूर्वमास्तानौ तुषितौ सुरौ ॥९४॥
 तुषितानान् साध्यले नामान्येतानि वक्ष्यते ।
 मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरो व्यानश्च^(१) वीर्यवान् ॥९५॥
 चित्तिर्हृद्यो नयस्यैव हृद्यो नारायणस्तथा ।
 प्रभवोऽयं विभुस्यैव^(२) साध्या द्वादश जज्ञिरे ॥९६॥
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 नामान्यासन् पुनस्तानि तुषितानां निबोधत ॥९७॥
 प्राणोऽपानस्तद्योदानः समानो व्यान एव च ।

१ नरोपानश्चेति ख०, ड०, ठ०, ढ० च ।

२ प्रभवो विभवश्चेति ख० ।

चक्षुः श्रोत्रं तवा^(१) प्राणः स्पर्शो बुद्धिर्मनस्तथा ॥१८॥
 प्राणापानाबुदानस्य समानो ध्यान एव च ।
 नामान्येतानि पूर्वेषु तुषितानां स्तनानि च ॥१९॥
 वसोऽसु वसवः पुत्राः साध्यानामनुजाः स्मृताः ।
 धरो भुवश्च सोमस्य आपस्यैवानलोऽनिष्ठः ।
 प्रत्यूषस्य प्रभासस्य वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥२०॥
 धरस्य पुत्रो द्रविणो जतहव्यवहस्तथा ।
 भुवपुत्रो भवो नात्मा कालो लोकप्रकालनः ॥२१॥
 सोमस्य भगवान् वर्चा बुधस्य सहवोधनः ।
 रोहिण्यां तौ ससुत्यज्ञौ चिपु लोकेषु विभ्रुतौ ॥२२॥
 धारोर्मिकलिलास्यैव त्रयस्यन्त्रमसः सुताः ।
 आपस्य पुत्रो वैतण्ड्यः शमः शान्तस्तथैव च ॥२३॥
 स्कन्दः सनत्कुमारस्य जज्ञे पादेन तेजसः ।
 अग्निपुत्रः कुमारस्तु ब्रह्मस्मै व्यजायत ।
 तस्य ग्राह्यो विशालस्य नैगमेयस्य वृद्धजाः ॥२४॥
 अनिलस्य शिवा भार्या तस्याः पुत्रो मनोजवः ।
 अविज्ञातगतिस्तथैव द्वौ पुत्रावनिलस्य च ॥२५॥
 प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रश्च विनीक्षा तु देवस्य ।
 द्वौ पुत्रौ देवस्यैवापि समावन्तौ मनीषिणौ ॥२६॥
 वृहस्पतेस्तु भगिनी वरुणी ब्रह्मचारिणी ।

योगसिद्धा जगत्कल्मसमक्ता विचरत्युत ॥२७॥
 प्रभासस्य तु या भार्या वसुनामष्टमस्य ह ।
 विश्वकर्मा सुतस्तस्या जातः शिल्पिप्रजापतिः ॥२८॥
 स कर्त्ता सर्वशिल्पानां चिद्विद्यानाञ्च वर्द्धकः ।
 भूषणानाञ्च सर्वेषां कर्त्ता कारयिता च सः ॥२९॥
 सर्वेषाञ्च विमानानि दैवतानां करोति सः ।
 मानुषाद्योपजीवन्ति यस्य शिल्पानि शिल्पिनः ॥३०॥
 विश्वेदेवास्तु विश्वाया जज्ञिरे दश विश्वताः ।
 कतुर्दशः श्वः सत्यः काशः कामो धुनिस्तथा^(१) ॥३१॥
 कुरुवान् प्रभवांस्यैव रोचमानस्य ते दश ।
 धर्मपुत्राः स्युता ह्येते विश्वार्या जज्ञिरे शुभाः ॥३२॥
 मरुत्वर्था मरुत्वन्तो भानवो भानुजाः स्युताः ।
 सुहृत्तांसु सुहृत्ताणां घोषं कृत्वा व्यजायत ॥३३॥
 सङ्कल्पाद्यान्तु संजज्ञे विद्वान् सङ्कल्प एव च ।
 नागवीर्यस्तु^(२) जात्याञ्च पञ्चत्रयसमाश्रिताः^(३) ॥३४॥
 पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्याजायत ।
 एष भर्गः समाख्यातो विद्वान् धर्मस्य शान्ततः ॥३५॥
 सुहृत्तांस्यैव तिथ्यस्य पतिभिः सह सुव्रताः ।
 नामतः संप्रवक्ष्यामि ब्रुवतो मे विबोधत ॥३६॥

१ सधुस्तयेति ख० ।

२ नन वीर्यश्रितिति ख०, ड०, ट०, ठ० च ।

३ पञ्चत्रयसमाश्रिता इति ड० ।

अहोरात्रविभागश्च नक्षत्राणि समासतः ।
 मुरुर्त्ताः सर्वनक्षत्रा अहोरात्रविदस्तथा ॥३०॥
 अहोरात्रकलानाम्नु षट्शतीत्यधिका स्यता ।
 रवेर्गतिविशेषेण सर्वेषु षट्सुमिच्छतः ॥३१॥
 ततो वेदविदस्यैतां तिथिमिच्छन्ति पर्वसु ।
 अविशेषेषु कालेषु योज्यः स पिष्टदानतः ॥३२॥
 रौद्रः शार्वस्तथा मैत्रः पिष्टद्वायव एव च ।
 आय्योऽथ वैश्वदेवश्च ब्राह्मो मध्याह्नसंश्रितः ॥३३॥
 प्राजापत्यस्तथा ऐन्द्रः^(१) तथेन्द्रो निर्घृतिस्तथा ।
 वारुणश्च तथार्द्रेभ्यो भागाश्चापि दिनाश्रिताः ॥३४॥
 एते दिनमुरुर्त्ताश्च दिवाकरविनिर्मिताः ।
 ब्रह्महत्याविशेषेण वेदितव्याः प्रमाणतः ॥३५॥
 अजास्तथाहिर्ब्रध्नश्च पूषा हि यमदेवताः ।
 आग्नेयश्चापि विज्ञेयः प्राजापत्यस्तथैव च ॥३६॥
 ब्रह्मसौम्यस्तथादित्यो शार्वस्तथोऽथ वैष्णवः ।
 सावित्रोऽथ तथा त्वाष्ट्रो वायव्यश्चेति संश्रुतः ॥३७॥
 एकरात्रिमुरुर्त्ताः स्युः क्रमोक्ता दश पञ्च च ।
 इन्दोर्गत्युदया ज्येष्ठा नालिकाः पादिकास्तथा ।
 काशावस्त्रास्त्रिमास्त्रेते मुरुर्त्ता देवताः स्यताः ॥३८॥
 सर्वग्रहाणां चीणेषु स्थानानि विहितानि च ।
 दक्षिणोत्तरमध्यानि तानि विद्याद् यथाक्रमं ॥३९॥

स्थानं जारङ्गवं मध्ये तथैरावतसुत्तरं ।
 वैश्वानरं दक्षिणतो निर्दिष्टमिह तत्त्वतः ॥४७॥
 अश्विनी कृत्तिका याम्या नागवीथिरिति स्मृता ।
 पुष्योऽश्लेषापुनर्वसु वीथिरैरावती मता ।
 तिस्रस्तु वीथयो ह्येता उत्तरे मार्गं उच्यते ॥४८॥
 पूर्वोत्तरे फाल्गुन्यौ च मघा चैवार्क्यमी स्मृता ।
 हस्तचित्ते तथा स्वाती गोवोथीत्यभिप्रश्चिता ॥४९॥
 ज्येष्ठा विशाखानुराधा वीथी जारङ्गवी स्मृता ।
 एतास्तु वीथयस्त्रिस्तो मध्यमे मार्गं उच्यते ॥५०॥
 मूलश्चाषाढे द्वे चापि अजवीथ्यभिप्रश्चिता ।
 श्रवणश्च धनिष्ठा च मार्गौ शतभिषक्तया ॥५१॥
 वैश्वानरी भाद्रपदे रेवती चैव कीर्त्तिता ।
 स्मृता वीथ्यस्तु तिस्रस्तु मार्गौ वै दक्षिणे मुधैः ॥५२॥
 सप्तविंशन्तु याः कन्या दत्तः सोमाय ता ददौ ।
 सर्व्या नक्षत्रनाम्नस्ता ज्योतिषे चैव कीर्त्तिताः ।
 तासामपत्न्यान्भवन् दीप्तान्यमिततेजसा ॥५३॥
 यास्तु शेषास्तदा कन्याः प्रतिजयाह कश्यपः ।
 चतुर्दश महाभागाः सर्व्यास्ता लोकमातरः ॥५४॥
 आदितिर्दितिर्दनुः काला अरिष्टा सुरसा तथा^(१) ।
 सुरभिर्विनता चैव तासां क्रोधवशा इरा^(२) ।

१ अदितिर्दितिर्दनुर्दावा अरिष्टा नायुषस्तथेति छ०, ट० च ।

२ सुरभिर्विनता नासा मुनिः क्रोधवशा इरेति छ०। क्रोधवशा इरेति छ०।

कद्रुमुनिश्च धर्मज्ञः प्रजासामां निबोधत ॥५५॥
 चारिष्णवेऽन्तरेऽतीते ये द्वादश पुरोगमाः ।
 वैकुण्ठा नाम ते साध्या बभ्रुवुशालुषेऽन्तरे ॥५६॥
 उपस्थितेऽन्तरे ह्यस्मिन् पुनर्वैवस्वतस्य च ।
 आराधिता ह्यदित्या ते समेत्याहुः परस्परं ॥५७॥
 एतामेव महाभागामदितिं संप्रविष्ट वै ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् योगादर्हून् चेतसः ॥५८॥
 गच्छामः पुत्रतामस्यास्तत्रः श्रेयो भविष्यति ।
 अदित्यास्तु प्रसृतानामादित्यत्वं भविष्यति ॥५९॥
 एवमुक्ता तु ते सर्वे चालुषस्थाऽन्तरे मनोः ।
 जज्ञिरे द्वादशादित्या भारीचान् कश्यपात्पुनः ॥६०॥
 शतकतुश्च विष्णुश्च जज्ञाते पुनरेव हि ।
 वैवस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् नरनारायणी सुरौ ॥६१॥
 तेषामपि हि देवानां निधनेत्यप्तिरुच्यते ।
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्य^(१) च महात्मनः ॥६२॥
 श्रेष्ठानुश्रविके यस्याच्छक्ताः शब्दादिलक्षणे ।
 अष्टात्मकेऽणिमाद्ये च तस्मान्ते जज्ञिरे सुराः ॥६३॥
 इत्येष विषये रागः सम्भूत्याः कारणं स्मृतं ।
 ब्रह्मज्ञापेन सम्भूता जयाः स्वायम्भुवे जिताः ॥६४॥
 स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्वैवानमे पुनः ।

तामसे हरयो देवा जाताश्चारिण्ये तु वै ।
 वैकुण्ठाद्याक्षुषे साध्या आदित्याः साम्यते पुनः ॥६५॥
 धाताऽर्धमा च मिथस्य वरुणोऽग्नौ भगस्तथा ।
 इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ॥६६॥
 ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्योऽजघन्यजः ।
 इत्येते द्वादशादित्याः कश्यपस्य सुताः स्मृताः ॥६७॥
 सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विजग्निरे ।
 महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥६८॥
 चक्रारकं तथा सर्पं निर्धत्ति सदसत्पतिं ।
 अजैकपादक्षिप्रमूर्द्धकेतुं ज्वरं तथा ॥६९॥
 भुवगश्चेश्वरं मृत्युं कपालश्चैव^(१) विभुतं ।
 देवानेकादशैतांस्तु रुद्रांस्त्रिभुवनेश्वरान् ।
 तपसा तेन महता सुरभी तानजीजनत् ॥७०॥
 ततो दुहितरावन्ये सुरभी द्वे व्यजायत ।
 रोहिणी चैव रुद्राभा गान्धारी च^(२) यशस्विनी ॥७१॥
 रोहिण्यां जग्निरे कन्याश्चतस्रो लोकविभृताः ।
 सुरूपा हंसकीला च^(३) भद्रा कामदुघा तथा ।
 सुपुषे कामदुघा तु सुरूपा तनयद्वयं ॥७२॥
 हंसकीला नृपमृषीन्^(४) भद्रायास्तु व्यजायत ।

१ कपालश्चैवेति ख० ।

२ गान्धर्वी चेति छ० ।

३ हंसकाशी चेति क० ।

४ पाठोऽयं न समीचीनः ।

विश्रुतास्तु महाभागा गन्धर्वा वाजिनः सुताः ॥३३॥
 उच्चैःश्रवास्तदा जाताः श्वेतरास्ते मनोजवाः ।
 श्वेताः श्रोणाः पिबन्नास्य सारङ्गा हरितार्जुनाः ।
 रुद्रा देवोपवाह्यास्ते गन्धर्वयोगिनो ह्यथाः ॥३४॥
 भूयो जज्ञे सुरभ्यास्तु श्रीमान् चन्द्राभसुप्रभः ।
 सन्मी ककुप्ती शुतिमानष्टतालघणभावः ।
 सुरभ्यनुमते दत्तो ध्वजो माहेश्वरस्तु वः ॥३५॥
 इत्येते कथ्यपसुता रुद्रादित्याः प्रकीर्तिताः ।
 धर्मपुत्राः सृताः साध्या विश्वे च वसवस्तथा ॥३६॥
 अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह योद्धवः ।
 वज्रपुत्रस्तु विदुषश्चतस्रो विश्रुतः सृताः ।
 प्रत्यङ्गिरसजाः श्वेता ऋषो ब्रह्मर्षिसत्तताः ॥३७॥
 हात्राश्च तु देवर्षेर्देवप्रहरणाः सृताः ।
 एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव हि ॥३८॥
 सर्वे देवगणा विप्रान्त्रयस्त्रिंशन्नु ज्वन्दजाः ।
 एतेषामपि देवानां निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥३९॥
 यथा सूर्यस्य लोकेऽस्मिन् उदयास्तमयावुभौ ।
 एते देवजिकायास्ते सम्भवन्ति युगे युगे ॥४०॥
 अथ य ऊचुः । साध्याश्च वसवो विश्वे रुद्रादित्यास्तथैव च ।
 अभिजात्या प्रभावैश्च कर्मभिस्तैव विश्रुताः ॥४१॥
 प्रजापतेश्च विष्णोश्च भवस्तु च महात्मनः ।
 अन्तरं ज्ञातुमिच्छामो यश्च यस्माद् विशिष्यते ॥४२॥

यस्य यस्मात् प्रभवति यस्य यस्मिन् प्रतिष्ठितः ।

ज्वायान्यो मध्यमस्यैव कनीयान् यस्य तेषु वै ॥८३॥

प्रधानभूतो यस्तेषां गुणभूतश्च तेषु यः ।

कर्म्मभित्ताभिजात्या च प्रभावेण च यो महान् ।

एतत् प्रब्रूहि नः सर्वं त्वं हि वेत्स्य यथायथं ॥८४॥

सुत उवाच । अथ वो वर्णयिष्येहमन्तरन्तेषु यत् स्मृतं ।

यद्ब्रह्मविष्णुशुक्राणां ऋजुध्वं मे विवक्षतः ॥८५॥

राजसी तामसी चैव साल्मिकी चैव ताः स्मृताः ।

तन्वः स्वयम्भुवः प्रोक्ताः काले काले भवन्ति याः ॥८६॥

एतासामन्तरं वक्तुं नैव शक्यं द्विजोत्तमाः ।

गुणवृद्धिनिबन्धत्वाद्बिधानुपह्वयन्तः ॥८७॥

प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च गुणवृद्धिमिदं द्विजाः ।

यथाशक्त्वा प्रवक्ष्यामि तनूनां तन्निबोधत ॥८८॥

एका तु कुरुते तामां राजसी सर्वतः प्रजाः ।

एका वैवर्णवस्या तु सानुगृह्णाति साल्मिकी ।

एका साल्मिपते काले तामसी यसते प्रजाः ॥८९॥

रजसा तु समुद्रिको ब्रह्मा सम्भवते यदा ।

पुरुषाख्या तदा तस्य साल्मिकी विनिवर्त्तते ॥९०॥

यदा भवति कालात्मा उद्रेकात्तमसस्तु सः ।

ब्रह्माख्या सा तदा तस्य राजसी विनिवर्त्तते ॥९१॥

सत्त्वोद्रेकात्तु पुरुषो यदा भवति स प्रभुः ।

कालाख्या सा तदा तस्य पुनर्न भवतीति वै ॥९२॥

क्रमात्तस्य निवर्त्तन्ते रूपं नाम च कर्म च ।
 त्रैलोक्ये वर्त्तमानस्य सर्वानुपदमिष्यते ॥८३॥
 यदा भवति ब्रह्मा च तदा चान्तरमुच्यते ।
 यदा च पुरुषो ब्रह्मा न चैव पुरुषस्तु सः ॥८४॥
 मणिविभजते वर्णान् विचित्रान् स्फटिके यथा ।
 वैमल्यदाय्यवशात्तदर्शः स्थाप्यदञ्जनः ॥८५॥
 तदा गुणवशात्तस्य स्वयम्भोरनुरञ्जनं ।
 एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनं ॥८६॥
 एको भूत्वा यथा मेघः पृथक्त्वेनावतिष्ठते ।
 रूपतो वर्णतस्तैव तथा गुणवशात्तु सः ॥८७॥
 भक्त्येको द्विधा चैव त्रिधा मूर्त्तिर्विनाशनात् ।
 एको ब्रह्मान्तलक्षैव पुरुषयेति ते चयः ॥८८॥
 एकल्लेताः स्रतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 ब्राह्मी च पौरुषी चैव अन्तकारी च ते चयः ॥८९॥
 तत्र या राजसी तस्य तनुः सा वै प्रजाकरी ।
 या तामसी तु कालाख्या प्रजाव्ययकरी तु सा ।
 सालिकी पौरुषी या तु शानुयस्करी स्रता ॥९०॥
 राजस्या ब्रह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामसी चान्तलक्ष्या तु तर्दशेनाभवद्भवः ॥९१॥
 सालिकी पौरुषी या सा तस्याः शेषिष्णुहृच्यते ।
 त्रैलोक्ये ताः स्रतास्तिस्रस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ॥९२॥
 नानाप्रयोजनार्थां हि कालोऽवस्थां करोति यः ।

ब्रह्मत्वेन प्रजाः सृष्ट्वा विष्णुत्वेनानुसृष्टा च ।
 वैष्णवानुसृष्टीतास्ता रौद्रानुसृष्टते पुनः ॥१०॥
 एकः स्वयम्भुवः कालस्त्रिभिस्त्रीन् वै करोति सः ।
 सृजते चानुसृष्टाति प्रजाः संहरते तथा ॥१०॥
 इत्येताः कथितास्त्रिस्तनवस्तु स्वयम्भुवः ।
 प्रजापत्या च रौद्री च वैष्णवी चैव ताः सृताः ॥१०॥
 एका तनुः सृता वेदे धर्मशास्त्रे पुरातने ।
 साङ्ख्ययोगपरे वीरैः पृथक्कैकलदर्शिभिः ।
 अभिजातप्रभावज्ञैश्चैषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१०॥
 एकत्वे च पृथक्त्वे च तासु भिन्नाः प्रजास्त्रिह ।
 इदं परमिदं नेति भुवतो भिन्नदर्शनाः ॥१०॥
 ब्रह्माणं कारणं केचित् केचित् प्राज्ञः प्रजापतिं ।
 केचिच्छिवं परत्वेन प्राज्ञविष्णुं तथाऽपरे ।
 अविज्ञानेन संसृताः सृता रत्यादिचेतसा ॥१०॥
 तत्त्वं कालस्य देशस्य कार्य्याणांवेत्स्य तत्त्वतः ।
 कारणस्य सृता क्षोता नानार्थेष्विह देवताः ॥१०॥
 एकं निन्दति यस्तेषां सर्वानेव स निन्दति ।
 एकं प्रशंसमानस्तु सर्वानेव प्रशंसति ।
 एकं यो वेत्ति पुरुषं तमाहुर्ब्रह्मवादिनः ॥११॥
 अद्वेषस्तु सदा कार्य्या देवतासु विजानता ।
 न ब्रह्ममीश्वरं ज्ञातुमैश्वर्येण व्यवस्थितं ॥११॥
 एकात्मा स त्रिधा भूत्वा सम्मोहयति यः प्रजाः ।

एतेषाञ्च अयाणान् विचरन्वन्नरं जनाः ॥११२॥
 जिज्ञासन्तः परीक्षन्तः सक्ता रूपाविचेतसः ।
 इदं परमिदं नेति वदन्ति भिन्नदर्शिनः ॥११३॥
 यातुधानान् विनश्येताः पिशाचांस्यैव ताद्वरान् ।
 एकत्वेन पृथक्त्वेन स्वयम्भूर्ध्ववतिष्ठते ॥११४॥
 गुणमात्रात्मिकाभिस्तु तनुभिर्मोहयन् प्रजाः ।
 तेष्वेकं यजते यस्तु स तदा यजते अर्थं ॥११५॥
 तस्माद्देवास्तस्यो ह्येते मरिन्तर्ह्ये व्यवस्थिताः ।
 तस्मात् पृथक्त्वेकत्वमज्ञा मज्झागतागतं ।
 एकत्वं वा बहुत्वं वा तेषु को ज्ञातुमर्हति ॥११६॥
 यस्मात् सृष्ट्वानुगृहीते यमते सैव ते प्रजाः ।
 गुणात्मकत्वात्तैकान्ये तस्मादेकः स उच्यते ॥११७॥
 इदं ब्रह्माणमिन्द्रश्च लोकपालान् अरिषीन् दनून् ।
 देवं तमेकं बहुधा प्राञ्जर्नारायणं द्विजाः ॥११८॥
 प्राजापत्या तनुर्या च तनुर्या सैव वैष्णवी ।
 मन्वन्तरे च कल्पे च आवर्त्तन्ते पुनः पुनः ॥११९॥
 तेजसा यज्ञसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समास्यैव तानपीह निबोधत ॥१२०॥
 राजस्या ब्राह्मणोऽग्नेन मरीचिः कश्यपोऽभवत् ।
 तामस्यास्तस्य चाग्नेन कात्यामा इन्द्र उच्यते ।
 स्यात्विश्या पुरुषाग्नेन यज्ञे विष्णुरभ्युत्तदा ॥१२१॥
 त्रिषु कालेषु तस्मैता ब्रह्मणस्तनवोऽप्रजाः ।

कालो भूत्वा पुनश्चासौ रुद्रः संहरते प्रजाः ॥१२२॥
 सम्प्राप्ते चैव कल्पान्ते सप्तरश्मिर्द्वाकरः ।
 भूत्वा सम्बर्त्तकादित्यो लोकांस्त्रीन्स तदादहन् ॥१२३॥
 विष्णुः प्रजानुगृह्णाति नामरूपविपर्यये ।
 तस्यान्तस्थामवस्थायां तप्तदुत्पत्तिकारणं ॥१२४॥
 सत्त्वोद्रिक्ता तु या प्रोक्ता ब्रह्मणः पौरुषी तनुः ।
 तस्यांशेन विजज्ञे स इह स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
 आकृत्यां मनसो देव उत्पन्नः प्रथमे विभुः ॥१२५॥
 ततः पुनः स वै देवो प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
 तुषितायां समुत्पन्नेऽक्षतीतस्तुषितैः सह ॥१२६॥
 औन्नमे चान्तरे चैव तुषितस्तु विदुः स वै ।
 वशवर्त्तभिरुत्पन्नो वशवर्त्तो हरिः पुनः ॥१२७॥
 सत्यायामभवत्सत्यः सत्यैः सह सुरोन्नमैः ।
 तामसस्थान्तरे चापि सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
 भार्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥१२८॥
 चारिष्णवेऽन्तरे चापि हरिर्देवः पुनस्तु सः ।
 वैकुण्ठायामसौ जज्ञे ह्याभूतरजसैः सह ।
 वैकुण्ठः स पुनर्देवः सम्प्राप्ते चालुषेऽन्तरे ॥१२९॥
 धर्मा नारायणः साध्यः साध्यैः सह सुरैरभूत् ।
 स तु नारायणः साध्यः प्राप्ते वैवस्वतेऽन्तरे ॥१३०॥
 मारीचात् कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ।
 चित्रिः क्रमैरिमान् लोकान् जित्वा विष्णुरुत्तमम् ॥१३१॥

प्रत्यपादयद्दिग्वाय देवेभ्यश्चैव स प्रभुः ।
 इत्येतास्तुनवस्तस्य व्यतीताः सप्त सप्तसु ।
 मन्वन्तरेव्यतीतेषु याभिः संरचिताः प्रजाः ॥१३२॥
 तस्माद्विष्टमिदं सर्वं वामनेनेह जायता ।
 तस्मात्स वै स्रुतो विष्णुर्विश्वेधातोः प्रवेशनात् ॥१३३॥
 इत्येते ब्रह्मण्यैव वामनस्य महात्मनः ।
 एकत्वञ्च वृक्षत्वञ्च विष्टित्वञ्च कीर्तितं ॥१३४॥
 देवतानामिहंशेन जायन्ते यास्तु देवताः ।
 तासान्तास्तेजसा बुद्ध्या श्रुतेन च बलेन च ।
 जायन्ते तत्समाश्चैव ता वै तेषामनुश्रुतात् ॥१३५॥
 यद्यद्विभ्रतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
 तत्तदेवावगच्छध्वं विष्णोस्तेजोऽग्निसम्भवं ॥१३६॥
 स एवं जायतेऽंशेन केचिदिच्छन्ति मानवाः ।
 ततोऽपरे ब्रुवन्तीममन्योन्याऽंशेन जायते ॥१३७॥
 एवं विवदमानास्ते दृष्ट्वा ताम्बै ब्रुवन्ति ह ।
 यस्मान्न विद्यते भेदो मनसश्चेतसश्च ह ।
 तस्मादन्यहास्तेषां जेवशास्ते भवन्त्युत ॥१३८॥
 एकस्तु प्रभुः स्रुता वै ब्रह्म भावतीश्वरः ।
 भूत्वा यस्माच्च ब्रह्म भावत्येकः पुनस्तु सः ॥१३९॥
 तस्मात्सुमनसो भेदाज्जायन्ते तेजसश्च ह ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्रजाः स्यावर्जजन्माः ।
 सर्गादौ सकृदुत्पन्नास्तिष्ठन्तीह प्रसंशया ॥१४०॥

प्राप्ते प्राप्ते तु कल्पान्ते रुद्रः संहरति प्रजाः ।
 जायन्ते मोहयन्तोऽन्यानीश्वरा योगमायया ॥१४१॥
 ऐश्वर्येण चरन्तस्ते मोहयन्ति^(१) स्थानीश्वराः ।
 तस्माद्दोषपचारेषु युक्तायुक्तं न विद्यते ॥१४२॥
 भूतापवादिनो दुष्टा मध्यस्था भूतभाविनः^(२) ।
 भूतापवादिनः शक्तास्त्रयो वेदाः प्रवादिनां ॥१४३॥
 वृद्धपूर्वश्रुतत्वाच्च प्रवादाश्चैव लौकिकात् ।
 चतुर्भिः कारणैरेभिर्दथातत्त्वं न विन्दति ॥१४४॥
 पूर्वमर्थान्तरे न्यक्ताः^(३) कालान्तरगता अपि ।
 तेनान्यात् सन्तमस्यर्थे देवस्य प्रतिपद्यते ॥१४५॥
 दर्शानां ब्रह्मभूतो यो गुणभूतस्तु तेषु यः ।
 कर्मणां मनसां कर्त्ता अभिजात्या च यो महान् ।
 श्रुतज्ञैः कारणैरेतैश्चतुर्भिः परिकीर्त्यते ॥१४६॥
 अशकृष्टो जानाति देवताः प्रविभागज्ञः ।
 इमौ चोदाहरन्त्यत्र श्लोकौ योगेश्वरं प्रति ॥१४७॥
 आत्मनः प्रतिरूपाणि परेषाञ्च सहस्रशः ।
 कुर्याद्योगवलम्बाय तैश्च सर्वैः सदाचरेत् ॥१४८॥
 प्राप्नुयाद्विषयांश्चैव तथैवोपतपश्चरन् ।
 संहरेच्च पुनः सर्वान् सृज्यतेजो गुणानिव ॥१४९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कथ्यपीयप्रजासर्गो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

१ मादयन्तीति छ० ।

२ भूतिभाविन इति छ० ।

३ पूर्वमन्वन्तरे न्यक्ता इति छ० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

कथं पीयप्रजासर्गः ।

अथ कथुः । एतच्छ्रुत्वा वचस्तत्र नैमिवेयास्तपस्विनः ।

पप्रच्छुर्ध्वयः श्रेष्ठं वचस्तत्र यथाक्रमं ॥१॥

सप्रस्मिन् कथं देवा जाता मन्वन्तरेष्विह ।

इन्द्रविष्णुप्रधानास्तो आदित्यास्तु महीजयः ।

एतत् प्रभूषि नः सर्वे विस्तराद्रोमहर्षण ॥२॥

एवमुक्तसादा स्रुतो विनयी ब्रह्मवादिभिः ।

उवाच वदतां श्रेष्ठो यथा शृष्टो मत्तर्षिभिः ॥३॥

स्रुत उवाच । ब्रह्मणो वै मुखान् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया ।

सर्वे मन्वन्तरीरास्तु स्रुता मन्वन्तरेष्विह ॥४॥

दर्शय पौर्णमासस्य दृश्यस्य रथन्तरं ।

आकूतः प्रथमस्तेषां तत्सत्त्वाकूतिरेव च ॥५॥

वित्तिस्यैव सुवित्तिस्य आकूतिः कूतिरेव च

अधीष्टु ततो ज्ञेयः अधीतिस्यैव तत्त्वतः ।

विज्ञातिस्यैव विज्ञातो मानवो ये च दादन्न ॥६॥

ज्ञेयो दादन्नपुत्रस्य यस्याध्वेन^(१) समाजयेत् ।

तं ब्रूयात्तामवीद्ब्रह्मा जया देवान्सूयत ॥७॥

दाराग्निहोत्रसंयोगे मिथ्यामारभतेति च ।

एवमुक्त्वा तु तं ब्रह्मा तच्चैवान्तरधीयत ॥८॥

ततस्ते नाभ्यनन्दन्त तद्वाक्यं परमेष्ठिनः ।
 सत्यस्येह तु कर्माणि वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥८॥
 य एवाप्यवतिष्ठन्ते दोषं दृष्ट्वा तु कर्मसु ।
 चयातिशययुक्तान् ते दृष्ट्वा कर्मणां फलं ॥९०॥
 जुगुप्सन्तः प्रसृतिञ्च निस्त्राह्ना निर्ममाभवन् ।
 अजस्रं काङ्क्षमाणस्ते विरक्ता दोषदर्शिनः ॥९१॥
 अर्थं धर्मञ्च कामञ्च हिला ते वै व्यवस्थिताः ।
 पौरुषं ज्ञानमास्याय तेजः संलिप्य चास्थिताः ॥९२॥
 तेषाञ्च तमभिप्रायं ज्ञात्वा^(१) ब्रह्मा चुकोप ह ।
 तानववीक्षदा ब्रह्मा निरुत्साहान् सुरानथ ॥९३॥
 प्रजार्थमिह यूयं वै प्रजासृष्टाऽस्मि नान्यथा ।
 प्रसूयध्वं जयध्वञ्चेत्युक्तवानस्मि यत् पुरा ॥९४॥
 यस्माद्वाक्यमनादृत्य मम वैराग्यमास्थिताः ।
 जुगुप्समानाः स्वं जन्म सन्ततिं नाभिनन्दय ॥९५॥
 कर्मणाञ्च कृतो न्यायो ह्यमृतत्वाभिकाङ्क्षया ।
 तस्माद्युयमनादृत्य सप्तदशस्तु यास्यथ ॥९६॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा देवा जयास्तं वै प्रसादयन्^(१) ।
 क्षमास्माकं महादेव यदज्ञानात् कृतं विभो ॥९७॥
 प्रणिपत्य सानुनयं ब्रह्मा तावन्नवीत् पुनः ।
 लोके मयाननुज्ञातः कः स्वातन्त्र्यमिहार्हसि ॥९८॥

१ दृष्टेति ख० ।

१ एकवचनान्तपाठो न समीचीनः ।

मया परिगतं सर्वं कथमच्छन्दतो मम ।
 प्रतिपत्त्यन्ति भूतानि इदं वा यदि वाऽऽभं ॥१८॥
 लोके यदस्ति किञ्चिद् वै क्षत्तासत्त्ववस्थितं ।
 बुद्ध्यात्मना मया ध्यातं को मां लोकेऽतिसन्धयेत् ॥१९॥
 भूतानामन्तर्कितं यच्च यच्चाप्येषां विधारितं ।
 तथा विधारितं यच्च तत्सर्वं विदितं मम ॥२०॥
 मया स्तितमिदं सर्वं जगत्स्यावरजकृतं ।
 आश्रमयेन तप्येन कथं च्छेत्तुमिहोत्सहे ॥२१॥
 यस्माच्चाहं विवृत्तो वै सर्गार्थमिह नान्यथा ।
 इह कर्माण्यनारभ्य को मे च्छन्दादिमोक्षयेत् ॥२२॥
 परिभाष्य ततो देवान् जयान् वै नष्टचेतसः ।
 अत्रवीक्ष्य पुनस्तान् वै धृतान् दण्डे प्रजापतिः ॥२३॥
 यस्मान्नामाभिसन्धाय सञ्चासो वः कृतः पुरा ।
 यस्मात्स विफलोऽयन्नो ह्यपारस्त्वेष यः कृतः ।
 भविताऽतः सुखोदकौ देवा भावेषु जायतां ॥२४॥
 आत्मच्छन्देन वो जन्म भविष्यति सुरोत्तमाः ।
 मन्वन्तरेषु संमूढाः घट्सु सर्वे गमिष्यथ ॥२५॥
 वैवस्वतान्नेषु सुरास्तथा स्वायम्भुवादिषु ।
 तान् शाला ब्रह्मणा तत्र लोको गीतः पुरातनः ॥२६॥
 चर्यां विद्यां ब्रह्मचर्यं प्रसूतिं आदूमेव च ।
 यज्ञस्यैव तु दानस्य एषामेव तु कुर्वतां ।
 स हि स विरजा भूत्वा वसतेऽन्यप्रसंज्ञया ॥२७॥

स एवं श्लोकं वृष्ट्वा तु जया देवानयावतीत् ।
 वैवस्वतेऽन्तरेऽतीति मत्समीपमिहेय्य ॥२८॥
 ततो यूथं मया सार्द्धं सिद्धिं प्राप्स्यथ शश्वतीं ।
 एवमुक्त्वा तु तान् ब्रह्मा तच्चैवान्तरधीयत ॥२९॥
 ततो देवास्तिरोभूते ईश्वरे ह्यकुतोभयं ।
 प्रपन्ना अणिमाद्यैश्च युक्ता योगबलान्विताः ॥३०॥
 ततस्तोषान्तु यास्तन्वस्ताऽभवन् द्वादश ब्रह्माः ।
 जया इति समाख्याताः जातास्तोदधिमन्त्रिभाः ॥३१॥
 ततः स्वायम्भुवे तस्मिन् वर्गे ते जज्ञिरे सुराः ।
 अजितायां रचेः पुत्रा अजिता द्वादशात्मकाः ॥३२॥
 विधिवश्च मुनयश्चैव सेमो गन्दोऽथ्यस्तथा ।
 प्राणोऽपानः सुधामा च क्रतुशक्त्यवस्थिताः ।
 इत्येते मानवाः सर्वे अजिता द्वादश स्मृताः ॥३३॥
 ते च यज्ञे सुरैः सार्द्धं यज्ञभाजस्तदा स्मृताः ।
 स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्वं ततः स्वारोचिषे पुनः ।
 तुषितायां समुत्पन्नाः पुनः पुत्राः स्वारोचिषः ॥३४॥
 तुषिता नाम ते ह्यासन् प्राणाख्या याज्ञिकाः सुराः ।
 पुनस्ते तुषिता देवा उत्तमे तन्तरे स्वर्ग ॥३५॥
 उत्तमस्य तु ते पुत्राः सत्यायां जज्ञिरे शुभाः ।
 ततः सत्याः स्मृता देवा उत्तमे चान्तरे तदा ॥३६॥
 अभजन् यज्ञभाजस्ते तृतीये द्वापरान्तरे ।
 ते तु सत्याः पुनर्देवाः सम्प्राप्ते तामसेऽन्तरे ॥३७॥

र्षा ये तमसः पुत्रा जज्ञिरे द्वादशैव तु ।
 हरयो नाम ते देवा यज्ञभाजस्तथाऽभवन् ॥२८॥
 ततस्ते हरयो देवाः प्राप्ते चारिष्वावेऽन्तरे ।
 वैकुण्ठायां ततस्ते वै चरिष्षोर्जज्ञिरे सुराः ।
 वैकुण्ठा नाम ते देवाः पञ्चमस्थान्तरे मनोः ॥४०॥
 ततस्ते वै पुनर्द्वा वैकुण्ठाः प्राप्य चालुषं ।
 साध्यायां द्वादशं सुता जज्ञिरे धर्मस्तनवः ॥४१॥
 ततस्ते वै पुनः साध्याः संधीणे चालुषेऽन्तरे ।
 उपस्थिते मनोः सर्गे पुनर्वैवस्ततस्य च ॥४२॥
 आद्ये जेतायुगमुखे प्राप्ते वैवस्ततस्य तु ।
 अंशेन साध्यास्तेऽदित्यां मारीचात् कश्यपात् पुनः ॥४३॥
 जज्ञिरे द्वादशादित्या वर्त्तमानेऽन्तरे पुनः ।
 यदा त्वेते समुत्पन्नाश्चालुषस्थाऽन्तरे मनोः ॥४४॥
 ततः स्नायश्चुवे साध्या जज्ञिरे द्वादशामराः ।
 एवमाद्या जयास्ते वै ज्ञापास्तमभवंस्तदा ॥४५॥
 य इमां सप्तसम्भूतिं देवानां देवशासनात् ।
 पठेद्यः अद्भुता युक्तः प्रत्यवायं न गच्छति ॥४६॥
 इत्येते भूतयः सप्त जयानां सप्तलक्षणाः ।
 परिक्रान्ता मया वाद्य किम्भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥४७॥
 अथय ऊचुः । ईत्यानां दानवानाञ्च गन्धर्वैरगरक्षसां ।
 सर्वभूतपिशाचानां पशूनां पक्षिवीरुधां ।
 उत्पत्तिं निधनञ्चैव विस्मरात् कथयस्व नः ॥४८॥

एवमुक्तस्तदा स्मृत उवाच ऋषिसत्तमान् ।

दितेः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतं ॥४८॥

कश्यपस्यात्मजौ तौ वै सर्वभ्यः पूर्वजौ स्मृतौ ।

सत्येहान्यतिराचस्य कश्यपस्याश्वमेधिके ॥५०॥

हिरण्यकशिपुर्नाम प्रथमं ऋत्विगासनं ।

दित्या गर्भाद्विनिःसृत्य तच्चासीनोऽश्वमंसदि ।

हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन सः स्मृतः ॥५१॥

ऋषय ऊचुः । हिरण्यकशिपोर्नाम जन्म चैव महात्मनः ।

प्रभावश्चैव दैत्यस्य विस्तराद्ब्रूहि नः प्रभो ॥५२॥

स्मृत उवाच । कश्यपस्याश्वमेधोऽभूत् पुण्यो वै पुष्करे पुरा ।

ऋषिभिर्देवताभिश्च गन्धर्वैरुपशोभितः ॥५३॥

उत्कृष्टेनैव विधिना आख्यानादौ यथाविधिः ।

आसनान्युपकृतानि काञ्चनानि तु पञ्च वै ॥५४॥

कुशपूतानि चीर्य च कृचफलकमेव च^(१) ।

मुख्यत्विजश्च चत्वारस्रोधानान्युपकल्पयेत् ॥५५॥

शुभं तच्चासनं यत्तु होतुरर्थं प्रकल्पितं ।

हिरण्यं तथा दिव्यं दिव्यास्तरणमंशृतं ॥५६॥

अन्तर्वज्रा दितिश्चैव पद्मोत्तं समुपागता ।

दश वर्षसहस्राणि गर्भस्तस्या अवर्तत ॥५७॥

स तु गर्भाद्विनिःसृत्य मातुर्वै उदरात्तदा ।

उपकृतासनं यत्तु होतुरर्थं हिरण्यं च ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

निवसाद् सगर्भोऽत्र तवासीनः शशंस च ॥५८॥
 आस्थानपञ्चमान् वेदान्^(१) महर्षिः काश्यपो यथा ।
 तं दृष्ट्वा मुनयस्तस्य नामाकुर्वन्तु तदिधं ॥५९॥
 हिरण्यकशिपुस्तस्मात् कर्मणा तेन विमुक्तः ।
 हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य मित्रिका तस्य चानुजा ।
 राक्षोः सा जननी देवी विप्रचिन्तेः परियहात् ॥६०॥
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यश्चार परमं तपः ।
 शतं वर्षमहस्त्राणां निराहारे ह्यधःशिराः ॥६१॥
 तं ब्रह्मा कन्दयामास दैत्यं तुष्टो वरेण तु ।
 सर्वामरत्नं विप्रेभ्यः सर्वभूतेभ्य एव च ।
 योगाद्देवान्निर्निर्जित्य सर्वदेवलमास्थितः ॥६२॥
 दानवाद्यासुराद्यैव देवाः समा भवन्तु वै ।
 मास्तेर्यन्महेश्वर्यमेष मे दीयतां वरः ॥६३॥
 एवमुक्तोऽथ ब्रह्मा तु तस्मै दत्त्वा यथेष्टितं ।
 दत्त्वा तस्मै वरान् दिव्यान् तत्रैवान्तरधीयत ।
 हिरण्यकशिपुर्दैत्यः शोकैर्गीतः पुरातनैः ॥६४॥
 राजा हिरण्यकशिपुर्द्यौं यामाशां निधेवते ।
 तस्यास्तस्या दिशो देवा नमश्कुर्महर्षिभिः ॥६५॥
 एवं प्रभाषो दैत्येन्द्रः^(१) हिरण्यकशिपुर्दिजाः ।

१ आस्थानं पञ्चमान् वेदानिति ख०, ग० च ।

२ दैत्यस्त्विति ड० ।

तस्यामीचरसिंहः स विष्णुर्ह्येत्युः पुरा किल ।
 नखैस्तु तेन निर्भिन्नस्ततः शुद्धा नखाः स्मृताः ॥६६॥
 हिरण्यालसुताः पञ्च विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 उत्कुरः शकुनिश्चैव कालनाभस्तथैव च ॥६७॥
 महानाभश्च विक्रान्तो भूतमन्तापनस्तथा ।
 हिरण्यालसुता ह्येते देवैरपि दुर्गमदाः ॥६८॥
 तेषां पुत्रश्च पौत्रश्च बाह्येयः^(१) सगणः स्मृतः ।
 शतानानि सहस्राणि निहतास्तारकामये ॥६९॥
 हिरण्यकशिपोः पुत्रश्चत्वारस्तु महाबलाः ।
 प्रह्लादः पूर्वजलोषामनुह्लादस्तथैव च ।
 संह्लादश्च हृदयैव हृदपुत्रान्निबोधत ॥७०॥
 ह्लादो निसुन्दश्च तथा हृदपुत्रौ बभूवतुः ।
 सुन्दोपसुन्दौ विक्रान्तौ निसुन्दतनयावुभौ ॥७१॥
 ब्रह्मपुत्रस्तु महावीर्यो मूकस्तु हृददायिनः^(२) ।
 मारोचः सुन्दपुत्रस्तु ताडकामुपपद्यते ॥७२॥
 ताडका निहता साऽथ राघवेण बलीयसा ।
 मूको विनिहतश्चापि किराते मथ्यमाचिना ॥७३॥
 उत्पन्ना महता चैव तपसा भाविताः स्वयं ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तेषां वै मणिवर्त्तनिवासिनां ।

१ बाह्येय इति ख० ।

२ मूकश्च हृददायिन इति ग० ।

अबध्या देवतानां वै निहताः सव्यसाचिना ॥७४॥
 अनुह्लादमुतो वायुः शिनीवाली तथैव च ।
 तेषाम्नु शतसाहस्रो गणो ह्यलाललः स्मृतः ॥७५॥
 वैरोचनस्तु प्राह्णादिः पञ्च तस्यात्मजाः स्मृताः ।
 गवेष्टी कालनेमिश्च जम्भो वाष्कल एव च^(१) ।
 शम्भुस्तु अनुजस्येष्वा स्मृताः प्राह्णादिस्त्रयः ॥७६॥
 यथाप्रधानं वक्ष्यामि तेषां पुत्रान् दुरासदान् ।
 शृगभस्यैव निशुभस्य विष्कक्सेनो महौजसः ॥७७॥
 गवेष्टिनः सुता ह्येते जम्भस्य शतदुन्दुभिः ।
 तथा दत्तश्च खण्डश्च^(२) वयस्तु जम्भसुतवः ॥७८॥
 विरोधश्च मनुस्यैव वृत्तायुः^(३) कुशलीमुखः ।
 वाष्कलस्य सुता ह्येते कालनेमिसुतान् शृणु ॥७९॥
 ब्रह्मजित् खचजिच्चैव देवान्तकनरालकौ ।
 कालनेमिसुता ह्येते शम्भोस्तु शृणुत प्रजाः ॥८०॥
 धनुको ह्यसिलोमा च नाबलस्य सगोमुखः ।
 गवाक्षस्यैव गोमांस्य शम्भोः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥८१॥
 विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥८२॥

१ जम्भः पुष्कल एव चेति ग० ।

२ सुगडस्येति ड० ।

३ वृत्तायुरिति ड० ।

तेषां प्रधानास्तत्पारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 महस्तथाज्जर्जस्त वाणो द्रविणसम्मतः ।
 कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुशिरित्येवमादयः ॥८३॥
 शकुनीं पूतनां चैव कन्ये द्वे तु बलेः सुते ।
 बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ महस्तथाः ॥८४॥
 बलिर्यो नामविख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ।
 बाणश्च चन्द्रमनसो लौहित्यमुपपद्यते ॥८५॥
 दितिर्विगष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपं ।
 स कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्बनाराधितस्तथा ।
 वरेण हन्त्यामास सा च वरं वरन्ततः ॥८६॥
 स तु तस्मै वरं प्रादात् प्रार्थितं भगवान् प्रभुः ।
 किमिहसि मयि शुभे मारीचस्तामभाषत ॥८७॥
 मारीचं कश्यपं तुष्टं भर्तारं प्राञ्जलिस्तथा ।
 हतपुत्रास्मि भगवन् आदित्यैस्तव सुनुभिः ॥८८॥
 शक्रहन्तारमिच्छेयं पुत्रं दीर्घतपोऽन्वितं ।
 अहं तपश्चरिष्यामि गर्भमाधातुमर्हसि ॥८९॥
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः कश्यपस्तथा ।
 प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखितां ॥९०॥
 एवं भवतु भद्रन्ते शुचिर्भव तपोधने^(१) ।
 जनयिष्यति सत्पुत्रं शक्रहन्तारमाहवे ॥९१॥

पूर्णं वर्षंभूतं तावत् इन्द्रिर्द्यदि भविष्यसि ।
 पुत्रं त्रिलोकप्रचरमथ त्वं जनयिष्यसि ॥८९॥
 एवमुक्त्वा महातेजास्तथा समवसत् प्रभुः ।
 तामालिङ्ग्य चिभुवनं जगाम भगवानृषिः ॥९०॥
 गते भर्तारि वा देवी दितिः परमहर्षिता ।
 कुञ्जलं वनमासाद्य तपक्षेपे सुदारुणं ॥९१॥
 तपस्तप्त्यान्तु कुर्वन्त्यां परिचर्याञ्चकार च ।
 सहस्राक्षः सुरश्रेष्ठः परया गुणसम्पदा ॥९२॥
 अग्निं समित्कुञ्जं काष्ठं फलं मूलं तथैव च ।
 न्यवेदयत् सहस्रालो यथान्यदपि किञ्चन ॥९३॥
 गात्रमंवाहकैश्चैव अमापनयनैस्तथा ।
 शक्रः सर्वेषु लोकेषु दितिं परिचचार च ।
 एवमाराधिता शक्रमुवाचाथ दितिस्तथा ॥९४॥
 दितिरुवाच ॥ प्रीता तेऽहं सुरश्रेष्ठ दशवर्षाणि पुत्रक ।
 अवशिष्टानि भद्रान्ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥९५॥
 जयलिप्तां समाधास्ये लब्ध्वाहं तादृशं सुतं ।
 त्रिलोक्यविजयं पुत्र प्राप्स्यामि सह तेन वै ॥९६॥
 एवमुक्त्वा दितिः शक्रमध्वं प्राप्ते दिवाकरे ।
 निद्रयापहता देवी जाम्बोः कृत्वा शिरस्तदा ॥९७॥
 दृष्ट्वा तामगुचिं शक्रः पादयोर्गतमूर्ध्निजां ।
 तस्यास्तदन्तरं लब्ध्वा जहास च मुमोद च ॥९८॥
 तस्याः शरीरं विहृतं विवेकाय पुरन्दरः ।

प्रविशन् भ्रामितं दृष्ट्वा गर्भमिन्द्रो महौजसं ।
 अभिनत्स प्रधानन्तु कुलिशेन महायशः ॥१०२॥
 भिद्यमानस्तदा गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ।
 हरोद सस्वरं भीमं वेपमानः पुनः पुनः ।
 मारोदीरिति तं गर्भं शक्रः पुनरभाषत ॥१०३॥
 तं गर्भं सप्तधाभूतं श्लोकैकं सप्तधा पुनः ।
 कुलिशेन विभेदेन्द्रस्ततो दितिरबुध्यत ॥१०४॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ।
 निष्पपातोदराद्वज्जी मातुर्वचनगौरवात् ।
 प्राञ्चलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥१०५॥
 आशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोगतमूर्द्धजा ।
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शकहन्तारमाहवे ।
 भिन्नवान् गर्भमेतन्ते^(१) वज्रधा चतुर्महसि ॥१०६॥
 तस्मिंस्तु विफले गर्भे दितिः परमदुःखिता ।
 सदृच्छाशं ततो वाक्छं मातुर्नयनमब्रवीत् ॥१०७॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं यदि ते विफलीकृतः ।
 नापराधोऽस्ति देवेश ऋषिपुत्र महाबल ॥१०८॥
 शत्रोर्वधे न दोषोऽस्ति तेन त्वां न ज्ञपामि भो ।
 प्रियन्तु कर्तुमिच्छामि श्रेयो गर्भस्य मे कुरु ॥१०९॥
 भवन्तु मम पुत्राणां सप्त स्थानानि वै दिवि ।

वातस्कन्धानिमान् सप्त चरन्तु मम पुत्रकाः ।
 मरुतश्चेति विख्याता गणास्ते सप्त सप्तकाः ॥११०॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो द्वितीयश्चैव भास्करे ।
 सोमे तृतीयो विज्ञेयश्चतुर्थो ज्योतिषां गणे ॥१११॥
 पक्षेषु पञ्चमश्चैव षष्ठः सप्तर्षिमण्डले ।
 ध्रुवे तु सप्तमश्चैव वातस्कन्धः परस्तु सः ॥११२॥
 तान्मेते विचरन्त्वद्य काले काले ममात्मजाः ।
 वातस्कन्धानिमान् भूत्वा चरन्तु मम पुत्रकाः ॥११३॥
 पृथिव्यां प्रथमस्कन्धो अग्नेर्धेभ्यो य आवहः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्ते प्रथमश्चरताङ्गणः ॥११४॥
 द्वितीयश्चापि मेघेभ्य आसुर्यान् प्रवहस्तु यः ।
 वातस्कन्धं द्वितीयन्तु द्वितीयश्चरताङ्गणः ॥११५॥
 सूर्यार्द्धन्तु ततः सोमादुद्धो यस्तु वै स्यतः ।
 वातस्कन्धन्तु तं प्राङ्मृतीयश्चरताङ्गणः ॥११६॥
 सोमादूर्द्धं तथर्चेभ्यश्चतुर्थः सुवहस्तु यः ।
 चतुर्थो मम पुत्रार्णो गणस्तु चरतां विभो ॥११७॥
 यत्तेभ्यश्च तथैवोर्द्धमागहादिवहस्तु यः ।
 पञ्चमं पञ्चमः सौम्यः स्कन्धस्तु चरताङ्गणः ॥११८॥
 ऊर्द्धं गहादुविभ्यस्तु षष्ठो यो वै पराहतः ।
 चरन्तु मम पुत्रास्तु तत्र षष्ठे गणे-स्तु ये ॥११९॥
 सप्तर्षयस्तथैवोर्द्धमाभुवात् सप्तमस्तु यः ।
 वातस्कन्धः परिवहस्तत्र तिष्ठन्तु मे सुताः ॥१२०॥

एतत् सर्वं चरन्वेते काले काले ममात्मजाः ।
 तत्र तेन च नास्मा वै भवन्तु महत्स्लिमे ॥१२१॥
 तत्स्तेषाम्ना नामानि मातापुत्रौ प्रचक्रतुः ।
 तत्कृते कर्मभिश्चैव महतो वै पृथक् पृथक् ॥१२२॥
 सत्त्वज्योतिस्तथादित्यः सत्यज्योतिस्तथाऽपरः ।
 तिर्यग्ज्योतिश्च सज्योतिर्ज्योतिष्मानपरस्तथा ॥१२३॥
 प्रथमस्तु गणः प्रोक्तो द्वितीयं मे निबोधत ।
 अतजिस्त्यजिश्चैव सुषेणः सेनजित्तथा ॥१२४॥
 सत्यमिचोभिमिचश्च हरिमिचस्तथाऽपरः ।
 गण एष द्वितीयस्तु तृतीयं मे निबोधत ॥१२५॥
 कृतः सत्यो × × × ×^(१) ध्रुवो धर्मा विधारयः ।
 ध्वान्तस्यैव धुनिस्यैव क्षुयो भीमस्तथैव च ।
 अभियुः साक्षिपस्यैवमाङ्गयश्च गणः स्मृतः ॥१२६॥
 ईदृक् सैव तथान्यादृक् यादृक् च प्रतिकृत्यथा-
 कृत्यथा समितिस्यैव संरम्भश्च तथा गणः ॥१२७॥
 ईदृक् च पुरुषस्यैव अन्यावृत्ताश्च चेतसः ।
 समितासमितदृक्ताश्च प्रतिदृक्ताश्च वै गुणाः ॥१२८॥
 एते ह्येकेनपञ्चाशन्महतो^(२) नामतः स्मृताः ।

१ अत्राक्षरचतुष्टयमादर्शपुस्तकेषु पतितं ।

२ “एते ह्येकेनपञ्चाशत्” इत्यादिलिखनस्वरसेन शतपूर्वमेकेनपञ्चा-
 शग्रामप्राप्तिरावश्यकी परन्तु आदर्शपुस्तके तत्समुदायस्याप्राप्तत्वात् पूर्वं
 कतिपयस्यैकाः पतिताः प्रतिभान्ति ।

प्रसंख्यातास्तथा ताभ्यां दिव्या चेन्द्रेण चैव हि ॥१९८॥
 युता तेषाम्ना नामानि दितिरिन्द्रसुवाच ह ।
 वातस्कन्धं चरन्वेते मम पुत्राश्च पुत्रक ।
 विचरन्तु च भद्रान्ते देवैः सह ममात्मजाः ॥१९९॥
 तस्यास्तदचनं युता सहस्राचः पुरन्दरः ।
 जवाच प्राञ्चस्त्रिभूत्वा मातुर्भवतु तत्तथा ॥१९९॥
 सर्वमेतद्यथोक्तं भविष्यति न संशयः ।
 देवभृता महात्मानः कुमारो देवसम्पत्ताः ।
 देवैः सह भविष्यन्ति यज्ञभाजस्तथात्मजाः ॥१९९॥
 तस्मात्ते महतो देवाः सर्वे चेन्द्रानुजामराः ।
 विज्ञेयाश्चामराः सर्वे दितिपुत्रास्तपस्विनः ॥१९९॥
 एवमौ निश्चयं ज्ञात्वा मातापुत्रौ तपोधनौ ।
 जग्मतुस्त्रिदिवं बह्वौ शक्रौपि त्रिदिवं गतः ॥१९९॥
 महतां हि शुभं जन्म शृणुयाद्यः पठेत वा ।
 नादृष्टिभयमाप्नोति बद्धायुश्च भवेत्ततः ॥१९९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गो नाम
 षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सूत उवाच । अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दनुपुत्राच्चिबोधत ।

अभवन् दनुपुत्रास्तु वंशे ख्याता महासुराः ॥१॥

विप्रसिद्धिप्रधानास्तु शतं तीव्रपराक्रमाः ।

सर्वे लब्धवरास्तैव सुतप्रतपसस्तथा ॥२॥

सत्यसन्धाः पराक्रान्ताः क्रूरा मायाविनय ते ।

महाबला अयज्वानो ह्यत्रह्मण्याश्च दानवाः ।

कीर्त्यमानान्मया सर्वान् प्राधान्येन निबोधत ॥३॥

क्षिभूर्हो^(१) शक्रुवर्णश्च तथा शक्रुनिरामयः ॥

शक्रुकर्णो महाविश्वः^(२) गवेष्टिर्दुन्दुभिस्तथा ॥४॥

अजामुखोऽथ भगवान् जिलो वामनसस्तथा ।

मरीचिरक्षकश्चैव^(३) महागार्ग्योऽङ्गिरावृतः^(४) ॥५॥

विलोभ्यश्च^(५) सुकैतुश्च सुवीर्यः सुहृदस्तथा ।

१ क्षिभूर्होति ख०, ग० च ।

२ महाविश्व इति ख० ।

३ मरीचिवन्धकश्चैवेति ख० ।

४ महागार्ग्योऽङ्गिरावृत इति ख० ।

५ अक्षयैतुरिति ख० ।

इन्द्रजिदिश्वजिषैव तथा सुरविमर्हणः ॥६॥
 एकचक्रः सुवाज्रश्च तारकश्च महाबलः ।
 वैश्वानरः पुलोमा च प्रवीणोऽथ महाशिराः ॥७॥
 स्वर्भानुर्दण्डपर्वो च सुषडकश्च महासुरः ।
 धृतराष्ट्रश्च सुवर्धश्च चन्द्र इन्द्रश्च तापिनः ॥८॥
 सुषमस्यैव निचन्द्रश्च जर्णनाभो महागिरिः ।
 असिलोमा मुकेशश्च सदस्य बलवो ह्यथ ॥९॥
 तथा गगनमूर्ध्ना च कुम्भनाभः^(१) महोदरः ।
 प्रमोदाहश्च कुपथो हयपीवश्च वीर्यवान् ॥१०॥
 असुरश्च विरूपाक्षः सुपथोऽथ महासुरः ।
 अजो क्षिरप्लव्यस्यैव शतमायुश्च शम्बरः^(२) ॥११॥
 शरभः शलभस्यैव सूर्योचन्द्रमसावुभौ ।
 असुराणां सुरात्रेतौ सुराणां साम्प्रताविमौ ॥१२॥
 इति पुत्रा दनोर्वंशः प्रधानाः परिकीर्णिताः ।
 तेषामपरिसङ्ख्येयं पुत्रपौत्राद्यनन्तकं ॥१३॥
 इत्येते त्वसुराः प्रोक्ता दैतेया दानवाश्च ये ।
 स्वर्भानुस्तु स्रुता दैत्यो ह्यनुभानुर्दनोः सुतः ।
 इमे तु वंशानुगता दनोः पुत्रास्तु ये स्रुताः ॥१४॥
 एकाच अप्रभोऽरिष्टः प्रबन्धनरकावपि ।
 इन्द्रबाधनकोपी च मेरुः शम्भोऽथ धेनुकः ॥१५॥

१ कुम्भनाभ इति ख० ।

२ शम्बर इति ख० ।

गवेष्टिय गवाक्षस्य ताक्षकेतुस्य वीर्यवान् ।
 एते मनुष्यधर्मास्तु दनोः पुत्रा मया स्यताः ॥१६॥
 दैत्यदानवसंहर्षे जाता भीमपराक्रमाः ।
 सिंहिकायामद्योत्पन्ना विप्रचिन्तिमुतास्त्रिभे ॥१७॥
 सैहिकेया इति ख्यातास्तुर्दश महासुराः ।
 शतगालसु^(१) बलवाद्यासः शालस्तथैव च ॥१८॥
 शत्रुलोमः शुचिश्चैव वातापिसु शिताश्रुकः ।
 हरः कल्पः काक्षनाभो भीमस्य तरकक्षया ॥१९॥
 राजर्षेष्टस्तु तेषां वै चन्द्रसूर्यप्रमदनः ।
 हत्येते सिंहिकापुत्रा देवैरपि दुरासदाः ॥२०॥
 दाहणाभिजातः क्रूराः सर्वे ब्रह्मदिषस्य ते ।
 दशान्यानि सप्तस्त्राणि सैहिकेयो गणः स्यतः ॥२१॥
 निहतो यामदग्नौ न भार्गवेण बलीयसा ।
 स्तर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोमोऽथ शची तथा ॥२२॥
 उपदानवीर्यमस्यापि शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ।
 पुलोमा कालिका चैव^(२) वैश्वानरसुते उभे ॥२३॥
 प्रभाया नङ्गपुत्रो जयन्तस्य शचीसुतः ।
 पुहं जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुहन्तसुपदानवी ॥२४॥
 वैश्वानरसुते ज्योते पुलोमा कालिका उभे ।
 उभे ह्यपि तु ते कन्ये मारीचस्य परिग्रहे ॥२५॥

१ शतशालस्येति ड० ।

२ कालिका चैवेति ग० ।

ताभ्यां पुचसहस्राणि वष्टिर्दानवपुङ्गवाः ।
 चतुर्दश तद्यान्यानि हिरण्यपुरवासिनां ॥२६॥
 पैलोमाः कालकेयाश्च दानवाः सुमहाबलाः ।
 अथवा दानवानां ते निहताः सव्यसाधिना ॥२७॥
 मयस्य जाता ये पुत्राः सर्वे धीरपराक्रमाः ।
 मयावी दुन्दुभिर्नैव लषस्य मक्षिषस्तथा ॥२८॥
 बालिनो वज्रकर्णस्य कन्या मन्दोदरी तथा ।
 दैत्यानां दानवानाञ्च सर्ग एष प्रकीर्तितः ॥२९॥
 दनायुषायाः^(१) पुत्रास्तु स्रताः पञ्च महाबलाः ।
 अरुहर्बलिजम्भौ च विरस्य विषस्तथा ॥३०॥
 अरुरोस्तनयः कुरो धुन्मुर्नाम महासुरः ।
 निहतः कुवलाश्रेण छतङ्कवचनात् किल ॥३१॥
 बलेः पुत्रौ महावीर्यौ तेजसाऽप्रतिमाबुभौ ।
 कुभिलस्रकवर्मा^(२) च स कर्णः पूर्वजन्मनि ॥३२॥
 विरसस्तथापि पुत्रौ द्वौ कालकश्च वरस्य तौ ।
 विषस्य त्वभवन् पुत्रास्तत्वारः क्रूरकर्म्मणः ।
 आहूहा यज्ञहा शैव ब्रह्महा पराहता तथा ॥३३॥
 क्रान्ता दनायुषापुत्राः हृत्तथापि निबोधत ।
 जज्ञिरे शुभनाशोरादृचस्तेन्द्रेण युध्यतः ॥३४॥

१ अयम्युषाया इति ख०, ग० च ।

२ कुटिलस्रकधर्मा चेति ग० ।

भर्तारो मगसा ख्याताः राक्षसाः सुमहावलाः ।
 व्रतन्नानि सहस्राणि महेन्द्रानुचराः स्युताः ॥ ३५ ॥
 सर्वे ब्रह्मविदः सौम्या धार्मिकाः सुखमूर्त्तयः^(१) ।
 प्रजास्त्र्यन्तर्गताः सर्वे निवसन्ति सुधार्मिकाः ॥ ३६ ॥
 दैत्याणां दानवाश्च सर्गे एष प्रकीर्तितः ।
 प्रवाच्याजनयत् पुत्रान् यज्ञे वै गायनोत्तमान् ॥ ३७ ॥
 सत्त्वनः सत्त्वात्मकश्चैव कल्पापश्चैव वीर्यवान् ।
 कृतवीर्या ब्रह्मचारी सुपाण्डुश्चैव सप्तमः ॥ ३८ ॥
 पनश्चैव तरण्यश्च^(२) सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
 इत्येते देवगन्धर्वा विज्ञेयाः परिकीर्तिताः ॥ ३९ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गे नाम
 सप्तमोऽध्यायः ।

१ सुखमूर्त्तय इति ख०, ग० च ।

२ चमश्चैव वन्यश्चेति ग० ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

कश्यपीयप्रजासर्गः ।

सुत उवाच । गन्धर्वाप्सरसः पुण्या मौनेयाः^(१) परिकीर्त्तिताः ।

चित्रसेनोयसेनश्च ऊर्णायुरनघस्तथा^(२) ॥१॥

धृतराष्ट्रः पुलोमा च सूर्यवर्चास्तथैव च ।

युगपन्नृणपत्कालिर्दितिश्चिचरयस्तथा ॥२॥

चयोदशो भ्रमिशिराः पर्जन्यश्च चतुर्दशः ।

कलिः पद्मद्वयैव नारदस्यैव षोडशः ।

इत्येते देवगन्धर्वा मौनेयाः परिकीर्त्तिताः ॥३॥

चतुस्त्रिंशच्चवीयस्यसोषामप्सरसः शुभाः ।

अन्तरा दारवत्या च प्रियमुखा सुरोत्तमा ॥४॥

मित्रकेशी^(३) तथा शाची पर्णिनी वाप्यलम्बुषा ।

मारोची पुत्रिका चैव विद्युद्वर्णा तिलोत्तमा ॥५॥

अद्रिका लक्षणा चैव देवी रम्भा मनोरमा ।

सुवरा च सुवाज्ज्य पूर्णिता सुप्रतिष्ठिता ॥६॥

पुण्डरीका सुगन्धा च सुदन्ता सुरसा तथा ।

१ मौनेया इति ख०, ग० च ।

२ ऊर्णनाभो धनञ्जय इति ग० ।

३ मित्रकेशीति ख० ।

हेमसारा सुती चैव सुदन्ता कमला च या ॥७॥
 सुभुजा हंसपादा च लौकिक्योऽप्सरसस्तथा ।
 गन्धर्वाप्सरसो ह्येता मीनेयाः परिकीर्णिताः ॥८॥
 गन्धर्वाणां दुहितरो मया याः परिकीर्णिताः ।
 तासां नामानि सर्वासां कीर्त्तमानानि मे शृणु ॥९॥
 सुयशा प्रथमा तासां गान्धर्वी तदनन्तरं ।
 विद्यावती चारुमुखी^(१) सुमुखी च वरानना ॥१०॥
 तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः ।
 प्रचेतसः सुता यक्षासोषां नामानि मे शृणु ॥११॥
 कम्बलो हरिकेशश्च कपिलः काञ्चनस्तथा ।
 मेघमाली तु यक्षाणां गण एव उदाहृतः ॥१२॥
 सुयज्ञाया दुहितरस्तत्सोऽप्सरसः स्मृताः ।
 तासां नामानि वै सम्यक् ब्रुवतो मे निबोधत ॥१३॥
 लोहेयी त्वभवज्ज्येष्ठा भरता तदनन्तरं ।
 कृशाङ्गी च विशाला च रूपेणाप्रतिमा तथा ॥१४॥
 ताम्योऽपरे यत्नगृहास्तत्वारः परिकीर्णिताः ।
 उत्पादिता विशालेन विक्रान्तेन महात्मना ॥१५॥
 लोहेयो भरतेयश्च कृशाङ्गेयश्च विभुतः ।
 विशालेयश्च यक्षाणां पुराणे प्रथिता गणाः ॥१६॥
 इत्येतेरसुरैर्घोरैर्महाबलपराक्रमैः ।
 लोकैर्यत्नगृह्यैर्वाप्ता लोका लोकविदां वराः ॥१७॥

गन्धर्वाद्याश्च बालेषा विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महागन्धर्वनायकाः ॥१८॥
 विक्रमौदार्यसम्पन्ना महाबलपराक्रमाः ।
 तेषां नामानि वक्ष्यामि यथायदनुपूर्वशः ॥१९॥
 चित्राङ्गदो महावीर्यस्त्रिचवर्म्मा^(१) तथैव च ।
 चित्रकेतुर्ब्रह्माभागः सोमदत्तोऽथ वीर्यवान् ।
 तिष्ठो दुहितरस्यैव तामां नामानि वक्ष्यते ॥२०॥
 प्रथमा लघ्निका नाम कामला तदनन्तरं ।
 तथा वसुमती नाम रूपेणाप्रतिमौजसः ॥२१॥
 ताम्भ्यः परे कुमारेण गणा उत्पादिताश्चिवमे ।
 त्रयो गन्धर्वमुख्यानां विक्रान्ता युद्धदुर्मदाः ॥२२॥
 आग्नेयाः कामलेयाश्च तथा वसुमतीसुताः ।
 तैर्गणैर्विविधैर्याप्रमिदं लोकचराचरं ॥२३॥
 विद्यावन्तश्च तेनैव विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता महाभागा रूपविद्याधनेश्वराः ॥२४॥
 तेषामुदीर्णवीर्याणां गन्धर्वाणां महात्मनां ।
 नामानि कीर्त्यमानानि शृणुष्व मे विवक्षतः ॥२५॥
 हिरण्यरोमा कपिलः सुलोमा मागधस्तथा ।
 चन्द्रकेतुश्च वै गाङ्गो गोदस्यैव महाबलः ॥२६॥
 महविद्यावदातानां विक्रान्तानान्तपस्विनां ।

इत्येवमादिर्हि गणो दे चान्ये च सुलोचने ॥२७॥
 शिवा च सुमनास्तैव ताभ्यामपि महात्मना ।
 उत्पादिता विश्वमा विशाचरणगोचराः ॥२८॥
 शैवेयास्तैव विकान्तास्तथा सौमनसो गणाः ।
 एतैर्याग्नमिदं लोकं विद्याधरगणैस्त्रिभिः ॥२९॥
 एभ्योऽनेकाणि जातानि अम्बरान्तरचारिणां ।
 लोके गणशतान्येव विद्याधरविच्छेदितात् ॥३०॥
 अश्वसुखाश्च तेनैव विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता ह्यश्वसुखाः किन्नरास्तान्निबोधत ॥३१॥
 समुद्रः सेनः कालिन्दो महानेचो महाबलः ।
 सुवर्णघोषः सुपीवो महाघोषश्च वीर्यवान् ॥३२॥
 इत्येवमादिर्हि गणः किन्नराणां महात्मना ।
 हयाननानां विद्वद्भिर्विस्तीर्णः परिकीर्त्यते ॥३३॥
 तथासमुत्थितेनैव विकान्तेन महात्मना ।
 उत्पादिता नरसुखाः किन्नराः शशपायनाः ॥३४॥
 हरिषेणः सुषेणश्च वारिषेणश्च वीर्यवान् ।
 रुद्रदत्तेन्द्रदत्तौ च चन्द्रद्रुममहाद्रुमौ ॥३५॥
 विन्दुश्च विन्दुमारश्च चन्द्रवंशाश्च किन्नराः ।
 इत्येते किन्नराः श्रेष्ठा लोके ख्याताः सुशोभनाः ॥३६॥
 नृत्यगीतप्रगल्भानामेतेषां द्विजसत्तमाः ।
 लोके गणशतान्येव किन्नराणां महात्मना ॥३७॥
 यथा यथोपशान्तश्च लौहेशा रूपशालिनी ।

दक्षिता सुरविन्देति प्रकाशा चिद्धसम्पत्ता ॥ ३८ ॥
 उपपायाकेतनस्याहि^(१) स्त्र्यमुत्पादितो गणः ।
 करासकेन भूतानां तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३९ ॥
 भूता भूतगणैर्ज्ञेया आदेशकनिवेशकाः ।
 द्रव्येवमादिर्हि गणो भूमिगोचरकः स्मृतः ॥ ४० ॥
 विज्ञेय इह लोकेऽस्मिन् भूतानां भूतनाथकः ।
 ये जल्लष्टा भवन्त्येषाममरान्तरचारिणां ।
 वृत्तापमाचमाकाशं ते चरन्ति न संशयः ॥ ४१ ॥
 तत्रेमे देवगन्धर्वाः प्रायेण कथिता मया ।
 देवोपस्थाननिरता विज्ञेयस्ते यशस्विनः ॥ ४२ ॥
 नारायणं सुरगुरुं विरजं पुष्करेक्ष्णं ।
 हिरण्यगर्भञ्च तथा चतुर्वर्णं स्वयम्भुवं ॥ ४३ ॥
 शङ्करञ्च महादेवमीशानञ्च जगत्प्रभुं ।
 इन्द्रपूर्वाक्षयादित्यान् रुद्राञ्च वसुभिः सह ॥ ४४ ॥
 उपतम्युः सगन्धर्वा नृत्यगीतविशारदाः ।
 चिदञ्जः सर्वलोकस्या निपुणा गीतवादिनः ॥ ४५ ॥
 हंसो ज्येष्ठः कनिष्ठोऽन्यो मध्यमौ च वृषा ऊजः ।
 चतुर्थो धिषणस्त्रैव ततो वासिरुचिस्तथा ॥ ४६ ॥
 षष्ठस्तु तुम्बुरुस्तेषां ततो विश्वावसुः स्मृतः ।
 इमाश्चाप्सरसो दिव्या विहिताः पुण्यलक्षणाः ॥ ४७ ॥
 सुध्रुवेऽष्टौ महाभागा वरिष्ठा देवपूजिताः ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

अनवद्यामनवद्यामन्वतां मदगप्रियां ।
 अरूपां सुभगां भासीमरिष्टाऽष्टौव्यजायत ॥४८॥
 मनोवती सुकेशा च तुम्बुरोस्तु सुते उभे ।
 पञ्चचूडास्त्रिमा दिव्या दैविक्योऽक्षरसो दश ॥४९॥
 मेनका सहजन्वा च पर्णिनी पुञ्जिकम्बला ।
 घृतम्वला घृताक्षी च विश्वाक्षी पूर्वचीत्यपि ।
 प्रसोक्षेत्यभिविख्यातागुणोचन्ती तथैव च ॥५०॥
 अनादिनिधनस्याथ जज्ञे नारायणस्य या ।
 उरोः सर्वानवद्याङ्गी उर्वश्वेकादशी स्रता ॥५१॥
 मेनस्य मेनका कन्या ब्रह्मणे हृष्टचेतसः ।
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यो महायोगाश्च ताः स्मृताः ॥५२॥
 गणा अक्षरमाख्याताः पुण्यास्ते वै चतुर्दश ।
 आहताः शोभयन्तश्च गणा स्ते चतुर्दश ॥५३॥
 ब्रह्मणे मानसाः कन्याः शोभयन्त्यो मनोः सुताः ।
 वेगवन्त्यस्वरिष्टाया ऊर्क्षायाश्चाग्निचम्भवाः ॥५४॥
 आद्युधन्यश्च सूर्यश्च रश्मिजाताः सुभास्कराः ।
 वारिजा ह्यमृतोत्पन्ना अमृता नामतः स्मृताः ॥५५॥
 वायूत्पन्ना सुदा नाम भूमिजाता भवास्तु वै ।
 विद्युतश्च ह्येषा नाम सृष्ट्योः कन्याश्च भैरवाः ॥५६॥
 शोभयन्त्यः कामगुणा गणाः प्रोक्ता चतुर्दश ।
 सेन्द्रोपैन्द्रैः सुरगणैः रूपातिशयनिर्मिताः ॥५७॥
 शुभरूपा महाभागा दिव्या नारी तिलोत्तमा ।

मङ्गलश्यामिकुण्डला देवनारी प्रभावती ।
 रूपधौवनसम्पन्ना उत्पन्ना लोकविभुता ॥५८॥
 वेदीतलममुत्पन्ना चतुर्वक्त्रा धीमतः ।
 गङ्गा वेदवती नाम सुरनारी महाप्रभा ॥५९॥
 तथा यमस्य दुहिता रूपधौवनशक्तिनी ।
 वरहेमविभा हेमा देवनारी सुलोचना ॥६०॥
 इत्येते वज्रशङ्खं भास्वरा अक्षरोगणाः ।
 देवतानामृषीणाञ्च पत्न्यस्ता मातरश्च च ॥६१॥
 सुगन्धाश्चम्यवर्णाश्च सर्वाद्याप्सरसः समाः ।
 सम्प्रयोगे तु काम्तेन मद्यन्ति मदिरां विना ।
 तामामाप्स्याद्यते स्पर्शादानन्दश्च विवर्द्धते ॥६२॥
 विनतायास्तु पुत्री दावर्कणो गरुडश्च च ।
 षट्त्रिंशत्तु स्वसारश्च यवीयसश्च ताः स्रुताः ॥६३॥
 गायत्र्यादीनि च्छन्दानि सौपर्ण्येवाश्च पक्षिणः ।
 इत्येवाहानि सर्वाणि दिक्षु सन्निहितानि च ॥६४॥
 कण्डूर्नागसहस्रं वै चराचरमजीजनत् ।
 अनेकशिरसां तेषां खेचराणां महात्मनां ।
 वज्रध्वं नामधेयानां प्रायश्चस्तु निबोधत ॥६५॥
 तेषां प्रधाननागाश्च शेषवासुकितलकाः ।
 सकलीरश्च जम्बवः^(१) अञ्जनो वामनस्तथा^(२) ॥६६॥

१ अर्जुनश्चैव जम्बवेति ख० ।

२ मुञ्जनो वामनस्तथेति ख० । मुञ्जानो वामनस्तथेति ग० ।

ऐरावतमहापद्मौ कमलाश्वतरावुभौ ।
 ऐलपचक्षुः शङ्खश्च^(१) कर्कोटकधनञ्जयौ ॥६०॥
 महाकर्णो महानीलो धतराश्वलाहकौ ।
 कुमारः पुष्पदन्तश्च सुमुखो दुर्मुखस्तथा ॥६१॥
 शिलीमुखः^(२) दधिमुखः कालीचः शालिपिण्डकः ।
 विन्दुपादः^(३) पुण्डरीको नागश्चापूरणस्तथा ॥६२॥
 कपिलश्चाश्वरीषश्च धृतपादश्च कच्छपः ।
 प्रह्लादः पद्मचिचक्षुः गन्धर्वोऽथ नमस्लिकः^(४) ॥६३॥
 नङ्गधः खररोमा च मणित्थिवेवमादयः ।
 काद्रवेया मया ख्याताः खाशायीस्तु निबोधत ॥६४॥
 खशा विजज्ञे पुत्रौ द्वौ विभुतौ पुरुषादकौ ।
 ज्येष्ठं पश्चिममङ्गलायां पूर्व्यां मनुजास्तथा ॥६५॥
 विलोहितं विकर्णञ्च पूर्व्ये साऽजगत्सुतं ।
 चतुर्भुजं चतुष्पादं द्विमूर्द्धानं दिधागतिं ॥६६॥
 सर्वाङ्गकेशं मूलाङ्गं तुङ्गनाभं महोदरं ।
 मूलशोषं महाकर्णं मुञ्चाकेशं मनोरथं ॥६७॥
 हस्त्योष्ठं दीर्घजङ्घञ्च अश्वदंष्ट्रं महाहनुं ।
 रक्तजिह्वं जटालञ्च मूलास्थं दीर्घनाभिकं ॥६८॥

१ ऐलपचक्षुः शेषश्चेति ख०, इ० च ।

२ शिलीमुख इति ख० ।

३ विन्दुपाद इति इ० ।

४ नमस्लिक इति ख०, ग० च ।

गुह्यकं श्रितिकर्णस्य महानन्दं महासुखं ।
 एवमिदं खशा पुनं विजज्ञे साऽतिभीषणं ॥७६॥
 तस्यानुजं द्वितीयन्तु खशा चैव व्यजायत ।
 त्रिशीर्षस्य त्रिपादस्य त्रिहस्तं कृष्णलोचनं ॥७७॥
 उर्ध्वनेत्रं हरित्शम्भुं शिखासंहननं दृढं ।
 इत्युक्त्वायं सुवाञ्छस्य महाकायं महाबलं ॥७८॥
 आकर्णदारितास्यस्य लम्बभ्रूं मूलनामिकं ।
 मूलोष्ठमष्टदंष्ट्रं दिगिङ्गं शङ्खकर्णकं ॥७९॥
 पिङ्गलोद्बृत्तनयनं जटिलं पिङ्गलं तथा^(१) ।
 महाकर्णं मण्डारस्कं कटिहीनं कण्ठोदरं ।
 नखिनं लोहितपीवं सा कनिष्ठं प्रसूयते ॥८०॥
 सद्यः प्रसूतमात्रौ तु विदुर्द्वौ च प्रमाणतः ।
 उपभोगसमर्थौभ्यां शरीराभ्यामुपस्थितौ ।
 सद्योजातविदुर्द्वौ मातरं पर्याभ्युच्यतां ॥८१॥
 व्याथास्तयोस्तु यः क्रूरो मातरं सोऽभ्यकर्षत ।
 अत्रवीन्मातरायाश्च भक्तार्थं जुधयार्हितः ॥८२॥
 न्यषेधयत् पुनर्ह्येनं व्याथांसन्तु कनिष्ठकः ।
 अत्रवीत् सोऽसक्तं वै रक्षेमां मातरं खशां ।
 बाहुभ्यां परिगृह्णीनं मातरन्तां व्यसोचयत् ॥८३॥
 एतस्मिन्नेव काले तु प्रादुर्भूतस्तयोः पिता ।
 तौ दृष्ट्वा विह्वलावारौ वसतां शीत्यभाषत ॥८४॥

१ जटिलोत्पलं पिङ्गलमिति ख० ।

मैा तु तं पितरं दृष्ट्वा बलवन्तौ त्वरात्पितौ ।
 मातुरेव पुनश्चाङ्गे प्रलपेतां स्वमायया ॥८५॥
 अथोऽब्रवीदृषिर्भार्यामावाभ्यामुक्तवत्यसि ।
 पूर्वमाचक्ष तत्त्वेन तथैवाभ्यां व्यतिकर्म ॥८६॥
 मातुलं भजते पुत्रः पितृन् भजति कन्यका ।
 यथाशीला भवेन्नाता तथाशीलो भवेत्सुतः ॥८७॥
 यदर्णा तु भवेद्भूमिस्तदर्णं मलिनं ध्रुवं ।
 मातृर्णां शीलदोषेण तथा शीलगुणैः पुनः ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वेस्तथा ख्यातिवशेन च ॥८८॥
 बलशीलादिभिस्तामामदितिर्धर्मतत्परा ।
 धर्मशीलादिभिश्चैव प्रबोधवलशालिनी ॥८९॥
 गीतशीला तथाऽग्निष्टा मायाशीला दनुः स्वता ।
 विनता तु पुनर्द्वी वैहायमगतिप्रिया ॥९०॥
 तपोमथेन शलेन सुरभिः समलङ्कृता ।
 क्रोधशीला तथा कद्रुः क्रोधेनासुखशीलका ॥९१॥
 दनायुषायाः शीलं वै वैरानुग्रहलक्षणं ।
 त्वञ्च देवि महाभागे क्रोधशीला मतासि मे ॥९२॥
 इत्येतानि मशीलानि स्वभावालोकनान्नृणां ।
 कर्मतो यन्नतो बुद्ध्या रूपतो बलतस्तथा ।
 लमातश्चैव भिन्नानि भावितार्थबलेन च ॥९३॥
 रजःसत्त्वतमोऽष्टौर्विंशरूपाः स्वभावतः ।
 मातुलन्वनुयातास्तौ पुत्रका गुणवृत्तिभिः ॥९४॥

इत्येवमुक्ता भगवान् स्वशामप्रतिमां तदा ।
 पुत्रावाहय साक्षा वै चक्रे सोममभीतयः^(१) ॥८.५॥
 ताभ्याञ्च यत् कृतं तस्मास्तदाचष्ट तदा स्वशा ।
 माचा यथा समाख्यातं कर्म ताभ्यां पृथक् पृथक् ।
 तेन धात्वर्थयोगेन तत्त्वदर्शी चकार ॥८.६॥
 यत् इत्येष धातुर्वै खादने लृषणे च सः ।
 यत्तयत्युक्तवान् यस्मात् तस्माद्यतो भवत्ययं ॥८.७॥
 रञ् इत्येष धातुर्यः पालने स विभाष्यते ।
 उक्तवांश्चैव यस्मात् तु रञ् मे मातरं स्वशां ।
 नास्माऽयं राजसस्तस्मात् भविष्यति तवात्मजः ॥८.८॥
 स तदा तद्विधान् दृष्ट्वा विस्मितः परिरुग्म्य च^(२) ।
 तयोः प्रादिशदाचारं प्रजापतिरसृग्वचे ॥८.९॥
 पिता तौ चुधितौ दृष्ट्वा वरञ्चेमं तयोर्ददौ ।
 युवयोर्हस्तसंस्पर्शो नक्तमेव तु सर्वशः ॥१०.०॥
 नक्ताहारविहारौ च दिवा स्वप्नोपभोगिनौ^(३) ।
 नक्तञ्चैव वलीयांश्चौ दिवा सुप्नावुभौ युवां ॥१०.१॥
 मातरं रत्नतञ्चैव धर्मज्ञैवानुश्रियतां ।
 इत्युक्ता कश्यपः पुत्रौ तत्रैवान्तरधीयत ॥१०.२॥
 गते पितरि तौ वीरौ निमगादेव दारुणौ ।

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ परिरुग्म्य चेति ख० ० ०

३ सुप्नोपभोगिनाविति ख० ।

विपर्ययेण वर्त्तन्तौ किम्बन्तौ प्राणिहंसकौ ॥१०३॥
 महाबलौ महाबलौ महाकायौ दुरामदौ ।
 मायाविनौ च दृष्टौ तावन्तर्हानगतावुभौ ॥१०४॥
 तौ कामरूपिणौ घोरौ विकृताज्ञौ स्वभावतः ।
 रूपानुरूपैराहारैः प्रभवेतामुभावपि ॥१०५॥
 देवासुरानृषीश्चैव गन्धर्वान् किन्नरानपि ।
 पिशाचांश्च मनुष्यांश्च पद्मगान् पक्षिणः पशून् ॥१०६॥
 भक्षार्यमपि लिप्सन्तौ सर्वतस्तौ निश्चायनौ ।
 इन्द्रेण तु वरौ चैव धृतौ दत्त्वा सुवध्यतां ॥१०७॥
 यस्मिन् न कदाचिद् निग्रीये लोककक्षिरं ।
 आहारं स परीक्षन् वै शब्देनानुचचार ह ॥१०८॥
 आसमाद पिशाचौ द्वौ जन्तुचण्डौ च तावुभौ ।
 पिङ्गालावूर्द्धरोमाणौ वृत्तालो तु सुदारुणौ ॥१०९॥
 असृज्जांसवसाहरी पुरुषार्दौ महाबलौ ।
 कन्याभ्यां सहितौ तौ तु ताभ्यां प्रियचिकीर्षया^(१) ॥११०॥
 ये कन्ये कामरूपिणौ तदाचारे च ते शुभे ।
 आहारार्थमटन्तौ तौ कन्याभ्यां सहितावुभौ ॥१११॥
 तेऽप्यथन् राजसं तत्र कामरूपं महाबलं ।
 यश्च सन्निपाते तु दृष्ट्वा चैव परस्परं ॥११२॥
 रचमाणौ ततोऽन्योन्यं परस्परजिघृक्षुः ।

पितरावूचतुः कन्ये शुवामानयत द्रुतं ॥११३॥
 जीव्याहं विष्टौनं विस्फुरन्तं पदे पदे ।
 ततः समभिसृत्त्येनं कन्ये जग्दहतुस्तदा ।
 गृहीत्वा हस्तयोस्ताभ्यामानीते पित्रसंसदि ॥११४॥
 ताभ्यां करे गृहीतं तं पिशाचमथ राक्षसं ।
 पृच्छतां कोऽसि कस्य त्वं स च सर्वमभाषत ॥११५॥
 तस्य कर्षाभिविज्ञातं ज्ञात्वा तौ राक्षसर्वभौ^(१) ।
 अजञ्च खण्डं तस्मैते प्रत्यपादयतां सुते ।
 तौ तुष्टौ कर्षणा तस्य कन्ये दे ददतुः सुते ॥११६॥
 पैशाचेन विवाहेन सुदत्या बुद्धवाहनः^(२) ।
 अजः खण्डञ्च ताभ्यां तौ तदाश्रावयतां धनं ॥११७॥
 इयं ब्रह्मधना नाम मम कन्या छलौमिका ।
 ब्रह्मसत्त्वधनाहारा इति खण्डोभ्यभाषत ॥११८॥
 इयं जन्तुधना नाम कन्या सर्वाङ्गसुन्दरी^(३) ।
 जन्तुयोऽस्या धनाहारा सावश्रावयतां धनं ॥११९॥
 सर्वाङ्गकेशी नाम्ना च कन्या जन्तुधना तथा ।
 अकर्षान्ताप्यरेमा च कन्या ब्रह्मधना तु या ॥१२०॥
 ब्रह्मधनं^(४) प्रसृता सा धनानाचैव कन्यका ।

१ राक्षसावभाविति ख० ग० च ।

१ सुदुरासदाविति ख० ।

१ सर्वाङ्गजर्मिला इति ड० ।

१ ब्रह्मध्यानमिति ड० ।

एवं पिशाचकस्य ते मिथुने द्वे प्रसूयतां ।
 तयोः प्रजाविमर्गश्च ब्रुवतो मे निबोधत ॥१२१॥
 हेतु-प्रहेलस्यश्च पौरुषेयो बधस्तथा ।
 विस्फूर्जिष्यैव^(१) वातश्च आपो व्याघ्रस्तथैव च ॥१२२॥
 सर्पश्च राक्षसां ह्येते यातुधानात्मजा दश ।
 सूर्यस्नानुचरा ह्येते सह तेन भ्रमन्ति च ॥१२३॥
 हेतुपुत्रस्तथा लङ्कुर्लङ्कोर्दावेव चात्मजा ।
 मातुर्वांस्य सुमाली च प्रहेलतनयान् शृणु ।
 प्रहेलतनयः श्रीमान् पुलोमा नामविश्रुतः ॥१२४॥
 बधपुत्रो निक्षुब्धश्च क्रूरो वै ब्रह्मराक्षसः ।
 वातपुत्रो विरागस्तु आपपुत्रस्तु जम्बुकः ॥१२५॥
 व्याघ्रपुत्रो गिरानन्दो जन्नूनां^(२) विघ्नकारकः ।
 इत्येते वै परिकान्ताः क्रूराः सर्वे तु राक्षसाः ॥१२६॥
 कीर्तिता यातुधानास्तु ब्रह्मधानान् निबोधत^(३) ।
 यज्ञः पिता धुमिः छेभो ब्रह्मा पापोऽथ यज्ञश्च ॥१२७॥
 स्वाकोटकः कलिः सर्पो ब्रह्मधानात्मजा दश ।
 स्वसारो ब्रह्मराक्षसस्तेषां सारोः सुदारुणाः ॥१२८॥
 रक्तकर्णा महाजिह्वाऽक्षया चैवोपहारिणी ।
 एतासामन्वये जाताः पृथिव्यां ब्रह्मराक्षसाः ॥१२९॥

१ विस्फूर्जिष्येति ग० ।

२ मारो वै इति ख० । सर्पो वै इति ड० ।

३ ब्रह्मनाम्नि निबोधत इति ख०, ग० च ।

क्षेमातकतस्वेते प्राथम्यं कृतानुयाः ।
 इत्येते राक्षसाः क्रान्ताः^(१) सद्यस्यापि निबोधत ॥१३०॥
 चकमेऽपरमं यथः पञ्चसूलां क्रतुस्वलीं ।
 तां लिप्सुस्मिन्मानस्य नन्दनं स चचार ह ॥१३१॥
 वैभ्राजं सुरभिश्चैव तथा वैचरयश्च यत् ।
 दृष्टवान् नन्दने तस्मिन्परोगभिः सहासतीं ॥१३२॥
 नेपायं विन्दते तत्र तस्या लाभाय चिन्तयन् ।
 दूषितः स्वेन रूपेण कर्मणा तेन दूषितः ॥१३३॥
 ममोद्विजन्ते भूतानि भयावृत्तस्य सर्वशः ।
 तत्कथं नाम चार्वाङ्गीं प्राप्नुयामहमङ्गनां ॥१३४॥
 दृष्टोपायं ततः सोऽथ ग्रीष्मकारी व्यवर्त्तत ।
 कृत्वा रूपं वज्रमतं^(२) गन्धर्वस्य तु गुह्यकः ।
 ततः सोऽपरसां मध्ये तां जघाह क्रतुस्वलीं ॥१३५॥
 बुद्ध्या च सुरचिन्तं सा भावेनैवाभवर्त्तत ।
 संवृतः स तथा सार्द्धं दृग्गमानोऽपरोगणैः ॥१३६॥
 तत्र स सिद्धकरणः सद्यो जातः सुतोऽस्य वै ।
 परिणष्टोच्छ्वैर्युक्तः सद्यो वृत्तो ज्वलन् श्रिया ॥१३७॥
 राजाहमिति नाभिर्हि^(३) पितरं सोऽभ्यभाषत ।
 तवाच जाते न भीतिः पिता तं प्रत्युवाच ह ॥१३८॥

१ प्रोक्ता इति ख० ।

२ वज्ररूपे इति ख० ।

३, नादोजामिति ख० ।

मावानुरूपो रूपेण पितुर्वीर्येण जायते ।
 जाते च तस्मिन् हर्षेण स्वरूपं प्रत्यपद्यत ॥१३८॥
 स्वभावं प्रतिपद्यन्ते वृद्धन्तो यत्नराजसाः ।
 स्त्रियमाणाः प्रसुप्ताश्च कुट्टा भीताः प्रहर्षिताः ॥१३९॥
 ततोऽन्नवीदप्सरस स्नायमानः स गुह्यकः ।
 गृहं मे गच्छ गृध्रेणि सपुत्रा वरवर्णिनी ॥१४०॥
 इत्युक्त्वा सहसा तच्च वृष्ट्वा स्वं रूपमास्थितं ।
 विभ्रान्ताः प्राद्ववन् भीताः क्रोधमानाऽप्सरोगणाः ॥१४१॥
 गच्छन्तीरन्वगच्छन्त्या पुत्रस्तां सान्त्वयन् गिरा ।
 गन्धर्वाप्सरसां मध्ये तां गीत्वा स न्यवर्तत ॥१४२॥
 तासु वृष्ट्वा वसुत्पत्तिं यत्नस्थाप्सरसां गणाः ।
 यत्नाणां त्वं जनिषीति प्रोचुस्तां वै क्रतुस्यर्क्षी ॥१४३॥
 जगाम सह पुत्रेण ततो यत्नः स्वमालयं ।
 न्यघोधरोहिणं नाम गुह्यका यच्च शेरते ।
 तस्मान्निवासे यत्नाणां न्यघोधः सर्वतः प्रियः ॥१४४॥
 यत्नो रजतगामस्तु गुह्यकानां पितामहः ।
 श्वनुव्रादस्य दैत्यस्य भद्रामतिवरां सुतां ।
 उपघेमे स भद्रायां यस्यां मणिवरो वशी ॥१४५॥
 जज्ञे सा मणिभद्रश्च शक्रतुल्यपराक्रमं ।
 तयोः पत्न्यौ भगिन्यौ तु^(१) क्रतुस्यत्वात्मजे^(२) गृध्रे ॥१४६॥

१ पाठोऽयं न पूर्वापरसङ्गतः ।

२ क्रतुस्यत्वाः सुते इति ग० ।

नास्त्रा पुण्यजनी चैव तथा देवजनी च या ।
 विजज्ञे मणिभद्रान्तु पुत्रान् पुण्यजनी शुभान् ॥१४८॥
 सिद्धायै सूर्यतेजस्य सुमन्तं नन्दनं तथा ।
 कन्यकं^(१) धविकञ्चैव^(२) मणिदत्तं वसुं तथा ॥१४९॥
 सर्वानुभूतं^(३) ब्रह्मन् पित्रात् भीरुमेव च ।
 तथा मन्दरगोभिश्च पद्मं चन्द्रप्रभं तथा ॥५०॥
 मघपूर्णं सुभद्रं प्रद्योतं महाजसं^(४) ।
 द्युतिमन्केतुमन्तौ च मित्रं मौलिसुदर्शनौ ॥१५१॥
 चत्वारो विंशतिश्चैव पुत्राः पुण्यजनाः शुभाः ।
 जज्ञिरे मणिभद्रस्य ते सर्वे पुण्यलक्षणाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यत्तः पुण्यजनाः शुभाः ॥१५२॥
 विजज्ञे देवजननी पुत्रान् मणिवरात्मजात् ।
 पूर्णभद्रं हेमरथं^(५) मणिमन्त्रिन्दुवर्द्धनौ ॥१५३॥
 कुसुम्भस्य पित्राभं स्थूलकर्णं महाजयं ।
 येतश्च विपुलश्चैव पुष्पवन्तं भयावहं ॥१५४॥
 पद्मवर्णं सुनेत्रं यत्नं बालं वर्कं तथा ।
 कुमुदं क्षेमकश्चैव वर्द्धमानं तथा दम्भं ॥१५५॥
 पद्मानाभं वराहं सुवीरं विजयं कृतिं ।

१ कल्पकमिति ख० ।

२ पार्थिकश्चैवेति ख० । पक्षितश्चैवेति ड० ।

३ सर्वार्थभूतमिति ख०, ग० च ।

४ महारसमिति ख० ।

५ हेमवन्तमिति ड० ।

पूर्णमासं हिरण्यार्त्तं सुरूपञ्चैवमादयः ॥१५६॥
 पुत्रा मणिवरस्यैते यथा वै गुह्यकाः स्मृताः ।
 सुरूपाश्च विरूपाश्च सखिनः प्रियदर्शनाः ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ महस्त्रयः ॥१५७॥
 खशायास्त्वपरे पुत्रा राक्षसाः कामरूपिणः ।
 तेषां यथा प्रधानान् वै वर्ण्यमाणान्निबोधत ॥१५८॥
 लालाविः^(१) कुयनो भीमः^(२) सुमाली मधुरेव च ।
 विस्फूर्जितो विद्युज्जिह्वो मातङ्गो धूसितस्तथा ॥१५९॥
 चन्द्रार्कः सुकरो वृधः कपिलोमः प्रहासकः^(३) ।
 क्रीडः परशुनाभश्च चक्राक्षश्च^(४) निशाचरः ॥१६०॥
 बिम्बिराः शतदंष्ट्रश्च तुण्डकेशश्च राक्षसः ।
 यक्षश्चाकम्पनस्यैव दुर्मुखश्च शिखीमुखः ॥१६१॥
 दृत्येते राक्षसवरा विकान्ता गणरूपिणः ।
 सर्वलोकचरास्ते तु चिदशानां समकमाः ॥१६२॥
 सप्त चान्या दुहितरस्ताः शृणुष्वं यथाक्रमं ।
 तामाश्च यः प्रजामर्गो येन चोत्पादिता गणाः ॥१६३॥
 आलम्बा उत्कचा कृष्णा निर्वर्धता कपिला शिवा ।
 केशिनी च^(५) महाभागा भगिन्यः सप्त याः स्मृताः ॥१६४॥

१ लालविदिति ख० ।

२ कुयनो भीम इति ख० ।

३ प्रभाकर इति ख० ।

४ वक्राक्षश्चेति ख० ।

५ वैशिनी चेति ख०, ग० च ।

ताभ्यो लोकामिषादश्च हन्तारो युद्धदुर्मदाः ।
 उदीर्णा राक्षसगणा इमे उत्पादिताः शुभाः ॥१६५॥
 आलम्ब्यो गणः क्रूरा उक्कचेयो गणस्तथा ।
 तथा कार्ण्यशैवेया राक्षसा क्षुत्तमा गणाः ॥१६६॥
 तथैव नैर्ऋतो नाम अम्बकानुचरेण ह ।
 उत्पादितः प्रजासर्गो गणेश्वरचरेण तु ॥१६७॥
 उत्पादिता बलवता उदीर्णा यत्नराक्षसाः ।
 विक्रान्ताः शौर्यमयन्ना नैर्ऋता देवराक्षसाः ।
 येषामधिपतिर्युक्तो नास्ति स्थातो विरूपकः ॥१६८॥
 तेषां गणशतानेका उद्धृतानां महात्मानां ।
 प्रायेणानुचरन्त्येते शङ्करं जगतः प्रभुं ॥१६९॥
 दैत्यराजेन कुम्भेन महाकाया महात्मना ।
 उत्पादिता महावीर्या महाबलपराक्रमाः ॥१७०॥
 कपिलेया महावीर्या उदीर्णा दैत्यराक्षसाः ।
 कम्पनेन च यत्नेन केशिन्यास्ते परे जनाः ॥१७१॥
 उत्पादिता महाबाना उदीर्णा यत्नराक्षसाः ।
 केशिनीदुहितुयैव नीलायाः सुदृढमातमाः ॥१७२॥
 आलम्ब्येव जनिता नैकाः सुरभिर्जेन हि ।
 नैला इति समाख्याता दुर्जया घोरविक्रमाः ॥१७३॥
 चरन्ति पृथिवीं लुक्त्रां तत्र ते देवलौकिकाः ।
 बलवत्सर्वे सर्गस्थ तेषां वक्तुं न शक्यते ॥१७४॥
 तस्यास्त्वपि च नीलाया विक्रवा नाम राक्षसी ।

दुहिता स्वभावविकचा मन्दमत्त्वपराकमा ॥१७५॥
 तस्या अपि विरूपेण नैर्घतेनेह च प्रजाः ।
 उत्पादिताः सुरा घोराः शृणु ताम्बुनूर्वशः ॥१७६॥
 दंष्ट्राकरालविकृता महाकर्णा महोदराः ।
 हारका भीषकाश्चैव तथैव कामकाः परे ॥१७७॥
 वैनकाश्च पिशाचाश्च वाहकाः प्राशकाः परे ।
 भूमिराक्षसका ह्येते मन्दाः पुरुषधिकमाः ॥१७८॥
 चरन्त्यदृष्टपूर्वाश्च नानाकारा ह्यनेकशः ।
 उत्तमसत्त्वत्वा ये ते च वै खेचराः स्यताः ॥१७९॥
 लक्ष्माचेण शाकाग्रं स्वल्पाः स्वल्पं चरन्ति वै ।
 एतैर्याप्रमिमं लोकं शतशोऽथ सहस्रशः ॥१८०॥
 भूमिराक्षसकैः सर्वैरनेकैः लुद्रराक्षसैः ।
 नानाप्रकारैराक्रान्ता नानादेशाः समन्ततः ॥१८१॥
 समासाभिज्ञताश्चैव ह्यष्टौ राक्षसमातरः ।
 अष्टौ विभागा ह्येषां हि विख्याता अनुपूर्वशः ॥१८२॥
 भद्रका निकराः केषिद्यश्चनिष्यन्तिहेतुकाः ।
 सहस्रशतसङ्ख्याता मर्त्यलोकविचारिणः ॥१८३॥
 पूतना मातृसामान्यास्तथा भूतभयङ्करा ।
 बाह्मर्णा मानुषे लोके यहा वैमानहेतुकाः ॥१८४॥
 स्कन्दपदादयश्चैव आपकास्त्रासकादयः ।
 कौमारास्ते तु विज्ञेया बालानां ग्रहवृत्तयः ॥१८५॥

स्कन्दग्रहविशेषाणां^{१)} मायिकानां तथैव च ।
 पूतनानामभूतानां ये च लोकविनायकाः ॥१८६॥
 महस्त्रतमद्भ्यानां मर्त्यलोकविचारिणां ।
 एवं गणशतान्येव चरन्ति पृथिवीमिमां ॥१८७॥
 यक्षाः पुण्ड्रतमा नाम तथा ये केऽपि गुह्यकाः ।
 यक्षा देवजनास्तैव तथा पुण्ड्रजनास्तथे ॥१८८॥
 गुह्यकानाञ्च सर्वेषामगस्त्या ये च राक्षसाः ।
 पौलस्त्या राक्षसा ये च विश्वमित्रास्तथे स्मृताः ॥१८९॥
 यक्षाणां राक्षसानाञ्च पौलस्त्यागस्त्यस्तथे ।
 तेषां राजा महाराजः कुबेरो ह्यलकाधिपः ॥१९०॥
 यक्षा वृद्धा पिवन्तीह नृणां मांसमस्त्रवसां ।
 रक्षांस्तनुप्रवेशेन पिशाचाः परिपीडनैः ॥१९१॥
 सर्वलक्षणसम्पन्नाः समष्टेयास्त देवतैः ।
 भास्वरा बलवन्तस्त ईश्वराः कामरूपिणः ॥१९२॥
 अनाभिभवा विक्रान्ताः सर्वलोकनमस्कृताः ।
 रुक्मासौजस्विनो मेधा वरदा यज्ञियास्तथे ॥१९३॥
 देवानां तुल्यधर्माणां ह्यसुराः सर्वशः स्मृताः ।
 त्रिभिः पादैस्तु गन्धर्वा देवैर्होनाः प्रभावतः ॥१९४॥
 गन्धर्वगन्धर्विभिः पादैर्होना वै सर्वगुह्यकाः ।
 प्रभावतुल्या यक्षाणां विश्वेयाः सर्वराक्षसाः ।
 ऐश्वर्यहीना यक्षेभ्यः पिशाचास्त्रिगुणं पुनः ॥१९५॥

एवं धनेन रूपेण आयुषा च बलेन च ।

धर्मैश्वर्येण बुद्ध्या च तपःश्रुतपराक्रमैः ॥१८६॥

देवासुरेभ्यो हीयन्ते चीन् पादान् वै परस्परं ।

गन्धर्वाद्याः पिशाचान्ताक्षतस्त्रो देवयोनयः ॥१८७॥

सुत उवाच । अतः शृणुत भद्रं वः प्रजाः क्रोधवशात्मकाः ।

क्रोधायां कन्यका जज्ञे द्वादश ह्यात्मसम्भवाः ।

ता भार्याः पुलहस्यासन्नामतस्या निबोधत ॥१८८॥

मृगी च मृगमन्दा च हरिभद्रा दरावती ।

भृता च कपिष्ठा दंष्टा निष्ठा तिर्या तथैव च ।

शेता चैव खरा चैव सुरसा चेति विभुताः ॥१८९॥

मृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा मृगाद्यान्याः शशास्तथा ।

न्यङ्गवः शरभा ये च खरवः प्रघताश्च ये ॥२००॥

मृगराजा मृगमन्दाया गवद्याश्चापरे तथा ।

महिषोद्वराहाश्च खड्गगौरमुखास्तथा^(१) ॥२०१॥

हरेस्तु हरयः पुत्रा गोलाङ्गुलतरक्षवः ।

वानराः किन्नराश्चैव व्याघ्राः किम्बुरुपास्तथा ।

रत्येवमादयोऽन्येऽपि दरावत्या निबोधत ॥२०२॥

सूर्यस्याण्डकपाले द्वे समानीय तु भौवनः ।

हस्ताभ्यां परिमृज्याथ रथन्तरमगायत ॥२०३॥

साम्ना प्रसूयमानेन सद्य एव गजोऽभवत् ।

स प्रायच्छदिरावत्यै पुचार्थे^(१) स तु भौवनः ॥२०४॥
 इरावत्याः सुतो यस्मान् तस्मादैरावतः स्मृतः ।
 देवराजोपवाह्यात् प्रथमः स मतङ्गराट् ।
 शुभाभामश्चतुर्द्विः श्रीमानैरावतो गजः ॥२०५॥
 अशुजस्यैकमूलस्य सुवर्णाभस्य हस्तिगः ।
 षड्दन्तस्य हि भद्रस्य औपवाह्यस्य वै वलः ॥२०६॥
 तस्य पुत्रोऽञ्जनस्यैव सुप्रतीकोऽथ वामनः ।
 पद्मस्यैव चतुर्थोऽभृङ्गस्तिनी चाभ्रमुल्लाथा ॥२०७॥
 दिग्गजांस्तान् चत्वारः येताऽजनयताश्शुगान् ।
 भद्रं मृगश्च मन्दश्च सङ्कीर्णं चतुरः सुतान् ॥२०८॥
 सङ्कीर्णोऽप्यञ्जनो यस्तु उपवाह्यो यमस्य तु ।
 भद्रो यः सुप्रतीकस्तु हरितः स क्षपाभ्यतेः ॥२०९॥
 पद्मो मन्दस्तु यो गौरो द्विपो ह्यैलविलस्य^(२) सः ।
 मृगः क्षामस्तु यो हस्ती उपवाह्यः स पावकैः ॥२१०॥
 पद्मोत्तरस्तु यः पद्मः^(३) गजो वै वरुणो गणः ।
 उपलेपनमेवञ्च तस्याष्टौ जज्ञिरे सुताः ॥२११॥
 उदयभावेनोपेता जायन्ते तस्य चान्वये ।
 श्वेतबालनखाः पिङ्गा वर्जितनो मतङ्गजाः ।
 मतङ्गजान् प्रवक्ष्यामि नागानन्यानपि क्रमात् ॥२१२॥

१ पुचायेति ख०, ग० च ।

२ ह्यैलविलस्येति ड० ।

३ पद्मोत्तरः पद्मवांशेति ड० ।

कपिलः पुण्डरीकश्च सुमनाभो रथान्तरः ।
 जातौ नाम्ना सुतौ ताभ्यां सुप्रतिष्ठप्रमर्दनौ ॥२१३॥
 ब्रूलाः स्थूलाः शिरोदान्ताः शुद्धबालनखास्तया ।
 बलिनः शक्तिनस्यैव स्यतास्त्राकुलिका गजाः ॥२१४॥
 पुष्पदन्तो वृक्षसामा षट्दन्तो दन्तपुष्पवान् ।
 ताम्रवर्णी च तत्पुत्रः सहचारिविषाणितः^(१) ॥२१५॥
 अन्वये चास्य जायन्ते लम्बोष्ठाश्चार्द्धशिनः ।
 श्यामाः सुदर्शनाश्चण्डा नानापीडायताननाः ॥२१६॥
 वामदेवोऽञ्जनश्यामः साक्षो जज्ञेऽथ वामनः ।
 भार्या चैवाङ्गदा तस्य नीलवक्त्रवर्णा सुतौ ॥२१७॥
 षण्डाश्चार्द्धशिरोयीवा कूटोरस्कास्तरस्त्रिनः ।
 नरैर्बद्धाः कुले तेषां जायन्ते विहता गजाः ॥२१८॥
 सुप्रतीकस्तु रूपेण नास्त्यस्य सदृशो गजः ।
 तस्य प्रहारी सम्पाती पृथुश्रिन्तिसुतास्तथः ॥२१९॥
 पशवो दीर्घतान्त्रोष्ठा सुविभक्तशिरोदराः ।
 जायन्ते मृदुसम्भूता वंशे तस्य मतङ्गजाः ॥२२०॥
 अञ्जनादञ्जना साक्षो विजज्ञे चाञ्जनावती ।
 एवं माता तथोश्चापि प्रथितायुरजः सुतौ ॥२२१॥
 महाविभक्तशिरसः स्निग्धजीमूतसन्निभाः ।

१. सहचारिविषादक इति ग० । सहचारिविषाशिन इति ख०,
 ख० च ।

सुदर्शनाः सुवर्णाः पद्माभाः परिमण्डलाः ।
 शूनाः पीतायतमुखः गजास्तस्यान्वयेऽभवन् ॥२९२॥
 जज्ञे चन्द्रमसः साक्षः पिङ्गला कुसुदद्युतिः ।
 पिङ्गालायाः सुतौ तस्या महापद्मोर्मिभालिनौ ॥२९३॥
 समायवरदांश्चण्डान् प्रहृष्टवलिनोदरान् ।
 हस्तियुद्धे प्रियाचारागान् विद्धि तस्य कुलोद्भवान् ॥२९४॥
 एतान् देवासुरे युद्धे जयार्थं जयजः सुराः ।
 कृतार्थस्य विस्मृष्टासौः पूर्वोक्ताः प्रययुर्दिशः ॥२९५॥
 एतेषामन्वये जातान् विनीतांस्त्रिदश ददुः ।
 अङ्गाय लोमपादाय सूचकाराय वै दिपान् ॥२९६॥
 द्विरदो द्विरदाभ्याश्च हस्ताङ्गुली करान् करौ ।
 वरणादारणो दन्तौ दन्ताभ्यां गर्जनाङ्गजः ॥२९७॥
 कुञ्जरः कुञ्जचारित्वाङ्गागो नगविरोधतः ।
 मतङ्गादिति मातङ्गो द्विपो द्वाभ्यामपि स्रतः ।
 सामजः सामजातत्वादिति निर्वचनक्रमः ॥२९८॥
 एषां जिह्वापरावृत्तिरिवाक्रं^(१) क्षाग्निश्चापजं ।
 बलस्थानवतो या तु^(२) या चैवाङ्गुलमुष्कता ।
 उभयं दन्तिनामेतत् स्वयम्भूसुरशापजं ॥२९९॥
 देवदानवगन्धर्वाः पिशाचैरगराक्षभाः ।
 कन्यासु जाता दिङ्नामैर्नानामत्वास्ततो गजाः ॥३००॥

१ पाठाऽयं आदर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ अयमप्यादर्शदेवेवासमीचीन एव मुद्रितः ।

समुत्तिष्ठ प्रभृतिश्च नामनिर्वचननाथा ।
 एतद्भूतानां विज्ञेयं येषां राजा विभावसुः ॥२६१॥
 कौशिकायाः समुद्रान् गङ्गायास्तदनन्तरं ।
 अञ्जनस्यैकमूलस्य प्राच्यान्नागवनन्तु तत् ॥२६२॥
 उत्तरा तस्य विन्ध्यस्य गङ्गाया दक्षिणञ्च यत् ।
 गङ्गोद्भेदात्कुरुषेभ्यः सुप्रतीकस्य तदनं ॥२६३॥
 अपरेणोत्कलाच्चैव ह्यावेदिभ्यश्च पञ्चमं ।
 एकभूतात्मतस्यैतद्वामनस्य वनं स्मृतं ॥२६४॥
 अपरेण तु लौहित्यमासिन्धोः पश्चिमेन तु ।
 यमस्यैतदनं प्रोक्तमनुपर्वतमेव तत् ॥२६५॥
 भृतिर्विजज्ञे भृतांश्च रुद्रस्थानुचरान् प्रभो ।
 स्थूलान् कर्णांश्च दीर्घांश्च वामनान् ह्रस्वकान् समान् ॥२६६॥
 लम्बकर्णान् प्रलम्बोष्ठान् लम्बजिह्वास्तनोदरान् ।
 एकरूपान् द्विरूपांश्च लम्बशिरःपुण्ड्रपिण्डिकान् ॥२६७॥
 सरोवरसमुद्रादिनदीपुलिनवासिनः ।
 कृष्णान् गौरांश्च नीलांश्च श्वेतांश्च लोहितारुणान् ॥२६८॥
 वभून् वै शवलान् धूत्रान् कद्रून् रामभदारुणान् ।
 सुञ्चकेशान् हृषीकेशान् सर्पयज्ञोपवीतिनः ॥२६९॥
 विसृष्टालान् विरूपाक्षान् कृष्णालानेकलोचनान् ।
 वज्रशीर्षान् विशीर्षांश्च एकशीर्षांश्च शीर्षिकान् ॥२७०॥
 चण्डांश्च विकटांस्तैश्च विरोमान् रोमशांस्तथा ।
 अन्धांश्च जटिलांश्चैव कुञ्जान् श्लेषकवामनान् ॥२७१॥

सरोवरसमुद्रादिनदीपुल्लिखेविनः ।
 एककर्णान् महाकर्णान् शङ्कुकर्णान्ऽकर्णिकान् ॥२४२॥
 दंष्ट्रिणो नखिनश्चैव निर्दन्ताश्च द्विजिह्वकान् ।
 एकहस्तान् द्विहस्ताश्च त्रिहस्तांश्चाप्यहस्तकान् ॥२४३॥
 एकपादान् द्विपादांश्च त्रिपादान् वज्रपादकान् ।
 महायोगान् महासत्त्वान् सुतपकान् महाबलान् ॥२४४॥
 सर्ववशान्ऽप्रतिघान्^(१) ब्रह्मज्ञान् कामरूपिणः ।
 घोरान् कूरांश्च मेधांश्च शिवान् पुण्यान् सवादिनः^(२) ॥२४५॥
 कुशहस्तान् महाजिह्वान् महाकर्णान्महाननान् ।
 हस्तादांश्च मुखादांश्च शिरोऽदांश्च कपालिनः ॥२४६॥
 धन्विनो मुद्गरधरान्ऽसिगृह्णधरांस्तथा ।
 दीप्तास्थान् दीप्तिनेत्रांश्च चित्रमाख्यानलेपनान् ॥२४७॥
 अन्नादान् पिशितादांश्च वज्ररूपान् सुरूपकान् ।
 रात्रिसन्धाचरान् घोरान् कश्चिदौम्यान् दिवाचरान् ।
 गजञ्जरान् सुदुःप्रेक्ष्यान् घोरांस्तान् वै निशाचरान् ॥२४८॥
 परत्वे च भयं दैवं सर्वं ते गतमानसाः ।
 नैषां भार्याऽस्ति पुत्रो वा सर्वं ते ह्यूर्ध्वरेतसः ॥२४९॥
 शतन्तानि सहस्राणि भूतानामात्मयोगिनां ।
 एते सर्वे महात्मानो भूत्याः पुत्राः प्रकीर्त्तिताः ॥२५०॥
 कपिशो चैव कुम्भाण्डी कुम्भाण्डान् जज्ञिरे पुनः ।

१ सर्ववशान्प्रतिमानिति ख० ।

२ पुण्यादान् सत्यवादिन इति ख० ।

मिथुनानि पिशाचानां वर्णेन कपिशेन च ।
 कपिशत्वात् पिशाचास्तै र्ध्वे च पिशिताशनाः^(१) ॥२५२॥
 युष्मानि षोडशान्यानि वर्त्तमानास्तदन्वयाः ।
 नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि पुरुषादास्तदन्वयान्^(२) ॥२५३॥
 कृगलः कृगली चैव^(३) वक्रो वक्रमुखी तथा ।
 षोडशानां गणा चैव स्रुची स्रुचीमुखस्तथा ॥२५४॥
 कुम्भपात्रश्च कुम्भी च वज्रदंष्ट्रश्च दुन्दुभिः ।
 उपचारोपचारश्च उलूखल उलूखली ॥२५५॥
 अर्कश्च अर्का च कुखण्डश्च कुखण्डिका ।
 पाणिपात्रः पाणिपात्री पांशुः पांशुमती तथा ॥२५६॥
 नितुण्डश्च नितुण्डी च निपुणा निपुणस्तथा ।
 कलादोष्केषणा चैव^(४) प्रस्कन्दः स्कन्दिका तथा ।
 षोडशानां पिशाचानां गणाः प्रोक्तास्तु षोडश ॥२५७॥
 अजासुखा वक्रमुखाः पूरिणः स्कन्दिनस्तथा ।
 विपादाङ्गारिकाश्चैव कुम्भपात्राः प्रकुन्दकाः ॥२५८॥
 उपचारोलूखलिका ह्यर्कश्च कुखण्डिकाः ।
 पाणिपात्राश्च नैतुण्डाः ऊर्काश्च निपुणस्तथा ॥२५९॥
 स्रुचीमुखोष्केषणादाः कुलान्येतानि षोडश ।

१ पिशिताश्चरुमदाशना इति ख० ।

२ श्वयुधं धरणीसुरा इति ग० ।

३ मण्डलो मण्डली चैवेति ड० ।

४ पाटोऽयं न समोचीनः ।

इत्येता ह्यभिजातास्तु कुम्भाण्डानां प्रकीर्तिताः ॥२५८॥
 पिशाचास्ते तु विज्ञेयाः सुकल्पा इति जज्ञिरे ।
 वीभत्सं विकृताचारं पुत्रपौत्रमनन्तकं ।
 अतस्तेषां पिशाचानां लक्षणञ्च निबोधत ॥२५९॥
 सर्वाङ्गकेशा वृन्ताख्या दंष्ट्रिणो नखिनस्तथा ।
 तिर्यङ्गाः पुरुषादाश्च पिशाचास्ते ह्यधोमुखाः ॥२६०॥
 अकेशका ह्यरोमाणस्त्वग्बसाश्चर्मवाससः ।
 कुम्भाण्डिकाः पिशाचास्ते तिलभजाः सदामिषाः ॥२६१॥
 वक्राङ्गहस्तपादाश्च वक्रग्रीलागतास्तथा ।
 ज्ञेया वक्रपिशाचास्ते वक्रगाः कामरूपिणः ॥२६२॥
 लम्बोदरास्तुण्डनाशा ह्रस्वकायशिरोभुजाः ।
 नितुन्दकाः पिशाचास्ते तिलतलाः प्रियश्रवाः ॥२६३॥
 वामनाकृतयस्त्रैव वाचालाः सुतगामिनः ।
 पिशाचानर्कमर्कास्ते वृत्तवासादनप्रियाः ॥२६४॥
 ऊर्ध्ववाङ्मूर्ध्वरोमाण ऊर्ध्ववृत्तास्तथालयाः ।
 सुचन्ति पांशून्नेत्रेभ्यः पिशाचाः पांशवश्च ते ॥२६५॥
 धमनीमन्तकाः^(१) शुष्काः शस्त्रुलाक्षीर्वाससः ।
 उपवीराः पिशाचाश्च शशानायतनास्तथा ॥२६६॥
 विष्टम्भाश्च महाजिह्वा लेलिहाना ह्युदूखलाः^(२) ।
 हस्त्युदूखलशिरसो विरता बद्धपिण्डकाः ॥२६७॥

१ धमनीमन्तका इति क० ।

२ छुल्लूखला इति ड० ।

पिशाचाः कुम्भपाचास्ते अदृष्टान्नानि भुञ्जते ।
 सूक्ष्मास्तु रोमशाः पिङ्गा दृष्टादृष्टाश्चरन्ति वै ॥२७८॥
 अधुकाश्च विशन्तीश्च निपुणास्ते पिशाचकाः ।
 आकर्णदारितास्याश्च लम्बभ्रूसूलनाशिकाः ॥२७९॥
 हस्तापादाकान्तगणा ह्रस्वकाः क्षितिदृष्टयः ।
 बालादास्ते पिशाचा वै सुतिकागृह्यसेविनः ॥२८०॥
 शृङ्गतः पाणिपादाश्च ह्रस्वका वातरंजसः ।
 पिशितादाः पिशाचास्ते मयामे रुधिराग्निनः ॥२८१॥
 नग्नका क्षान्तिकेताश्च लम्बकेशाश्च पिण्डकाः ।
 पिशाचाः स्कन्दिनस्ते वै अन्या उच्छ्वसनाग्निनः ।
 षोडश जातयस्तेषां पिशाचानां प्रकीर्तिताः ॥२८२॥
 एवं विधान् पिशाचांस्तु दीनान् दृष्टानुकम्पया ।
 तेभ्यो ब्रह्मा वरं प्रादात्कारुण्यदन्पचेतसः ।
 अन्तर्द्धानं प्रजाप्तेषां कामरूपत्वमेव च ॥२८३॥
 उभयोः सन्ध्ययोश्चारं स्थानान्याजीवमेव च ।
 गृहाणि यानि भग्नानि शून्यान्यल्पजनानि च ॥२८४॥
 विध्वस्तानि च यानि स्युरनाचारोषितानि च ।
 असंस्पृष्टोपलिप्तानि^(१) संस्कारैर्वर्जितानि च ॥२८५॥
 राजमार्गोपरथाश्च निष्कुण्ठाश्चलराणि च ।
 द्वाराण्यष्टालकाश्चैव निर्ममान् संक्रमांस्तथा ॥२८६॥

पथो नद्योऽथ तीर्थानि चैत्यवृक्षान् महापथान् ।
 पिशाचा विनिविष्टा वै स्थानेष्वेतेषु सर्वशः ॥२७८॥
 अधार्मिका जनास्ते वै आजीवा विहिताः सुरैः ।
 वर्णाश्रमाः सङ्करिकाः कारुश्लिष्यजनास्तथा ॥२७९॥
 अमृतोपमसत्त्वानां चौरविश्वामघातिनां ।
 एतैरन्यैश्च वज्रभिरन्यायोपास्मिन्निर्धनैः ।
 आरभन्ते क्रिया यामु पिशाचास्तत्र देवताः ॥२८०॥
 मधुमांसौदनैर्दध्ना तिलचूर्णसुरासवैः ।
 धूपैर्ह्यरिद्रुक्शरैस्त्रैलभद्रगुडौदनैः ॥२८१॥
 कृष्णानि चैव ग्रामांसि धूपाः सुमनसस्तथा ।
 एवं युक्ताः सुवलयलोषां वै पर्वसन्धिषु ।
 पिशाचानामनुज्ञाय ब्रह्मा सोऽधिपतिर्ददौ ॥२८२॥
 सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ।
 दृष्ट्वा लज्जनयत् पुत्रान् व्याघ्रान् मिर्हांश्च भामिनी^(१) ॥२८३॥
 द्विपिनश्च सुतास्तस्या व्यालेयाश्चामिषाग्निनः ।
 अथयथापि कार्त्तुर्न प्रजासर्गं निबोधत ।
 तस्या दुहितरः पञ्च तामाश्रामानि मे शृणु ॥२८४॥
 मीना माता तथा वृक्षा परिवृक्षा तथैव च ।
 अनुवृक्षा तु विज्ञेया तामां वै शृणुत प्रजाः ॥२८५॥
 सहस्रदन्ता मकराः पाठीनास्तामरोहिताः ।

इत्येवमादिर्हि गणो मैत्रो विस्तीर्ण उच्यते ॥२८६॥
 याद्याश्चतुर्विधा ज्ञेया तथानुज्येष्ठका अपि ।
 निष्कांश्च शिशुमारांश्च माता व्यजनयत् प्रजाः ॥२८७॥
 वृत्ता कूर्मविकाराणि मैकानि जलधारिणं ।
 तथा शङ्खविकाराणि जनयामास नैकशः ॥२८८॥
 मण्डूकानां विकाराणि अनुवृत्ता व्यजायत ।
 ऐण्ठेयानां विकाराणि शम्बूकानां तथैव च ॥२८९॥
 तथा शृङ्गविकाराणि वराटककृतानि च ।
 तथा शङ्खविकाराणि^(१) परिवृत्ता व्यजायत ॥२९०॥
 कालकूटविकाराणि जलौकविहितानि च ।
 इत्येष हि शेषैर्वंशः पञ्चशाखाः प्रकीर्णिताः ॥२९१॥
 तिर्यक् हेतुकमाद्याहुर्वंशलं वंशविस्तरं ।
 संस्त्रेदजविकाराणि यथा येभ्यो भवन्ति ह ॥२९२॥
 स्त्रस्त्रिपिकशरीरेभ्यो जायन्त्युत्पादका द्विजाः ।
 मनुष्याः स्त्रेदमलजाः^(२) उग्रना नाम जन्तवः ।
 नानापिपीलिकगणाः कीटका बहुपादकाः ॥२९३॥
 शङ्खोपलविकाराणि कौलकाचारकाणि च ।
 इत्येवमादिवज्रलाः स्त्रेदजाः पार्थिवा गणाः ॥२९४॥
 तथा घर्मादितप्ताम्बुस्त्रेदो वृष्टिभ्य एव च ।

१ “तथा शङ्खविकाराणि” इत्ययं पाठः स्थानद्वये स्थितत्वादेकत्रा-
 सङ्गतः ।

२ स्त्रेदमलजा इति श० ।

मैका मृगशरीरेभ्यो जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ॥२८५॥
 मीनकाः पिप्पला दंशास्तथा तित्तिरपुत्रिकाः ।
 नीलचित्राश्च जायन्ते ह्यलका बज्रविस्ताराः ॥२८६॥
 जलजाः स्नेहजाश्चैव जायन्ते जन्तवस्त्रिमे ।
 काशतो यज्ञकाः कीटनलदा वज्रपादकाः ॥२८७॥
 सिंहला रोमलाश्चैव पिच्छलाः परिकोर्निताः ।
 इत्येवमादिर्हि गणो जलजः स्नेहजः सूतः ॥२८८॥
 सर्पिर्भ्यां मासमुद्गानां जायन्ते कमशस्तथा ।
 जम्बुविलासपूगेभ्यः फलेभ्यश्चैव जन्तवः ॥२८९॥
 मुद्गेभ्यः पनसेभ्यश्च तण्डुलेभ्यस्तथैव च ।
 तथा कोटरशुष्केभ्यो निहितेभ्यो भवन्ति हि ॥३००॥
 अन्येभ्योऽपि च जायन्ते न हि तेभ्यश्चिरं सदा ।
 जन्तवस्तुरगादिभ्यो विषादिभ्यस्तथैव च ॥३०१॥
 वह्न्यहानि निक्षिप्ते सम्भवन्ति च गोमये ।
 जायन्ते क्रमयो विप्रा काष्ठेभ्यश्च घुणादयः ॥३०२॥
 क्रमा द्रुमाणां जायन्ते विविधा नौलमलिकाः ।
 तथा शुष्कविकारेभ्यः पुत्रिकाः प्रभवन्ति च ॥३०३॥
 कालिका शतिकेभ्यश्च^(१) सर्पा जायन्ति सर्वशः ।
 संस्नेहजाश्च जायन्ते वृक्षिकाः शुष्कगोमयात् ॥३०४॥
 गोभ्यो हि मर्द्विभ्यश्च जायन्ते जन्तवः प्रभो ।

मत्स्यादयश्च विविधा अण्डकुक्षौ विशेषतः ॥३०५॥
 खैरीरिकाश्च जायन्ते तथा गोजाकुलानि च ।
 तथान्यानि च सूक्ष्माणि जलौकादीनि जातयः ॥३०६॥
 मक्षिकाणां विकाराणि जायन्ते जातयोऽपरे ।
 प्रायेण तु वसन्त्यस्मिन् उच्छिष्टोदककर्दमे ॥३०७॥
 मशकानां विकाराणि भ्रमराणां तथैव च ।
 तृणेभ्यश्चैव जायन्ते पुचिकापुत्र × × ^(१) सकाः ॥३०८॥
 मणिच्छेदास्तथा व्यालाः पोतजाः परिकीर्त्तिताः ।
 शतवेरिविकाराणि किरीषेभ्यो भवन्ति ह ॥३०९॥
 एवमादिरसंख्यातो गणः संस्तेदजो मया ।
 समासाभिहितो ह्येष प्राक्कर्षवशजः स्मृतः ॥३१०॥
 तथाऽन्ये नैर्हताः सत्त्वास्ते स्मृता उपसर्गजाः ।
 पूतास्तु योनिजाः केचित्केचिदौत्पत्तिकाः स्मृताः ॥३११॥
 प्रायेण देवाः सर्वे वै विज्ञेया क्षुपपत्तिजाः ।
 केचित्तु योनिजा देवाः केचिदेवानिमित्ततः ॥३१२॥
 तृलालाघश्च कोलश्च शिवा कन्या तथैव च ।
 अपत्यं सरमाद्यास्तु गणा वै सरमादयः ॥३१३॥
 श्यामश्च श्वलश्चैव अर्जुनो हरितस्तथा ।
 कृष्णो धूसारुणश्चैव तृलालाघश्च कद्रुकाः ॥३१४॥
 सुरसाऽथ विजज्ञे तु शतमेकं शिरो मतं ।

सर्पाणान्तचक्रो राजा नागानाञ्चापि वासुकिः ।
 तमोवज्रल इत्येव गणः क्रोधवशात्प्रकः ॥ २१ ५ ॥
 पुलहस्यात्मजात्सर्गसाक्षायास्तन्निबोधत ।
 वज्रन्यास्तन्निविख्यातास्तस्यायास्त विजग्निरे ॥ २१ ६ ॥
 श्येनी भार्मी तथा क्रौञ्ची धृतराष्ट्री शुक्री तथा ।
 अरुणस्त भार्या श्येनी तु वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
 सम्पातिस्त जटायुस्त प्रसुता पत्तिवन्तमौ ॥ २१ ७ ॥
 सम्पातिरजनत् पुत्रं कन्यामेकान्तथैव च ।
 जटायुषस्त ये पुत्राः काकगृध्राश्चकर्णिनः ॥ २१ ८ ॥
 भार्या गरुत्मतस्यापि भार्मी क्रौञ्ची तथा शुक्री ।
 धृतराष्ट्री च भद्रा च तास्तपत्यानि वच्छते ॥ २१ ९ ॥
 शुक्री गरुत्मतः पुत्रान् सुपुत्रे षट् परित्युतान् ।
 चिशिरं सुमुखश्चैव बलं पृष्ठं महाबलं ॥ २२ ० ॥
 चित्रङ्गनेचं सुमुखं सुरूपं सुरभं बलं ।
 एषां पुत्रास्त पौत्रास्त गरुडानां महात्मनां ॥ २२ १ ॥
 चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणां पद्मगाशिनां ।
 पुत्रपौत्रविभगांस्त तेषां वै वंशविस्तरः ॥ २२ २ ॥
 व्याघ्रानि यानि देशानि तानि वच्छे यथाक्रमं ।
 शास्त्रलिङ्गोपमखिलं देवकूटस्त पर्वतं ॥ २२ ३ ॥
 मणिमन्तश्च^(१) शैलेन्द्रं सहस्रशिखरं तथा ।

पर्णमालं सुकेशञ्च शतशृङ्गं तथाऽचलं ॥ ३२४ ॥
 कौरजं पञ्चशिखरं हेमकूटञ्च पर्यतं ।
 प्रचण्डवायुप्रभवेर्दिपितैः प्रक्षराग्निभिः ॥ ३२५ ॥
 शैलजालानि व्याप्तानि गारुदैर्सैर्महात्मभिः ।
 भासीपुत्राः स्रुता भासा उलूकाः काककुक्षुटाः^(१) ॥ ३२६ ॥
 मयूराः कलविहगाश्च कपोता लावतित्तिराः ।
 क्रौञ्ची वार्हङ्गिणाम् श्रेणी कुरुरान् सारसान् वकान् ॥ ३२७ ॥
 इत्येवमादयोऽपि कथादा ये च पक्षिणः ।
 धृतराष्ट्री च हंसाश्च कलहंसाश्च भामिनी ॥ ३२८ ॥
 चक्रवाकाश्च विहगान् सर्वैश्चैवादकान् द्विजान् ।
 एतानेव विजज्ञेऽथ पुत्रपौत्रमनन्तकं ॥ ३२९ ॥
 गरुडस्यात्मजाः प्रोक्ता इरायाः शृणुत प्रजाः ।
 इरा प्रजज्ञे कन्या वै तिस्रः कमललोचनाः ॥ ३३० ॥
 वनस्पतीनां वृक्षाणां वीरुधाश्चैव मातरः ।
 स्रुता चैवाथ वज्री च वीरुधा चेति ताम्बु वै ॥ ३३१ ॥
 स्रुता वनस्पतीन् जज्ञे ह्यपुष्यान् पुलिनस्थितान् ।
 युक्तान् पुष्पफलैर्द्रव्यान् स्रुता वै सम्प्रश्रुयते ॥ ३३२ ॥
 अथ वज्री तु गुल्माश्च त्वक्मारास्तृणजातयः ।
 वीरुधा तदपत्यानि वंशश्च समाप्यते ॥ ३३३ ॥
 एते कश्चपदायादा व्याख्याताः स्याणुजङ्गमाः ।

तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च यैरिदं पूरितं जगत् ॥ ३३४ ॥
 इति सर्गेकदेशश्च कीर्तितोऽवयवो मया ।
 मारीचोऽयं प्रजासर्गः समाधेन प्रकीर्तितः ।
 न शक्यं व्यासतो वक्तुमपि वर्षशतैर्दिजाः ॥ ३३५ ॥
 अदितिर्धर्मशीला तु बलशीला दितिः स्यता ।
 तपःशीला तु सुरभिर्मायाशीला दनुः स्यता ॥ ३३६ ॥
 क्रूरशीला तथा क्रुः क्रौञ्चश्च श्रुतिशालिनी ।
 दूरा यक्षशीला तु दनायुर्भक्षणे रता ॥ ३३७ ॥
 वाहशीला तु विनता तासां वै पाशशालिनी ।
 स्वभावा लोकमादृशां शीलान्येतानि सर्वशः ॥ ३३८ ॥
 धर्मतः शीलितो बुद्ध्या लभया बलरूपतः ।
 रजःसत्त्वतमोहना धार्मिकाधार्मिकास्तु वै ॥ ३३९ ॥
 भाल्लतुल्यास्त्राभिजाताः कश्यपस्यात्मजाः प्रजाः ।
 देवतासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मजाः ।
 पिशाचाः पशवस्त्रैव मृगाः पतङ्गवीरुधः ॥ ३४० ॥
 यस्माद्वाचायणीष्वेते जज्ञिरे मानुषीष्विह^(१) ।
 मन्वन्तरेषु सर्वेषु तस्माच्छ्रेष्ठान्तु मानुषाः ॥ ३४१ ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां मानुषाः साधकास्तु वै ।
 ततोऽधःश्रोतसस्ते वै उत्पद्यन्ते सुरासुराः ॥ ३४२ ॥
 जायन्ते कार्यसिद्ध्यर्थं मानुषेषु पुनः पुनः ।

इत्येव वंशप्रभवः प्रसङ्गात्स्तपस्विनां ॥ २४ २ ॥
 सुराणामसुराणाञ्च गन्धर्व्याश्चरसां तथा ।
 यज्ञरचःपिशाचानां सुपर्णीरगपक्षिणां ॥ २४ ४ ॥
 व्यालानां त्रिखिनाश्चैव^(१) श्लोषधीनाञ्च सर्वशः ।
 कम्पिकीटपतङ्गानां क्षुद्राणां जलजाश्च ये ।
 पशूनां ब्राह्मणानाञ्च श्रीमतां पुण्यलक्षणं ॥ २४ ५ ॥
 आयुष्यश्चैव धन्यश्च श्रीमान् दितिसुखावहः ।
 श्रोतव्यश्चैव सततं शास्त्रस्यैवानुसूयता ॥ २४ ६ ॥

इमन्तु वंशं निचमेन यः पठेत्
 महात्मनां ब्राह्मणवैद्यसंघदि ।
 अपत्यलाभं चि लभेत् सुपुष्कलं
 त्रियं धनं प्रेत्य च शोभनां गतिं ॥ २४ ७ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते कश्यपीयप्रजासर्गा
 नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

अधिवंशानुकीर्तनं ।

सूत उवाच । एवं प्रजासु सृष्टासु कश्यपेन महात्मना ।

प्रतिष्ठितासु सर्वासु स्थावरासु चरासु च ॥१॥

अभिविद्याधिपत्येषु तेषां मुख्यः प्रजापतिः ।

ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥२॥

दिजातीनां वीरुधाश्च नक्षत्राणां रश्मैः सह ।

यज्ञाणां तपसाञ्चैव सोमं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥३॥

वृहस्पतिस्तु विश्वेषां ददावङ्गिरसां पतिं ।

भृगूणामधिपञ्चैव काव्यं राज्येऽभ्यसेचयत् ॥४॥

आदित्यानां पुनर्विष्णुं वसूनामथ पावकं ।

प्रजापतीनां दक्षश्च मरुतामथ वासवं ॥५॥

दैत्यानामथ राजानं प्रह्लादं दितिगन्दनं ।

नारायणस्तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजं ॥६॥

विप्रचिन्तिश्च राजानं दानवानामथादिशत् ।

अपान्तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं पतिं ।

यक्षाणां राक्षसानाञ्च पार्थिवानां धनस्त ॥७॥

धैवस्तुतं पितृणाञ्च यमं राज्येऽभ्यसेचयत् ।

सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनं ॥८॥

शैलानां हिमवन्तश्च नदीनामथ सागरं ।
 गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चिचरथं तदा ॥८॥
 उच्चैःश्रवममश्वानां राजानश्चाभ्यसेचयत् ।
 मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषश्च चतुष्यदां ॥९०॥
 पक्षिणामथ सर्वेषां गृह्णं पततां वरं ।
 गन्धानां मातुलजैव भूतानामशरीरिणां ॥९१॥
 शब्दाकाशवलानाञ्च वासुं बलवतां वरं ।
 सर्वेषां दंष्ट्रिणां श्रेष्ठं नागानामथ वासुकिं ॥९२॥
 सरीसृपाणां सर्पाणां नागानाञ्चैव तत्तकं ।
 सागराणां नदीनाञ्च मेघानां वर्षितस्य च^(१) ।
 आदित्यानामन्यतमं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥९३॥
 सर्वाप्सरोगणानाञ्च कामदेवं तथैव च^(२) ।
 ऋतूनामथ मासानामार्त्तवानां तथैव च ॥९४॥
 पक्षाणाञ्च विपक्षाणां मुहूर्त्तानाञ्च पर्वणां ।
 कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ।
 गणितस्थाय योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुं ॥९५॥
 प्रजापतिर्वै रजसः पूर्वस्थान्दिशि विभ्रुतं ।
 पुत्रं नास्तीति सुधामानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९६॥
 पश्चिमस्थान्दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतं ।
 केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यसेचयत् ॥९७॥

१ पाठोऽयं न समीचीनः ।

२ तथा प्रभुमिति ख० ।

मनुष्याणामधिपतिं षष्ठे चैव सुतं मनुं ।
 तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तदीपा सपत्तना ।
 यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥१८॥
 स्वायम्भूवेऽन्तरे पूर्वं ब्रह्मणा तेऽभिषेचिताः ।
 नृपा क्षीतेऽभिविध्यन्ते मनवो ये भवन्ति वै ॥१९॥
 मन्वन्तरेऽखतीतेषु गता क्षीतेषु पार्थिवाः ।
 एवमन्येऽभिविध्यन्ते प्राप्ते मन्वन्तरे पुनः ।
 अनीतानागताः सर्वे स्रुता मन्वन्तरेऽक्षराः ॥२०॥
 राजसूयेऽभिविक्तस्य पृथुरेभिर्नरोत्तमैः ।
 वेददृष्टेन विधिना हृतो राजा प्रतापवान् ॥२१॥
 एतानुत्पाद्य पुत्रांस्तु प्रजासन्तानकारणात् ।
 पुनरेव महाभागः प्रजानां पतिरीश्वरः ॥२२॥
 कश्यपो गोचकामस्तु चचार परमन्तापः ।
 पुत्रैः गोचकरौ मह्यं भवेतामित्यऽचिन्तयत् ॥२३॥
 तस्य प्रधायमानस्य कश्यपस्य महात्मनः ।
 ब्रह्मणोऽथौ सुतौ पद्मात् प्रादुर्भूतौ महौजसौ ॥२४॥
 वत्सारास्यासितश्चैव तावुभौ ब्रह्मवादिनौ ।
 वत्साराबिभ्रवो जज्ञे रैभ्यश्च स महायथाः ॥२५॥
 रैभ्यश्च रैभ्या विज्ञेया निभ्रुवश्च निबोधत ।
 अयनस्य सुकन्यायां सुमेधाः समपद्यत ॥२६॥
 निभ्रुवश्च तु या पत्नी माता वै कुण्डपाणिनां ।
 असितस्यैकपर्णायां ब्रह्मिष्ठः समपद्यत ॥२७॥

शाण्डिल्यानां वचः श्रुत्वा देवलः सुमहायशाः ।
 निधुवाः शाण्डिल्या रैभ्यास्तयः पश्यान्तु कश्यपाः ॥२८॥
 वरप्रभृतयो देवा देवलस्य प्रजास्त्रिमाः ।
 चतुर्युगे त्वत्कान्ते मनोर्द्धेकादशे प्रजाः ।
 अथावशिष्टे तस्मिंस्तु द्वापरे सम्प्रवर्तते ॥२९॥
 मानसस्य चरिष्यन्तस्तस्य पुत्रो दमः किलः ।
 मानसस्तस्य दायादस्तृणविन्दुरिति श्रुतः^(१) ॥३०॥
 जेनाशुगमुखे राजा ज्ञातये सम्भव इ ।
 तस्य कन्या त्विद्विल्ला रूपेणाप्रतिमा भवेत् ।
 पुत्रस्तथा स राजर्षिर्ज्ञा कन्यां प्रत्यपादयत् ॥३१॥
 अथिरिद्विल्लायास्तु विश्वाः समपद्यत ।
 तस्य पत्न्यस्यतस्तस्य पौत्रस्त्यकुलवर्द्धनाः ॥३२॥
 वृहस्पतेर्वृहत्कीर्तिर्देवाचार्यस्य कीर्तितः ।
 कन्यान्तस्योपयमे स नास्ति वै देववर्णिनी ॥३३॥
 पुष्योत्कटाश्च वाकाश्च सुते मान्यवतः स्थितौ ।
 कैकसी^(२) मालिनः कन्यां तामान्तु ऋणुत प्रजाः^(३) ॥३४॥
 ज्येष्ठं वैश्रवणन्तस्य सुषुबे देववर्णिनी ।
 दिव्येन विधिना युक्तमार्षेणैव श्रुतेन च ।

१ स्मृत इति ख०, ग० च ।

२ कैकसिमिति ड० । कैकयीमिति क० ।

३ कन्यान्तस्योपयमे स इत्यादिः ऋणुत प्रजा इत्यन्तः पाठः न पूर्वोपर-
 सङ्गतः ।

राजसेनं च रूपेण आसुरेण बलेन च ॥३५॥
 विपादं सुमहाकायं स्मूलजीर्णं महातनुं ।
 अष्टदंष्ट्रं चरित्यश्रुं शङ्कुकर्णं विलोहितं ॥३६॥
 ह्रस्ववाज्रं प्रवाज्रञ्च पिङ्गलं सुविभीषणं ।
 वैवर्ज्जानमग्नन्त्रं समुद्धं ज्ञानमग्नदा ॥३७॥
 एवंविधं सुतं दृष्ट्वा विश्वरूपधरं तथा ।
 पिता दृष्ट्वाब्रवीत् तत्र कुबेरोऽयमिति स्त्रियं ॥३८॥
 कुत्सायां कितिश्चेऽयं शरीरं वेरमुच्यते ।
 कुबेरः कुशरीरत्वाद्याद्या तेन च सोऽङ्कितः ॥३९॥
 यस्माद्विश्वसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्व इव ।
 तस्माद्विश्रवणे नाम नांवा लोके भविष्यति ॥४०॥
 अह्यां कुबेरोऽजनयद्विश्रुतं नलकुपरं ।
 रावणं कुम्भकर्णञ्च कन्यां सूर्पनखान्तथा ।
 विभीषणं चतुर्थांस्तान् कैकस्यजनयत् सुतान् ॥४१॥
 शङ्कुकर्णो दशग्रीवः पिङ्गलो रक्तमूर्ध्वजः ।
 चतुष्पाद्विंशतिभुजो महाकायो महाबलः ॥४२॥
 जात्याञ्चननिभो दंष्ट्री लोहितग्रीव एव च ।
 राजसेनो जययुक्तः^(१) रूपेण च बलेन च ॥४३॥
 मत्स्यवुद्धिर्द्विदतनूराक्षमैरेव^(२) रावणः ।
 निमर्गाद्धारुणः क्रूरो रावणाद्रावणस्तु मः ॥४४॥

१ राजसेनोऽल्लमायुक्त इति ड० ।

२ मत्स्यवुद्धिः अतयंशैराक्षमैरेवेति ड० ।

धिरण्यकशिपुस्त्वामीन् स राजा पूर्वजन्मनि^(१) ।
 चतुर्थुर्गानि राजात्र^(२) त्रयोदश स राक्षसः ॥४५॥
 ताः पञ्चकोट्यो वर्षाणामाख्याताः सङ्ख्याया दिजैः ।
 नियुतान्येकपट्टिश्च सङ्ख्याविद्विहृदाहता ॥४६॥
 षष्टिशतसहस्राणि वर्षाणान्तु स रावणः ।
 देवतानां चर्याणाञ्च धोरं कृत्वा प्रजागरं ॥४७॥
 चेतायुगे चतुर्विंशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयमीयिवान् ॥४८॥
 महोदयः^(३) प्रहस्तश्च महाप्रांशुखरस्तथा^(४) ।
 पुष्पोत्कटाद्याः पुचास्ते कन्या कुम्भीनसी तथा ॥४९॥
 विश्विरा दूषणश्चैव त्रिशुजिह्वश्च राक्षसः ।
 कन्या क्षमालिका चैव^(५) वाकाद्याः प्रसवाः स्मृताः ॥५०॥
 इत्येते क्रूरकर्माणः पौलस्त्या राक्षसा दश ।
 दारुणाभिजनाः सर्वे देवैरपि दुरामदाः ॥५१॥
 सर्वे लब्धवराश्चैव पुत्रपौत्रसमन्विताः ।
 यत्नाणश्चैव सर्वेषां पौलस्त्या ये च राक्षसाः ॥५२॥
 आगस्त्यैश्चामित्राणां क्रूराणां बह्वरक्षसां ।

१ पूर्वजन्ममेतीति ख० ।

२ राजेन्द्रेति ख० ।

३ महोदर इति ड० ।

४ महाबलिवरः प्राप्नो महाप्रांशुखरस्तथेति ख० ।

५ कन्या क्षमालिका चैवेति ख० ।

वेदाध्ययनशीलानां तपोव्रतनिवेदिनां ॥५३॥
 तेषामैडविलो राजा पौलस्त्यः सव्यपिङ्गलः ।
 इतरे वै यज्ञमुखास्तेन रत्नोमणस्तयः ॥५४॥
 यातुधाना बल्लधाना वार्त्ताद्यैव दिवाचराः ।
 निशाचरगणस्तेषां चलारः कविभिः स्मृताः ॥५५॥
 पौलस्त्या नैर्ऋताद्यैव आगस्त्याः कौशिकास्तथा ।
 इत्येताः सप्त तेषां वै जातयो राक्षसाः स्मृताः ॥५६॥
 तेषां रूपं प्रवक्ष्यामि स्वभावेन व्यवस्थितं ।
 वृत्ताक्षाः पिङ्गलाद्यैव महाकाया महोदराः ॥५७॥
 अष्टदंष्ट्राः शङ्कुकर्णाः ऊर्ध्वरोमाण एव च ।
 आकर्णदारितास्त्यश्च मुञ्चधूमोर्ध्वमूर्धजाः ॥५८॥
 स्यूलशीर्षाः सिताभाश्च^(१) ह्रस्वकाश्च प्रवाजकाः^(२) ।
 ताम्रास्त्या लम्बजिह्वाश्च लम्बभूस्यूलनामिकाः ॥५९॥
 नीलाङ्गा लोहितशोभा गम्भीराश्च विभीषणाः ।
 महाघोरस्तराद्यैव विकटा बहुपिण्डिकाः ॥६०॥
 स्यूलाश्च तुङ्गनामाश्च शिलासंहनना वृटाः ।
 दारुणाभिजनाः क्रूराः प्रायशः क्रिष्टकर्मिणः ॥६१॥
 मकुण्डलाङ्गदापीडा मुकुटोष्णीषधारिणः ।
 विचित्रवस्त्राभरणाश्चिचस्त्रगनुलेपनाः^(३) ॥६२॥

१ स्यूलकगटा इति ख० ।

२ ह्रस्वशक्ताः प्रवाजका इति ख० ।

३ चित्रगन्तानुलेपना इति ख० ।

अत्रादाः पिशितादाश्च पुरुषादाश्च ते स्मृताः ।
 इत्येतद्रूपमाधर्म्यं^(१) राल्लभानां बुधैः स्मृतं ।
 न समस्तवलं बुद्धं यतो मायाकृतं हि तत् ॥६३॥
 पुलहस्य सृगाः पुत्राः सर्वे व्यालाश्च दंष्ट्रिणः ।
 भूताः पिशाचाः सर्पाश्च भ्रमरा हस्तिनस्तथा ॥६४॥
 वानराः किन्नराश्चैव यमकिम्पुरुषास्तथा^(२) ।
 येऽन्ये चैव परिकान्ता मायाकोधवजानुगाः ॥६५॥
 अत्रपत्यः क्रतुस्त्रिभिन् स्मृतो वैवस्वतेऽन्तरे ।
 न तस्य पुत्रः पौत्रो वा तेजः सङ्क्षिप्य वा स्थितः ॥६६॥
 अत्रैवंशं प्रवक्ष्यामि तृतीयस्य प्रजापतेः ।
 तस्य पत्न्यश्च सुन्दर्यो दशैवाम्पतिव्रताः ॥६७॥
 भद्राश्चस्य घृताच्या वै दशाप्सरसि स्रगवः ।
 भद्रा शूद्रा च मद्रा च शलदा मलदा तथा ॥६८॥
 बेला खला च सप्तैता या च गोचपला स्मृता ।
 तथा मानरभा चैव रत्नकूटा च ता दश ॥६९॥
 अत्रैवंशकृत्तामां भर्ता नाम्ना प्रभाकरः ।
 भद्रायां जनयामास सोमं पुत्रं यज्ञस्त्रिनं ॥७०॥
 स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमानो दिवो महीं ।
 तमोऽभिभूते लोकेऽस्मिन् प्रभा येन प्रवर्त्तिता ॥७१॥
 स्त्रिभिन् तेऽस्त्विति चोक्तः स पतन्निह दिवाकरः ।

१ इत्येतद्रूपसारूप्यमिति ख० ।

२ मया किम्पुरुषास्तयेति ख० । मयराः किम्पुरुषास्तयेति ख० ।

ब्रह्मर्षेर्वचनान्तस्य न पपात दिवो महीं ॥७२॥
 अविश्रेष्ठानि गोचाणि यद्युकार महातपाः ।
 जज्ञेऽथविघनस्यैव सुरैर्यस्य प्रवर्त्तितः ॥७३॥
 स तास्त्रजनयत् पुत्रानात्मतुल्लाननामकान् ।
 दश तास्त्रेव महता तपसा भावितप्रभाः ॥७४॥
 स्वस्त्राचेया इति स्थाता ऋषयो वेदपारगाः ।
 तेषां त्रिख्यातयशसौ ब्रह्मिष्ठौ सुमहौजसौ ॥७५॥
 दत्ताचेयस्तस्य ज्येष्ठो दुर्वाषास्तस्य चानुजः ।
 यवीयसी सुता तस्माभवत्ता ब्रह्मवादिनी ।
 अत्राप्युदाहरन्तीमं शोकं पौराणिकाः पुरा ॥७६॥
 अत्रेः पुत्रं महात्मानं शान्तात्मानमकल्मषं ।
 दत्ताचेयं तनुं विष्णोः पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥७७॥
 तस्य गोचान्वये जातास्तत्वारः प्रथिता भुवि ।
 श्यामाश्च सुहृन्नाश्चैव बलारकगविष्ठिराः ।
 एते नृणाम्पु बलारः स्मृताः पत्ता महौजसां ॥७८॥
 कश्यपाक्षारदस्यैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ।
 जज्ञिरे च त्वरुन्धत्यास्तान्निबोधत सत्तमाः ॥७९॥
 नारदस्तु वसिष्ठायारुन्धतीं प्रत्यपादयत् ।
 ऊर्ध्वरेता महातेजा वृक्षशपाकु नारदः ॥८०॥
 पुरा देवासुरे तस्मिन् संग्रामे तारकामये ।
 अनादृष्टा हते लोके व्यये शके सुरैः सह ।
 वसिष्ठस्तपसा धीमान् धारयामास वै प्रजाः ॥८१॥

अत्रौषधं मूलफलमोषधीश्च प्रवर्त्तयन् ।
 तालेन जीवयामास कारुण्यादौषधेन तु ॥८९॥
 अहन्वत्यां वमिष्ठस्य शक्तिमुत्पादयद्^(१) द्विजाः ।
 सागरस्ननयन्^(२) शक्तेरदृशन्ती पराशरं ॥९०॥
 काली परशराज्जज्ञे क्षणद्वैपायनं प्रभुं ।
 द्वैपायनादरण्यां वै शुको जज्ञे गुणान्वितः ॥९१॥
 उत्पद्यन्ने च पीवर्यां षड्भिरे शुक्सुनवः ।
 भूरिश्रवाः प्रभुः शम्भुः कृषो गौरश्च पञ्चमः ॥९२॥
 कन्या कीर्त्तिमती चैव योगमाता वृद्धव्रता ।
 जननी ब्रह्मादत्तस्य पत्नी सात्वगुह्य च^(३) ॥९३॥
 श्वेताः क्षणाश्च गौराश्च ग्यामा धूमाः समूलिकाः^(४) ।
 उक्तापाः^(५) दारकाश्चैव नीलाश्चैव पराशराः ।
 पराशराणामष्टौ ते पत्न्याः प्रोक्ता महात्मनां ॥९४॥
 अत ऊर्ध्वं निबोधध्वमिन्द्रप्रतिमसम्भवं ।
 वमिष्ठस्य कपिञ्जल्यां घृताच्यां समपद्यत ।
 कुशीतियः^(६) समाख्यात इन्द्रप्रतिम उच्यते ॥९५॥
 पृथोः सुतायाः सम्भूतः पुत्रस्तस्याभवदसुः ।

१ प्रयोगोऽयमर्थः ।

२ न्ययमप्यर्थप्रयोगः ।

३ सात्वगुह्यस्य चेति ड० । सादगुह्यस्य चेति ख० ।

४ समूलिका इति ख०, श० च ।

५ उक्तापा इति क०, ड० च ।

६ कुशीतिय इति क० ।

उपमन्युः सुतस्तस्य यस्यमे उपमन्यवः ॥८८॥
 मित्रावरुणयोस्त्रैव कुण्डिनो ये परिश्रुताः ।
 एकार्षेयास्तथैवान्ये वसिष्ठा नाम विश्रुताः ।
 एते पचा वसिष्ठानां स्मृता एकादशैव तु ॥८९॥
 इत्येते ब्रह्मणः पुत्रा मानसा ह्यष्ट विश्रुताः ।
 भ्रातरः सुमहाभागा येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥९०॥
 चीन् लोकान् धारयन्तीमान् देवर्षिगुणसङ्कुलान् ।
 तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सप्तस्रशः ।
 धैर्याग्ना पृथिवी सर्वा सूर्यस्त्रैव गभस्तिभिः ॥९१॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते ऋषिवंशानुकीर्तनं नाम
 नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

आहुप्रक्षियारम्भः ।

एतत् सुता वक्षस्तस्य सूतस्य विदितात्मनः ।

उत्तरं परिपमृष्टुः सूतपुत्रं द्विजातयः ॥१॥

श्राद्धपायन उवाच । कथं द्वितीयमुत्पन्ना भवानी प्राक्सती तु या ।

आसीद्वाचायणी पूर्वमुमा कथमजायत ॥२॥

मेनार्था पितृकन्यार्था वगयामास शैलराट् ।

के चैते पितरस्यैव येषां मेना तु मानसी ॥३॥

मैनाकस्यैव दौहित्रो दौहित्री च तथा क्षुमा ।

एकपर्णा तथा चैव तथा या चैकपाटला ॥४॥

गङ्गा चैव सरित्श्रेष्ठा सर्वासां पूर्वजा तथा ।

पूर्वमेव मयोद्दिष्टं शृणुष्व मम सर्वशः ॥५॥

अनेके पितरस्यैव वर्तन्ते क्व च वा पुनः ।

श्रोतुमिच्छामि भद्रन्ते आहुस्त्य च परं विधिं ॥६॥

पुत्रास्तु ते स्मृताः केषां कथञ्च पितरस्तु ते ।

पितरः कथमुत्पन्नाः कस्य पुत्राः किमात्मकाः ॥७॥

स्वर्गे तु पितरोऽन्ये ये देवानामपि देवताः ।

एवं वै श्रोतुमिच्छामि पितॄणां सर्वभुक्तमं ।

यथावद्वचनमस्माभिः आहुं प्रीणाति तै पितॄन् ॥८॥

यदर्थं ते न दृश्यन्ते तत्र किं कारणं स्मृतं ।
 स्वर्गं हि के तु वर्तन्ते पितरो नरके तु के ॥८॥
 अभिसन्धाय पितरं पितृषु पितरन्तथा ।
 पितुः पितामहस्यैव त्रिषु पिण्डेषु नामतः ॥९०॥
 कानि आहुनि देयानि कथं गच्छन्ति वै पितृन् ।
 कथञ्च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥९१॥
 के चेद पितरो नाम कान् यजामो वयं पुनः ।
 देवा अपि पितृन् स्वर्गं यजन्तीति हि नः श्रुतं ॥९२॥
 एतदिच्छामि वै श्रोतुं विस्तरेण वज्रश्रुत ।
 स्पष्टाभिधानमर्थं वै तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥९३॥
 ऋषीणाम् वचः श्रुत्वा स्तुतस्तत्त्वार्थदर्शिवान् ।
 आचक्षते यथाप्रश्नं ऋषीणां मानसं ततः ॥९४॥
 स्तुत उवाच । अत्र वो वर्णयिष्यामि यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 मन्वन्तरेषु जायन्ते पितरो देवस्तनवः ॥९५॥
 अतीतानागते ज्येष्ठाः कनिष्ठाः क्रमशस्तु ते ।
 देवैः सार्द्धं पुरातीताः पितरो येऽन्तरेषु वै ।
 वर्तन्ते माम्प्रतं ये तु तान् वै वक्ष्यामि निश्चयात् ॥९६॥
 आहुस्तेषां मनुष्याणां आहुमेव प्रवर्तते ।
 देवानस्तजत ब्रह्मा नायकं निति वै पुनः १) ।
 तमुत्सृज्य तदात्मानमसृजंते फलार्थिनः ॥९७॥
 ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टमंज्ञा भविष्यथ ।

१ दिवा चास्तजत ब्रह्मा रात्रौ संहरते पुनरिति म० ।

न स्म किञ्चिदिजानन्ति ततो लोको ह्यमुद्यत ॥१८॥
 ते भूयः प्रणताः सर्वे याचन्ति स्म पितामहं ।
 अनुपशाय लोकानां पुनस्तानब्रवीत् प्रभुः ॥१९॥
 प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि यः कृतः ।
 पुत्रान् स्वान् परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥२०॥
 ततस्ते स्वान् सुतांश्चैव प्रायश्चित्तजिघृक्षवः ।
 अपृच्छन् मयतात्मानो विधिवच्च मिथो मिथः ॥२१॥
 तेभ्यस्ते नियतात्मानः पुत्राः शंसुरनेकधा ।
 प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि तु ॥२२॥
 ते पुत्रानब्रुवन् प्रीता स्वधर्मज्ञा दिवौकसः ।
 यूयं वै पितरोऽस्माकं ये वयं प्रतिबोधिताः ।
 धर्मज्ञानञ्च कामश्च को वरो वः प्रदीयतां ॥२३॥
 पुनस्तानब्रवीद्ब्रह्मा यूयं वै सत्यवादिनः ।
 तस्माद्यदुक्तं युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥२४॥
 उक्तञ्च पितरोऽस्माकमिति वै तनयाः स्वकाः ।
 पितरस्ते भविष्यन्ति तेभ्योऽद्य दीयतां वरः ॥२५॥
 तेनैव वचसा पुत्रा ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
 पुत्राः पितृवमाजग्मुः पुत्रत्वं पितरः पुनः ॥२६॥
 तस्मात्ते पितरः पुत्राः पितृत्वे तेषु तत् स्मृतं ।
 एवं स्मत्वा पितृन् पुत्रान् पुत्राश्च पितरस्तथा ।
 व्याजहार पुनर्ब्रह्मा पितृनात्मविद्वद्भ्ये^(१) ॥२७॥

यो ह्यनिष्टा पितॄन् आह्वे क्रियाङ्गास्त्रिष्करिष्यति ।
 राक्षसा दानवाद्यैव फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥२८॥
 आद्वैराण्यायिताद्यैव पितरः सोममव्ययम् ।
 आयाज्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यशः ॥२९॥
 आद्वैराण्यायितः सोमो लोकानाण्याययिष्यति ।
 कृत्स्नं सपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्दृतं ॥३०॥
 आहुतानि पुष्टिकामाश्च धे करिष्यन्ति मानवाः ।
 तेभ्यः पुष्टिं प्रजास्यैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥३१॥
 आह्वे तेभ्यः प्रदास्यन्ति योऽपिडात्रामगोचतः ।
 सर्वत्र वर्त्तमानासौ पितरः प्रपितामहं ।
 तेषामाण्याययिष्यन्ति आहुतदानेन वै प्रजाः ॥३२॥
 एवमाज्ञा कृता पूर्वे ब्रह्मणा परमेष्ठिना ।
 तेनैतत् सर्वथा सिद्धं दानमध्ययनन्तपः ॥३३॥
 ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ।
 इत्येते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ।
 अन्योन्यं पितरो क्षीते देवाश्च पितरश्च च ॥३४॥
 एतद् ब्रह्मवचः श्रुत्वा सुतस्य विहितात्मनः ।
 प्रप्रकुर्मुनयो भूयः सुतं तस्माद्यदुत्तरं ॥३५॥
 श्रवय ऊचुः । कियन्तो वै पितृगणाः^(१) कस्मिन्काले च ते गणाः ।
 वर्त्तन्ते देवपुत्रा देवानां सोमवर्द्धनाः ॥३६॥
 सुत उवाच । एतदोऽहं प्रवक्ष्यामि पितृमर्गमनुत्तमं ।
 शंयुः प्रप्रच्छ यत् पूर्वं पितरं वै वृक्षस्यति ॥३७॥

वृक्षस्पतिमुपासीनं सर्वज्ञानार्थोवादिदं ।

पुत्रः श्वयुग्मं प्रश्नं पप्रच्छ विनयान्वितः ॥३८॥

क एते पितरो नाम कियन्तः के च नामतः ।

समुद्भूताः कथयन्ते पित्रं समुपागताः ॥३९॥

कश्चाच्च पितरं पूर्वं यज्ञे युज्यन्ति नित्यशः ।

क्रियासु सर्वा वर्त्तन्ते आहुपूर्वा महात्मना ॥४०॥

कस्मै आहुतानि देवानि किञ्च दत्तं महाफलं ।

केषु वाण्यक्षयं आहुं तीर्थेषु च नदीषु च ॥४१॥

केषु वै सर्वमाप्नोति आहुं कृत्वा दिवोत्तमः ।

कश्च कालो भवेच्छ्राद्धे विधिः कथानुवर्त्तते ॥४२॥

एतदिच्छामि भगवन् विस्तरेण यथातथं ।

व्याख्यातुमानुपूर्व्येण यच्च सोदाहृतं मया ॥४३॥

वृक्षस्पतिरिदं सम्यगेवं पृष्टो महासतिः ।

व्याजहारानुपूर्व्येण प्रश्नं प्रश्नविदो वरः ॥४४॥

वृक्षस्पतिरुवाच । कथयिष्यामि ते तात यस्मां त्वं परिपृच्छसि ।

विनयेन यथान्यायं गम्भीरं प्रश्नमुत्तमं ॥४५॥

द्वारन्तरीक्षं पृथिवीं नक्षत्राणि दिशस्तथा ।

सूर्याचन्द्रमसौ चैव तथा होराचमेव च ॥४६॥

न भभ्रवुस्तदा तात तमोभूतमिदं जगत् ।

ब्रह्मैको दुश्चरं तच्च चचार परमं तपः ॥४७॥

शंखस्तमवतीक्ष्वयः पितरं ब्रह्मवित्तमं ।

सर्वदेव प्रतश्चातं सर्वज्ञानविदो वरं ॥४८॥

कीदृशं सर्वभूतेष्वस्तपस्तेषु प्रजापतिः ।
 एवमुक्तो बृहन्नेजा बृहस्पतिश्चायं तं ॥४८॥
 सर्वेषां तपसां युक्तिस्तपोयोगमनुत्तमं ।
 ध्यायंश्च तद्भगवांस्तेन लोकानवास्यजत् ॥५०॥
 भूतभक्ष्यानि ज्ञानानि लोकान् वेदांश्च कृत्स्नशः ।
 योगमाविश्व तत्सृष्टं ब्रह्मणा योगचतुषा ॥५१॥
 लोकाः सान्त्वानिका नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 ते वैराजा इति ख्याता देवानां दिवि देवताः ॥५२॥
 योगेन तपसा युक्तः पूर्वमेव तदा प्रभुः ।
 देवानसृजत ब्रह्मा योगं युक्तां समातनम् ॥५३॥
 आदिदेवा इति ख्याता महासत्त्वा महौजसः ।
 सर्वकामप्रदाः पूज्या देवदानवमानवैः ॥५४॥
 तेषां सप्त समाख्याता गणास्तैर्लोकापूजिताः ।
 अमूर्त्यस्त्रयस्तेषां चत्वारस्तु समूर्त्ययः ॥५५॥
 उपरिष्टान् त्रयस्तेषां वर्तन्ते भावमूर्त्ययः ।
 तेषामधस्ताद्वर्तन्ते चत्वारः सूक्ष्ममूर्त्ययः ॥५६॥
 ततो देवास्ततो भूमिरेषा लोकपरम्परा ।
 लोके वर्तन्ति ते ह्यऽस्मिन्तेभ्यः पर्जन्यसम्भवः ।
 बृष्टिर्भवति तैर्दृष्ट्या लोकानां सम्भवः पुनः ॥५७॥
 आयाययन्ति ते यस्मात् सोमश्चान्नश्च योगतः ।
 ऊचुस्तान्वै पितृन् तस्मात्लोकानां लोकसत्तमाः ॥५८॥
 मनोजवाः सुधाभवाः सर्वकामपरिच्छदाः ।

लोभमोहमयापेता निखिताः शोकवर्जिताः ॥५८॥
 एते योगं परित्यज्य प्राप्ता लोकान् सुदर्शनान् ।
 दिव्याः पुष्टा महात्मानो विपाशानो भवन्त्युत ॥५९॥
 ततो युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ।
 प्रतिलभ्य पुनर्योगं मोक्षं गच्छन्त्यमूर्त्तयः ॥६०॥
 व्यक्ताव्यक्तं परित्यज्य महायोगवलेन वा ।
 नश्यन्त्युक्तोव जगते क्षीणविद्युत्प्रभेव च ॥६१॥
 उत्सृज्य देहजातानि महायोगवलेन च ।
 निराख्योपाख्यतां यान्ति सरितः सागरे यथा ॥६२॥
 कियथा गुरुपूजाभिर्ये च कुर्वन्ति नित्यशः ।
 ताभिराषाययन्त्येते पितरो योगवर्द्धनाः ॥६३॥
 आर्द्धे प्रीताः पुनः सोमं पितरो योगमास्थिताः ।
 आयाचयन्ति योगेन त्रैलोक्यं येन जीवति ॥६४॥
 तस्माच्छाङ्गानि देयानि योगिभ्यो यज्रतः सदा ।
 पितृणां हि बलं योगो योगात् सोमः प्रवर्त्तते ॥६५॥
 सहस्रशस्तु विप्रान् वै भोजयेद्यावदागतान् ।
 एकस्तु योगवित् प्रीतः सर्वानर्हति तच्छृणु ॥६६॥
 कल्पितानां सहस्रेण स्वातकानां शतेन च ।
 योगाचार्येण यदुक्तं चायते महतो भयात् ॥६७॥
 गृहस्थानां सहस्रेण वानप्रस्थशतेन च ।
 ब्रह्मचारिसहस्रेण योगी ह्येको विशिष्यते ॥६८॥
 नास्तिको वा विकर्मा वा मङ्गीऽस्तस्करोऽपि वा ।

नान्यत्र कारणं दानं योगेष्वाह प्रजापतिः ॥ ७० ॥
 पितरस्तस्य तुष्यन्ति सुदृष्टेनेव कर्षकाः ।
 पुत्रो वायस्य वा पौत्रो ध्यानितं भोजयिष्यति ॥ ७१ ॥
 अलाभे ध्यानिमिलूणां भोजयेद् ब्रह्मचारिणौ ।
 तदलाभे पुदासीनं गृहस्थमपि भोजयेत् ॥ ७२ ॥
 यस्मिन्नेदेकपादेन वायुभक्षः शतं समाः ।
 ध्यानयोगी परस्तस्मादिति ब्रह्मानुशासनं ॥ ७३ ॥
 सिद्धा हि विप्ररूपेण चरन्ति पृथिवीमिमां ।
 तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत् कृताञ्जलिः ॥ ७४ ॥
 पूजयेच्चार्घ्यपान्नेण वैष्णवा भोजनेन च ।
 उर्वो सागरपर्यन्तां देवा योगेश्वराः सदा ।
 नानारूपैश्चरन्त्येते प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ७५ ॥
 तस्माद्दद्याच्च वै दानं विप्रायातिथये नरः ।
 प्रदानानि प्रवक्ष्यामि फलक्षेपां तथैव च ॥ ७६ ॥
 अश्वमेधसहस्रेण राजसूयज्ञतेन च ।
 पुण्डरीकसहस्रेण योगिष्वावसथो वरं ॥ ७७ ॥
 आद्य एष गणः प्रोक्तः पितृणाममितौजसाम् ।
 भावयन्सप्तकालान् वै स्थित एष गणस्तदा ॥ ७८ ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वान् पितृगणान् पुनः ।
 सन्ततिं संस्थितिञ्चैव भावनाञ्च यथाक्रमं ॥ ७९ ॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुप्रक्रियारम्भो
 नाम दशमोऽध्यायः ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

आद्रकल्पः ।

सुत उवाच । मम मेधावतां श्रेष्ठाः स्वर्गे पितृगणाः स्युताः ।
चत्वारो मूर्त्तिमन्नाश्च त्रयस्रोषाममूर्त्तयः ।
तेषां लोकविभर्गन्तु कौत्सयिष्ये निबोधत ॥१॥
या वै दुहितरस्रोषां दौदिचाश्चैव ये स्युताः ।
धर्ममूर्त्तिधरास्तेषां ये त्रयः परमा गणाः ॥२॥
नामानि लोकसर्गश्च तेषां वक्ष्ये समासतः ।
लोका विरजसो नाम्ना यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥३॥
अमूर्त्तयः पितृगणाः पुत्रास्ते वै प्रजापतेः ।
विरजस्य द्विजाः श्रेष्ठा वैराजा इति विश्रुताः ।
एष वै प्रथमः कल्प्यो वैराजानां प्रकीर्त्तितः ॥४॥
तेषान्तु मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ।
पद्मी हिमवतः शुभ्रा यस्यां मैनाक उच्यते ॥५॥
जातः सर्वोषधिधरः सर्वरत्नाकरात्मवान् ।
पर्वतः प्रवरः पुण्ड्रः कौञ्चस्तस्यात्माजोऽभवत्^{१)} ॥६॥
तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ।
अपर्णामेकपर्णाश्च द्वितीयामेकपाटलां ॥७॥

आश्रिते दे क्षपणा तु अनिकेता तपोऽचरत् ।
 न्ययोधमेकपर्णी तु पाटलामेकपाटला ।
 शतं वर्षमहस्त्राणि दुश्चरं देवदानवैः ॥८॥
 आहारमेकपर्णेन एकपर्णी समाचरत् ।
 पाटलेनैव चैकेन विद्ध्यदेकपाटला ॥९॥
 पूर्णे पूर्णे सहस्रे दे आहारं वै प्रचक्रतुः ।
 एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यभाषत ॥१०॥
 निषेधयन्ती क्षुमेति माता स्नेहेन दुःखिता ।
 सा तथोक्ततया देवी माता दुश्चरचारिणी ॥११॥
 क्षुमेति सा महाभागा त्रिषु लोकेषु विद्युता ।
 तथेति बान्धा तेनामौ निरुक्ता कर्मणा शुभा ॥१२॥
 एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत् स्वास्यति श्राव्यतं ।
 एतामान्तपसा कृप्तं यावद्भूमिर्दूरिष्यति ॥१३॥
 तपःप्ररीरास्ताः सर्वास्तिष्ठो योगवलान्विताः ।
 देखस्ताः सुमहाभागाः सर्वाश्च स्त्रियैवनाः ॥१४॥
 सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोद्भूतसः ।
 उमा तामां वरिष्ठा च श्रेष्ठा च वरवर्णिनी ॥१५॥
 महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ।
 दन्तकाण्डोपनासस्थाः पुत्रो वै भृगुनन्दनः ॥१६॥
 अमितस्यैकपर्णी तु पत्नी साध्वी दृढव्रता ।
 दत्ता हिमवता तस्मै योगाचार्याय धोमते ।
 देवलं सुपुत्रे सा तु ब्रह्मिष्ठं मानसं सुतं ॥१७॥

या चैतासां कुमारीणां हतीया त्वेकपाटला ।
 पुत्रं शतशिलाकस्य जैगीषव्यमुपस्थिता ॥१८॥
 तस्यापि शङ्खलिखितौ स्यतौ पुत्रावयोनिजौ ।
 इत्येता वै महाभागाः कन्या हिमवतः शुभाः ॥१९॥
 रुद्राणी सा तु प्रवरा स्वर्गुत्तरतिरिच्यते ।
 अन्योन्यप्रीतिरनयो रुमाशङ्करयोर्यथा ॥२०॥
 छेषं संशक्तयोर्ज्ञात्वा शङ्कितः किल दृचहा ।
 ताभ्यां मैथुनसक्ताभ्यामपत्योद्भवभीरुणा ।
 तयोः सकाशमिन्द्रेण प्रेषितो हव्यवाहनः ॥२१॥
 अन्वयोः रतिविघ्नश्च त्वमाचर ऊताशन^(१) ।
 सर्वत्र गत एव त्वं न दोषो विद्यते तदा ॥२२॥
 इत्येवमुक्ते तु तथा वज्रिना च तथा कृतं ।
 उमादेहं समुत्सृज्य शङ्खं भूमौ विमर्जितं ॥२३॥
 ततो रुधिरया देव्या शशोऽग्निः शांशपायन ।
 इदं चोक्तवती वज्रि रोषगद्गदया गिरा ॥२४॥
 वस्त्रान्मथ्यविहृतायां रतिविघ्नं ऊताशन ।
 कृतवानस्यकर्त्तव्यं तस्मात् त्वमसि दुर्मते ॥२५॥
 यदेव^(२) विभृतं गर्भं रौद्रं शङ्खं महाप्रभं ।
 गर्भं त्वं धारयस्वैवमेव ते दण्डधारणा ॥२६॥
 स शापरोषाद्रुद्राणां अन्तर्गर्भा ऊताशनः ।

१ वर त्वन्तु ऊताशनेति छ० ।

२ यदेतमिति ख० । यदेवमिति क० ।

वल्लन् वर्षगणान् गर्भे धारयामास वै दिजाः ॥२७॥
 स गङ्गासुपगन्वाह यूयतां मरिदुत्तमे ।
 सुमहान् परिखेदो मे गर्भधारणकारणात् ॥२८॥
 मद्धितार्थमिमं गर्भमतो धारय निखगे ।
 मत्प्रसादाच्च खेदो वै मन्दस्तव भविष्यति ॥२९॥
 तथेत्युक्ता तदा सा तु सम्प्रवृष्टा महानदी ।
 तं गर्भे धारयामास दक्षमाणेन सेनसा^(१) ॥३०॥
 सापि कृच्छ्रेण महता खिद्यमाना महानदी ।
 कालं प्रकृष्टं सुमहद्गर्भधारणतत्परा ॥३१॥
 तथा परिगतं गर्भं कुक्षौ हिमवतः शुभे ।
 शुभं शरवणं नाम चित्रं पुष्पितपादप्रं ।
 तत्र तं व्यसृजद्गर्भं दीप्यमानमिवानलं ॥३२॥
 रुद्राग्निगङ्गातनयस्तत्र जातोऽरुणप्रभः ।
 आदित्यव्रतसङ्काशो महातेजाः प्रतापवान् ॥३३॥
 तस्मिन् जाते महाभागे कुमारे आङ्गवीसुते ।
 विमानयानैराकाशं पतत्रिभिरिवावृतं ॥३४॥
 देवदुन्दुभयो नेदुराकाशे मधुरस्वराः ।
 सुसुबुः पुष्पवर्षञ्च खचराः सिद्धचारणाः ॥३५॥
 जगुर्गन्धर्वमुख्याश्च सर्वशस्तव तत्र ह ।
 यक्षा त्रिधाधराः सिद्धाः किन्नरास्तैव सर्वशः ॥३६॥

महानागमहत्वाणि प्रवराश्च पतत्रिणः ।
 उपतप्त्युर्महाभागमाग्नेयं^(१) शङ्करात्मजं ।
 प्रभावेण तदा तेन^(२) दैत्यदानवराक्षसाः ॥३७॥
 सहस्रर्षिभार्याभिरादावेवाग्निसम्भवः ।
 अभिषेकप्रयाताभिर्दृष्टो वर्ज्यं त्वहन्वतीं ॥३८॥
 ताभिः स बालार्कनिभो रौद्रः परिवृतः प्रभुः ।
 खिद्यमानाभिरत्यर्थं स्वकाभिरिव मातृभिः ॥३९॥
 युगपत्सर्वदेवीर्हि दिदृक्षुर्जाह्नवीसुतः ।
 घण्टमुखो व्यसृजत् श्रीमांस्तामां प्रीत्या महाद्युतिः ॥४०॥
 ओमान् कमलपत्राक्षस्तारुणादित्यमग्निमः ।
 घेन जातेन लोकानामाक्षेपस्तेजसा कृतः ॥४१॥
 तेन जातेन महता देवानामसदृष्टिणवः ।
 स्कन्दिना दानवगणास्तस्मात् स्कन्दः प्रतापवान् ॥४२॥
 कृत्तिकाभिस्तु यस्मात् स वर्द्धितः स पुगatenः ।
 कार्त्तिकेय इति ख्यातस्तस्मादसुरसुदनः ॥४३॥
 जृम्भतस्तस्य दैत्यारेर्ज्वालामालाकुलान्नदा ।
 सुखादिनिर्गता तस्य स्वर्गकिरपराजिता ॥४४॥
 कौशार्थश्चैव स्कन्दस्य त्रिष्णुना प्रभविष्णुना ।
 गरुडादिति सृष्टौ हि पत्त्रिणौ हि प्रभद्रकौ ॥४५॥

१ उपतप्त्युर्महाभागमग्नेयमिति क० ।

२ प्रभावमहता तेनेति क० ।

मयूरः कुक्कुटश्चैव पताका चैव वायुना ।
 यक्ष दत्ता सरस्वत्या महावीणा महास्रवा ।
 अजः स्रग्विभुवा दत्ता मेघो दत्तश्च शम्भुना ॥४६॥
 मायाविहरणे^(१) विप्रा गिरौ कौञ्चे निपातिते ।
 तारके चासुरवरे समुदीर्णे निपातिते ॥४७॥
 सेन्द्रोपेन्द्रैर्महाभागैर्देवैरग्निसुतः प्रभुः ।
 सेनापत्येन दैत्यारिभिषिकः प्रतापवान् ॥४८॥
 देवसेनापतिस्त्वेवं पथते नरनायकः ।
 देवारिस्कन्दनः स्कन्दः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥४९॥
 प्रमथैर्विविधैर्देवैस्तथा भूतगणैरपि ।
 मातृभिर्विविधाभिश्च विनायकगणैस्तथा ॥५०॥
 सा त्वपगृह्णमानानि पतन्ती सा दिवश्च्युता ।
 चक्षुरेणुप्रमाणानि तेव्यपगृह्ण्युतान् पितृन् ॥५१॥
 सुसूक्ष्मानपरित्यक्तानग्नीनग्निस्त्रिवाहितान् ।
 वायध्वमित्युवाचाथ पतन्ती तानवाक्शिराः ॥५२॥
 तैरुक्ता सा तु माभैषीरित्युक्ताधिष्ठिताभवत् ।
 ततः प्रामादयत् सा वै पितृंस्तान् दीनया गिरा ॥५३॥
 ऊचुस्ते पितरः कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ।
 भ्रष्टैश्वर्यां स्वदोषेण तपसि त्वं शुचिस्मिते ॥५४॥
 धैः क्रियन्ते च कर्माणि शरीरैरिह देवतैः ।

तैरेव तत्कर्मफलं प्राप्तवन्तीह देवताः ॥५५॥
 सद्यः फलन्ति कर्माणि देवते प्रेत्य मानुषे ।
 तस्मादभावमौपत्यं^(१) त्वं प्रेत्य प्राप्स्यसे फलं ॥५६॥
 इत्युक्तया वै पितरः पुनस्तो तु प्रसादिताः ।
 ध्यात्वा प्रसादं सञ्जकुस्तस्यास्ते तनुकम्पया ॥५७॥
 अवशश्चाविनं दृष्ट्वा ह्यर्थमूचुस्ततः सुराः ।
 सोमपाः पितरः कन्यां राज्ञश्चैव ह्यभावसोः ॥५८॥
 उत्पन्नस्य पृथिव्यान्तु मानुषत्वे महात्मनः ।
 कन्या भूत्वा त्विमान् लोकान् पुनः प्राप्स्यसि स्वानिति ॥५९॥
 अष्टाविंशे भविषी त्वं दापरे मत्स्ययोनिजा ।
 अस्मैव राज्ञो वुहिता अद्रिकायां ह्यभावसोः ॥६०॥
 पराशरस्य दायादं श्वघेस्त्वं जनयिष्यसि ।
 स वेदमेकं विप्रर्षिश्चतुर्धा वै करिष्यति ॥६१॥
 महाभिषस्य^(२) पुत्रौ द्वौ शन्तनोः कीर्त्तिवर्द्धनौ ।
 विचित्रवीर्यं धर्मज्ञं त्वमेवोत्पादयिष्यसि ॥६२॥
 चित्राङ्गदञ्च राजानं तेजोबलगुणान्वितं ।
 एतानुत्पाद्य पुत्रं स्वं पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥६३॥
 व्यतिक्रमात् पितॄणां त्वं प्राप्स्यसे जन्म कुत्सितं ।
 तस्मैव राज्ञस्त्वं कन्या अद्रिकायां भविष्यसि ॥६४॥
 कन्या भूत्वा ततश्च त्वमिमान् लोकानवाप्स्यसि ।

१ पाठोऽयमादर्शसम्मतो मुद्रितः । परन्त्वयं न समीचीनः ।

२ महाभिषस्येति क० । महाधियस्येति छ० ।

एवमुक्ता तु दासेयी जाता सत्यवती तु सा ॥६५॥
 अद्रिकायां सुता मर्यां सुता जाता क्षमावयोः ।
 अद्रिकामर्यासम्भूता गङ्गायामनुसङ्गमे ॥६६॥
 तस्य राज्ञो हि सा कन्या राज्ञो वीर्यं सदैव हि ।
 विरजा नाम ते लोका दिवि रोचन्ति ते गणाः ॥६७॥
 अग्निश्वात्ताः सृतास्तत्र पितरो भास्वरप्रभाः ।
 तान् दानवगणा यत्ना रक्षोगन्धर्वकिन्नराः ।
 भूतसर्पपिशाचाश्च भावयन्ति फलार्थिनः ॥६८॥
 एते पुत्राः समाख्याताः पुलहस्य प्रजापतेः ।
 यद्य एते गणाः प्रोक्ता धर्ममूर्तिधराः शुभाः ॥६९॥
 एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
 योगिनी योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥७०॥
 भविता द्वापरं प्राप्य अष्टाविंशन्तु दैवतं ।
 पराशरकूलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥७१॥
 श्रीमान् योगी महायोगी योगस्तस्माद्विजोत्तमः ।
 व्यासाद्वरणां सम्भूतो विधूम इव पावकः ॥७२॥
 स तस्यां पितृकन्यायां योगाचार्यान् परिश्रुतान् ।
 कृष्णं गौरं प्रभुं शशं तथा भरिश्रुतं ववौ ॥७३॥
 कन्यां कीर्त्तिमतीञ्चैव योगिनीं योगमातरं ।
 ब्रह्मदत्तस्य जननी महिषी लघुहस्य तु ॥७४॥
 एतानुत्पाद्य धर्मात्मा पुत्रान् योगमवाप्य च ।
 महायोगतपाश्चैव अपरावर्त्तिनीं गतिं ॥७५॥

आदित्यकिरणोपेतं त्वपुनर्भावमास्थितः ।
 सर्वव्यापी विनिर्मुक्तो भविष्यति महाशुनिः ॥७६॥
 अमूर्त्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्त्तिधरास्तु ये ।
 त्रय एते गणाक्षेपां क्तारोऽन्ये निबोधत ॥७७॥
 यान् वक्ष्यामि द्विजश्रेष्ठा मूर्त्तिमन्तो महाप्रभाः ।
 उत्पन्नास्ते स्वधायास्तु कन्या ह्यग्नेः कवेः सुताः ॥७८॥
 पितरो देवलोकेषु व्योतिर्भाविषु भास्वराः ।
 सर्वकामसम्पदेषु द्विजास्तान् भावयन्त्युत ॥७९॥
 एतेषां मानसी कन्या गौर्नाम दिवि विश्रुता ।
 दत्तसेना कुमारेण शुक्रस्य महिषी प्रिया ॥८०॥
 एकविंशच्च विख्याता भृगूनां कीर्तिवर्द्धनाः ।
 मरीचिर्भास्ते लोकाः समावृत्य दिवि स्थिताः ॥८१॥
 एते ह्यङ्घ्रिरसः पुत्राः साध्वैः सह विवर्द्धिताः ।
 उपहृताः स्यतास्ते तु पितरो भास्वरा दिवि ।
 तान् सन्निधयणान् दृष्ट्वा भावयन्ति फलार्थिनः ॥८२॥
 एतेषां मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ।
 पत्नी सा विश्वमहतः क्षुधा वै विश्वशर्मिणः^(१) ॥८३॥
 राजर्षिर्जननी देवी खट्वाङ्गस्य महात्मनः ।
 यस्य यज्ञे पुरा गीता गाथा गीतिसंहर्षिभिः ॥८४॥
 अग्नेर्जन्य तथा दृष्ट्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ।

यजमानं दिक्षीपं ये पश्यन्ति सुवमाहिताः ।
 सत्यव्रतं महात्मानं ते स्वर्गजयिनोऽमराः ॥८५॥
 आज्यपा नाम पितरः कर्दमस्य प्रजापतेः ।
 ससुत्यन्नस्य पुल्लहादुत्पन्नास्तस्य वै पुनः ॥८६॥
 लोकेत्येतेषु वर्त्तन्ते कामगेषु विहङ्गमाः ।
 एतान् वैश्वगणाः आह्वे भावयन्ति फलार्थिनः ॥८७॥
 एतेषां मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ।
 ययातेर्जननी साध्वी पत्नी सा नक्षत्रस्य तु ॥८८॥
 सुकाला नाम पितरो बभ्रुवस्य प्रजापतेः ।
 हिरण्यगर्भस्य सुताः शूद्रास्तान् भावयन्त्युत ॥८९॥
 मानसा नाम ते लोका बह्वन्ते यत्र ते दिवि ।
 एतेषां मानसी कन्या नर्मदा सरिता वरा ॥९०॥
 सा भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ।
 जननी चक्षदस्योर्ध्वं पुरुकुत्सपरियहः ॥९१॥
 एतेषामभ्युपगमाद्वातुमन्वन्तरेखरः ।
 मन्वन्तरादौ आहुनि प्रवर्त्तयति सर्वशः ॥९२॥
 पितृणामानुपूर्व्येण सर्वेषां दिजसत्तमाः ।
 तस्मादिह स्वधर्मेण आर्द्धं देयन्तु अद्वया ॥९३॥
 सर्वेषां राजतैः पात्रैरपि वा रजताम्बितैः ।
 दत्तं स्वर्धां पुरोधाय तथा प्रीणाति वै पितृन् ॥९४॥
 शोमस्याप्यायनं कृत्वा ह्यग्नैर्वैवस्वतस्य च ।
 उदगायनञ्चाग्नी च अश्वमेधन्तदाप्नुयात् ॥९५॥

पितृन् प्रीणाति वै भक्त्या पितरः प्रीणयन्ति तं ।
 पितरः पुष्टिकामस्य प्रजाकामस्य वा पुनः ।
 पुष्टिं प्रजासु स्वर्गसु प्रयच्छन्ति न संशयः ॥८६॥
 देवकार्यादपि सदा पितृकार्यं विशिष्यते ।
 देवताभ्यः पितृणां हि पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥८७॥
 न हि योगगतिः सुखा पितृणामपि ह्यप्रयः ।
 तपसा हि प्रसिद्धेन दृश्यन्ते मांसचक्षुषा ॥८८॥
 इत्येते पितरस्यैव लोका दुहितरश्च वै ।
 दैहिषा यजमानासु प्रोक्ता ये भावयन्ति तान् ॥८९॥
 चत्वारो मूर्तिमन्तश्च चयसोषाममूर्तयः ।
 तेभ्यः आहुतानि सक्तव्य देवाः कुर्वन्ति यज्ञतः ॥९०॥
 भक्ताः प्राञ्जलयः सर्वे सेन्द्रास्तद्गतमानसाः ।
 विश्वे च सिकतास्यैव पृश्निजाः शृङ्गिनस्तथा ॥९१॥
 लवणाः श्वेतास्त्वजास्यैव विधिवत्पूजयन्त्युत ।
 प्रजास्ता वातरश्मना दिवाकीर्त्यास्तस्यैव च ॥९२॥
 लेखासु मरुतस्यैव ब्रह्माद्यासु दिवौकसः ।
 अचिभृग्वज्जिराद्यासु चक्षयः सर्वे एव च ॥९३॥
 यला नागाः सुपर्णासु किलरा राक्षसैः सह ।
 पितृस्त्वपूजयन् सर्वे नित्यमेव फलार्थिनः ॥९४॥
 एवमेते महात्मानः आहुते सक्तव्य पूजिताः ।
 सर्वान् कामान् प्रयच्छन्ति शतशोऽथ मह्यशः ॥९५॥
 हिला वैलोफ्यमंसारं जरामृत्युभयं तथा ।

मोक्षं योगमथैश्वर्यं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०६॥
 मोक्षोपायमथैश्वर्यं सूक्तदेहाश्च देवताः ।
 कृत्स्नं वैराग्यमानन्दं प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥१०७॥
 ऐश्वर्यं विहितं योगमैश्वर्यं वित्तमुत्तमम् ।
 योगैश्वर्याद्भुते मोक्षः कथञ्चिन्नोपपद्यते ॥१०८॥
 अपलस्यैव गमनं गमने पल्लिगे यथा ।
 वरिष्ठः सर्वधर्माणां मोक्षो धर्मः श्रुतात्मनः ॥१०९॥
 विमानानां महत्त्वाणि युक्तान्यप्सरसाङ्गणैः ।
 सर्वकामप्रसिद्धानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११०॥
 प्रज्ञा पुष्टिः स्रुतिर्मेधा राज्यमारोग्यमेव च ।
 पितृणां हि प्रसादेन प्राप्यते सुमहात्मना ॥१११॥
 मुक्तावैदूर्यवासोमि वाजिनागायुतानि च ।
 कोटिशस्यापि रत्नानि प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥११२॥
 हंसवर्हिण्युक्तानि मुक्तावैदूर्यवन्ति च ।
 किङ्किणीजालनद्धानि सदा पुष्पफलानि च ।
 प्रीत्या नित्यं प्रयच्छन्ति मनुष्याणां पितामहाः ॥११३॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पो नामै-
 कादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

आह्वयः ।

वृद्धस्यतिरुवाच । सौवर्णे राजतं तासं पितृणां पाचमुच्यते ।
 राजतं रजतातं वा पितृणां पाचमुच्यते ॥१॥
 रजतस्य कथा चापि दर्शनं दानमेव च ।
 अनन्तमवयं स्वर्ग्यं पितृणां दानमुच्यते ।
 पितृनेतेन दानेन सत्पुत्रास्तारयन्त्युत ॥२॥
 राजते हि स्वर्गा दुग्धा पाचेऽस्मिन् पितृभिः पुरा ।
 स्वधादायार्थिभिस्तात तस्मिन् दत्ते तदवयं ॥३॥
 लण्डजिनस्य साविध्यं दर्शनं दानमेव वा^(१) ।
 रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चस्यं पितृस्तुतदितारयेत्^(२) ॥४॥
 काञ्चनं राजतं तासं^(३) दौहित्रं कुतपस्तिलाः ।
 वस्त्रञ्च पावनीयानि चिदण्डो योगमेव च ॥५॥
 आहूकर्मण्यं श्रेष्ठो विधिर्नास्त्यः मनातनः ।
 आयुः कीर्तिः प्रजास्येव प्रज्ञासन्ततिवर्द्धनः ॥६॥
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां विदिक्स्थानं विशेषतः^(४) ।
 सर्वतो रत्निमात्रन्तु चतुरस्रं सुमंजसं ॥७॥

१ दानमेव चेति क० ।

२ पितृस्तु भुवि भावयेदिति ख० ।

३ पाचमिति क० ।

४ विदिक्स्थानानि वेशयेदिति ड०, च० च ।

वक्ष्यामि विधिवत् स्थानं पितृणामनुश्रमनात् ।
 धन्यमारोग्यमायुष्यं बलवर्जविवर्द्धनं ॥८॥
 तत्र गर्तास्त्रयः कार्यास्त्रयो दण्डाश्च स्त्रादिराः ।
 रजिमाचास्तु ते कार्या रजतेन विभूषिताः ।
 ते वितस्त्रायताः कार्याः सर्वतश्चतुरङ्गुलाः ॥९॥
 प्राग्दक्षिणमुखान् भूमौ स्थितान्सुषिरांस्तथा ।
 शङ्खः पवित्रपूताभिः श्रावयेत्सततं शुचिः ॥१०॥
 पयसा ह्याजगव्येन शोधनं वाग्भिरेव तु ।
 तर्पणात् सततं ह्येवं हस्तिर्भवति शश्वती ॥११॥
 इह चामूत्र च श्रीमान् सर्वकर्मसमन्वितः ।
 एवं त्रिषवणस्त्रातो योऽर्चयेत् पितृन् सदा ।
 मन्त्रेण विधिवत् सम्यगश्वमेधफलं लभेत् ॥१२॥
 तत्स्थापयेदमावास्याङ्गर्त्ते भूचतुरङ्गुले ।
 चिःसप्तमंज्ञास्ते यश्चास्तेलोक्यभ्यार्थ्यते तु वै ॥१३॥
 तस्य पुष्टिरथैश्वर्यमायुः सन्ततिरेव च ।
 विचित्रा भजते लज्जीर्माचक्षु लभते क्रमात् ॥१४॥
 पाप्मापहं पावनीयमश्वमेधफलं तथा ।
 अश्वमेधफलं ह्येतत् द्विजैः सत्कृत्य पूजितं ।
 मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितं ॥१५॥
 दैवतेभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
 नमः स्वधायै स्त्रादायै नित्यमेव भवन्मुत ॥१६॥
 आद्यावसाने आहूय चिरावर्त्तं जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ।
 पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रवृन्ति च ॥१७॥
 पिहंस्तत्त्रिषु लोकेषु मन्त्रोद्यन्ताग्यत्युत ।
 पचमानः सदा आहुते नियतं ब्रह्मवादिभिः ॥१८॥
 राज्यकामो जपेदेनं सदा मन्त्रमतन्द्रितः ।
 वीर्यशौचार्थमन्त्रञ्च श्रीरायुर्वल्लवर्द्धनं ॥१९॥
 प्रीयन्ते पितरो येन जपेन नियमेन च ।
 सप्तार्चिषं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रदं शुभं ॥२०॥
 अमूर्तानां समूर्तानां पितृणान्दीप्ततेजसां ।
 नमस्कामि सदा तेभ्यो ध्यानिम्यो योगचतुषा ॥२१॥
 इन्द्रादीनां जनयितारो भृगुमारीचयोस्तथा ।
 सप्तर्षीणां पितृणाञ्च तान् नमस्कामि कामदान् ॥२२॥
 मन्वादीनां सुरेशानां सूर्याचन्द्रमसोस्तथा ।
 तान् नमस्कृत्य सर्वान् वै पितृन् कुशलदायकान् ॥२३॥
 नक्षत्राणाञ्चरादीनां पितृनथ पितामहान् ।
 द्यावापृथिव्योश्च तथा नमस्कामि कृताञ्जलिः ॥२४॥
 देवर्षीणाञ्चनयितृश्च सर्वलोकनमस्कृतान् ।
 अभयस्य सदा दातृत्वमस्येऽहं कृताञ्जलिः ॥२५॥
 प्रजापतेः कश्यपाय सोमाय वह्ण्याय च ।
 योगयोगेश्वरेभ्यश्च नमस्कामि कृताञ्जलिः ॥२६॥
 पितृगणेभ्यः सप्तर्ष्या नमो लोकेषु सप्तसु ।
 स्वयम्भुवे नमस्यैव ब्रह्मणे योगचतुषे ॥२७॥

एतदुक्तं सप्तार्चिर्विष्णुविष्णुपूजितं ।
 पवित्रं परमं^(१) श्रोतुं श्रीमद्रघोविनाशनं ॥२८॥
 अनेन विधिना युक्तः स्त्रीन् वरान् लभते नरः ।
 अन्नमायुः सुतांश्चैव ददते पितरो भुवि ॥२९॥
 भक्त्या परमया युक्तः अर्द्धधानो जितेन्द्रियः ।
 सप्तार्चिषं जपेद्यस्तु नित्यमेव समाहितः ।
 सप्तद्वीपसमुद्राद्यां पृथिव्यामेकराट्भवेत् ॥३०॥
 यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भर्त्स्य वा भोज्यमेव च ।
 अन्निवेद्य न भोक्तव्यं तस्मिन्नायतने सदा ॥३१॥
 क्रमशः कीर्त्तयिष्यामि बलिपाचाश्रितः परं ।
 येषु यच्च फलं प्रोक्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥३२॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आद्भुतकल्पो नाम
 द्वादशोऽध्यायः ।

अथ चयोदशोऽध्यायः ।

आञ्जकल्पः ।

वृक्षस्यतिद्वाच । पालाशं ब्रह्मवर्चस्मयत्ये राज्यभावना ।

सर्वभूताधिपत्यञ्च^(१) श्वे नित्यमुदाहृतं ॥१॥

पुष्टिकामञ्च न्यगोधं बुद्धिं प्रज्ञां धृतिं स्रति ।

रत्नोन्नञ्च यज्ञञ्च काश्यप्यं पाचमुच्यते ॥२॥

सौभाग्यमुत्तमं लेखे मधुके समुदाहृतं ।

फलपुपात्रे च कुर्वाणः सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥३॥

परा सुतिरयो कर्तुः प्राकाशञ्च विशेषतः ।

विले लक्ष्मीस्तथा मेधा नित्यमायुष्यमेव च ॥४॥

शेवारामतडागेषु सर्वसंस्थेषु चैव हि ।

वर्षदजस्रं पर्जन्यो वैष्णवात्रेषु कुर्वतः ॥५॥

एतेष्वेव सुपात्रेषु ये शैवाग्रयणं ददुः ।

महदथत्र यज्ञानां सर्वेषां फलमुच्यते ॥६॥

पितृभ्यो यस्तु मान्दानि सुगन्धीनि च सर्वशः ।

मदा दद्याच्छ्रिया युक्तः स विभाति दिवाकरः ॥७॥

गुग्गुलादींस्तथा धूपान् पितृभ्यो यः प्रयच्छति ।

संयुक्तान् मधुमर्पिभ्यां शोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥८॥

धूपं गन्धगुणोपेतं कान्तं पितृपरायणं ।

लभते स्त्रीष्वपत्यानि इह चासुत चोभयोः ।
 दद्यादेव पितृभ्यस्तु नित्यमेव ह्यतन्द्रितः ॥८॥
 दीपं पितृभ्यः प्रयतः सदा यस्तु प्रयच्छति ।
 स लोके प्रतिभं यतुः सदा च लभते शुभं ॥१०॥
 तेजसा यशसा चैव कान्ध्या चैव वलेन च ।
 भुवि प्रकाशो भवति भ्राजते च त्रिविष्टपे ।
 अश्वरोभिः परिहृतो विमानाद्ये स मोदते ॥११॥
 गन्धान् पुष्पाणि धूर्पांसु दद्यादाज्याहुतीन् चै ।
 फलमूलगमस्कारैः पितृणां प्रयतः शुचिः ।
 पूर्वं कृत्वा द्विजान् पश्चात् पूजयेदन्नसम्यदा ॥१२॥
 आहुकाले तु सततं वायुभृताः पितामहाः ।
 आविशन्ति द्विजान् दृष्ट्वा तस्मादेतद्भवामी ते ॥१३॥
 वस्त्रैरश्वैः प्रदानैस्तैस्त्यपेयैस्तथैव च ।
 गोभिरश्वैस्तथा यामैः पूजयित्वा द्विजोत्तमान् ॥१४॥
 भवन्ति पितरः प्रीता पूजितेषु द्विजातिषु ।
 तस्मादन्नेन विधिवत् पूजयेद्द्विजसत्तमान् ॥१५॥
 सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्यादुत्तरेण द्विजः ।
 प्रोक्षणञ्च तथा कुर्यात् आहुकर्मण्यतन्द्रितः ॥१६॥
 दर्भान् पिण्डांस्तथा भक्ष्यान् पुष्पाणि विविधानि च ।
 गन्धदानमलङ्कारमेकैकं निर्वपेद्बुधः ॥१७॥
 पोषयित्वा जनं सम्यग् वैश्वः स्यादुत्तरो द्विजः ।
 अम्यङ्गदर्भपिञ्जालैस्त्रिभिः कुर्याद्यथाविधि ॥१८॥

अपसव्यं पितृभ्यश्च दद्यादन्नमुत्तमं^(१) ।
 तमुच्चार्याथ सर्वेषां वज्राद्यैः सुत्रमेव च^(२) ॥१८॥
 खण्डनं पोषणञ्चैव^(३) तथैवाग्नेखनं तथा ।
 स्रक्तदेव च देवानां पितॄणां त्रिभिरुच्यते ॥१९॥
 एकं पवित्रं हस्तेन पितॄन् सर्वान् स्रक्तं स्रक्तं ।
 क्षैलमन्त्रेण पिण्डेभ्यो दत्त्वा दर्शनजं हितं ॥२०॥
 सदा सर्पिस्तिलैर्युक्तांस्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद्भुवि ।
 जानुं कृत्वा तथा सव्यं भूमौ पितृपरायणः ॥२१॥
 पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ।
 आहूय च पितॄन् प्राश्नान् पितृतीर्थेन यज्ञतः ।
 पिण्डान् परिशिपेत् सम्यगपसव्यमतन्द्रितः ॥२२॥
 अग्नेनाद्भिद्य पुष्यैश्च भक्ष्यैश्चैव प्रथमिधैः ।
 प्रथक् मातामहानान् केचिदिच्छन्ति मानवाः ॥२३॥
 चीन् पिण्डानानुपूर्व्येण साङ्गुष्ठान् पुष्टिवर्द्धनान् ।
 जान्वन्तराभ्यां यज्ञेन पिण्डान् दद्याद् यथाक्रमं ॥२४॥
 स्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मं मन्त्रे च पर्यायः ।
 नमो वः पितरः सुखैः सदा ह्येवमतन्द्रितः ॥२५॥
 दक्षिणस्थान् पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमुत्सृजेत् ।
 नमो वः पितरः सौम्याः पठन्वित्यमतन्द्रितः ॥२६॥

१ दद्यादन्नमुत्तममिति ख० ।

२ स्त्रोषाद्वै न समीचीनं ।

३ क्षोपश्चैवेति ख० ।

सद्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां धर्मे सर्वमतन्द्रितः ।
 उलूखलस्य लेखायामुदपाचाच्च शेवनं ॥ २ ८ ॥
 सौमसूचं नवं दद्यात् शोणं कार्पासिकं तथा ।
 पक्षोर्णे पितृसूचञ्च कौशेयं परिवर्जयेत् ॥ २ ९ ॥
 वर्जयेत्तदृशां यश्चे यदप्यरुतवस्त्रजां ।
 न प्रीणन्ति तथैतानि दातुराण्यायतो भवेत् ॥ ३ ० ॥
 श्रेष्ठमाञ्जलिककुदमञ्जनं नित्यमेव च ।
 कृष्णेभ्यश्च तिलेभ्यश्च यन्नैलं परिरक्षितं ॥ ३ १ ॥
 चन्दनागुरुष्णी चोभे तमालोशीरपद्मकं ।
 धूपञ्च गुग्गुलुश्रेष्ठं तुरुष्णं धूपमेव च ॥ ३ २ ॥
 शुक्राः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
 गन्धवन्धुपपत्रानि यानि चान्यानि कृत्स्नशः ॥ ३ ३ ॥
 जवासुमनसो भण्डोरूपकामकुरण्डकाः ।
 पुष्पाणि वर्जनीयानि आहुकर्मणि नित्यशः ॥ ३ ४ ॥
 यानि गन्धादपेतानि उपगन्धीनि यानि च ।
 वर्जनीयानि पुष्पाणि भूतिमन्विष्क्ता तदा ॥ ३ ५ ॥
 द्विजातयस्तथान्विष्टा जियताः सुरुदङ्गुखाः ।
 पूजयेद्यजमानस्तु विधिवदक्षिणामुखः ॥ ३ ६ ॥
 तेषामभिमुखो दद्याद्भान् पिण्डांश्च यज्ञतः ।
 अग्नेन विधिना साक्षादर्चयेत् स्नान् पितामहान् ॥ ३ ७ ॥
 हरिता वै सपिञ्जल्याः पुष्पस्त्रिगन्धाः समाक्षिताः ।
 रक्षिमाचप्रदानेन पितृतीर्थेन संस्थिताः ॥ ३ ८ ॥

त्वपमूले तथा नीलाः प्रसाराद्यकुलोद्यमाः^(१) ।
 तथा श्यामाकनीवारा दुर्वाराः समुदाक्षताः ॥३८॥
 पूर्वकीर्णितवान् श्रेष्ठो बभूवाय प्रजापतिः ।
 तस्य बाला निपतिता भूमौ चाकाशमार्गतः ॥४०॥
 तस्मान् मेध्याः समाकाशाः आहूकर्मणि पूजिताः ।
 पिण्डनिर्वपणन्तेषु कर्त्तव्यं भूतिमिच्छता ॥४१॥
 प्रजापुष्टिर्भूतिः कीर्त्तिः प्रजाकान्तिसमन्विता ।
 भवन्ति रुचिरा नित्यं विपाशानोऽघवर्जिताः ॥४२॥
 सक्रदेवास्त्ररेदुर्धमान् पिडाये दक्षिणामुखः ।
 प्राग्दक्षिणायनित्यतो विधिश्चाप्यनुवक्ष्यति ॥४३॥
 न दीनो वापि वा क्रुद्धो न चैवान्यमना गरः ।
 एकाग्रमाधाय मनः आहूँ कुर्यात् सदा बुधः ॥४४॥
 निहन्ति सर्वे यदमेधवद्भवे-
 हूताश्च सर्वे सुरदानवा मया ।
 रक्षांसि यत्ताश्च पिशाचसह्रा-
 श्ता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥४५॥
 एवं पित्रे दृष्टमन्नं हि यस्य
 तस्मासुरा वर्जयन्तीह सर्वे ।
 यस्मिन् देशे पथते एष मन्त्र-
 स्तं वै देशं राक्षसा वर्जयन्ति ॥४६॥
 अनेन विधिना नित्यं आहूँ कुर्याद् द्विजः सदा ।

मनसा काङ्क्षितं यद्यत् तन्नदद्युः पितामहाः ॥४७॥
 पितरो दुष्टमनसो रक्षांसि विमनांसि च ।
 भवन्त्येव हते आहुते नित्यमेव प्रयत्नतः ॥४८॥
 शूद्राः आहुते क्षीरपाशु^(१) बन्वजास्तस्मत्तया ।
 वारणाश्च लवाश्चैव लववर्षाश्च नित्यशः ।
 एवमादीन्यथान्वानि तृणानि परिवर्जयेत् ॥४९॥
 अश्वनाभ्यश्वनागन्धामानुप्रक्षयनं^(२) तथा ।
 काशैः पुनर्भविः कार्यं सर्वमेव फलं भवेत् ॥५०॥
 काशाः पुनर्भवा ये च वर्षणा उपवर्षणाः ।
 अथ ते पितरो देवा देवाश्च पितरः पुनः ॥५१॥
 पुष्यगन्धादिधूपानामेव मन्त्र उदाहृतः ।
 आहृत्य दक्षिणायान्नु होमार्थं विप्रयत्नतः ॥५२॥
 होमाय वै पिल्लमते स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 अस्त्रग्यं लौकिकं वापि जुहुयात् कर्मसिद्धये ॥५३॥
 अन्नराधाय समिधं तथा होमो विधीयते ।
 समारहितेन मनसा प्रयताग्निः प्रयत्नतः ॥५४॥
 अग्नये कथ्यवाहाय स्वधा अङ्गिरसे नमः ।
 यमाय चैवाङ्गिरसे स्वधा नम इति जुवन् ॥५५॥
 इत्येते वै होममन्त्रा मन्त्राणामनुपूर्वशः ।
 दक्षिणातोऽग्नये नित्यं होमायान्तरतस्तथा ॥५६॥
 एतयोरन्तरं नित्यं जुहुयाद्वै विवस्वते ।

१ पाठोऽथमादर्शसम्भते मुद्रितः । परन्वयं न समीचीनः ।

२ अथमपि पाठो न समीचीनः ।

उपचारं स्रधाकारं तथैवोपेखनञ्च यत् ॥५७॥
 होमजपे नमस्कारः प्रोक्षणञ्च विशेषतः ।
 अञ्जनाभ्यञ्जने चैव पिण्डभंवपनं तथा ॥५८॥
 अश्वमेधफलेजैव^(१) तत् स्मृतं मन्त्रपूर्वकं ।
 क्रियाः सर्वा यथोद्दिष्टाः प्रयत्नेन समाचरेत् ॥५९॥
 वज्रहव्यत्वमेवाग्नौ सुममिद्धे विशेषतः ।
 विधूमे लेलिहाने च होतव्यं कर्ममिद्धये ॥६०॥
 अश्वबुद्धे सधूमे च जुहुयाद्यो ज्ञताग्ने ।
 यजमानो भवेदन्धः सोऽपुत्र इति नः श्रुतं ॥६१॥
 अन्तेन्धनो वा कूलो वा विस्फुलिङ्गश्च सर्वशः ।
 ज्वालाधूमोपमेव्यश्च स तु वज्जिर्न मिद्धये ॥६२॥
 दुर्गन्धश्चैव नीलश्च कृष्णश्चैव विशेषतः ।
 भूमिं विगाहते यत्र तत्र विद्यात् पराभवं ॥६३॥
 अर्चिष्मन् पिण्डतश्चिखः^(२) सार्षिःकाक्षनसम्भवः ।
 शिग्धः प्रदक्षिणश्चैव वज्जिः स्नात् कार्यमिद्धये ॥६४॥
 नरनारीगणेश्वश्च पूजां प्राप्नोति शास्वतीं ।
 अक्षयाः पूजितास्तेन भवन्ति पितरोऽव्ययाः ॥६५॥
 स्यात्सुदुस्वरपात्राणि फलानि समिधस्तथा ।
 आद्धे चातिपवित्राणि मेध्यानीति विशेषतः ॥६६॥
 पवित्रं वा द्विजश्रेष्ठ शूद्रये जन्मकर्मसु ।

१ अश्वमेधफलजैवेति ख० ।

२ सखितश्चिख इति क० ।

पात्रेषु फलमुद्दिष्टं यन्मया आहुकर्षेण ॥६७॥
 तदेव ह्यत्रं विज्ञेयं समिद्धु च यथाक्रमं ।
 हत्वा समाहितं चित्तमग्रये वै करोम्यहं ॥६८॥
 अनुज्ञातः कुरुष्वेति तथैव दिव्यसन्तमैः ।
 पत्नीमादाय पुत्रांश्च जुहुयाद्व्यवाहनं ॥६९॥
 समानग्रचन्ययोधप्रचासत्यपिकङ्कताः ।
 उदुम्बरास्तथा विन्वचन्दना यज्ञियास्तु ते ॥७०॥
 सरलो देवदारुश्च शालश्च खदिरस्तथा ।
 समिदर्थं प्रशस्ताः स्युरेते वृक्षा विशेषतः ॥७१॥
 गाम्वाः कण्टकिनश्चैव यज्ञिया येन केन च ।
 पूजिताः समिदर्थे तु पित्राणां वचनं तथा ॥७२॥
 समिद्धिः कल्कलेयाभिर्जुहुयाद्यो जुताशनं ॥
 फलं यत् कर्मणस्तस्य तन्मै निगदतः शृणु ॥७३॥
 आद्यसं सर्वकामीयमश्वमेधफलं हि तत् ।
 श्लेष्मातको नक्तमालः कपित्थः शालालिस्तथा ॥७४॥
 नीपो विभीतकश्चैव वल्लीभिश्च तथैव च ।
 शकुनानां निवासश्च वर्जयेच्च महीरुहान् ।
 अथज्ञीयाः स्रता ये च वृक्षाश्चैव तु वर्जयेत् ॥७५॥
 स्नाधेति चैव मन्त्रान्ते पित्राणां वचनं तथा ।
 स्नाहेति चैव देवानां यज्ञकर्मण्युदाहृतं ॥७६॥
 इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पो नाम
 चयोदशोऽध्यायः ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

सुत उवाच । देवास्त पितरश्चैव तेभ्योऽन्ये पितरस्तथा ।

आयर्षणविधिर्होष प्रत्युवाच वृहस्पतिः ॥१॥

पूजयेच्च पितॄन् पूर्वं देवांश्चापि विज्ञेयतः ।

देवेभ्योऽपि पितॄन् पूर्वमर्चयन्तीह यज्ञतः ॥२॥

दत्तस्य दुहिता ख्याता लोके विश्वेति नामतः ।

विधिना सा तु धर्मज्ञ दत्ता धर्माय धर्मतः ।

तस्याः पुत्रा महात्मानो विश्वेदेवा इति श्रुतिः ॥३॥

प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु सर्व्वलोकमस्तृताः ।

सप्तसाप्तो महाद्भानश्चैरुर्यं मरुत्तपः ॥४॥

क्षिमवच्छिखरे रम्ये देवगन्धर्व्वसेविते ।

सर्वापरोभिश्चरितं देवगन्धर्व्वसेवितं ॥५॥

शुद्धेन मनसा प्रीताः पितरस्तानद्याब्रुवन् ।

वरं वृणीध्वं प्रीताः स्म कं कामं करवामहे ॥६॥

एवमुक्ते तु पितृभिरुदा चैलोक्यभावनः ।

प्रजानामधिपो ब्रह्मा विश्वानितीदमब्रवीत् ॥७॥

ब्रह्मा उवाच । महातेजा महादेवस्तपसा तेभ्यु तापितः ।

तपसा तेन सुप्रीतः कं कामं विदधामि वः ॥८॥

एवमुक्तास्तदा विश्वे ब्रह्मणा लोककर्त्तृणा ।

ऊचुस्ते सहिताः सर्वे ब्रह्माणं लोकभाविनं ॥८॥
 आहुःस्माकं भवेदंशो ह्येष नः काङ्क्षितो वरः ।
 प्रत्युवाच ततो ब्रह्मा ताम्बै त्रिदिवपूजितान् ॥९०॥
 भविष्यत्येवमेवेति काङ्क्षितो वो वरस्तु यः ।
 पितृभिस्तु तथेत्युक्ता एवमेतन्न संशयः ॥९१॥
 महास्त्राभिस्तु वो भाव्यं यत्किञ्चित् कियते त्विह ।
 अस्माकं कल्पिते आहुः युष्मानग्रासनं ह वै ॥९२॥
 भविष्यति मनुष्येषु सत्यमेतद् ब्रवीमि ते ।
 मात्स्यैर्गन्धैस्तथास्त्रेण युष्मानग्रेऽर्चयिष्यति ॥९३॥
 प्रदाता चेति युष्माकमस्माकं दास्यते ततः ।
 त्रिमर्जनमथास्माकं पूर्वं पद्यान् देवताः ॥९४॥
 रक्षणं चैव आहुस्तु अतिथ्यश्च विधिद्वयं ।
 भूतानां देवतानाञ्च पितॄणां आहुकर्मणि ।
 एवं विधिक्षतः सम्यक् सत्यमेतद् भविष्यति ॥९५॥
 एवं^(१) दत्त्वा वरं तेषां ब्रह्मा पितृगणैः सह ।
 भूतानुग्रहकृद्देवः सञ्चचार यथासुखं ॥९६॥
 वेदे पञ्च महायज्ञा नराणां समुदाहृताः ।
 एतान् पञ्च महायज्ञान्निर्वपेत्सततं नरः ॥९७॥
 यत्र यास्यन्ति दातारः संस्थानं वै निबोधत ।
 निर्भयं निरद्वयं निःशोकं निर्व्ययकृतं ।
 ब्रह्मस्थानमवाप्नोति सर्वकामपुरस्कृतं ॥९८॥

मूत्रेणापि प्रकर्त्तव्याः पश्यैते मन्त्रवर्जिताः ।
 अतोऽन्यथा तु यो भुङ्क्ते स ऋणं नित्यमश्नुते ॥१८॥
 ऋणञ्च भुङ्क्ते पापात्मा यः पचेदात्मकारणात् ।
 तस्मान्निर्वर्त्तयेत् पञ्च महायज्ञान् सदा बुधः ॥२०॥
 नैवेद्यं केचिदिच्छन्ति जीवत्यपि प्रयत्नतः ।
 उदकपूर्वं बलिं कुर्यादुदकुक्षं तथैव च ॥२१॥
 बलिं सुविदितं कुर्यादुच्चादुच्चतरं क्षिपेत् ।
 परशुदङ्गगवां पूर्ये बलिं रुक्मं समुत्क्षिपेत्^(१) ॥२२॥
 न निवेशो भवेत् पिण्डः पितॄणां यस्तु जीवति ।
 इष्टेनाग्नेन भक्ष्यैश्च भोजयेत् यथाविधि ।
 विधानं वेदविहितमेतदक्ष्यामि यत्नतः ॥२३॥
 देवदेवा महात्मानो ह्येतेपि पितरो ज्ञात ।
 इच्छन्ति किञ्चिदाचार्याः पश्चात् पिण्डनिषेदनं ॥२४॥
 पूजनमेव विप्राणां सर्वमेव हि^(२) नित्यशः ।
 तद्विधमार्थकुशलानित्युवाच वृहस्पतिः ॥२५॥
 पूर्वं निवेदयेत्पिण्डं पश्चाद्विप्रांश्च भोजयेत् ।
 योगात्मानो महात्मानः पितरो योगसम्भवाः ।
 सोममाष्याययन्येते पितरो योगमाश्रिताः ॥२६॥
 तस्माद्वाङ्मुखिः पिण्डान् योगिभ्यस्तत्परायणः ।
 पितॄणां च भवेदेतस्मात्तादिव ज्ञतं हविः ॥२७॥

१ तथा क्षिपेदिति ख० ।

२ पर्यमेवक्षीति क० । ऊर्द्धमेवक्षीति ख० ।

ब्राह्मणानां सहस्रेभ्यो योगी चायासने यदि ।
 यजमानश्च भोक्तुं च नैरिवात्मसि तारयेत् ॥२८॥
 असतां प्रयज्ञो यत्र सताश्चैव विमानना ।
 दण्डो देवकृतस्तत्र सद्यः पतति दारुणः ॥२९॥
 हिलागमं सधर्माणं बालिष्ठं यत्र भोजयेत् ।
 आदिकर्म समुत्पृश्य दाता तत्र विनश्यति ॥३०॥
 पिण्डमग्नौ सदा दद्याद्भोगार्थी तु प्रयत्नतः ।
 प्रजार्थं पतये^(१) दद्यान्मध्यमं तत्र पूर्वकं ॥३१॥
 उत्तमां द्युतिमन्विच्छन्गोषु नित्यं प्रयच्छति ।
 प्रज्ञां पूजां यत्रः कीर्त्तिं गोषु नित्यं प्रयच्छति ॥३२॥
 प्रार्थयन्दीर्घमायुश्च^(२) वायसेभ्यः प्रयच्छति ।
 सौकुमार्यमथान्विच्छन् कुक्षुटेभ्यः प्रयच्छति ॥३३॥
 एवमेतत्समुद्दिष्टं पिण्डनिर्वपणात् फलं ।
 आकाशं शमयेद्वापि स्थितौ सुदक्षिणामुखः ।
 पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणा चैव दिग्भवेत् ॥३४॥
 एकं विषाः पुनः प्राहुः पिण्डोद्धरणमगतः ।
 अनुज्ञाते तु तैर्विप्रैर्वानमुद्दिशतामिति ॥३५॥
 पुष्याणाञ्च फलानाञ्च भक्ष्याणामन्नतस्तथा ।
 अयमुद्धृत्य सर्वेषां जुहुयाज्जातवेदसि ॥३६॥
 भक्ष्यमन्नं तथा पेयमनुत्तमफलानि च ।

१ पतये इति ड०, च० च । परन्वयं पाठो न समीचीनः ।

२ वार्यमायुश्चेति ख० ।

ज्ञत्वा चाग्नौ ततः पिष्टान्निर्वपेदक्षिणामुखः ॥ ३७ ॥
 जिग्धैर्भक्ष्यैः सुगन्धैश्च तर्पयेत् रसैस्तथा ।
 एकायः पर्युपासीत प्रयतः प्राञ्चलिस्थितः ।
 तत्परः श्रद्धधानश्च कामानाप्नोति मानवः ॥ ३८ ॥
 अमुद्रत्वं कृतश्रत्वं दाक्षिण्यं सत्कृतश्च यत् ।
 ततो यज्ञश्च दानश्च प्रयच्छन्ति पितामहाः ॥ ३९ ॥
 अतः परं विधिं सौम्यं भुक्त्वत्सु दिजातिषु ।
 आनुपूर्व्येण विधिना तन्नो निगदतः शृणु ॥ ४० ॥
 प्रोक्ष्य भूमिमथोद्धृत्य पूर्वं पितृपरायणः ।
 ततोऽन विकिरं कुर्यात् विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४१ ॥
 स्वर्धां वाच्यं ततो विप्रा विधिवद्भूरिदक्षिणान् ।
 अन्नशेषमनुज्ञाप्य सत्कृत्य द्विजसत्तमान् ।
 प्राञ्चलिः प्रयतस्त्वैव अनुगम्य विमर्जयेत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते श्राद्धकल्पो नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

आश्रकल्पः ।

दृष्टस्यतिरुवाच । मरुदभ्यर्चनाः प्रीता भवन्ति पितरोऽप्यथाः ।
योगात्मानो महात्मानो विपाद्मानो महौजसः ॥१॥
प्रेत्य च स्वर्गलोभाय^(१) कामैश्वर्यं सुविस्तरं ।
येषाञ्चाप्यनुहन्ति मोक्षप्राप्तिकमेण तु ॥२॥
तानि वक्ष्याम्यहं सौम्याः सरांसि सरितस्तथा ।
तीर्थानि चैव पुण्यानि देशान् शैलान् तथाश्रमान् ॥३॥
पुण्यो यस्त्रिषु लोकेषु मरुकण्टकपर्वतः ।
पर्वतः प्रवरः पुष्कः सिद्धचारुणसेवितः ॥४॥
यत्र वर्षसहस्राणि प्रद्युतान्यवुदानि च ।
तपः सुदुश्चरन्तेपे भगवानङ्गिराः पुरा ॥५॥
यत्र मृत्योर्गतिर्नास्ति तथैवासुररक्षसां ।
न भयञ्चैव वासव्नीर्यावद् भूमिर्धरिष्यति ॥६॥
तेजसा यशसा चैव भ्राजते स नगोत्तमः ।
शृङ्गमाश्रवतो नित्यं वज्रिः संवर्तको यथा ॥७॥
मृदवश्च सुगन्धाश्च हेमाभाः प्रियदर्शनाः ।
शान्ताः कुशा इति ख्याताः पिवन्^(२) दक्षिणमर्मदां ॥८॥

१ स्वर्गलोकायेति ख० ।

२ पाठोऽयं न समीचीनः ।

दृष्टवान् स्वर्गोपायं भगवानङ्गिराः पुरा ।
 अङ्गिहोत्रे महातेजाः प्रक्षारयन्कुञ्जोत्तमान् ॥८॥
 तेषु दर्भेषु यः पिण्डान् मरकण्डकपर्वते ।
 दद्यात्सकृदपि प्राञ्जसास्त्रं वक्ष्यामि यत् फलं ॥९०॥
 तद्भवत्यन्यं श्राद्धं पित्रेण प्रीतिवर्द्धनं ।
 अन्नार्द्धानश्च गच्छन्ति चेवमासाद्य तत् सदा ॥९१॥
 तत्र श्वालारमः पुण्ड्रो दृश्यतेऽद्यापि सर्वशः ।
 मश्वत्यानाञ्च मत्त्वानां विश्वचरणी नदी ॥९२॥
 प्राग्दक्षिणा तु सावर्त्ता वापी सा पर्वतोत्तमे ।
 कलिङ्गदेशपार्श्वार्द्धे पित्रेण प्रीतिवर्द्धनं ॥९३॥
 सिद्धचेचमृषिमेष्टा यदुक्तं परमं भुवि ।
 सम्मतो देवदैत्यानां लोकमण्युशना जगौ ॥९४॥
 धन्यास्ते पुरुषा लोके ये प्राणामरकण्टकं ।
 पित्रन्मन्त्रपयिष्यन्ति श्राद्धे पित्रपरायणाः ॥९५॥
 अन्येन तपसा सिद्धिं गमिष्यन्ति न संशयः ।
 सकृदेवार्चितास्ताव स्वर्गममरकण्टके^(१) ॥९६॥
 महेन्द्रपर्वते रम्ये पुण्ये शक्रनिषेवितं ।
 तच्चारुह्य भवेत् प्रीतिः श्राद्धं चैव महत्फलं ॥९७॥
 विन्वाधः शिखरे युक्ता दिव्यं चतुः प्रवर्त्तते ।
 अदृश्यश्चैव भूतानां देववधरते महीं ॥९८॥
 सप्तगोदावरे चैव गोकर्णे च तपोवने ।

१ सर्वत्र कण्टकस्थाने कङ्कटेति पाठः ख० च० पुस्तकद्वये वर्त्तते ।

अग्नमेधफलं तत्र खात्वा च लभते नरः ॥१८॥
 धूतपापस्यलं प्राप्य पुनः खात्वा भवेन्नरः ।
 रुद्रस्तत्र तपस्तपे देवदेवो महेश्वरः ॥२०॥
 गोकर्णे वर्णितं विप्रैर्नास्तिकानां निदर्शनं ।
 अत्राङ्गणस्य सावित्री पठतः सम्प्रगच्छति ॥२१॥
 देवर्षिभवने ऋद्धे सिद्धचारणसेविते ।
 आरुह्य तन्तु निचमात्ततो यान्ति चित्रिष्ठपं ॥२२॥
 दिव्येश्वन्दनवृक्षस्य पादपैरुपशोभितं ।
 आपः स्वादनसम्पृक्ता वदन्ति मततं यतः ॥२३॥
 नदी प्रवर्तते ताभ्यस्ताम्रपर्णीति नामतः ।
 योषेव समस्तखेदा दक्षिणं याति सागरं ॥२४॥
 नद्यास्ताम्रास्तु या आपो मूर्च्छमाना महोदधौ ।
 शङ्खान् भवन्ति सुक्तास्य जायन्ते शङ्खसुक्तिकाः ॥२५॥
 उदकानयनं कृत्वा शङ्खमौक्तिकसंयुतं ।
 आधिभिर्याधिभिश्चैव सुक्ता यान्त्यमरावती ॥२६॥
 चन्दनेभ्यः प्रयुक्तानां शङ्खानां मौक्तिकस्य च ।
 पापवर्तुष्वपि पितृस्मरणयन्ति यथाश्रुति ॥२७॥
 चन्द्रतीर्थे कुमार्यान्तु कावेर्यां प्रभवेऽलये ।
 श्रीपर्वतस्य तीर्थेषु वैकृते च तथा गिरौ ॥२८॥
 एकस्या यत्र दृग्गन्ते वृत्ता ह्यौशिरपर्वते ।
 पालाशाः खादिना विल्ला प्रलासत्यविकङ्कताः ॥२९॥
 एतद्भि मण्डलं मिद्धं यज्ञीयं द्विजसत्तमाः ।

अस्मिन् मुक्ता जनोऽङ्गानि चिप्रं यात्यमरावतीं ॥ ३० ॥
 कर्माणि स्वप्रयुक्तानि सिध्यन्ति प्रभवात्यये ।
 दुःप्रसक्तानि पिब्यु प्रयुक्तानि भवन्त्युत ॥ ३१ ॥
 पितृणां दुहिता पुण्या नर्मदा सरितां वरा ।
 तत्र आङ्गानि दत्तानि अक्षयाणि भवन्त्युत ॥ ३२ ॥
 माठरस्य^(१) वने पुण्ये सिद्धचारणसेविते ।
 अन्तर्द्धानं न गच्छन्ति सक्तास्तस्मिन् महागिरौ ॥ ३३ ॥
 विन्ध्ये चैव गिरौ पुण्ये धर्माधर्मनिदर्शनं ।
 पापधारां न पश्यन्ति धाराम्यस्यन्ति साधवः ॥ ३४ ॥
 तस्यां न दृश्यते पापं केषाञ्चित् पापकर्मणः ।
 स्पष्टा भवति सा धारा प्रायशः शुभकर्मणां ॥ ३५ ॥
 कोशलायां मतङ्गस्य वापी पापनिसृदनी ।
 खातास्तस्यां दिवं यान्ति कामचारविहङ्गमाः ॥ ३६ ॥
 कुमारकोशलातीर्थे पर्वते पालपञ्चरे ।
 पाण्डुकूले समुद्रान्ते पण्डारकवने तथा ॥ ३७ ॥
 विमले च विपाये च^(२) मत्कृत्य प्रभवेऽभये ।
 श्रीवृत्ते गृध्रकूटे च जम्बूमार्गे च नित्यशः ॥ ३८ ॥
 अमिनस्य गुरोः पुण्ये योगाचार्यस्य धीमतः ।
 तथापि आङ्गमानन्धममितायाञ्च नित्यशः ॥ ३९ ॥
 पुष्करेखत्यं आङ्गं तपस्यैव महाफलं ।

१ याचकस्तेति ख० ।

२ विपाके चेति ख० ।

महेदधौ प्रभासे च तस्मादेवं विनिर्दिशेत् ॥४०॥
 देविकायां वृषो नाम कूपः भिद्गुनिषेवितः ।
 समुत्पतन्ति तस्यापो गवां शब्देन नित्यशः ॥४१॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टः सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धं यस्मिंस्तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४२॥
 अथ सर्वकामीयं^(१) श्राद्धं प्रीणाति वै पितृन् ।
 जातवेदः शिला तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ॥४३॥
 यस्मिं प्रविशेत् तत्र नाकपृष्ठे स मोदते ।
 अग्निः शान्तः पुनर्जातस्मिन् दत्तं तदचयं ॥४४॥
 दशान्वमेधिके तीर्थे तीर्थे पञ्चान्वमेधिके ।
 यद्योद्दिष्टं फलं तेषां क्रतूनां नात्रसंशयः ॥४५॥
 श्वातं ह्यग्निरो नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 श्राद्धं तत्र तदाचयं दत्त्वा स्वर्गं च मोदते ॥४६॥
 श्राद्धं कुम्भे विमुञ्चन्ति श्रेयं पापनिषूदनं ।
 श्राद्धं तत्राचयं प्रोक्तं अण्वहोमतर्पांसि च^(२) ॥४७॥
 अजतुङ्गे शुभे^(३) तीर्थे तर्पयेत्सततं पितृन् ।
 हृष्यते पर्वसु श्वाया यत्र नित्यं दिवौकषा ।
 पृथिव्यामवयं दत्तं निरुजा यत्र पाण्डवाः ॥४८॥
 योगेश्वरैः सदा जुष्टं सर्वपापवह्निष्कृतैः ।
 दद्याच्छ्राद्धं यस्मिन् तस्य वक्ष्यामि यत् फलं ॥४९॥

१ अथ सर्वकामीऽऽपमिति ख० ।

२ अण्वहोमतर्पांसि चेति ग० ।

३ अत्र तुङ्गे श्वाविति क० ।

अर्चितास्तेन वै साक्षाद्भवन्ति पितरः सदा ।
 अस्मिन् लोके वशी यः स्यात्^(१) प्रेत्य स्वर्गे स मोदते ॥५०॥
 प्रायशः प्रवरः पुण्यः शिवो नाम हृदस्तथा ।
 तत्र व्याससरः पुण्यं दिव्यं ब्रह्मसरस्तथा ॥५१॥
 उज्ज्वलः^(२) पर्वतः पुण्यो यस्मिन् योगेश्वरास्तथे ।
 तत्रैव चाश्रमः पुण्यो वसिष्ठस्य महात्मनः ॥५२॥
 अश्वत्थजुःशमशिरसः कापोतः पुष्पसाङ्गयः^(३) ।
 आख्यातो^(४) पञ्चमो वेदो हृष्टा स्त्रोतेषु ब्रह्मणा ॥५३॥
 गन्तवान् मुच्यते पापात् द्विजो वज्रिः सनातनः ।
 आर्द्रज्ञानमयमेतेषु जय^(५) होमतर्पांसि च ॥५४॥
 पुण्डरीके महातीर्थे पुण्डरीकसमं फलं ।
 ब्रह्मतीर्थे महातीर्थे अश्वमेधफलं लभेत् ॥५५॥
 सिन्धुसागरसन्निधे तथा पञ्चनदेऽव्ययं ।
 कीरकात्मा^(६) ततः पुण्यो मण्डवायाञ्च पर्वते ॥५६॥
 देवं सप्तर्दे^(७) आर्द्रं मानसे च विशेषतः ।
 महाकूटे च वन्दे च^(८) गिरौ चिककुदे तथा ॥५७॥

१ च स्यात् इति ड० । तस्मात् इति ख० । ह पुस्तके एतच्छ्लोको नास्ति ।

२ अज्वलः इति ग० ।

३ पुष्पपाङ्गय इति ग० ।

४ आख्यानेति वा ह्रस्वित् ।

५ जयहोमेति ग० ।

६ कीर्दकात्मास्ततः इति ह० । कीरकात्मेति च० ।

७ सप्तर्पदे इति ग० ।

८ देवगिरौ इति ग० तथा ज० ।

सन्ध्यायाश्च महावेद्यां दृश्यते मद्बहुतं ।
 अश्रद्धाधानात्राभ्येति साभ्येति च धृतमतान् ॥५७॥
 ज्ञातवेदः शिक्षा तत्र साक्षादग्नेः सनातनी ।
 आहूतानि चाग्निकार्यंश्च तत्र कुर्यात् सदाचर्यं ॥५८॥
 संश्रयितैकमेकेन साधारणं प्रति नित्यशः ।
 तस्मिन् देयं सदा आहुं पित्राणामनुयार्थिना ॥५९॥
 कृतात्मा वाकृतात्मा वा यत्र विश्रायते नरः ।
 स्वर्गमार्गप्रदं नाम तीर्थं सद्योवरप्रदं ।
 वैराण्युत्सृज्य तस्मिंस्तु दिवं सप्तर्षयो गताः ॥६०॥
 अद्यापि तानि दृश्यन्ते वैराण्येव गतानि तु ।
 ज्ञात्वा स्वर्गमवाप्नोति तस्मिन् तीर्थेऽनमे नरः ॥६१॥
 ज्ञातमायतनं तत्र नन्दिषिद्धनिषेवितं ।
 नन्दीश्वरस्य या मूर्तिर्दुराचारैर्न दृश्यते ॥६२॥
 दृश्यन्ते काञ्चना रूपाः सच्चिद्ये भास्करोदये ।
 ज्ञत्वा प्रदक्षिण्ये तु गच्छन्त्यन्तर्हिता दिवः^(१) ॥६३॥
 धर्मतस्य कुहचेच सुतीर्थंश्च विशेषतः ।
 पुण्यं सनत्कुमारस्य योगेशस्य महात्मनः ।
 कीर्त्यते च तिलान् दत्त्वा पित्राणां वै सदाचर्यं ॥६४॥
 षोडशे चालयं आहुं धर्मराजनिषेवने^(२) ।
 आहुं दत्तममावस्यां विधिना च यथाकर्म ॥६५॥

१ दृश्यन्ते काञ्चनापद्य सच्चिद्ये भास्करोदये । ज्ञत्वा प्रदक्षिण्यं तांस्तु गच्छन्त्यन्तर्हितादिवमिति ग० ।

२ धर्मराजनिषेवणे इति ख० ।

पुनः सन्निहिताणां वै कुरुक्षेत्रे विशेषतः ।
 अर्धयेदा पितृंस्तत्र सत्पुत्रस्त्वनृणोभवेत् ॥६६॥
 विनश्यने सरस्वत्यां प्रक्षप्रक्षवणे तथा ।
 व्यासतीर्थे सरस्वत्यां^(१) ब्रह्मक्षेत्रे^(२) विशेषतः ॥६७॥
 देयमौद्धारपठनैः आद्रुमक्षयमिच्छता ।
 सर्वतथैव गङ्गायां मैनाके च गगोत्तमे ॥६८॥
 यमुनाप्रभवे चैव सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 शत्रुघ्नाद्यातिशीताश्च आपस्तत्र निदर्शनं ॥६९॥
 धमस्त्र भगिनी पुण्या मार्त्तण्डदुहिता तथा ।
 तत्राकथं तदा आर्द्रं पितृभिः पूर्वकीर्तितं ॥७०॥
 ब्रह्माणुगह्वरे स्नात्वा मयो भवति ब्राह्मणः ।
 तस्मिन् हि आद्रुमानन्वं जपहोमतपांसि च ॥७१॥
 श्याणभूतशरंस्तत्र वसिष्ठो वै महातपाः ।
 अद्यापि यत्र दृश्यन्ते पादपा मणिचर्चिताः ॥७२॥
 तुला तु दृश्यते यत्र धर्मधर्मप्रदर्शिनी ।
 यया वै तुलितं त्रिप्रेस्तीर्यानां फलमुत्तमं ॥७३॥
 पितृणां दुहिता योगा गन्धकालीति विभुता ।
 चतुर्थो ब्रह्मणश्चांशः पराशरकुलोद्भवा ॥७४॥
 व्यस्र त्वेकं चतुर्द्धा तु वेदं धीमान् महासुनिः ।
 महायोगं महात्मानं यो व्यासे जनयिष्यति ॥७५॥
 अश्वोदकं नाम सरो यथाहोदा समुच्छिता ।

१ एतत् पाठः प्रायशो वर्तते क्वचिदस्पष्टः परन्तु कुत्रापि न समीचीनः ।

२ चित्रक्षेत्रे च ५० । आद्रपक्षे ग० ।

मत्स्ययोनौ पुनर्जाता नियोगादारणेन तु ॥७६॥
 तस्या यवायमः पुण्यः पुण्यकृद्भिर्निधेवितः ।
 सकृदत्तन्तु वै आद्रुमलयं समुदाहृतं ।
 तस्यां योगसमाधाने दत्तं युगपदुद्भवेत् ॥७७॥
 कुवेरतुङ्गे व्यामोचे^(१) व्यासतीर्थं तथैव च ।
 पुण्यः स ब्राह्मणो दद्याच्छ्राद्धमानन्वयमलयं ॥७८॥
 सिद्धैस्तु सेविता नित्यं दृश्यते नाकृतात्मभिः ।
 अनिवर्त्तनन्तु नन्दार्या वेद्यां प्रागुत्तरे दिशि ॥७९॥
 सिद्धचेतं तु वै जुष्टं यत् प्राप्य न निवर्त्तते ।
 महालये पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ॥८०॥
 देव्यालये तपस्तप्त्वा एकपादेन ईश्वरः ।
 गीहारश्च युगन्दिक्कुमातुङ्गे स्थितं जलं ॥८१॥
 उमातुङ्गे भृगोस्तुङ्गे ब्रह्मतुङ्गे महालये ।
 काद्रवत्या^(२) च ब्राह्मिण्यां गुरार्यां वामनस्य च ॥८२॥
 गत्वा चैतानि पूतः स्नाच्छ्राद्धमलयमेव च ।
 अपो होमं स्नया ध्यानं यत्किञ्चित् सुकृतं भवेत् ॥८३॥
 ब्रह्मचर्यं यत्रन्ते वै गुरुभक्ताः शतं समाः ।
 एवमादीनि सद्यः स्नात्वा प्राप्नोति सत् फलं ॥८४॥
 कुमारधारा तत्रैव दृष्टा पापप्रणाशनी ।
 यानामनं^(३) च तत्रैव सद्यः स्नाद्यत् प्रदृश्यते ॥८५॥

१ व्यामोचे इति ख० ।

२ कारद्रव्यामिति पञ्चसु पुलकेषु पाठः ।

३ यनासनमिति ज० ।

त्रैलोक्यीतिपुराभ्यासे कामानाप्नोति पुष्कलान् ।
 अदृश्यः सार्वभूतानां देववचरते महीं ॥८६॥
 काश्यपस्य महातीर्थं कालसर्पिरिति श्रुतं ॥
 तत्र आहुतानि देवानि नित्यमलयमिच्छता ॥८७॥
 अलयं तु भवेच्छ्राद्धं शालयामसमन्ततः ।
 दृष्ट्वा न दृश्यते तत्र प्रत्यक्षमकृतात्मना ॥८८॥
 प्रत्यादेशो ह्यग्निष्टानां त्रिष्टाणाञ्च निवेशनं ।
 तत्र चैव हृदे पुण्ये दिव्यो वै नागराद्यतः ॥८९॥
 पिण्डं गृह्णाति हि घतां न गृह्णात्यघतां हि यः ।
 अतिप्रदीप्तिर्भुजर्गेर्भोक्तुमश्वं न शक्यते ॥९०॥
 प्रत्यक्षं दृश्यते धर्मस्तीर्थघोरनयोर्दयोः ।
 देवदारवने चापि चारुयेक्षं निदर्शनं ॥९१॥
 विधूतानि तु पापानि दृश्यन्ते सुलतात्मना ।
 भागीरथा प्रयागे च नित्यमलयमुच्यते ॥९२॥
 कालस्त्ररे दशार्णाथां नैमिषे कुरुजाङ्गले ।
 वाराणस्यां नगर्यान्तु देवं आहुन्तु यज्ञतः ॥९३॥
 तस्यां योगेश्वरो नित्यं तत्तस्यां दत्तमलयं ।
 दत्ता चैतेषु पूतः स्वाच्छ्राद्धमानन्यमेव च ॥९४॥
 तपोहोमस्तथा ध्यानं यत् किञ्चित्सुकृतं भवेत् ।
 सौहित्ये वैतरण्यां वै स्नानेऽपि तथैव च ॥९५॥
 सकृदेव समुद्गान्ते दृश्यते पुण्यकर्मभिः ।
 गवायां धर्मपृष्ठे च सरसि ब्रह्मणस्तथा ॥९६॥

गयायां गृध्रकूटे च आर्जुं दत्तं महाफलं ।
 हिमेष पतते तत्र समन्तात् पञ्चयोजनं ॥८७॥
 भरतस्याश्रमे पुण्ड्रैरण्यं पुण्ड्रतमं स्रतं ।
 मतङ्गस्य पदं तत्र दृश्यते मांसचतुषा ॥८८॥
 व्यापितं धर्मसर्वस्वं लोकस्यास्य निदर्शनं ।
 एवं पञ्चवनं^(१) पुण्ड्रं पुण्ड्रकङ्किर्निषेवितं ।
 यस्मिन् पाण्डुविशालेति तीर्थं सद्यो निदर्शनं ॥८९॥
 तुलामानैस्तथा चापैः शालैश्च विविधैस्तथा ।
 उन्मज्जन्ति तथा लघे ये वै पापकृतो जनाः^(२) ॥९०॥
 तृतीयायां तथा पादे निःस्त्ररे पावमण्डले ।
 महाद्वदे वै कौशिक्यां दत्तं आर्जुं महाफलं ॥९१॥
 मुण्डपृष्ठे^(३) पदं न्यस्तं महादेवेन धीमता ।
 बहून् देवयुगांस्तस्मा तपस्वीमं सुदुस्तरं ॥९२॥
 अल्पेनाप्यत्र कालेन नरो धर्मपरायणः ।
 पापानमुत्सृजत्याशु जीर्णत्वचमिवोरगः ॥९३॥
 सिद्धानां प्रीतिजननैः पापानाञ्च भयङ्करैः ।
 लेलिहानैर्महाभोगै रक्षितन्तु दिवानिशं ॥९४॥
 नास्मा कनकनन्दीति तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतं ।
 उदीच्यां मुण्डपृष्ठस्य देवर्षिगणसेवितं ।

१ पञ्चवनमिति क० ख० छ० ।

२ पापकृतैश्चिन्त्या इति ग० ।

३ मुण्डपृष्ठे इति ख० ।

तत्र स्नात्वा दिवं याति कामचारा विशङ्कमाः ॥१०५॥
 दत्तं चापि तथा आहुमलयं समुदाहृतं ।
 अष्टौस्त्रिभिस्तदा स्नात्वा निक्षिणोति नरोत्तमः ॥१०६॥
 तीरे तु सरसस्तत्र देवस्थापनं महत् ।
 आरुह्य तज्जपंस्तत्र सिद्धो याति दिवं ततः ॥१०७॥
 उत्तर^(१) मानसं गत्वा सिद्धिं प्राप्नोत्यनुत्तमां ।
 तत्र गत्वा पुरश्चैष्ठं दृश्यते महद्दुतं ॥१०८॥
 तस्मिन्निर्वर्त्तयेच्छ्राद्धं यथाशक्ति यथाबलम् ।
 कामान् च लभते दिव्यान् मोक्षोपायञ्च नित्यशः ॥१०९॥
 मानसे सरसि श्रेष्ठे दृश्यते महद्दुतं ।
 दिव्यक्षुता महाभागा क्षान्तरिक्षे विराजते ॥११०॥
 गङ्गा त्रिपथगा देवी सोमपादाचरता भुवि^(२) ।
 आकाशे दृश्यते तत्र तोरणं सूर्यमन्त्रिभं ॥१११॥
 जाम्बूनदमयं दिव्यं स्वर्गदारमिवायतं ।
 यतः प्रवर्त्तते भूयः पूर्वभागरमन्तिभं ॥११२॥
 पावनी सर्वभूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः ।
 चन्द्रभागा च सिन्धुश्च उभौ मानसमन्त्रिभौ ।
 सागरं पश्चिमं याति दिव्यसिन्धुर्नदीवरः ॥११३॥
 पर्वतो हिमवान्नाम नानाधातुविभूषितः ।
 योजनानां सहस्राणि आयतोऽशीतिरुच्यते ॥११४॥

१ उत्तरमिति ज० ।

२ सोमपदा अतभवदिति ज० ।

सिद्धचारणसङ्कीर्णः सिद्धचारणसेवितः ।
 तत्र पुष्करिणी रम्या सुपुष्पा नाम विद्युता ॥१०८॥
 दशवर्षसहस्राणि तत्र जातस्तु जीवति ।
 आर्द्धं भवति चानन्यं तस्यां दत्तं महोदयं ।
 तारयेच्च यदा आर्द्धं दशपूर्व्यान् दशापरान् ॥११०॥
 सर्व्वं पुण्यं हिमवतो गङ्गा पुण्या च सर्व्वतः ।
 समुद्रगाः समुद्राश्च सर्व्वे पुण्याः समन्ततः ॥१११॥
 एवमादिषु सर्व्वेषु आर्द्धं निर्व्वर्त्तयेद्बुधः ।
 पूतो भवति स्नात्वा नु^(१) दत्त्वा दत्त्वा तथैव च^(२) ॥११२॥
 शैलमानुषु तुङ्गेषु कन्दरेषु गुहासु च ।
 उपस्तरनितम्बेषु तथा प्रश्रवणेषु च^(३) ॥११३॥
 पुलिनेष्वापगानाश्च^(४) तथैव प्रभवे युगे ।
 महोदधौ गवां गोष्ठे सङ्गमेषु वनेषु च ॥११४॥
 अश्वसृष्टोपलिप्रासु ह्यासु सुरभीषु च ।
 गोमयेनोपलिप्तेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥११५॥
 कुर्याच्छ्राद्धमथैतेषु नित्यमेव यथाविधि ।
 प्रदक्षिणं दिशं गत्वा सर्व्वकामचिकीर्षवः ॥११६॥
 एवमेतेषु सर्व्वेषु आर्द्धं कुर्यादतन्त्रितः ।

१ पीतो भवति दत्त्वा च इति ग० ।

२ दत्त्वा ऊत्त्वा तथैवच इति ख० ।

३ निश्चमेव यथा विधि इति ग० ।

४ पुलिने चापगानामिति क० ।

एवमेव तु मेधावी ब्राह्मीं सिद्धिमवाप्नुयात् ॥११७॥
 वैवर्ण्यं विहिते स्थाने धर्म्यवर्णाश्रमे तथा ।
 कोपस्थानस्थ संत्यागात् प्राप्यते पित्रपूजनं^(१) ॥११८॥
 तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 कृतपापश्च शुद्धीत किं पुनः शुभकर्माकृत् ॥११९॥
 तिर्थगोनिं न गच्छेच्च कुदेशे न च जायते ।
 स्वर्गा भवति वै विप्रो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥१२०॥
 श्रद्धधानाः पाप्मानो नास्तिकाः स्थितसंशयाः ।
 हेतुद्वया च^(२) पश्येते न तीर्थफलमप्नुते ॥१२१॥
 गुरुतीर्थे परा सिद्धिस्तीर्थानां परमं पदं ।
 ध्यानं तीर्थपरं तस्माद्ब्रह्मतीर्थं सनातनं ॥१२२॥
 उपवासात्परं ध्यानमिन्द्रियाणां निवर्त्तनं ।
 उपवासनिवृद्धा हि^(३) प्राणैरिह^(४) पुनः पुनः ॥१२३॥
 प्राणापानौ समौ कृत्वा विषयाणीन्द्रियाणि च ।
 बुद्धिं मनसि संयम्य सर्वेषाम्बु निवर्त्तनं ॥१२४॥
 प्रत्याहारं पुनर्विद्धि मोक्षोपायमसंशयं ।
 इन्द्रियाणां मनोधारं बुद्ध्यादीनां प्रवर्त्तनं^(५) ॥१२५॥
 अनाहारात् क्षयं यान्ति विद्यादनश्च न तपः ।

१ ब्रह्म पुस्तकेषु कोपस्थानाच्च संत्यागादिति पाठो दृश्यते परन्तु न युक्तः ।

२ हेतुद्वयाच्चेति पाठः सर्वत्र । अयं पाठो न सङ्गतः ।

३ उपमाननिबन्धा ङीति क० ज० ।

४ प्राणायामैरिति पाठोऽयुक्तः ।

५ निवर्त्तनमिति पाठो ब्रह्म पुस्तकेषु वर्त्तते । नायं सुसङ्गतः ।

नियहाद्बुद्धिमनसो रम्या बुद्धिस्तु जायते ॥१२६॥
 क्षीणेषु सर्वपापेषु क्षीणेष्वेवेन्द्रियेषु च ।
 परिनिर्वाति शुद्धात्मा यथा बह्निर्निरन्धनः ॥१२७॥
 कारणेभ्यो गुणेभ्योऽथ व्यक्ताव्यक्तस्य कृत्स्नशः ।
 वियोजयति क्षेत्रज्ञं तेभ्यो योगेन योगवित् ॥१२८॥
 तस्य नास्ति गतिस्थानं व्यक्ताव्यक्तं न संशयः ।
 आसन्नः^(१) सदसन्नैव नैव किञ्चित् स्थित इति ॥१२९॥

इति श्रीमहापुराणे वायुप्रोक्ते आहुकल्पे तीर्थयात्रा नाम
 पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

आहुकल्पः ।

वृक्षस्यतिरुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि दानानि च फलानि च ।

आहुकर्मणि मेधानि वर्जनीयानि धानि च ॥१॥

हिमप्रपतने कुर्यादाहरेडा हिमन्ततः ।

अग्निहोत्रमतः पुण्यं परमं हि ततः स्मृतं ॥२॥

नक्तन्तु वर्जयेच्छ्राद्धं राहोरन्यत्र दर्शनात् ।

सर्व्वस्वेनापि कर्त्तव्यं क्षिप्रं वै राजदर्शने ॥३॥

उपरामे न कुर्याद्यः पङ्के गौरिव सीदति ।

कुशाणस्तूहरेत् पापान् मग्नान्नौरिव सागरे ॥४॥

विद्यदेवञ्च सौम्यञ्च वज्रमांसपरं हविः ।

विषाणं वर्जयेत् खाद्गमसुयानाशनाय वै ॥५॥

त्वष्टा वै वार्य्यमाणस्तु^(१) देवेशेन महात्मना ।

पिवन् शचीपतेः सोमं पृथिव्यामपतत्पुरा^(२) ॥६॥

श्यामाकाम् तथोत्पन्नाः पितृथमपि पूजिताः ।

विप्रपुत्रास्तस्य नासाभ्यामसक्ताभ्यां तथैव च ॥७॥

क्षेत्राणः शीतला हृद्या मधुरास्तथैव च ।

१ वार्य्यमाणेनेति लिखनं सर्व्वत्र तत्र युक्तं ।

२ -सम्भवत् पुरा इति ख० म० ।

श्यामाकैरितुभिश्चैव पितृणां सार्वकामिकं ।
 कुर्यादाययणं यस्तु स श्रीर्ध सिद्धिमाप्नुयात् ॥८॥
 श्यामाका हस्तिनामा च पटोलं वृक्षतीक्ष्णं ।
 अगस्त्यस्य शिखा तीव्रा कषायाः सर्व्व एव च ॥९॥
 एवमादीनि चान्यानि स्नादूनि मधुराणि च ।
 नागरश्चाच वै देयं दीर्घमूलकमेव च ॥१०॥
 वंशीकरीराः सुरभाः सर्षपं भूसृणोति च ।
 वर्जनीयानि वक्ष्यामि आहुकर्म्मणि नित्यशः ॥११॥
 लशुनं गृह्णन्तश्चैव पलाण्डुः पिण्डमूलकं ।
 करम्भाद्यानि चान्यानि क्षीणानि रसगन्धतः ॥१२॥
 आहुकर्म्मणि वर्ज्यानि कारणश्चाच वक्ष्यते ।
 पुरा देवासुरे गुह्ये निर्जितस्य बलेः सुरैः ॥१३॥
 ब्रणेभ्यो विस्फुरन्तो वै पतिता रक्तविन्दवः ।
 तत एतानि वर्ज्यानि आहुकर्म्मणि नित्यशः ॥१४॥
 अथ वेदोक्तनिर्यासान् लवणान्युषरणानि च ।
 आहुकर्म्मणि वर्ज्यानि यास्य नायौ रजस्वलाः ॥१५॥
 दुर्गन्धं फेनिलक्ष्यैव तथा वै पफलोदकं ।
 न लभेद्यत्र मौस्तृप्तिं^{१)} नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥१६॥
 आविकं मार्गमौष्टञ्च सर्व्वमेकशफञ्च यत् ।
 मादिवञ्चामरश्चैव पयो वर्ज्यं विज्ञानता ॥१७॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि वर्ज्यान् देशान् प्रयत्नतः ।

न द्रष्टव्यं यैः श्राद्धं शौचाशौचञ्च कृत्स्नम् ॥१८॥
 वन्यमूलफलाहारैः श्राद्धं कुर्यान्तु श्रद्धया ।
 राष्ट्रमिष्टमवाप्नोति स्वर्गं मोक्षं यशस्करं ॥१९॥
 अनिष्टशब्दसङ्कीर्णं जन्तुव्याप्तमद्यापि वा ।
 पूतिगन्धां तथा भूमिं श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥२०॥
 नद्यः सागरपर्यन्ता द्वारं दक्षिणपूर्वतः ।
 विशङ्कुं वर्जयेद्देशं सर्वं द्वादशयोजनं ॥२१॥
 उत्तरेण महानद्या दक्षिणेन च कैकटात्^(१) ।
 देशस्यैश्वर्यवो नाम वर्जितः श्राद्धकर्मणि ॥२२॥
 कारङ्कराः^(२) कलिङ्गाश्च सिन्धोरुत्तरमेव च ।
 प्रनष्टाश्चमध्वर्षाश्च वर्ज्या देशाः प्रयत्नतः ॥२३॥
 नद्यादयो न पश्येयुः श्राद्धमेव व्यवस्थितं ।
 गच्छन्ति तैस्तैर्दृष्टानि न पितृन् न पितामहान् ॥२४॥
 शंयुर्वाच । नाद्यादीन् भगवन् सम्यग्ज्ञमाद्य परिपृच्छतः ।
 कथय द्विजमुखाय विस्तारेण यथातथं ॥२५॥
 एवमुक्तो महातेजा बृहस्पतिरुवाच तं ।
 सर्वेषामेव भूतानां चर्यामंवरणं स्रुतं ॥२६॥
 परित्यजति यो मोक्षान्ते वै नद्या द्विजोक्तमाः^(३) ।
 प्रलीयते नरो यः स्थान्निरालम्ब्य द्यौवृषः ॥२७॥

१ क-नामकापुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वेवादृशपुस्तकेषु वैकटः इति पाठोऽस्ति ।

२ कारङ्करा इति क० ख० ।

३ नद्यादयो जना इति क, न पुस्तकव्यतिरिक्तेषु सर्वेषु आदर्शपुस्तकेषु पाठः ।

दृष्टं यच्च परित्यज्य भोजनमन्यत्र मार्गति ।
 वृषोवेदसम^(१)स्तस्मिन् यो वै सम्यङ्न पश्यति ॥२८॥
 माध्वाणां चत्विधा वैशा दृपसाद्यैव सर्वज्ञः ।
 पुरा देवासुरे युद्धे निर्जितैरसुरैस्तदा ॥२९॥
 पाषण्डवैकृतस्थाने^(२)नैषा सृष्टिः स्वयंभुवा ।
 द्विषाद्भुक्श्च निर्यन्थाः शाक्या^(३) पुष्टिकलंशकाः^(४) ॥३०॥
 ये धर्मं नानुवर्तन्ते ते वै नद्यादद्योजनाः ।
 दृथाजटी दृथामुद्री दृथानग्नश्च यो द्विजः ॥३१॥
 दृथावृती दृथाजापी ते वै नद्यादद्योजनाः ।
 कुलम्भमा निषादाश्च तथा पुष्टिविनाशकाः^(५) ॥३२॥
 कृतकर्माक्षितास्वेते कुपथाः परिकीर्तिताः ।
 एभिर्निर्वृत्तं दृष्टं वा श्राद्धं गच्छन्ति मानवाः ॥३३॥
 ब्रह्मघ्नश्च कृतघ्नश्च नास्तिका गुरुतल्पगाः ।
 दस्यवश्च नृशसाश्च दर्शनेनैव वर्जिताः ॥३४॥
 ये चान्ये पापकर्माणः सर्वैस्तान् परिवर्जयेत् ।
 देवदेवार्धिनिन्दायां रतास्यैव विशेषतः ॥३५॥
 असुरान् यातुधानांश्च दृष्टमेभिर्भजन्त्युत^(६) ।

१ वेदो वृषसम इति पाठः सन्चितः ।

२ पाषण्डकोः कृतस्थाने स्व० म० ।

३ यज्ञि आज्ञकगिर्यन्था इति बङ्गवादर्शेषु पाठोऽस्ति ।

४ सर्वत्रैव शक्या इति पाठोऽस्ति ।

५ जीवन्ति कर्षटाः इति ड ।

६ मानवा इति कर्त्तृपदमूहनीयं ।

ब्राह्मं हतयुगं प्रोक्तत्वेता तु चवियं स्रतं ॥ ३६ ॥

वैश्वं दापरमित्याहुः शूद्रं कलियुगं स्रतं ।

पितर ऊचुः । वेदाः क्षत्रयुगे पूज्यास्तेत्यायान्त्तु मुरास्तथा ॥ ३७ ॥

युद्धाणि दापरे नित्यं पापण्ड्याश्च कलौयुगे ।

अपमानापवित्रश्च कुक्कुटो ग्रामशूकरः ॥ ३८ ॥

या वैव दर्शनादेव हन्ति आहुं न मंशयः ।

शावस्तकमंस्रष्टो दीर्घरोगिभिरेव च ॥ ३९ ॥

मलिनैः पतितैश्चैव न द्रष्टव्यं कथञ्चन ।

अन्नं पश्येयुरेते वै नैतत्प्रादुर्दृश्यकथयोः ॥ ४० ॥

तत्संस्पृष्टं प्रधानार्थं संस्वाम्यापदोभवेत् ।

हविषां संवतानान्त्तु पूर्वमेव विवर्जितं ।

मृत्संयुक्ताभिरङ्गिश्च प्रोक्षणञ्च विधीयते ॥ ४१ ॥

मिहार्थकैः कृष्णतिलैः काव्यै वाणवकीरणं^{१)} ।

गुरुस्त्वर्थाग्निवस्तुनां दर्शनं वापि^{२)} यज्ञतः ॥ ४२ ॥

आमनाकूटमानेषु पादोपहनमेव च ।

अमेधैर्जगुर्मैर्दृष्टं गृध्रं पर्युषितञ्च यत् ॥ ४३ ॥

अशितं परिदृष्टञ्च तथैवायावलेखितं ।

शर्कराकेशपाषाणैः कीटैर्वचाणुपद्रुतं ॥ ४४ ॥

पिण्नाकमथितञ्चैव तथा तिलयवादिषु ।

मिहूतनाश येभ्यश्चाः प्रत्यक्षवर्णाकृताः ॥ ४५ ॥

१ अण्वकीर्णमितिवक्तव्ये अण्वकीरणमित्याद्ये ।

२ दर्शनञ्चापत्ति क० ।

